

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

El coneixement enciclopèdic sobre la “*Grande Guerra*” a Itàlia (1918-1940)

Francesc Xavier González Cuadra

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència *Reconeixement- SenseObraDerivada 3.0. Espanya de Creative Commons.*

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia *Reconocimiento - SinObraDerivada 3.0. España de Creative Commons.*

This doctoral thesis is licensed under the *Creative Commons Attribution-NoDerivatives 3.0. Spain License.*

Programa de doctorat

Informació i Documentació en la Societat del Coneixement

**EL CONEIXEMENT ENCICLOPÈDIC SOBRE LA
“GRANDE GUERRA” A ITÀLIA (1918-1940)**

Doctorand: Francesc Xavier González Cuadra

Directors: Dr. Pedro Rueda
Dr. Alfons González

Facultat de Biblioteconomia i Documentació
Departament de Biblioteconomia, Documentació i
Comunicació Audiovisual
Universitat de Barcelona

Juny 2017

SUMARI

	Pàgines
INTRODUCCIÓ	7
Justificació	9
Objectius	11
Estructura	11
Metodologia	18
Estat de la qüestió	33
CAPÍTOL 1.	
PRIMERA GUERRA MUNDIAL I HISTÒRIA CULTURAL: TRAGÈDIA, CRISI I CATARSI	37
1.1 La guerra de 1914, la tràgica cruïlla de la civilització europea	38
1.2 Gran Guerra 1914-1918: evolució i transformació de l'experiència bèl·lica	42
1.3 Gran Guerra: subjecte històric i significació cultural	46
1.3.1 El cas italià: <i>il trincerismo</i> o el mite de l'experiència de guerra	49
1.4 Els efectes de la Gran Guerra en la història cultural europea	53
CAPÍTOL 2.	
LA GRANDE GUERRA ITALIANA, 1915-1918, LA “QUARTA GUERRA D’INDIPENDENZA”	56
2.1 De Cavour al ‘ <i>Maggio radioso</i> ’	56
2.2 1914: Neutralitat, interventismo i crisi institucional	64
2.3 L'experiència bèl·lica italiana (1915-1918)	81
2.3.1 1915: Isonzo i guerra alpina	81
2.3.2 1916: La <i>guerra bianca</i> , la <i>Strafexpedition</i> i la 6 ^a batalla del'Isonzo (Gorizia)	95
2.3.3 1917: Caporetto i <i>battaglia d'arresto</i>	104
2.3.4 1918: Piave, Grappa i Vittorio Veneto	121
2.4 La <i>Grande Guerra</i> a la Itàlia d'entreguerres (1919-1940)	128
2.4.1 <i>Il mito de la Grande Guerra patriottica</i> , 1918-1922	128
2.4.2 La guerra com el gresol de la Nova Itàlia feixista, 1923-1940	131

CAPÍTOL 3.	
DISCURS, CONEIXEMENT ENCICLOPÈDIC I ENCICLOPEDIISME	137
3.1 L'enciclopedisme, expressió i inventari del saber	137
3.1.1 L'enciclopèdia com a mirall del món	137
3.1.2 Visions enciclopèdiques	138
3.1.3 Metaenciclopedisme	139
3.2 Discurs, coneixement i gènere enciclopèdic	140
3.2.1 Noció i episteme	141
3.2.2 Objectiu i missió	144
3.2.3 Poder i context	147
3.2.4 Producció, estructura i sentit	153
3.3 L'enciclopedisme, entre l'evolució i la tradició	160
3.3.1 Dels orígens a l'enciclopedisme pràctic	160
3.3.2 La revolució enciclopèdica	162
3.3.3 L'enciclopedisme modern	162
3.3.3.1 <i>L'Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métiers</i>	163
3.3.3.2 Enciclopèdies i imaginaris nacionals: <i>Encyclopaedia Britannica</i>	164

3

CAPÍTOL 4.	
ENCICLOPEDIISME ITALIÀ: DELS INICIS DE L'OTTOCENTO A LA GRAN GUERRA	167
4.1 Els orígens de l'enciclopedisme italià modern	167
4.2 Vers un enciclopedisme italià original : 1840-1860	168
4.2.1 <i>Nuova Enciclopedia Popolare Pomba</i> i la filosofia enciclopèdica italiana	172
4.3 La consolidació de l'enciclopedisme nacional: 1860-1880	179
4.3.1 UTET, el domini de l'enciclopedisme generalista	181
4.3.2 Vallardi, l'èxit de la nova dualitat enciclopèdica	185
4.3.3 Treves, la revolució pràgmatista	188
4.4 El triomf de l'enciclopedisme comercial i popular: 1890-1915	194
4.4.1 Hoepli, entre l'eclecticisme i l'enciclopedisme editorial	197
4.4.1.1 "Manuali" Hoepli: la biblioteca enciclopèdica	199
4.4.1.2 <i>Piccola enciclopedia Hoepli, el Petit Larousse italià</i>	200
4.4.2 UTET i Vallardi, entre l'adaptació i l'equilibri comercial	202
4.4.3 Sonzogno: una vocació enciclopèdica tardana	204
4.4.4 Bemporad, d' <i>almanacco</i> a enciclopedisme de butxaca, 1896-1935	209
4.4.4.1 La difusa frontera entre divulgació popular i	

enciclopedisme	210
4.5 Setanta cinc anys d'enciclopedisme italià, 1840-1915	218
4.5.1 1a fase: 1830-1840, a la recerca d'una producció enciclopèdica italiana	220
4.5.2 2a fase: 1841-1860, Pomba i la filosofia enciclopèdica moderna italiana	221
4.5.3 3a fase: 1860-1880/1890, consolidació i innovació en l'enciclopedisme italià	222
4.5.4 4a fase: 1890-1915, èxit comercial i popularització del gènere enciclopèdic	223
CAPÍTOL 5.	
ENCICLOPEDIÀ I CONEIXEMENT ENCICLOPÈDIC ITALIÀ SOBRE LA GRAN GUERRA	225
5.1 La <i>Grande Guerra</i> , 1915-1918 i el silenci enciclopèdic italià	226
5.1.1. 1915-1918: la hibernació enciclopèdica	227
5.1.1.1 Causes del silenci enciclopèdic durant la guerra	229
5.1.1.2 <i>Almanacchi</i> i la divulgació enciclopèdica de la guerra	232
5.2 Enciclopedisme italià d'entreguerres: 1919-1940	240
5.2.1 1919-1925: ' <i>il periodo inquieto</i> ' i l'enciclopedisme patriòtic	242
5.2.2 1925-1929: pragmatisme editorial i enciclopedisme simbiòtic	243
5.2.2.1 La simbiosi enciclopèdica	245
5.2.3 1929-1936: L'enciclopedisme, entre la militància i el ' <i>consenso</i> '	250
5.2.3.1 <i>Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti</i>	252
5.2.3.1.1 Gènesi, filosofia i model del projecte enciclopèdic	253
5.2.3.1.2 Monument cultural del feixisme o enciclopèdia ideal?	256
5.2.3.1.3 <i>Concordia discors</i> : la clau de volta gentiliana	260
5.2.3.1.4 Influència en el panorama enciclopèdic italià d'entreguerres	261
5.2.3.2 La <i>Grande Enciclopedia Popolare Sonzogno</i> (1913-1932)	264
5.2.3.3 Unione Tipografico-Editrice Torinese (Pomba)	264
5.3. Discurs i coneixement enciclopèdic <i>patriottico</i> (1918-1922/1923)	266
5.4 Discurs i coneixement enciclopèdic d'època feixista (1923-1940)	268
5.5 Conclusions	270

CAPÍTOL 6.	
LA GRAN GUERRA A L'ENCICLOPEDIA ITALIANA DI LETTERE, SCIENZE ED ARTI	273
6.1 Equip col·laborador	273
6.2 Entrades	274
6.2.1 Principal	274
6.2.1.1 Anàlisi de continguts	275
6.3 Resultats	336
CAPÍTOL 7.	
GRANDE ENCICLOPEDIA POPOLARE SONZOGNO (1922)	339
7.1 Entrada: anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius	339
7.2 Resultats	343
CAPÍTOL 8.	
GRANDE ENCICLOPEDIA POPOLARE SONZOGNO (1930)	345
8.1 Entrada: anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius	345
8.2 Resultats	378
CAPÍTOL 9.	
DIZIONARIO DI COGNIZIONI UTILI UTET (1919)	382
9.1 Entrada: anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius	382
9.2 Resultats	395
CAPÍTOL 10.	
GRANDE DIZIONARIO ENCICLOPEDICO UTET (1935)	397
10.1 Entrada: anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius	397
10.2 Resultats	410
CAPÍTOL 11.	
DISCURS ENCICLOPÈDIC ITALIÀ D'ENTREGUERRES SOBRE LA GRAN GUERRA I L'EXPERIÈNCIA BÈL·LICA ITALIANA	414
CAPÍTOL 12.	
CONCLUSIONS FINALS	441
FONTS CONSULTADES	448

ANNEX 1. Dispositius discursius i continguts ordenats per enciclopèdies	465
ANNEX 2. Producció enciclopèdica a Itàlia (1830-1940)	467

INTRODUCCIÓ

Les raons per emprendre l'actual tesi doctoral parteixen d'un triple interès. Primerament, la Primera Guerra Mundial en tota la seva complexitat històrica i cultural, i especialment, el seu impacte en el món de les arts i la resta de manifestacions culturals. En segon terme, les enciclopèdies com a summa de tot el coneixement humà i l'enciclopedisme com a disciplina destinada a representar verídicament tot el coneixement i saber del món, i en últim lloc la història contemporània d'Itàlia, des de la unificació fins a la fi del feixisme, amb especial atenció per la seva participació i experiència a la Gran Guerra¹.

L'interès per aquestes qüestions m'ha conduït igualment a una triple constatació:

En primer terme que els estudis sobre la Primera Guerra Mundial des de la disciplina de la història cultural són múltiples i el seu abast és molt ampli. Malgrat això, no existeixen treballs especialitzats sobre la representació i interpretació d'un esdeveniment tan determinant per a la història mundial des del prisma de la sociologia del coneixement.

Segonament, l'estudi de l'enciclopedisme, com a manifestació cultural i intel·lectual, s'ha centrat a tractar-lo més com un fenomen o moviment filosòfic de la Il·lustració, que no pas com una disciplina o gènere cultural *stricto sensu*. L'oblit, o potser menyspreu, per un gènere considerat menor s'explicaria també per la total absència d'estudis sobre el discurs enciclopèdic, entès com la producció intel·lectual responsable de vehicular el coneixement enciclopèdic.

La última constatació és la manca d'estudis específics sobre l'evolució de l'enciclopedisme italià modern. Existeixen nombrosos articles, monografies i, fins tot, tesis sobre l'*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* -considerada l'enciclopèdia italiana del segle XX- però cap anàlisi global sobre la disciplina enciclopèdica a Itàlia des del segle XIX fins el 1929.

Tot i que l'objecte de la tesi no és estudiar l'experiència italiana a la Primera Guerra Mundial com a fenomen històric, sinó analitzar els seus efectes i representacions en el món del coneixement i la cultura com a eina i instrument ideològic amb intencionalitats polítiques, resulta impossible no mencionar sis aspectes que evidencien el gran impacte de la guerra en el posterior esdevenir d'Itàlia:

¹ Al llarg de la tesi s'empraran les dues designacions més acceptades del conflicte que tingué lloc entre 1914-1918: Primera Guerra Mundial i Gran Guerra. En alguns casos, s'usarà la designació en italià, *Grande Guerra*.

1. La gestió diplomàtica de la neutralitat, posterior entrada i intervenció d'Itàlia a la guerra suposà des dels seus inicis (agost 1914) un motiu de profunda divisió social i controvèrsia política, expressada en els posicionaments contraris de neutralistes i intervencionistes, que durant i al final de la guerra s'assimilaren a partits polítics de signe clarament contrari.
2. Itàlia fou l'únic estat que entrà a la guerra sense un *casus belli* justificat ni veure amenaçada la seva integritat territorial.
3. La guerra fou motiu de profunda divisió social entre la classe política i la societat, i significà un greu descrèdit del rol de l'exèrcit, a pesar de la victòria final.
4. La conducció de la guerra i la dura disciplina aplicada a la tropa per l'oficialitat fou sempre un motiu de controvèrsia, i de desgast dels respectius governs, conduint a la llarga a la crisi política i institucional que facilità l'arribada al poder del feixisme.
5. L'experiència italiana a la guerra, la cultura de trinxera i fenòmens com l'*arditismo*² foren assimilats i emprats pel règim feixista com el gresol on es forjà la nova Itàlia, personificada en el propi feixisme.
6. La historiografia italiana d'entreguerres -a diferència de la resta del gènere europeu- no questionà ni criticà la participació italiana a la guerra, el sacrifici en costos humans i les qüestions més polèmiques. No fou fins a les darreries de la dècada dels 70 que una gran part del món acadèmic començà a revisar críticament la intervenció italiana a la guerra així com els seus greus efectes..

Respecte de l'enciclopedisme, convé tenir presents una sèrie premisses per definir i analitzar el discurs enciclopèdic com a vehicle transmissor del coneixement; observar el desenvolupament de la disciplina fins a la modernitat i, en últim lloc, entendre l'estat del gènere italià a principis del segle XIX i la seva posterior evolució.

1. L'enciclopedisme, més enllà del fenomen³ històric, és una disciplina humanística que té com objectiu principal representar tot el coneixement i saber del món a través d'un discurs rigorós, objectiu i científic amb una voluntat informativa de primer ordre.

² L'*arditismo* fou un moviment i expressió política de postguerra que intentà reproduir les condicions bèl·liques dels *arditi* (unitats de tropes d'assalt, específicament entrenades per a la guerra de trinxeres cos a cos) en l'àmbit civil. El leitmotiv de l'*arditismo* fou la reproducció de les tècniques militars de les unitats de combat a la lluita política posterior a 1918, que degenerà en la formació d'escamots paramilitars com a força de pressió política, violència explícita contra els oponents polítics i qualsevol adequació de la doctrina militar del camp de batalla a l'arena política de la primera postguerra. Cfr., ROCHAT, Giorgio. *Gli arditi della grande guerra. Origini, miti e battaglie*. Gorizia: Libreria editrice goriziana, 1997; VECCHI, F. «Arditismo». A: *Roma Futurist*, 1919, vol. 2, núm. 9.

2. El leitmotiv de l'enciclopedisme des dels seus orígens ha estat la recerca, i expressió de la totalitat del món, i del coneixement que el representa. El rol de les enciclopèdies ha evolucionat al llarg de la història, adaptant-se a les dinàmiques contextuais, esdevenint veritables “*miroirs du monde*” (Rey, 2007).
3. El coneixement enciclopèdic és una expressió, un producte intel·lectual creat a partir de l'anàlisi i síntesi d'informacions i dades d'allò que es pretén descriure i representar en la summa enciclopèdica o enciclopèdia.
4. El coneixement enciclopèdic es vehicula de forma discursiva, proporcionant en el si d'una cultura el conjunt d'informacions lligades a l'univers d'objectes i subjectes que configuren la summa del saber.
5. El discurs enciclopèdic és aquella proposició (eminentment textual) de significació bàsica amb finalitats didàctiques de primer ordre o referencials sobre el concepte, qüestió o tema a definir, representar o interpretar.
6. El valor i prestigi del coneixement enciclopèdic com a font de saber, i clau per a la interpretació del món, atorgà a les enciclopèdies fins a mitjan del segle XX una funció de validació ideològica i de construcció ordenada de la realitat al servei, molt sovint, del poder i del context productor.
7. La funció de l'enciclopedisme actual és produir un coneixement autoritzat i validat per les institucions socials (culturals i polítiques) per tal de proporcionant un registre estàndard sobre les les realitats interpretables per a usos pedagògics, culturals o polítics.

JUSTIFICACIÓ

La tesi és una recerca sobre el rol de l'enciclopedisme italià com a intèrpret d'un dels esdeveniments més decisius del segle XX: la Gran Guerra. Les enormes conseqüències del conflicte per al futur de la humanitat han justificat la seva elecció com a objecte d'estudi. Els efectes no foren només geopolítics, econòmics o socials. L'Europa i el món que sorgí després del novembre de 1918 s'assemblava ben poc al de 1914⁴. La guerra transformà totalment el món de l'art i la cultura. Milions de morts i desapareguts a les trinxeres negaven la creença en

³L'enciclopedisme o moviment enciclopedista fou aquella doctrina filosòfica i intel·lectual sorgida a mitjans del segle XVIII a França, i que mitjançant el racionalisme i l'empirisme va pretendre assolir l'objectivitat crítica a través de la unió entre ciència i tècnica, entre raó i praxi social. L'expressió final del primer enciclopedisme francès fou la publicació entre 1751-1765 de l'*Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* sota la direcció de D. Diderot i J-I-R. D'Alembert.

⁴Són nombrosos els estudiosos i erudits que assenyalen la fita de 1914 com la de l'inici del segle XX. Un dels més prestigiosos és l'historiador britànic Eric Hobsbawm, *The Age of extremes : a history of the world, 1914-1991*.

un progrés moral de la humanitat, sumint la cultura en una crisi d'identitat. Malgrat tot, les societats reclamaren explicacions a la barbàrie, que havia consumit la fe en un món millor, més segur i més just. Calia representar la guerra i interpretar-la de forma raonada per fer-la intel·ligible.

L'evolució de l'enciclopedisme europeu d'entreguerres fou el resultat directe de les conseqüències de la Primera Guerra Mundial. Les transformacions polítiques, socials, econòmiques (crisi de l'estat liberal, sorgiment de règims totalitaris i corporatius, crisi del 1929, etc.) suposaren una greu ruptura en la cultura i la intel·lectualitat europea, tant de les nacions vencedores com de les perdedores. Alemanya es convertí en un cas paradigmàtic de les darreres i Itàlia en una rara avis de les primeres. Les conseqüències de la guerra, i les tensions existents en el si de la societat i la política italianes, abans i durant el conflicte, van tenir unes repercussions extraordinàries provocant una greu crisi política i social, que facilitaren l'accés al poder del feixisme el 1922.

L'enciclopedisme europeu durant la guerra es contagià de la bel·ligerància política i propagandística dels governs, que requeriren de tots els recursos i mitjans (especialment informatius i culturals) per crear una imatge determinada de l'enemic i justificar davant les seves opinions públiques un esforç bèl·lic sovint injustificable. L'enciclopedisme pel seu prestigi atresorat durant segles en l'imaginari col·lectiu de les societats s'erigí en una veu autoritzada i creïble. Durant tres dècades (1920-1940) els resultats van dependre de la línia editorial de les obres, però sobretot dels ambients acadèmics i culturals dels països. L'enciclopedisme i el discurs enciclopèdic, creat pels vencedors durant la primera postguerra, no experimentà grans variacions respecte dels continguts i els arguments expressats al llarg del conflicte. En el cas italià tampoc.

L'elecció de l'enciclopedisme italià d'entreguerres com objecte d'estudi respon a dos motius. El primer, a l'extraordinària naturalesa del règim feixista i al creixent poder de la cultura i l'escola com elements de cohesió i construcció nacional, essent un dels casos més paradigmàtics de polítiques culturals al servei del poder entre els anys 20 i 40 del segle XX, juntament amb el de la Unió Soviètica, o l'Alemanya del Tercer Reich. El segon motiu, conseqüència de l'anterior, rau en la línia divergent que mantingué el gènere enciclopèdic italià respecte de la guerra en dos moments històrics tan significatius com els darrers anys de la Itàlia liberal (1918-1922) i el *ventennio* feixista (1922-1943).

OBJECTIUS

L'objectiu general de la tesi és demostrar que l'enciclopedisme italià d'entreguerres s'adaptà i evolucionà de forma gairebé mimètica als discursos oficials sobre la guerra, tant de les darreries de la Itàlia liberal (1918-1922) com de la Itàlia feixista (1922-1940), i que fou un mirall excepcional de les diferents vicissituds, sobretot polítiques i culturals, que afectaren ambdós períodes. La investigació busca demostrar que el gènere enciclopèdic fou producte, i agent creador, d'un coneixement enciclopèdic en línia amb les doctrines imperants en les dues fases polítiques que visqué la Itàlia d'entreguerres sobre l'experiència italiana a la Gran Guerra i les seves conseqüències. A banda d'aquest objectiu general es plantegen tres objectius específics:

1. Demostrar que el discurs oficial de caràcter patriòtic⁵ imperant entre 1918-1922 està reflectit, inserit i desenvolupat en el discurs enciclopèdic d'aquells anys.
2. Corroborar que, malgrat que l'enciclopedisme del *ventennio*⁶ s'adaptà als nous ressorts del poder, i al discurs nacionalista i propagandístic sobre la guerra com el cresol de la nova Itàlia feixista, un sector significatiu del gènere diferí de l'oficial respecte de la interpretació d'algunes de les qüestions més controvertides⁷ sobre la guerra.
3. Confirmar que el discurs enciclopèdic, i l'enciclopedisme italià d'entreguerres fou fidel al seu *Zeitgeist*⁸, com a producte de la societat i de l'època en el que estaven inserits.

ESTRUCTURA

La tesi s'organitza en dues parts. Una primera part dedicada a identificar i exposar els objectes d'estudi (la Gran Guerra com a fet històric; l'enciclopedisme com a gènere i

⁵ Malgrat que la qüestió sobre la naturalesa de les doctrines oficials sobre la guerra es desenvolupa al final del capítol 2, és interessant avançar que el discurs patriòtic sobre la guerra que circulà entre els anys 1918-1922 responia a la ferma voluntat política de crear un discurs estrictament patriòtic sobre la guerra i la victòria final per aglutinar nacionalment a una societat encara poc receptiva en aquests termes polítics. El discurs patriòtic de concòrdia també es creà per tancar les ferides obertes en el si de la societat respecte de la qüestió de la intervenció (*neutralisti/interventisti*) i la discutida conducció de la guerra,

⁶ Expressió que serveix per designar el període de la història de la Itàlia feixista, en referència als prop de vint anys que van de la pressa del poder del feixisme i de Benito Mussolini (29 octubre 1922) fins a la fi del règim, el 25 de juliol de 1943.

⁷ La intervenció al conflicte el maig de 1915, el desastre de Caporetto, la *Vittoria mutilata*, etc.

⁸ Traduïble com 'esperit d'una època', l'expressió d'origen alemany es emprada per definir i descriure la situació o el context polític, cultural o intel·lectual d'una nació en un moment o època determinada.

manifestació cultural, i finalment l'enciclopedisme italià modern). La segona està dedicada a l'anàlisi del discurs enciclopèdic italià d'entreguerres.

La primera part es desenvolupa en els primers cinc capítols⁹ descrits a continuació de forma sintètica:

1. Primera Guerra Mundial: impacte i representació

Una puntualització prèvia. La contextualització sobre la Primera Guerra Mundial s'ha dut a terme a dos nivells. En una primera aproximació (capítol 1), s'ha realitzat una breu referència al seu impacte en el món de la cultura europea. En el capítol 2 s'ha dut a terme una investigació profunda sobre l'experiència italiana en la Gran Guerra, basada en els eixos bèl·lic i sociopolític.

L'anàlisi del conflicte té una doble funció: proporcionar elements i arguments de judici per a validar-la seva representació i interpretació enciclopèdica i, en segon lloc, ajudar com a eina metodològica. La identificació dels episodis més destacats de la guerra ha constituït un inventari dels elements que s'han estudiat durant l'anàlisi discursiva. L'estudi minuciós del conflicte, especialment dels prolegòmens¹⁰ diplomàtics i polítics a Itàlia, així com alguns dels episodis bèl·lics més controvertits, ha permès copsar les relacions entre continguts històrics i enciclopèdics.

Alguns dels especialistes més reputats en el conflicte (Winter, Audoin-Rouzeau, Keegan o Strachan, entre d'altres) plantegen una anàlisi trifàsica de la guerra amb analogies narratives: introducció, nus i desenllaç. Sobre aquest model, i seguint l'eix cronològic, l'aproximació a la guerra s'ha realitzat en quatre etapes¹¹, incloent la qüestió dels tractats de pau. L'anàlisi comprèn les causes, prolegòmens diplomàtics i, per últim, l'esclat del conflicte amb la controvèrsia a l'entorn de les mobilitzacions generals i declaracions de guerra. Aquest aspecte és vital, sobretot per la guerra historiogràfica que esclatà al poc de fer-ho la bèl·lica ja que la historiografia sempre va relacionar, gairebé fins avui dia, mobilització general amb culpabilitat de la guerra. La propaganda, els manifestos, les rèpliques i contrarèpliques van ser determinats en la discussió sobre la culpabilitat de la guerra. En un segon nivell d'anàlisi, s'ha

⁹Al llarg d'aquest capítol introductor i s'intentaran establir correspondències fidedignes entre l'estructura i el sumari de la tesi.

¹⁰La fase prèvia a la intervenció italiana el 24 de maig de 1915 fou una etapa marcada per profundes convulsions polítiques i socials que acabarien materialitzant-se en la presa de posició entre partidaris de la guerra (intervencionistes) i neutrals. Les principals divisions ideològiques que provocà la guerra, i la seva entrada, s'arrossegaren al llarg de tot el conflicte i prosseguiren durant la primera postguerra.

¹¹1914: la guerra il·lusiónant, 1915: punt mort i estancament; 1916-1917: el gran carnatge i 1918-1919: revolució, armistici i pau.

realitzat una breu aproximació a la història bèl·lica de forma cronològica seguint la periodització proposada pels especialistes com a base per a un estudi més profund sobre les significacions de la guerra en el món de la cultura i de les mentalitats, àmbits on l'enciclopedisme tingué un pes específic.

2. La Grande Guerra italiana, 1915-1918, “la Quarta guerra d'indipendenza”

El capítol sobre l'experiència italiana a la Primera Guerra Mundial (1915-1918) té com objectiu servir de base d'estudi de l'anàlisi sobre el discurs enciclopèdic. Estructurat de forma cronològica busca identificar i descriure detalladament aquells episodis o elements històrics de major transcendència per a contrastar-los amb la seva interpretació enciclopèdica posterior. L'anàlisi es cronològica i conté tres parts força diferenciades. En la primera s'emfatitza una de les qüestions més rellevants del cas italià com fou la qüestió de la intervenció i la gran divisió política que generà en el si de la societat, i que tindria greus conseqüències al llarg i després de la guerra. La segona fase ha consistit a identificar i descriure els episodis bèl·lics més notoris, sobretot aquells que per la seva importància històrica i política, més que no pas per la seva transcendència bèl·lica tingueren una transferència enciclopèdica. La tercera fase aprofundeix en els fets prèviament seleccionats per conèixer detalls i particularitats, així com polèmiques.

En el segon nivell d'anàlisi també s'ha inclòs la conducció de la guerra. La conducció de la guerra també es relacionà amb els nous fenòmens socials i les seves manifestacions. Així doncs, i per entendre el conflicte de forma global, s'ha considerat imprescindible determinar les decisions polítiques que van marcar l'esdevenir d'Itàlia durant la guerra, i els efectes que tingueren en un futur. Com en el cas anterior, la consulta d'estudis especialitzats¹² és suficient per a bastir un marc general de cara a les comparatives amb els continguts enciclopèdics, sobretot en el cas dels articles monogràfics sobre la guerra, i en especial quan facin referència als fronts domèstics. La tercera fase de l'anàlisi de la guerra està centrada en el desenllaç final del conflicte i en les conseqüències polítiques que tingué la victòria italiana. Els efectes dels acords i tractats de pau van tenir una importància primordial en els anys posteriors al final de la guerra, com fou el cas de la creença en una victòria incompleta o '*mutilata*'. La 'victòria

¹² Obres de síntesi política, com per exemple: MELOGRANI, P. *Storia politica de la Grande Guerra, 1914-1918*. Milano: Mondadori, 1998; GIBELLI, A. *La grande guerra degli italiani, 1915-1918*. Milano: BUR, 2007 i ISNENGHI, M. ; ROCHAT, G. *La Grande guerra, 1914-1918*. Bologna: Il Mulino, 2008.

mutilada' i les seves conseqüències van tenir un reflex en la historiografia i divulgació italianes durant el règim feixista.

El darrer aspecte treballat del capítol 2, i un dels més importants per a la tesi -malgrat la dificultat de síntesi-, és definir o descriure la naturalesa del discurs oficial que es volgué imposar o difondre dins l'imaginari col·lectiu italià en els dos períodes polítics del període d'entreguerres. Conscient de la dificultat de condensar el sentiment d'una societat sobre un esdeveniment com la *Grande Guerra*, s'ha analitzat la doctrina oficial (i oficiosa) sobre la guerra que es volgué difondre a través de la historiografia i la divulgació a nivell nacional. Malgrat que l'anàlisi de les representacions culturals no és un fidel transcriptor de la realitat, sí que proporciona un mitjà per interpretar algunes idees sobre la transcendència de la guerra en la societat.

Els últims dos punts del capítol (2.4.1 i 2.4.2) descriuen, de forma no exhaustiva, la doctrina oficial sobre la guerra a Itàlia. La finalitat és doble. Per un costat, mostrar quina fou la interpretació facilitada als ciutadans-lectors italians sobre la guerra a partir dels coneixements enciclopèdics i, de l'altra, servir d'instrument metodològic per a validar les interpretacions o lectures que aporten els textos enciclopèdics, tant d'època prefeixista o com feixista. És a dir, observar el grau de coincidència entre la *doxa*¹³ sobre el conflicte a les societats de postguerra i la seva representació enciclopèdica.

3. Discurs, coneixement enciclopèdic i enciclopedisme

La construcció d'un marc teòric que permeti comprendre les relacions existents entre política, cultura i disciplina enciclopèdica a Itàlia durant l'època d'entreguerres ha estat, sens dubte, la fase més difícil i complicada del treball. La dificultat no ha radicat en el volum d'informació o en la selecció dels materials consultats, sinó en l'absència gairebé absoluta de referències acadèmiques sobre la qüestió.

El capítol es divideix en tres subapartats. El primer (3.1) estudia el discurs enciclopèdic, com a matèria primera del coneixement enciclopèdic, des de quatre vessants:

1. Definició com a producció intel·lectual i cultural de primer ordre.

El marc epistemològic és condició *sine qua non* ja que l'anàlisi del discurs enciclopèdic depèn de la seva definició, abast i influències en el gènere.

¹³ Roland Barthes defineix la doxa com aquell conjunt de judicis o idees comunes dins una societat en un moment determinat. Creences, al cap i a la fi, que prenen un caràcter d'evidència natural i que exerceixen una "opressió" sobre el pensament. El concepte de doxa es troba força present en l'obra de Barthes, especialment a *Le Plaisir du text*, (1973) i *Mythologies* (1970).

2. Descripció dels seus objectius i funcions en la formulació i interpretació d'un coneixement concret.
3. Identificació i anàlisi dels conceptes de poder i context creador del discurs com a elements condicionants de l'orientació discursiva del coneixement enciclopèdic.
4. Estudi des dels punts de vista productiu (procés intel·lectual), de l'estructura interna com a tot i del sentit o línia en funció de la seva missió.

Definits i analitzats tots els elements que el configuren, el següent punt del capítol (3.2) descriu l'enciclopedisme com a manifestació i expressió cultural, i la insereix com inventari de saber en la majoria de cultures del món, a través d'una formulació de caire filosòfic. El següent subapartat (3.3) és una breu evolució històrica i teòrica del gènere des dels seus orígens fins als estàndards europeus de la modernitat. Valors que marcaren i definiren de forma absoluta la funció i objectius de l'enciclopedisme modern, a través de tradicions o títols com la *Britannica*, els *lexikons* alemanys o els intents tant de la *Grande Encyclopédie*¹⁴ com del *Grand Dictionnaire universel du xixe siècle*¹⁵ per interpretar el món a través d'una matriu pròpia o del seu propi prisma cultural.

15

El darrer subapartat (3.4) repassa l'evolució del gènere vers els postulats nacionals. El recorregut descriu els canvis que s'operaren en el gènere, visualitzats de forma diàfana amb la deriva d'una tradició enciclopèdica oberta i universal iniciada pel projecte de l'*Encyclopédie* vers un particularisme nacional representat per les enciclopèdies més paradigmàtiques de l'època com la *Britannica* o els *Grand Dictionnaire*, i que van tenir la seva eclosió a partir de la segona meitat del segle XIX. Les últimes notes del capítol serveixen de preàmbul al següent capítol dedicat a l'evolució de l'enciclopedisme italià modern, des del primer terç del segle XIX fins al període d'entreguerres.

4. Evolució de l'enciclopedisme italià modern fins el període d'entreguerres

L'estudi de l'evolució del gènere italià és imprescindible per bastir un marc teòric i històric d'anàlisi del discurs enciclopèdic italià d'entreguerres. Els orígens, la formulació d'una filosofia de l'incipient gènere italià i el posterior desenvolupament seguint les dinàmiques històriques del país defineixen un sèrie de trets molt específics sobre l'enciclopedisme italià,

¹⁴*La Grande Encyclopédie : inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts, par une société de savants et de gens de lettres.* Paris: H. Lamirault et Cie, 1886-1902. 13 vol.

¹⁵ Coneguda a nivell bibliogràfic com la *Grand Larousse du xixe siècle*.

que el predisposaren -com succeí amb la resta de gèneres europeus- a adoptar una sèrie de condicionants propis del context, que fixaren les bases de la seva especificitat.

El capítol s'organitza en tres apartats principals que coincideixen amb les grans etapes i fites¹⁶ del primer l'enciclopedisme italià modern (1840-1915) on es descriuen les característiques principals del gènere, objectius -a cavall entre el pur interès comercial i les necessitats culturals i educatives de la població del moment- i la filosofia o el marc que guiava la seva producció intel·lectual. L'estudi en detall de l'evolució del gènere permet observar les dinàmiques editorials, comercials, i sobretot polítiques i culturals de la història d'Itàlia des de 1840 fins a 1915, anticipant els continguts del capítol següent que analitza de forma teòrica l'evolució i continguts del coneixement enciclopèdic sobre la guerra des de 1915 fins a 1940, amb especial èmfasi amb el període d'entreguerres. L'estudi dels paral·lelismes entre el gènere i el seu context creador, un dels objectius de la tesi, permet corroborar l'efecte mirall entre l'enciclopedisme i el món interpretat, des d'una versió ideal d'allò a representar com la visió més verídica i real de la societat que l'ha creat.

16

5. Enciclopedisme i coneixement enciclopèdic italià sobre la Gran Guerra

El capítol 5 ofereix una visió teòrica en exclusiva del coneixement enciclopèdic sobre la guerra. Completa la panoràmica del capítol previ sobre l'evolució de l'enciclopedisme fins el 1915 i crea el marc des del que s'analitza el coneixement enciclopèdic sobre el conflicte, desenvolupat als capítols 6-10. El capítol es divideix en dues parts. La primera descriu el discurs enciclopèdic sobre la guerra creat en ple conflicte, la segona aprofundeix més àmpliament en les dues línies que prengué el coneixement enciclopèdic durant el període d'entreguerres. L'exposició teòrica es divideix en les dues fases del període: els últims anys liberals (1918-1922/23) i la Itàlia feixista (1923-1940). L'estudi d'ambdós períodes identifica els elements i el fons que impregnaren els dos discursos, el patriòtic i el feixista. El capítol aborda des d'un vessant teòric la importància del gènere com a creador d'un discurs que vehicula un missatge amb una càrrega ideològica implícita sobre allò a representar i interpretar i que, en el cas de l'experiència italiana a la Gran Guerra, té una importància política i cultural afegida. Metodològicament, el contrast entre aquestes dues línies argumentals serveix de base per a l'anàlisi dels capítols posteriors, així com per a la

¹⁶Paral·leles a l'evolució del món editorial italià o a les dinàmiques polítiques i socials del país (1861, 1880, etc.) que definiren i modularen el gènere italià fins estàndards europeus, en el sentit d'interpretar la realitat en clau nacional.

comparativa realitzada al llarg del capítol 11 sobre el discurs enciclopèdic italià sobre la Gran Guerra. Els continguts del capítol 5 anticipen els resultats de l'anàlisi de les enciclopèdies italianes estudiades als capítols següents (6-10), establint de pas el marc on s'insereixen les conclusions sobre el discurs enciclopèdic italià sobre el conflicte i l'experiència italiana.

La resta de capítols (6-10) s'han dedicat a l'anàlisi del discurs enciclopèdic. El capítol 6 analitza l'*Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*, el 7 la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* (1922), el capítol 8 la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* de 1930, el 9 el *suplemento* de l'edició de 1919 del *Dizionario di cognizioni utili UTET* i el capítol 10, l'edició de 1935 del *Grande Dizionario enciclopedico UTET*.

Les enciclopèdies seleccionades suposen la mostra més representativa del gènere italià d'entreguerres. Les cinc obres, dues d'època prefeixista i publicades entre 1918 i 1922, i tres d'època feixista, editades entre 1930 i 1935 permeten identificar i investigar els canvis que tingueren lloc a nivell de representació del coneixement i de la pròpia realitat nacional com a conseqüència del canvi de paradigma polític a Itàlia el 1922.

17

Tots els capítols d'anàlisi dels continguts enciclopèdics tenen una estructura idèntica, basada en una fitxa d'anàlisi dissenyada per a l'estudi dels discursos enciclopèdics.

El fet que els continguts enciclopèdics i referencials estiguin en italià afegeix una dificultat addicional a l'anàlisi. Tanmateix, i per facilitar la comprensió d'allò analitzat, s'ha decidit traduir el text en el corpus i incloure en nota el text. En els casos que el fragment o text en italià era més breu o de fàcil comprensió, s'ha optat per transcriure l'original en el corpus general del treball sense incloure la traducció.

El capítol 11 és un exercici comparatiu doble sobre l'anomenat coneixement enciclopèdic patriòtic sobre la guerra, desenvolupat entre 1918-1922, i el coneixement enciclopèdic feixista, de matriu propagandística i nacionalista. Definites els discursos enciclopèdics sobre la guerra d'ambdós períodes, s'ha fet una comparativa que ha permès establir les conclusions finals (capítol 12) sobre el rol del discurs i del coneixement enciclopèdics, com aquella expressió intel·lectual fruit d'un context, però també com a creadora d'una realitat interpretable en la línia del construccionisme social. Les conclusions finals resumeixen els resultats de la investigació, i les relacionen amb els objectius plantejats a l'inici.

La bibliografia recull tant les obres consultades com les referenciades. Els annexos contenen dues taules. La primera inventaria, amb voluntat exhaustiva, la producció enciclopèdica

italiana entre 1830-1940, la segona recull -per títols- els principals continguts enciclopèdics a analitzar sobre la guerra, així com la línia interpretativa.

METODOLOGIA

Segons els objectius plantejats per a la tesi, la metodologia emprada ha estat la revisió bibliogràfica, la consulta arxivística i, especialment, l'anàlisi crítica del discurs.

Donada la varietat i riquesa de les fonts bibliogràfiques, s'ha considerat oportú detallar-les per capítols:

1. Primera Guerra Mundial: impacte i representació

En la recerca bibliogràfica sobre les causes i els prolegòmens diplomàtics dels conflictes s'ha utilitzat la següent tipologia documental:

- col·leccions diplomàtiques publicades entre 1920-1930 per les diferents nacions.
- síntesis d'història diplomàtica elaborades per especialistes.
- articles o separates d'aparença acadèmica però amb una gran càrrega ideològica elaborades per polígrafs, divulgadors o periodistes.
- monografies i estudis i especialitzats. En aquest sentit, i malgrat que Itàlia no intervingué a la guerra fins el maig de 1915, la qüestió sobre la seva entrada i la controvèrsia que generà entre partidaris i detractors tingué un efecte tan determinant en la política italiana al llarg de les següents dècades que és un tema que merita una anàlisi concreta, i que trobarà un espai primordial en el capítol 2 sobre Itàlia i la Gran Guerra.

Respecte l'evolució històrica del conflicte (1.1) dividida en les quatre etapes ja esmentades, s'han seguit els principals treballs d'autors com Audoin-Rouzeau, Becker, Winter, Strachan o Keegan. Respecte a la qüestió més específica d'anàlisi de la guerra des d'un punt de vista cultural o de mentalitats, com de la creació d'imaginari col·lectius s'han consultat les obres de Mosse¹⁷ i Gentile¹⁸, principalment.

¹⁷ MOSSE, George. *Fallen soldiers : reshaping the memory of the world wars*. New York ; Oxford: Oxford University Press, 1991 i *Nacionalización de las masas : simbolismo político y movimiento de masas en Alemania desde las guerras napoleónicas al Tercer Reich*. Madrid: Marcial Pons Historia, 2005.

¹⁸ GENTILE, Emilio. *L'Apocalisse della modernità : la Grande Guerra per l'uomo nuovo*. Milano: Mondadori, 2008.

2. La Grande Guerra italiana, 1915-1918, “la Quarta guerra d’indipendenza

La descripció de la intervenció italiana a la Gran Guerra, des de 1914¹⁹ fins a 1918, s’ha dividit en dues parts. La primera, sobre l’estudi sobre la fase de la neutralitat i intervenció s’ha dut a terme a través de literatura especialitzada (Gibelli, Isnenghi, Rochat, etc.), mentre que la segona part sobre l’anàlisi bèl·lica i la selecció dels fets militars més destacats s’ha fet consultant la historiografia militar, tant de fonts primàries²⁰ com de literatura especialitzada (estudis sobre batalles i operacions, memòries, històries regimentals, etc.) La selecció de les qüestions i els esdeveniments més destacats coincideix amb la que proposa la historiografia i els especialistes, tant per la seva transcendència històrica com pel seu caràcter controvertit. A banda de servir com a referència per a l’anàlisi dels continguts enciclopèdics, la identificació i descripció dels principals temes o episodis és eminentment instrumental o de procediment. És a dir, permet establir quins seran els fils argumentals sobre els que es basa l’anàlisi crítica del discurs enciclopèdic que es desenvolupa en els capítols 6-10.

Els principals fils argumentals de la intervenció i experiència bèl·lica d’Itàlia a la Gran Guerra sobre els que girarà la tesi són:

19

1. Causalitat general de la guerra
2. Neutralitat italiana, agost de 1914
3. Intervenció italiana a la guerra, maig de 1915
4. Participació italiana a la guerra, 1915-1918
5. *Vittoria mutilata*
6. Rol del *Regio Esercito Italiano*

A banda dels principals temes, s’han identificat i descrit esdeveniments i episodis històrics de cadascun d’ells que, per la seva importància o controvèrsia, han servit per analitzar el discurs a través d’una triple contraposició o dicotomia que s’exposa àmpliament en la descripció metodològica dels capítols 6 al 10. Entre els episodis o esdeveniments més destacats figuren, per exemple, la controvèrsia entre les posicions neutralistes i intervencionistes al voltant de la guerra, els revesos militars com les batalla dels Altiplans el 1916 i el desastre de Caporetto la tardor de 1917 o la resistència italiana al Piave (1917-1918) i la batalla de Vittorio Veneto

¹⁹ Malgrat que Itàlia no entrà formalment a la guerra fins al maig de 1915, la seva ‘intervenció’ des d’agost de 1914 fins a la signatura del Tractat de Londres l’abril de 1915 es considera diplomàtica.

²⁰ Històries oficials dels serveis d’informació dels Estats majors del exèrcit.

entre les accions militars reeixides. En tots els casos, la seva descripció a la tesi a través de l'òptica dels especialistes i la historiografia ha servit per a establir una visió ponderada de cadascun dels temes per a contraposar-la posteriorment amb el resultat de l'anàlisi dels textos enciclopèdics. En aquesta línia, i amb finalitats instrumentals, s'ha creat una taula (annex 1) on s'han inventariat els principals temes i episodis, així com si figuraven o no i el seu tractament per a facilitar l'anàlisi.

L'estudi sobre *La Grande Guerra* a la Itàlia d'entreguerres (1919-1940) (subapartat 2.4.) ha consistit a recollir la interpretació dels principals especialistes de la qüestió (Rochat, Gibelli o Tranfaglia, entre d'altres) per a construir una lectura del discurs oficial sobre la guerra en els dos períodes analitzats. El fons argumental, i una breu referència al lèxic emprat, ha servit per a contraposar les diferents lectures dels texts enciclopèdics amb la línia oficial de cadascun dels períodes.

3. Discurs, coneixement enciclopèdic i enciclopedisme

20

Les fonts sobre el concepte de discurs i coneixement enciclopèdic com a manifestació intel·lectual i cultural són pràcticament inexistentes, excepte referències molt superficials en estudis d'història cultural. La manca de qualsevol estudi o treball en la matèria, tal com també es comentava a l'inici de la introducció, ha estat un dels veritables estímuls per a la investigació plantejada. Des d'un punt de vista instrumental, la construcció teòrica de discurs i coneixement enciclopèdic és vital, donat que és l'eix sobre el que pivota tota la tesi, a nivell teòric i pràctic.

La teoria, i el posterior model anàlisi, del discurs enciclopèdic com a concepte i difusor del coneixement s'ha creat a partir d'una triple línia de recerca. Primera. S'ha definit el concepte a través dels seus orígens i influència com a producció intel·lectual i cultural. Les principals fonts consultades, i adaptades, al gènere enciclopèdic han estat els estudis de Foucault sobre l'origen, substància i missió del discurs com expressió intel·lectual i cultural d'un context determinat, l'article de Hilary Clark sobre discurs enciclopèdic²¹, els estudis d'Alain Rey sobre el gènere enciclopèdic com a manifestació cultural i els treballs de Richard Yeo sobre l'enciclopedisme de finals del segle XVIII. Segona línia. S'ha estudiat el procés de construcció del discurs a través de la interacció amb el context creador i el rol de l'autoritat, o en aquest cas el poder en abstracte com a validador. Poder i context són dos dels agents

²¹ CLARK, Hilary A. «Encyclopedic discourse». A: *SubStance*, 1992, 67, vol. 1, núm. 1, p. 95-110.

primordials del discurs enciclopèdic, i per extensió de l'enciclopedisme, com a mitjà de transmissió i validació d'informació i coneixement socialment i intel·lectual vàlids. Definició i substància, així com l'estudi dels factors (poder i context) que validen i sancionen el seu valor com a producció intel·lectual, requereixen d'una disciplina sota la qual es pugui analitzar i estudiar el seu valor com a creació cultural. La bibliografia consultada per aquest segon procés ha estat múltiple, destaquen tanmateix els treballs d'Stuart Hall. La tercera línia delimita l'estudi del discurs enciclopèdic a l'àmbit de la història cultural, en les coordenades de la sociologia històrica del coneixement. La branca històrica de la sociologia del coneixement considera que qualsevol manifestació cultural amb voluntat de permanència i de construcció social pertany a l'àmbit del socioconstructivisme o construccionisme social. El construccionisme social reuneix sota un corpus teòric i metodològic tots aquells estudis on la creació dels processos socials que defineixen la realitat present (i pretèrita) és interpretable (i discutible) via la teoria del coneixement i de les seves manifestacions culturals. En el cas de l'actual tesi s'han pres com a marc teòric de referència algunes de les idees dels principals representants de l'escola clàssica (Vivien Burr i Kenneth J. Gergen). L'elecció del socioconstructivisme com a basament teòric per determinar el valor del discurs i coneixement enciclopèdic com agent creador d'una realitat determinada respon a les pròpies bases de la disciplina que enllacen amb algunes de les idees que s'aborden i es ratifiquen al llarg de la tesi. El pensament socioconstruccionista es basa en quatre principis:

- a) Criticisme del coneixement tàcit.
- b) L'especificitat històrica i cultural del coneixement, el que s'anomena coneixement contingent.
- c) El coneixement com a producte social.
- d) El coneixement com a motor de l'acció o construcció social

Els quatre eixos situen el marc teòric des del qual s'ha analitzat el discurs enciclopèdic sobre la guerra, les seves implicacions en el context en què s'ha inserit, com la seva pervivència en el temps com a coneixement acceptat socialment i inserit en el corpus ideològic i de l'imaginari col·lectiu d'una nació com la italiana.

A nivell metodològic pren especial rellevància la qüestió del marc teòric, ja que les conclusions finals s'han establert sobre la base d'aquests quatre principis per tal de demostrar la validesa dels objectius marcats des de l'inici de la tesi.

4. Enciclopedisme italià: dels inicis de l'Ottocento a la Italiana a la Gran Guerra

La síntesi de l'evolució de l'enciclopedisme italià modern ha estat una creació *ex novo*. No existeix obra, estudi o article especialitzat sobre l'evolució de l'enciclopedisme italià modern. Les poques contribucions²² a la història del gènere italià modern s'han realitzat sobre l'*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*.

La síntesi o evolució històrica del gènere, incloent la teoria o filosofia que l'alimentava, s'ha documentat a través de tres fonts principals. La història editorial del gènere (títols, edicions, reedicions, etc.) s'ha estudiat a partir dels estudis sectorials sobre el món de l'edició italiana (editors, firmes o focus editorials²³) i els repertoris bibliogràfics actuals com CLIO²⁴, d'època com el *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa*, el *Giornale della libreria della tipografia e delle arti e industrie affini*, la *Bibliografia italiana* i, fins i tot, el catàleg del ICCU²⁵, per la comprovació de dades bibliogràfiques com dates, edicions, volums i suplementes.

En el cas de la doctrina o teoria enciclopèdica, les fonts principals han estat documents o fragments metaenciclopèdics. És a dir, pròlegs, entrades o veus que tractaven sobre el fet enciclopèdic i que oferien una visió *in situ* del que significava la pròpia disciplina, així com dels objectius culturals i socials que volia assolir l'obra o obres en qüestió. L'estudi en detall d'aquests continguts ha permès teixir tota una sèrie de paràmetres i factors que han ajudat a entendre i descriure de forma força fidedigna la significació del gènere en un moment i context determinat. Així, i anticipant alguns dels continguts del capítol 5, s'han concretat alguns dels objectius que tenia l'enciclopedisme preunitari (previ a 1861) o la missió nacional que s'encomanà al gènere a partir de 1861 per a crear una sèrie de coneixements *ad hoc* per la comprensió de la nova realitat política i nacional italiana. La comparativa entre context històric i missió enciclopèdica ha donat resultats sorprenents. Les darreres fonts consultades per sintetitzar l'evolució de l'enciclopedisme italià modern han estat, per una banda, les memòries o biografies dels principals editors del moment (Treves, Hoepli, etc.) i les monografies especialitzades sobre algunes col·leccions o projectes editorials.

²² A pesar d'estudis molt especialitzats com el de Mariella Cagnetta, *Antichità classiche nell'Enciclopedia italiana*, D. Cioni, *Etnologia nell'Enciclopedia Italiana* o fins i tot, el capítol IV del vol. 2 de *Politica e cultura*, a cura de H.A. Cavallera dedicat a Giovanni Gentile i l'*Enciclopedia*, l'obra de referència sobre l'*Enciclopedia italiana* és *Il mecenate, il filosofo e il gesuita. L'«Enciclopedia italiana», specchio della nazione* de Gabriele Turi.

²³ Per exemple, els estudis sobre l'edició milanesa o torinesa, o l'edició veneciana entre 1840 i 1900.

²⁴ CLIO. *Catalogo dei libri italiani dell'Ottocento (1801-1900)*. Milano: Editrice bibliografica, 1991.

²⁵ Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche.

5. Enciclopedisme i coneixement enciclopèdic italià sobre la Gran Guerra

La metodologia establerta per a la història de l'evolució de l'enciclopedisme italià des de 1915 fins a 1940 ha estat similar a la del capítol anterior, malgrat que en el cas de l'*Enciclopedia italiana* han servit de gran ajut les obres o treballs que l'han emmarcada en el si del projecte cultural feixista. La transcendència de l'obra, i el seu valor simbòlic com a fita de la cultura feixista, produïren en el seu moment una nombrosa literatura tant de suport com de rebuig pel caire que estava prenent l'empresa editorial i cultural. En aquest sentit, han resultat especialment útils i significatives les nombroses mostres de rebuig i de suport que tingué l'empresa des del propi moment de la seva concepció, i que es poden trobar a la premsa o a revistes culturals de l'època. Com s'esmenta línies amunt, la panoràmica de l'enciclopedisme en època de guerra s'ha realitzat *ex novo*, és a dir, no existeix cap obra o estudi que proporcioni una mínima notícia del gènere entre els anys 1915-1918. En aquest sentit, i com en el cas del segle XIX, les principals línies de l'enciclopedisme o pseudoenciclopedisme d'aquests anys s'han establert en base a les obres existents i del que d'elles es desprenia respecte el propi gènere o missió. Especialment útils han estat els pròlegs de Giuseppe Fumagalli, tant pels *almanacchi* Bemporad com pels Sonzogno. La resta de conclusions sobre el període s'han elaborat a partir dels estudis sobre el món de l'edició com de les firmes més representatives del moment respecte la seva implicació en el mercat enciclopèdic.

Respecte el període d'entreguerres, la panoràmica s'ha realitzat en base als dos contextos polítics, el liberal i el feixista, i les seves respectives formulacions doctrinals o discursos respecte la guerra, i les seves conseqüències. Així, i prenent com a base la teoria dels discursos oficials desenvolupada al final del capítol 2, el final del capítol 5 conté els principals elements d'ambdós discursos enciclopèdics, el patriòtic i el feixista. Val a dir, que l'anàlisi en profunditat es realitza en els capítols següents (6-10), i que el desenvolupament de la teoria sobre ambdós discursos enciclopèdics queda perfectament definida en el capítol 11.

6-10. Anàlisi del discurs enciclopèdic sobre la guerra

A nivell analític, i malgrat que el coneixement enciclopèdic s'ha tractat des de múltiples prismes, les investigacions existents gairebé sempre s'han centrat en l'estudi de les obres com un tot, sense investigar els continguts en concret, el seu procés productiu o el seu impacte. Algunes disciplines s'han analitzat a través del gènere enciclopèdic, i fins i tot, s'han

investigat alguns fenòmens culturals a través del sedàs polític, com la relació entre romanitat i feixisme a l'*Enciclopedia Italiana*²⁶, però en tots els casos l'objecte d'estudi no ha estat el propi discurs o coneixement enciclopèdic sobre la matèria sinó qüestions relacionades amb l'autoria o influències posteriors.

Els objectius plantejats per a la tesi i el format discursiu enciclopèdic recomanaven l'ús de les eines de l'anàlisi crítica del discurs, però la revisió de la literatura especialitzada ha deixat palès que no existeix cap model adaptat al discurs enciclopèdic. A causa de la manca de patrons d'anàlisi del discurs enciclopèdic, s'ha creat un model d'anàlisi *ad hoc* a partir de la consulta d'estudis especialitzats. En aquest punt han estat primordials les aportacions de Jäger²⁷, així com els estudis sobre anàlisi discursiva de T. van Dijk²⁸, Wodak i Meyer²⁹. El model creat *ex novo* s'ha materialitzat en una fitxa d'anàlisi.

Fitxa d'anàlisi del discurs enciclopèdic

La fitxa per a l'anàlisi descriptiva i crítica del discurs enciclopèdic, adaptació de la creada per Jäger, es divideix en sis parts:

1. Referència bibliogràfica de l'entrada, on s'inclou (si la conté) el sumari.
2. Autoria (si es coneix).
3. Anàlisi argumental dels dispositius discursius.
4. Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius.
5. Anàlisi de la materialitat del text (si és possible).
6. Resultats o recapitulacions

Malgrat que formalment no és aplicable al corpus de la tesi, l'aspecte virtual que tindria la fitxa d'anàlisi seria la següent:

²⁶ CAGNETTA, Maria. *Op. Cit.*

²⁷ Les obres i estudis de Siegfried Jäger sobre l'anàlisi crítica són nombrosos però en l'elaboració del model d'anàlisi per a la tesi destaquen: JÄGER, *Ibid.* ; JÄGER, Siegfried, MAIER, Florentine. «Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis». A: *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage. 2009, p. 34-61 i JÄGER, Siegfried. «Critical Discourse Analysis/ Kritisches Diskursanalyse». A: KELLER, Reiner. *Diskursforschung: Eine Einführung für Sozialwissenschaftler Innen*. Wiesbaden : Springer, 2003.

²⁸ L'aportació de van Dijk sobre el concepte de discurs és molt àmplia. Tanmateix, per a l'estudi actual han estat especialment útils: DIJK, T. van. *Discurso y poder: contribuciones a los estudios críticos del discurso*. Barcelona: Gedisa, 2009 i DIJK, T. van. *Discurso y conocimiento: una aproximación sociocognitiva*. Barcelona: Gedisa, 2016.

²⁹ WODAK, R.; MEYER, M. (ed.). *Métodos de análisis crítico del discurso*. Barcelona: Gedisa, 2003.

Fitxa d'anàlisi del discurs enciclopèdic

1. Referència bibliogràfica
 - 1.1 Sumari o estructura (si en té)
2. Autoria (si es coneix)
3. Anàlisi argumental dels dispositius discursius
 - Fils discursius
 - Fragments discursius
 - Esdeveniments discursius
 - Nusos discursius (si existeixen)
4. Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius
 - 1^a. Dicotomia (Inclusió/absència)
 - 2^a. Dicotomia (Concreció/relativització)
 - 3^a. Dicotomia (Objectivitat/subjectivitat)
5. Anàlisi de la materialitat del text (si és possible)
6. Resultats

25

A banda de la referència bibliogràfica (1) que encapçala cadascuna de les entrades analitzades, i del sumari (1.1) si en té, a continuació es detallen les diferents parts que formen la fitxa juntament amb els aspectes a analitzar:

2. Autoria

La primera secció està dedicada a l'estudi de l'autoria, personal o col·lectiva, que col·laborà en la producció dels continguts enciclopèdics. A banda d'un breu referència acadèmica, s'ha llistat la seva bibliografia -parant especial atenció a la dedicada al conflicte-, i s'ha emmarcat, si ha estat possible, en alguna escola o línia historiogràfica. En cas que l'autor hagi publicat altres treballs sobre el tema, tant amb anterioritat com amb posterioritat, s'ha revisat la seva obra per determinar quina visió tenia sobre la matèria i contrastar-la amb el seu discurs enciclopèdic. S'ha tractat, en definitiva, de comprovar si fou fidel a una línia o, si per contra, la varià en funció del gènere.

Respecte dels col·laboradors, s'ha intentat definir el grau de complicitat acadèmica i de relació amb els autors oficials. Per aquesta part ha estat molt útil la consulta de fonts que permetessin establir aquesta mena de relacions professionals. Sobre això, cal apuntar que la

documentació més fiable és la que roman en els arxius de les editorials. La qüestió dels col·laboradors, així com la dels especialistes, té una gran importància ja que molt sovint, i depenent de la tradició enciclopèdica, les entrades les signaven personatges o figures influents, mentre que en realitat les havien creades altres persones³⁰. Els arxius de les editorials són una font inestimable per a l'estudi de la creació, supervisió, censura i publicació dels continguts enciclopèdics. De fet, en alguns arxius es conserven, per seccions, els manuscrits de les entrades, així com apunts, notes privades o documentació epistolar entre col·laboradors o directors de secció que permeten observar l'evolució dels continguts, des de la concepció fins a la publicació.

3. Anàlisi argumental o dels dispositius discursius

La segona part de la fitxa, dedicada a l'anàlisi argumental dels dispositius discursius, segons Jäger³¹, proposa un estudi de la naturalesa argumental del discurs a tres nivells. En un primer estadi, les principals qüestions o temes presents al discurs s'identifiquen com a fils discursius. A un estrat inferior, els elements que conformen els fils es descriuen com a fragments discursius i a un darrer nivell, els fets puntuals (un episodi històric, un congrés, una acció bèl·lica, una batalla, etc.) s'identifiquen com a esdeveniments discursius. En el model analític plantejat també existeix la figura del nus discursiu. Es tracta d'aquell dispositiu discursiu que forma part alhora de diferents fragments i/o esdeveniments discursius.

Per exemple, si la causalitat de la guerra es considera un fil discursiu per la seva importància, tal com s'esmentava en la part metodològica del capítol 2, un dels fragments que el formaria seria el rol de Rússia en el seu desenllaç o esclat, i si es vol analitzar més en profunditat aquest fragment discursiu referent al paper rus a la guerra, la seva actuació en les negociacions diplomàtiques durant l'estiu de 1914 es consideraria un esdeveniment discursiu. Al seu torn, i també a mode d'exemple, aquells continguts que relacionarien un esdeveniment discursiu francès com la visita del ministre d'extersiors francès a Sant Petersburg es consideraria un nus discursiu, ja que ambdós esdeveniments discursius (el rus i el francès) s'interrelacionarien.

Com ja s'apuntava en la part metodològica del capítol 2, la dissecció argumental del discurs enciclopèdic respon a dos objectius principals. El primer, a banda d'identificar quins són els temes principals, secundaris i terciaris, consisteix a comprovar la veracitat de les dades i

³⁰ Un cas paradigmàtic és el de l'entrada *Fascismo* a l'*Enciclopedia Italiana*. L'article estava signat per Benito Mussolini, mentre que el veritable autor fou l'erudit Gioacchino Volpe.

³¹ JÄGER, Siegfried. *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. 4a ed. Münster: UNRAST-Verlag, 2004.

informacions, l'ús de determinades fonts³², la detecció d'incorreccions històriques i, sobretot, descobrir la interpretació d'esdeveniments de gran importància que s'ofereix al lector i que condicionen la lectura del conflicte a nivell nacional³³. És a dir, en una primera aproximació al text enciclopèdic s'han identificat els fets descrits i, en una segona fase, s'han analitzat segons la descripció prèviament desenvolupada en el capítol 2, que partia de les investigacions i estudis dels especialistes. Posteriorment, en aquesta mateixa fase, també s'ha procedit a fer un triple exercici comparatiu entre allò expressat al text enciclopèdic, l'opinió dels especialistes i el que creien els principals historiadors dels respectius períodes (el prefeixista i el feixista). Per exemple, en el cas de l'esdeveniment discursiu de Caporetto, primer s'ha comprovat si es mencionava o no en el text enciclopèdic. En cas afirmatiu, s'ha estudiat la veracitat o no de les dades factuais, el grau de profunditat descriptiva i, en darrer lloc, i tractant-se d'un fet controvertit s'ha estudiat amb deteniment la lectura o interpretació que es volia proporcionar. El segon objectiu de l'anàlisi argumental és sotmetre les dades obtingudes de l'estudi dels dispositius discursius a un triple examen o test. És a dir, es tracta d'analitzar si els continguts enciclopèdics estudiats s'adiuen amb algunes de les convencions desenvolupades al llarg del capítol 3, on s'aprofundeix en la naturalesa i funció del coneixement i discurs enciclopèdic.

27

4. Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

A banda de l'anàlisi argumental dels dispositius discursius, s'ha considerat oportú sotmetre els resultats a l'examen de tres dicotomies (1ª Inclusió/exclusió, 2^a. Concreció/relativització i 3^a. Objectivitat/subjectivitat) amb un triple objectiu:

1. Mesurar el nivell de visibilitat de determinats dispositius i la seva interpretació en el conjunt del discurs enciclopèdic.
2. Analitzar el nivell de profunditat argumental i descriptiva dels dispositius discursius.
3. Identificar el grau d'objectivitat o subjectivitat que oferien les seves interpretacions.

Abans d'entrar en detall sobre el funcionament i aplicació de les dicotomies plantejades, s'ha considerat oportú definir els seus elements.

³² L'existència de bibliografia en les entrades, sobretot monogràfiques, té una gran importància, no tant per les fonts ressenyades, sinó per la seva línia historiogràfica que seguia l'autor o autor de la veu.

³³ En aquest punt cal esmentar que els continguts relacionats amb altres fronts bèl·lics o amb el global de la guerra, és a dir, el front francobelga, la guerra a Àfrica, la guerra naval, etc. no seran analitzats si no tenen una relació directa amb l'experiència bèl·lica italiana.

1ª Dicotomia: Inclusió/exclusió. Per inclusió s'entén l'aparició o menció (tant extensa com superficial) de qualsevol dels dispositius discursius (fils, fragments o esdeveniments discursius) al contingut enciclopèdic. Exclusió, per contra, significa ometre o silenciar els esmentats dispositius discursius dins el corpus de l'entrada enciclopèdica.

2ª Dicotomia: Concreció/Relativització. Concreció és sinònim d'aprofundiment, minuciositat i detall en el desenvolupament descriptiu d'un argument o dispositiu discursiu. Relativització, malgrat no ser antònim de concreció, es tradueix com aquella menció mínima o carent d'entitat informativa, que la majoria d'ocasions és considerada referencial.

3ª Dicotomia: Objectivitat/subjectivitat. En el cas del discurs enciclopèdic, el caràcter objectiu ve definit per l'ús de dades factuais objectivables, és a dir, que es poden sotmetre al rigor del mètode científic o històric. El discurs objectiu també ve definit per la utilització d'un lèxic carent de posicionaments arbitraris o que posin en dubte la ponderació i la mesura que ha de tenir el coneixement enciclopèdic (veure capítol 3). La subjectivitat, i la seva plasmació en un discurs parcial ja a nivell terminològic (pars/partis), presuposa i condiona una presa de part, de partit, envers una de les opcions o parts en discussió. La subjectivitat, doncs, nega un dels principis o ideals enciclopèdics que és l'objectivitat basada en el coneixement, valgui la redundància, objectiu.

28

Procediment d'anàlisi de les dicotomies

La 1ª dicotomia (inclusió/absència) es basa en un doble supòsit. Si alguns dels principals fils discursius³⁴, establerts al capítol 2 (veure p. 18), no apareixen o s'ometen al text enciclopèdic es considera que aquest no interessa, es vol silenciar de forma conscient o no té una lectura positiva des de l'òptica oficial. La inclusió no presuposa, però, la seva lectura o interpretació en clau positiva.

La 2ª dicotomia (concreció/relativització) analitza el grau d'aprofundiment al qual se sotmet el dispositiu discursiu, sigui fil, fragment o esdeveniment. Aquest test actua sobre un doble supòsit: si el contingut s'adiu amb la doctrina oficial, el discurs enciclopèdic el desenvolupa

³⁴ Causalitat de la guerra; Neutralitat italiana, agost de 1914; Intervenció italiana a la guerra, maig de 1915; Participació italiana a la guerra, 1915-1918; Vittoria mutilata i Rol del *Regio Esercito italiano*.

de forma minuciosa. Per contra, si el contingut és polèmic³⁵ -atesa la seva repercussió política i social- o simplement pot macular la visió ideal que vol presentar el discurs oficial sobre la guerra, es pot observar una doble casuística:

- a) Si es relativitza o es menciona de forma superficial i lacònica, el resultat de la 3ª dicotomia serà menys subjectiu, és a dir més objectiu o imparcial que si es desenvolupa àmpliament i minuciosa, (veure el tractament de Caporetto). En canvi,
- b) Si es descriu i s'aprofundeix en la qüestió o fragment de forma detallada, molt probablement la seva interpretació o lectura, tal com s'analitza a la 3ª dicotomia, serà molt subjectiva i parcial, (veure el tractament de la batalla dels Altiplans).

3. La dicotomia objectivitat/subjectivitat és el darrer test al que se sotmet la línia argumental dels dispositius discursius. L'anàlisi s'han fet a través de tres elements que permeten identificar quins continguts mostren una deriva subjectiva i quins s'adiuen amb els models ideals d'objectivitat factual que reclama l'ideal enciclopèdic descrit al capítol 3.

El primer dels elements és la confrontació entre allò que afirma o considera poc discutible³⁶ la historiografia especialitzada i la informació que proporciona el discurs analitzat. És a dir, si els especialistes afirmen que a Caporetto l'exèrcit italià perdé més de 300.000 efectius i el text enciclopèdic ho rebaixa a 100.000, molt probablement ens trobem amb un contingut que és inequívocament no objectiu. En aquest cas, la raó és que -segurament- no es vol oferir una visió desastrosa d'un dels pitjors i més polèmics revessos de la participació italiana. En aquest sentit, i seguint aquest fil, a banda d'un coneixement no objectiu, el discurs ofereix una visió incompleta i, per tant, parcial de l'esdeveniment.

El segon element per a dilucidar si un contingut és subjectiu o no prou objectiu és el lèxic o les qualificacions que s'empren per designar o descriure certs aspectes del dispositiu discursiu en qüestió. Conscient de la dificultat d'establir quin és aquell lèxic o qualificatiu susceptible de ser considerats poc objectius o parcials, s'ha establert una breu casuística sobre aquells elements que suposen una vulneració dels estàndards del gènere enciclopèdic per a l'objectivitat. En aquest punt s'han considerat clau tres aspectes:

³⁵ Per polèmic es pot definir aquell esdeveniment, fet o fenomen històric que hagi provocat debat, discussió o divisió social per les seves repercussions. Un fet polèmic o controvertit genera *per se* nombroses interpretacions, la majoria de vegades contràries o no concurrents.

³⁶ Basada en fets objectivables.

1. L'ús de lèxic i la presència sovintejada d'epítets i adjectivacions que denotin caràcter hiperbòlic o grandiloqüent al descriure, especialment, les victòries o certes accions militars reeixides, com per exemple acció 'gloriosa', victòria 'impressionant', etc.
2. Termes que denotin menysteniment o denigració de l'enemic com, per exemple, exèrcit 'anihilat', 'calamitat', 'desastrós', 'acció traïdora' o 'covardia' quan es tracten temes militars.
3. La utilització de formes lèxiques amb reminiscències nacionalistes de caràcter *risorgimental* com 'guerra justa', 'guerra santa', 'martiris', 'jou enemic', etc.

Es considera que la descripció que empri d'algun dels elements d'aquesta triple casuística suposa un tractament poc objectiu de la qüestió, atenent sobretot a allò que expliciten els estàndards enciclopèdics analitzats al capítol 3.

El resultat de la combinatòria de les tres dicotomies no proporciona patrons extrapolables a tots els texts enciclopèdics analitzats, sobretot perquè en alguns casos, o bé els continguts no són extensos (*Dizionario enciclopedico UTET* de 1919) o bé la seva publicació poc temps després del final del conflicte no permeté un desenvolupament extens i detallat d'alguns episodis o fenòmens concrets com el de la *Vittoria mutilata* (*Grande enciclopedia popolare Sonzogno* de 1922). Malgrat això, és oportú assenyalar que la seqüència en l'anàlisi dicotòmic té una lògica finalista i instrumental, ja que permet identificar una sèrie de denominadors comuns respecte l'anàlisi de determinats dispositius discursius, que poden ser considerats o no polèmics segons el discurs oficial.

Lectura de l'anàlisi dicotòmica

En el cas dels fils discursius que la historiografia considera bàsics, però que no s'inclouen o ni es mencionen (1ª dicotomia), com la qüestió neutralisme/intervencionisme, és molt probable que tingui una lectura negativa per a la doctrina oficial. En aquest cas concret, es podria afirmar que el discurs i el coneixement enciclopèdics es troben en sintonia amb el dogma oficial. En canvi, si l'entrada inclou (1ª dicotomia) un dispositiu discursiu que els especialistes consideren secundari, però que està desenvolupat àmpliament o tractat amb especial èmfasi (2ª dicotomia), és molt probable que la intenció del coneixement enciclopèdic sigui aportar una informació sobredimensionada i una lectura sublimada (3ª dicotomia) d'un episodi o fet intrascendent per als estudiosos, però que té una importància cabdal per al discurs oficial. En aquest darrer cas, si a la combinació inclusió/concreció (1^a i 2ª dicotomia) s'observa l'ús d'un lèxic poc objectiu o obertament parcial (3ª dicotomia) és força probable que s'estigui davant

d'una manipulació no sols de la pròpia història, sinó del que s'estableix o es considera que hauria de ser el coneixement enciclopèdic.

Si a la combinatòria dels resultats de la 1^a i 2ª dicotomia, s'hi afegeix el tractament sobre la qüestió de l'objectivitat/subjectivitat (3ª dicotomia), també es detecten denominadors comuns. En el primer cas, el de les qüestions polèmiques com Caporetto o la qüestió neutralista, un cop incloses (1ª dicotomia) en el discurs s'observa que el grau d'objectivitat/subjectivitat (3ª dicotomia) té una relació directa i proporcional amb el nivell de concreció i desenvolupament argumental i descriptiu (2ª dicotomia). És a dir, un cop s'inclou (1ª dicotomia) al discurs enciclopèdic un fet considerat polèmic o que té una lectura negativa per al discurs oficial de la guerra, el nivell de subjectivitat o no objectivitat (3ª dicotomia) en la seva interpretació depèn totalment del seu detall i concreció (2ª dicotomia).

Si l'autor d'una entrada vol proporcionar una visió parcial (3ª dicotomia), per exemple, de la importància dels errors de l'Alt comandament en el transcurs de la crisi de Caporetto és molt probable que desenvolupi de forma àmplia (2ª dicotomia) altres elements per a oferir una versió paral·lela o per amagar aquest aspecte negatiu rere d'altres més secundaris, segons la historiografia, amb l'objectiu que el lector es dirigeixi vers aquests darrers com a veritables causants de la derrota. Per contra, si un autor no vol oferir una lectura excessivament parcial o subjectiva (3ª dicotomia) del fet, tendeix a relativitzar-lo (2ª dicotomia) a través d'una descripció mínima o poc detallada. En alguns casos, com el de la qüestió neutralista, la seva ommissió és més significativa per a la tesi que no pas una inclusió amb un desenvolupament argumental mínim.

En el segon cas, el dels esdeveniments més celebrats per la doctrina oficial, si s'observa que el nivell de minuciositat i detall (2ª dicotomia) és molt elevat, és molt probable que la seva interpretació sigui subjectiva o parcial de forma proporcional. Un exemple paradigmàtic seria el de la batalla de Vittorio Veneto. Quan major és el seu grau d'aprofundiment descriptiu (2ª dicotomia), més visible és la seva interpretació subjectiva (3ª dicotomia).

En resum, si un esdeveniment discursiu com la batalla de Vittorio Veneto, clau en els discursos oficials tant d'època prefeixista com durant el feixisme, però considerada una acció bèl·lica menor pels seus especialistes (sobretot Isnenghi, Rochat i Melograni), no sols no conté els elements d'inclusió/concreció (1^a i 2ª dicotomia), sinó que s'expressa amb un lèxic grandiloqüent i ple de reminiscències nacionalistes pròpies del Risorgimento (3ª dicotomia), és probable que el lector estigui davant d'una sublimació interessada i manipulada que respon a objectius més enllà dels establerts pel cànon enciclopèdic (veure capítol 3). La presència de

valoracions morals i judicis apriorístics sense rigor o fonament científic també delaten la intencionalitat de l'autor i la finalitat del discurs enciclopèdic.

5. Anàlisi de la materialitat del text

En la última fase de l'anàlisi del discurs enciclopèdic s'ha dut a terme -en els casos que ha estat possible³⁷- una breu menció a la qüestió de la materialitat del text seguint alguns dels postulats de D.F. McKenzie (1999). Aquesta part de la fitxa d'anàlisi té com a objectiu la recerca de la producció de sentit a través de les formes i la seva estructuració. En el cas de les enciclopèdies, el format, la composició de les pàgines, la distribució textual, les convencions tipogràfiques, així com la presència i disposició del material gràfic (fotografies, dibuixos, croquis o mapes) tenen una funció expressiva i condueixen a la construcció de significats. Com a bàrums per quantificar la línia argumental, i la seva lectura, s'han tingut en compte valors quantitius com qualitius.

Des d'un punt de vista quantitiu, si una entrada inclou un gran nombre de fotografies, per exemple, de la batalla per Gorizia o la de Vittorio Veneto i, per contra, no inclou cap de la de Caporetto es podria considerar que el discurs enciclopèdic aporta una visió subjectiva i parcial d'ambdós fets. A nivell qualitatiu, per exemple, si una entrada incorpora fotografies on apareixen baixes enemigues i, en canvi, no inclouen de soldats italians caiguts, és pot afirmar que l'entrada està oferint una visió parcial d'allò descrit.

6. Resultats

Els resultats obtinguts de l'anàlisi argumental, dicotòmic i de la materialitat del text dels continguts enciclopèdics tractats s'examinen amb major profunditat en el capítol 11.

11. Discurs enciclopèdic italià d'entreguerres sobre la Gran Guerra i l'experiència bèl·lica italiana

El gruix del capítol ha estat un exercici comparatiu amb un doble objectiu. El primer, comprovar l'existència de sintonia o paral·lelismes entre coneixement enciclopèdic i les doctrines oficials d'ambdós períodes o si, per contra, es detectaven divergències notables. La presència de discursos paral·lels o concurrents denotaria una clara mimesi entre gènere enciclopèdic i el discurs oficial, mentre que el contrari trencaria la teoria del discurs únic

³⁷ La possibilitat ha vingut condicionada pel volum del material gràfic i visual incorporat a l'entrada o entrades enciclopèdiques. En els casos on el contingut visual i gràfic era insuficient, és a dir on no hi havia una mostra suficient per a realitzar un estudi rigorós, no s'ha dut a terme.

sobre la guerra. El segon objectiu era observar l'evolució i adaptació del discurs enciclopèdic sobre la guerra durant el període d'entreguerres. Es tractava de copsar com el discurs canviava en funció del context productor i de la lectura política i cultura que se'n faria. L'objectiu final era, en definitiva, corroborar que el discurs enciclopèdic, i en aquest cas, l'enciclopedisme (com manifestació i expressió cultural i intel·lectual) són el reflex però també els creadors d'una determinada visió o representació d'allò que descriuen, en funció del context que els determina.

A partir de continguts enciclopèdics seleccionats, i un cop comparats amb els discursos oficials, s'han recopilat sintèticament les principals línies d'interpretació sobre els fets més destacats i polèmics així com la línia que ha pres l'autoria i l'obra en global sobre una taula prèviament creada per inventariar les qüestions nuclears de la guerra (veure annexos). A nivell qualitatiu, si les interpretacions enciclopèdiques són molt similars o gairebé idèntiques queda demostrada la univocitat del gènere italià sobre la Gran Guerra, així com un consens historiogràfic i polític generalitzat. Per contra, si alguna de les enciclopèdies evidencia diferències de criteri sobre aspectes controvertits, s'han indicat els diferents punts de vista i els orígens més plausibles³⁸. Segons Rey³⁹, la concomitància de discursos enciclopèdics alternatius dins un gènere demostra l'absència d'unanimitat en la lectura política, social i acadèmica sobre la guerra, obrint la porta a noves interpretacions. L'anàlisi comparativa formal entre discurs enciclopèdic i el magma que configura el gruix del discurs o línia oficial ha estat vital en el desenvolupament de les conclusions finals. Ha estat molt útil percebre les principals diferències de to entre els continguts enciclopèdics i les monografies de caire acadèmic. En el cas de la Itàlia feixista, com en la darrera etapa liberal, l'estil narratiu emprat en documents de caire polític o històric revestia una patina més pedagògica o divulgativa, que no pas científica.

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

La Primera Guerra Mundial ha estat un camp d'estudi molt prolífic des dels inicis del conflicte. Encara avui, genera un intens debat intel·lectual en la majoria de disciplines

³⁸ Atenent a l'experiència italiana durant la guerra, i als seus extraordinaris efectes durant la postguerra, la narració prima determinats continguts i n'exclou d'altres. La selecció d'aquests es tractarà amb major profunditat a l'apartat metodològic.

³⁹Segons Alain Rey, una enciclopèdia és l'espill de la societat que l'ha produïda, en la que s'insereix com instrument de cultura i representació de la realitat, en totes les seves vessants.

humanístiques⁴⁰. En l'àmbit de la història cultural, per exemple, gran part de les investigacions s'ha centrat en les representacions culturals del conflicte i el seu impacte en l'univers visual (pintura i cinema), la literatura, i de forma més residual, en la música i l'escultura⁴¹ de l'Europa d'entreguerres. Les manifestacions col·lectives de caràcter social (homenatges, rituals de record i memòria a les víctimes) també han estat estudiades⁴², així com els aspectes divulgatius de la guerra en l'àmbit educatiu⁴³. Malgrat l'interès de la història cultural per la Primera Guerra Mundial i els seus efectes, la influència en l'enciclopedisme, i més específicament en la producció del coneixement enciclopèdic no s'ha investigat fins al moment, excepte algun breu estudi⁴⁴.

L'estudi de l'enciclopedisme com a manifestació cultural ha experimentat un interès des de finals de la dècada de 1980 amb disciplines com la història de la cultura escrita o la sociologia històrica del coneixement. Especialistes com Roger Chartier o Peter Burke, entre els més destacats, han posat en el focus la cultura material del llibre com un dels factors capitals de l'evolució de la cultura occidental. L'enciclopedisme com a fenomen filosòfic i cultural s'insereix en aquesta línia. Aquesta línia d'anàlisi ha condicionat que l'enciclopedisme s'estudiés des d'un vessant estrictament cultural i no intel·lectual, és a dir, que no es parés atenció a la substància o discurs enciclopèdic com a generador d'un missatge d'una idea o concepte.

El període més estudiat del gènere enciclopèdic és l'enciclopedisme francès del segle XVIII, i especialment *L'Encyclopédie*⁴⁵, ou *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. L'interès generat per l'*Encyclopédie* no rau sols en els seus continguts sinó en la seva significació dins el món del desenvolupament científic i cultural de la Il·lustració. La vinculació dels enciclopedistes i de l'*Encyclopédie* als nous corrents il·lustrats marcà en gran part l'esdevenir de la civilització i situà l'enciclopedisme en un nivell de respecte acadèmic i

⁴⁰ PROST, Antoine; WINTER, Jay. *Penser la Grande guerre : un essai d'historiographie*. Paris: Editions du Seuil, 2004.

⁴¹ AUDOIN-ROUZEAU, S.; BECKER, Annette «Vers une histoire culturelle de la Première Guerre Mondiale». A: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 1994, 41, p. 5-8.

⁴² WINTER, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning: the Great War in European Cultural History*. Cambridge: CUP, 2007.

⁴³ TISON, Hubert. «Verdun dans l'enseignement et dans les manuels scolaires». A: *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2009, 235/3, p. 87-100.

⁴⁴ GONZÁLEZ CUADRA, Francesc Xavier. *L'Enciclopèdia Espasa i la Gran Guerra 1914-1918, un intent de neutralitat cultural*. Tutora: Jacqueline Hurtle. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Anglesa i Alemanya, 2011.

⁴⁵ L'inventari sobre estudis i contribucions especialitzats sobre l'*Encyclopédie* és impressionant. Existeix una societat (Société Diderot) que edita la publicació *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie* des de l'any 1986, i que disposa d'un edició digital de la mateixa, consultable a <http://rde.revues.org/> [consulta 27 gener 2017].

intel·lectual que perduraria fins a l'actualitat establint de pas -i tàcitament- els seus valors com el rigor científic, l'objectivitat, veracitat, etc.

Malgrat l'interès que despertà, la majoria d'investigacions s'han centrat gairebé en exclusiva a analitzar com cadascuna⁴⁶ de les civilitzacions, cultures i períodes històrics han creat les seves enciclopèdies com si fossin inventaris de les respectives cultures (*Etimologies* de sant Isidor, l'enciclopedisme medieval de Beauvais o Latini, etc.) o bé com útils burocràtics⁴⁷ com en el cas del gènere xinès. L'estudi de l'enciclopedisme no ha entrat gairebé mai a estudiar amb deteniment el fons dels seus continguts sinó la intencionalitat i l'expressió final del producte com a significació cultural d'un moment concret. Els enciclopedismes més estudiats, juntament amb el període il·lustrat, són els primerencs. Les raons es trobarien en el fet que l'enciclopedisme vuitcentista i posterior visqué una gran explosió editorial sobretot a França, Regne Unit i Alemanya. Només en mig segle, el gènere visqué un *boom* editorial que el situà com una de les expressions culturals i acadèmiques més reeixides i reconegudes socialment i comercial. El seu èxit coincidí amb una evolució cada cop menys universalista del coneixement enciclopèdic. La gran proliferació d'obres de caràcter enciclopèdic (diccionaris enciclopèdics, etc.) coincidí amb l'orientació dels continguts vers interpretacions exclusivament nacionals, pervertint en certa manera l'esperit *encyclopédie*. Si bé la *Britannica* és un important⁴⁸ objecte d'estudi, l'anomenat enciclopedisme nacional no ha rebut l'atenció que potser requeriria donada la importància del nou discurs en l'evolució política europea del segle XIX. El principal problema per a l'estudi de l'era nacional ha estat l'inabastable mercat editorial d'enciclopèdies i obres de caràcter enciclopèdic a analitzar. L'estudi del gènere vuitcentista es dividí en els principals fenòmens editorials com l'esmentada *Britannica*, l'univers laroussià⁴⁹ i el món dels *lexikons* alemanys⁵⁰. A banda d'aquests tres eixos,

35

⁴⁶ Especialment interessant és consultar el sumari de les actes de l'*Encyclopédisme: Actes du Colloque de Caen*, 12-16 Janvier 1987, director Annie Becq. Paris: Klincksieck, 1991.

⁴⁷ Sota el mot de *leishu* (traduïble com a 'obres classificades') l'enciclopedisme xinès agrupava tot tipus d'obres com compilacions de textos canònics de tradició confuciana, repertoris de coneixements diversos, enciclopèdies administratives que contenien les històries de les dinasties, etc. Documentació emprada sobretot pels membres de la burocràcia de la Xina imperial.

⁴⁸ La bibliografia existent sobre les edicions de la *Britannica* és també molt nombrosa però destaquen com a contribució de síntesi l'obra de KOGAN, Herman. *The Great EB: The Story of the Encyclopaedia Britannica*. Chicago: University of Chicago Press, 1958 i sobre la millor edició, l'onzena: BOYLES, Denis. (2016) *Everything Explained That Is Explainable: On the Creation of the Encyclopaedia Britannica's Celebrated Eleventh Edition, 1910-1911*. New York: Knopf, 2016.

⁴⁹ DUBOT, Bruno; MOLLIER, Jean-Yves. *Histoire de la librairie Larousse, 1852-2010*. Paris: Fayard, 2012; *Pierre Larousse : du Grand Dictionnaire au Petit Larousse* (actes du colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris: Honoré Champion, 2002.

⁵⁰ LEHMANN, Ernst H. *Geschichte des Konversationslexikons*. Leipzig: Brockhaus, 1934; FUHRMAN, M. *Der europäische Bildungskanon des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt a. M.: Insel, 1999; TOMKOWIAK, I. (dir.)

l'enciclopedisme de tipus nacional no ha rebut una especial atenció en termes de síntesi. Els treballs sobre l'*Enciclopedia italiana* o la *Bol'shaia sovetskaia entsiklopediia* (Gran enciclopèdia soviètica) -considerades representants d'un enciclopedisme nacional tardà- s'interpreten en clau política més que en la seva vessant intel·lectual o cultural.

En aquest sentit, i examinant la realitat italiana, a banda de la gran contribució a l'estudi de l'enciclopedisme italià de Gabriele Turi⁵¹ així com la resta d'estudis especialitzats sobre l'*Enciclopedia italiana*, no s'ha estudiat ni l'enciclopedisme tardo-liberal italià ni les seves relacions i diferències amb el feixista, com tampoc s'ha fet una anàlisi en global de l'enciclopedisme italià d'entreguerres.

En aquest sentit el valor de la tesi és triple ja que contribueix a l'estudi de l'impacte de la Primera Guerra Mundial des d'un vessant tan poc estudiat com la sociologia històrica del coneixement; vindica el paper del discurs i el coneixement enciclopèdic, i en aquest cas, de l'enciclopedisme com a gènere cultural capaç d'interpretar el seu *Zeitgeist* com a qualsevol altra manifestació intel·lectual o cultural (música, pintura, literatura, etc.) i en últim terme cobreix un buit en l'estudi de la història i evolució de l'enciclopedisme italià modern des de mitjans del segle XIX fins a 1940.

Populäre Enzyklopädien. Von der Auswahl, Ordnung und Vermittlung des Wissens. Zürich: Chronos Verlag, 2002.

⁵¹TURI, Gabriele. *Il mecenate, il filosofo e il gesuita. L'«Enciclopedia italiana», specchio della nazione.* Torino: Il Mulino, 2002.

CAPÍTOL 1.

PRIMERA GUERRA MUNDIAL I HISTÒRIA CULTURAL: TRAGÈDIA, CRISI I CATARSI

La Primera Guerra Mundial és un esdeveniment històric de gran complexitat. Les discussions i la controvèrsia sobre les causes, l'evolució de l'experiència bèl·lica vers una guerra total i industrial, els controvertits tractats de pau i els profunds efectes en la configuració d'un nou ordre mundial la converteixen en un fet històric transcendental. La globalitat del subjecte històric permet múltiples aproximacions que, en el cas d'aquesta tesi, és el de la història cultural i, més concretament, la sociologia del coneixement. La sociologia del coneixement aplicada a la Gran Guerra busca identificar i definir els factors que inflüïren en la construcció d'un determinat coneixement d'acord, sobretot, a criteris polítics i culturals. La importància de la guerra com a subjecte històric ve determinada pels seus efectes en la creació d'un nou paradigma d'anàlisi de la realitat, basat en part en el discurs i el coneixement enciclopèdics. La interpretació de l'experiència de la guerra i la creació d'un discurs d'autoconsum per incorporar-lo a la memòria històrica a mode de monument o fita són elements imprescindibles en la construcció d'un coneixement concret. La lògica de consum intern del discurs determina que els factors condicionants estiguin relacionats bàsicament amb qüestions de política interna (identitàries, nacionalistes o de conflictivitat social), però també amb qüestions d'índole internacional, que serveixen com a marc comparatiu.

L'anàlisi de la guerra se centra, a banda d'oferir una visió general del conflicte, a descriure els elements més decisius com la qüestió identitària, el factor nacionalista i la incidència de l'experiència⁵² de la guerra en la societat a nivell polític, econòmic i cultural.

Una consideració prèvia abans d'analitzar la guerra. Una gran part de les manifestacions polítiques, acadèmiques i culturals que es van dur a terme a les nacions implicades sobre el conflicte durant el període d'entreguerres respongué a dos objectius. El primer, legitimar la seva causa i el segon, justificar l'entrada a la guerra i els resultats que s'obtinguessin, fossin quins fossin. Dos fets ho corroboren. Primer. El discurs oficial dels països participants sobre la legitimitat de les respectives causes i l'actitud envers la guerra no evidencien cap canvi entre 1914 i 1940. Ni tan sols Alemanya. La República de Weimar s'autoimposà una mena de

⁵² Una experiència de la guerra que Mosse (2005) resumí en els conceptes de guerra total (*totalisation*) o implicació total de la societat en l'esforç de la guerra a nivell econòmic i social, i la brutalitat de la guerra industrial (*brutalisation*).

censura patriòtica⁵³ i el Tercer Reich avalà la política exterior guillermina malgrat acceptar errors diplomàtics, i la intervenció bèl·lica. Segon. La construcció discursiva d'autoafirmació nacional i identitària. Les potències guanyadores justificaren els sacrificis i l'experiència amarga de la guerra sobre aquells valors que esgrimiren per participar al conflicte. Les potències vençudes utilitzaren la catarsi de la guerra, i les funestes conseqüències, per expressar un gens dissimulat orgull nacional i reivindicar que les motivacions per participar-hi havien estat justes.

Malgrat que les qüestions econòmiques, com el domini dels mercats internacionals, el fenomen colonial o l'imperialisme econòmic van tenir un pes molt important en l'esclat del conflicte, els factors d'ordre polític (dinàmiques de crisi, conflictivitat social i evolució del pensament polític de la societat de masses) i la qüestió de les mentalitats (identitats nacionals i nacionalisme) són imprescindibles per entendre l'abast mundial, l'extrema virulència i les conseqüències indelebles de la Gran Guerra.

1.1 La guerra de 1914, la tràgica cruïlla de la civilització europea

38

Quan la majoria intel·lectuals, escriptors i observadors de l'època evocuen l'agost de 1914 -i intenten trobar una explicació racional a l'esclat de la guerra- topen amb la incredulitat, o es confessen incapaços de raonar el perquè del desastre. Stefan Zweig, Romain Rolland o Benedetto Croce van reconèixer la seva incapacitat per explicar per què la civilització europea, representada per les nacions més riques, industrialitzades i avançades tècnicament i cultural, s'encaminà cap a la seva autodestrucció. La historiografia actual⁵⁴ considera que la civilització occidental de 1914 es trobava en una cruïlla històrica. Les grans fites científiques, culturals o artístiques; l'asincronia entre creixement industrial i econòmic; les exigències polítiques de la incipient societat de masses; la radicalització dels nacionalismes i els signes inequívocs d'un esgotament dels valors i mentalitat *fin de siècle* contribuïren a agreujar unes contradiccions sistèmiques existents des de darreries del segle XIX.

Entre 1880 i 1914 el continent europeu, en general, va experimentar un creixement espectacular basat en el triomf definitiu del capitalisme industrial, producte dels avenços científics i la nova revolució tecnològica. La indústria europea, seguida de ben aprop per la nord-americana, consolidà la seva preeminència en els mercats mundials. L'augment de la

⁵³ HERWIG, Holger H. «Clio Deceived: Patriotic self-censorship in Germany after the Great War». A: *International Security* (Autumn 1987), 12, núm. 2, p. 5-44.

⁵⁴ Els principals defensors d'aquesta línia són Niall Ferguson o Philipp Blom, entre d'altres.

capacitat productiva europea es degué, en part, a les transformacions operades en el sí de les economies més puixants com l'alemanya i la britànica, seguides per la francesa i la italiana. L'evolució econòmica d'un model productiu agrari vers la consolidació industrial i el pas d'un capitalisme local a un d'abast mundial alterà l'equilibri camp-ciutat irreversiblement i dramàticament, en alguns casos. El transvasament dels mitjans de producció dels sectors rurals als urbans significà la consolidació de les ciutats, i els seus cinturons industrials, com a pols econòmics de primer ordre. La revolució urbana d'inicis de segle XX tingué una transcendència vital en la configuració del nou paradigma de la societat de masses. El progrés econòmic i social també fou possible gràcies al marc polític i institucional liberal, que imperava en la majoria de nacions europees. Malgrat els avenços, les cotes de prosperitat i de benestar no foren universals ni suficients per àmplies capes de la nova societat de masses. El liberalisme polític, base dels estats amb sistemes parlamentaris representatius no sempre universal, no sempre fou capaç, o estigué disposat, a crear els mecanismes de protecció i benestar social que les seves societats reclamaven. Les transformacions i contradiccions pròpies del sistema capitalista es traduïren en l'auge del moviment obrer i la proliferació d'organitzacions de representació política (sindicats i partits d'esquerra) que en defensa dels drets i les llibertats de les masses representades desembocà en un clima de contestació social (crisi, divisió i polarització social, vagues, protestes obreres). Les reivindicacions socials i econòmiques dels sectors obrers i populars van trobar recolzament en les noves ideologies com el nacionalisme, el socialisme o el catolicisme polític, que van entrar en l'arena política.

El panorama internacional i les relacions diplomàtiques entre 1890 i 1914 fou també un escenari d'extrema tensió. Les polítiques imperialistes de les potències europees es superposaren als conflictes i rivalitats preexistents, com el conflicte anglo-rus pel domini de l'Àsia central, la creixent rivalitat angloalemanya per la cursa naval i el control dels mercats, la inestabilitat balcànica o la guerra Francoprussiana. L'imperialisme europeu, justificat per la recerca i control de nous mercats comercials i l'explotació de matèries primeres, intensificà els recels ja existents dins l'escenari internacional, no sols per qüestions de prestigi sinó per l'establiment d'àrees d'influència econòmica i comercials exclusives. Les tensions internacionals s'intensificaren per l'escalada armamentista, sobretot entre el Regne Unit i Alemanya, i per l'augment injustificat dels recursos de defensa. L'augment de les partides pressupostàries amb fins militars no sols augmentà la tensió entre les nacions rivals, sinó que abonà el terreny per a futurs enfrontaments diplomàtics i militars. La situació de 'pau armada' que vivia Europa des de 1890 i el clima de tensió diplomàtica anà in *crescendo*, en part, per

l'augment i la importància dels corrents nacionalistes que anaven prenent força intel·lectual i recolzament social i polític dins les principals nacions europees.

El substrat ideològic del nacionalisme era la translació dels postulats del darwinisme social a la conducció política i a la reconsideració de relacions entre les nacions. Superposició ideològica que es traslladà en les polítiques socials domèstiques, i sobretot en la qüestió internacional i colonial. El darwinisme social derivà en la identificació de determinades idiosincràsies nacionals i trets identitaris o culturals amb les pròpies d'una civilització o raça. Consideracions que les respectives comunitats acadèmiques van acceptar i validar sense excessives reticències. L'ús social de conceptes com *Civilisation française*, *British race* o *Deutsches Kultur* permeté la seva incorporació als idearis nacionalistes, que acabaren formant part de l'arsenal ideològic amb el que les nacions, i els seus governs, justificaren determinades decisions, com l'entrada a la guerra de 1914. La inserció d'un missatge de menyspreu, odi i rebuig cap a determinades nacions en el llenguatge social, en la premsa i en el discurs polític predisposà amplis sectors de les respectives societats a prendre partit de forma activa per la resolució de les problemàtiques o tensions internacionals a través de vies no sempre diplomàtiques. La resposta social d'acceptació, i en alguns casos d'il·lusió, respecte de la perspectiva d'una guerra europea l'agost de 1914 fou, en part, producte del clima favorable a la guerra que s'havia anat instal·lant en l'opinió pública de les principals potències. Les causes de la guerra foren una conjunció complexa de factors econòmics, polítics i culturals, als quals s'hi afegiren qüestions ideològiques o identitàries. Malgrat que no és objecte de la tesi detallar en profunditat l'apartat causal, sí és imprescindible descriure la importància de l'element ideològic, no tant com a fulminant de la guerra sinó com a factor primordial per l'adhesió inicial de les societats a un esdeveniment tan dramàtic.

L'Europa de 1914, expressió del progrés tecnològic i de la civilització moderna, també evidenciava contradiccions. El paradigma burgès, que monopolitzava la interpretació del món sobre raonaments positivistes i científics, xocava amb els desigs implícits de la modernitat per escapar de la monotonia quotidiana. Tedi, estancament i altres valors amb reminiscències *fin de siècle* que denunciaren o contra els que es van rebel·lar els primers moviments avantguardistes, dins dels quals el futurisme italià fou un dels exponents més influents. La burgesia urbana, i amplis sectors de les classes mitges emergents i també populars s'aferraren a un tipus de nacionalisme emotiu a mode de nova religió civil, tal com la definí Mosse (2005) per a l'àmbit europeu i Gentile per al cas italià (2008). Les qüestions identitàries i els moviments nacionalistes duïen implícits postulats i formes de rebel·lió contra la raó imperant

en totes les esferes de la vida. L'esperit de 1914⁵⁵, identificat com un dels factors que expliquen l'adhesió de grans sectors de les societats a la guerra, es basà en part del desig inherent per interpretar la nova realitat des d'una altra òptica més rupturista, on el concepte identitat i la ideologia nacionalista tingueren una posició preeminent. Davant dels efectes globalitzadors del capitalisme industrial i cosmopolita, la nació -i tota la cosmovisió discursiva al seu voltant- es convertiren en refugi per a milions de ciutadans europeus. Basada en uns valors gairebé universals de llibertat, igualtat i fraternitat, la nació es convertí en un ideal pel qual calia sacrificar la vida. La possible desaparició cultural de la noció o estructura mental de nació podia significar per als governs una terrible i greu amenaça per a la cohesió social i l'existència dels estats.

El model estat-nació també es trobava en la cruïlla de les contradiccions d'inicis del segle XX. Els nous temps i la modernitat, reclamaven sacrificis -com insinuava Eksteins⁵⁶- i reformes estructurals per evitar la dissociació entre l'evolució imparable de l'Estat i la immutable identitat nacional. El cisma entre la nació com a societat i l'Estat que l'articulava era evident i anava en augment. Per contrarestar aquest fet, la majoria de governs europeus, des de mitjans o l'últim terç del segle XIX, iniciaren campanyes i programes de reeducació en els valors patris i nacionals, que comptà amb l'ajuda i el recolzament del món intel·lectual i acadèmic. El discurs de la decadència de la nació fou utilitzat pel poder, i els seus ressorts institucionals, per denunciar i advertir que la creixent divisió social i política del país, en gran part, produïda pels desequilibris econòmics, duria a l'enfonsament intern i al col·lapse nacionals. El missatge emès des del poder era clar: calia regenerar la nació, i sobretot, seduir les respectives societats amb un discurs atractiu i legitimador de les essències pàtries.

La regeneració nacional que plantejaren la majoria d'estats es vehiculà a través de dues vies. La primera consistí a eradicar els elements (grups polítics, individus o idees) que discutien o posaven en dubte el caràcter sagrat de la nació o 'corrompien' els valors patris a través de campanyes -bàsicament periodístiques- de desprestigi i denúncia. La segona se centrà a restablir, i consolidar, el sentiment patriòtic d'estima, defensa i orgull cap als seus orígens,

⁵⁵ Malgrat que alguns historiadors com VERHEY a *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany* l'identifiquen exclusivament amb l'onada de manifestacions de joia i alegria a Alemanya l'agost 1914 (*Augusterlebnis* o vivències d'agost), el fenomen de l'esperit o de la generació de 1914 recull una corrent de pensament i actitud enfront els nous canvis evidents des del tombant del segle XIX segons WOHL, *The Generation of 1914*.

⁵⁶ En referència a la seva obra *The Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*, on considera, de forma figurada, que els sacrificis que havia de fer la societat moderna per assolir una nova consciència de la realitat podien assimilar-se als que feia el poble primitiu envers el déu de la Primavera per obtenir la seva clemència, i que és l'argument de la peça musical d'Stravinsky, *La Consagració de la Primavera*, que serví a Eksteins com a *leitmotiv*.

42 tradicions i altres valors que formessin la identitat i l'imaginari col·lectiu. L'Estat, i els respectius governs, utilitzaren l'escola, la universitat i la premsa per a reeducar i restablir les essències nacionals, que consideraven oblidades o perdudes, dins el corpus social. El programa de regeneració nacional es basà en ideals nacionalistes que incorporaren molt sovint elements antisemites i xenòfobs. L'escola i el món universitari educaren i posaren les bases per a pensar nacionalment, la premsa per opinar patriòticament. Les enciclopèdies, i la literatura acadèmica, van evolucionar per validar i cimentar els coneixements de l'educació nacional. La literatura de ficció i popular també ajudà a difondre i assentar un pòsit nacionalista en els seus temes i trames. Ferguson (1998) afirma que els anys previs a la Gran Guerra aquest tipus de ficció literària⁵⁷ va gaudir d'una enorme popularitat a Anglaterra, però també a França i Alemanya, i que l'auge d'aquest tipus de literatura era el reflex de l'ambient de suspicàcia i de neguit, però també de desig per la imminència d'una guerra. Un conflicte que esclatà a l'agost de 1914, després d'una tensa crisi diplomàtica⁵⁸ i que fou rebuda per la majoria de societats i sectors ciutadans de les nacions implicades amb una barreja equilibrada d'inquietud, alegria i il·lusió. Avner Offer (1989), i part de la historiografia sobre les causes de la guerra, han interpretat el seu origen com un seguit de maniobres i operacions dels governs per distreure l'opinió pública, i alleugerir la pressió social, de les greus problemàtiques internes d'índole política i econòmica. Malgrat aquest factor domèstic indiscutible, els propis intel·lectuals i acadèmics, i la línia que defensa aquest tesi, consideren que l'adhesió gairebé incondicional a la guerra i la prossecució del conflicte durant més de quatre anys no s'hagués produït ni hagués tingut el mateix efecte sense l'ampli suport de les societats implicades. Les qüestions identitàries, així com els factors de lluita pels idearis nacionals són elements primordials per entendre la Primera Guerra Mundial, i diferenciar-la de pas de la Segona Guerra Mundial.

1.2 Gran Guerra 1914-1918: evolució i transformació de l'experiència bèl·lica

La majoria d'especialistes⁵⁹ divideixen la Gran Guerra de 1914-1918 en quatre fases. Malgrat que els criteris bèl·lics condicionen la periodització del conflicte, la influència d'aquests en l'adequació dels esforços i de les economies de guerra, així com els efectes de la brutalitat i

⁵⁷ Formada en gran part per novel·les d'intriga i espionatges, on amb l'ajuda d'una cinquena columna determinades potències europees envaïen altres.

⁵⁸ La crisi de juliol de 1914 o *Julikrise*.

⁵⁹ Keegan, Strachan, Stevenson, Audoin-Rozeau, Winter, etc. Tanmateix és Jay Winter, *The Great War and the twentieth century*, qui explica més clarament aquesta periodització.

de la durada del conflicte també tingueren un pes significatiu en la seva cronologia i l'establiment de fases molt concretes. 1914 s'identifica com l'any de la il·lusió, 1915 marca l'estancament i el punt mort de la guerra, 1916-1917 exemplifiquen la guerra industrial i de desgast, i 1918 el colofó.

1914: la guerra il·lusionant

La perspectiva d'una guerra al juliol de 1914, amarada d'un esperit que invocava el patriotisme i valors nacionals (*civilisation* o *Kultur*) però també del desig de trencar amb la monotonia de la nova modernitat, estigué envoltada per una aurèola d'il·lusió i joia compartida per amplis sectors de les nacions implicades. Malgrat aquesta idea general, alguns historiadors com, per exemple, Gibelli (2007) per al cas italià, modula la unanimitat d'una adhesió incondicional de les societats de masses a la guerra. Ambdues línies d'interpretació coincideixen, però, a senyalar que el món urbà, bàsicament classes mitjanes i obreres, s'adherí a la guerra amb major il·lusió i unanimitat que les poblacions rurals. Els ideals no foren l'únic motor per a participar a la guerra. La creença refermada per governs i estats majors que la guerra seria breu, i que les tropes tornarien del front abans que caiguessin les primeres fulles de la tardor, afavoriren la idea de la guerra com una aventura o experiència única. La participació il·lusionant en una empresa considerada justa i transcendental proporcionà la base perquè alguns autors com Zweig consideressin que la innocència i la *naïveté* de les societats de 1914 responia a ideals de l'últim romanticisme del segle XIX.

Quan la guerra esclatà l'1 d'agost de 1914, la Triple Entesa i les potències centrals creien en una guerra ràpida. Governos i cancelleries, sota el consell de les respectives cúpules militars, consideraven que la guerra no s'allargaria més enllà de finals de 1914, però la il·lusió d'una campanya breu s'esfumà a finals d'octubre. L'avançament d'un hivern rigorós i els efectes de la guerra industrial van donar per finalitzada la il·lusió d'una aventura estiuenca. La decepció va ser generalitzada per a ambdues parts, però les centrals ho consideraren com una fatalitat. El fracàs del pla Schlieffen i la resistència russa confirmaren els pitjors presagis: una guerra en dos fronts. La situació en el bàndol aliat també era desoladora. La invasió alemanya de Bèlgica anul·là un possible aliat. França acumulava en tres mesos mig milió de baixes, entre morts, ferits i desapareguts i havia perdut els principals jaciments de matèries primeres al nord del país. Rússia sofrí dues derrotes⁶⁰ duríssimes i retrocedí el seu front més enllà de la Polònia russa. La potència que millor suportà el gran cop de 1914 va ser el Regne Unit. A finals de

⁶⁰ La batalla de Tannenberg (26-30 agost) i la primera batalla dels Llacs Masurians (7-14 de setembre).

novembre havia perdut la seva capacitat combativa amb la destrucció del seu exèrcit regular als combats de Flandes (Ypres). Però les crides governamentals durant la tardor de 1914 per un exèrcit de voluntaris tingué una resposta excepcional. A principis de 1915 'l'exèrcit de Kitchener' (*Kitchener's Army*) ja comptava amb més d'un milió de voluntaris per donar alè a la participació britànica, a la que s'uniren els *Dominions*⁶¹.

A pesar de la dura realitat de la guerra moderna, i de les il·lusions escapçades, 1914 va ser testimoni d'alguns dels episodis militars més famosos del conflicte. Ypres, el Marne o la batalla de Tannenberg entraren a formar part de la llegenda de la Gran Guerra i de la memòria col·lectiva de les nacions en lluita.

1915: punt mort i estancament

La guerra de moviments i les tàctiques caduques d'època napoleònica van morir el novembre de 1914. Els fronts bèl·lics es va estancar i s'imposà la guerra de posicions amb noves protagonistes: les trinxeres. L'augment descomunal del potencial destructiu de l'artilleria i la presència massiva de la metralladora van destarotar els plans ofensius dels estats majors. El front occidental es fortificà i els exèrcits es parapetaren. Centenars de quilòmetres de trinxeres i filats resseguien la geografia del front francobelga des de Flandes fins a la frontera francosuïssa. El front oriental, sobretot a la Polònia russa i a la Galítsia no fou tan estàtic. 1915 també fou testimoni de la mundialització del conflicte. La guerra europea, l'operació 'quirúrgica' als Balcans com l'havien dissenyat Àustria i Alemanya, s'havia estès per tot el món. L'Àfrica, el Pròxim Orient, l'Àsia central i oceans es convertiren en camps de batalla. Els historiadors militars consideren que 1915 fou l'any de l'Entesa. Els aliats van prendre el relleu ofensiu de les potències centrals. L'objectiu primordial era expulsar les tropes alemanyes dels territoris ocupats a França i Bèlgica i confirmar el control marítim, però el balanç fou encara pitjor que el de 1914. Centenars de milers de morts, ferits i desapareguts a canvi de victòries pírriques. La Segona batalla d'Ypres, Neuve Chapelle, Notre-Dame de Lorette o Gallipoli entraren a formar part de la mitologia bèl·lica de la Gran Guerra. 1915 va ser testimoni de l'aparició de dos fenòmens decisius: la utilització massiva de la propaganda com arma política i l'ús d'armament químic. La guerra industrial havia depassat totes les expectatives.

1916-1917: el gran carnatge

⁶¹ Pels *dominions* s'entenen les nacions de la Commonwealth que estaven formades, entre d'altres, per Austràlia, Nova Zelanda, Canadà i Terranova (Newfoundland).

La conferència aliada de desembre de 1915 decidí reprendre les pírriques ofensives de la tardor de 1915. Els serveis d'intel·ligència advertien del cansament de les centrals i dels efectes del bloqueig marítim, que començaven a passar factura. La moral dels fronts domèstics començava a fer aigües, i la fam i les protestes anaven en augment. Alemanya necessitava la victòria o una posició de força en cas de pau negociada. Tot o res. I fou res. Els nivells de brutalitat van assolir el seu punt culminant a mitjans de 1916. Al front occidental, Verdun i el Somme van esdevenir les carnisseries més inútils i sagnants de la guerra. L'ús de la tecnologia més mortífera es posà al servei de la estratègia més cruel: destruir i anihilar l'enemic a qualsevol preu. Entre febrer i novembre de 1916, el front occidental comptabilitzà més d'un milió de baixes. Les batalles prenen caràcter de gesta. Segons Ousby (2002, 15), Verdun simbolitzà la "lluita de la '*Civilisation française*' contra la barbàrie alemanya". Els 180 dies de l'infern del Somme i la resposta britànica aliada a Verdun certificaven que l'aventura estiuenca de 1914 s'havia convertit en una guerra de desgast destructiva i deshumanitzada. L'objectiu era guanyar a qualsevol preu i el cost va ser un milió i mig de baixes en poc menys d'un any. 1917 va seguir el guió de 1916 però amb variants: l'entrada dels Estats Units d'Amèrica i la revolució bolxevic a Rússia i posterior retirada de la guerra. La guerra de desgast exigia un cost cada cop més alt. El desastre francès a Chemin des Dames provocà una gravíssima crisi en el si de l'Armée francesa, i de l'estat d'ànim general en tot el país. Els britànics, incloent canadencs, australians i neozelandesos, s'enquistaren en el fang de Flandes fent tristament famosa la localitat de Passchendaele. Arras, Vimy o Cambrai també engruixiren el llistat d'indrets o batalles en l'imaginari de l'horror i de l'odi mutu. Alemanya, conscient del principal punt dèbil del Regne Unit, declarà a finals de 1916 una guerra submarina sense límits, que acabà empenyent els Estats Units a declarar-li la guerra. La propaganda aliada aprofundí en les suposades atrocitats alemanyes i començà a descriure la guerra com una "*War for the civilization*".

45

1918-1919: revolució, armistícis i pau

A finals de 1917, la situació alemanya era insostenible. Els efectes del bloqueig eren desastrosos. La dictadura militar *de facto* Alemanya decidí lluitar fins al final, malgrat que la derrota i la desfeta eren inevitables. 1918 seria l'any definitiu, però les ofensives de primavera⁶² van fracassar. Els aliats, en un potent esforç, van recuperar les zones envaïdes i obligaren els alemanys a retirar-se rere les seves fronteres. Les ofensives aliades de l'estiu

⁶² La historiografia les coneix com batalles imperials o *Kaiserslacht*.

foren definitives. El final es precipità. El 30 d'octubre Turquia signà l'armistici a Mudros. El 4 de novembre Àustria signà l'armistici després de la derrota a Vittorio Veneto contra Itàlia i Alemanya l'11 de novembre de 1918 a Compiègne.

L'armistici posà fi als combats però les hostilitats polítiques i ideològiques no van cessar. Les ferides de 1914 eren massa profundes. La guerra partia de posicions identitàries, nacionals i culturals molt enfrontades. Els aliats assoliren la victòria militar però desterraren qualsevol possibilitat de reconciliació amb la seva pau imposada. La Pau de Versailles i els altres tractats hipotecaren econòmicament les nacions derrotades i humiliaren Alemanya amb la 'clàusula de la culpa exclusiva' (article 231), que la responsabilitzava del conflicte. La República de Weimar "va néixer amb el pecat original" (MacMillan 2001, 24) i la nafra europea no es va tancar.

1.3 Gran Guerra: subjecte històric i significació cultural

«Si busco una fórmula pràctica per a definir l'època d'abans de la Primera Guerra Mundial, l'època en què vaig créixer, espero haver trobat la més concisa dient que va ser l'edat d'or de la seguretat».⁶³

«*The lamps are going out all over Europe, and we shall not see them lit again in our lifetime*».⁶⁴

«La guerra no actuà com a creadora, sinó com a catalitzadora, forçant les velles estructures a col·lapsar i a les identitats afirmar-se més fàcilment [...] Tot allò que esdevindria important durant el segle XX -de la física quàntica a l'emancipació de la dona, de l'art abstracte als viatges espacials, del comunisme o el feixisme a la societat de consum, de les massacres industrialitzades al poder dels mèdia- ja havia deixat empremta en els anys previs a 1914, així que la resta del segle fou poc més que un exercici, meravellós -i al seu torn espantós- d'exploració i de vivència d'aquestes noves possibilitats».⁶⁵

⁶³ ZWEIG, Stefan. *El món d'ahir*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001. p. 16.

⁶⁴ «Els llums s'apaguen a tot Europa, i no les tornarem a veure enceses en la nostra vida». Citat a GREY, E. *Twenty-Five Years 1892-1916*. vol. 2 (New York: Frederick A. Stokes, 1937), 20.

⁶⁵ Trad. de: «*The War acted not as a creator, but as a catalyst, forcing old structures to collapse more quickly and identities to assert themselves more readily [...] Everything that was to become important during the twentieth century – from quantum physics to women's emancipation, from abstract art to space travel, from communism and fascism to consumer society, from industrialized slaughter to the power of the media – had already made deep impressions in the years before 1914, so that rest of the century was little more than an exercise, wonderful and hideous by turn, in living out and exploring these new possibilities*». Extret de BLOM, Philip. *The Vertigo Years: Europe, 1900-1914*. New York: Basic Books, 2010. p. 3.

Jean-Jacques Becker, especialista francès en Primera Guerra Mundial, afirmava en l'edició castellana de la seva *Grande Guerre* l'interès de la historiografia de finals del segle XX per recuperar la denominació de Gran Guerra, enlloc de l'acadèmica Primera Guerra Mundial. Becker (2007, 8) ho justificava perquè la “guerra de 1914 depassà les normes, espantà pel seu abast i fou un esdeveniment que la humanitat no havia viscut mai abans”. La importància històrica i cultural de la Gran Guerra beu d'aquesta reflexió, com de les cites d'inici del capítol. Zweig es refereix al conflicte com un episodi, Grey s'hi refereix com a fenomen i en la de Blom, la guerra és identificada com un subjecte històric de primer ordre. La triple fenomenologia evidencia la transcendència de la guerra com a subjecte històric pels seus efectes posteriors però subratllen la complexitat de la seva anàlisi.

El recordatori nostàlgic de Zweig sobre l'Europa prebèlica marca la guerra en una categoria episòdica, en una mena de traspàs que marca l'ocàs d'una època de seguretat, de record per un món ja llunyà, d'ahir, immers en la bonhomia *Biedermeier* de mitjan del segle XIX. El “mite d'una època daurada” referit per George Mosse (1987, 492), on malgrat els canvis que s'operaven a nivell intern dins les societats, es respirava un aire inalterat de tranquil·litat en el si d'un marc europeu que controlava els dissenys del món conegut, i que guiaria l'esdevenidor. L'auguri de Sir Edward Grey, secretari d'estat del Foreign Office el 1914, situa la guerra com un fenomen extraordinari que marca el final d'una època il·luminada -amb referències al segle de les llums- i l'inici d'una era d'incertesa, on el far de la civilització europea s'apagava i es donava pas a una foscor on la civilització europea sucumbiria cap a estats i regions ignotes, probablement lluny del progrés que les havia conduït fins 1914.

Philipp Blom, un dels analistes més aguts en història cultural de l'actualitat, menciona en el darrer fragment una de les qüestions clau sobre la guerra des d'un punt de vista d'interpretació cultural de l'experiència històrica: la Gran Guerra com a subjecte històric complex i multiforme capaç de generar dinàmiques de transformació polítiques, socials i ideològiques, així com de crear nous paradigmes d'interpretació de la realitat. La condició de subjecte històric permet definir la guerra com un etapa més, sense solució de continuïtat, del procés vers un nou tipus de modernitat, ja insinuada a inicis del segle XX, però que evoluciona pels propis efectes de la guerra. La categoria de subjecte històric identifica la guerra com el catalitzador que produeix un nou paradigma. Una nova interpretació de la realitat que neix de la combinació de nous factors, com les transformacions polítiques i socials arran de l'experiència bèl·lica (polarització social, crisi del sistema polític, pessimisme pel progrés, etc.) amb elements o problemàtiques preexistents (conflictitat social, crisi política,

industrialització i lluita obrera, etc.) i la constatació definitiva de la mort dels valors *fin de siècle* i de la *Belle Époque*.

Modris Eksteins, com Blom, situà la Primera Guerra Mundial en una geografia de canvi i transformació dins l'univers de les mentalitats. La diferència amb les tesis de Blom és que Eksteins no es planteja la crisi de 1914 com una mutació històrica, sinó com una etapa més en la història de la humanitat a la recerca dels últims estadis de la civilització, que menen a la seva autodestrucció. En una analogia molt elogiada en el seu moment, Eksteins (1990) equipara l'esclat de la guerra a l'agost de 1914 amb la peça musical d'Ígor Stravinski, la *Consagració de la primavera*. En un magnífic exemple d'interpretació cultural del conflicte, compara la recerca de la modernitat amb la immolació dels valors ja caducs del segle XIX en la pira de la guerra amb el sacrifici que s'ofereix al déu de la primavera, tot esperant la seva benvolença. Eksteins afirma que l'Alemanya de 1914, malgrat el conservadorisme i el militarisme de les altes esferes polítiques, era la nació amb un desig i una capacitat més fortes per assolir la modernitat, que començava a intuir-se en nombroses manifestacions culturals, socials i polítiques. Segons l'historiador canadenc, la guerra fou un mirall on les societats s'enfrontaren a les seves pròpies contradiccions, algunes anteriors al conflicte.

48

Audoin-Rouzeau i Annette Becker (1994) també valoren la Gran Guerra com un subjecte històric basant-se en la seva influència en la construcció d'un nou paradigma d'entreguerres. Creuen que la guerra és una etapa més en el procés de civilització, i que la seva anàlisi hauria de partir des de l'òptica d'una cultura de guerra. Una cultura bèl·lica prèvia expressada en nombroses manifestacions que no tingué la gènesi en el conflicte sinó que fou la seva matriu creadora, argument en sintonia amb les idees de Blom. Els conceptes de *totalisation* i la *brutalisation*, postulats per Mosse (1990), són dues idees que defineixen la magnitud de les transformacions econòmico-socials i l'evolució de la cultura política de la primera postguerra (noves ideologies i moviments polítics, accés a la política de la societat de masses, etc.). Segons l'estudiós alemany, l'experiència bèl·lica de la guerra es caracteritzà per una *totalisation* de l'esforç militar, que desembocà en el concepte de brutalitat o *brutalisation*. La *totalisation* o guerra total comportà la transformació d'una economia de mercat a una economia de guerra, on tots els sectors productius d'una societat es destinaren a mantenir l'ingent esforç de guerra. Una guerra que, com la nova societat, es convertí en industrial i que emprà tots els mitjans econòmics i socials per augmentar la producció, innovar i inventar noves armes que permetessin anihilar l'enemic fos com fos. La guerra industrial menà a la *brutalisation*, una brutalitat desconeguda fins el moment però que s'intuïa en les cultures de guerra prèvies, tal com insinuen Audoin-Rozeau i Becker. Una *brutalisation* que es traduí en

milions de morts, ferits, mutilats i desapareguts dels camps de batalla, i que acabaria traspasant els fronts de batalla per instal·lar-se en els fronts domèstics de les nacions en guerra. La *brutalisation* s'expressà en nombroses manifestacions polítiques, propagandístiques i culturals de diferent abast i nivell. La transferència programada de la brutalitat més enllà de les trinxeres esdevingué imprescindible per mantenir el *momentum* i el plàcet de les societats en la prossecució d'una guerra racionalment injustificable.

1.3.1 El cas italià: *il trincerismo* o el mite de l'experiència de guerra

Les condicions particulars de la Itàlia prebèlica, la singular experiència bèlica italiana (1915-1918), els controvertits efectes de la victòria i les contradiccions d'una societat en crisi des d'inicis del *Novecento* evidencien que la guerra fou un actor definitiu en la configuració d'una nova situació política, econòmica i social a Itàlia, que cristal·litzaria en el règim feixista de 1922. Malgrat que la qüestió italiana es tracta en profunditat en el capítol següent, considero oportú avançar algunes idees. La primera és l'especificitat dels conceptes de guerra total o *totalisation* i *brutalisation* en l'àmbit italià. Itàlia no assolí la consideració plena de *totalisation* fins després del desastre de Caporetto, mentre que el grau de brutalitat fou present molt abans, inclús, que el país intervingués en la guerra el maig de 1915. L'asincronia entre *totalisation* i *brutalisation* és significativa, però la major peculiaritat fou el seu objecte i escenari. La brutalitat política s'inicià abans en el front domèstic que en el camp de batalla contra l'enemic. La brutalitat política a Itàlia es podria dividir en quatre etapes. Primera, abans de la intervenció (agost 1914-abril 1915), a causa de la polarització sobre el conflicte entre neutralistes i intervencionistes; la segona, en plena guerra (maig 1915-octubre 1917) entre els detractors i defensors de prosseguir-la. La tercera, i potenciada arran de l'episodi de Caporetto (novembre 1917-novembre 1918) aguditzà encara més les posicions enfrontades i la darrera, a partir de novembre de 1918, entre sectors radicals i ultranacionalistes de l'*interventismo* i la resta de l'intervencionisme democràtic (inclosos el neutralisme socialista, el moviment obrer i part del món catòlic). La *brutalisation* política de la primerapostguerra, adoptada pel nou partit feixista i practicada pels seus elements paramilitars, es basà en l'anomenada ideologia *trincerista*, que partia del *mito della trincea*. El fenomen del mite de la trinxera no fou exclusiu d'Itàlia. Alemanya també visqué una experiència similar en la configuració de societats i associacions de veterans que acabarien fornint les files dels grups paramilitars de formacions polítiques d'extrema dreta.

El *mito della trincea* fou una construcció mental que sorgí de l'experiència bèlica a la guerra, i que es basava sobretot en els elements de la camaraderia i d'una sensació molt estesa

que el món civil era incapaç d'entendre el que significava la guerra i els valors que d'ella emanaven. El mite de la trinxera posava de manifest l'existència d'una distància insalvable entre la realitat de la guerra i la que es vivia en el front domèstic, i sobretot en l'àmbit de la política. Els defensors d'aquest conjunt de valors sorgits de la camaraderia i la visió diària de la mort provocaren en nombrosos grups de veterans la creença que el sistema polític imperant ja no els representava i que calia renovar la societat des de nou prisma. El *mito della trincea* posà, en definitiva, les bases per a una nova forma d'acció i verbalització política. La camaraderia de la trinxera, l'exaltació de la violència com a eina política i l'anul·lació del rival, inclús físicament, són el fruit de la *brutalisation* de la guerra, sobretot en el cas italià. Els mètodes violents dels primers *squadristi* i la retòrica militar que emprà el feixisme primerenc eren d'origen *ardistita*. El *mito della trincea* desembocà en el *trincerismo*. El *trincerismo* podria definir-se com aquella cosmovisió o conjunt de valors sorgits de l'experiència de la guerra que s'aplicà a l'acció i arena política durant els primers anys de la postguerra italiana per part de les organitzacions polítiques de la dreta més extrema, i en especial del partit feixista. El *trincerismo*, o allò que representava, s'acabà incorporant al magma ideològic del primer feixisme, que el transformà en benefici propi per construir una visió molt particular i interessada de la guerra que acabà amarrant gran part del discurs oficialista. El *trincerismo* no sols fou una font ideològica. Segons Gentile (2009), alguns ritus i part de la seva parafernàlia castrense s'incorporaren a la litúrgia de la nova religió feixista. La versió italiana de la *brutalisation* de la que parlava Mosse fou, doncs, el *trincerismo*. La continuïtat de diverses actituds i posicionament polítics en la primera postguerra posen de manifest que, malgrat l'experiència traumàtica, determinades problemàtiques polítiques i socials prebèl·liques no sols no van desaparèixer sinó que s'aguditzaren de forma negativa arran de la guerra. La idea de continuïtat respecte de la situació prebèl·lica singularitza l'experiència italiana però l'acosta a les tesis de Blom i d'Eksteins en el sentit que l'experiència bèl·lica també fou el cresol d'un nou subjecte històric, o un nou paradigma polític, si es pren en consideració l'arribada del feixisme el 1922.

L'experiència italiana presenta premisses i elements propis respecte de la resta de nacions participants, que incideixen de forma determinant en la recepció i digestió de la victòria i els efectes contradictoris de la mateixa. Itàlia, per exemple, fou l'única nació que no participà a la guerra ni defensà la seva integritat territorial, ni la seva economia ni per protegir els seus ciutadans. La participació italiana a la guerra es vestí d'un idealisme romàntic de tall

nacionalista amb referències *risorgimentals*⁶⁶ i horitzons de conquesta o reconquesta que tenien molt poc en comú respecte dels objectius de les altres potències. Malgrat que en les darreres dècades, els estudis⁶⁷ sobre els “*war aims*” o objectius de la guerra de les respectives potències han contribuït a desenterrar polítiques o programes de caràcter imperialista, el govern italià de 1915 no dubtà a justificar l’entrada a la guerra en base al *Sacro egoismo*. El *Sacro egoismo*, o política d’interessos estrictament nacional, fou una expressió formulada en seu parlamentària pel primer ministre italià Salandra que establia que el veritable i únic leitmotiv de la participació italiana a la guerra era la recuperació dels *irredenti*, aquells territoris que Itàlia no havia aconseguit recuperar després de les guerres d’independència contra la monarquia austrohongaresa.

Un dels elements més destacats en la representació i interpretació de la guerra a les nacions implicades foren les ruptures respecte paradigmes o patrons anteriors, però sobretot les transformacions que es produïren en el si de les respectives societats a resultes de l’experiència bèl·lica. En el cas italià la qüestió també fou molt singular. La divisió, o millor dit, la profunda polarització política i social respecte els efectes de la guerra i la gestió política i social del primer *dopoguerra* en qüestions tan delicades com les negociacions a Versalles o els resultats de la investigació sobre Caporetto evidencien la persistència i agudització de certes problemàtiques. Tal com consideren Gibelli o Melograni, la guerra no aconseguí reunir al poble italià rere el carro de la victòria, ben al contrari, les seves rodes s’encastaren i aprofundiren en el solc existent entre ambdues visions de la guerra, i d’Itàlia.

Els efectes més visibles de l’experiència de la guerra (mort, destrucció, crisi econòmica, endeutament, etc.), van tenir grans repercussions al conjunt de les potències participants però a Itàlia foren especialment dures i paradoxals. Com era possible que, malgrat la victòria, Itàlia se sumís en una crisi política de greus conseqüències, i la societat estigués més dividida que abans d’entrar a la guerra? Aquests interrogants foren alguns dels que es plantejà la historiografia italiana després de la segona postguerra. Però no fou fins a inicis de la dècada dels vuitanta que la majoria d’historiadors (amb Mario Isnenghi i Giorgio Rochat al capdavant) coincidiren a afirmar que les contradiccions i divisions socials prebèl·liques havien culminat a partir de 1918 amb la pèssima gestió de la guerra per part de la classe política, i sobretot de l’exèrcit. Els estudiosos creuen que, juntament amb una dura crisi de

⁶⁶ Pel que fa a tot l’ideari nacionalista que amarà el *Risorgimento* italià.

⁶⁷ La bibliografia és molt nombrosa però destacarien, entre d’altres, els treballs de McMEEKIN, Sean. *The Russian origins of the First World War*. Cambridge; London: HUP, 2011; ROTHWELL, Victor. *British war aims and peace diplomacy, 1914-1918*. Oxford: Clarendon Press, 1971 ; SOUTOU, Georges-Henri. *L’or et le sang. Les buts de guerre économiques de la première guerre mondiale*. Paris: Fayard, 1989 ; STEVENSON, Donald. *French war aims against Germany, 1914-1919*. Oxford, New York: OUP, 1982.

postguerra, la política fou incapaç de gestionar la victòria tancant les ferides que s'havien obert, primer, amb la participació forçada i posteriorment, després de Caporetto, amb una gravíssima crisi nacional a tots nivells, tal i com li havia succeït a França el maig de 1917 després del desastre de Chemin des dames. Els especialistes consideren que la guerra i la victòria, enlloc de crear un espai de comunió nacional, obrí encara més les ferides pel tancament en fals de les controvèrsies sorgides arran de la guerra. La victòria no cauteritzà sinó que revelà encara més la profunditat i abast de les ferides en el corpus social italià. Idea insinuada per Chabod⁶⁸ en els primers anys de la segona postguerra, i que Gibelli, un dels historiadors més crítics amb la gestió política de la guerra, amplia considerant que un dels fets més determinants en aquesta polarització i enquistament de les posicions fou la doble derrota dels sectors neutralistes -i la doble victòria dels intervencionistes- (primer amb la participació al 1915 i després arran de Caporetto). La constatació per part del neutralisme, i de part de l'intervencionisme democràtic, que la guerra només havia servit per uns interessos (i que en part no foren assolits) obrí un cisma social amb la classe política i amb el sistema liberal, que abocà el país a una crisi política que aplanà el camí a l'arribada del feixisme el 1922.

52

Gibelli (2005) considera que la victòria proporcionà un motiu d'orgull nacional però no ajudà a rescabalar ferides ni a teixir socialment el país. Només el feixisme ho assolí de forma parcial malgrat ser un miratge. En el procés per tancar les ferides, en el sentit de reinterpretar la història més recent i adequar-la a les necessitats peremptòries de la reconciliació nacional, els últims governs liberals intentaren soterrar tota crítica i evitar qualsevol revisió exhaustiva del que havia succeït entre 1915-1918. Els governs de Nitti i Giolitti abraçaren la *tricolore* i exaltaren la guerra com una guerra *patriottica* en la que s'havien assolit nombroses fites, entre les quals figuraven la majoria de punts esmentats en el Sacro egoismo salandri. El feixisme, heretant certes retòriques i figures, decidí aprofitar aquells elements de la guerra i, sobretot, de la victòria encara presents en l'imaginari col·lectiu italià per fer-ne mitologia i fonament de la nova religió civil i del nou règim. La nova Itàlia portava la marca indeleble de la guerra i del seu santuari: la trinxera.

Els resultats de l'experiència bèl·lica de 1915-1918 a Itàlia permeten identificar la guerra com un subjecte i actor polític de primer ordre. Posen de manifest que la guerra funcionà com un gran catalitzador, fins i tot com el cresol d'un nou paradigma polític que va néixer com a conseqüència i a resultes de la guerra però també com a fruit de les controvèrsies i divisions d'una societat que vivia en plena convulsió des d'inicis del segle XX. Algunes de les

⁶⁸ CHABOD, Federico. *L'Italia contemporanea (1918-1948)*. Torino: Einaudi, 1961.

contradiccions de la societat italiana quedaren sepultades sota el fang de les trinxeres però d'altres es convertiren en veritables elements constitutius d'un nou paradigma polític i nacional.

1.4 Els efectes de la Gran Guerra en la història cultural europea

*«Some scholars are skeptical that the 1914-18 conflict destroyed literary or other cultural forms. Others doubt that the war ushered in any unambiguously positive developments in cultural life. Some characterize the cultural effects of the war as reactionary rather than revolutionary; others see the war as purely destructive».*⁶⁹

Les múltiples interpretacions de l'experiència bèl·lica en les diferents cultures europees requereix una visió polièdrica del fenomen, que impossibilita la creació d'un model analític uniforme malgrat l'existència de comuns denominadors. Jay Winter (1992) insinua que no existeix una unanimitat en categoritzar i definir els efectes de la guerra en el conjunt de la cultura o de les manifestacions culturals europees. Les diferents realitats nacionals i antecedents històrics de cadascun dels països, i els efectes generats per la guerra proporcionen conclusions disperses, malgrat similituds o patrons molt idèntics. El consens nacional en la recepció, i acceptació, de la guerra que manifestaren països com França o Alemanya difereix d'altres com Itàlia o Turquia. La lectura de la victòria en els casos britànic o nord-americà no fou coincident, i les divergències que havien de mostrar les postguerres italiana i alemanya per motius obvis, evidenciaren -per contra- grans paral·lelismes a causa de contradiccions polítiques i socials prebèl·liques en punts coincidents. La crisi econòmica i industrial que afectà a partir de 1919 a la majoria de nacions implicades condicionà l'evolució política, social i cultural del període d'entreguerres. No existeix una historiografia cultural de síntesi sobre els efectes en la cultura europea però sí que s'ha treballat de forma específica l'impacte de la guerra en la cultura i la producció cultural d'alguns dels països participants. Els àmbits més estudiats han estat, sobretot, el camp de la literatura i el món de les arts plàstiques, i de forma més puntual s'han tractat els àmbits de la música i les arts escèniques. En els darrers anys, i a redós del centenari de l'inici de la Gran Guerra, s'han publicat diverses obres en les que de forma més o menys sumària s'intenten identificar quins foren els principals efectes de la Gran Guerra en el si de la cultura europea, i mundial. La bibliografia en aquest àmbit no és

⁶⁹ WINTER, Jay. «Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War». A: *The Journal of Modern History*, (Sep., 1992), vol. 64, num. 3, p. 526.

molt àmplia, però en la majoria d'obres consultades, els especialistes coincideixen bàsicament a assenyalar dues conseqüències molt genèriques però molt reiterades en la majoria de panorames culturals. Evidentment en cadascuna de les cultures aquests elements tingueren una expressió o projecció determinades, però en la majoria d'elles destaquen dues idees o expressions comunes. En primer lloc, i de forma molt generalitzada, la cultura entra en un període de crisi, podria dir-se de catarsi per la magnitud de la tragèdia en la que es sumí la humanitat. L'acceptació de la tragèdia i del desastre de la civilització sumeix el món cultural i acadèmic en un profunda reflexió dels valors de la cultura, però també de la civilització occidental. Les dues idees o conceptes expressats per Mosse, la guerra total i la *brutalisation* o brutalitat de la guerra, lliguen perfectament amb aquesta idea de catarsi de recolliment. La guerra total i la seva expressió brutal obligaren a la cultura europea a mirar-se al mirall i descobrir les seves profundes contradiccions. Gentile recull perfectament aquest idea de recolliment, de reflexió i de posterior renaixement de la cultura i del concepte d'humanitat a la seva obra *L'apocalisse della modernità. La Grande guerra per l'uomo nuovo*. L'estudi de Gentile recull, en certa manera, les claus per entendre la recepció al món de la cultura del desastre de 1914-1918, però també anticipa o sintetitza de forma molt diàfana la resposta de la cultura, i en definitiva, de les nacions a l'experiència bèl·lica de la Primera Guerra Mundial. Emilio Gentile, com Winter (1992), també considera que, malgrat l'hecatombe de la guerra, les diferents cultures europees mostraren dues actituds divergents, i en gran mesura contraposades. La cultura oficial, l'acadèmica, optà per una lectura en clau nacional de la guerra. La reacció, en clau de moviment reaccionari, consistí a representar i interpretar la guerra en termes nacionals, i -podríem dir- nacionalistes. Les raons per aquesta línia podrien ser diverses, però alguns autors com per exemple A.J. Taylor per al cas britànic o Audoin-Rouzeau per al francès, creuen que respongué a criteris de necessitat nacional així com d'autoafirmació i justificació per la participació a la guerra. La cultura divergent, no oficial o revolucionària optà per trencar amb els models anteriors i en els camps, per exemple, de la pintura, escultura o narrativa, explorà noves expressions i llenguatges artístics com a via per a trencar amb tot l'anterior. Aquest moviment de fuga cap endavant, ja insinuat per Eksteins, respondria en certa mesura en la recerca d'un nou sentit a l'existència i a l'esdevenir de la humanitat després del desastre.

En el cas de la producció acadèmica, l'aproximació estigué condicionada, com es deia, per aquesta interpretació oficial i oficialista de la guerra, i de la victòria en el cas de les nacions vencedores. El Regne Unit, França, i també Itàlia van ser testimoni d'una explosió editorial a l'entorn de la guerra, i de la seva representació i interpretació, que en la pràctica totalitat dels

casos es decantà per exaltar el resultat de la guerra, justificant de pas la seva intervenció. Els primers anys d'entreguerres (almenys fins als inicis de la dècada de 1930) foren un període on la comunitat acadèmica i intel·lectual es posà al servei del discurs oficial sobre la guerra, o almenys no interferí de forma activa en la creació d'un discurs alternatiu que qüestionés la intervenció i els sacrificis de la guerra (humans i econòmics).

L'existència de dues actituds, dues línies, dues posicions respecte el conflicte i la seva representació en qualsevol de les manifestacions culturals retorna a la idea que expressava Winter en el seu article: les conseqüències i el trauma de la guerra tingueren dues expressions totalment divergents, una reaccionària i altra totalment revolucionària. La revolucionària es podria aplicar a aquelles manifestacions de caràcter renovador, que buscaven trobar un sentit i una expressió nova per fer front i entendre la magnitud del desastre; i la reaccionària trobaria un bon exemple en la producció historiogràfica i acadèmica on la guerra, la victòria o la derrota i els seus efectes s'interpretaren en clau nacional, i nacionalista, retornant altre cop a les lectures del món en clau prebèl·lica.

CAPÍTOL 2.

LA GRANDE GUERRA ITALIANA, 1915-1918, LA “QUARTA GUERRA D’INDIPENDENZA”

2.1 De Cavour al “*Maggio radioso*”

La Itàlia de 1915 era una nació molt polièdrica. Nascuda a la forja dels moviments romàntics de principis del segle XIX, no va assolir la seva plenitud nacional fins a 1861, quan Vittorio Emanuele II va aconseguir unificar sota el seu tron una munió de regnes, ducats i altres territoris autònoms de la península Itàlica. La unificació italiana no va ser un procés pacífic. Fou el producte, entre d’altres, d’una guerra civil encoberta i d’alguns episodis més heroics que altres. El nou regne, estimat per uns pocs, desitjat per uns altres i permès per la resta, va ser el fruit dels interessos d’algunes nacions europees, que amb diferents matisos, van deixar a la península la seva empremta. Les dues més visibles, el “protectorat” francès sobre Roma i els Estats pontificis, i l’altra la irresolta qüestió austríaca sobre els territoris del nord-est peninsular, els anomenats *irredenti*: el Trentí i Trieste. La qüestió romana es va resoldre finalment el 1870 però el tema dels territoris irredempt⁷⁰ es convertí en una nafra sentimental més que en un tema d'Estat. Prova d'això va ser el tractat que va signar Itàlia amb Alemanya, i la seva sempiterna enemiga la monarquia austrohongaresa al 1882, inaugurant la Triple aliança o *Triplice*, i de pas, desfermant les ires dels cercles nacionalistes italians.

El regne d’Itàlia semblava un fangar on els poders econòmics i territorials defensaven els seus privilegis sota l’aixopluc i el plàcet dels partits polítics des del seu naixement. Inicialment sota l’ègida de les elits piemonteses, el joc polític va anar basculant molt lentament cap al sud, amb no poques resistències. Malgrat les reticències, els rics industrials del nord i la cosmopolita burgesia liberal piemontesa van acabar trobant un sorprenent aliat en els terratinents del *Mezzogiorno*, que governaven els seus latifundis com els polítics del nord controlaven el Parlament. La comunió d’interessos va suavitzar la tensió territorial però el cost fou la prostitució del nou sistema polític. El parlament italià es va convertir en l’altaveu de les lluites intestines entre liberals i conservadors per l’alternança, mentre catòlics i socialistes oferien una oposició més formal que real, i els radicals jugaven a la perillosa aritmètica de les majories. L’arena política fou el reflex dels difícils equilibris territorials i del lliure mercat de

⁷⁰ L’*irredentismo* o irredemptisme fou un moviment polític italià sorgit després de 1870 que reivindicava pel regne d’Itàlia aquells territoris no alliberats que encara pertanyien a l’imperi austrohongarès, especialment la Dalmàcia, l’Istria i el Trentí.

les corrupteles. El *trasformismo*⁷¹ s'instal·là com a doctrina i pràctica política. L'era *giolittiana*, entre 1901 i 1914, fou l'època daurada del clientelisme i possibilisme polític.

L'era giolittiana

La figura de Giovanni Giolitti dominà la política italiana de forma omnímoda des de 1901 fins el 1914 i, de forma intermitent, fins 1920. El polític piemontès es caracteritzà per una cintura ideològica molt elàstica, grans dots per a la negociació i una exquisida eloqüència. La seva carrera fou impressionant: cinc governs com a president del *Consiglio* i quatre més amb el seu segell. La seva trajectòria política consistí a controlar l'engranatge parlamentari a través de difícils equilibris entre les polítiques més liberals i altres de marcat caràcter social. La seva obra legislativa va ser eclèctica: dubtoses nacionalitzacions, foment del proteccionisme agrari, patrocini d'empreses colonials dubtoses o la reforma del sistema electoral amb la implantació del sufragi universal. Giolitti va ser un polític visionari que el va portar a intuir el paper de les masses en la creació i consolidació d'Itàlia com a nació. La política giolittiana refrenà l'ímpetu radical dels socialistes amb la connivència de militars, industrials i l'allargada ombra de l'Església a la recerca d'un acord estable amb l'ala més moderada del socialisme italià. L'era *giolittiana* tingué fases daurades⁷² però els seus procediments i les pràctiques utilitzades en la laberíntica i fosca política italiana van socavar el propi sistema liberal, provocant que una gran part de la societat italiana identifiqués el vertigen⁷³ dels temps moderns amb la mesquina política italiana.

Giolitti concebí la política italiana com un vedat privat on les qüestions essencials del país es decidien amb transaccions opaques i aliances difícilment justificables entre *lobbies* i polítics, on l'ideologia solia quedar gairebé sempre al marge. La transparència democràtica es difuminà sota pactes i interessos de partit. La “diplomàcia de corredors” substituï la discussió parlamentària i la corrupció política va ser norma, tot i l'evident desenvolupament econòmic i social del país. Els anys 1900-1914 romanen com una època de clarobscur. Els avenços en favor del *progresso civile* (subsidis, reducció de jornades laborals i de l'explotació infantil i altres polítiques de tall social) van ser molt importants però els mecanismes i tripijocs per aprovar algunes d'aquestes mesures van esquerdar l'edifici parlamentari liberal. L'excessiu pragmatisme i utilitarisme polític contribuïren al desballestament del sistema pel qual tant

⁷¹ Pràctica parlamentària italiana que consistia en evitar les confrontacions al parlament entre la majoria del govern i l'oposició, a canvi de l'adopció per part del govern de les mesures proposades per l'oposició amb fins clarament pragmàtics o utilitaristes. *Vid.* RAGIONIERI, E. «La storia politica e sociale». A: *Storia d'Italia*, vol. IV, *Dall'Unità ad oggi*, ed. R.Romano i C.Vivanti. Torino: Einaudi, 1976.

⁷² Com fou el tercer govern entre 1906 i 1909

⁷³ En referència a l'expressió de Blom, i la seva obra homònima: *The Vertigo Years*.

havien treballat Cavour, els seus correligionaris piemontesos i el propi Giolitti. Conscient del feixuc engranatge parlamentari per aprovar determinades mesures necessàries i per evitar vel·leïtats revolucionàries va actuar de forma poc canònica. Giolitti va ser fagocitat per les seves pròpies decisions, i especialment per la introducció del sufragi universal. El moviment obrer reprenia les seves reivindicacions amb especial virulència, els catòlics reclamaven el seu lloc i un nacionalisme cada vegada més inquiet insistia en polítiques exteriors més agressives. Víctima de les aliances, les eleccions de 1913 el van obligar a buscar altres companys. Els radicals no van cedir, i Giolitti es va veure obligat a dimitir el març de 1914. Ell mateix s'encarregà de situar a un dofi, que considerava influenciable però la realitat el va sorprendre. Finalment tornà al poder al 1920, però la política italiana i, sobretot, Itàlia havien canviat molt.

Salandra

Giolitti sempre comptà amb el recolzament de Vittorio Emanuele III. Quan es precipità la crisi de març de 1914, el rei acceptà com sempre els suggeriments del de Mondovi i nomenà Salandra primer ministre. Giolitti l'apadrinà a l'espera que fos un breu interregne, però s'equivocà. En els gairebé dos anys de govern (març 1914 - octubre 1916) Antonio Salandra va demostrar ser un polític de gran astúcia. Anhelava liderar un bloc conservador de tall liberal, fonamentat sobre interessos industrials i financers del nord en aliança amb els terratinents i propietaris de la Itàlia meridional, que reclamaven mercats exteriors, proteccionisme agrari i fèrria disciplina en política domèstica. Considerava imprescindible desplaçar de l'arena política els socialistes, tant moderats com radicals, als quals acusava d'alterar la pau social. El moviment obrer i sindical reaccionà. La *Settimana rossa* esclatà amb virulència el juny de 1914. Home calculador, a banda de la presidència del *Consiglio*, es va reservar la cartera d'interior. Fidel als seus principis, no va escatimar mitjans a sufocar les revoltes i marcar el ritme de la seva política interior. La política interna italiana, com a França o Alemanya, era un polvorí a finals de juny però el magnicidi de Sarajevo canvià la perspectiva, a tot nivells.

La política exterior i diplomàcia italiana (1882-1914)

La política exterior italiana des de 1882 fins a 1914 va estar marcada per la seva pertinença a la Triple Aliança. Les tensions francoitalianes pel control de Tunísia i el desig d'aïllar a França en el panorama diplomàtic europeu, van portar a Bismarck a rescatar Itàlia de l'ostracisme diplomàtic en què es trobava, i situar-la -almenys- en un segon pla de la partida

europea . A banda dels objectius essencials, la inclusió d'Itàlia a la *Triplíce* (nom que rebia en italià) permetria equilibrar la voracitat austríaca sobre els Balcans a base de mantenir l'*status quo* existent i de la reclamació de l'*Italia irredenta*.

En el pla estrictament militar, la inclusió d'Itàlia a la *Triplíce* restava un possible aliat a la causa antialemanya, apuntalava un front italoalemany contra França i equilibrava -en part- la balança de forces navals a la Mediterrània mitigant l'amenaça britànica. Itàlia va renovar la seva aliança en 1887 i l'any següent es va concretar un acord militar defensiu amb Alemanya. El compromís, renovat per segona vegada el març de 1914, consistia en l'enviament de cinc cossos d'exèrcit⁷⁴ i dues divisions de cavalleria al sector d'Alsàcia-Lorena, en cas d'invasió francesa. Alemanya es convertia en el protector d'Itàlia, però li exigia un *quid pro quo* en forma d'ajuda militar. Els vots d'amistat es reafirmaren el 1888 però les mutacions que s'operaven a nivell internacional requerien cintura. Itàlia no volia veure's atrapada entre dues forces motrius i oposades. Conscient de la seva *peninsularità* i del pes de la flota anglesa com a garant de les rutes comercials, va deixar per un temps les seves aventures etiòpiques per centrar-se en el seu paper mediterrani. Itàlia va estrènyer llaços amb Rússia el 1896 amb l'enllaç matrimonial entre el príncep de Nàpols, futur Vittorio Emanuele III, i la princesa Elena de Montenegro, permetent -de rebot- una resolució pacífica de la qüestió tunisiana el 1900 amb França. França garantiria els interessos italians a Tunísia, a canvi que tots dos tinguessin mans lliures tant a Líbia com al Marroc. Posteriorment va arribar l'acord amb el Regne Unit. Itàlia ocuparia Líbia si es trencava l'equilibri africà, i si donava suport inequívoc a Gran Bretanya a Egipte. Aquests contactes, i tractes, van inquietar els alemanys, tot i que no violaven acords de la *Triplíce*. El canceller Bülow, interpellat al Reichstag sobre els peculiars moviments italians, va afirmar que «en un matrimoni feliç, el marit no pot reprendre la seva dona si aquesta balla un vals amb un estrany. La qüestió important és que no s'acabi marxant⁷⁵». Itàlia seguia sent vista, però, com una ballarina de valsos⁷⁶.

Preveient noves aliances, Alemanya va empènyer Moscou a una guerra contra el Japó. La derrota va comportar greus problemes interns a Rússia i el deteriorament de les relacions amb el Regne Unit per la seva política asiàtica. França, conscient de la pèrdua de pes i de prestigi de la seva aliada, va veure com Alemanya vetava la seva ocupació del Marroc a la Conferència d'Algesires (1906). La situació als Balcans també s'estava enrarint. El 1903 una

⁷⁴ Aproximadament 10 divisions d'infanteria, uns 100-120.000 homes

⁷⁵ Citat a RUMPLER, Helmut Rumpler; NIEDERKORN, Jean Paul *Der Zweibund 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Wien: VÖAW, 1996.

⁷⁶ En referència a la «*politica dei giri di valzer*», tal i com la historiografia italiana i europea van descriure els peculiars moviments i tractes diplomàtics que va mantenir Itàlia amb la resta de potències europees, al marge de la seva pertinença estable en el si de la Triple aliança

conjura militar va acabar amb la dinastia sèrbia dels Obrenović de línia austròfila que fou substituïda per la dels Karađorđević, filorussa i antiaustríaca. Conscient de la seva debilitat, Rússia acordà amb Gran Bretanya les àrees d'influència sobre Pèrsia i l'Afganistan i repregué la seva política probalcànica. La doble monarquia no s'acovardí. Les convulsions a l'interior de l'imperi turc per la revolució dels Joves Turcs el 1908 van posar en safata l'ocupació austríaca de Bòsnia i Hercegovina. La maniobra no va agradar a ningú. Tampoc a Alemanya que es veié obligada pels acords de la *Triple* a recolzar Viena i advertir a Rússia que no acceptarien cap pressió sobre Àustria. Notes diplomàtiques que es reiteraren, en forma d'ultimàtum, al març de 1909 i que tancarien en fals la crisi balcànica.

Itàlia també seguí la seva peculiar agenda diplomàtica. L'octubre de 1909 Itàlia i Rússia van signar l'Acord de Raconigi, pel qual es comprometien a mantenir l'*status quo* balcànic, afavorint el desenvolupament de les entitats nacionals preexistents en lloc de l'expansió imperial austrohongaresa. La cooperació italo-russa no va finalitzar en els Balcans. Itàlia va prometre donar suport a les pretensions russes sobre el Bòsfor i els Dardanel·ls sempre que tingués via lliure a Líbia. El plàcet italià a les ambicions russes també incorporava l'afany rus per reduir l'hegemonia francobritànica a la Mediterrània. Rússia, en contrapartida, va revelar a la diplomàcia italiana que el 1904 havia segellat amb la doble monarquia un pacte secret de no agressió als Balcans, molt contraproductiu als interessos italians, Albània inclosa. Alemanya també va obrar de forma unilateral i temerària a la crisi marroquina de 1911. La crisi es solucionà amb la cessió a Alemanya d'un terç dels territoris francesos al Congo a canvi del seu protectorat al Marroc. Seria el tercer i últim repte victoriós de la *Triple*.

Trencat l'equilibri africà, Itàlia es llançà a l'ocupació de Líbia. L'imperi turc, superat per la inestabilitat balcànica, actuava ja a la defensiva. Sèrbia, Grècia i Bulgària van crear la Lliga Balcànica per a resoldre els seus conflictes territorials, i de pas, ocupar les zones de domini turc que encara quedaven al continent europeu. El novembre de 1912 esclatava la Primera Guerra Balcànica. El 30 maig de 1913 acabava amb la derrota de l'Imperi turc, que va perdre la totalitat dels territoris europeus, excepte la part europea de la capital, Estambul. La Primera Guerra Balcànica evidencià la fragmentació dels Balcans i, sobretot, les ànsies expansionistes de la majoria de nacions. Inquieta per la victòria de la Lliga, la diplomàcia austríaca va sembrar la discòrdia entre Bulgària i les seves antigues aliades amb l'esperança que els búlgars derrotessin serbis i grecs. Però fou una altra decepció. La derrota búlgara a la Segona Guerra Balcànica (estiu de 1913) va trastocar profundament els seus plans balcànics. Sèrbia va emergir victoriosa i amb renovades aspiracions nacionals (i territorials). La primera, Bòsnia i Hercegovina. La segona, una sortida al mar Adriàtic. Àustria-Hongria va voler

aprofitar el *momentum* per envair Sèrbia i va decretar una mobilització parcial al juliol de 1913, que només fou evitada per les pressions de les cancelleries alemanya i italiana. El 1912 la política imperialista italiana també va fracassar. La guerra de Líbia va ser un desastre militar, polític i diplomàtic. Episodis com el del port de Prevesa o les accions contra els navilis Carthage o Manouba van tenir efectes diplomàtics negatius. França, Anglaterra i, fins i tot, Rússia rebutjaren els mètodes poc escrupolosos del govern italià. La política internacional, presumptament, erràtica de Roma es dirigí altra vegada vers els seus socis de la *Triplice*. Àustria, com sempre, va ser reticent amb Itàlia. Alemanya la recolzà, però la va obligar a ratificar els acords de Pau d'Ouchy, i a subscriure els acords de la *Triplice* al desembre de 1912. Finalment, Àustria i Itàlia van signar una convenció naval semblant a la francobritànica de 1904. L'aliança naval va precedir la terrestre. El general Alberto Pollio, cap d'Estat major del Regio Esercito, va confirmar als seus homòlegs alemanys l'enviament de tropes en cas d'atac francès. Els acords militars no alteraven, però, la naturalesa defensiva de la *Triplice*.

Itàlia va esgrimir aquest caràcter defensiu per negar-se a recolzar Viena el 1913. L'agost de 1914, Roma tornaria esgrimir aquest factor, i d'altres, per justificar la seva negativa i defensar la seva neutralitat. La doble monarquia estava inquieta. L'imperi s'enfonsava poc a poc i se sentia amenaçada per Rússia, l'enemiga a l'escaquer balcànic. El panorama d'Italià era diferent. La guerra de Líbia li havia imposat un dur correctiu però a nivell internacional la seva gran valedora seguia sent Alemanya, amb la qual va mantenir bones relacions fins a l'agost de 1914.

Di San Giuliano

El principal actiu de la política internacional italiana durant aquest període fou el seu canceller, el marquès di San Giuliano, que aconseguí situar Itàlia entre les potències europees, encara que fos en un segon pla. Malgrat el seu *triplicismo*, sempre va tenir voluntat d'acord amb França, i especialment amb el Regne Unit. Coneixedor del Foreign Office i amb una gran intel·ligència geopolítica, sabia que la partida italiana es jugava a Viena i que Alemanya seria la gran valedora per les "qüestions italianes". Conscient de la *peninsularità* italiana i del paper que jugava la Royal Navy, va evitar enemistar-se amb Londres. Di San Giuliano, de tradició *risorgimentale*, tampoc va perdre mai de vista la qüestió dels *irredenti*, com tampoc la possibilitat de convertir l'Adriàtic en un mar italià. Albània, Líbia i la salvaguarda de les illes del Dodecanès serien alguns dels seus objectius. Malgrat que la guerra de Líbia, de la qual va ser un notable impulsor, va ser un desastre i que no va estar molt afortunat en la qüestió

albanesa, el seu prestigi restà impol·lut. El seu padrí polític, Giolitti, va caure el febrer de 1914 però Salandra el va requerir per a la cancelleria un mes després. Les seves diferències polítiques eren notòries però en qüestions internacionals coincidien plenament: recuperar els territoris irredempts i assegurar la influència en sectors de la costa oriental de l'Adriàtic (Dalmàcia i Albània). L'equilibri als Balcans era vital per l'assoliment dels dos objectius ja que qualsevol alteració de l'*status quo* obligava a la potència alterant a compensacions, tal com prescrivia l'article 7 de la *Triplice*. L'articulat sempre es va llegir, però, en clau interessada com en el cas de l'annexió austríaca de Bòsnia i Hercegovina (1908).

Conscient de les múltiples interpretacions del tractat, di San Giuliano convertí aquestes febleses en comodins per a la gran partida ja que coneixia els moviments centrífugs al si de l'imperi com el nerviosisme imperant a Viena. Intuïa, com la resta de cancelleries i gabinets europeus, que l'espurna no trigaria en saltar. Una guerra esvairia el camí italià, tant⁷⁷ si Viena guanyava o perdia. Si Àustria tornava a alterar el mapa balcànic exigiria una compensació i si era derrotada exigiria als vencedors la reposició dels *irredenti*. Les diatribes sobre l'article 7, i les compensacions unilaterals, no eren exclusivament italianes. El 1912 Àustria, com França i el Regne Unit, van comminar Roma que tornès les illes del Dodecanès a sobirania otomana, o a ser compensada sobre la base del famós article. La diplomàcia italiana es negà en rotund i argumentà que aquestes pertanyien a l'àrea geogràfica asiàtica i que tenien a veure amb Líbia, i no amb els Balcans. L'esclat de la guerra al 1914 va permetre situar Itàlia en una cruïlla favorable als seus interessos. El mèrit de di San Giuliano va ser doble: va convèncer el seu govern de les virtuts de no entrar a la guerra i esperar, i de l'altre, va deixar la porta oberta a un futur acord amb la Triple Entesa, i especialment amb el Regne Unit. Malauradament el seu traspàs el 16 octubre 1914 no només va significar la pèrdua d'un excel·lent diplomàtic i polític sinó el certificat de defunció d'una neutralitat convenient per a Itàlia.

Respecte la diplomàcia austríaca, la consideració de Leopold Berchtold per la historiografia és més controvertida i menys unànime. S'afirma que com a ambaixador era un amfitrió excel·lent i que les seves recepcions eren el tema preferit entre les elits europees, mentre que el seu periple com a ministre d'exteriors de la doble monarquia va ser un cúmul de despropòsits fins a gener de 1915. Alguns estudiosos⁷⁸ destaquen que la seva manca

⁷⁷ La filosofia internacional sobre aquesta qüestió era idèntica a la que expressà Giovanni Giolitti amb la seva justificació, i expressió, del "*parecchio*", que considerava que Itàlia sempre guanyaria quelcom, sobretot a nivell territorial, tant si Àustria guanyava com perdia una guerra. El valor del *parecchio* era el de mantenir la neutralitat italiana al preu que fos, ja que al final de la guerra Itàlia el mateix que hagués obtingut lluitant, evitant, però, la pèrdua i el sacrifici de centenars de milers de morts, i el desgast econòmic i social del país.

⁷⁸ Especialment HERWIG, Holger. *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*. London: Edward Arnold, 1997.

d'experiència i de tacte internacional, així com la seva incompetència i esperit pusil·lànim, perjudicaren la política exterior del seu país portant-lo al desastre, i que la seva amarga experiència com a ambaixador a Rússia (1906-1911) condicionà la seva política balcànica i una actitud absolutament contrària a una entesa amb Rússia. Geiss⁷⁹ i Löring⁸⁰, a banda d'aquest factors, afegixen la contínua pressió del “partit de la guerra” amb Von Hötendorff i l'ambaixador Hoyos al capdavant. L'anàlisi de la seva gestió com a canceller en els tres episodis més destacats corrobora la línia anterior. Durant les guerres balcàniques, Berchtold i els seus assessors erraren no només per omissió sinó per acció. A la manca de visió política (Lliga balcànica) es va afegir una gran estretor de mires amb l'incendi de la Segona Guerra Balcànica i el reconeixement de tàcit de Sèrbia com a potència balcànica, esquerdant encara més un *status quo* ja fràgil. Herwig sosté que a la manca de vigor polític i manifesta deixadesa en la qüestió de la guerres balcàniques de 1912-1913, Berchtold afegí durant la *Julikrise* de 1914 una excessiva dosi d'ímpetu i miopia. Malgrat això, admet que les forces i la determinació mostrades per Àustria sobre la qüestió sèrbia a l'estiu del 1914 no van tenir sols el segell de Berchtold. Insinua que el canceller austríac es veié superat per les circumstàncies, i que empès pel seu cercle i les forces vives del règim plantejà una solució extremadament dràstica al contenciós serbi. Els historiadors coincideixen a considerar que el canceller Berchtold, i l'alemany Bethmann-Hollweg van errar en el diagnòstic sobre la crisi de juliol de 1914: van creure que el conflicte austrosèrbia seria com una operació quirúrgica: ràpida, localitzada i efectiva. Herwig, tanmateix sosté -basant-se en Williamson Jr.⁸¹ -que “fou Bechtold qui marcà els tempos, definí els moviments, tancà la porta a la resta d'opcions contràries a la guerra el juliol de 1914 [...] i fou reticent a compartir informació amb Berlin no fos el cas que frenessin i busquessin una solució diplomàtica en l'últim moment per a la crisi” (1997, 18).

L'actitud ambivalent d'Itàlia sobre una possible neutralitat accentuà la ceguesa política de Berchtold. La diplomàcia austríaca subestimà, altra vegada, la part italiana. La diplomàcia alemanya va intentar trobar un punt de concòrdia entre ambdues parts: si Viena derrotava Sèrbia, i alterava el mapa balcànic, podia cedir el Trentí a Itàlia. Però el nucli dur vienès es negà fins a finals de l'hivern de 1915 quan ja fou massa tard. Viena estava trasbalsada i el

⁷⁹ GEISS, Imanuel (ed.). *Julikrise und Kriegsausbruch. Eine Dokumentensammlung*. Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1964.

⁸⁰ LÖRING, Dörte. *Deutschlands und Österreich-Ungarns Balkanpolitik von 1912–1914 unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wirtschaftsinteressen*. Hamburg: Universität, 1969.

⁸¹ WILLIAMSON, Samuel Jr. (ed.). *The Origins of a Tragedy: July 1914*. St. Louis: Forum Press, 1981.

grau de nerviosisme total. Valiani⁸² considera que el “partit de la guerra” defenestrà Berchtold per insinuar cessions a Itàlia i encimbellà Burian com una titella. El deliri era tan gran - continua- que, fins i tot, es plantejà la invasió d'Itàlia camuflant una rebequeria amb factors estratègics!! En el fons era un detall més de la política errant, i poc assenyada, que va mantenir la doble monarquia respecte la partida europea i italiana. Àustria-Hongria estava en una hora decisiva però ni Berchtold, ni el nucli dur vienès, van estar a l'alçada del moment, segons els especialistes⁸³. La guerra acabaria liquidant la *Triplice*. Ja fos pel seu caràcter defensiu o per l'actuació d'alguns dels seus membres va deixar d'existir i actuar com a tal el 2 de juliol de 1914. La guerra no havia esclatat encara però les decisions preses des d'aquell dia van condicionar els actes dels seus membres conduint-los a una espiral de conseqüències imprevistes.

2.2 1914: Neutralitat, *interventismo* i crisi institucional

La bibliografia sobre les causes, la gènesi i la crisi diplomàtica prèvia a la guerra, coneguda com a crisi de juliol o *Julikrise* és ingent. Existeixen centenars i milers de llibres i articles sobre les causes més immediates de la guerra, així com de la febril activitat diplomàtica entre el 28 de juny i el 4 d'agost de 1914. La historiografia sobre el conflicte ha plantejat nombroses teories sobre l'esclat de la guerra, el seu abast i especialment sobre els principals responsables. Malgrat les hipòtesis recents⁸⁴ que ho posen en dubte, les teories més acceptades⁸⁵ sobre la qüestió austrosèrbia conclouen que la doble monarquia, amb el plàcet d'Alemanya, desitjava una resolució ràpida i focalitzada del conflicte. Els serveis secrets austríacs i els russos sabien que rere del complot de Sarajevo estaven membres de la intel·ligència sèrbia i que, si bé no existien documents sobre la implicació directa del govern serbi, se sabia que el govern de Nikola Pašić coneixia (i permetia) les activitats de la Mà Negra, l'organització terrorista sèrbia que va organitzar el regicidi. El govern austríac va decidir intervenir unilateralment i militar contra Sèrbia emprant aquest *casus belli* però les veritables raons responien a qüestions

⁸² VALIANI, Leo . «Italian-Austro-Hungarian Negotiations 1914-1915». A: *Journal of Contemporary History* (Jul., 1966), vol. 1, num. 3, 1914. p 113-136.

⁸³ Vid. SILBERTSEIN, Gerard E. «The High Command and Diplomacy in Austria-Hungary, 1914-1916». A: *The Journal of Modern History*. (Dec., 1970), vol. 42, num. 4. p. 586-605; WEDEL, O. H. «Austro-Hungarian Diplomatic Documents, 1908-1914». A: *The Journal of Modern History*. (Mar., 1931), vol. 3, num. 1. p. 84-107; Valiani, *Op. cit.*

⁸⁴ HERWIG, Holger H. «Germany and the "Short-War" Illusion: Toward a New Interpretation?». A: *The Journal of Military History*. (Jul., 2002), vol. 66, num. 3, p. 681-693.

⁸⁵ FARRAR, Lancelot F. *The Short War Illusion: German Policy, Strategy and Domestic Affairs, August-December 1914*. Santa Barbara: ABC-Clio, 1973.

geopolítiques. Les tensions en el si de la doble monarquia van ser nombroses. El primer ministre hongarès, el comte Tisza, va advertir de les conseqüències i de la possibilitat de negociar amb el govern serbi i la comunitat internacional. Els seus suggeriments van ser obviats, el “partit de la guerra austríac” ja havia decidit la intervenció. Temien la implicació russa, però intuïen que Alemanya els recolzaria en l’acció punitiva sobre Sèrbia. Els primers contactes entre Viena i Berlin sobre l’afer serbi es van produir el 2 de juliol. El 5 Àustria ja tenia el plàcet alemany, que la historiografia ha identificat amb el famós 'xec en blanc' del Kaiser Guillem II al comte Hoyos⁸⁶. Berlin recolzaria qualsevol acció austríaca sobre la qüestió sèrbia.

Mentrestant Itàlia seguia en silenci. Àustria i Alemanya no informaren a la cancelleria italiana ni als respectius ambaixadors fins el 15 de juliol. L’actitud italiana dels anys previs a 1914 no generava excessiva confiança, però no informar a una aliada sobre els moviments que podien conduir a una guerra, per limitada que fos, obviava bona part de l’articulat del tractat de la *Triplice*. El menyspreu vers Itàlia, però sobretot la vulneració dels articles més importants i significatius del tractat, permeteren a Roma construir una justificació de la seva neutralitat.

65

Article 7

L'article 7 del tercer tractat de ratificació de la Triple Aliança de 1891 establia que qualsevol acció que suposés una avantatge territorial per a un membre havia de compensar-se amb l'acord o la negociació d'altres territoris confrontants o mitjançant indemnització econòmica. La missiva que el 14 de juliol envià di San Giuliano als seus ambaixadors de Berlin i Viena per ser transmeses als seus homòlegs recollia l’esperit de l’article: “la nostra política està dirigida a prevenir qualsevol engrandiment territorial d’Àustria, a menys que es vegi equilibrada per una adient compensació territorial a Itàlia”⁸⁷. Àustria, com el 1908 amb el cas de Bòsnia i Hercegovina, no tenia prevista cap compensació per a la seva aliada transalpina. No va ser fins al 15 de juliol, i empesa per Alemanya, que Àustria informà Itàlia de les decisions que anava a prendre respecte Sèrbia. Quan Viena parlà de “corregir estratègicament les línies frontereres”, di San Giuliano exigí una major concreció en les mesures. Davant l'enrenou italià, el 21, l'ambaixador austríac Merey rebé ordres de seguir amb les vaguetats, tot i comunicar a di San Giuliano que malgrat el llenguatge ferm contra Sèrbia s'intentaria trobar una via pacífica a la crisi. Àustria menyspreava la postura italiana. Roma no rebé cap còpia de l'ultimàtum fins al 24, un dia després d'haver-la enviat a Belgrad. La demora, però

⁸⁶ Ministre d'exterior austrohongarès.

⁸⁷Citat a Valiani, *Op. cit.* 115

sobretot el contingut, indignaren el canceller italià que protestà davant l'ambaixador alemany. Li va retreure no només la violència verbal i les exigències, sinó que no s'hagués consultat Itàlia en cap moment de la redacció. Di San Giuliano va considerar l'ultimàtum com un acte d'agressió contra Sèrbia i advertí que en el cas que Rússia intervingués, Itàlia romandria neutral. La resposta sèrbia va arribar el 25, i com era d'esperar no va satisfer Viena, o sí, ja que el mateix dia s'ordenà una mobilització parcial de l'exèrcit austrohongarès. El mateix 25 de juliol, l'ambaixador italià a Berlin va fer arribar una declaració oficial en què Roma lamentava profundament tot el relacionat amb l'ultimàtum, i molt especialment l'actitud alemanya. La decepció amb Alemanya no va acabar aquí. Quan Berchtold va qüestionar la vigència de l'article 7 sobre la base que només era aplicable als territoris otomans dels Balcans, i que no era preceptiva cap compensació, Alemanya va estar al seu costat.

El 28 de juliol va haver una certa distensió diplomàtica. Les notícies d'una imminent intervenció russa exigien sentit comú i Alemanya cominà Viena suavitzar les tensions amb Itàlia. Àustria s'avenia a parlamentar, però no es podia parlar ni del Trentí ni de qualsevol altre territori en litigi. Alemanya seguia donant suport la línia austríaca i Itàlia seguia en silenci. Berlin sabia que el temps corria de part italiana i constrenyia Viena per un acord. El 29 de juliol Merey es reuní amb di San Giuliano per comunicar-li que qualsevol compensació territorial es faria efectiva només quan es trenqués l'equilibri balcànic, és a dir, quan Sèrbia fos derrotada. Di San Giuliano va advertir que el preu de la intervenció en favor de la *Triplíce* era una compensació immediata. El veterà canceller italià coneixia per endavant la negativa austríaca, i decidí tensar les negociacions. Merey telegrafà immediatament Viena, però el govern callà per tres dies fins que Rússia va declarar la guerra l'1 d'agost. Els fets es precipitaren. El mateix 1 d'agost, i abans de rebre qualsevol resposta austríaca a les seves demandes, el *Consiglio* declarà la neutralitat, que es féu pública el dia següent. El govern italià la justificà per la vulneració de l'article 7 de la *Triplíce*, i sobretot per la manca d'un *casus foederis*.⁸⁸ La decisió italiana no va agradar als seus socis però tampoc els va agafar per sorpresa. Els representants de la nova *duplice* no temien una entrada d'Itàlia a la Triple Entesa. La defecció italiana era previsible però un cop la guerra els fos favorable, Roma s'asseuria a negociar la seva part del botí.

⁸⁸ La figura diplomàtica del *casus foederis* establia l'obligatorietat per la qual un aliat havia d'intervenir en cas de petició d'un altre aliat, o pel que establia el tractat signat per totes les parts. Itàlia invocà durant l'agost de 1914 l'absència d'un *casus foederis* que l'obligués a entrar en la guerra perquè ni ho recollia el tractat i perquè, sobretot, la monarquia austrohongaresa era la potència atacant i no l'atacada.

L'interregne neutralista

La neutralitat italiana del 2 d'agost de 1914 va ser una decisió molt estudiada. Salandra i di San Giuliano coincidien plenament en els termes en els quals s'arribà, i es justificà. Els girs i les maniobres diplomàtiques dilatòries van ser una cortina de fum per amagar la neutralitat. La lògica, i el sentit comú, s'imposaren al desenvolupament dels fets. Tot i els interminables litigis territorials amb Àustria, Itàlia no tenia motius que l'impel·lissin a participar a una guerra europea. Ni la seva integritat territorial estava amenaçada⁸⁹ (tot i els temors dels sectors nacionalistes i intervencionistes en cas d'una victòria de les Centrals), ni l'obligava cap acord o pacte internacional, tot i les reinterpretacions de l'articulat de la *Triplice*. Malgrat la remor social de fons, Gibelli⁹⁰ creu que la gran majoria de la societat italiana va rebre la declaració oficial de neutralitat amb cert alleujament. En contraposició a França, Alemanya, Àustria i, fins i tot, la Gran Bretanya, la guerra no despertava cap unanimitat en el poble italià. Gibelli considera que a la Itàlia meridional, a diferència de la del nord amb una tradició més *risorgimentale*, la guerra es veia com una calamitat que empenyia els homes a la mort i les seves famílies a la fam. La mort, la desocupació del camp i l'amenaça d'una posterior invasió no eren fantasmes del passat sinó que estaven encara frescos en l'imaginari. El món obrer i la ciutat presentaven una altra realitat, encara que no molt diferent de la del *Mezzogiorno*.

El 4 d'agost el canceller italià va assegurar per carta a Salandra que tindrien almenys un mes de treva diplomàtica abans no comencessin les pressions de tots dos bàndols. Els vaticinis no es compliren. El 5 d'agost l'ambaixador a Sant Petersburg Carlotti arribà a Roma amb nombroses propostes. França i Rússia (amb el plàcet del Regne Unit) havien acordat -sota mà- oferir a Itàlia el domini complet de l'Adriàtic, un protectorat sobre Valona i la sobirania completa de les illes del Dodecanès. Les condicions eren que Itàlia havia d'intervenir immediatament al Trentí i la seva flota havia de bloquejar el canal d'Otranto. El dia 5 començà el que Hobsbawm (1995) anomenà la compra o la subhasta italiana. Els dies posteriors la Triple Entesa continuà afegint compensacions. El 6, Dalmàcia i el 8, Trieste. Les antigues sòcies de la *Triplice* no es quedaren al marge. Malgrat l'enuig inicial, l'ambaixador austrohongarès a Roma, Hans von Flotow, va oferir negociar sobre el Trentí. La diplomàcia italiana estava molt pressionada però els moviments de di San Giuliano estaven donant els seus fruits. Les negociacions per les compensacions en cas d'intervenció eren la màxima

⁸⁹ Tesi defensada per BOSWORTH, R.J.B. «The eclipse of the anti-fascism in Italy». A: *Explaining Auschwitz & Hiroshima: History Writing and the Second World War, 1945-1990*. London: Routledge, 1994. 124

⁹⁰ GIBELLI, A. *Op. Cit.*, 2007.

expressió del *Sacro egoismo*⁹¹. El 9 d'agost di San Giuliano s'adonà que Itàlia no podria mantenir-seneutral indefinidament i recomanà posicionar-se amb la Triple Entesa, que considerava l'aposta més segura. Amb gran intel·ligència llistà les que serien condicions irrenunciables per a una intervenció: 1a. Cap pau per separat. 2a. Cooperació immediata entre les flotes italiana, francesa i britànica per destruir la flota austríaca a la Mediterrània. 3a. Reintegrant del Trentí i altres territoris italians en poder d'Àustria-Hongria al Regne d'Itàlia. 4a. Albània dividida entre Grècia i Sèrbia, però amb la costa neutralitzada. 5a. Règim internacional per a Valona. 6a. Devolució de les illes del Dodecanès, només en cas de supervivència de l'Imperi turc. 7a. Quotes d'indemnitzacions de guerra i 8a. Manteniment de les aliances per al període de la postguerra.

La guerra, però, prosseguia i Alemanya semblava imparable. La diplomàcia italiana seguia amatent als fets però sense estridències. Di San Giuliano advertí Londres que si no canviaven les tornes, Itàlia no entraria en guerra. Mentrestant, l'ambaixador alemany a Itàlia va decidir aprofitar el *momentum* alemany i va afirmar que en cas de derrota sèrbia, Àustria l'annexionaria i, que molt probablement cediria el Trentí i algun altre territori a Itàlia. Di San Giuliano les considerà meres conjectures i tornà al tema de les compensacions immediates, sabedor que Viena no les acceptaria. El 26 d'agost, davant la perspectiva victoriosa de la *duplice*, di San Giuliano tornà a admetre la neutralitat com la millor opció, però les tornes van tornar a canviar. A mitjan de setembre es va certificar el fracàs austríac a Sèrbia i encara pitjor: la piconadora alemanya havia estat frenada al Marne. Les negociacions tornaven al punt del 5 i 6 d'agost. Di San Giuliano, conscient de la seva mort imminent, va decidir apujar les pretensions italianes. A banda de les vuit peticions d'agost, Itàlia volia obtenir àrees d'influència a l'Àsia menor, part de les colònies africanes d'Alemanya i revisar les fronteres entre Líbia i Tunísia, demanant, fins i tot, a França una cessió de Tunísia. Les negociacions van descarrilar el 25 de setembre.

Luigi Cadorna, comandant en cap de l'exèrcit italià i disposat a intervenir una setmana abans, va fer saltar les alarmes quan es va negar setmanes després a una intervenció imminent, argüint deficiències materials i logístiques per la imminència de l'hivern. Els plans polític i militar italians evidenciaven una greu descoordinació i asincronia. Si la diplomàcia reclamava pausa, Cadorna volia intervenir, i quan di San Giuliano demanà una mobilització parcial com

⁹¹ L'expressió de *Sacro egoismo* pronunciada per primera vegada el 18 d'octubre de 1914 pel primer ministre italià Antonio Salandra, representava el pensament o el corrent ideològic que defensava que qualsevol acció a favor o en contra de la guerra respongués en exclusiva a la consecució d'interessos nacionals estrictament italians. La importància d'aquesta línia de pensament es consolidà en el Pacte de Londres d'abril de 1915, pel qual Itàlia es comprometé a intervenir a la guerra del costat aliat, sempre al preu de nombroses compensacions en favor del Regne d'Itàlia en cas de victòria.

a demostració de força, Cadorna reclamava prudència. La reflexió serena s'imposà a Roma l'octubre de 1914. Mentre els exèrcits s'atrinxeraren, les cancelleries feren càlcul de danys. Di San Giuliano morí el 16 d'octubre. Itàlia va perdre més que un home astut, intel·ligent i diplomàtic. La diplomàcia italiana passà a mans de Sidney Sonnino i de la versió més sincera, però obtusa, del *Sacro egoismo*. Els historiadors coincideixen a afirmar que Sonnino era un polític experimentat però un negociador maldestre i arrauxat. Membre de la vella dreta conservadora i *triplicista* convençut, treballà per l'entrada d'Itàlia a la *Triplice* des de 1881. Fins i tot des de la seva columna a la *Rassegna settimanale* va rebutjar algunes de la postures irredemptistes i advocà per trencar l'aïllacionisme italià. El seu pensament va estar sempre, o gairebé sempre, en l'òrbita de la *Triplice*. Per això, a primers d'agost de 1914 va reclamar al seu deixeble Salandra un alineament clar amb les Centrals. Només els vents de guerra i l'adopció miop i oportunista de postulats nacionalistes, en opinió de Piero Pieri⁹², li van fer canviar i virar cap a la Triple Entesa. L'objectiu eren les línies suggerides per Salandra i la doctrina del *Sacro egoismo*, però les formes van llastrar la imatge d'Itàlia, abans, durant i després de la guerra, especialment en el tema de les compensacions.

69

Salandra i Sonnino van desfer, segons Thompson⁹³, l'obra de di San Giuliano en 15 dies. La construcció d'una Itàlia responsable, i conscient de la gran jugada mundial, donà pas a una visió d'Itàlia com una simple oportunista⁹⁴ del moment, i de participar a la guerra per raons interessades i egoistes. El sincer, però desafortunat, concepte del *Sacro egoismo* va perseguir Itàlia des de la tardor de 1914 fins al juny de 1919 a Versailles. Sonnino assumí les peticions de di San Giuliano com un dogma inamovible, la lògica de la guerra havia alterat els seus plans *triplicistes*. Conscient de la debilitat austríaca, Sonnino va reprendre altre cop les negociacions amb l'imperi. La diplomàcia italiana va topar, una altra vegada, amb la maldestra miopia de la cort vienesa. Amb Berchtold defenestrat, Sonnino va xocar amb Burian, lligat de mans per la política immobiliària de l'imperi. Els russos es van retirar de Lodz, i Sonnino va exigir cessions visibles i immediates, però Viena recelava de la díscola aliada. Àustria no faria cap concessió abans que acabés la guerra, però Sonnino no era di San Giuliano i la pacient diplomàcia italiana va desaparèixer. Roma trencà negociacions amb Viena. Els mesos de gener a març de 1915 van mostrar la faceta més maldestre de la nova cancelleria italiana, i va anticipar el que passaria quatre anys més tard a Versailles: impertinència, intemperància, impaciència i falta de tacte.

⁹² PIERI, Piero. *L'Italia nella Prima Guerra Mondiale*. 7a ed. Torino: Einaudi, 1982.

⁹³ THOMPSON, Mark. *The white war: life and death on the Italian front 1915-1919*. (London: Faber & Faber, 2008). 27.

⁹⁴ *Ibid.* 28-29.

El *Regio Esercito* al 1914

Durant els mesos de tensa neutralitat, el paper de l'exèrcit i les decisions preses sobre la seva actuació i preparació foren molt importants. El comandant en cap de l'exèrcit, gelós de les seves prerrogatives, va intentar donar una imatge d'eficiència de l'exèrcit que distava molt de ser real. La seva inquietud no procedia exclusivament de la ignorància dels plans del govern, sinó de la pèssima preparació i predisposició del seu exèrcit ja testades durant l'aventura líbia. A l'agost de 1914, l'exèrcit italià era clarament inferior als seus possibles enemics, fos França o Àustria. Un clar dèficit en armament (sobretot en artilleria pesada), així com paupèrrimes ràtios de metralladores per regiment i la manca d'oficials i suboficials qualificats eren mancances molt greus i preocupants. El panorama era inquietant ja que calia sumar-hi un sistema logístic insuficient i una preocupant absència de planificació estratègica. Di San Giuliano no era aliè a la situació de l'exèrcit a l'agost de 1914. La seva cautela i precaució estaven condicionades, en part, per l'estat del *Regio Esercito*. La neutralitat d'Itàlia també responia a aquests factors. Preparatiu a banda, la qüestió de la mobilització era alarmant. Una mobilització immediata hagués suposat una greu amenaça per a la neutralitat mentre que una desmobilització per temps indefinit suposava un greu perill en cas d'atac sobtat. La mateixa composició de l'exèrcit italià complicava encara més les coses. Ideat per cohesionar l'encara fràgil unitat cívica i nacional italiana, el comandament de l'exèrcit va dictar que cada regiment es formés amb persones de dues regions diferents i distants, que es localitzés en una tercera regió i que al cap de 4 anys, el regiment mudés de regió. La distribució i formació dels regiments, així com la seva mobilització preocupava molt a l'Alt comandament italià. Si als problemes de concentració de tropes se li afegien les pèssimes condicions de transport en una geografia tan dispar, la inquietud es tornava temor. El ministre de la guerra Grandi va intentar tranquil·litzar Cadorna recordant les grans obres de millora i fortificació en les fronteres septentrionals del Vèneto el 1908 però el cap suprem seguia abstret amb un pla de mobilització parcial que no existia. Grandi li va proposar dues opcions. Reunir -almenys- les divisions regulars de l'exèrcit permanent i amb el temps concentrar la resta, o reunir -de moment- els sis cossos d'exèrcit que formaven l'exèrcit italià septentrional. Cadorna es negà a una mobilització parcial. Els *tempos* diplomàtics no coincidien amb els militars. I a més les relacions entre els polítics i Cadorna eren gairebé nul·les. Tant va ser així, que quan di San Giuliano li preguntà a la fi de setembre a Cadorna si era possible una intervenció, el militar li va dir que era impossible. Va argumentar que l'hivern era a prop i que amb prou feines comptaven amb pertrets i uniformes hivernals.

Cadorna

«L'obra del generalíssim estigué condicionada i influïda pel clima de controvèrsia política en el que esclatà la guerra: controvèrsia entre partidaris i contraris a la guerra, encara avui no superada. I donat que el meu pare fou l'exponent de la intervenció i de la ferma voluntat per la victòria, és obvi que els hereus del neutralisme, fossin giolittians, catòlics o socialistes, que van patir la guerra o que en algun grau s'hi oposaren, estan poc disposats a reconeixements favorables, encara que aquests s'adeqüin a la veritat històrica».⁹⁵

Raffaele Cadorna, fill de l'ex-comandant en cap del *Regio Esercito Italiano* i també militar, condensa en aquest paràgraf gran part de la controvèrsia desfermada tant per la participació d'Itàlia a la Gran Guerra com per la interpretació de la victòria a partir del novembre de 1918. El fragment expressa dues idees. La d'una figura controvertida, però bressolada per les forces de la història, i més concretament pel clima polític i els ocults secrets del poder, i de l'altra banda, la creença que els partidaris de la neutralitat (giolittians, catòlics i socialistes) van tergiversar part de la seva carrera, malgrat saber que contenia falsedats històriques. La figura de Luigi Cadorna, i la seva trajectòria durant la guerra, s'assimila amb la intervenció per la majoria de corrents crítiques amb l'experiència bèl·lica i la conducció de la guerra per part del Regio Esercito Italiano. Com altres personatges del període, Cadorna va generar una ferotge controvèrsia entre defensors i detractors. Els primers van justificar i defensar les seves decisions militars amb una bateria d'excuses: el desavantatge en l'orografia del front, deficiències inherents a l'exèrcit, pèssima preparació dels comandaments intermedis, tebior del govern i sobretot al derrotisme (*disfattismo*) de la tropa, i del front domèstic. Els crítics, amb altres dades, van assimilar al militar piemontès el pitjor del món castrense: menyspreu per la vida del soldat, execucions arbitràries, decisions militars absurdes, obtusa conducció de la guerra basada en l'ofensiva à *outrance*, manca d'adaptació a la nova guerra de posicions i de trinxeres, desconeixement absolut o falta d'un pla militar global, etc.

⁹⁵ "L'operato del generalissimo fu largamente influenzato dal clima di contrasto politico nel quale si volse la guerra: contrasto fra partigiani ed avversari della guerra, a tutt'oggi non ancora spento. E poichè mio padre fu assunto ad esponente dell'intervento e dell'intransigente volontà di vittoria, è ovvio che gli eredi del neutralismo, fossero essi giolittiani, cattolici o socialisti, che la guerra subirono od in qualche modo ed in varia misura avversarono, siano poco disposti a lusinghieri riconoscimenti, anche se questi rientrano nella pura verità storica". Extret de CADORNA, Luigi. *Lettere familiari*. Milano: Mondadori, 1967, p. 29.

La immensa bibliografia sobre l'experiència bèl·lica italiana no ha assolit conclusions de consens. Existeix, però, un escenari més uniforme dels primers mesos de Cadorna com a comandant en cap de l'exèrcit italià. L'anàlisi sobre les relacions entre el govern, el rei i el mateix Cadorna aporta una visió molt interessant de les dificultats inherents al paper del cap de l'exèrcit a la futura contesa. La seva carrera militar va ser notable però sempre es considerà menyspreat per la política i els polítics. Des de 1898 fins a la seva designació *in extremis*⁹⁶ com a cap de l'estat major de l'exèrcit el 27 de juliol de 1914, van ser nombrosos els col·legues que li passaren al davant (Hensch, Zuccari, Pollio). El seu caràcter, així com les contínues queixes, tampoc ajudaren. Les seves relacions amb el monarca no eren dolentes, però Giolitti mai no confià en ell i l'animadversió va ser mútua. La relació amb Antonio Salandra tampoc anà millor. Durant els mesos de juliol de 1914 a maig de 1915, Cadorna es va sentir, com Pieri⁹⁷ corrobora, un putxinel·li en mans dels polítics. Conscients de les seves prerrogatives constitucionals, Salandra, di San Giuliano i Grandi l'obviaren obertament durant les primeres setmanes de guerra. L'anàlisi cronològica de les decisions, algunes absurdes, preses per Cadorna corroboren aquesta desinformació i menyspreu per part de la classe política. Finalment, respectuós amb el rol del monarca com a cap suprem dels exèrcits, li envià un informe el 31 de juliol on descrivia amb detall la mobilització i distribució de les forces que s'enviarien a Alsàcia d'acord amb les convencions militars establertes amb Alemanya. L'1 d'agost, i desconeixent -malgrat intuir- la neutralitat italiana, von Hötzendorff va reclamar a Cadorna que li enviés tropes de suport per a les seves accions a Sèrbia. Al migdia els plans de mobilització es truncaren amb la declaració oficial de neutralitat. El 3 d'agost estupefacte davant el silenci del govern, Cadorna recomanà la mobilització de l'exèrcit a la Vall del Po i la seva concentració a un màxim de tres dies de marxa de les dues fronteres (França i Àustria). Finalment, Salandra i di San Giuliano li comunicaren que era impossible, que seria interpretat pels dos països com una declaració de guerra encoberta. Cadorna insistí en el pla però el govern es va mantenir ferm. Consideraven que declarar la neutralitat i enviar l'exèrcit al Piave o al Tagliamento eren accions contradictòries i que seria mal interpretat per les potències centrals. Cadorna cedí però el seu paper durant l'interregne neutral no va ser fàcil malgrat que seria pitjor durant la guerra.

72

Neutralismo i interventismo

⁹⁶Per la mort inesperada del general Alberto Pollio.

⁹⁷*Op. Cit.* p. 29.

La guerra va anar calant des de l'inici en tots els sectors de la societat italiana. Des de les classes més humils als cercles més influents –passant per la burgesia i les classes mitjanes-, la guerra europea s'introduí de forma gradual configurant discurs, ideologia i manifestació política. Aliens a la política governamental, es van formar -de forma més o menys organitzada- dos posicionaments respecte al conflicte. D'una banda, els contraris a la guerra s'aferraren al neutralisme, amb matisos que anaven de la neutralitat més absoluta (bona part del socialisme) a la condicionada (el bloc catòlic). A l'extrem contrari, els partidaris de la guerra o intervencionistes radicals, també es dividiren en dues tendències paral·leles, formalment i ideològica. En la gènesi i desenvolupament del neutralisme i de l'*interventismo*, el rol de la premsa i de part de la intel·lectualitat italiana fou transcendental. La premsa participà i prengué partit de forma immediata. En el bàndol neutralista, representat principalment per sectors socialistes i pel PSI⁹⁸, el diari *Avanti!* va tenir des de l'inici una ascendència decisiva. L'*interventismo* democràtic, per diferenciar-lo del revolucionari o radical, va tenir en el diari milanès *Il Corriere della sera* i en el seu editor en cap, Luigi Albertini, un paladí incansable en la defensa de la intervenció. *Il Giornale d'Italia* de Sonnino també traspuava un intervencionisme poc dissimulat, al qual es sumà el bel·ligerant *Il Popolo d'Itàlia*, sufragat amb capital francobritànic i dirigit pel neoconvert Mussolini, cimentant l'*interventismo* radical dels D'Annunzio, Marinetti, Boccioni i altres futuristes. La intel·lectualitat italiana s'inclinà de forma majoritària per la intervenció, encara que la guerra, i els valors que en ella s'enfrontaven, dividiren el magma heterodox format per universitaris, acadèmics i artistes. Part de la comunitat universitària i acadèmica, deixeble i admiradora del gran univers cultural germànic, es decantà per la causa *triplicista*. Per contra, els admiradors de la cultura francesa i dels valors polítics britànics van prendre partit per la causa aliada per raons antagòniques, i sobretot polítiques.

El món de l'art es concentrà majoritàriament al voltant de l'intervencionisme. Els exponents més representatius (escriptors, músics i artistes plàstics) militaren de forma activa a favor de l'*interventismo* radical, on Marinetti, Boccioni o Edda foren els representants més destacats. El "*partito della guerra*", com el definiria Isnenghi⁹⁹, estava format per un conglomerat amorf d'elements de totes les classes socials i colors polítics. El que avui s'anomenaria un moviment transversal va tenir en alguns polítics, periodistes, catedràtics o artistes els seus altaveus i defensors més fervents. En aquest sentit, i com a gran paradoxa del procés italià, si bé la major part d'italians es van absteure de la guerra, va ser -precisament- aquesta massa

⁹⁸Partito Socialista Italiano

⁹⁹ Citat a THOMPSON, *The white war...*p.31.

informe la que va bastir l'edifici ideològic de la intervenció italiana a la guerra. La creació d'un estat d'opinió favorable a la guerra es basà en tres eixos. El primer sobre plantejaments polítics i nacionalistes basats en opinions i reflexions del món acadèmic i universitari. Sobre aquesta base, i prenent com a bandera alguns d'aquests postulats nacionalistes, el segon eix o factor fou la campanya que llançaren els artistes més significats i implicats en la causa en favor de la intervenció i que trobà en determinats mitjans de la premsa escrita una ressonància i una plataforma idònies per a la seva difusió. El tercer eix, i potser el més decisiu, fou el 'partit de la guerra', que es formà amb aquells polítics que, junt amb alguns cercles financers i industrials, van aprofitar -i patrocinar- un estat d'opinió concret i dirigit vers una intervenció armada, d'acord, en primer lloc, amb els seus interessos, i després amb els del poble italià.

Els mesos que van transcórrer de setembre de 1914 a maig de 1915 van ser testimonis d'una gran mutació en el sentir polític de la societat italiana. No tant pel canvi d'actitud respecte la guerra sinó pel radicalisme que prengueren alguns dels postulats i manifestacions polítiques a favor i en contra. El neutralisme sempre es va moure en els esquemes de la correcció política i ideològica, com l'*interventismo* democràtic. El que va trastocar l'escenari polític i la concòrdia social van ser els mitjans que va utilitzar l'intervencionisme radical per imposar els seus postulats. L'*interventismo* revolucionari va aconseguir crispar la política italiana. Les seves manifestacions i mítings, així com els articles de premsa dels seus líders, van aconseguir crear una profunda divisió en el cos polític i social italià. Es van emprendre campanyes d'assetjament contra elements neutralistes, i també vers intervencionistes acusats d'una excessiva tebiesa en la defensa de les seves posicions. L'acusació com a traïdors a la pàtria a determinats neutralistes i el trasllat de la política del Parlament al carrer, com la nova arena política, anticipaven la nova litúrgia política del règim feixista que estava per venir. La política havia deixat de ser un espai reservat per a les elits per a passar a formar part del nou escenari de la societat i política de masses. La figura i la progressiva preeminència del Mussolini polític s'insereix en aquesta mutació.

Alguns d'historiadors descriuen el Mussolini prebèl·lic com un agitador, però la majoria l'identifica com un agent pertorbador i oportunista. La seva evolució, des del neutralisme més intransigent fins al *interventismo* més frenètic, va beure molt dels tres, segons Pieri (1982). A banda de la seva tasca com agent aliadòfil, les seves manifestacions i el sentit polític que imbuí els seus discursos i proclames a favor de la intervenció contribuïren a fomentar en determinats, però determinants, sectors de la ciutadania l'esperit d'un *interventismo* militant i radical. La mutació política del Mussolini socialista no va ser aliena als temps de la neutralitat. Va abandonar als seus antics camarades del partit socialista, i del diari *Avanti!*, per

postulats en sintonia amb els signes dels temps. La 'miraculosa' conversió de Mussolini a l'*interventismo* més militant va ser fruit d'un estudiat tacticisme polític. El neutralisme del PSI començava a ser vist, a inicis de setembre de 1914, com un element indolent, pusil·lànim i sospitós d'antipatriotisme (opinió impulsada, és clar, per la premsa *interventista*). La piconadora alemanya s'havia aturat al Marne i l'incipient intervencionisme radical es trobava orfe de líders i discurs. Mussolini anhelava erigir-se en la veu de la marea *interventista*, i després d'observar que la retòrica i la litúrgia del *interventismo* revolucionari s'adequava als seus registres, no va trigar a sobresortir *au dessus de la mêlée*. Des de la seva nova tribuna, *Il Popolo d'Itàlia*, va fustigar amb virulència el neutralisme i l'intervencionisme moderats. Els acusà sense excessius matisos d'antipatriotisme i d'estar a favor de la causa *triplicista*.

A partir de l'octubre de 1914, Mussolini tingué un paper clau en el nou clima polític. La nova forma de fer política al carrer i a les places el seduïren. La seva retòrica i una peculiar *mise en scène*, que esdevindria un dels símbols de la nova litúrgia feixista, s'adequaven perfectament als nous temps. La confrontació política van anar *in crescendo*. L'adversari polític es va convertir en enemic, i contra l'enemic es van usar tot tipus de recursos, en la línia de la brutalitat (*brutalisation* en termes de Mosse) que es traslladaria al front. Mussolini i el seu *Fascio d'azione rivoluzionaria interventista* es batejaren en les lluites de l'hivern i la primavera de 1914-1915 però no van tenir mai caràcter violent dels *Fasci italiani di combattimento* dels anys 1919-1924. El linxament polític del neutralisme va ser el primer episodi en l'assalt al poder que culminaria en 1922. Mussolini, però, no va ser l'únic culpable, sinó un protagonista més. L'edifici liberal feia temps que mostrava signes de cansament però no va ser fins al maig de 1915 que les maniobres dels màxims líders del govern, i del *Parlamento* (Antonio Salandra i Giovanni Giolitti), li clavaren el cop mortal, liquidant la legitimitat de la classe política i la del sistema parlamentari. La guerra faria la resta.

La classe política i l'opinió pública es contagiaren de la inquietud respecte la guerra. Les posicions definides a principis d'agost, a finals del 1914 eren difuses i incertes. Les circumstàncies i el tarannà de la guerra van canviar perspectives. El neutralisme llanguia mentre l'intervencionisme anava *in crescendo*. L'opacitat governamental, junt a les sorolloses campanyes de determinada premsa, van fer pujar el suflé *interventista*. La majoria de la població seguia estant en contra de la intervenció, però la balança seguia decantant-se per la guerra. El *triplicismo* de Sonnino no suportà el pes dels esdeveniments del Front occidental i, molt a pesar seu, començà a girar vers una entesa amb els aliats. Les negociacions amb les centrals estaven encallades. Viena, malgrat la desesperació alemanya, no estava disposada a cedir durant la guerra a les reclamacions italianes. El comte Burian seguia lligat de mans i

peus a les negociacions amb Roma per la negativa del cercle del Hofburg¹⁰⁰ a cedir el Trentí, per moltes pressions que vinguessin de Berlin. A inicis de desembre de 1914 els austríacs iniciaren una altra ofensiva desastrosa contra Sèrbia. La diplomàcia italiana pensà que cedirien però no fou així. L'opció *triplicista* començava a no interessar les altes esferes italianes. La balança es decantava per la 'solució di San Giuliano' malgrat que l'operativa quedés en mans de Sonnino.

A nivell diplomàtic, 1915 no començà amb cap novetat. Àustria es negava a qualsevol concessió territorial, Alemanya clamava per una entesa i Itàlia esperava un gest. Davant alguns avenços reeixits dels austríacs al gener, Sonnino impel·lí al Hofburg a definir-se, però no aconseguí resposta. La diplomàcia italiana donava mostres inequívokes d'impaciència. Les negociacions de l'ambaixador von Bülow a Roma no van aconseguir acostar posicions. L'oferta de la Triple Entesa era la més generosa, però les negatives austríaques a negociar inclinaren la balança cap als aliats. El març de 1915 Sonnino ordenà a l'ambaixador italià a Londres iniciar negociacions diplomàtiques d'alt nivell amb la Triple Entesa. El Pacte de Londres començava a gestar-se.

76

El Pacte de Londres

Desestimades les negociacions amb Viena, Sonnino liquidà el que quedava de la Triple Aliança per la via ràpida. Va donar carta blanca a Imperiali, ambaixador italià a Londres, perquè reprengués i tanqués un tractat el més avantatjós possible amb els aliats. Malgrat que es gestà a redós d'alguns triomfs militars russos, va ser precisament Moscou qui va intentar torpedinar l'acord en més d'una ocasió. No per considerar minsa l'ajuda militar italiana sinó perquè les seves pretensions xocaven de front amb part de les compensacions que s'estaven pactant amb Itàlia. Rússia considerava que les compensacions referents a la Dalmàcia, la península istriana i part de la costa albanesa perjudicarien als seus aliats eslaus de Sèrbia i Montenegro. I va encertar. La postura cobdiciosa d'Itàlia va afectar en gran mesura a la confiança generada per un nou *status quo* balcànic, que només es va superar amb acords puntuals i concessions com la de Rapallo el 1920. Tot i les advertències russes, Londres i París van acceptar l'acord. Sabien de la limitada potencialitat de l'exèrcit italià, però eren conscients que alguns dels articles del Tractat mai no es complirien. Per part italiana, la il·lusòria satisfacció d'haver subscrit un acord beneficiós per als interessos territorials va encegar les seves greus conseqüències. En primer lloc, l'obligació d'entrar en guerra al cap

¹⁰⁰ Referència al cercle palatí i centre de poder austrohongarès. Seria assimilable a l'Elisi francès o al britànic 10th Downing Street.

d'un mes d'haver signat el pacte sense haver informat prèviament el Parlament i els membres de l'oposició, com ara Giolitti. A l'error de càlcul intern s'unia l'absolut secretisme amb què es van dur a terme les negociacions, així com l'exagerada llista de peticions que llastraren la imatge d'Itàlia com a oportunista, i que tant havia lluitat di San Giuliano per evitar.

L'articulat del pacte no es va conèixer, curiosament, fins que la premsa bolxevic el va publicar en 1917, junt amb altres documents que comprometien part de la política exterior russa, i que sortiren a la llum per desprestigiar l'anterior règim tsarista. El Pacte de Londres constava de setze articles. Els tres primers establien les clàusules que regien la participació militar italiana. Els articles del 4t al 13è detallaven les compensacions territorials, incloent el Trentí, el sector del Vènet-Giulia, la Dalmàcia, Albània, parts de l'imperi Otomà -en cas de desmembrament- i altres reequilibris colonials. El 14è 'obligava' el Regne Unit a concedir un préstec de guerra d'un mínim de 50 milions de lliures esterlines. El 15è recolzava l'opció italiana per negar la mediació papal en la consecució d'acords de pau i el 16è, i final, establia el caràcter secret del pacte, el calendari d'intervenció i la negativa al fet que Itàlia signés la pau per separat amb alguns dels seus enemics, subscriuint de pas l'acord de 5 de setembre de 1914 que havien signat França, Gran Bretanya i Rússia. El coneixement del Pacte de Londres per l'opinió pública va comprometre els interessos italians i va llançar un seriós dubte sobre els presumptes valors defensats en la guerra. La fórmula d'Itàlia pidolant i els aliats concedint va afectar a la imatge idealitzada d'una '*Great war for civilization*', que tant havia pregonat l'omnipotent premsa britànica. Aquesta visió negativa i egoista fou la que acabà condemnant bona part de les reclamacions italianes a Versalles. Al juny de 1919, França es va desdir d'algunes de les peticions que considerà exagerades -atenent, és clar, a interessos particulars. El Regne Unit també es va tirar enrere en nombroses pretensions i van ser els Estats Units, amb Wilson al capdavant, els que es van negar a cedir molt del que reclamava Itàlia. Wilson va argüir que Versalles havia d'iniciar un nou període en política internacional i que, per tant, no podia tolerar que la diplomàcia subterrània ni els seus pactes secrets regissin l'ordre mundial.

La negativa aliada a cedir gran part de les peticions italianes, junt a les reaccions irades -amb abandó inclosa de les negociacions- dels representants italians, va generar l'inici del mite de la *vittoria mutilata* d'inspiració feixista. El clima *in crescendo* sobre una victòria incompleta va fonamentar la creença (i la propaganda) que el sacrifici italià a la guerra havia estat en gran part traït. Aquest va ser només un dels efectes funestos del Pacte de Londres a nivell intern. Però el veritable daltabaix polític va tenir lloc al maig de 1915 amb l'obligació d'aplicar l'article 16 del tractat que dictava proclamar l'estat de guerra, mobilitzar l'exèrcit i intervenir

militarment en el conflicte. Signar un tractat va ser senzill, el més difícil seria fer-lo aprovar per un Parlament ignorant i ignorat, i que de forma majoritària recolzava una postura neutral d'Itàlia a la guerra. Les maniobres que conduïren a la intervenció italiana a la guerra el maig de 1915 foren el punt i final d'una etapa política, i històrica, a Itàlia.

El *Maggio radioso*

El *Maggio radioso* significà el final d'una etapa del règim liberal i l'inici d'una nova forma de fer política. La rúbrica del Pacte de Londres el 26 d'abril desencadenà una tempesta política i social a Itàlia. El 4 de maig Sonnino va comunicar a Viena la seva desvinculació de la *Triplice* i al comandant en cap de l'Estat major italià que accelerés la mobilització. Paral·lelament, els carrers seguien sent escenari de manifestacions en favor de la intervenció a la guerra, malgrat que la gran majoria de la població advocava per una neutralitat silenciosa. Tot i que el Parlament estava tancat -no havia sessió fins al 19 de maig- el *Consiglio* romania actiu. Conscient dels moviments del govern en favor de la intervenció, Giolitti va tornar a Roma el 9 de maig per conversar amb Salandra, i altres membres del seu govern, sobre la veracitat de determinats rumors sobre l'entrada d'Itàlia a la guerra. La tensió política anà en augment. Mentre que la majoria parlamentària (liberals, catòlics i socialistes) mantenia postures clarament neutrals, les demostracions de força de la minoria *interventista* pujaven de to. Roma va agafar el testimoni dels successos de Gènova¹⁰¹. Els grups *d'interventisti*, formats majoritàriament per estudiants, organitzaren dia rere dia actes -no sempre pacífics- en favor de la intervenció. En l'àmbit polític, tot i no conèixer de primera mà l'existència de cap tractat, Giolitti va intuir quins serien els moviments del govern Salandra. S'entrevistà amb el ministre del Tresor, amb el rei i amb el propi Salandra per fer-los saber que no era el moment d'entrar en guerra. Considerava que, en cas de derrota austríaca, Itàlia aconseguiria el mateix -seguint la línia expressada en la seva famosa carta¹⁰² al diputat Peano, i que *La Tribuna* acabà publicant l'1 de febrer de 1915- del que assoliria si participava a la guerra, amb tot el sacrifici de vides i desgast econòmic nacional. En la mateixa línia i coneixedors de les intervencions de Giolitti a favor de la neutralitat, uns 300 parlamentaris i un centenar de senadors li mostraren el seu recolzament. Fou un suport parlamentari a la neutralitat, però sobretot una

¹⁰¹ En referència al discurs de Gabriele D'Annunzio del 5 de maig de 1915 amb motiu de la inauguració del monument a Giuseppe Garibaldi a Gènova, que tingué una gran repercussió donat el context i la tensió per la intervenció, així com a la campanya mediàtica que aconseguí, gràcies entre d'altres a la premsa intervencionista, com "*Il Corriere della sera*" de Luigi Albertini, figura clau del moment. La posterior historiografia ha definit aquest episodi com "Il discorso di Quarto", en record per l'expedició dei Mille da Quarto del maig de 1860.

¹⁰²Anomenada la carta del "parecchio" o la del "mateix", transcrita a GIOLITTI, Giovanni. *Memorie della mia vita*. Milano: Garzanti, 1945.

clara mostra de desconfiança respecte la gestió del govern Salandra en aquesta qüestió. El cop d'efecte del *Parlamento* neutralista va desconcertar el govern i el sector *interventista*. La divisió era cada vegada més visible. Salandra no s'immutà. El desconcert donà pas a la ira i la reacció dels sectors autoritaris. L'intervencionisme radical i democràtic seguí dedicant les seves forces a mantenir Itàlia en el camí de la guerra. La premsa partidista va desplegar tot el seu poder i els màxims exponents de l'*interventismo* militant com Mussolini o D'Annunzio no escatimaren mitjans ni verb per vilipendiar i violentar als sectors neutralistes, parlamentaris inclosos, amb Giolitti al capdavant.

Davant l'absència de suports i la manca de confiança en el seu govern, Salandra -en una jugada molt hàbil- va presentar el 13 de maig de 1915 la dimissió irrevocable al rei Vittorio Emanuele III. El monarca, coneixedor del pacte i actiu intervencionista, no va tenir altra opció que oferir-li la clau del *Consiglio* al seu rival polític, Antonio Giolitti, que ràpidament el rebutjà. El polític piemontès va intuir un possible acord amb els aliats i no va voler veure's condicionat a cap tractat. La historiografia posterior ha assenyalat que un govern Giolitti podria haver fet marxa enrere però les mateixes fonts assenyalen que no es va sentir amb forces per lluitar en dos fronts: plantar cara als aliats i sufocar l'incendi polític a Itàlia sobre la qüestió *interventista*. La jugada de Salandra havia estat hàbil. Sabia que Giolitti no voldria portar Itàlia a una guerra incerta, però que tampoc voldria enfrontar-se a la creixent tensió del carrer. Salandra, per contra, considerava el context molt oportú per a dur a terme la política plantejada des dels inicis: faria entrar Itàlia a la guerra i augmentaria en control policial intern amb l'excusa de l'ampliació de poders constitucionals.

Els dies posteriors a la dimissió del gabinet Salandra foren un rosari de manifestacions i aldarulls a les principals ciutats italianes. El zenit s'assolí a Roma els dies 15 i 16 de maig amb l'eclosió intervencionista. L'escalada de violència verbal i física començà a ser alarmant. Giolitti fou increpat per un grapat d'*interventisti* radicals que aconseguiren entrar a la força a l'edifici del Campidoglio. Davant la negativa de Giolitti d'acceptar l'encàrrec presidencial, el rei tornà a oferir la presidència del *Consiglio* a Salandra. La renúncia de Giolitti deixà orfes i desconcertats els sectors neutralistes del Parlament mentre la sorollosa minoria intervencionista prenia el carrer i els sectors silenciosos del neutralisme social es quedaven a casa. El *partito della guerra* havia triomfat. El soroll del carrer i la plaça augmentà amb la represa de les sessions parlamentàries el 19 de maig. El Parlament, més que un òrgan de sobirania popular, s'havia convertit en una caixa de ressonància de la nova política *piazzale*, que ressonava per totes les bancades en forma d'amenaça i coacció. Com a colofó a mesos de tensió, el 20 de maig de 1915 el Parlament va recolzar la decisió d'intervenir al conflicte i

votar a favor dels crèdits de guerra. El 24 de maig Itàlia entrava a la guerra al costat dels aliats contra els imperis centrals, i més concretament contra la monarquia austrohongaresa.

Les *giornate radiose di maggio* o il *maggio radioso*, tal i com les va descriure d'Annunzio¹⁰³, es convertiren en una de les grans *tournants* de la història contemporània italiana. La teoria del cop d'estat, explicitada per historiadors com Gibelli¹⁰⁴ ha sorgit en diverses ocasions per descriure el procés polític i institucional que culminà el maig de 1915 amb la intervenció d'Itàlia a la guerra. Una teoria alimentada pel secretisme que envoltà les negociacions amb la Triple Entesa, pel fet que membres del propi gabinet Salandra no fossin informats i, més greu encara, que no s'informés l'oposició dels tractes amb els aliats. La gestió governamental de l'entrada d'Itàlia a la guerra estigué marcada per una gran manca de pulcritud i transparència democràtica que llastraria el sistema polític italià durant la crisi del primer *dopoguerra* i al desenllaç de 1922. El procés de l'*interventismo* també significà un canvi radical en la vida política italiana: la basculació de la política del Parlament al carrer, i la irrupció de la societat de masses en els centres de decisió política. Una política gestual i directa, concebuda per edificar una alternativa a l'oficial. La *piazza* es convertí en l'àgora on intel·lectuals i sindicalistes extremistes incitaren una part significativa de la societat urbana i liberal (classes mitjanes, estudiants universitaris, etc.) a participar de la *res publica*, en una lògica que anticipava, i utilitzaria més tard el feixisme durant el *ventennio*.

Els actors de la teoria del '*colpo di stato*' el formaven, segons Gibelli, un selecte grup de polítics amb estretes relacions amb els *lobbies* financer i industrial i contactes amb agents destacats dels mitjans de comunicació, al que s'hi afegiren els nous representants d'una cultura subversiva amb el dogma, el sistema i les formes de la vella política. Allò que ignoraven els que exercien el poder el 1915 és que set anys més tard la seva miopia política, que provocava la perversió de les normes més elementals del joc liberal, els passaria factura. La nova política de matriu autoritària aprofità les crisis i les incertes del *primo dopoguerra*, i les evidents i profundes esquerdes del sistema polític italià imperant, per fagocitar l'herència *risorgimentale* de 1861, i utilitzar-la en benefici propi.

¹⁰³ En el seu famós "*discorso di Quarto*" del 5 de maig de 1915 a Gènova. Vg. nota 32.

¹⁰⁴ GIBELLI, A. *Op. cit.*, 2007.

2.3 L'experiència bèl·lica italiana (1915-1918)

2.3.1 1915: Isonzo i guerra alpina

La intervenció bèl·lica d'Itàlia estigué condicionada per quatre factors primordials: la preparació prèvia, les singularitats del front italià, el plans militars de l'Estat major italià i l'estratègia defensiva de l'exèrcit austrohongarès. Els estudiosos¹⁰⁵ creuen que l'exèrcit italià que entrà al conflicte el maig del 1915 presentava el mateix estat que el del 1914. Consideren que l'estat major de l'exèrcit, i especialment el seu cap, no van preveure les vicissituds de la nova guerra, a nivell material i logístic. El *Regio Esercito* presentava millores, en qüestions com la preparació de l'oficialitat i l'organització, però en termes d'artilleria i de munició mostrava les mateixes mancances que al 1914. Isnenghi i Rochat¹⁰⁶ consideren que l'estat major de l'exèrcit, com el govern i el país, encara estaven en paràmetres prebèl·lics. No existia -corroboren- la consciència d'una guerra moderna, com demostrà mesos més tard el front de l'Isonzo amb milers de morts, que imposava una lògica de guerra total on les energies del país s'havien de posar a favor de la guerra, en termes de tropes, arsenal i municions. Isnenghi, i també Giorgio Rochat, reconeixen que Cadorna demanà tot allò que cregué imprescindible per a l'exèrcit, però des d'una visió o cultura prebèl·lica, molt allunyada de la realitat.

El front italià de la guerra es dividí en tres sectors: el Trentí, o el sortint¹⁰⁷ trentí; el Cadore i la Càrnia i, la vall del riu Isonzo. El sortint trentí, caracteritzat per la seva singular orografia d'alta muntanya, no era un objectiu principal dins l'estratègia italiana. Les raons per aquesta concepció menor eren bàsicament dues. La primera és que la seva conquesta no hagués suposat cap avantatge estratègic ni cap pèrdua decisiva i vital per a la monarquia austrohongaresa donada la seva situació perifèrica dins el conglomerat de l'imperi. La segona, i més important, era la gran dificultat que suposava qualsevol ofensiva en un terreny tant dificultós com l'alpí. La logística, el transport de materials -sobretot de peces d'artilleria- i la duresa de les condicions alpines condicionaven qualsevol ofensiva. A la duresa del sector alpí s'hi sumaven dos factors igualment decisius. El primer, l'estratègia defensiva que implantà el comandament austríac en aquest sector, condicionada sobretot per l'escassetat de tropes de

¹⁰⁵ Isnenghi, Pieri o Tranfaglia. Però la diagnosi més completa és: ROCHAT, Giorgio. «L'esercito italiano nell'estate 1914». A: *L'Esercito italiano in pace e in guerra. Studi in storia militare*. Milan: RARA, 1991. p. 74-112.

¹⁰⁶ ISNENGI, M.; ROCHAT, Giorgio. *La Grande Guerra, 1914-1918*. Bologna: Il Mulino, 2008.

¹⁰⁷ Es tractava d'un sector del trentí austríac que s'introduïa com una cunya o falca de territori en el si del Trentí italià, entre la Lombardia i el Vènet.

primera línia, i en segon lloc per les característiques de les línies frontereres establertes el 1866¹⁰⁸ on la línia austríaca presentava un valor estratègic i defensiu més avantatjós que les posicions italianes. Qualsevol ofensiva que volgués emprendre l'exèrcit italià en aquest sector hauria de superar diversos obstacles de tipus orogràfic o climatològic, junt amb l'absència d'un objectiu estratègic en la seva conquesta.

El sector trentí, malgrat ser secundari, suposava una amenaça per a l'exèrcit italià, com es veuria a la primavera¹⁰⁹ de 1916. La ruptura del front trentí suposaria l'entrada a la vall padana d'un contingent enemic que podria agafar per l'esquena tot el gruix de l'exèrcit italià, desplegat al llarg del front isontí. El sector del Cadore i de la Càrnia, el dels Dolomites, no presentava una perspectiva tant dura des del punt de vista del terreny com el trentí, malgrat la duresa en alguns punts. Com el Trentí, la conquesta i invasió de les valls septentrionals que baixaven vers les planures austríaques tampoc hagués tingut una important estratègica determinant en el desenllaç del conflicte. L'orografia de la vall de l'Isonzo, i l'explotació estratègica d'una ruptura en aquest front, decidiren a Cadorna, i a la resta de l'estat major italià, a focalitzar en aquest sector el gruix de les ofensives italianes durant els quatre anys de guerra. De Tolmino fins al mar, els Alps càrnics es converteixen en una sèrie d'altiplans que afavoriren l'estratègia defensiva plantejada per l'alt comandament austríac malgrat que afavorien ofensives més obertes que no la dels estrets o abruptes riscos alpins. El curs baix de l'Isonzo, que comprèn la zona del Carso, també permetia, en cas d'una ofensiva exitosa, la infiltració i invasió per part d'un gran exèrcit. En el cas de l'Isonzo els objectius estratègics eren de primera magnitud. Trieste, en primer lloc. Segonament, Ljubljana i en darrer terme, Viena. El terreny afavoria els austríacs en l'ampli sector montanyós on gaudiren sempre d'una posició dominant però també a l'Isonzo, on les petites mesetes o punts elevats sempre estigueren a les seves mans. També influïa l'amenaça sempre latent d'un atac per l'esquena en el Trentí, segons Isnenghi i Rochat. Els italians també tenien una avantatge respecte el terreny. Les comunicacions, la logística i el trasllat de tropes entre sectors presentava menys dificultats que en el cas austríac, malgrat que en els fronts alpins o dolomítics, les dificultats d'ambdós exèrcits fossin similars.

El pla estratègic de Cadorna seguí la lògica del fronts. El gruix del Regio Esercito Italiano fou enviat a l'Isonzo: 15 de les 35 divisions disponibles s'enviaren als exèrcits¹¹⁰ II. i III. del front

¹⁰⁸ Tractat de Praga de 23 d'agost de 1866.

¹⁰⁹ Durant la batalla dels Altiplans o *Strafexpedition* entre el 15 i el 27 de maig de 1916

¹¹⁰ En italià, "armata". L'armata o exèrcit del *Regio Esercito Italiano* durant la Gran Guerra podia estar composta, de forma teòrica, per 3 cossos d'exèrcit i entre 6 i 9 divisions depenent del sector. Al llarg de l'anàlisi

isontí, que anava de Tolmino al mar. 6 divisions es destinaren pel I. exèrcit, encarregat del front trentí, 5 al IV. exèrcit del cadore i 2 al cos d'exèrcit de la Càrnia. 7 divisions s'uniren a les 15 de l'Isonzo setmanes després com a reserva. Sobre la disposició de les tropes al global del front italià, els especialistes consideren que la disposició que en féu Cadorna fou positiva i lògica ja que enviar el gruix de les seves tropes a l'Isonzo oferia millors oportunitats de trencament del front.

No obstant això, Pieri -com Isnenghi i Rochat- considera que Cadorna no tenia les idees prou clares, o una perspectiva prou nítida, quan ordenà a les unitats de la IV. Armata que realitzessin atacs de diversió per tal de conquerir els passos del Dobbiaco vers Tarvisio, la porta de les valls tiroleses austríaques. La crítica es basa en què Cadorna no preveí la dificultat, i el fracàs segur, de realitzar operacions d'alta muntanya amb la previsible pèrdua de vides, sense els efectius i materials adients, en especial d'artilleria de muntanya. L'altra crítica contra Cadorna es basà en conceptes tàctics. La majoria d'estudiosos, amb excepció dels revisionistes¹¹¹, consideren que la doctrina tàctica utilitzada per Cadorna durant els primers anys de la guerra fou errònia tàcticament. Creuen que, malgrat l'experiència¹¹² del front occidental, Cadorna i el seu *staff* no adaptaren la seva tàctica prebèl·lica als nous temps. Cadorna és acusat de mantenir una posició inflexible respecte els canvis que plantejà l'ús de l'artilleria com a element destructiu de qualsevol atac que es fes de forma tancada i frontal. La historiografia militar italiana considera, generalment, que la inadaptació de la tàctica a la nova realitat de la tecnologia i de l'ús de l'artilleria pesada en el nou conflicte fou culpa en exclusiva del comandant en cap de l'exèrcit. Cadorna envià una circular¹¹³ al de febrer de 1915 on reivindicava el “valor definitiu de l'ofensiva o atac frontal com a doctrina tàctica, malgrat les dificultats que plantegés l'artilleria en la defensa de les posicions enemigues”¹¹⁴. La crítica dels especialistes es referma en el fet que Cadorna tingués més de sis mesos per a observar i adaptar els pèssims resultats que havia obtingut una tàctica molt semblant a la seva com la del cap de l'estat major francès, Joseph Joffre. La crítica s'accentua, també, en el fet que Cadorna fou incapaç de valorar un canvi en la doctrina de l'*ofensive à outrance* durant els més de 30 mesos de guerra en que fou comandant en cap. Aquesta és l'acusació i la crítica més reiterada de la conducció de la guerra per part de Cadorna, i que fou emprada amb més

s'empren indistintament els termes “exèrcit” i “armata”. La identificació dels exèrcits es fa amb numeració romana per distingir-la de l'àrabi de les divisions i regiments.

¹¹¹ Oddone, Barone, Manfróni, Mazzini, etc.

¹¹² On la defensa de les posicions i el pes de l'artilleria assegurava de forma segura qualsevol atac frontal.

¹¹³ Titulada “*Atacco frontale e ammaestramento tattico*”

¹¹⁴ “*L'esperienza della guerra in corso dimostra che la conquista di posizione nemiche anche fortamente rafforzate non ofre difficoltà insormontabili*”.

vehemència per aquells sectors crítics amb la intervenció a la guerra, i contra la institució militar.

Al seu torn, l'estratègia de l'exèrcit austrohongarès respecte el front italià estigué condicionada per tres factors. El primer, i més decisiu¹¹⁵, l'avantatge que els proporcionava el terreny, en gran mesura en els sectors alpins i muntanyosos. Les posicions austríaques eren favorables per a una guerra defensiva. Els atacs frontals italians s'iniciaven sota un potent foc enemic, guiat pels observadors des de posicions elevades, mentre les reserves i els moviments de tropes austríaques en auxili dels punts atacats o dèbils de la línia no podien observar-se des de les línies italianes. L'experiència bèl·lica austríaca d'aquests primers mesos de la guerra també els proporcionà un avantatge a l'hora de fortificar les línies amb trinxeres, camps de filats i altres elements que obstaculitzessin l'avenç enemic. L'eficàcia del sistema defensiu austríac s'evidencià durant els primers mesos de combats per la incapacitat de l'artilleria italiana d'anihilar camps de filats, o eliminar els obstacles per a l'avenç de la infanteria.

Segon factor: la indefinició, la manca de sigil en la presa de decisions i, en alguns casos, la inoperància italiana durant els primers dies i setmanes de la guerra. La falta de secretisme del govern, de la premsa i dels estaments militars sobre la imminent entrada d'Itàlia a la guerra, van prevenir l'Alt comandament austríac. A finals d'abril de 1915, von Hötendorff preveient el desenllaç de les negociacions entre Àustria i Itàlia ordenà no cedir ni una franja de territori als italians, malgrat que en alguns punts poguessin estar en certa desavantatge estratègic. El 27 d'abril de 1915 es començaren a fortificar els punts més dèbils del front isontí. Segons Pieri (80), Von Hötendorff destinà 36 batallons, que poques setmanes després es convertiren en 122, gràcies a la militarització d'obriers i a la crida de joves en el Südtirol per sota dels 18 anys i homes per sobre dels 50, que formarien les Stand-Schützen. El maig de 1915, i gràcies a les informacions de la intel·ligència militar, von Hötendorff traslladà dues divisions de la Galítsia a l'Isonzo, mentre planejava una ofensiva austroalemanya amb 20 divisions contra el front isontí. Les converses entre els alts comandaments austríac i alemany es dilataven durant el mes de maig, on es discutí la idoneïtat o no d'un atac conjunt contra Itàlia, o dilatar l'ofensiva contra els russos. La lentitud en la mobilització italiana (no es completà fins el 5 de juliol !!) i la resistència russa al front galitsià inclinaren la balança de l'opinió de Falkenhayn, que considerava que ja hauria temps per derrotar Itàlia, mentre la urgència russa era més punyent. L'extrema lentitud en el desplegament, i mobilització completa, dels efectius del

¹¹⁵ Segons Isnenghi (1998, 168), *“che il fronte austriaco fosse “ideale per la defensiva” è un fatto noto e riconosciuto*” (que el front austríac era ideal per a la defensa era un fet notori i reconegut).

Regio Esercito va ser un dels condicionants essencials en les decisions estratègiques de von Hötendorff i, en definitiva, del pla austríac.

El tercer factor que influí en la planificació austríaca fou la superioritat tecnològica i armamentista de l'exèrcit imperial austrohongarès. Els avantatges en artilleria pesada, metralladores, munició o armes químiques van condicionar l'actitud i el posicionament defensiu de les tropes austríaques en tots els fronts. Si a la qüestió armamentista s'hi sumava el factor de la inexperiència de les tropes italianes en una guerra de posicions i de trinxeres que s'havia estès per tots els fronts bèl·lics, la posició austríaca es tornava doblement còmoda. L'experiència austríaca de deu mesos de guerra havia portat l'exèrcit imperial a desenvolupar millores en granades de mà, artilleria mitjana, com la tàctica en operacions de contraatac. El Regio Esercito recuperà el desavantatge armamentista el 1916, però el 1915 la superioritat austríaca només es podia superar a base de sacrificis i baixes.

Isonzo

85 El conjunt d'operacions bèl·liques de 1915 al front italià el protagonitzen les quatre ofensives en el sector isontí, que s'iniciaren a finals de juny (23) i que se succeïren fins al 2 de desembre quan es donà per acabada la *quarta battaglia dell'Isonzo*. Abans del 23 de juny, l'exèrcit italià realitzà un seguit d'atacs puntuals en els sectors trentí i dolomític amb l'objectiu de millorar les seves posicions d'alta muntanya i conèixer la fortalesa de les defenses austríaques. En tots els casos, els resultats foren infructuosos i el nombre de baixes altíssim. L'exèrcit italià perdé més de 15.000 homes només en un mes de guerra.

Després dels atacs preliminars en els diferents sectors, el 23 de juny començà la primera gran ofensiva en el front isontí, que rebé el nom de *primera battaglia dell'Isonzo*. El sector estava dividit en dues zones. La II. *Armata* estava al curs mitjà i septentrional del riu. La III. de Gorizia al mar. Els objectius de la primera batalla, com els de la resta, era isolar i conquerir Gorizia en el sector mitjà, entrar a Monfalcone en curs més meridional del riu, i endinsar-se al nord per la conca de Caporetto. Els plans italians contemplaven un atac amb un triple objectiu. Les previsions eren massa ambiciosos i poc realistes. El II. exèrcit prendria el monte Mrzli, la localitat de Plava i reforçaria la seva posició al nord de Gorizia, mentre el III., al sud, avançaria vers Monfalcone. Els resultats foren estèrils i a un cost en vides altíssim. El guió fou idèntic en tots els casos: atac frontal, precedit en el millor dels casos per una ineficient cobertura artillera que no era capaç d'anihilar les posicions ni el sistema¹¹⁶ defensiu enemic.

¹¹⁶ Compost de filats, trinxeres, cavalls de frísia, etc...

La infanteria italiana, sense cobertura, sortia a camp obert, en formacions compactes on era massacrada per les metralladores o pels obusos que escombraven la “terra de ningú”¹¹⁷. Els pocs supervivents topaven amb els obstacles que l’artilleria italiana no havia pogut destruir, retrocedien, esperaven les unitats de reserva per un nou atac a redós d’algun abric o trinxera i reprenien l’atac, fins que els oficials ordenaven aturar l’atac. Si algunes tropes assolien les trinxeres enemigues, havien de repel·lir els contraatacs i ocupar les posicions conquerides. Posicions que, per contra, sí podien ser batudes per l’artilleria pesada enemiga, i que feien pràcticament impossible resistir l’envit enemic. Les accions bèl·liques acabaven quan ja no queda cap soldat en vida, o capaç d’atacar.

La crítica de la historiografia militar sobre Cadorna es basa en arguments contrastats. La tàctica cadorniana sols es basava en atacs frontals en fronts reduïts, sense gaire o nul·la cobertura artillera o treball de contrabateria, o sense plantejar una extensió o ampliació de l’atac per obligar l’enemic a desplegar les seves forces, i destinar-hi més unitats i tropes, fins que l’atac era aturat pels nuls progressos i les elevadíssimes baixes. Sobre aquest aspecte, els estudiosos en actiu ja esmentats, i alguns dels observadors més ponderats, però també crítics del primer *dopoguerra*, com Aldo Valori¹¹⁸ consideren que el Comando Supremo no preparà ni va preveure la guerra de posicions, i que al contrari, s’obstinà en grans atacs frontals que es van mantenir no gràcies al potencial artiller, com succeïa a altres fronts, sinó al sacrifici de les millors unitats i tropes de combat. Valori continua afirmant que en aquesta fase de la guerra que va de mitjan de juny a mitjan d’agost, es destruïren o “es van fondre com la cera al foc”¹¹⁹ les companyies o unitats més combatives i es perderen els millors oficials, mentre els supervivents foren enviats als estats majors, i els allunyaren de les tropes de primera línia, deixant només entre la tropa oficials de complement, inexperts, amb greus repercussions per a la disciplina i la cohesió de les tropes. Els resultats de la 1ª batalla de l’Isonzo (23 de juny - 7 juliol) foren insuficients per a les expectatives creades.

Les accions del II. exèrcit al monte Mrzli foren infructuoses. La falta de cobertura artillera adient, i el potent foc enemic, junt amb les complicacions meteorològiques condemnaren l’ofensiva. Les operacions del III. exèrcit a la zona de Monfalcone, l’extrem més meridional del front, també tingueren un resultat negatiu. Els únics avenços de la línia es produïren el

¹¹⁷“Terra de ningú” procedent del terme anglès *No man's land* designa el terreny o territori del camp de batalla que no està ocupat, malgrat estar en disputa per les faccions en lluita, per l’incapacitat de conquerir-lo o retenir-lo de forma definitiva. El concepte “terra de ningú” es sol relacionar amb la Gran Guerra, amb la franja existent entre les posicions atrinxerades dels dos bàndols, i que es convertí en un símbol per les dificultats en assolir la trinxera contrària, i especialment per la multitud combatents que hi trobaren la mort. Per més informació sobre l’aspecte simbòlic: LEED, Eric J. *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*. Cambridge: CUP, 1979.

¹¹⁸ VALORI, Aldo. *La guerra italo-austriaca 1915-1918*. Bologna: Zanichelli, 1936, p. 104.

¹¹⁹ “*si distrussero come cera al fuoco...*”. *Ibid.* p. 104

mateix dia 23 de juny, a la zona del Monte Sagrado, on les tropes austríaques s'hagueren de retirar a les posicions de Monte Sei Busi i Monte San Michele, que setmanes més tard es convertirien en escenari d'èpiques reminiscències per la història militar italiana. Malgrat que l'anàlisi de Valori (1936) és crític en el fons i la forma, recull el mateix pensament que Pieri, Rochat, Isnenghi o Thompson: en poques setmanes es passà de la guerra de moviment a la de desgast, en la que el Regio Esercito i els seus comandaments no estaven preparats pagant les conseqüències la tropa amb els seus sacrificis. Els últims combats destacables de la primera batalla de l'Isonzo es produïren el 2 de juliol, fins que Cadorna decidí frenar el 7 de juliol.

Les conclusions de la conferència interaliada de Chantilly de novembre de 1915 suggeriren que la precària situació del front rus després de la derrota de Gorlice-Tarnow requeria, entre d'altres, que Itàlia realitzés un esforç suplementari per distraure tropes austrohongareses del front gal·lisià, reduint la pressió sobre Rússia. El *Consiglio* i l'estat major de l'exèrcit estaven en plena sintonia amb les conclusions de Chantilly. Creien que Itàlia havia de portar la iniciativa ofensiva, així que els dies 17 i 18 de juliol es van reprendre els combats que marcaren l'inici de la 2ª batalla de l'Isonzo. Cadorna ordenà un atac massiu contra la posició del Monte San Michelle ja que considerava que la seva conquesta proporcionaria la clau per accedir a la vall del Vipacco i posar en serioses dificultats tota la línia austríaca de l'Isonzo. El Monte San Michele fou conquerit, recuperat pels austríacs amb violents contraatacs, reconquerit amb grans sacrificis i recuperat definitivament pels austríacs. La 2ª batalla de l'Isonzo també fou testimoni de forts combats a les posicions al nord del Monte San Michelle, i a la zona meridional de Monfalcone. Igual que en ocasions anteriors, les baixes italianes foren molt importants, i els guanys nuls. La 2ª batalla de l'Isonzo, recordada pels episodis al Monte San Michele, fou un bany de sang. La comparativa amb la primera batalla fou esfereïdora en termes de baixes. Les xifres de la primera, entre morts i ferits, fou d'uns 15.000 homes. Mentre que les de la segona, segons Isnenghi i Rochat¹²⁰ foren -pel cap baix- de 67.000 entre morts, ferits i desapareguts.

La 2ª batalla de l'Isonzo fou molt dura, no sols per les baixes italianes o austríaques, sinó perquè evidencià les mancances de l'exèrcit italià en qüestió d'armament, de tàctica i de conducció de la guerra, així com la constatació definitiva que l'experiència bèl·lica italiana seria molt dura. Fins i tot Pieri emfatitza de forma inusitada els sacrificis de la infanteria italiana durant la batalla quan afirma que "el valor de la infanteria italiana fou superior a qualsevol elogi i l'abnegació dels sotsoficials no fou superada en qualsevol altre exèrcit..."

¹²⁰ ISNENGHI i ROCHAT, *Op.cit.*, 2008.

(84-85). Els pírrics resultats de la 2ª batalla de l'Isonzo, i l'elevadíssima xifra de baixes, evidencià greus errors en la conducció italiana de la guerra, i la dura constatació que la guerra ni era tan gloriosa, ni seria tan breu, com proclamà el govern, l'exèrcit i l'intervencionisme en ple. Sobre la conducció de la guerra, Pieri i Rochat consideren que l'ús, disposició i el retard a demanar les tropes de reserva fou pèssim, i que evidenciava greus mancances operatives en el si de l'estat major. Creuen que un dels principals problemes que evidencia la 2ª batalla de l'Isonzo fou la pèssima conducció en el camp de batalla de les tropes per part de l'oficialitat italiana, que no estava entrenada ni avesada a la nova guerra de posicions defensives i de trinxeres. Juntament al pèssim ús que es feu de les tropes de reserva, els especialistes creuen que la qüestió de l'artilleria, i en especial la falta d'artilleria pesada, il·lustrava l'esforç bèl·lic italià.

Les dues primeres batalles isontines no portaren els resultats esperats. Evidenciaren les mancances de l'exèrcit, però també les del govern. Les principals constatacions foren la manca de preparació més que evident de les forces armades italianes per a una guerra posicions, la falta de previsió per a una guerra de llarga durada i, sobretot, que les expectatives d'una guerra curta i no devastadora s'havien esvaït en pocs mesos. Si a la primavera de 1915 les perspectives eren totalment optimistes, després de l'agost de 1915 els bons desitjos es tornaren en preocupació i frustració per no haver assolit cap dels objectius marcats per aquell any de guerra.

Com en el cas de la segona, la 3ª batalla de l'Isonzo també fou motivada per l'estratègia aliada conjunta. Els aliats demanaren al govern, i a l'alt comandament italià, que accelerés els temps d'una nova ofensiva per auxiliar els serbis, i frenar l'ofensiva austroalemanya contra Sèrbia i Montenegro. La 3ª batalla de l'Isonzo començà el 18 d'octubre. L'estat major insistí a forçar la posició austríaca de Gorizia, i ocupar la vall de Vipacco per tenir via lliure fins Trieste. La resta d'objectius, els Monte Podgora i el San Michelle, formaven part de l'operació per flanquejar i rendir la posició de Gorizia. Els combats es desenvoluparen amb el mateix desplegament tàctic que les batalles anteriors: fronts d'atac estrets, concentració de foc enemiga amb grans baixes en infanteria, reiteració dels atacs frontals fins l'esgotament dels efectius i inexistència de reserves. Els combats més aferrissats tingueren lloc, altre cop, a la zona del monte San Michelle, al Monte Sabotino i a les cotes del Monte Sei Busi, on es lluità molt durament amb constants atacs i contraatacs, fins que fou controlat per les tropes italianes, en un dels pocs guanys del Regio Esercito en aquesta ofensiva. Els combats finalitzaren el 4 de novembre, i com en els casos anteriors, el balanç de baixes fou esfereïdor. Els italians tingueren unes 70.000 baixes i els austríacs 42.000.

El panorama de l'exèrcit italià i la seva exigua capacitat combativa palesava ja el novembre de 1915 evidents símptomes de col·lapse. La situació i la moral de les tropes italianes al front de l'Isonzo s'havien ressentit molt després de tres ofensives. Isnenghi i Rochat (2008, 180) consideren que la guerra a l'Isonzo de 1915 fou la més dura, ja que a la fatiga i les terribles baixes entre la infanteria, s'unien les dures condicions de vida també en els moments de treva: posicions de vanguardia molt perilloses, trinxeres exposades al foc enemic, inclemències meteorològiques (calor i set a l'estiu, pluja, fang i neu a la tardor), racions insuficients, epidèmies de tifus i de còlera, i nul·les possibilitats de descans a la rereguarda. Pieri també s'expressa en els mateixos termes quan descriu la situació de l'exèrcit italià al Carso: "l'exèrcit italià després del gran esforç de l'octubre i novembre de 1915 se sumí durant dos o tres mesos en un estat de veritable col·lapse, el qual per fortuna no detectaren els austríacs, ni tampoc el propi país" (91). A banda de les pèssimes condicions de vida al front, els especialistes creuen que el pitjor de les batalles de l'Isonzo al 1915 fou la propagació de la creença entre els propis soldats que eren "*carne di canone*". La superioritat austríaca en metralladores, granades o artilleria pesada; la inexpugnabilitat dels sistemes defensius austríacs o l'absoluta falta d'experiència i d'ensinistrament dels oficials i la tropa en general per a una guerra de posicions així ho ratifiquen. Pieri es referma en aquesta idea al valorar els combats de l'Isonzo de 1915 de la següent manera: "en el conjunt [de les 4 batalles de l'Isonzo] es violà el principi d'estalvi de tropes: accions suïcides i inconnexes, tropes disseminades, especialment l'artilleria, pèrdues ingents i resultats tàctics ínfims" (86).

La treva, però, durà poc. Malgrat les elevadíssimes xifres de baixes, Cadorna decidí reprendre els atacs el 10 de novembre. Només havien passat sis dies de la fi de la 3^a, que ja començava la 4ª batalla de l'Isonzo. Estava convençut que la línia austríaca estava a punt de cedir en el sector mitjà de l'Isonzo. Els objectius foren els mateixos de la 2^a i 3ª batalles de l'Isonzo: enfonsar el front austríac per Gorizia, i prendre les posicions enemigues en els sectors del Mrzli, Sabotino, Calvario i el Monte San Michele. Els resultats de tres setmanes ininterrompudes de combats, i l'elevat cost en vides, no aportaren cap guany destacable, "excepte" la destrucció total de Gorizia per l'artilleria italiana. Les xifres de baixes continuaren sent esgarrifoses: els italians perderen prop de 50.000 homes i els austríacs 25.000.

Guerra alpina

La guerra alpina no tingué la importància militar, ni la significació simbòlica i nacional del front isontí. Les operacions bèl·liques alpines es desenvoluparen, primordialment, en els

sectors dels Alps càrnics (oest) i dels Alps giulians (est). La zona dels Alps giulians, a diferència dels càrnics, presentaven per a les forces italianes seriosos obstacles pel que feia sobretot al terreny. Les pèssimes condicions de les posicions italianes respecte les austríaques impel·liren els comandaments italians a buscar una solució que passava per la rectificació de les fronteres. Aquest fou el motiu perquè les tropes de muntanya¹²¹ d'ambdós exèrcits mantinguessin des de l'inici de la guerra, i sobretot a l'estiu, nombrosos combats o escaramusses pel control del passos al Monte Croce. Finalment, i abans de que arribés l'hivern i l'aturada de les operacions alpines, ambdós exèrcits havien ocupat els principals cims del sector: els *alpiniels* Pal Piccolo i Pal Grande i els austríacs el Freikofel.

L'escenari càrnic no presentava per als italians les dificultats del front giulià. L'estratègia italiana se centrà a ocupar, o intentar controlar, els passos que menaven vers les planures tiroleuses. Malgrat els moviments del 24 de maig, les primeres escaramusses no van tenir lloc fins el 12 de juny amb el bombardeig del Fort Hensel a Malborghetto, l'intent de trencar la línia al pas de Sella a la Val Raccolana, i a la zona del llac Raib al sud de Tarvisio. A finals de juliol, un batalló dels *alpini* conquerí posicions al Cjanalot i al Pizzo oriental que proporcionaven una base òptima per controlar la zona. La imminència de l'hivern, i la possibilitat que els italians aconseguissin trencar la línia, obligà els austríacs a reconquerir, infructuosament, les posicions perdudes el 18 d'octubre. Fou el darrer episodi destacat al front càrnic del 1915. Com en el cas del giulià, les operacions es van reprendre a la primavera de 1916, després d'un hivern especialment dur.

1915: conclusions

“L'exèrcit italià entrà en guerra el maig de 1915 mancat de preparació: militarment i moral. Vam entrar a la guerra amb un armament prehistòric... No s'havia corregit res en deu mesos de guerra... Les granades de mà eren desconegudes... Els oficials participaren als primers combats amb l'espasa i equipats amb uniformes visibles que els convertien en dianes. L'aviació era inexistent... Ningú hi havia cregut... Entre l'artilleria i la infanteria no hi havia comunicació, cap senyal: la nostra artilleria acabava disparant sobre els nostres soldats. Es pretenia tallar els filats amb pinces i tubs de gelatina. Es sacrificaren els millors elements de la infanteria i dels enginyers en operacions impossibles. Els superiors... enviaren a l'escorxador, contra filats intactes, masses d'homes... L'heroisme de la tropa es barrejava amb la imbecilitat de l'oficialitat, i daten d'aquesta època les

¹²¹*Alpini* i *Feldjäger*.

postals que llançaven els austríacs entre les nostres files, on es veien els nostres soldats amb cap de lleó guiats per generals amb el cap d'ase. Es planejà la guerra amb els vells manuals que parlaven sobre l'experiència de 1870... 1915 romandrà, per qualsevol que hagi estat al front, com un any desastrós i depriment. L'exèrcit perdé els seu millors actius i elements, sacrificats sense sentit, desgastant i destruint la flor i nata de les tropes, i els millors oficials i voluntaris".¹²²

El fragment de les memòries de Prezzolini sintetitzen en poques línies el primer any de l'experiència bèl·lica italiana a la Gran Guerra. 1915 acabà sense resultats destacats o pírrics, amb un elevadíssim nombre de baixes i una profunda decepció al Regio Esercito, al govern, i a les files de l'intervencionisme, tant democràtic com radical. La frustració del "passeig de Roma a Viena, tot travessant l'Isonzo" és convertí en un bany de realitat amb desenes de milers de morts, ferits i desapareguts. L'experiència bèl·lica de 1915 s'analitzà des de diferents prismes, i amb resultats sovint no contraris, però sí divergents. La cúpula de l'exèrcit italià, i Cadorna en concret, obvià els fracassos, els suavitzà, i en alguns casos els silencià quan, sobre 1915, opinà que: "fou el període més aspre i gloriós de la nostra guerra, en el qual el nostre soldat afrontà amb valor indòmit un conjunt extraordinari de dificultats, que no es podien trobar en cap dels altres fronts de la guerra europea"¹²³. Les descripcions dels *bollettini ufficiale*¹²⁴ de guerra adoptaren una línia eufemística dels revessos militars, optant per la sublimació o l'enaltiment del coratge i la valentia dels soldats quan, en realitat, s'estava duent a terme una campanya programada i dirigida per amagar els fracassos, i sobretot la pèssima conducció de la guerra. Valori¹²⁵, un dels primers analistes i estudiosos de la guerra, denuncià els *bollettini* com instruments al servei de l'exèrcit per silenciar la veritat sobre els horrors de la guerra, els continus fracassos, i per ometre -sobretot- les pèssimes decisions dels encarregats de conduir la guerra. És interessant comentar, com destaquen Isnenghi i Rochat, que la descripció més exhaustiva sobre els combats, ofensives i atacs realitzats per l'exèrcit

91

¹²² Extret de PREZZOLINI, Giuseppe, *Dopo Caporetto*. Roma: La Voce, 1919, p. 11-14.

¹²³ Citat per Pieri (1982, 88) i extret, probablement de l'obra de Cadorna sobre el seu paper a l'estat major italià durant el conflicte, *La guerra alla fronte italiana: 24 maggio 1919-9 novembre 1917*. Milano : Treves, 1934.

¹²⁴ La importància i la rellevància informativa dels butlletins oficials radicava en el fet de que eren les úniques fonts d'informació sobre el que succeïa al front, donat que la premsa no pogué aproximar-se als fronts de guerra durant els primers mesos de la guerra, i la censura informativa era vigent en tot el país. Finalment, segons Melograni (1998, 57), després de les crítiques de l'Associazione della stampa italiana, el comandament suprem va permetre la presència estable de 3 corresponents estrangers i 9 d'italians. Malgrat la llibertat de moviments de que disposaren els corresponents, la llibertat d'informació fou molt limitada, i en nombroses ocasions hagueren de recórrer a la paràfrasi o transcripció de les cròniques dels *bollettini* per a bastir d'informació a les seves respectives capçaleres.

¹²⁵ Valori exposa amb nombrosos exemples, i contrasta, els continguts dels butlletins de guerra de Cadorna de 1915 amb la realitat del combats, i els progressos italians tant a l'Isonzo com als fronts alpins.

italià durant l'any 1915, especialment a l'Isonzo, és incompleta, i en molts casos inexistent. Consideren que dins les *Relazione ufficiale*¹²⁶ de 1915 s'aboquen milers d'informacions i dades sobre les divisions desplegades al terreny, els regiments i batallons, amb l'hora que van combatre, el sector i la posició, les peces d'artilleria existents sobre el terreny, els obusos disparats, el recompte, més o menys oficial de baixes, i fins tot, la localització exacta de les posicions o trinxeres als plànols d'ús militar. Tanmateix, el més sorprenent, tal com ho creuen Isnenghi i Rochat (175), és que les *Relazione* no transcriuen ni contenen cap mena d'informació sobre les decisions dels oficials en cap, moviments de tropes, atacs decisius o els moments clau en determinats sectors. Malgrat que la manca d'informació detallada és força habitual en la guerra de posicions o de trinxeres, en les relacions de l'Ufficio storico dels anys 1916-1918 sí que es descriuen accions decisives o moments puntuals. La singularitat de 1915 es deu, conclouen, al fet que les ofensives del primer any consistiren en una repetició contínua, i absurda, d'atacs frontals, sector per sector, fins que no hi hagué més tropes o les existents estaven exhaustes.

92 L'experiència italiana a la guerra durant 1915 proporciona tres conclusions. La primera, més i significativa, és que el *Regio Esercito Italiano*, i sobretot la seva cúpula dirigent, no estaven preparats ni materialment ni tàctica per a una guerra estàtica i de posicions. Les unitats de combat no disposaven de l'armament suficient ni de material d'assalt eficient. Les accions de l'exèrcit estaven guiades pel dogma cadornia de *l'attacco frontale*. La tàctica que imbuí Cadorna als seus comandants fou errònia per dos motius. El primer, la manca d'adaptació a les noves condicions del camp de batalla (trinxeres, sistemes defensius, etc.), a les condicions defensives i l'armament de l'exèrcit enemic. El manteniment inalterat d'una tàctica ofensiva fou, encara, més greu perquè Cadorna i el seu estat major foren incapaços d'aprendre de l'experiència del front occidental, i dels fracassos que havia demostrat la mateixa tàctica francesa des d'inicis del conflicte. La crítica a l'exèrcit també inclou, segons els entesos, el fet que l'oficialitat mitjana (especialment de capità a coronel) també presentés greus mancances tàctiques, en part per la seva falta d'experiència i formació i també a una mitjana d'edat força elevada.

La segona conclusió és que el 1915 l'exèrcit austríac era superior a l'italià en tots els aspectes, i especialment en el material i en el tàctic. L'experiència de set mesos de combat, la guerra en dos fronts, la superioritat en materials i armament pesat, i l'avantatge del factor terreny foren

¹²⁶ Italia. Stato maggiore dell'esercito. Ufficio storico, "Le operazione del 1915" a *L'esercito italiano nella grande guerra, 1915-1918*. 3 v. Roma : Istituto poligrafico dello Stato, 1929.

determinants, almenys fins 1916¹²⁷. Malgrat els revessos contra Sèrbia, a Galítsia i al front rusel 1914, l'exèrcit austrohongarès continuà l'esforç de guerra gràcies al seu aliat alemany. Les victòries austroalemanyes de Gorlice-Tarnow¹²⁸ i la campanya sèrbia a la tardor de 1915 donaren un respir a l'imperi per encarar amb garanties la defensa del nou front italià. L'exèrcit imperial, a pesar dels plans de von Hötendorff, va mantenir una estratègia defensiva, precisament per les mancances italianes, pel factor terreny i per l'obtusa i estèril tàctica italiana.

La tercera conclusió planteja una lectura en clau de política interna italiana, on s'inclou el factor de l'opinió pública i la societat italiana en general. Piero Melograni (1998, 59) considera que, malgrat la censura postal militar i també civil fins al juliol de 1915 a les zones més properes al front, “no hi ha dubte que durant els primers mesos de guerra, les notícies procedents del front afectaren la moral i ànim de l'opinió pública que encara creia en una guerra mítica de tipus *risorgimentale* i idealitzada durant les “jornades radiants” de maig [de 1915]”. Tranfaglia (1995, 151) coincideix amb Melograni sobre “la pèrdua de la il·lusió, les penúries de les trinxeres i els horrors de la guerra desmoralitzaren l'exèrcit”. Opinió similar a la de Valori (1936, 171) que ja considerava 1915 com el testimoni “del progressiu llanguir d'una empresa iniciada amb molta fúria, però sense un concepte precís de la seva importància, de la seva natura, com dels objectius a assolir”. La lectura crítica de Valori denuncia, en contraposició a l'oficial d'autors com Barone¹²⁹, Manfróni¹³⁰ o Oddone¹³¹, les causes i els efectes de la intervenció italiana, així com les conclusions del primer any de guerra. Melograni, com Tranfaglia o Isnenghi, considerà decisives la polarització social i política enfront la intervenció al conflicte, la qüestió del pèssim estat de l'exèrcit a inicis del conflicte, la manca de recursos que condicionà els primers mesos de lluita i la falta d'una estratègia efectiva en la conducció de la guerra, que es basà durant 1915, 1916 i part de 1917, en una doctrina basada en ofensives absurdes i el sacrifici de milers de morts en operacions destinades al fracàs o l'obtenció de resultats pírrics.

1915 és el resultat, en definitiva, d'una conjunció de factors polítics i militars que dibuixaren un panorama negatiu i desolador. Desolació, a més, que caldria situar en un context, si no de discussió, sí de certa inquietud política sobre un esdevenidor incert donats els resultats del primer any de guerra. L'ambient de crisi militar, institucional i política es traslladà i s'agreujà

¹²⁷ A mitjans de 1916, ambdós exèrcits presentaven xifres força anàlogues en termes d'armament.

¹²⁸ Maig-juny de 1915.

¹²⁹ BARONE, Enrico. *La storia militare della nostra guerra fino a Caporetto*. Bari: Laterza, 1919.

¹³⁰ MANFRONI, Camillo. *La guerra d'Italia per terra e per mare, 1915-1918*. Milano: Alfieri & Lacroix, 1919.

¹³¹ ODDONE, Alberto. *Storia della guerra d'Italia, 1915-1918: con un disegno storico del risorgimento nazionale 1815-1924*. Brescia: F. Apollonio & C., 1926.

al 1916. Les diferències, per exemple, entre el govern i el Comando Supremo (Cadorna) pujaren de to i s'agregaren amb campanyes¹³² de premsa, dimissions i renúncies al si del Ministeri de la guerra i altres moviments, que condicionaren la presa de decisions governamentals, com en la confiança respecte la conducció de la guerra. L'evolució de les tensions polítiques, que assoliren un clímax a finals de 1917, eren més aviat el símptoma dels ajustos que tingueren que fer totes les nacions implicades en conflicte, tal i com reconeixia Pieri (1982). La diferència, tal com puntualitzava, era que si l'equilibri que havien de fer les nacions més poderoses requeria un gran esforç nacional, en el cas italià aquesta adaptació fou major, molt més dura i amb conseqüències polítiques més profundes en l'abast i en el temps. Les conclusions de 1915, com les del global del conflicte, palesen l'existència de diverses interpretacions sobre la guerra i les seves conseqüències, ja en el primer *dopoguerra*. Les diferents lectures proporcionen un marc d'anàlisi extrapolable a l'objecte d'estudi de la tesi. Les conclusions i diagnòs de Valori, representant de la visió crítica del conflicte, xoquen amb les afirmacions de la línia acrítica i idealista representada per com Barone, Manfróni i una llarga llista de personalitats acadèmiques i intel·lectuals. És interessant observar com la lectura acrítica defuig l'estudi analític dels fets i al·ludeix, com en el cas d'alguns exemples del discurs enciclopèdic, a referències vagues, buides de contingut i amb to clarament nacionalista. Les conclusions que fan ambdós autors sobre 1915 són força eloqüents. Barone (1919, 55), sobre les crítiques a la conducció militar i als pírrrics resultats obtinguts el 1915, respon que “seria un mesquí i obtús estrateg aquell que amb una cinta mètrica a les mans i una ullada a la carta topogràfica volgués jutjar tant l'abast del nostre avenç moderat com la contribució real que hem proporcionat als nostres aliats en aquest primer any de guerra!!” Manfróni (1919, 24) recorre al to i la retòrica nacionalista quan considera que el 1915 “l'exèrcit italià donà mostres d'un valor meravellós, de menyspreu pel perill, d'ardent patriotisme i mostrà als seus enemics, que somreien escèpticament i posaven en dubte la nostra força per resistir, com el temible adversari que tenia enfront”. Ni un sol mot o expressió de crítica envers les decisions del Comando Supremo, la mort de milers de soldats de forma gratuïta, la falta d'armament o l'evident superioritat enemiga.

Un darrer comentari sobre 1915, extrapolable a la resta de la guerra i que s'insereix en la discussió sobre la interpretació de la guerra, especialment a nivell polític, són les dissensions entre govern i *Regio Esercito*. La reiterada manca de confiança del govern vers les decisions

¹³² Per conèixer l'abast d'aquestes campanyes i les tenses relacions entre el govern i el Comando Supremo, especialment entre el ministre de la guerra Zupelli i Cadorna, *vid.* TRANFAGLIA, *Op. Cit.*, p. 69-72.

militars i la conducció de la guerra d'una banda, i les acusacions¹³³ contra el govern per obstaculitzar temes com l'armament o el reclutament crearen un pòsit d'animadversió i desconfiança mútues que es dilatà fins més enllà de la fi de la guerra, i que afectaria la digestió, celebració i interpretació oficials de la victòria. Malgrat la bel·ligerància de determinades campanyes de premsa, i la pressió sobre influents ressorts de l'estat, l'exèrcit, i els seus alts representants, desenvoluparen una major suspicàcia i recel respecte la classe política i el sistema liberal que a la inversa. És interessant destacar aquest darrer punt, que comença a insinuar-se el 1915, ja que algunes de les conclusions que proporciona l'anàlisi de la historiografia i, sobretot, de l'enciclopedisme d'entreguerres, és l'existència argumental i verbal d'aquest menyspreu que expressà la casta militar respecte l'acció del govern durant els anys de guerra. De fet, com s'observarà a l'anàlisi dels continguts enciclopèdics, algunes de les entrades realitzades per destacats militars utilitzen el govern o l'acció executiva del *Consiglio* com a boc expiatori d'alguns dels episodis més controvertits i polèmics de la guerra.

95

2.3.2 1916: La guerra blanca, la *Strafexpedition* i la 6ª batalla de l'Isonzo (Gorizia)

La capacitat combativa del *Regio Esercito* a inicis de 1916 era la mateixa que el 1915. La producció d'armament, les noves lleves o l'aprovisionament s'endarreriren per qüestions de política interna, que el *Comando Supremo* i la posterior historiografia de matriu feixista denunciarien en nombroses ocasions. Malgrat millores logístiques i estratègiques¹³⁴, l'estat de l'exèrcit italià, com a les darreres setmanes de 1915, seguia sent greu, sobretot al front isontí, si es pren en consideració a Pieri (89) quan afirma que "l'exèrcit italià presentava un estat de veritable col·lapse, el qual per sort no era conegut ni pels austríacs ni per l'opinió pública italiana." La capacitat ofensiva de les unitats era gairebé nul·la i la resposta davant possibles atacs austríacs era poc operativa, com ho demostra l'atac que es produí el 14 de gener de 1916 contra les posicions italianes de San Floriano-Peuma¹³⁵ o la pèrdua d'Oslavia¹³⁶ el 24 de gener on els italians foren incapaços d'assegurar la posició que tantes baixes i sacrificis havien costat a la tardor anterior. Com en ocasions anteriors, els esdeveniments que tingueren lloc en d'altres escenaris o front bèl·lics condicionaren les decisions del front italià. En aquest

¹³³ Sovint fundades, segons Pieri, *Op. cit.* 125.

¹³⁴ El comandament suprem italià millorà les posicions del II. i III. exèrcits, les posicions i les bateries d'artilleria s'aproximaren més al front, es reforçaren els sistemes defensius als sectors alt i mig del front isontí i es varen preveure línies de repliegament vers el Tagliamento, en cas de retirada.

¹³⁵ Sense cobertura artillera, 4 batallons austrohongaresos van aconseguir gairebé trencar la línia italiana, i feren falta dos dies, nombroses unitats de reserva i l'ús de tota l'artilleria del sector per rebutjar l'enemic i reprendre les posicions.

¹³⁶ Citat a TRANFAGLIA, *Op. Cit.*, p. 67.

cas es tractà de l'ofensiva que endegà l'exèrcit alemany a Verdun, i que es convertiria en la batalla o sèrie de combats més mortífers i importants de tota la Primera Guerra Mundial. Joffre, i l'alt comandament francès, requeriren l'ajuda de Rússia i Itàlia per contrarestar l'impuls alemany. Cadorna i l'exèrcit italià es veieren altre cop impel·lits a fer una altra *dimostrazione d'impotenza*, en paraules de Pieri. Malgrat que Cadorna la plantejà com una ofensiva potent, la 5^a *battaglia dell'Isonzo* (9-15 març de 1916) es marcà els mateixos objectius que les tres batalles precedents: els montes Mrzli, Sabotino, Podgora i el ja mític San Michele, amb la missió d'esfondrar definitivament la línia austríaca a Gorizia. El resultat, com era d'esperar, fou el mateix que en les vegades precedents. Cap conquesta destacable, excepte l'ocupació del poble de San Martino del Carso per unes hores, i una xifra escandalosa de baixes: 13.000 per sis dies de combats.

La guerra bianca¹³⁷

96 Mentre al front isontí es donà per finalitzada la 5ª batalla de l'Isonzo, als fronts alpins¹³⁸ van tenir lloc una sèrie d'operacions de reajustament de posicions entre finals de març i les primeres setmanes d'abril, que la historiografia ha anomenat *guerra bianca*. La primera de les ofensives la portaren a terme tropes austríaques de muntanya contra les posicions italianes del Pal Piccolo i el Pal Grande durant la nit del 26 de març, amb l'objectiu de trencar la línia italiana, rodejar el Freikofel i descendir cap a la posició de Timau, rere les línies italianes. L'operació reeixí en un primer moment¹³⁹, fet que unit a la meteorologia desfavorable, afavorí que les tropes alpines austrohongareses prenguessin altres posicions elevades i comprometessin la línia italiana al sector. Els italians reaccionaren al dia següent, i no fou fins després de tres dies de combats¹⁴⁰ que pogueren fer recular els alpins austríacs, perdent les posicions conquerides i deixant més d'un miler de baixes italianes. A principis d'abril, fou el torn dels italians. L'objectiu era la línia Monte Croce Comelico-Sesto-San Candido als Dolomites orientals, entre el Cadore i la Val Pusteria. La missió: Passo Sentinella i el cim de la Croda Rossa a Sesto (Sexten). Els combats es perllongaren durant 15 dies fins que els italians van prendre el Passo i la Cima Undici. La Croda Rossa va romandre, tanmateix, en mans austríaques.

¹³⁷ Per més informació *Vid.* CENACCHI, Giovanni; VIANELLI, Mario Vianelli. *Teatri di guerra sulle Dolomiti. 1915-1917: guida ai campi di battaglia*. Milano: Mondadori, 2006; CAMANNI, Enrico. *Il fuoco e il gelo. La grande guerra sulle montagne*. Bari: Laterza, 2014.

¹³⁸ Especialment en els dolomites vènets (Càrnia) i en el massís de l'Adamello, en la Llombardia i el Trentí

¹³⁹ El batalló italià "Tagliamento" es veié obligat a retirar-se del famós "Trincerone".

¹⁴⁰ Al voltant del Passo di Monte Croce.

Strafexpedition o la battaglia degli Altipiani

Els infructuosos atacs italians al front isontí durant 1915, i les dificultats per resistir els atacs austríacs els primers mesos de 1916, van convèncer von Hötendorf d'atacar el front italià on el considerava més dèbil: el front trentí. L'objectiu de l'atac era trencar la línia italiana. Trencat el front, l'exèrcit austrohongarès entraria a la vall del Po, on es dividiria en dues parts. Una atacaria el gruix de l'exèrcit italià situat al front isontí per l'esquena, i l'altra part tindria via lliure fins a la capital. El pla exposat per Conrad von Hötendorf a von Falkenhayn, cap de l'estat major de l'exèrcit alemany, perquè li proporcionés tropes i armament suplementari, no trobà ni el beneplàcit ni l'ajuda sol·licitada. Falkenhayn, pendent de l'ofensiva a Verdun, creia que els objectius austríacs eren massa ambiciosos per a un sector que considerava menor. Von Hötendorf no cedí en la seva planificació i notificà Viena els seus plans. A finals de març ordenà la mobilització de 160.000 soldats cap a la Vall d'Adige i la Valsugana, juntament amb el transport de més de 5.000 peces d'artilleria. L'atac previst per al 10 d'abril es posposà per a mitjan de maig per raons meteorològiques. La cruïsa de l'hivern i la persistència de la neu a les valls va fer que les comunicacions i el transport de tropes i materials es veiés dificultat al màxim. Del costat italià, malgrat les múltiples informacions dels serveis d'intel·ligència militar i les advertències del cap del I. exèrcit, Roberto Brusati, sobre un imminent atac austríac al sector, les previsions i els plans del Comando Supremo per al front trentí i dolomític seguien inalterats. L'excés de confiança de Cadorna i dels comandaments intermedis, la manca de previsió i de reserves i la insostenible línia defensiva plantejada pels estratègs italians van facilitar els plans d'atac austríacs.

La *Strafexpedition*¹⁴¹ (operació de càstig¹⁴² en alemany) començà a l'alba del 15 de maig amb una força tan inusitada que agafà per sorpresa el comandament italià. L'ofensiva es dirigí contra el front italià a l'oest de l'altiplà d'Asiago. La sorpresa i la potència de foc austríacavan provocar un gran desconcert en les línies italianes. En pocs dies, nombroses i importants posicions foren conquerides per l'exèrcit austrohongarès: el monte Zugna, Col Santo, monte Maggio i el monte Toraro, al sud de Folgaria. El desconcert començà a regnar entre les tropes italianes que es replegaren com pogueren, seguides de les bateries d'artilleria que es retiraren a la nova línia de defensa. La segona fase de l'ofensiva començà el 20 de maig. L'objectiu consistí a prosseguir la conquesta vers els sectors occidentals. Les cotes del Mandriolo i el Portule també van caure en pocs dies, deixant via lliure a les tropes austríaques perquè prenguessin el control de l'estratègic altiplà d'Asiago. Arsiero i Asiago foren ocupades el 27 i

¹⁴¹ També coneguda com *l'Österreich-Ungarns Südtiroloffensive, Maioffensive* o *Frühjahrsoffensive*

¹⁴² Batejada així per la reconeguda animadversió que sentia von Hötendorf vers Itàlia.

28 de maig. La planura vèneta estava prop i l'objectiu de von Hötendorf consistent a prendre l'exèrcit italià per l'esquena i rodejar-lo era factible. La cúpula militar italiana es veié superada per l'èxit i l'abast de l'ofensiva austríaca. Cadorna decidí utilitzar les reserves del front isontí, més les unitats que s'enviaren a Albània per ocupar-la, per a crear la V. Armata¹⁴³, a les ordres del general Giardino que fou enviada al Trentí meridional per tapar el forat de la línia italiana. Malgrat els ingents esforços d'algunes unitats d'elit, com la brigada Sassari, els austríacs aconseguiren arribar fins al punt més meridional de l'altiplà i ocupar les localitats d'Schio i Thiene. L'ofensiva austríaca s'alentí però la primera setmana de juny. El cansament de les tropes austríaques, les dificultats logístiques i d'avituallament per la distància amb els punts de partida i la tàctica defensiva italiana obligaren els comandaments austríacs a frenar els avenços.

L'ofensiva russa¹⁴⁴, iniciada el 4 de juny contra el front austroalemany a la Galítsia ucraïnesa, obligà a un replantejament austríac dels fronts i al replegament de forces. La historiografia militar italiana sempre negà una relació directa entre el fre de l'ofensiva austríaca i els efectes de l'ofensiva Brussílov. La raó d'aquesta negativa es deuria al fet que el reconeixement causa-efecte entre un fet i l'altra restaria mèrit, i importància, al factor estrictament italià en la resolució positiva de la *battaglia degli altipiani*¹⁴⁵. Alguns especialistes consideren que, malgrat que els plans austríacs estaven condemnats *de facto* abans de l'operació russa -per qüestions logístiques- l'ofensiva Brussílov fou el cop que reblà el clau, obligant von Hötendorff a finalitzar-la el 16 de juny. Afirmen que el factor determinant per al fracàs final de la *Strafexpedition* fou el cansament de les tropes austrohongareses després de tres setmanes ininterrompudes d'ofensiva, la manca d'aliments, munició i de reserves, juntament amb el fet que l'ofensiva acabés en el coll d'ampolla del sector més meridional de la vall de l'Astico, on els italians plantejaren una estratègia ultradefensiva.

Pieri (1982, 98-100) aporta tres conclusions interessants sobre la *Strafexpedition*. La primera, respecte la conducció militar de la defensa italiana, posa de manifest la incomprensió i la manca de coherència de les ordres que envià Cadorna als comandaments en la línia, i com foren interpretades, evidenciant i provocant greus errors¹⁴⁶. En segon lloc, afirma que els plans principals de Conrad foren alterats de forma substancial i negativa des d'un punt de vista tàctic. Considera que dins la cúpula militar austríaca també hi havia “una gran manca de

¹⁴³ Formada per uns 300.000 homes.

¹⁴⁴ Anomenada també *Brussílov*, pel general rus que l'ideà i la dugué a terme, Aleksei Brussílov.

¹⁴⁵ És el nom amb el què es coneix la *Strafexpedition* en la historiografia italiana.

¹⁴⁶ El sacrifici inútil d'unitats en la defensa de primera línia o el manteniment en reserva de tropes que podrien haver estat enviades a defensar una línia o un sector.

disciplina”, ja que els dos generals encarregats de dur a terme l’ofensiva atacaren per dues valls diferents: el general Dankl, amb l’11. exèrcit per la Vallarsa i el general Krauß amb el 3. exèrcit per la Valsugana. Pieri creu que la divisió d’efectius, i la duplicitat d’objectius debilitaren i condemnaren l’operació al fracàs. La tercera conclusió, i la més important, és el reconeixement de la transcendència de l’ofensiva Brussílov com a factor determinant en l’aturada de l’ofensiva al sector dels altiplans. Von Hötendorff subestimà l’abast de l’avenç rus però les circumstàncies i les pressions de Falkenhayn per enfortir el sector galítsia l’obligaren a enviar dues divisions entre el 8 i el 10 de juny, just quan volia donar el cop definitiu contra la zona meridional de la vall de l’Astico. L’atac final fou els dies 12 i 13 de juny però el *Regio Esercito* resistí, fet que unit a una nova petició de tropes vers la Galítsia obligaren von Hötendorff a suspendre l’operació.

Com a conclusió, i prenent com a base l’anàlisi de Pieri –molt semblant al d’Isnenghi i Rochat- resulta evident que el factor rus tingué repercussions decisives sobre el front trentí el juny de 1916. Així doncs, i aplicant el sil·logisme a la qüestió del discurs oficial o no oficial sobre la guerra, el reconeixement o la negació d’aquest element en la construcció del discurs ideal o interessat sobre l’episodi, permet analitzar i situar la perspectiva des de la qual s’ha emès el judici. Resumint, si la interpretació històrica o enciclopèdica que es doni d’aquest fet omet el factor rus, o s’explicita una clara negació, es pot concloure que s’està davant d’un contingut amb motivacions interessades i dirigides, mentre que si s’esmenta o s’analitza el factor rus, es pot afirmar que s’està davant una lectura més aviat rigorosa i no subjecta totalment al *diktat* oficialista o propagandístic.

Sisena batalla de l’Isonzo: Gorizia (agost 1916)

A mitjan de juny de 1916, i un cop superades les dificultats i les crítiques per la gestió de la *Strafexpedition*, Cadorna planejà amb el cap del III. exèrcit, el duc d’Aosta, reprendre l’ofensiva al front isontí, conscient que l’exèrcit austrohongarès mostrava signes de cansament. L’objectiu designat fou la ciutat de Gorizia, cap de pont per a forçar la riba esquerra de l’Isonzo. Els factors que afavoriren la conquesta de Gorizia foren l’estretor del front d’atac, el retorn al front isontí de 7 divisions¹⁴⁷ i l’augment i una disposició racional de l’artilleria de camp, que es concentrà en un sector més reduït per a realitzar una eficient tasca de contrabateria per a protegir l’atac de l’infanteria. Pieri (1982, 112) apunta també com a factor decisiu el fet que els austríacs no reposessin al front de l’Isonzo les tropes que havien

¹⁴⁷ Enquadrades dins la V. Armata, i que havien estat enviades el juny a la defensa dels altiplans.

estat traslladades a altres fronts. L'exèrcit italià desplegà per a l'atac del 6 d'agost uns 200.000 soldats. L'ofensiva iniciada a l'alba, i precedida d'un potent i dirigit bombardeig contra el Monte Sabotino, assolí els primers objectius passat el migdia. Els austríacs demanaren reforços. La 45. DI¹⁴⁸ italiana, a les ordres de Badoglio, conquerí el Monte Sabotino, un dels punts cabdals de l'ofensiva. L'altre sector vital per a l'atac, el famós Monte San Michelle també caigué en mans italianes el 7 d'agost. La conquesta del Monte Sabotino al nord-est i el del Monte San Michelle al sud-est provocà el ràpid enfonsament de la línia austríaca al voltant de Gorizia. El Monte Calvario, una altra fita inexpugnable a l'Isonzo, fou capturat pels italians durant la nit del 7 al 8 d'agost. Els reforços, i els contraatacs austríacs, no aconseguiren capgirar la crítica situació de Gorizia. Abans del migdia del 8 d'agost la darrera unitat austrohongaresa es retirà més enllà de l'Isonzo, permetent la captura i ocupació de la ciutat pels italians. La presa de Gorizia es convertí en la primera victòria italiana tangible que es produïa després de 15 mesos de guerra. Cadorna semblava tenir raó: l'exèrcit imperial donava tota la impressió d'estar exhaust. Pressionat pel general Luigi Capello per a explotar l'èxit de Gorizia, el *Comando Supremo* ordenà persistir en l'ofensiva i atacar la segona línia austríaca a la riba esquerra de l'Isonzo. Borojevic, comandant en cap de l'exèrcit imperial a l'Isonzo, i conscient de la pèrdua de Gorizia, va refer les seves tropes en una línia defensa situada a una vall interior, anomenada pels italians "Il Vallone". La retirada estratègica austríaca de la zona càrsica provocà l'abandonament de les posicions del Monte Sei Busi, la zona al voltant de Roberdò del Lago, així com el Monte Cosich o la zona al nord de Monfalcone.

Del 10 al 16 d'agost, el comandament italià ordenà prosseguir l'ofensiva atacant la nova línia austríaca al Vallone. L'ofensiva italiana semblava, però, esllanguir-se: l'artilleria havia romàs rere l'Isonzo i els atacs de la infanteria, sense cobertura adient, fracassaren amb grans pèrdues. Finalment, el 16 d'agost Cadorna donà per finalitzada l'ofensiva. A nivell nacional, i per a l'opinió pública es tractava d'un èxit espectacular. Pieri (1982, 118) considera que "[gràcies a la victòria a Gorizia] la moral de la nació i de l'exèrcit sortiren reforçades, i la victòria tingué un gran ressò a tot el món ...". Continua afirmant que "la guerra italiana ja no seria més la guerra secundària o lateral, sinó que la contribució italiana havia augmentat en importància respecte el global de la guerra." Des d'un punt de vista militar el resultat proporcionava, però, una altra lectura: amb prou feines s'havien avançat 5 km en un front de 25 km, i el sacrifici per deu dies d'ofensiva foren prop de 64.000 baixes, que Isnenghi i

¹⁴⁸ Les sigles es refereixen a Divisió d'infanteria

Rochat (2008, 199) quantifiquen en 51.200 entre morts i ferits, i 12.300 malalts. També coincideixen a afirmar que, malgrat ser una episodi més de la guerra de desgast, Gorizia fou una victòria indubtable -i citant literalment Pieri¹⁴⁹- consideren que “Gorizia fou la primera vegada, després de quinze segles d’història, que un exèrcit totalment italià derrotava en una gran batalla un exèrcit totalment estranger...”. Gorizia representà una de les fites més positives de l’experiència bèl·lica italiana a la Gran Guerra. Melograni¹⁵⁰ creu, però, que l’excés de confiança va convèncer Cadorna de menar durant la tardor següent una estratègia equivocada respecte la guerra de desgast en què s’havia convertit l’Isonzo, malgrat l’èxit italià a l’agost. Durant els mesos de setembre a novembre, Cadorna ordenà tres ofensives¹⁵¹ més al sector del Carso amb pírrics resultats. Segons Melograni (1998, 218), l’1 de novembre quan el cap del III. Exèrcit informà Cadorna de la rebel·lió d’algunes unitats, aquest aturà la 9ª batalla de l’Isonzo el 4 de novembre, i va suspendre totes les accions ofensives fins a la primavera de 1917. Valori aporta una visió més crítica de Gorizia i dels resultats de la 6ª batalla de l’Isonzo. El fragment que analitza Gorizia permet entendre la significació de l’operació, també en el global de la guerra, i desmunta l’eufòria de la historiografia acrítica i nacionalista. Segons Valori (1936, 238):

101

“la valoració ... de les operacions de la primera quinzena de l’agost de 1916 no pot ser favorable. L’ofensiva contra Gorizia i contra el promontori càrsic no fou concebuda ni conduïda amb visió realista de la situació i de l’oportunitat militar... L’èxit moral roman, això és innegable: no es vol atenuar. [La victòria] havia proporcionat un determinat sentit de la força, havia esvaït l’escepticisme dels caps ... L’eco de la victòria s’escampà per la rereguarda, arreu revifà l’esperit de la tropa, i s’esperava una victòria pròxima. Enganys, no exempts d’avantatges i de perills, ... car la victòria s’havia esfumat una altra vegada, i la simple permanència de les nostres tropes a Gorizia depenia més que d’altra cosa dels capricis del destí...”.

Els resultats de la 6ª batalla de l’Isonzo, i de la conquesta de Gorizia, foren rebuts amb eufòria per la premsa, la classe política i l’opinió pública com una victòria sense precedents. Tanmateix, l’anàlisi de Valori, font ponderada segons especialistes com Pieri, Isnenghi o el propi Rochat, ofereix una, allunyada de l’eufòria, que permet copsar quines foren les

¹⁴⁹ *Ibidem*, 118.

¹⁵⁰ MELOGRANI, Piero. *Storia politica de la Grande Guerra: 1915-1918*. Milano . Mondadori, 1998.

¹⁵¹ La 7ª, 8ª i 9ª batalles de l’Isonzo.

continuitats i errors en la conducció de la guerra a nivell politico-militar i com i de quina forma s'arribà a Caporetto, i el perquè dels seus enormes efectes.

1916: conclusions

El balanç de 1915 mostrà la decepció per una guerra que ja no era gloriosa, ni breu ni triomfant. Les conclusions de 1916 suposen l'amplificació de les contradiccions de l'experiència de 1915. L'abast de la paradoxa és doble, per l'abast i profunditat dels efectes, i per ampliació a d'altres sectors, com el món de la política o de l'opinió pública italiana. Les conclusions de 1916 es poden analitzar des de diferents prismes: el militar i el polític. La visió militar, és a dir, la conducció i estratègia de la guerra, inclou, entre d'altres, el factor tropa, la qüestió de l'armament, les decisions militars, etc. El prisma polític inclou l'acció parlamentària i les crisis de govern, les dissidències entre govern i comandància suprema de l'exèrcit, l'adaptació a una nova realitat bèl·lica com la guerra total i la seva significació social i econòmica a una economia de guerra. Per últim, la visió política també permet copsar la polarització social entre els sectors defensors de la participació d'Itàlia a la guerra i els detractors que clamen pel cessament del conflicte, o almenys, per la sortida d'Itàlia de la guerra. 1916 és, en definitiva, l'any on les diferències o desacords s'extremen i es prepara el terreny pel que succeirà l'any 1917. La plasmació més evident serà la derrota i crisi de Caporetto, a tots els nivells (militar, polític, social, etc.).

La visió militar de 1916 posa de manifest que Itàlia, com la resta de nacions implicades, es trobava davant d'una guerra de desgast, on -a banda d'una conducció innovadora respecte altres conflictes- es requeria un esforç nacional suplementari en termes d'adaptació a una economia de guerra, per a la qual Itàlia i la seva societat no havien estat preparades. Mario Silvestri (1965) és un dels estudiosos que més ha destacat l'asincronia i la distància entre les expectatives italianes de la guerra, i els sacrificis o esforços que hagué de realitzar Itàlia per assolir-los. Pieri (1982), analitzant 1916, també apunta en aquesta direcció, com fan Melograni (1998), Tranfaglia (1995) o Isnenghi (2008). Considera que Itàlia no estava preparada per a fer front a una guerra. La tecnologia i l'esforç per fabricar-la requerí una gran transformació industrial i social per assolir economia de guerra, que conduí –per altra banda- a una divisió política encara més profunda i de calat de la societat italiana. Des d'un punt de vista militar, també es constata que l'estratègia i la conducció de la guerra per part del *Comando supremo* restà invariable respecte 1915. En aquesta línia cal dir que existeix una gran unanimitat acadèmica en la crítica a l'estratègia obtusa i gens innovadora respecte els canvis tàctics i tecnològics de la guerra moderna.

Els principals episodis bèl·lics de 1916 (les batalles del altiplans, Gorizia i les batalles de tardor a l'Isonzo) evidencien dos fets importants. El primer, sobre la *Strafexpedition*, palesa que Cadorna no estigué preparat per a un atac al front trentí, i que fou gràcies a factors majoritàriament exògens a la causa italiana que l'atac austríac no reeixí en el seu intent d'envair la planura padana i posar en greu risc el concurs italià a la guerra. La segona constatació és que la captura de Gorizia suposà una victòria més moral que real, examinant les condicions en les quals es pogueren reprendre els combats del setembre al novembre, i constatant que no hi hagué cap variació en la doctrina ofensiva sobre la conducció de la guerra. 1916 suposa, doncs, el manteniment d'una estratègia militar basada en el sacrifici i la mort inútil¹⁵² de milers i milers de soldats. La controvèrsia i discussió sobre la conducció de la guerra per part del comandament suprem es traslladà a l'arena política i a l'opinió pública, agreujant les dissensions entre partidaris i contraris a la guerra. Malgrat que les notícies sobre l'evolució del conflicte no estaven basades en xifres de baixes, sinó sobre parts o informes de guerra, el sentir general, a banda de l'oasi de Gorizia, es decantà per un progressiu decaïment i desencís al front domèstic respecte l'esforç de guerra, traduint-se el 1917 en vagues i altres episodis de contestació social.

103

A nivell polític, el govern i el parlament italià també visqueren un any molt convuls i força premonitori del que succeiria un any o uns mesos més endavant. La primera crisi forta, a redós dels efectes de la *Strafexpedition*, fou la caiguda del govern Salandra, que exacerbà i acabà enquistant algunes de les crítiques al sistema polític liberal.

Sobre la qüestió política, és interessant retenir l'opinió de Pieri, que resumeix en línies generals l'actuació de la classe política durant la guerra. L'historiador considera que el Parlament estava a un nivell molt inferior de les seves funcions i del desafiament al què tenia que fer front. Afirmar (1982, 125) que “les misèries de les trifulgues parlamentàries o petites conjures de passadís presentaven un estrany contrast amb el tràgic sacrifici quotidià al front.”. La crítica no se centra sols en l'epicentre del parlament sinó que la fa extensiva als partits o sectors polítics que s'hi troben representats als que qualifica de “mesquins i pocs generosos, i amb una mentalitat pusil·lànime i oportunista, que xocava amb l'heroisme i el sacrifici demostrat a les trinxeres.”¹⁵³. Pieri deixa els representants polítics, i seguidament ataca als sectors neutralistes i intervencionistes, als que acusa de generar voluntàriament o involuntària

¹⁵² El balanç de 1916 en baixes fou molt dur: 404.500 entre morts i ferits. Les xifres per a 1915 havien estat 246.500.

¹⁵³*Ibid.* 125

un clima d'opinió que expressava, segons ell, l'absurditat del sacrifici del soldat, amb tots les repercussions morals i socials, que constituïrien a la llarga l'arsenal ideològic del *disfattismo*.

2.3.3 1917: Caporetto i *battaglia* d'arresto

1917, el tercer any de guerra per Itàlia, fou testimoni d'una sèrie de crisis i canvis que capgiraren el quadre general del conflicte de forma radical: l'enfonsament de la Rússia tsarista, i el posterior adveniment de la Rússia bolxevic acompanyada de la seva sortida de la guerra; la gran crisi dins l'exèrcit francès del maig-juny de 1917 arran de les fallides ofensives a Chemin des dames, obligant França a mantenir un paper militar secundari fins a les ofensives aliades de l'estiu de 1918; l'entrada dels Estats Units d'Amèrica a la guerra, i sobretot, la crisi que afectà molt greument Itàlia. Crisi militar, política i també social. Crisi global larvada a nivell polític, que cristal·litzà amb el desastre de Caporetto, arran del triomf de l'ofensiva austroalemanya d'octubre de 1917. La derrota italiana significà milers de baixes, presoners, ingents pèrdues en material militar, així com en la tràgica i crítica retirada dels fronts friulians i vènets per part de l'exèrcit, l'abandonament del front dolomític (Cadore), l'ocupació del Friuli i del Vènet per part de les tropes enemigues, l'establiment d'un nou front al riu Piave i, sobretot, l'enfonsament moral en què se sumí la nació italiana.

La Itàlia pre-Caporetto visqué des de finals de 1916 una situació social convulsa i de crispació, que s'anà consolidant al llarg de 1917 i tingué la seva expressió més visible en els motins de Torí de l'agost de 1917. Els especialistes consideren que el cansament i el clima de desencís imperant a Itàlia tenia diverses motivacions. Tranfaglia creu (1995, 83) que la base principal de la contestació social i protestes de l'estiu de 1917 foren l'economia i, sobretot, la manca de productes bàsics i elementals. Melograni (1998), sense contradir a Tranfaglia, creu que el factor militar, centrat en el cansament de la tropa, després de les ofensives a l'Ortigara i al Bainsizza, tingué un pes primordial en la consolidació d'un clima, no ja de derrotisme, però sí de profund desencís. La constatació que la guerra de desgast semblava no tenir fi, la consciència que el règim disciplinari que dispensava la cúpula militar i els rangs intermedis envers la tropa eren inhumà i inacceptable, i la permeabilitat informativa amb el front domèstic, que transmetia un rerefons de conflicte i crispació consolidaren un substrat propici per a una crisi de grans dimensions. A les diagnosi de Melograni, Tranfaglia o Pieri, caldria afegir la de Gibelli (2005) sobre el paper del govern, així com el dels partits o sectors contraris o pocs favorables a seguir en una guerra com en l'actual, especialment socialistes, catòlics i una fracció dels liberals giolittians.

Caporetto: origen, gènesi i preparatius

La pràctica totalitat dels estudiosos¹⁵⁴ sobre l'experiència bèl·lica italiana durant la Gran Guerra, i en especial sobre Caporetto, creuen que l'ofensiva austroalemanya d'octubre de 1917 tingué la gènesi en la ferma convicció de la cúpula de l'exèrcit imperial, i del govern a Viena, que l'exèrcit austrohongarès havia arribat gairebé al límit de la seva resistència com evidenciaren les ofensives italianes a la zona del Bainsizza. Durant l'11^a batalla de l'Isonzo¹⁵⁵ l'exèrcit italià aconseguí trencar la línia austríaca al sector mitjà de l'Isonzo, i ocupà gran part de l'altiplà de la Bainsizza, un entrant profund dins les línies enemigues, que amenaçava la línia austríaca a l'Isonzo. Segons la historiografia italiana, von Hötendorff, convençut que les seves tropes estaven al límit, demanà ajuda a Alemanya per derrotar Itàlia definitivament. Fos quina fos la raó de fons, els fets són que els comandaments austríacs i alemanys planificaren una ofensiva contra el front isontí que es duria a terme a finals d'octubre, i que tindria com a objectiu principal l'alleugeriment de la pressió italiana en el front isontí. Segons Silvestri (2014)¹⁵⁶, el principal objectiu del pla Dellmensingen era arribar fins a la línia Korada-Cividale, per forçar els italians a replegar-se rere l'Isonzo al seu curs mitjà i abandonar el Carso.

105

El comandament austroalemany creà per a l'ofensiva el XIV. exèrcit, amb 7 divisions alemanyes i 8 d'austrohongareses, a les ordres del general Otto von Below que decidí ampliar l'objectiu de l'ofensiva i obligar els italians a retirar-se enllà del Tagliamento. El pla ideat pel general von Dellmensingen consistí en un doble atac. El més potent es duria a terme sobre el cap de pont de Tolmino i l'altra, de menor intensitat, es dirigiria contra la conca de Plezzo. L'atac austroalemany a Caporetto es concebí com el clàssic moviment en pinça o per les ales. L'ala dreta atacaria des de la conca de Plezzo en direcció sud, a través del curs del riu, fins la localitat de Caporetto. L'ala esquerra dirigiria el seu l'atac a Tolmino, pujaria riu amunt -travessant el Monte Nero- i es reuniria amb les forces austrohongareses a Caporetto, situada just darrera la tercera línia italiana. Presa Caporetto, el conjunt de forces austroalemanyes avançarien sense excessives dificultats cap al curs superior de Tagliamento, rodejant i amenaçant el flanc esquerre italià, fet que obligaria al *Regio Esercito* a una retirada general per evitar un emboscada fatal i definitiva. La preparació de l'atac fou molt minuciosai la

¹⁵⁴ Isnenghi no dubta en afirmar que, malgrat que la producció bibliogràfica sobre Caporetto és ingent, encara avui, els principals referents per a l'estudi de la batalla des d'una perspectiva exclusivament militar són les obres de Pieri, *Op. Cit.*, 1982.; la de BENCIVENGA, Roberto. *La sorpresa strategica di Caporetto*. Appendice al "Saggio critico sulla nostra guerra". Roma: Tip. Madre di Dio, 1932 i l'estudi de MONTICONE, Alberto. *La battaglia di Caporetto*. Roma: Studium, 1955.

¹⁵⁵ Anomenada també la batalla per l'altiplà de la Bainsizza.

¹⁵⁶ SILVESTRI, Mario. *Caporetto: una battaglia e un enigma*. Milano: BUR, 2014, p. 113.

qüestió de l'artilleria primordial. El nombre de peces i bateries d'artilleria incrementà de forma ostensible a partir de setembre, arribant fins a les 3.400 i als 650 morters de campanya. Malgrat l'augment del potencial artiller austroalemany, els italians continuaven tenint un avantatge global, amb més de 3.700 peces d'artilleria i 1.700 morters adscrits al II. i III. exèrcits. La qüestió, com quedà palès durant l'ofensiva, no es dirimí en termes quantitius sinó en qualitius¹⁵⁷.

Caporetto: la batalla, 24-25 d'octubre

La batalla de Caporetto s'inicià a les 2:00 a.m. del 24 d'octubre amb un bombardeig d'obusos explosius i gasos verinosos des de les posicions austroalemanyes de Tolmino. L'atac d'artilleria s'allargà fins a les 6.00 a.m. amb efectes devastadors. Les tropes i les bateries italianes foren sorpreses totalment malgrat que els informes de la intel·ligència militar advertien de la imminència d'un atac. L'artilleria austroalemanya, perfectament sincronitzada i situada en primera línia, anihilà la primera línia de trinxeres, escombrà les línies de rereguarda i comunicació, les posicions d'observació i les bateries d'artilleria que havien estat prèviament localitzades. Les posicions italianes de primera línia a Plezzo foren anihilades, i els pocs supervivents hagueren de fer front a l'assalt de la infanteria enemiga. Les condicions climatològiques (una espessa boira), la destrucció de les posicions de primera línia del II. exèrcit i l'ús de gasos tòxics¹⁵⁸ afavoriren l'impressionant avenç de les tropes austroalemanyes i l'ocupació del sector en poques hores. El XIV. exèrcit austroalemany assolí els seus objectius en només dos dies per l'escassa resistència italiana, les noves tècniques d'infiltració i a l'ús de llançaflames i granades de mà. L'atac decisiu tenia com objectiu el XXVII. cos italià ubicat al cap de pont de Tolmino. Les posicions defensives en aquest sector eren més importants que les de Plezzo, però la seva disposició era totalment inefectiva¹⁵⁹. La majoria de les bateries d'artilleria van romandre en silenci durant l'atac enemic de forma inexplicable, i les poques que van respondre ho feren de forma indiscriminada i sense cap objectiu concret abans de ser capturades per l'exèrcit enemic. La preparació artillera austroalemanya fou molt efectiva en aquest sector. Aconseguí tallar qualsevol mena de comunicació entre les posicions italianes del front i el centre de comandament del II. fent impossible qualsevol de transmissió fossin ordres, informes de la

¹⁵⁷ L'artilleria austroalemanya anorrea amb un acurat i mortífer foc de contrabateria, mentre l'artilleria italiana romangué misteriosament en silenci durant les fases de la batalla més importants, i que suposaria una de les raons del desastre.

¹⁵⁸ Segons Silvestri (388-389), a la conca de Plezzo, el gruix del 78è regiment va perir durant l'atac.

¹⁵⁹ Degut a les ordres i contraordres de Cadorna i del general Luigi Capello.

situació o disposicions estratègiques. La descoordinació entre primera línia de front i rereguarda explicaria que el gruix de l'artilleria no respongués a l'atac per falta d'ordres de l'estat major o que les poques bateries italianes que intentaren frenar l'enemic ho fessin de forma pèssima. El resultat final fou que la infanteria italiana es quedà durant la batalla sense cobertura artillera i a expenses del foc enemic.

En l'altre flanc de l'atac, i igual que al sector de Plezzo, la 19ª divisió italiana just davant del cap de pont de Tolmino fou derrotada en poques hores, permetent a les tropes alemanyes infiltrar-se i endinsar-se a la rereguarda italiana fins a la tercera línia i avançar fins a la carena del Kolovrat, que dominava gran part del sector isontí. L'avenç vertiginós i inesperat superà les expectatives del comandament alemany. Les tropes austroalemanyes procedents de Tolmino avançaren sense trobar resistència per les vies paral·leles a la vall fluvial de l'Isonzo i arribaren sobre les 16.00 p.m. a Caporetto, on es trobaren a última hora del vespre amb les tropes procedents del front Plezzo-Saga. L'ofensiva austroalemanya del 24 d'octubre era un gran èxit: havia trencat el front italià, consolidant la seva posició fins a la segona línia de defensa italiana. El descontrol i caos en què se sumiren els comandaments i les unitats italianes provocaren que les tropes comencessin a fluir en desbandada cap a l'Isonzo, sense ordre ni concert.

107

El mèrit principal de l'ofensiva fou de la part austroalemanya, des d'un punt de vista de planificació, de tàctica i d'execució, però els demèrits i errors italians foren decisius. El comandament suprem italià cometé greus errades durant els dos primers dies d'ofensiva pel desconeixement de la situació en general, la descoordinació d'unitats i d'ordres i, sobretot, per la manca de preparació prèvia davant la possibilitat d'un atac d'aquestes característiques, tot i els advertiments de feia setmanes. L'inventari d'errors és enorme però els més destacats foren, entre d'altres, no destruir els ponts durant la retirada fet que afavorí el pas de tropes enemigues; ponts destruïts massa aviat impeding la retirada d'unitats italianes¹⁶⁰condemnant-les al captiveri; posicions vitals abandonades de forma prematura mentre d'altres sense interès estratègic foren defensades; contraatacs estèrils i innecessaris, i un llarg etcètera. A pesar de l'èxit de l'ofensiva a la zona de Tolmino i Plezzo, l'atac del V. exèrcit austrohongarès (Borojevič) al sector del Carso i al curs més meridional de l'Isonzo fou un fracàs. El dia següent (25) prosseguí l'avenç. La vanguardia continuà fustigant els romanents i les bosses italianes a les posicions més elevades, i també més isolades de la resta de tropes en franca retirada. El vespre del 25 es certificà el desastre i l'enfonsament del front italià a l'Isonzo i, en

¹⁶⁰Com per exemple les divisions 43^a i 46^a.

especial, als sectors de Plezzo, Caporetto i Tolmino. Les tropes del XIV. exèrcit tenien el control del “triangle isontí” i de totes les posicions elevades a la dreta del curs de l’Isonzo, i havien ocupat les tres línies defensives italianes. La 12ª divisió silesiana avançava a marxes forçades per tallar la retirada de les restes de la II. Armata vers les valls del curs superior del Tagliamento, mentre la resta de tropes amenaçava a envair la planura vèneta i encerclar el III. exèrcit italià que es trobava al Carso, també ja en retirada.

Caporetto: enfonsament del front i retirada

La gravetat dels esdeveniments del 24, i la confirmació el 25 de la magnitud del desastre impel·liren a Cadorna a prendre la decisió d’abandonar el front isontí i giulià, i ordenar una retirada general. A primera hora de la tarda del 25, Cadorna discutí l’opció amb Capello, que conscient de l’abast de la desfeta, recomanà a Cadorna una retirada general fins al riu Tagliamento que, en un primer moment, fou acceptada pel cap suprem, però que passades unes hores fou revocada. Cadorna considerà una línia de contenció. Envià una contraordre revocant la seva anterior i ordenà resistir a les restes de la II. armata, dirigida ara per Montuori¹⁶¹ en la línia Kuk-Vodice-Sella di Dol-Monte Santo-Salcano. Les ordres eren taxatives: “Vèncer o morir. La fe i la tenacitat ens donaran la victòria”. Silvestri (2014, 113), en un to clarament irònic i crític respecte el paper de Cadorna, considerà que era “una curiosa invocació, ja que [el propi Cadorna] denunciava les rendicions en massa dels mateixos regiments i la desintegració de molts altres.” La resistència fou estèril. L’exèrcit italià no podia prendre la iniciativa ni sostenir una línia tan àmplia amb uns efectius tant poc coordinats, sense suport artiller ni municions abandonades durant la primera retirada. La línia defensiva italiana no resistí la pressió austroalemanya.

Cadorna ja no tenia dubtes. El 27 ordenà la retirada amb efecte immediat¹⁶² del II. i III. exèrcits a la nova línia del Tagliamento. El front italià s’enfonsava per moments: el 26 d’octubre al matí els alemanys conqueriren el Monte maggiore, i tenien via lliure vers les poblacions de Cividale i Udine, centre neuràlgic i de comandament de l’exèrcit. El front italià a la Càrnia i al Cadore, defensat per la IV. armata, també fou abandonat. L’ordre de retirada afectà el gruix¹⁶³ del *Regio Esercito*. El 28 d’octubre, l’enemic ocupà Udine i el seu avenc

¹⁶¹ Montuori substituï definitivament a Capello per discrepàncies d’aquest últim amb Cadorna. Malgrat que el relleu s’intentà camuflar rere unes dolències que Capello patia des de feia setmanes i que l’havien obligat a restar convalescent amb anterioritat, el govern i part de l’opinió pública ho interpretaren com un càstig per errors en la conducció de la crisi de Caporetto.

¹⁶² Malgrat que les ordres foren expedides a última hora del 25, la retirada no es féu efectiva fins a primera hora del 26 d’octubre.

¹⁶³ 700 del 850 regiments en actiu, i aproximadament 1.500.000 homes.

començava a comprometre la defensa al Tagliamento. Malgrat el caos imperant després de 4 dies d'ofensiva, els especialistes consideren que a Caporetto només va sucumbir la II. armata italiana, i que la resta de l'exèrcit restà més o menys intacte a pesar de la confusió de la rereguarda on es condensaren i arrauliren les unitats disperses després de la retirada precipitada. Els 300.000 homes del III. exèrcit i els més de 200.000 del IV. es retiraren en cert ordre gràcies a les vies d'evacuació i foren capaços de refer-se i muntar una nova línia defensiva. Les baixes del III. i IV. exèrcit foren més aviat modestes i no suposaren ni el 20% dels seus efectius malgrat que en termes d'armament (peces d'artilleria) i de municions s'havia abandonat gairebé tot a l'enemic. La IV. armata, al front de la Càrnia, no tingué tanta sort. Uns 90.000 soldats foren fets presoners per les tropes austrohongareses durant la retirada. El replegament del II. exèrcit consistí en una cerca desesperada per trobar vies no col·lapsades i ponts intactes. Els austroalemanys mantingueren un bon ritme d'avenç -gràcies a la geografia i a les infraestructures viàries de la planura vèneta i friuliana- que dificultà la retirada italiana, sobretot per al II. exèrcit, que no comptà amb menjar i munició durant dies. El *Comando Supremo*, abandonada Udine, ordenà travessar el Tagliamento per aturar l'avenç enemic. A finals d'octubre, però, es féu evident que seria impossible frenar les forces austroalemanyes. El 31 d'octubre es realitzà una darrera temptativa defensiva al Monte Ragnona, i als ponts de Pinzano i Cornino però després de tres dies d'intensos combats s'abandonaren les posicions. El 3 de novembre tropes bosnianes creuaren el Tagliamento a Cornino impossibilitant la línia defensiva.

La crisi obligà al govern, amb petició expressa de Cadorna, a demanar ajuda als aliats que es negaren a enviar tropes (a excepció de les 6 divisions ja convingudes) si no s'alentia la retirada, o es buscava una línia amb majors possibilitats i probabilitats de ser defensada. Cadorna, contrariat per la situació d'extrema debilitat, transigí i ordenà un desplegament massiu rere el Piave, prèvia retirada del Tagliamento. L'exèrcit italià, després dels episodis negatius de Pradis (5-6 de novembre) i la pèrdua de la posició de la Clautana, abandonà definitivament el Friuli i la part oriental del Vènet i començà a desplegar i posicionar-se en els sectors¹⁶⁴ que seguien el curs del Piave. L'objectiu del Piave, com ho havia estat en el Tagliamento, era el de resistir l'avenç, i crear una nova línia de front sense excloure la possibilitat extrema de seguir la retirada fins al Mincio. El cansament, la falta o els problemes en l'abastiment de municions i racions així com la logística del transport obligaren les tropes austroalemanyes a aturar l'ofensiva. Von Hötendorff no aconseguí autorització, ni ajuda

¹⁶⁴ San Donà di Piave, el Monte Trevisano, el Montello i el massís del Monte Grappa.

alemanya, per a una ofensiva -altre cop- contra l'altiplà d'Asiago, Krauss consolidà la seva posició a la Càrnia i la indecisió de Ludendorff van permetre al *Regio Esercito* crear posicions defensives en el Piave i establir un nou front de guerra.

El resultat final¹⁶⁵ de la batalla de Caporetto (24-28 octubre), incloent les retirades primer al Tagliamento i finalment fins al Piave el 9 de novembre fou de 10.000 morts, 30.000 ferits, 293.000 presoners i 350.000 soldats dispersats, la majoria dels quals tornà a les seves antigues unitats o foren incorporats en d'altres. La xifra, en definitiva, dels soldats que restaren fora de combat de l'exèrcit italià entre el 24 d'octubre i el 20 de novembre fou d'uns 700.000. Les pèrdues materials també foren molt greus: 3.200 peces d'artilleria, 1.700 morters, 3.000 metralladores, 73.000 animals de tir, 1.600 camions i més d'un centenar d'hospitals de campanya.

Caporetto: la reacció de l'estat major del *Regio Esercito*

El 26 d'octubre el general Cadorna intentà amagar la veritat del desastre utilitzant un fingit optimisme sobre l'atac enemic, que la pròpia realitat acabà desmentint: l'ofensiva duta a terme entre Plezzo i Tolmino per tropes austroalemanyes havia trencat el front de l'Isonzo i havia obligat a l'exèrcit italià a una retirada desesperada vers el nou front al Tagliamento. La resta¹⁶⁶ de líders militars, malgrat la transcendència i l'obvietat dels seus errors, es dedicaren, segons Ragonieri (2005), a una cursa contrarellotge i frenètica per escapolir-se de les seves responsabilitats de la *débaçle* i mantenir el seu prestigi i honor intactes. La culpa, segons la cúpula militar, havia d'atribuir-se al clima de desafecció, al profund derrotisme imperant en la societat i en el govern que s'havia transmès a les tropes, les veritables culpables per la manca de voluntat, disciplina i coratge a l'hora d'enfrontar-se a l'enemic. El dia 28 Cadorna utilitzà el *bolletino* per acusar directament la tropa de la derrota. Considerà que "la manca de resistència de les tropes del II. exèrcit, retirades vilment sense combatre o ignominiosament fetes presoneres ..., ha permès a les forces austroalemanyes trencar el nostre flanc esquerre al front. Els esforços valerosos de les altres tropes no han aconseguit impedir a l'adversari que penetrés al sòl sagrat de la pàtria."¹⁶⁷ Malgrat que aquestes declaracions de Cadorna foren transmeses l'estranger a través d'una estació telegràfica pròpia, i que el govern un cop

¹⁶⁵ Segons els resultats de l'*inchiesta* (investigació) publicats a l'agost de 1919.

¹⁶⁶ La llista seria força àmplia però, a banda de Cadorna, els principals responsables serien el cap del II. exèrcit, el general Luigi Capello i el cap del XXVII cos d'exèrcit, el tinent general Pietro Badoglio. Altres fonts (Bencivenga) també acusen obertament el general Cavaciocchi.

¹⁶⁷ Citat MELOGRANI, *Op. Cit.* 398. Transcripció original a CADORNA, Luigi. *Pagine polemiche*. Milano: Garzanti, 1950, p. 254

assabentat volgué maquillar¹⁶⁸ les dures paraules del *generalissimo* italià, el fet suscità una gran indignació i polèmica en l'opinió pública italiana. Les declaracions inicials de Cadorna foren el preàmbul d'una sèrie de teories que es posarien sobre la taula per eximir les pròpies responsabilitats del desastre. Passat el moment d'indignació, segons Melograni i Gatti, Cadorna explicà el desastre com un complot dut a terme per una sèrie d'unitats de la II. armata. Teoria que, malgrat ser admesa en alguns dels cenacles del Parlament per alleugerar la possible culpa del *Comando Supremo*, no suportà la pressió i el rigor de la *comissione d'inchiesta* sobre Caporetto. Comissió on Cadorna acabà desdient-se de les seves anteriors acusacions de complot per manca de proves. Melograni (1998) destaca, per altra banda, que si la teoria del complot fou desmuntada al poc, la hipòtesi sobre la rebel·lió militar tingué una persistència en el temps molt dilatada. La interpretació moralista de Caporetto, segons Melograni, tingué una llarga vida per diversos factors i principalment per dos: el corporativisme militar com a mitjà per encobrir les veritables causes del desastre i la qüestió de l'orgull nacional. En el primer factor, Cadorna i Capello, malgrat les profundes dissensions, trobaren un denominador comú en la seva salvació i exoneració. Ambdós, a través de diferents mitjans, acabaren donant les culpes a la tropa. El primer l'acusà de covardia, de manca de disciplina i de falta de compromís amb la causa. Capello argumentà que la derrota s'havia degut, principalment, a una "falla morale" de la tropa. Capello esgrimia, doncs, la tesi del derrotisme i la baixa moral de la tropa. El resultat és que militar d'alta graduació assumí la mínima responsabilitat en el desastre. Ni per acció ni per omissió. L'altre factor que alimentà durant dècades la causa derrotista fou la manca de voluntat acadèmica, i política, per investigar un fet històric que hauria remogut massa consciències, menystingut el rol de l'exèrcit després de la victòria final el 1918 i, sobretot, hagués maculat l'orgull nacional deixant entreveure el derrotisme imperant com la causa que comportà la derrota i l'ocupació gran part del territori nacional.

Una darrera consideració sobre aquest apartat. La majoria de continguts enciclopèdics creats per militars o historiadors militars esmenten en algun moment de les seves entrades l'element o l'aspecte derrotista com un dels factors causant de Caporetto. No deixa de sorprendre, si es reprèn el que comentava Melograni, que potser una de les raons de la curiosa i dilatada vida de la teoria del *disfattismo* com la causa de Caporetto es degués, en gran part, a què el coneixement enciclopèdic sobre Caporetto es basés en aquesta teoria o hipòtesi. No pot

¹⁶⁸ Conscient del terrabastall polític que podia significar el coneixement per part de l'opinió pública de les declaracions de Cadorna, el govern decidí modificar la primer part del text, eliminant els fragments més compromesos, i deixant el primer paràgraf així: "La violència de l'atac i la deficient resistència d'algunes tropes del II. exèrcit han permès a les forces austrohongareses...".

sorprendre, doncs, que les tesis que defensin l'error o les causes militars com les principals causes de la derrota no s'esmentin mai, i que quan apareguin ho facin sota un vel de justificació o de forma clarament dissident¹⁶⁹ com és el cas de l'*Enciclopedia italiana*.

Caporetto: les causes

La majoria d'estudiosos distingeixen una doble casuística en la derrota de Caporetto. Isnenghi i Rochat (2008, 377-383), defensors -com Pieri i la resta d'estudiosos- de la teoria militar, consideren que cal diferenciar entre les que tenen un origen exogen a l'exèrcit italià, és a dir, les relacionades amb els mèrits de l'enemic, i les que estan directament relacionades amb el *Regio Esercito* i els seus responsables. Ambdós historiadors creuen que les causes de Caporetto no es poden individuar en factors isolats i independents, sinó que cal considerar la derrota com un conjunt de factors, on els encerts de les tropes austroalemanyes s'aliaren de forma dramàtica amb els greus errors i omissions de la seva contrapart italiana.

A banda de la casuística habitual¹⁷⁰, Isnenghi (1998) focalitza en tres factors l'èxit de l'ofensiva austroalemanya: element sorpresa, tàcticament i operativa; la renúncia a un bombardeig perllongat de les línies italianes, per un atac més contundent i reduït en el temps i, per últim, l'ús millorat de la tàctica d'infiltració de la infanteria. Les causes que afecten la part italiana se centren, pràcticament i exclusiva, en decisions errònies o omissions dels comandaments en la preparació i conducció de la batalla defensiva. Pieri (1982, 103) creu que el major culpable per escalafó i grau de responsabilitat dins l'exèrcit fou Cadorna. Isnenghi i Rochat també afirmen que a Cadorna s'ha d'imputar, en primer lloc, la manca de preparació per una batalla defensiva, i que malgrat que el 18 de setembre enviés ordres a les diferents unitats de primera línia perquè prenguessin mesures defensives en prevenció d'un possible contraatac austríac, ordre que reiterà el 10 d'octubre, no envià mesures concretes ni es preocupà de controlar el compliment de les seves ordres. Pieri no és, potser, tan taxatiu amb Cadorna, però sí que l'acusa d'errors en la valoració de l'ofensiva, fet que li reportà una gran sorpresa estratègica, per la qual fou incapaç de preparar una defensa efectiva. Isnenghi i Rochat també afegeixen que el fet que Cadorna no creés una reserva de tropes eficients palesa

¹⁶⁹ Cas de l'entrada "Caporetto" d'Amedeo Tosti, on es nega la teoria del 'sciopero militare' (la rebel·lió militar) usant una de les referències bibliogràfiques que apareixen a l'entrada i que és una obra de Gioacchino Volpe.

¹⁷⁰ Les tècniques d'infiltració emprades per les unitats alemanyes al front de Tolmino, l'ús de gasos tòxics o la perfecta coordinació entre l'artilleria i l'infanteria en el moment de l'atac, així com a la rendició o l'abandonament de les posicions per part de les tropes italianes.

que no creia o menysvalorà la possibilitat d'un atac austríac després de la batalla de la Bainsizza¹⁷¹ a l'agost.

Isnenghi continua atribuïnt responsabilitats seguint la cadena de comandament. El següent és el comandant en cap de la II. armata, el general Luigi Capello. L'historiador, com també Pieri i la resta d'especialistes, considera que Capello "ignorà deliberadament les ordres de Cadorna" i no modificà la disposició ofensiva que presentaven les seves tropes. Tampoc situà tropes de reserva en els sectors més decisius i ignorà fins a l'últim moment les notícies o informacions de la intel·ligència militar sobre un imminent atac enemic. El darrer responsable de la desfeta de Caporetto és Pietro Badoglio, comandant del XXVII. cos d'exèrcit, situat en el sector on tingué lloc l'atac decisiu de l'ofensiva (Tolmino). Segons la historiografia, Badoglio -com Capello- tampoc modificà la disposició de les seves tropes en mode defensiu. També se l'acusa d'haver 'abandonat' a les seves tropes en els moments decisius de l'ofensiva. Pieri (1982, 151) l'acusa, entre altres coses, d'haver desobeït -com Capello-la desmobilització de les seves tropes de l'esquerra de la riba de l'Isonzo, és a dir, de no haver pres un posicionament defensiu i de no haver ordenat treball de contrabateria per contrarestar l'enemiga. Badoglio tampoc envià la brigada Napoli a la defensa del congost de Foni, tal com li havia ordenat Capello, unes setmanes abans. Isnenghi conclou, però, que no es pot singularitzar en certs comandaments tot el pes de la culpa ja a que Caporetto fallà tot el sistema de comandament de l'exèrcit italià per raons difícilment explicables, però que estan relacionades amb el que anomena la "*fossilizzazione offensiva*". Una fossilització de la doctrina ofensiva que no s'adaptà a l'evolució de la guerra moderna i, en concret, a la guerra de posicions on les tàctiques defensives. Tàctiques que tenien un pes primordial com en altres fronts, inclòs en el propi front italià però només practicada per les forces austrohongareses. També és interessant destacar l'opinió d'Adriano Alberti, un dels millors especialistes militars sobre l'esdeveniment, qui va comprendre la transcendència d'algunes de les seves conclusions quan la publicació de la seva obra¹⁷² fou postergada pel feixisme sota l'argument "que no era l'hora de fer història, sinó de construir mites", en relació a construir una imatge mítica d'una fita de la història nacional italiana. Alberti, militar, cap de la secció històrica de l'Estat major de l'exèrcit entre 1919 i 1924 i autor -per altra banda- d'una subsecció¹⁷³ de l'entrada sobre la guerra mundial a l'*Enciclopedia italiana*, va reconèixer que la derrota es degué a factors

¹⁷¹ Nom que també rep l'11ª batalla de l'Isonzo.

¹⁷² ALBERTI, Adriano. *L'importanza dell'azione militare italiana : le cause militari di Caporetto*. Roma : Stato Maggiore dell'Esercito. Ufficio Storico, 2005.

¹⁷³ ALBERTI, Adriano. «Le operazioni militari sulli fronti francese, russa, balcanica e in Asia minore». A: "*Guerra Mondiale*" dins *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 1933., p. 112-142.

militars. Segons ell, les causes de major a menor importància foren una pèssima disposició de les posicions defensives de primera línia, ordres discutibles, una tardana predisposició per a l'estratègia defensiva, una inadequada disposició de les tropes de reserva a la rereguarda, manca de mentalitat per una guerra de trinxeres i oficials massa joves i inexperts a les primeres línies.

Caporetto: les conseqüències

A banda dels evidents efectes sobre la qüestió de l'exèrcit¹⁷⁴, i de la conducció de la guerra, les conseqüències de la derrota de Caporetto en el front domèstic van ser molt transcendents, no sols per l'últim tram de la guerra -que alguns historiadors assimilen a un "*vero miracolo de Caporetto*"¹⁷⁵ sinó als canvis que s'operaren en el si de la societat italiana. Els efectes de Caporetto foren demolidors. Especialistes, com Gibelli o Melograni, consideren que Caporetto contribuí a aprofundir, encara més, les divisions existents en la societat italiana sobre el significat nacional de la guerra, i la forma d'enfrontar-la. Les consideracions de caràcter social i classista s'afegiren a les ferides obertes per la posició respecte el conflicte (*neutralismo* versus *interventismo*). Els retrets per la conducció de la guerra, o les crítiques per actituds o manifestacions derrotistes pujaren de to i agafaren una dinàmica de recriminació i d'odi vers les dues posicions. Les posicions neutralistes, o de defensa de la fi de la guerra, defensades per una majoria dels sectors obrers o camperols s'enfrontaren a les de les classes mitjanes i benestants que defensaven prosseguir la guerra fins a la victòria, costés el que costés. Malgrat que el nou govern d'Orlando es bastí al voltant de la idea de "l'unità nazionale", l'enfrontament entre les dues visions i el que representaven assolí nivells extrems. L'intervencionisme més radical i nacionalista atjà campanyes d'una gran visceralitat, arribant a considerar els contraris a la guerra d'enemics a la pàtria, i a ser considerats pitjors que els propis enemics externs. La burgesia *patriotica*, alimentada per la propaganda d'una derrota provocada per la *vigliaccheria* i la *ribellione* de la tropa, començà a sentir-se amenaçada per les masses. Una massa, considerada xusma, que fou assimilada al món camperol i a un proletariat inculte i insubordinat que havia abandonat les seves posicions al front. Les classes populars, veient també que les seves esperances de pau o d'aturar la guerra s'esvaïen per la reacció de les classes dirigents, i que, a més, eren acusades de derrotisme pels mateixos

¹⁷⁴ Les conseqüències de Caporetto en el *Regio Esercito* foren nombroses, destacant la destitució del general Cadorna pel general Díaz com a comandant en cap del l'exèrcit, així com una sèrie de canvis en el tractament de la tropa (llicències, permisos, racions, ...), l'alleugeriment de la fèrrea disciplina, etc. Els canvis que s'operaren en el si de l'exèrcit italià tenen nombrosos punts en comú en els que tingueren lloc en l'*Armée* francesa després de la desfeta de Chemin de dames, i dels nombrosos casos d'indisciplina i revolta en el seu sí.

¹⁷⁵ GIBELLI, a. Op. Cit., p. 251.

sectors que iniciaren la guerra, evolucionaren des d'una crítica política mesurada a un ressentiment visceral. Els combatents també es veieren implicats en aquesta divisió profunda de la societat. Independentment de la seva extracció social, i conscients de no tenir cap mena de responsabilitat en els resultats de la derrota, se sentiren -en gran mesura- injustament acusats i incompresos.

Caporetto suposà la radicalització de les posicions ja enfrontades des dels inicis de la guerra i sintetitzà el conflicte i la divisió política i social a Itàlia. Les manifestacions a favor i en contra del que significà Caporetto reproduïren, però a un nivell més elevat, les que tingueren lloc abans del “*Maggio radioso*”. Caporetto, depenent de la seva interpretació, es convertí en sinònim de desastre militar, d'humiliació nacional, d'enfonsament moral, d'amenaça d'un enemic extern però també es relacionà amb l'amenaça d'un enemic intern, així com de complot i de traïció. La creença entre els sectors intervencionistes, especialment radicals, que Caporetto havia estat possible gràcies a la traïció i al complot de les tropes en massa anà en augment i tingué expressions molt properes a la violència política, a una versió italiana de la *brutalisation* (Mosse). La instrumentalització de Caporetto pels diferents sectors polítics fou la mostra de com la societat de masses s'anà introduint de forma irreversible en les àrees de la decisió política, un reducte que fins feia molt poc estava reservat a les elits. Caporetto inoculà en els sectors intervencionistes, especialment els nacionalistes, un sentiment patriòtic i de salvaguarda de la nació que trobà una expressió inèdita en la formació o en la construcció d'un teixit associatiu i institucional no governamental inèdit fins la data. Sectors professionals com la medicina, l'advocacia, el món de l'ensenyament o el del comerç començaren a crear institucions de caràcter patriòtic per salvaguardar els valors que consideraven en perill després dels resultats de Caporetto, i de l'amenaça derrotista, que s'associava a sectors proletaris i socialistes. El magma neutralista, millor organitzat però amb menys notorietat mediàtica, continuà les seves mobilitzacions i demostracions de força al carrer.

Caporetto, com en les manifestacions de 1915 a favor o en contra de la guerra, però amb una menor intensitat, tingué una significació transcendent pel moment històric, però sobretot per l'esdevenidor més proper. Les mobilitzacions públiques al carrer significaren un canvi de paradigma en la política d'època liberal. La societat de masses va irrompre de forma definitiva a la política italiana a partir de 1917, a través de les manifestacions contràries o de suport a la guerra, fet que continuà amb una altra magnitud i horitzó fins l'arribada al poder del feixisme, on la política *fatta a l'strada* s'institucionalitzà i se li atorgà un altre valor. Caporetto fou, segons els especialistes, el segon capítol o intent de la societat italiana per demanar una participació més activa dins els cercles de poder que, de mica en mica i per la

inacció del propi sistema parlamentari liberal, anà desplaçant-se cap al carrer. El clima de polarització social no es degué sols a Caporetto. L'afebliment de la institució parlamentària i del sistema s'arrossegava des de Giolitti, Salandra, i sobretot gràcies a la repressió del *disfattismo*. Malgrat les crítiques de Cadorna i dels sectors nacionalistes al govern per l'extrema tebior vers les mostres de derrotisme, el govern Boselli, a inicis d'octubre de 1917 havia decretat més mesures per a mantenir l'ordre (repressió i presó per qualsevol acte de derrotisme, incloses manifestacions, opinions o expressions en contra del govern, de l'estament militar o de les operacions militars empreses) que en períodes anteriors com el de Salandra.

Les polítiques repressives i de control ideològic, que es dilataven fins més enllà del final de la guerra, afavoriren les posicions de l'intervencionisme més nacionalista i radical. El veritable contrapès vers l'*interventismo* fou el decantament del govern d'Orlando vers la dreta i que Sonnino es mantingués com a ministre d'exteriors, el ministre que havia volgut des d'un primer moment entrar a la guerra. La permanència de Sonnino revelava la preeminència de l'intervencionisme, i mostrava les paradoxes o contradiccions italianes ja que malgrat el desastre de Caporetto, els polítics italians encara mantenien els mateixos objectius establerts al Pacte de Londres a l'abril de 1915. Segons Labanca (2006), en l'últim any de la guerra Itàlia es veié immersa en un clima de gran polarització política, amb la difusió de posicionaments polítics oposats, amb un Parlamento desautoritzat de la majoria dels seus poders i amb una classe política dividida i enfrontada més que mai malgrat les dificultats del moment.

La commissione d'inchiesta: el colofó de Caporetto

El 12 de gener de 1918 el govern Orlando ordenà la constitució d'una comissió d'investigació sobre Caporetto. La comissió presidida pel general Caneva va concloure les investigacions el 25 de juny de 1919, després de 241 compareixences, més d'un miler de declaracions o testimonis verbals, i la compilació de més d'un centenar de volums amb informació vària que resultà en la publicació definitiva de 3 volums. La historiografia italiana, en general, ha considerat que les conclusions de la comissió d'investigació tenien una doble funció. La primera, exonerar les tropes de l'exèrcit italià de la derrota de Caporetto sobre les acusacions de revolta o rendició en massa, que foren emeses pels principals caps militars i, especialment, per Cadorna. La segona funció, i no menys important, fou determinar que la derrota es degué a causes majoritàriament militars però sense assenyalar directament un comandament o cap en concret. Si bé és cert que la presumpta responsabilitat semblà recaure en la persona del

comandant en cap Luigi Cadorna, especialment destacables són algunes reiteracions i omissions. El cas de les omissions és el més interessant ja que sembla exonerar o disculpar dels errors comesos a un dels protagonistes més destacats: tinent general Pietro Badoglio, cap del XXVII. cos d'exèrcit. Fadini, Silvestri, Monticone, Bencivenga o Isnenghi no dubten a considerar Badoglio com un dels responsables principals, sinó el més determinant de la derrota de Caporetto. Fadini (1992, 202) és més explícit quan afirma que “fou evident el desig o necessitat de la Comissió de protegir Badoglio eximint-lo de responsabilitats en el desastre.” Continua afirmant que les responsabilitats de Badoglio hi eren, com les de Cadorna o Capello, malgrat que la Comissió tractà d'atenuar-les sense cancel·lar-les. L'exoneració total, conclou Fadini, es produí més tard amb la 'intervenció' política que féu desaparèixer 13 pàgines de les *Risultanze della Commissione d'indagine su Caporetto*, sobre l'actuació de l'artilleria del cos d'exèrcit que comandava Badoglio, i que segons l'historiador, facilità la ruptura del front per part de les tropes alemanyes. Les conclusions de l'*inchiesta* es plantejaren en termes de concòrdia, amb la voluntat de tancar ferides socials i de no assenyalar culpables individuals que poguessin justificar determinades posicions polítiques en els anys convulsos del primer *dopoguerra*.

117

Les conclusions consideraren, literalment, que:

“els esdeveniments de l'octubre de 1917 que obligaren a l'exèrcit italià a replegar-se [...] fins més enllà del Piave presenten les característiques d'una derrota militar, i que les causes determinats de naturalesa militar, siguin tècniques o morals, predominen segurament sobre altres factors aliens a la tropa, i que la influència de la qual -que la present *Relazione* demostrà exagerades- no permet a ningú inferir que els esdeveniments es poguessin deure a causes polítiques. La derrota, a més de causes locals i ocasionals, es produí també pel concurs de factors complexos sempre de naturalesa militar, procedents de l'exèrcit, les quals -unides a contingències excepcionals- expliquen la dura campanya contra l'ànim i la fortalesa del propi exèrcit...”¹⁷⁶

La comissió manifestava d'aquesta forma al govern les últimes conclusions a les quals havia arribat el 25 de juliol de 1919. Les investigacions sobre Caporetto eximien la tropa i negaven qualsevol acusació sobre propaganda política, derrotisme o pura desafecció. Les conclusions no assenyalaven directament els culpables, però sí negaven categòricament certes acusacions sobre la tropa, amb totes les repercussions polítiques que això significà durant el període

¹⁷⁶ *Relazione della Commissione d'inchiesta – R.D. 12 Gennaio 1918, n. 35. Dall'Isonzo al Piave-24 ottobre - 9 novembre 1917. Vol. II, p. 43.*

bèl·lic i els primers anys del primer *dopoguerra*. La comissió esmentà les possibles causes morals però sempre en segon terme, puntualitzant que les causes militars foren les principals. La publicació i difusió dels resultats de la investigació suposaren un veritable daltabaix polític. El govern de Nitti, pocs dies després, s'afanyà a aigualir les conclusions per evitar la manipulació política dels sectors neutralistes i socialistes, així com les protestes o mostres de suport de l'exèrcit dels sectors intervencionistes més radicals. Malgrat les dificultats, Nitti -i la premsa afí als sectors intervencionistes més ponderats- llançaren una campanya per apaivagar els ànims en determinats sectors obrers i d'esquerra. El fet més paradoxal de les conclusions de la investigació és que, en lloc de proporcionar una explicació racional i contrastada del que havia succeït a Caporetto tingué uns efectes encara més perniciosos. La investigació serví de forma involuntària per atiar encara més les diferències entre els detractors de la guerra i els seus defensors. Els sectors que defensaren la intervenció, i en gran part, la conducció de la guerra es veieren assenyalats. Consideraren, segons Rochat, que la comissió d'*inchiesta* era una mena de judici sumaríssim sobre la pròpia intervenció, la forma en què es conduí la guerra i els mitjans emprats per assolir la victòria. Els sectors neutralistes, per contra, empraren els resultats per carregar contra l'intervencionisme però sobretot contra el govern, del qual denunciaren la seva tebiesa en el tractament de les conclusions.

118

1917: Conclusions

Segons Rochat (1976 b, 110), “Caporetto és el punt crucial de la guerra on s'evidencien totes les contradiccions, i a partir del qual es precipiten decisions de llarga durada”. Una afirmació que aglutina algunes de les reflexions més encertades sobre la significació de Caporetto en el global de la guerra però també un factor clau en la història d'Itàlia posterior, tal i com afirma Gibelli (2005, 257):

“si la Gran Guerra és una cruïlla en la història de la Itàlia contemporània, Caporetto és -en tots els aspectes- una cruïlla en la història de la guerra: una *summa* de totes les emocions i transformacions que la guerra suscità, ... una revelació enlluernadora de les seves contradiccions que es convertí en una fita de la memòria [nacional] però també de les reflexions a l'entorn del lloc que aquesta ocupa en l'història nacional”.

Labanca (2006, 103) creu que Caporetto “no resumeix totalment l'experiència d'Itàlia a la Gran Guerra, malgrat que permet individuar -millor que altres moments o episodis- no sols molts aspectes de la participació italiana al conflicte, sinó alguns dels fets més transcendents

de la història italiana”. Afirmarà que Caporetto més que una constatació és un símptoma, el que designarà Silvestri com la “*Italia caporetta*”. El “caporetismo”, segons Melograni (1998), és un dels fils conductors que lliga la història italiana, de l’*Unità* a la Itàlia règia i liberal amb la monàrquica-feixista i finalment amb la Itàlia republicana. Segons ambdós, la “*Italia caporetta*” és aquella superestructura ideològica o imaginari on la societat italiana, i especialment els seus dirigents, evidenciaren una manca de sentit de la proporció i on els objectius estaven molt allunyats de la realitat, és a dir, que existia un clar desequilibri entre els fins i la preparació per a dur-los a terme. La “Itàlia caporetta” fou la mateixa, que en paraules de Silvestri, anà mostrant les seves carències en els mesos previs a la intervenció a la guerra, en el manteniment d’una doctrina ofensiva en tots els front bèl·lics o a reclamar a la societat una implicació per la qual no estava preparada ni econòmicament, ni industrialment ni nacional. Caporetto fou, doncs, un més dels episodis o fets de la història italiana on l’horitzó real i el virtual estaven més allunyats.

El *Caporetto* històric permet nombroses interpretacions. La lectura relacionada amb la construcció de la memòria en el context previ al feixisme (1918-1922) i en el feixista és l’única que proporciona un interès especial per a la tesi. Malgrat que el gruix de les reflexions sobre aquesta qüestió es tracten de forma més aprofundida en la secció següent, considero interessant avançar unes qüestions. La centralitat de Caporetto en el discurs i en l’arena política dels mesos posteriors a la guerra, amplificada per la publicació dels resultats de l’*inchiesta* a l’agost de 1919, suposaren un obstacle per concloure el trauma de la guerra. Les conclusions de la comissió d’investigació, ideada i proposada pel govern com una mena de bàlsam per tancar les ferides dins la societat al voltant de guerra, desagradaren més als sectors intervencionistes que als neutralistes. Segons Isnenghi i Rochat (2008, 401-402), els resultats significaren “una substancial absolució de socialistes, neutralistes i catòlics, que havien estat els principals acusats en el *bolletino* del 28 d’octubre”. L’objectiu del govern, primer d’Orlando i després de Nitti, fou el de superar el trauma de Caporetto, i de la seva significació, posant l’èmfasi en el seu caràcter de parèntesi històric en el camí cap a la victòria representat per Vittorio Veneto. Nitti, abans que Mussolini, considerà que la “*vittoria ha chiuso i conti e che i troppi interrogativi sono diventati oziosi*”¹⁷⁷.

El govern, així com gran part de la premsa i del món acadèmic, optaren per una lectura política de Caporetto. Una interpretació eminentment patriòtica, que servís de lloc comú de la memòria, com la fita anterior, i necessària, a la victòria, on les energies i anhels de la nació

¹⁷⁷ Citat a ISNENGHI, *Op. cit.* 402. (“la victòria ha tancat les comptes... i els excessius interrogants han esdevingut ociosos (inútils)”)

italiana s'havien conjurat per resistir i vèncer l'enemic. Els últims governs liberals optaren per fer una lectura interessada i de caràcter patriòtic de la guerra, i en especial de Caporetto, sense una rehabilitació expressa dels principals responsables militars, i passant de costat, per les reivindicacions militars. La interpretació *patriottica* no acabà de convèncer els antics sectors neutralistes, i a l'esquerra en general, que observaren en les polítiques i declaracions governamentals sobre la guerra com una via per silenciar, i enterrar, el que seguien considerant el sacrifici inútil i gratuït de milers de ciutadans. L'esquerra, i el moviment obrer en ple, recolzats per la premsa afi¹⁷⁸ inicià una campanya de denúncia després d'agost de 1919. Consideraven l'actitud del govern sobre Caporetto, i allò que simbolitzava, com un exercici programat i premeditat de desmemoria històrica i d'ocultació de la veritat. Gibelli (2005) considera que la manipulació per silenciar una determinada interpretació de la guerra, com afirma que succeí, significà la segona derrota de l'esquerra política i dels sectors neutralistes després de la primera derrota de la intervenció. Segons Gibelli, la interpretació en clau nacionalista i *patriottica* de Caporetto, així com i la posterior catarsi que possibilità el desvetllament de les energies i de l'esperit nacional italià vers la victòria final, sublimada en Vittorio Veneto és el segon acte o versió del "*miracolo de Caporetto*". El primer miracle, operat per la nació italiana en ple, fou el de transformar la derrota i la humiliació, en les energies per a la victòria final. El segon miracle fou el d'interpretar Caporetto com un fet positiu i transcendental en la història italiana, i no com el que fou: un veritable desastre que sublimà les contradiccions intrínseques del front domèstic en la guerra al front.

El feixisme heretà les dues visions sobre Caporetto i la victòria final. La qüestió, però, ja no era interpretar la Itàlia de Vittorio Veneto o restituir l'honor als "*trinceristi*". El feixisme, i el seu aparell de propaganda, decidí manipular i instrumentalitzar la memòria de la guerra, entre d'altres qüestions, per rehabilitar aquells militars¹⁷⁹ que havien estat assenyalats a l'*inchiesta*. Les finalitats eren nombroses però les més destacades foren enaltir el rol de les forces armades per atraure-les, de forma definitiva, al nou règim, enfortir el vincle ideològic entre feixisme i l'experiència de guerra i sublimar el valor del "*trincerismo*" com un dels cresols de la nova Itàlia.

¹⁷⁸Sobretot l'*Avanti!*

¹⁷⁹ Principal Cadorna, Capello o Cavaciocchi entre d'altres.

2.3.4 1918: Piave, Grappa i Vittorio Veneto

La battaglia d'arresto al Piave i Monte Grappa

El 9 de novembre de 1917 el general Diaz assumí el comandament suprem del *Regio Esercito* després de la destitució del general Cadorna. La tasca de recuperació i reorganització de l'exèrcit italià foren els seus objectius primordials. Els dubtes sobre l'operativitat de l'exèrcit italià quedà esvaïda durant els primers combats al nou front del Piave. Segons Isnenghi i Rochat (2008, 404), els recels sobre la capacitat combativa de les tropes italianes resultaren infundats, així com la denúncia de Cadorna i altres membres de la cúpula militar sobre la crisi moral que afectà l'exèrcit. El veritable problema era la delicada qüestió de les reserves. L'exèrcit italià no tenia prou reserves per cobrir tot el front i mantenir, alhora, una rereguarda amb tropes suficients en cas de trencament del front. A inicis de novembre, França i Gran Bretanya enviaren a Itàlia prop de sis divisions per fer front a la crisi de Caporetto, i recolzar el front del Piave. Tanmateix, segons Rochat, Foch es negà al fet que les tropes aliades entressin en combat per rebutjar els austrohongaresos. Ordenà que les divisions aliades només contribuïssin en cas de trencament del front. Ruptura que no es produí per la resistència italiana i el cansament austríac. Esvaït el perill de trencament, dues divisions franceses pujaren al front entre el Piave i el Grappa, i tres britàniques van ser enviades al Montello, al sector central del Piave. Sectors crucials per a la defensa del front a mitjan de novembre però que a principis de desembre ja s'havien estabilitzat. Aquesta constatació permet als historiadors fer una triple consideració. Primera, que l'aportació aliada fou secundària en l'anomenada battaglia d'arresto¹⁸⁰. Segona, que malgrat el rol secundari aliat en la batalla d'arresto, reconeixen que la presència de tropes aliades va permetre a Diaz situar al nou front totes les tropes italianes disponibles. Tercera, de caràcter polèmic, però molt significativa per a la tesi. Isnenghi i Rochat afirmen (2008, 404) que s'equivoquen els historiadors francobritànics quan sostenen que fou gràcies als aliats que se salvà Itàlia. Consideren que aquesta falsa creença es deu a una visió un xic racista que existeix "*oltrealpe*" sobre el front italià. Ambdós especialistes tampoc s'abstenen a criticar la historiografia italiana quan fa el mateix amb turcs i búlgars o quan menysté totalment l'ajuda aliada.

¹⁸⁰ La historiografia militar entén per la batalla d'arresto o d'aturada d'inicis de novembre de 1917 com el colofó a l'ofensiva de Caporetto, format per un conjunt d'operacions bèl·liques destinades a posicionar i situar en un front estable i òptim per la defensa a les tropes italianes després de la retirada del front isontí a causa de la victòria austroalemanya en els sectors de Tolmino i Plezzo, i que significaren la ruptura total del front oriental italià.

La *battaglia d'arresto* es va combatre al Piave, al Grappa i a l'altiplà d'Asiago¹⁸¹. La superioritat austrohongaresa al Piave era enorme. Les posicions italianes, per contra, eren improvisades. El riu s'erigí, per fortuna per als italians, en una posició defensiva de primer ordre. Gràcies a les abundants pluges de la tardor, el Piave es féu infranquejable, i malgrat els reforços alemanys, l'exèrcit austrohongarès no aconseguí creuar al marge dret del riu, que romangué en mans italianes. Els combats més durs es produïren al sector del Grappa, un massís muntanyós entre els rius Brenta i Piave, que esdevindria símbol nacional i que acabaria engruixint el mite del discurs i la historiografia nacionalista a partir del mateix final de la guerra, gràcies, en part, a la campanya de la premsa¹⁸². El Grappa, com el Piave, esdevindria el símbol de la resistència italiana, i el *turning point* de la guerra per a Itàlia. La resistència del sector es confià a la IV. armata, que comptava amb uns 50 batallons per a resistir l'atac del poderós XIV. exèrcit austroalemany. La batalla s'allargà durant mes i mig, amb reiterats i durs combats i contraatacs a ambdues ribes del riu. Finalment, i després de baixes elevadíssimes, el comandament austríac ordenà el cessament de l'ofensiva sobre el Piave a mitjan de desembre¹⁸³. Els combats al sector central del Piave no es reprendrien fins el juny de 1918. Els enfrontaments al sector occidental del nou front, a Asiago, també foren durs però no van tenir la càrrega mítica dels del Piave o el Grappa. La historiografia italiana considera la batalla *d'arresto* com la Primera batalla del Piave.

Superada la primera batalla al Piave, Itàlia s'anà refent de la crisi de Caporetto. Moltes unitats del *Regio Esercito* foren reconstituïdes¹⁸⁴ ja a la primavera de 1918, just quan els serveis d'intel·ligència militar informaren que l'exèrcit imperial preparava una gran ofensiva estival. El nou comandant suprem Diaz, demostrant canvis en l'operatiu i en la conducció bèl·liques, rebutjà una proposta francesa per llançar una ofensiva preventiva. Diaz decidí de forma prudent preparar el seu exèrcit per a una resistència activa. L'estratègia defensiva del general Diaz, tal com afirmen els estudiosos, fou una decisió intel·ligent donada la situació de l'exèrcit italià, però sobretot tenint en compte l'estat de l'austrohongarès. El juny de 1918,

¹⁸¹ Sector situat al sortint del Trentí on tingué lloc durant la primavera de 1916 la batalla dels altiplans o la Strafexpedition segons la nomenclatura austríaca.

¹⁸² Especialment interessants són les cròniques de Luigi Barzini pel *Corriere della sera*. En concret “*La sconfitta dell'invasore*” (24.6.1918), “*La forza del nemico e la nostra*” (26.6.1918), “*Coi fu annientato l'esercito austriaco in dieci giorni di durissima battaglia*” (9.11.1918) o “*Il valore strategico e politico della battaglia del Piave*” (7.12.1918).

¹⁸³ L'ofensiva del Grappa de 1917 es considera finalitzada a mitjans de desembre, malgrat que el 30, les tropes italianes i franceses aconseguiren reconquerir el cim del monte Tomba i la vessant del Monfenera.

¹⁸⁴ Rochat parla de 300.000 homes i 3.000 peces d'artilleria enviades al front durant els primers mesos de 1918.

amb la represa ofensiva austríaca en el mateix sector, s'inicià la Segona Batalla del Piave o la *battaglia del Solstizio*¹⁸⁵.

2ª batalla del Piave o *battaglia del Solstizio*

L'ofensiva austrohongaresa del Piave, iniciada a mitjan de juny de 1918, responia al mateix criteri i gènesi que les ofensives primaverals¹⁸⁶ de l'exèrcit alemany al front francès: jugar la darrera carta per infligir una derrota definitiva que permetés oferir una sortida victoriosa a la guerra, i sobretot a la crisi de subsistència dels respectius exèrcits i front domèstics. L'extrema fatiga i esgotament de les societats en guerra i els greus problemes d'abastiment de menjar o de matèries primeres feien insuportable, a finals de 1917, la perspectiva d'un o dos anys més de guerra. Les ofensives alemanyes d'abril i maig de 1918, com l'austríaca al juny de 1918, s'han d'analitzar sobre la perspectiva d'un últim i definitiu intent per guanyar la guerra. En el cas austríac s'hi afegien, a més, dos factors extra: la desintegració *de facto* de l'imperi sota la pressió de les diverses nacionalitats i el fracàs de les negociacions per una pau separada.

123

Els plans austríacs per a la segona batalla del Piave consistien a atacar en tot el front italià. La matriu era molt semblant a la de Caporetto: tècniques d'infiltració per infanteria d'assalt i una potent, però breu, cobertura de l'artilleria amb gasos tòxics. Malgrat el potencial i la disposició tàctica austríaques, Diaz havia assimilat els errors de Caporetto. Gràcies als informes de la intel·ligència militar, preparà una defensa elàstica a les primeres línies disposant de nombroses unitats de reserva que, en cas de ruptura, frenarien l'avenç enemic.

Els combats s'iniciaren el 15 de juny, i abastaren del Trentí al mar. L'ofensiva fracassà en els sectors d'Asiago, però, sobretot al Piave i al sector del Grappa¹⁸⁷, els austríacs posaren a prova la resistència italiana. El comandament imperial, malgrat alguns èxits puntuals, s'adonà que la situació no era la mateixa que a Caporetto i que els italians havien pres mesures per a dur a terme una guerra defensiva, amb el que significava per a les seves expectatives. El 16 de juny l'avenç austríac s'interrompé. El riu Piave va créixer per sorpresa i els reforços austríacs no van poder consolidar les posicions conquerides. L'artilleria i l'aviació italianes iniciaren un atac intensiu de les posicions enemigues durant cinc dies, fins que von Hötendorff decidí suspendre l'ofensiva en part per la petició d'ajuda alemanya al front occidental. El Montello, Nervesa i altres sectors foren abandonats, i el delta del Piave fou conquerit per les tropes de la

¹⁸⁵ La designació de batalla del *solstizio*, a banda de les llicències poètiques de D'Annunzio, pren el nom per les dates en què tingué lloc, el solstici d'estiu (15-22 de juny).

¹⁸⁶ Anomenades per la historiografia militar *Kaiserschlacht* (batalla imperial)

¹⁸⁷ Els austríacs aconseguiren prendre les posicions italianes a les vessants del Montello.

III. armata italiana. El 26 de juny totes les forces austríaques havien retornat a les seves posicions del 15 de juny a la riba esquerra del Piave. Els resultats i la resistència italiana a la segona batalla del Piave van tenir una lectura triomfalista a tota Itàlia, i van significar per a gran part de l'opinió pública, i també nombroses intel·lectuals, polítics i periodistes, la mostra definitiva de la recuperació de l'exèrcit i, sobretot, de la *riscossa* de l'esperit bèl·lic i l'orgull nacional italià. Minitti (2002, 69) considera que la batalla del solstici “fou la primera i veritable batalla nacional que havia lluitat Itàlia”.

Vittorio Veneto (24 octubre – 4 de novembre de 1918)

“Tutto il popolo italiano guarda in questo momento a noi, cui sono affidate a quest'ora le sorti della Patria. La storia dell'Italia futura, forse per un secolo, dipenderà dalla fermezza e dal fervore di cui saranno capaci nelle prossime ventiquattro ore gli nostri animi!”¹⁸⁸

Així exhortà el general Caviglia els soldats del front del Grappa en el seu ordre del dia el 28 d'octubre de 1918 després de 4 mesos de lluita i resistència contra les tropes austríaques. L'exèrcit imperial feia dies que resistia l'empenta italiana per a trencar la seva pressió sobre la línia italiana, que se sostenia amb prou feines des de la precipitada retirada vers el riu Piave de feia un any. La gènesi, desenvolupament i desenllaç de la batalla de Vittorio Veneto, malgrat la campanya de mitificació i glorificació per la historiografia nacionalista, sempre estigué envoltada -encara avui- d'una manca d'unanimitat en la seva interpretació. Les lectures més enceses, patriòtiques i nacionalistes optaren per definir-la com una victòria èpica, on l'exèrcit enemic havia estat anihilat i la victòria final de la guerra havia estat un passeig militar només frenat per l'armistici de l'11 de novembre. L'altra interpretació, més ponderada, menys inflamada nacionalment i patriòtica, i molt més analítica i rigorosa, considerà que la batalla i els seus resultats foren el paradigma del que havia estat la guerra durant més de 4 anys: una guerra de desgast, on la resistència de les tropes i de les nacions serien determinants i on les velles tàctiques o els manuals de la guerra de moviments eren obsolets. La naturalesa de la guerra havia evolucionat a cop de canó. L'artilleria era qui dominava el camp de batalla i no la tàctica militar.

La batalla de Vittorio Veneto, com la *batalla dels 100 dies* al Front occidental (iniciada a començaments d'agost de 1918), es decantà a favor d'aquell exèrcit que resistí més que

¹⁸⁸Tot el poble italià us mira en aquests moments, als que s'us ha confiat el destí de la pàtria. La història futura d'Itàlia, potser per un segle, dependrà de la fermesa i del fervor del que seran capaços en les pròximes vint-i-quatre hores els nostres esperits (ànims).

l'altre. Vittorio Veneto fou, segons els estudiosos¹⁸⁹, el resultat d'una innegable resistència, empena i tenacitat italianes combinat amb el cansament, desànim i evident descomposició d'un exèrcit que lluitava per un imperi austrohongarès en plena implosió i disgregació. Pieri (1982, 200) reconeix però que el mateix decisiu dia 28 d'octubre, en què la batalla va donar un gir favorable al *Regio Esercito*, les tropes del 4t exèrcit del general Giardino situades al Grappa foren incapaces d'atacar pel cansament acumulat després de 4 dies d'atacs ininterromputs dels austríacs contra el monte Grappa, que els propis italians mantenien amb prou feines. Pieri creu (1982, 201) que en aquell punt dels combats, "lluny d'haver trencat o enfonsat la línia enemiga, conservaven amb prou feines tres caps de pont a l'altra riba del riu, mentre semblava que el mateix Grappa es sostenia de miracle!"¹⁹⁰

L'anàlisi de l'episodi posa de manifest les dificultats que hagué de superar l'exèrcit italià després de 5 dies de combats, iniciats el 24 d'octubre, on la primera línia austríaca semblà recuperar forces per a rebutjar nombrosos atacs, i fins i tot per a contraatacar i reconquerir algunes posicions prop del cim del Grappa. La pluja, la boira i un acurat foc de cobertura dificultaren la travessa del Piave, que no es forçà de forma decisiva fins passat el 28 d'octubre, on la primera línia de defensa austríaca començà a retirar-se cap a posicions interiors. Les tropes italianes, que travessaren el riu per diferents punts recolzades per batallons francesos i britànics, no trobaren excessiva resistència ja que les segones línies enemigues defensades per tropes de reserva compostes per croates o hongaresos desertaren, i es retiraren desordenadament cap a l'interior o s'entregaren presoneres. La sorpresa per les facilitats que es trobaren les tropes italianes i els reforços francobritànics en l'avenç -després d'haver superat la primera línia enemiga i constatar l'escampada i el caos en el front enemic- queda perfectament definida per les paraules del general Giardino, quan afirmà que "no s'hauria cregut el 27 [d'octubre] que rere aquella fèrria façana de solidesa i de valor, ja estava en estat de sedició i defecció, i que per això el reclutament d'homes només podia realitzar-se injustament"¹⁹¹.

1918: Conclusions

¹⁸⁹ Piero Pieri, Mario Isnenghi, Giorgio Rochat o Gianni Pieropan, entre d'altres.

¹⁹⁰ "Da quattro giorni si combatteva, e lunghi dall'aver sfondata la fronte nemica, si conservavano con strema fatica tre piccole teste di ponte, mentre sembrava che lo stesso Grappa si sostenesse a stento!"

¹⁹¹ "dietro quella bronzea facciata di saldezza e di valore, già era in atto la sedizione, la defezione, e che perciò il rifornimento di uomini non poteva essere si non inquinato ed inquinante". Citat a: GAMBAROTTO, Stefano; RAFFAELI, E. *Alpini. Le grandi battaglie: Storia delle Penne nere*. 2ª ed. Treviso: Editrice storica, 2010.

*Riscossa*¹⁹², *ricostruzione* i *vittoria* són els eixos que resumeixen l'últim any de la l'experiència bèl·lica italiana a la guerra. La historiografia italiana considera, de forma gairebé unànime¹⁹³, que entre els tràgics dies de finals d'octubre de 1917 i la rendició austríaca a Villa Giusti, la història d'Itàlia va viure aquestes tres fases transcendents que expliquen la seva victòria final sobre Àustria-Hongria.

1918, i la victòria italiana, evidencien, malgrat les diferents lectures, un panorama força homogeni respecte a la història factual i l'anàlisi política així com de les seves conclusions. Pieri (1982), com RoCHAT i Isnenghi (2008), consideren que la *riscossa* italiana es produí per la combinació de quatre factors: el nou comandament, la reestructuració de l'exèrcit, la millora de les condicions de la tropa i els canvis en la conducció en la guerra. Les aptituds¹⁹⁴ del nou comandant, la creació d'unitats de recolzament i de propaganda¹⁹⁵ per a la tropa, les mesures per alleugerir la càrrega i la disciplina del soldat, la millora en les condicions d'abastiment, racionament, permisos o el lleure, afavoriren la recuperació de la moral i la capacitat combativa del'exèrcit italià. La *ricostruzione* militar i social¹⁹⁶ materialitzades en la resistència al Piave i al Grappa i a la victòria de Vittorio Veneto, fou -segons el sentir general- la millor expressió de la potència i valor del poble italià. Les tres batalles del Piave foren elevades a la categoria de símbol i mite en l'ideari i en la construcció identitària a partir de 1918. El Piave s'utilitzà, de forma discursiva, com aglutinador i ciment del nou sentiment nacional que ho envaí tot després de la victòria. L'experiència del Piave reuní en un mateix escenari i moment històric l'energia i la força popular per a sobreposar-se a la derrota, i proporcionà a l'exèrcit l'oportunitat de salvar el seu orgull i recuperar l'amor propi. Minitti (2002, 124) creu que:

“[...] el Piave, juntament amb la noció de poble, pàtria i estat, fou un actiu creador i consolidant de la identitat nacional italiana per la indubtable i ferma implicació popular, per la significació i grandesa del que hi succeí, pel moment i la conjuntura històrica i per la seva pervivència com a símbol de la victòria, i de la resistència italiana”.

¹⁹² Entesa no tant com a reconquesta, sinó com a contraatac.

¹⁹³ Existiren nombroses veus relativitzant o subestimant el triomf italià a Vittorio Veneto. La més notòria seria la del coronel Roberto Bencivenga, que després acabaria defenestrat pel nou règim feixista.

¹⁹⁴ La historiografia es centra en destacar la capacitat de delegació i confiança en els quadres intermigs, les fluides relacions amb el govern, i la perfecta sintonia amb el seu estat major, especialment amb Pietro Badoglio, que després de Caporetto fou nomenat com a segon, i mà dreta d'Armando Diaz.

¹⁹⁵ A destacar l'anomenat Servizio P, una unitat creada *ad hoc*, és a dir després de Caporetto, i que formava part del programa ideat per Diaz, i el seu estat major, per oferir una millor vigilància, assistència i tasques de propaganda a les tropes destinades al front amb l'objectiu de combatre o frenar el derrotisme o el descens de la moral. Més informació a ISNENGI i ROCHAT, *op. cit.* 410-416.

¹⁹⁶ Recuperació moral i anímica del front domèstic. *Vid.* GIBELLI, *Op. Cit.*, p. 210 et succ.

Interpretacions a banda, l'últim any de la guerra proporciona nombroses conclusions a diferents nivells sobre l'experiència italiana a la guerra. A nivell polític, la visió del precipici que suposà Caporetto imprimí als nous governs italians la voluntat de prosseguir la guerra amb nous mitjans, accelerant la producció industrial, i adaptant de forma definitiva l'economia italiana a l'esforç de guerra. Si bé la societat no es militaritzà, o no assolí les cotes d'altres nacions, com Alemanya o el Regne Unit, sí que s'adaptaren a les noves i definitives necessitats bèl·liques sorgides de Caporetto. La indústria italiana es transformà per donar resposta a les necessitats en artilleria o en l'àmbit automobilístic, a pesar que fou el sector aeronàutic el que incrementà de forma exponencial la seva producció. L'esforç industrial i econòmic reforçà pels nous rols socials, i per l'aportació de gran mà d'obra a les fàbriques, fet que també imprimí al front domèstic la visió d'un esforç conjunt i generalitzat enfront la guerra. És evident que aquesta transformació d'economia de mercat a economia de guerra tingué les seves conseqüències, però en termes generals la conflictivitat laboral i les crítiques al sistema no es varen reprendre de forma visible fins que la crisi es mostrà de forma més palpable a partir de 1919. A nivell social, a banda de les qüestions suara esmentades, la societat italiana aparecà gairebé en ple les grans diferències expressades fins al moment i adoptà una posició de recolzament tàcit de l'obra governativa i militar. El canvi d'actitud per raons patriòtiques d'un nou paper respecte el conflicte de la majoria de sectors i classes polítiques a Itàlia respongué al que Gibelli anomenà el "*miracolo de Caporetto*", i del qual Mario Silvestri també al·ludeix en altres termes. Caporetto, com s'esmentava en la secció 2.3.3, es revelà com el *turning point* l'experiència de la guerra a Itàlia. Caporetto era un símptoma però també fou el detonant del gir definitiu de l'evolució italiana a la Primera Guerra Mundial. A nivell militar, els canvis a la cúpula de l'alt comandament, l'adopció d'un estratègia defensiva diferent a la duta a terme en els tres primers anys de conflicte, i la presa de decisions per a la millora de la vida del soldat es traduïren en una millor conducció de la guerra a tots nivells. L'anàlisi en clau inversa dels factors que menaren a la victòria final a l'octubre de 1918 també evidencien les carències o els errors que s'havien produït des dels inicis de la guerra. La majoria d'especialistes coincideixen a assenyalar com errors la filosofia ofensiva à *outrance* que guià la guerra des de 1915, sense tenir en compte el factor humà o la manca de reserves; l'explícita i evident manca de preparació d'Itàlia per a un conflicte de les característiques que ja s'intuïen el 1914, l'absència de mitjans adients, especialment d'artilleria o elements per a la guerra de posicions i, sobretot, la manca de relacions fluïdes i constructives entre el *Comando Supremo* i el govern. La darrera conclusió que proporciona

1918 és el sentiment de comunió nacional que s'adquirí amb la victòria de novembre, després de les dures proves de la *battaglia d'arresto* a finals de 1917 i la dura resistència al Piave i al Grappa el juny de 1918. Els especialistes tampoc dubten a considerar que fou gràcies a la unió entre el front bèl·lic i el domèstic que s'arribà a la consecució de la guerra en termes positius per a Itàlia. Malgrat que alguns intenten equiparar aquest clima de comunió entre ambdues realitats nacionals amb l'*Union sacrée* francesa, també consideren que aquesta mena d'*unione sacra* o d'adaptació a la italiana només es va mantenir el que va durar la sensació de vertigen al penya-segat. La "carrossa" de la comunió nacional es tornà en la "carbassa" de la divisió social quan es procedí a la digestió de la memòria de la guerra pocs mesos després de Villa Giusti.

2.4 La Grande Guerra a la Itàlia d'entreguerres (1919-1940)

128 Les lectures que féu la historiografia d'entreguerres (i en el nostre cas l'enciclopedisme) sobre la guerra estigueren condicionades pels seus respectius contextos polítics, i per la instrumentalització o manipulació que se'n féu d'ella. Les 'urgències' nacionals¹⁹⁷ i, sobretot, les necessitats polítiques dels governs italians del primer *dopoguerra* (1919-1922) impel·liren als polítics i als respectius contextos mediàtics i culturals a crear un estat d'opinió favorable sobre el conflicte, sobre la base d'un discurs polític *ad hoc*, que diferiria, en molts aspectes, amb el que va construir i difondre el feixisme a partir de 1923. La interpretació d'època prefeixista, *patriottica*, buscava -valgui la redundància- una adhesió patriòtica incondicional i indiscutible. La celebració de la victòria i el record del sacrifici havien d'esdevenir un *lieu de memoire* de concòrdia, un espai a la consciència col·lectiva italiana que unís al poble -com ja ho havia fet¹⁹⁸ durant els darrers mesos de la guerra- en pro d'un futur de pau i consolidació nacionals. Una pau i una concòrdia que el nou règim feixista buscà, i intentà assolir, a través d'altres mitjans o vies que apel·laven també a l'orgull patri i a l'exaltació nacional però que tenien uns objectius polítics i ideològics força divergents de la línia *patriottica*.

2.4.1 *Il mito de la Grande Guerra patriottica, 1918-1922*

El primer objectiu dels darrers governs d'època liberal, especialment el d'Orlando i Nitti, respecte la guerra, la victòria i el seus efectes fou interpretar-la com la darrera fase d'un

¹⁹⁷ La Itàlia de 1919-1920 va viure un període d'alta conflictivitat i contestació social, i de crítica política contra la guerra, i els seus màxims representants i defensors. Vid. a CHABOD, *Op. Cit.* o TRANFAGLIA, *Op. Cit.*, entre d'altres.

¹⁹⁸ Les referència al "*miracolo de Caporetto*" citat a GIBELLI, *Op. Cit.* 205.

procés de consolidació nacional iniciat al 1860, amarat d'esperit *risorgimental* on la força i l'energia del poble italià es posà al servei de la pàtria per a l'alliberament dels *irredenti*, i que culminà amb la reunificació territorial i nacional. La construcció d'aquesta idea tenia un objectiu encara més important, sobretot en el context de crisi interna i de contestació social dels anys 1918-1922.

La victòria de 1918 aconseguí asserenar els ànims, sobretot els de l'esquerra, durant uns mesos fins que a l'estiu de 1919 es publicaren els resultats de la comissió d'investigació sobre Caporetto. Concebuda com a resposta al desastre militar, i per apaivagar sobretot les creixents i preocupants crítiques de determinats sectors polítics i socials sobre la conducció de la guerra, les conclusions de la comissió exoneraren les tropes de la derrota mentre que s'inculpà de forma velada alguns caps militars d'haver comès errors durant l'ofensiva austroalemanya. Els resultats de l'*inchiesta*, lluny d'apaivagar i calmar les remogudes aigües del neutralisme encara latent, suposaren un revulsiu per a la crítica contra la guerra i els sacrificis realitzats. Sectors exneutralistes i exintervencionistes reprengueren, com el 1915 i durant els moments més durs de la guerra, les crítiques sota acusacions de falta de patriotisme i derrotisme dels segons vers els primers, i de classisme i d'opressió dels primers vers els segons. La premsa, i sobretot el govern, dedicaren gran part de les seves energies, segons Tranfaglia (1995) i Rochat (1976 b), a tasques de 'fontaneria' política i a la propaganda nacionalista fins que la crisi social, política i econòmica va pansir els llozers de la victòria. Rochat, Tranfaglia, Melograni (1998) i la majoria d'estudiosos del període creuen que la construcció d'una visió eminentment patriòtica, de tradició *risorgimental*, responia a la crida per una reconciliació nacional o concòrdia sota el soli de la victòria. És evident, ratifiquen, que l'expressió nacional de la guerra i de la victòria buscava una lectura uniforme i unívoca del significat de la guerra per a la història italiana però també reconeixen (especialment Rochat) que la línia *patriottica* no mostrà el grau de manipulació i instrumentalització que sí demostrà la feixista durant la primera meitat del *ventennio*¹⁹⁹. Simbologia nacionalista a banda, l'exaltació de Vittorio Veneto i de la victòria a inicis de 1919 també responia a una política internacional determinada. El govern Orlando treballà a través d'una activa propaganda per situar la victòria italiana a l'alçada de les aliades en vistes a ser emprada com una de les principals bases en les negociacions de pau a Versalles i aconseguir la totalitat de les compensacions promeses en el Pacte de Londres.

¹⁹⁹ Expressió eufemística per referir-se als vint anys de règim feixista o *ventennio* feixista (1922-1943).

Durant la creació²⁰⁰ conscient d'un discurs oficial sobre la guerra, el llenguatge, el lèxic i la retòrica emprades, així com idees com *riscossa*, reconstrucció o resurrecció, responen, en definitiva, a la lògica discursiva emprada per la historiografia més propera al govern, al món acadèmic i a la premsa, per explicar el desenllaç victoriós de la guerra, i sobretot per justificar la intervenció per assolir determinats objectius. La gestió i interpretació governamental de la victòria (i de la guerra) no acontentà ni els sectors neutralistes ni intervencionistes. En alguns casos per raons similars, altres per distants. La qüestió, com il·lustra Pieri, és que les mels del triomf de 1918 s'amargaren amb les fells de 1915. Els sectors neutralistes acusaren el govern i els representants militars d'haver conduït Itàlia a la guerra, amb poques o nul·les garanties d'èxit, i d'haver aconseguit pírrics resultats a costa de centenars de milers de morts, la majoria camperols o obrers. Els sectors intervencionistes també participaren activament en les diatribes de la postguerra d'acord amb un discurs triomfalista però no exempt de contradiccions. La realitat contrastable és que els darrers governs liberals, com farien els feixistes poc anys després, s'erigiren en els únics exegetes de la guerra i les seves conseqüències. Les diferències, tanmateix, entre ambdues, radicarien en què els primers -a banda de voler exonerar determinats personatges- no utilitzaren la guerra per a carregar contra l'enemic polític o trencar amb l'ordre constituït. Qualsevol dels governs entre 1918 i 1922 buscà, malgrat els deutes polítics, una solució de concòrdia. La guerra, i el seu resultat, servien, segons el seu parer, com aglutinant de la fragmentada nació italiana. La lectura *patriottica* també amagava certs polèmiques, però com afirma Minniti (2002, 123), al voltant del símbol del Piave, "la interpretació que van fer els governs liberals de postguerra fou "moderada, constitucional i l'expressió de la plena llibertat política i civil, mentre la instrumentalització feixista fou l'exemple del nacionalisme agressiu, prevaricador i afamat de protagonisme". A tenor d'aquesta darrera afirmació, es pot afirmar que la línia interpretativa prefeixista tenia una visió *patriottica* i de concòrdia nacional, mentre que la feixista, malgrat considerar-se hereva de l'anterior, utilitzà el Piave i la victòria com a arma política, i part del seu bastiment ideològic, per a ajustar comptes amb els seus rivals polítics.

El discurs oficial sobre la guerra fins el 1923 volia i buscava oferir una interpretació plausible i una justificació del sacrifici de milers d'italians en pro de la pàtria, amb tot el que això significava. El discurs *patriottico* tenia com objectiu final, en definitiva, portar la nació davant el mirall de la pròpia història. L'exercici conscient d'aquesta catarsi col·lectiva perseguia,

²⁰⁰ Quan es parla de creació s'està fent referència a la creació d'un estat d'opinió, que basat en actives campanyes de premsa, commemoracions oficials i actes de record i memòria, així com el paper actiu de la comunitat acadèmica ajudà de forma progressiva a bastir una idea en l'imaginari col·lectiu sobre l'experiència bèl·lica d'Itàlia a la guerra i les seves conseqüències.

segons Roachat i Gibelli²⁰¹, proporcionar a la ciutadania un motiu més d'orgull per animar el sentiment nacional i patri, si es tenia, o en cas contrari per despertar-lo o tenir-ne consciència visible. El discurs oficial patriòtic era, sobretot, nacionalista, com ho foren la resta de discursos de les nacions implicades. La diferència amb aquests consistí en el seu caràcter, es podria dir, d'arrel romàntica o *risorgimentale* on els elements discursius que el configuraven eren vuitcentistes. Els horitzons plantejats pel *Risorgimento* més primigeni i original es troben en el discurs i en la vindicació per una victòria que ha recuperat els *irredenti* per a la pàtria. El discurs *patriottico* bevia de les fonts de la “quarta guerra per l'indipendenza”, de la recuperació dels *irredenti* i de la idea de configurar una Itàlia nacionalment completa i orgullosa del seu sacrifici. El discurs oficial sobre la guerra dels anys 1918-1922/1923 és nacionalista, pels elements que incorpora com per la seva finalitat, però en cap cas prengué el to imperialista que li imprimí el feixista ni tingué la voluntat conscient de ser una eina política al servei d'una opció o un sector determinat. El discurs *patriottico* buscà la concòrdia, la unió, la celebració de la victòria i la consecució de la reunificació territorial i nacional italiana.

2.4.2 La guerra com el gresol de la Nova Itàlia feixista, 1923-1940

Les línies mestres del discurs oficial feixista sobre la Gran Guerra són difícils d'establir. La guerra per al feixisme fou una deu ideològica i un agent sancionador i legitimador. El feixisme buscà els seus orígens i es reivindicà en l'experiència bèl·lica de 1915-1918. Els principals ideòlegs²⁰² formularen una doctrina on les principals inferències procedien de la guerra, i especialment del conjunt de valors que d'ella emanaren, com per exemple el *mito della trincea*. El règim formulà per nombroses vies (premsa, cerimonials d'estat, doctrina política i acadèmica) que la seva genètica ideològica i política era *trincerista*. El feixisme també utilitza la guerra i la seva representació per assimilar la nova era que vivia Itàlia per assimilar-la al seu ascens al poder. El feixisme uní, doncs, l'inici d'una Nova Itàlia gràcies a la victòria amb la seva arribada el poder. Establí o volgué establir en l'imaginari col·lectiu una assimilació entre el triomf a la guerra, la nova fase nacional que s'obria a Itàlia amb el nou paradigma polític feixista. Segons el feixisme, la guerra i la victòria eren la clau de volta del renaixement nacional. El discurs oficial feixista identificà i reclamà la guerra i l'experiència bèl·lica com el gresol en el qual s'havia forjat i s'estava forjant la Nova Itàlia. Com en el cas del discurs patriòtic, el nou règim feixista també considerà la recuperació dels

²⁰¹ El que identificaria com “*fare gli italiani*”, GIBELLI, A. *Op. Cit.*

²⁰² De Bono, Bottai, Gentile, etc.

territoris *irredenti*, el reconeixement internacional a la seva victòria i la reivindicació de l'orgull patri com les fites més importants que assolí Itàlia a la guerra.

A diferència del discurs eminentment patriòtic de la Itàlia liberal dels anys 1918-1922, la interpretació oficial i discursiva del primer feixisme fins a mitjan de la dècada de 1930 tingué un perfil més ideològic i instrumental o polític. El perfil argumental del discurs feixista sobre la Gran Guerra tenia objectius propagandístics i finalistes. Mentre que el discurs del darrer període liberal sols es basava a oferir una interpretació de la guerra en sentit patriòtic, de concòrdia, d'unió, de rescabament de ferides i sobretot d'orgull nacional sobre la base d'una gran fita en la història d'Itàlia, el discurs feixista es construï amb objectius ideològics i polítics. Els objectius ideològics volien evidenciar les continuïtats entre la victòria, l'experiència bèl·lica i els valors que d'ella emanaren i la construcció d'un nou règim basat - precisament- en aquells valors sorgits del conflicte. El discurs feixista buscava sobretot connectar, establir un fil directe entre els valors que havien conduït a Itàlia a la victòria i l'expressió política que aquests valors o idees preni en la creació del nou règim. El feixisme volia erigir-se en l'hereu natural de la guerra i en l'expressió política del nou esperit nacional sorgit de la trinxera, el que de forma mítica s'anomenà el *mito della trincea*. La legitimació discursiva de la Itàlia sorgida de les trinxeres que cristal·litzava en el nou règim maldava per identificar el feixisme com a símbol i gresol de la Nova Itàlia. El règim i el seu discurs volien construir una nova identitat col·lectiva basada en els valors del feixisme que sorgien directament de l'experiència bèl·lica. Una identitat que, en gran part, es basà en una construcció mítica, de la qual el més destacat i influent fou el del *mito della trincea*.

132

Il mito della trincea

El mite de la trinxera fou una construcció mental que contenia un conjunt de valors o ideals sorgits de les dures vivències del soldat al front. El mite tenia el seu epicentre en l'experiència a la guerra, en la trinxera perquè era allà on es crearen i desenvoluparen aquells valors que després s'extrapolaren a l'imaginari col·lectiu. La cosmovisió de la trinxera formulava com a valors indiscutibles de la nova era el coratge, la valentia, la companyonia, la germanor, la joventut, però també el menyspreu per una vida civil que no entenia la guerra i el que significava i, sobretot, per un sistema polític i social que consideraven caduc i que havia conduït el món a la barbàrie. D'idees com la mort, la companyonia, la camaraderia, el sofriment, el sacrifici així com la resta d'experiències sorgides a la trinxera sorgí una mena d'ideologia que acompanyà milers de veterans en el seu retorn a la vida civil. El feixisme i el seu pòsit ideològic amb estreta comunió amb el futurisme de Marinetti, Boccioni i altres,

recuperà i donà consistència als valors sorgits de la trinxera i de la guerra, i que posaven en qüestió els valors imperants fins al moment. El feixisme adoptà el mite de la trinxera, però sobretot l'experiència de la guerra, com la fita fundacional de la nova era que s'iniciava a Itàlia. Per als primers teòrics del feixisme, amb Giuseppe Bottai al capdavant, la guerra i la construcció mítica que d'ella en sortia, era un dels pilars de la revolució feixista que pregonaren. La recerca i reivindicació de valors com la joventut o recursos com la violència atorgaren al mite de la trinxera un rol principal en la interpretació de la guerra per part del feixisme. El mite de la trinxera, i tot allò que duia aparellat, significava un trencament amb els paradigmes polítics i culturals anteriors. Per al feixisme la guerra havia estat foc nou, i qualsevol interpretació de la mateixa passava per aquesta lectura de mite fundacional. Segons la doctrina oficial feixista, la guerra i tota la cosmovisió sorgida de les trinxeres fou el gresol on es forjà la Nova Itàlia, i el camp de proves de part de la nova acció política. El mite de la trinxera i els seus valors es traslladaren a l'arena política a través del que s'anomenà *trincerismo*. El *trincerismo*, com ja s'ha esmentat en la secció 1.3.1, fou l'exemple més paradigmàtic de translació a la política dels mètodes violents de la guerra. Els mètodes, però sobretot els seus valors, s'acabaren incorporant al magma ideològic del primer feixisme que els acabà transformant en benefici propi per construir una visió molt particular i interessada de la guerra que acabà amarant gran part del discurs oficialista. El *trincerismo*, a banda de la seva incorporació ideològica a la doctrina oficial sobre la guerra, s'integra al nou dogma feixista a través de la seva pompa i parafernàlia castrense (Gentile, 2009).

133

Aquest mite, a banda d'explicitar uns valors, s'instrumentalitza per carregar contra l'enemic polític que posava en qüestió la guerra i els sacrificis com a mitjà per assolir les reivindicacions nacionals. La lectura i interpretació de la guerra, en sintonia amb la línia ja impresa el 1915 per l'intervencionisme radical, fou un foc que atia el feixisme però també un ariet que s'emprà contra els sectors neutralistes, encapçalats principalment pels partits i sectors d'esquerra. El discurs oficial feixista sobre la guerra sempre portà implícit un element de crítica contra aquells sectors o elements polítics que posaren en dubte el recurs bèl·lic com a mitjà per assolir els objectius polítics. El mite de la trinxera fou, simplement, una construcció que recollia tots aquells elements que glorificaven el valor de la guerra i la violència com a estri de regeneració política que enarborava el feixisme.

Vittoria mutilata

El segon objectiu del discurs feixista tenia finalitats polítiques: no buscava ni concòrdia ni unió nacional. La regeneració política, formulada com la *rivoluzione fascista*, tenia entre les

seves missions primordials acabar amb l'oposició política i tots aquells sectors que la representaven, a banda d'enterrar un sistema parlamentari que considerava caduc. El discurs oficial feixista manipulà el passat més recent (l'experiència bèl·lica i la victòria), i sobretot la seva lectura per carregar contra la dissidència o crítica política. Un dels estris polítics i ideològics fou una interpretació canònica i unívoca de la guerra i dels seus efectes d'acord amb els ideals del nou règim. El discurs feixista es construí amb omissions, silencis interessats, tergiversacions i, sobretot, a partir de mites per carregar contra la política duta a termes dels anteriors governs. Una de les creacions mítiques més reeixides i amb major poder simbòlic i efecte polític fou el de la *vittoria mutilata*, la victòria mutilada.

El primer *dopoguerra* italià (1918-1922) es caracteritzà per una sensació agredolça. La derrota d'Àustria a Vittorio Veneto i l'armistici de Villa Giusti es veieren enterbolits per la controvertida gestió de la victòria. Itàlia pagà un costosíssim preu pels més de quatre anys de guerra: perdé més de 650.000 homes i, a curt termini, la guerra la submergí en una duríssima crisi social, política i econòmica de llarga durada amb greus repercussions en l'esdevenidor. Les contradiccions internes, la polarització social -que ja tenia una gènesi prebèl·lica com en la majoria de societats europees-, la punyent crisi econòmica lligada al retorn a una economia industrial, la qüestió de la terra, la desmobilització i d'altres qüestions d'abast social i econòmic agreujaren de forma definitiva la crítica situació que vivia la política italiana d'ençà 1915. La difícil gestió de la postguerrallastrà una sèrie de governs (Orlando, Nitti, i Giolitti) que també hagueren de fer front a una de les qüestions més delicades dels primers mesos de la postguerra: la conclusió diplomàtica de la guerra i el tema de les compensacions subscrietes al Pacte de Londres. La *questione italiana*, tal com l'anomenaren les altres tres²⁰³ cancelleries aliades, es convertí per als respectius governs italians de 1918 a 1922 en una matèria molt delicada, i que definiria -en gran part- el destí del vell edifici liberal de 1860.

El simbolisme d'una victòria mutilada en la interpretació de la guerra fou tan gran que acabà formant part no sols dels arguments habituals sinó del discurs oficial feixista. El mite d'una victòria mutilada esdevingué el colofó habitual en la narració de la *Grande Guerra*, no tant per criticar la posicions dels aliats envers Itàlia sinó per carregar contra els darrers governs de la Itàlia liberal que fou, segons Rochat (1976b), un dels leitmotiv del discurs oficial feixista.

El mite de la *vittoria mutilata* forma, sens dubte, part de l'argumentari recurrent de la interpretació feixista del dopoguerra, i permet construir altres fils discursius que justifiquen el posicionament crític dels sectors més nacionalistes vers la gestió de la *questione italiana* dels

²⁰³França, Regne Unit, i Estats Units d'Amèrica.

governos dels anys 1918-1922. La historiografia sempre ha fet referència a aquesta qüestió com una de les determinants en l'erosió, la creixent falta de credibilitat i posterior dissolució del discutit règim liberal. El mite, tal com el defineixen la majoria dels analistes, té una càrrega més simbòlica que real. Ghisalberti (2003), un dels historiadors que identifica aquesta categorització mítica, considera que l'elecció del terme *mutilata* per D'Annunzio aportà un sentit més punyent i que l'opinió pública del moment se sentí més identificada pel tema i la seva significació que no pas si s'hagués emprat un altre terme. Malgrat que la referència de Ghisalberti sembli secundària, la utilització d'un terme d'aquest abast té una connotació molt gràfica si hom se situa en el context italià de 1919-1920 amb centenars de milers de mutilats. La qüestió formal de la controvèrsia, és a dir, la utilització, precisament, de la memòria dels caiguts i dels sacrificis traïts no és un tema secundari. Com argumenta Tranfaglia (1995), la qüestió de la *vittoria mutilata* fou l'excusa, o un dels diversos ariets polítics que empraren els sectors més nacionalistes i compromesos amb un canvi de règim a Itàlia, per desgastar el sistema polític liberal que creien caduc. La qüestió internacional, i les seves implicacions nacionals, van esdevenir pedra de toc de les reivindicacions dels sectors més intervencionistes i nacionalistes. Les qüestions dàlmates, de la ciutat de Fiume i del Dodecanès tingueren un ressò excepcional en els primers mesos de la postguerra i en la posterior interpretació de la guerra, i els seus efectes, per a la història d'Itàlia.

135

Segons Ghisalberti (2003), la gènesi del mite de la *vittoria mutilata* s'hauria de buscar en les desproporcionades expectatives que els sectors ultranacionalistes de l'intervencionisme radical dipositaren respecte allò que Itàlia aconseguiria arran de la victòria. El desequilibri entre el que aconseguí Itàlia, en un primer moment, amb el que realment acabà rebent fou la font d'una agra polèmica i profunda discòrdia no sols entre neutralistes i intervencionistes sinó, fins i tot, en el propi intervencionisme polític. Els corrents menys radicals, l'anomenat intervencionisme democràtic representat per figures com Bissolati, Albertini o Salvemini, optaren per posicions més maximalistes i més proporcionades amb els temps i la situació interna italiana que reclamava altres mesures que no sols la presa de Fiume o el control d'Albània. Els sectors que denunciaren una victòria incompleta pels acords que sorgiren de París el 1919 foren a la llarga els que posicionaren clarament en contra del sistema liberal establert, i acabaren engruixint les files del moviment feixista a partir del març de 1919. L'escissió dins el sector intervencionista fragmentà encara més a la societat italiana, que veié com els representants de l'ala més dura del *interventismo* més radical acabaren acusant els intervencionistes moderats de *caporettisti* o *rinunciatori*, amb clares al·lusions a la traïció pàtria i demés retòrica protofeixista. El setembre de 1919 les reivindicacions polítiques i

mediàtiques per la qüestió es materialitzaren amb l'ocupació de Fiume per un destacament militar comandat per D'Annunzio, que prengué el control de la ciutat davant la sospitosa tebior, primer de la cúpula militar i posteriorment del govern de Nitti que, malgrat la denúncia no intervingué activament en la retirada del Fiume. Malgrat que la historiografia posterior ha bastit nombroses teories sobre les conxorxes entre l'exèrcit i D'Annunzio, o la utilització per part del govern Nitti de l'episodi de Fiume com a mitjà de pressió per a les negociacions diplomàtiques, la qüestió de fons, com assenyalen Tranfaglia i Pieri, és que el sistema polític liberal rebé un cop definitiu a nivell d'autoritat. Tranfaglia (1995) creu que fou el primer episodi en el que l'exèrcit o la cúpula militar explicità el seu nul suport a la causa governamental i començà a optar per solucions polítiques que passessin per aparcar el sistema polític imperant.

El mite de la *vittoria mutilata* evidencià, en definitiva, les diferents sinèrgies que sorgiren de la guerra, en forma de moviment o acció política, així com algunes de les veritables causes de la intervenció italiana a la guerra. La *vittoria mutilata* fou el fruit d'un *Sacro egoismo* portat al paroxisme. L'actitud intransigent, poc dialogant i obtusa dels negociadors italians²⁰⁴ a Versailles, criticada curiosament per sectors propers al neutralisme, i tot l'intervencionisme en bloc -malgrat les discrepàncies-, fou la causa per la qual Itàlia veié part de les seves pretensions negades. L'estratègia negociadora però, sobretot, la intransigència demostrada en les negociacions llastraren i confirmaren la imatge que ja s'intuïad'Itàlia, i les seves pretensions territorials, el maig de 1915.

²⁰⁴ El primer ministre Vittorio Orlando i el ministre d'exterior i canceller Sidney Sonnino.

CAPÍTOL 3. DISCURS, CONEIXEMENT ENCICLOPÈDIC I ENCICLOPEDISME

3.1 L'enciclopedisme, expressió i inventari del saber

3.1.1 L'enciclopèdia com a mirall del món

Les enciclopèdies són una de les empreses més reeixides en la història de la representació del coneixement humà. Malgrat que segons Meschonnic (1996, 16) pertanyen a una “tradició cultural d’una època concreta”, els seus objectius han evolucionat amb el temps, i continuen essent un instrument bàsic per organitzar, difondre i conservar el saber. L’aprehensió de la realitat i una exposició clara i didàctica del saber elucubrat li confereixen un rol principal com a legitimant i mediador entre l’home i el món representat. El discurs enciclopèdic modern, validat per l’autoritat acadèmica, atorga al coneixement la qualitat de real i verificable, almenys teòricament.

Del grec *enkyklios* i *paideia*, l’enciclopèdia, com la summa de disciplines del saber humà, s’organitza de forma sistemàtica amb interrelacions que donen coherència a un sistema tancat i cíclic on tot es troba recollit, representat i ordenat. La història de l’enciclopedisme, entesa com l’evolució de la naturalesa i la forma del discurs enciclopèdic, és llarga i complexa com el món representat en cadascuna de les etapes històriques. Fins i tot, el significat del terme “enciclopèdia” ha variat considerablement al llarg de la història. La imatge mental que actualment proporciona una enciclopèdia sol coincidir amb un compendi de diversos volums on pot trobar-se tot el coneixement disponible fins al moment, il·lustrat amb fotografies i mapes, índexs i sumaris detallats, bibliografies complementàries, abreviatures, expressions en llengües estrangeres i breusdiccionaris geogràfics o *gazetteers*. El lector d’avui dia espera que una enciclopèdia inclogui biografies o dades biogràfiques de les principals personalitats del present, així com del passat més llunyà. Confia que l’estructuració de les dades i la seva organització sigui alfabètica, no sols per la comoditat en la recerca d’informació, sinó per una qüestió de lògica. Creença *naïf* si es té en compte que Richard Yeo (2001, 24), un dels especialistes més reputats en l’estudi de la història de l’enciclopedisme modern, parafrasejant el poeta romàntic Coleridge, creu que “l’enciclopedisme de l’últim mil·lenni és una clara absurditat al pretendre organitzar tot el coneixement universal a través d’un sistema alfabètic”. El mateix lector segueix confiant que la informació, a banda d’estar en el seu idioma, està escrita en un llenguatge didàctic i entenedor creat per intel·lectuals o professors de l’àmbit universitari i acadèmic que avalen la seva qualitat autoritzada. Malgrat aquests

apriorismes, crec interessant explicitar que conceptes com autoritat, objectivitat, sistematització o actualització informativa -considerats avui elements imprescindibles en qualsevol enciclopèdia- no sempre han estat presents a la pràctica.

Les enciclopèdies són productes d'una època determinada i són tributàries dels seus contextos ideològics. El conjunt d'aquestes "interferències" o *doxa* barthiana²⁰⁵, junt amb el coneixement propi de la matèria, prefiguren i condicionen el contingut i llenguatge emprat del representat. L'evolució de l'enciclopedisme no està marcada sols per les diferents vicissituds històriques, culturals o polítiques dels seus creadors. Latipologia dels lectors, la selecció informativa, el tractament crític o no del coneixement, la inclusió de determinades disciplines o la funcionalitat de l'obra han variat al llarg de la seva evolució. Malgrat els signes dels temps, la constant en la història de l'enciclopedisme ha estat la seva adaptació com a "mediador social en el coneixement del món", com afirma Rey (1982,19). La història de l'enciclopèdia és una comunicació interactiva entre l'home i el món que l'envolta i la forma en què aquest l'ha anat interpretant.

3.1.2 Visions enciclopèdiques

La història i evolució de l'enciclopedisme és un clar reflex de les vicissituds del seu temps. O com diria Rey (2007, 5), "*les encyclopédies sont des miroirs du monde et de son temps*". Els pilars moderns de l'enciclopedisme, establerts en gran part per l'*Encyclopédie*, es basen en la pràctica de l'esperit científic i crític per assolir el màxim grau d'objectivitat en la construcció del text enciclopèdic. La certitud o la cerca -sovint utòpica- d'una veritat ve marcada per l'autoritat acadèmica i intel·lectual dels creadors del discurs. I és l'autoritat la que li atorga a l'enciclopèdia el rol de mediador entre el món del coneixement i els seus lectors.

En l'actualitat valors com objectivitat, certesa i autoritat acadèmica són condicions *sine qua non* per considerar una enciclopèdia com una obra de referència. No sols per la validesa intel·lectual dels continguts, sinó perquè esdevé un punt de partida cap a un posterior aprofundiment en la disciplina consultada. El caràcter assertiu i didàctic del contingut té una finalitat instructiva. El missatge unívoc no ha de generar opinió o discussió sobre les matèries tractades. L'enciclopèdia ha de donar respostes, no ha de plantejar interrogants. El discurs enciclopèdic ha de proporcionar un contingut lliure d'arbitrarietats, incorreccions o de

²⁰⁵ Roland Barthes defineix la doxa com aquell conjunt de judicis o idees comunes dins una societat en un moment determinat. Creences, al cap i a la fi, que prenen un caràcter d'evidència natural i que exerceixen una "opressió" sobre el pensament. El concepte de doxa es troba força present en l'obra de Barthes, especialment a *Le Plaisir du text*, (1973) i *Mythologies* (1970).

plantejaments tendenciosos i parcials. La presència d'un discurs fundacional darrera del text enciclopèdic és una altra de les especificitats del seu contingut.

L'evolució del'enciclopedisme permet observar com el discurs científic, nascut de l'esperit crític, substituï el discurs sagrat i al seu significat indesxifrable. El didactisme discursiu exclou la retòrica i la polèmica que tendeixen a limitar la cerca de conviccions racionals. Malgrat les consideracions anteriors, una de les contradiccions més evidents en l'evolució de l'enciclopedisme ha estat la verbalització d'una recerca per l'objectivitat i imparcialitat, tot i que la influència del context creador en els continguts era inevitable. Encara que avui dia sigui un aspecte indiscutible, no sempre ha existit en l'enciclopedisme la voluntat de proporcionar continguts equànimes i crítics. Fins i tot, el propi concepte d'enciclopèdia ha variat amb el pas del temps.

3.1.3 Metaenciclopedisme

Les enciclopèdies també han creat un autoretrat fidedigne de la seva naturalesa. A una distància de gairebé 250 anys, l'*Encyclopédie* (1751–65) i la quinzena edició de 2010 de la *New Encyclopaedia Britannica* representen visions divergents, que no oposades, sobre el que és una enciclopèdia. En el cas de l'*Encyclopédie* només cal capbussar-se en algunes línies de l'entrada '*encyclopédie*' per extreure algunes conclusions:

*“Le but d'une encyclopédie est de rassembler les connoissances éparses sur la surface de la terre, d'en exposer le système général aux hommes avec qui nous vivons, & de le transmettre aux hommes qui viendront après nous ; afin que les travaux des siècles passés n'aient pas été des travaux inutiles pour les siècles qui succéderont ; que nos neveux, devenant plus instruits, deviennent en [sic] même tems [sic] plus vertueux & plus heureux & que nous ne mourions pas sans avoir bien mérité du genre humain”.*²⁰⁶

El fragment aglutina les principals fites enciclopèdiques de la Il·lustració i de la missió ideal enciclopèdica: recollir, transmetre, exposar i arxivar per a un futur. L'objectiu final de l'enciclopedisme seria la instrucció, la virtut i, en definitiva, la felicitat de la humanitat. La cultura i el coneixement al servei de l'avenç moral de l'home. Al segle XXI, algunes de les fites i objectius de l'*Encyclopédie* perviuen, però sense el component moral d'arrel il·lustrada.

²⁰⁶ DIDEROT, Denis. «Encyclopédie». A: *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences des Arts et des Métiers ; par un société de gens de lettres*. Paris : Briasson, 1755. Tom 5, p. 635-648. Edició digital: <https://goo.gl/bej3EZ> [Consultat 31.1.2017]

La naturalesa enciclopèdica de l'últim segle ha defugit dels preceptes ètics i de la instrucció moral. La *Encyclopaedia Britannica*, com altres obres, proclama la seva asèpsia científica i s'anuncia desproveïda d'intencionalitats que no siguin informatives o acadèmiques. La pròpia *Britannica* defineix les enciclopèdies com a *reference works* (obres de referència) que proporcionen informacions breus i dades concises sobre una matèria o disciplina determinada. El lector es dirigeix a una enciclopèdia per a cercar informació sobre un tema amb la idea de trobar quelcom que l'informi de forma exacta i que li permeti prosseguir la recerca en altres obres més adients i especialitzades.

L'*Encyclopédie* perseguia la formació i el creixement de l'individu, i l'estímul d'una discussió intel·lectual. Les enciclopèdies actuals, com la *Britannica*, són considerades un punt de partida (referència) inequívoc sobre una demanda informativa determinada. No mantenen cap mena de voluntat filantròpica, la seva finalitat és exclusivament divulgativa i transmissora. A la llum d'aquests dos exemples, la història de l'enciclopedisme és la trajectòria que discorre entre un projecte de coneixement crític i el saber útil.

3.2 Discurs, coneixement i gènere enciclopèdic

Raymond Queneau considerava que les enciclopèdies eren una mena d'epíleg o testament cultural de les civilitzacions finides²⁰⁷. Creia que la incompletesa d'una cultura no podia produir una enciclopèdia amb vocació de finitud. Segons l'intel·lectual francès aquesta afirmació seria aplicable a l'*Encyclopédie* de Diderot i d'Alembert, a l'*Encyclopédie de la Pléiade* -que ell mateix dirigí- i, fins i tot, a l'onzena edició de l'*Encyclopaedia Britannica*, però que en els casos de l'*Enciclopedia italiana*, la *Brockhaus* de 1928 o a la *Bol'shaia sovetskaia entsiklopediia* no seria pertinent. Les enciclopèdies reflecteixen les actituds i ideologies dels seus universos creadors així com els interessos de les institucions de les quals emanen, malgrat que la *doxa* fundacional no ocultí que una de les missions de l'enciclopedisme modern és interpretar el passat tot construint un present des d'una òptica legitimant.

L'*Enkiklios Paideia* o cercle instructiu no té ni principi ni fi. La fixació i materialització en el temps d'un conjunt de sabers només és una secció aïllada en un procés ininterromput

²⁰⁷ QUENEAU, Raymond. *Bords : mathématiciens, précurseurs, encyclopédistes*. Paris: Hermann, 1963, p. 97. En el mateix paràgraf afirmava que "les enciclopèdies són com làpides sepulcral pesants sota les quals romanen les cultures agonitzants i sobre les quals crepitaran aviat els cascos dels cavalls dels bàrbars. Són també com aquests tresors enterrats, sobre els quals el posseïdor temorós no sap que, molt més tard, ho farà ús".

d'aprehensió de realitats ja que la mutabilitat del coneixement del món²⁰⁸ i el descobriment de nous sabers anul·len el tall epistemològic. Així doncs, afirmar que existeixen enciclopèdies que aglutinen tot el coneixement d'una civilització o que marquen la gènesi d'un nou horitzó social o cultural no és totalment fals, però sí arbitràriament historicista. El pòsit sobre el que s'edifiquen els nous sistemes de coneixement duen l'herència indeleble de cosmovisions pretèrites que les condicionen i configuren.

En l'evolució de l'enciclopedisme modern, les nocions de continuïtat o ruptura representen les dues cares de la mateixa moneda des d'un punt de vista cronològic o través del binomi sovint invisible de la causa-efecte. Avui dia no és possible entendre el projecte de l'*Encyclopédie* sense un *élan* de ruptura amb els principis filosòfics i academicistes de l'*Ancien Règime*. Com tampoc és comprensible, com raona Kassof²⁰⁹, que gran part de les entrades de la nova *BSE* fossin inèdites sense una voluntat expressa de trencament amb la "cultura burgesa i capitalista" que servís per crear les bases d'un nou règim com el soviètic. Cas semblant, però de signe contrari, fou el de l'*Enciclopedia italiana*, mentre que el pedigrí continuista el representà la cèlebre onzena edició de la *Britannica*, a causa sobretot de l'espai de cohesió (i acceptació) que li proporcionà el món acadèmic i intel·lectual anglosaxó.

141

3.2.1 Noció i *episteme*

El coneixement enciclopèdic es vehicula de forma discursiva, proporcionant en el si d'una cultura el conjunt d'informacions lligades a l'univers d'objectes i subjectes que configuren la summa del saber. La definició de discurs enciclopèdic exigeix, però, un posicionament semàntic més acurat sobre els seus límits i essència, donat el vigent debat ontològic (i epistemològic). Lingüistes, filòsofs i sociòlegs han formulat múltiples teories sobre el fet discursiu. L'evolució del concepte s'estén des de postulats lingüístics fins a l'hermenèutica més elemental, en àmbits com la semiòtica o la sociologia del coneixement. D'una sinonímia equiparable a llenguatge (Saussure, Barthes, etc.) s'ha arribat a considerar el discurs com la substància, la matèria primera de la investigació social (Foucault, Van Dijk o Fairclough). El canvi en la teoria del discurs s'inicià amb el fenomen del 'gir lingüístic' sorgida als anys setanta del segle XX com a corrent que proposava una nova aproximació a la filosofia del llenguatge, atorgant-li una capacitat creativa/constructiva de la realitat. Tesi força inèdita ja que era la realitat la que determinava el seu llenguatge i la semàntica, i no a la inversa.

²⁰⁸ Curiosament, la definició que s'atorga en algunes enciclopèdies al coneixement enciclopèdic.

²⁰⁹ KASSOF, Brian. «A Book of Socialism: Stalinist Culture and the First Edition of the Bolshaia sovetskaia entsiklopediia». A: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2005, 6, núm 1, p. 55-95.

Malgrat la continuïtat i l'ortodòxia d'alguns postulats, el discurs començava “*to escape the prison house of language*” (Jameson, 1972).

Autors com Foucault, Eco o Inglis exploraren les potencialitats del discurs com a objecte d'estudi en la centralitat filosòfica. Malgrat les múltiples i críptiques interpretacions, *L'ordre del discurs* (1971) de Foucault ofería una nova lectura sobre el paper del discurs en les teories del coneixement, superant les fronteres lingüístiques i definint-lo com un sistema de representació, mentre que el semiòleg italià (1975) superà les barreres textuais per atorgar-li una nova categorització com un conjunt de codis que permetien rellegir la realitat. Durant l'últim terç del segle XX s'assistí a l'eclosió paradigmàtica en les ciències socials on el discurs, com a realitat concreta i material, fou considerat com el punt de partida en gran part dels estudis. La pedagogia, la sociologia o la història van situar l'anàlisi del discurs en l'epicentre de les noves metodologies d'investigació. El discurs, com a concepte, havia passat l'àmbit textual. El text s'havia convertit en la manifestació material d'un determinat discurs, intel·ligible com a missatge o formant part d'una ideologia. El pas d'un simple text a categoria textual explica la metamorfosi. El discurs s'ha convertit en un subjecte social i històric que produeix una realitat concreta en l'espai i el temps²¹⁰.

142

Les investigacions a l'entorn del fenomen *discurs* han suposat la proliferació de nombroses teories i mètodes d'anàlisi. El cas enciclopèdic, però, ha estat una excepció. L'estudi dels continguts enciclopèdics ha partit de la crítica textual, deixant de banda l'anàlisi de l'element qualitatiu. La raó ha estat l'absència d'una teoria sobre el discurs enciclopèdic, que resta oculta sota el gran paraigües de la teoria del coneixement. De les poques aportacions²¹¹ destacades, i tangencials, s'extreu la conclusió que el discurs enciclopèdic té una finalitat creadora, pedagògica i, fins i tot, suggestiva²¹² de la realitat, segons les tesis de gran part de la sociologia històrica del coneixement i, especialment, del socioconstructivisme.

El construccionisme social o socioconstructivisme -nascut a finals dels anys 80 del segle XX- reuneix sota un corpus teòric i metodològic tots aquells estudis on la creació dels processos socials que defineixen la realitat present (i pretèrita) és interpretable a través de la teoria del coneixement i de les seves manifestacions culturals. En aquesta línia, i reiterant part dels objectius marcats per a la tesi, cal dir que una gran part de l'objecte d'estudi de la investigació

²¹⁰En l'actualitat la majoria de paradigmes o models de tipus econòmic o social s'emmarquen ideològicament en una matriu discursiva que els legitima com a fonament teòric. Un exemple seria l'ús del concepte de *discurs neoliberal o neocon* per a designar aquell conjunt d'idees que sustenten una determinada política econòmica, que sense un suport de tipus discursiu difícilment seria acceptable.

²¹¹ CLARK, H. *Op. Cit.*

²¹² La significació en l'àmbit enciclopèdic és situaria entre apuntar o recomanar a algú quelcom a fer o pensar, o tenir el poder d'estimular la ment a través d'una opinió o idea.

-la construcció d'una realitat històrica (la Gran Guerra) sobre la base (discurs) d'un producte cultural determinat (enciclopèdies i/o diccionaris enciclopèdics) amb finalitats socioculturals i polítiques- s'interpreta des d'una visió socioconstructivista per tres motius:

- a) per la importància que s'atorga a l'anàlisi del discurs com a estri metodològic;
- b) pel paper del discurs com a clau de volta en l'arquitectura de l'edifici enciclopèdic i,
- c) pels principis del construccionisme social²¹³ que basen tota construcció social i/o cultural de la realitat en el coneixement.

Atenent a les reflexions plantejades anteriorment, i en la línia de les tesis construccionistes, les definicions de discurs més reeixides, i en alguns aspectes confluents, són les de Crawford (2004), Laffey i Weldes (1999). Crawford (2004, 22) afirma que, en l'àmbit del coneixement, discurs és "*the content and construction of meaning and the organization of knowledge in a particular realm*". Formulació similar a la Laffey & Weldes (1999) quan equiparen discurs a "*the structures and practices that are used to construct meaning in the world*"²¹⁴. Sistema i estructures, contingut, significat i organització del coneixement són conceptes que basteixen una definició vàlida i sintètica de discurs enciclopèdic, així com les característiques i funcions principals.

Sobre aquestes premisses, considero que discurs enciclopèdic és una proposició (eminentment textual) de significació bàsica amb finalitats didàctiques de primer ordre o referencials. El coneixement enciclopèdic, transfigurat en discurs, proporciona al lector -sigui de la categoria que sigui- una sèrie d'informacions bàsiques que li serveixen de punt de partida fiable sobre la majoria²¹⁵ d'elements d'una disciplina. Des d'una òptica socioconstructivista, el discurs enciclopèdic és una construcció sistematitzada de continguts que proporcionen una significació verídica del món, permetent una consolidació social de la realitat amb finalitats concretes.

²¹³ Pels principals teòrics, Vivien Burr (1995) i Kenneth Gergen (1985, 1998), el pensament socioconstruccionista es basa en quatre eixos o principis:

a) el criticisme del *coneixement tàcit*, b) l'especificitat històrica i cultural del coneixement o l'anomenat *coneixement contingent*, c) el *coneixement com a producte social* i d) el *coneixement com a motor de l'acció o construcció social*

²¹⁴ Citat a HERRERA, Yoshiko; BRAUMOELLER, Bear F. «Symposium: Discourse and Content Analysis». A: *Qualitative methods*, spring 2004, vol. 2, núm. 1, p. 16.

²¹⁵ El nivell d'especificitat ve marcat pel propi gènere i pel format, depenent si és un diccionari enciclopèdic o una enciclopèdia, en funció dels formats o subgèneres que abarquen de les generalistes a les especialitzades, passant per les híbrides.

A banda de l'organització de la informació i la univocitat, la realitat i el mètode són els principis rectors de la construcció enciclopèdica. Interroguen i ordenen les relacions entre els factors ontològics, epistemològics i metodològics del discurs. És a dir, les connexions entre contingut i realitat (el què), les vies per les quals s'aprehenen (el com) i els estris que s'empren per accedir-hi (el perquè). Per últim, i com a factor primordial, no es pot obviar el rol determinant -en l'accepció més pròpia del terme- de les relacions de poder (ideològiques i persuasives) durant la producció enciclopèdica²¹⁶.

3.2.2 Objecte i missió

El discurs enciclopèdic, malgrat el seu esperit didàctic, té voluntat canònica. Avalua -a través de codis de determinades escoles i/o ideologies-, valida i sanciona fixant quins coneixements han d'existir i -potser més important- quins *no* han de constar en l'inventari cultural d'una societat. La substància enciclopèdica, mutable (i contingent) com el món que representa, se situa en una cruïlla temporal articulant un discurs²¹⁷ vàlid i unívoc sobre el que ha estat, és i serà real, en tant que missatge²¹⁸ verídic. En clau pretèrita, les enciclopèdies reviu i reinterpreten el passat com a dipositàries del coneixement acumulat i sancionat. Noció relacionada amb l'arxiu foucaultia²¹⁹ i que recull -en part- la idea anterior de Queneau de les enciclopèdies com a monuments o fites d'una cultura consumada. L'anàlisi del present històric és, en canvi, bidireccional. La funció proactiva sobre la realitat genera un coneixement identificador i ordenador, àdhuc taxonòmic, inaugurat per la 'revolució *Lexikon*'²²⁰ de mitjans de segle XIX i que suposà un canvi radical en el gènere. El món universitari i professional i, especialment la creixent ciutadania cultivada, requeria d'eines que responguessin a les noves necessitats informatives i culturals. Els avenços científics, les aplicacions industrials o els nous horitzons geogràfics obligaren al sector editorial -en

²¹⁶ Des de la gènesi com a projecte cultural i de coneixement fins a la seva comercialització, passant -òbviament- per la producció intel·lectual.

²¹⁷ En aquest context l'accepció més adient seria la de *missatge* però s'ha mantingut *discurs* per a mostrar la gran i conflictiva polisèmia del concepte.

²¹⁸ Es podria haver emprat el sentit a la inversa per il·lustrar el que s'afirmava a la nota anterior i que reitera la dificultat d'acotar un concepte amb un abast semàntic tan ampli.

²¹⁹ De la interpretació de l'*archive* de Foucault es desprèn que el concepte no és totalment aplicable al conjunt de documents que una cultura genera com a memòria o del testimoni del seu passat. L'adaptació a la teoria enciclopèdica s'emmarca en la construcció del significat històric. L'arxiu com a una de llei que dicta o marca el que pot ser dit, expressat i finalment emmagatzemat com enunciat o esdeveniment singular de forma canònica.

²²⁰ Fenomen editorial alemany que tingué com a objectiu principal la publicació en massa d'obres de caràcter enciclopèdic per a les creixents necessitats formatives i culturals de la burgesia. Si bé el volum de les obres fou al principi poc còmode per a la seva consulta, vegi's els 10 vols. de la *Allgemeine deutsche Real Encyclopädie für die gebildeten Stände* (1824), al poc temps el format de les enciclopèdies o diccionaris enciclopèdics evolucionà cap a un sol volum. Model, aquest, que copiaria el món editorial europeu, on destacaria l'adaptació que en féu Pierre Larousse pel panorama enciclopèdic francès.

col·laboració amb el món acadèmic- a produir una sèrie d'obres que fornissin les noves exigències de saber i coneixement.

El nou discurs enciclopèdic fou el fruit d'un positivisme omnímode. *Ordo&veritas* van perviure fins ben entrat el primer terç del segle XX. La vocació positivista o la recerca de la veritat indiscutible i empírica no foren, tanmateix, els únics ingredients del nou coneixement. La fixació del present va cercar la canonització del saber, la creació d'un registre estàndard d'allò aprehensible. Les enciclopèdies van esdevenir productes creats *ad hoc* per a societats concretes. La universalitat s'escolà per l'embut de les particularitats nacionals. Les disciplines científiques i les ciències aplicades tenien una expressió comuna però el coneixement humanístic -on l'hermenèutica és primordial- mudà a una clara vocació d'autoconsum. Els *lexikons* o els diccionaris enciclopèdics²²¹ van mantenir una finalitat informativa i instrumental, però els grans corpus enciclopèdics començaren a ocupar un lloc preeminent en la construcció identitària de les nacions. Tota direccionalitat conscient i creadora del present genera un vector de coneixement passiu o reflex. La lectura inversa del discurs permet identificar els elements que la societat ha desestimat per a la seva pròpia autorepresentació present -i paradoxalment- futura. Si es pren com a mostra d'estudi l'evolució política del *Risorgimento* en una enciclopèdia italiana de finals del segle XIX i no s'esmenten les lluites intestines en el si de la coalició piemontesa o les reaccions nobiliàries del *Mezzogiorno* (*Brigantaggio postunitario*), qualsevol analista avesat pot considerar que l'obra denota clara deriva. Una parcialitat, que per raons d'autoafirmació, evita episodis polèmics per una construcció immaculada de la identitat nacional del present, i del futur, ja que si es pren com a vàlida la idea foucaultiana d'arxiu, qualsevol informació, dada o coneixement que no hagi estat recollit per l'enciclopedisme no formarà part del llegat canònic a heretar i es perdrà irremissiblement en el temps. *L'ombra del discurs*²²² és tan àmplia com el contrari que genera. Si el resultat contrastat entre allò què s'expressa i el que s'oculta és inequívocament ampli s'està davant d'una contradicció o manipulació històrica de gran espectre.

El leitmotiv de l'enciclopedisme modern és produir un coneixement autoritzat (i validat) per les institucions socials (culturals i polítiques) proporcionant un registre estàndard sobre les realitats interpretables per a usos pedagògics, culturals o polítics. El coneixement enciclopèdic

²²¹ Les diferències entre enciclopèdies i diccionaris enciclopèdics són, encara, font de discussió entre els especialistes. Malgrat la controvèrsia, es pot afirmar que els diccionaris enciclopèdics mostren una preeminència per les entrades breus amb una especial dedicació a l'àmbit lingüístic on predomina el diccionari de llengua. Per a una anàlisi amb més profunditat, cfr. HAIMAN, John. «Dictionaries and Encyclopedias». A: *Lingua*, 1980, núm. 50, p. 329-357 o FRAWLEY, William. «In defense of the dictionary: A response to Haiman». A: *Lingua*, 1981, núm. 55, p. 53-61.

²²² TRÍAS, Eugenio. *La filosofía y susombra*. Barcelona : Destino, 1969.

no és procliu a permetre discussions ni dissidències intel·lectuals. L'estil, el llenguatge, la càrrega factual, l'organització i disposició dels continguts, i sobretot el poder de la materialitat²²³ del llibre-enciclopèdia determina i condiona que allò expressat a les seves pàgines contingui un valor pràcticament inqüestionable dins el seu context espacial i temporal.

L'enciclopèdia, com a construcció cultural, ha evolucionat de mer "magatzem del saber" a refinat "guardià de la ortodòxia". Res existeix fora l'enciclopèdia, res es considera si no hi figura. Els teòrics de l'anàlisi crític del discurs coincideixen a afirmar que existeix un diàleg entre significat (discurs) i significant (el lector que l'interpreta). El discurs enciclopèdic, però, no contempla una funció dialèctica explícita. Evita la polèmica, esquiva la retòrica i es presenta com una espècie de veritat revelada o dogma de fe. Defuig l'academicisme més contumaç per assumir les seves fites científiques i universals i adaptar-les a una missió (i absorció) més didàctica.

Rey (2007) afirma que les enciclopèdies són els miralls del món malgrat matisar que la seva no és una reflexió especular sinó més aviat difusa i, en gran part, convexa on allò reflectit és virtual i una reducció del natural. Una de les idees o teories subjacents del present estudi és -precisament- mostrar com la reflexió teòrica no sols és difusa i virtual, sinó totalment sublimant. Una sublimació conscient que cerca enaltir i polir el pretèrit, així com normalitzar i sancionar el present de cara a una coherència futura superant les lògiques asincronies entre significat i significant.

Analogies a banda, els discursos enciclopèdics determinen una nova realitat gràcies a l'acció dels subjectes que -com a productors discursius- intervenen activament en els seus contextos socials. La funció creadora del discurs enciclopèdic permet considerar-los com un mitjà de producció social i cultural. Link (1995) els considera "instruments de producció material" amb els quals es poden generar de forma regulada objectes socials o culturals. En clau metodològica, l'anàlisi del discurs enciclopèdic no consisteix sols a interpretar en allò que ja existeix sinó a investigar la posterior producció de realitat, bàsicament política i cultural, generada a partir de l'absorció del discurs per part dels subjectes socials. El coneixement social acumulat al llarg del temps defineix i inventaria disciplines i subjectes, així com els processos ideològics i les institucions que han modelat les societats a través de l'exercici del

²²³Vid. McKENZIE, D.F. *Bibliografía y sociología de los textos*. Tres cantos: Akal, 2005.

poder²²⁴. La identificació o visió que tenia una societat sobre un tema (en aquest cas la Gran Guerra) passa, segons Foucault, per la reconstrucció de la gènesi i evolució del discurs (enciclopèdic) com a instrument al servei del poder²²⁵.

El discurs enciclopèdic crea les condicions per a la formació de subjectes i per a l'estructuració i configuració de les societats. No sols pel coneixement implícit i explícit sinó per la seva inserció en contextos discursius més amplis com l'educació o la política, on es vincula a través dels simbolismes col·lectius. Agents substancials del coneixement, els discursos -i l'enciclopèdic no és una excepció- exerceixen el poder com a fixadors d'ideologies i inductors de comportaments que contribueixen a l'estructuració de les relacions de poder dins una societat. Vehiculen un saber amb el qual es nodreix la consciència col·lectiva i individual. Fonamenten el coneixement que esdevindrà la base de la acció individual i col·lectiva que bastirà una nova realitat. En la representació discursiva de subjectes abstractes o processos històrics, objecte de la present investigació, el procés d'aprehensió social és bidireccional. Realitat i consciència col·lectiva es retroalimenten. La realitat és reflecteix en la consciència col·lectiva i a la inversa.

147

El discurs enciclopèdic construeix conceptes que s'apliquen per a la interpretació de la realitat, que s'han creat a partir de l'experiència col·lectiva o individual procedent d'allò viscut. El fet de subjectivar la guerra en el discurs enciclopèdic s'emmarca en un procés de simbiosi entre l'experiència col·lectiva i l'hermenèutica social. Si als processos o fenòmens se'ls assigna un significat esdevenen aprehensibles pel sol fet de subjectivar (què, com i perquè) l'abstracció. La realitat és significativa. I, existeix en la mesura que la societat - vinculada als processos discursius- li assigni un significat.

El discurs enciclopèdic sobre la Gran Guerra cercarà un punt d'intersecció entre allò viscut (els dispositius semiòtics de la memòria)²²⁶ i la realitat interpretada per assolir la validació social i esdevenir coneixement canònic, seguint la llei de l'arxiu foucaultià.

3.2.3 Poder i context

La interacció entre poder i context en la construcció conscient del coneixement s'ha analitzat des de nombrosos prismes i especialistes. Michel Foucault, Stuart Hall i Norbert Elias han

²²⁴ Per a il·lustrar el binomi coneixement/poder és necessari, primerament, examinar amb més detall la relació entre el discurs i la realitat social on s'emmarca, i en segon lloc, investigar amb major precisió com es troba inserit aquest poder en el si de la societat, esbrinant qui l'exerceix, sobre qui i amb quins mitjans.

²²⁵ El concepte de coneixement com a estri de poder és una de les tesis més notables entre els sociòlegs del coneixement i la filosofia del discurs, on destaquen Norbert Elias i Michel Foucault, entre d'altres.

²²⁶ Els *lieux de la mémoire* de Pierre Nora.

estat tres dels estudiosos que més s'han aproximat a la idea de que el poder i el context són veritables creadors i agents de coneixement pels seus condicionants primigenis. Stuart Hall (1992) sosté, per exemple, com Foucault, que el discurs és un conjunt d'enunciats que proporcionen un llenguatge específic per a parlar o comunicar-se sobre un tema concret en un moment històric determinat. La teoria construccionista de la representació manté que les coses i les accions només existeixen quan esdevenen objectes de coneixement i adquireixen significat dins el discurs. És a dir, que la producció de coneixement a través del llenguatge, i del discurs es basa en la construcció d'un sistema de significacions comunes en un àmbit i moment determinats. El mateix Hall (1992, 161) insisteix en aquesta idea quan afirma que “*since all social practices entail meaning, and meanings shape and influence what we do – our conduct- all practices have a discursive aspect*”. Totes les pràctiques o accions de caire social comporten significat, un significat que configura i influencia què allò que fem o, fins i tot, la nostra conducta tingui un format discursiu. El valor discursiu del coneixement és, de fet, una idea que entronca directament amb les tesis de Foucault sobre la omnipresència del discurs com a base de la conducta humana i del seu dibuix ontològic. Per a Saussure, però sobretot per al propi Foucault, el discurs no és sols un estri lingüístic. El discurs construeix, es materialitza i condiona el propi tema, el seu *sujet* foucaultià.

148

El raonament de Foucault i de Hall permet una aproximació al discurs com un instrument - *construcció* en el lèxic socioconstructivista- que defineix i crea els objectes del nostre coneixement. D'aquesta manera el discurs s'erigeix en gestor de la via²²⁷ en la qual el *sujet* se subjectiva, i al ser raonat en el sí d'una societat, influencia i determina la forma en què les idees es materialitzen permetent, de pas, que aquestes regulin les conductes socials gràcies a la seva capacitat creadora de significats i ideologies.

A banda del'anterior factor constructiu, l'altre punt en comú entre Foucault i la teoria constructivista és el caràcter històric del discurs que es defineix gràcies als conceptes de representació, coneixement o veritat. Segons aquests tres elements, els objectes signifiquen quelcom i, com tals, adquireixen veracitat en un context històric determinat. I és precisament en aquest punt, en la importància de la contingència contextual on rau un dels principals axiomes de Foucault, i del socioconstructivisme, sobre el discurs. El discurs, en aquest cas enciclopèdic, produeix formes i pràctiques de coneixement radicalment diverses entre períodes històrics. El coneixement enciclopèdic és un producte històric i culturalment específic. No podria existir fora del pla discursiu en el que fou creat ni tampoc podria aplicar-

²²⁷ Podria incloure's l'accepció *mètode*.

se fora de les pràctiques discursives que la societat ha bastit. Això porta a afirmar que el coneixement enciclopèdic segons la teoria socioconstructivista és contingent.

Un altre dels elements que defineix el discurs, en base al binomi poder-context, és que normalitza el procés comunicatiu sobre un tema. És a dir, que defineix allò que és acceptable o no i restringeix les alternatives. En aquesta línia, i des d'una òptica explícitament marxista²²⁸, Foucault afirma que el discurs -com a producció d'un significat determinat en l'espai i el temps- és ubic, és indestruable del seu context. El discurs, en definitiva, es troba inserit en el teixit epistemològic d'una societat en forma d'ideologia, que gestionada per les institucions que controlen i detenen el poder, regula i controla la societat en tot el seu conjunt. En conclusió, el coneixement -i en aquest cas l'enciclopèdic- també té un paper primordial en les relacions de poder, ja que regula la pràctica en les conductes socials.

El coneixement enciclopèdic, en la mesura que contribueix a exercir el poder, es converteix en una realitat complexa, analitzable i susceptible d'ésser criticada²²⁹ com a objecte problemàtic. Els mecanismes i expressions de poder que es troben en el si dels discursos enciclopèdics defineixen les regles de producció d'un enunciat vertader, el que Foucault (1992, 160) explicita quan afirma que *“la vérité est liée circulairement à des systèmes de pouvoir qui la produisent et la soutiennent, et à des effets de pouvoir qu'elle induit et qui la reconduisent”*. Seguint aquest fil, en el cas de l'anàlisi històrica de determinats discursos, com en les construccions epistemològiques aparellades, se sol detectar la presència de sinèrgies entre coneixement i poder, un binomi amb una genètica inequívocament simbiòtica.

El coneixement *per se* precisa d'una font d'autoritat (poder) que el validi com a veritable i que el faci perdurar dins el corpus o l'arxiu del saber. Un poder que, per la seva part, se sustenta sobre la base d'un coneixement (veritable) com a font de la seva autoritat. Així doncs, la retroalimentació entre ambdós pilars de la societat moderna s'efectua a partir de la comunió d'interessos paradoxal ja que ha estat el propi poder, com a jutge i part, el que ha generat l'axioma segons el qual no existeix l'autoritat sense veritat, ni veritat sense l'autoritat. Resumint: la funció del poder és essencial en la creació de tota mena de discursos científics, acadèmics, polítics o periodístics.

La funció sancionadora del poder en l'àmbit enciclopèdic pren una dimensió encara més notòria. La incidència del poder en la creació del discurs enciclopèdic és doble: valida i construeix. Durant l'etapa de producció, selecciona i sistematitza els elements discursius (les

²²⁸ Malgrat rebutjar el reduccionisme de Marx sobre el fet que les relacions poder/coneixement només podien tenir una lectura des de la perspectiva dels interessos de classe.

²²⁹ Des d'un punt de vista cultural.

dades) que actuaran en una fase posterior com a generadors de construcció social i política. La fórmula és aplicable als diferents gèneres de comunicació cultural. La intrínseca peculiaritat del gènere enciclopèdic referma -encara més- el poder del context en la producció, difusió i assimilació del coneixement com a element fonamental en la construcció d'una societat.

Malgrat els manlleus marxistes²³⁰, la visió de Foucault sobre el paper del poder en la producció de coneixement planteja dos aspectes nous i coincidents amb les tesis construccionistes. En el primer afirma que el coneixement no és sempre una forma de poder, sinó que el rol del poder rau a decidir *com* i en *quines* circumstàncies s'aplicarà o no un coneixement concret.

L'ús i l'efectivitat del binomi poder/coneixement és més important que el simple concepte de *veritat*. El coneixement que neix a redós del poder, no només assoleix el control i l'autoritat sobre la veritat, sinó que té la competència per a convertir quelcom en real. És aquí on conflueixen les tesis de Foucault, el construccionisme social i la teoria enciclopèdica: tot coneixement enciclopèdic és cert i verídic, i té un efecte directe sobre la construcció de la realitat. En el moment que s'empra el coneixement enciclopèdic per regular i disciplinar les pràctiques i conductes socials s'estan sistematitzant les relacions de poder entre les institucions i la ciutadania. El coneixement no es crea ni opera en el buit. Es vehicula a través de diversos canals, emprant determinades tècniques i estratègies que operen en situacions històriques i institucionals concretes.

Segons la teoria socioconstructivista, la *veritat* en termes absoluts no té sentit si no és en un context més ampli, que Foucault anomena el 'règim de la veritat'. A *Pouvoir et savoir* (2001, 131) afirma que la veritat és impensable fora de l'àmbit del poder i que tota societat té el seu 'règim de veritat'. La institucionalització de la veritat genera un entramat discursiu que permet als individus distingir els enunciats veraders dels falsos a través dels mecanismes i instàncies que el propi discurs ha construït a redós de la veritat.

El context també té una importància cabdal en la teoria de poder/coneixement per a Foucault. En clara sintonia amb el construccionisme social, el filòsof francès considera que el vector poder no és direccional (de dalt a baix) ni central (estat, classe dirigent, etc.) sinó que és radial i circulat. Interactua i s'organitza en forma de xarxa. Una xarxa social de la qual tots els individus formen part i on cadascun dels membres juga un paper conforme a la seva situació respecte a les relacions de poder establertes. El poder circula pel context discursiu -productor i

²³⁰ Especialment de Gramsci i el seu concepte d'hegemonia com a forma de poder.

receptor- creat sobre les relacions de poder basades en la pròpia capacitat de producció i consum de coneixement. La circulació del poder (i del coneixement) s'explica per la retroalimentació contínua. Semblaria obvi afirmar que el context determina el discurs, però en aquest escenari són les relacions de poder les que determinen tant els creadors com els continguts del 'règim de veritat'.

L'anàlisi del context és vital per a la comprensió dels processos de producció, comunicació i interpretació dels continguts enciclopèdics. La contingència i l'especificitat del coneixement enciclopèdic, el públic lector i la matriu discursiva (enciclopèdia) on s'insereix el missatge enciclopèdic justifiquen el seu estudi en profunditat. Malgrat que les teories del context neixen dins la lingüística experimental amb figures com Firth i Malinowski, qualsevol equiparació de la comunicació enciclopèdica amb les teories d'àmbit lingüístic o de l'etnografia de la parla requereix d'una adaptació minuciosa donat el seu caràcter asincrònic.

Estudiat per nombrosos especialistes com Brown i Yule, Hymes i, darrerament, per T. van Dijk, les diferents teories sobre el context discursiu han evolucionat -de forma interdisciplinària- des de la pragmàtica fins a la sociologia del coneixement. Dins la sociolingüística i l'antropologia de la parla (Firth, Hymes i Gumperz), la teoria més acceptada situa el context a dos nivells. En el context *macro*, el rerefons de l'acte comunicatiu el constitueixen les bases socials, polítiques i culturals dels participants. L'estadi inferior o *microcontext* presenta dues accepcions. La primera és el marc immediat on s'ubica o situa la comunicació²³¹ i la segona representa una forma particular de discurs on la matriu discursiva, en aquest cas l'enciclopèdia, té un paper essencial.

Brown i Yule (1991) plantegen en la seva obra de referència²³² una triple categorització (lingüística, contingent i sociocultural) sobre la influència del context en el discurs. La diferència amb l'anterior classificació de Firth i Hymes rau en el nivell de profunditat del tractament contextual immediat. De forma similar, però amb matisos, s'expressa Teun A. van Dijk²³³(2012) quan afirma que el context té un rol fonamental en la producció, propietats i comprensió del discurs malgrat negar una influència directa o socialment causal, definint els contextos com a models mentals subjectius dels participants.

En el cas del present estudi, l'anàlisi del context en el discurs enciclopèdic està condicionada per tres factors. L'expressa preeminència que se li ha atorgat a aquest apartat dins el conjunt del present treball, l'enorme influència en els continguts polítics o històrics coetanis i el rol de

²³¹ No aplicable a la lectura enciclopèdica.

²³² BROWN, Gillian; YULE, George. *Discourseanalysis*. Cambridge: University Press, 1991.

²³³ Especialista en la teoria de l'ACD.

l'enciclopèdia com a estri i símbol al servei del poder. Els contextes²³⁴ tenen gran influència per a la representació enciclopèdica de la Gran Guerra en les respectives societats. El leitmotiv de la investigació és demostrar la incidència dels contextos polítics i culturals en la formulació del discurs sobre la Gran Guerra com a fenomen històric i com a fonament de la construcció nacional del país. En el cas d'Itàlia, el rol del context és primordial, sobretot pel pes i el protagonisme del projecte de l'*Enciclopedia Italiana* dins el programa cultural i polític del nou règim feixista. Els ideòlegs de la nova cultura feixista, amb Giovanni Gentile al capdavant, planifiquen la política cultural sobre una base utilitarista on les institucions culturals i els intel·lectuals han de sotmetre's al poder com a propagadors d'un nou concepte d'estat i de política²³⁵. L'enciclopèdia exerceix una doble missió. Identificada com una *summa* de la civilització italiana, s'erigeix en element imprescindible de la retòrica política feixista dins i fora d'Itàlia i proporciona un fonament essencial dins els programes de reeducació i culturització de les masses en la nova societat feixista. La nova enciclopèdia aglutina política, cultura i educació. Però la realitat italiana no és monolítica, com tampoc ho són els continguts de l'enciclopèdia de matriu feixista. La matriu enciclopèdica com element de construcció està marcada pels seus condicionants genèrics. L'enciclopèdia no és un simple o mer contenidor de coneixements de caràcter didàctic. La funció enciclopèdica comporta una doble estructura o pla contextual. Una, influenciada pel context sociopolític que la produeix i l'altra, que sustenta les bases del gènere referencial en qualsevol àmbit del coneixement, especialment en l'educatiu. La naturalesa enciclopèdica tresoreja dues virtuts essencials, infal·libilitat i didactisme, que unides a l'autoritat creadora i al'objecte-llibre, li proporcionen una mena d'aurèola taumatúrgica en l'àmbit del coneixement. La doble faceta d'estri d'instrucció política i de font autoritzada de saber situen l'enciclopèdia en una cruïlla d'interessos sovint divergents. Observar com les societats construeixen el seu model enciclopèdic d'acord amb el rol que li atorguen dins el seu univers acadèmic i educatiu és absolutament revelador. L'interès demostrat per una societat i les seves elits per l'enciclopedisme palesa el grau d'influència dels continguts en la construcció social del país. Precisar la valoració política i social de l'enciclopedisme sobre unes coordenades espai/temps determinades (context) proporcionarà una imatge fixa del pes del discurs enciclopèdic sobre una qüestió determinada.

²³⁴ Per evitar reiteracions, per context s'entén el marc sociopolític i cultural on es troba inserit el procés de creació enciclopèdic així com qualsevol altra manifestació o producció intel·lectual que condicioni o afecti l'esmentat procés.

²³⁵ El que Emilio Gentile anomena "il culto al littorio" per la sacralització de la política que endega el règim feixista com a nova "religió d'estat".

En el cas de la Gran Guerra conflueixen dos factors primordials. Es tractà d'un fet històric recent d'enorme repercussió a Itàlia a tots els nivells (polític, social, cultural, etc.) i, en segon terme, fou un tema que generà una enorme controvèrsia i polèmica a molts nivells. El pes de l'enciclopedisme en unes coordenades concretes condiciona el contingut i la línia del discurs enciclopèdic. L'influx del gènere constitueix un aspecte primordial en la construcció teòrica del context i, en aquest sentit, la seva aplicació dins el model d'anàlisi és molt recomanable. Un model analític a dos nivells, on en el superior (macro) s'analitza el marc polític, social, cultural i acadèmic en el que s'han gestat i produït els continguts enciclopèdics referents a la Gran Guerra mentre que a un nivell inferior o micro s'examina el grau d'influència del format enciclopèdic en l'adopció del discurs enciclopèdic com element clau de la construcció social. La gènesi d'aquest nou model es basa tant en les tesis de Hymes i Firth com en les de Van Dijk. A banda de coincidències puntuals amb ambdues línies o models, per aquesta recerca es valora de Hymes que distingeixi el format discursiu com una categoria contextual conferint al vehicle discursiu un condicionant finalista sobre els continguts, mentre que del lingüística holandès trobo molt encertada la noció dels models mentals subjectius²³⁶, sobretot en els contextos micro, ja que lliga perfectament amb la crítica del coneixement tàcit de Burr (1995) i Gergen (1999), una de les tesis més importants del construccionisme social, i que forma part de la justificació teòrica del present treball: el coneixement com a element per a la construcció social.

153

3.2.4 Producció, estructura i sentit

*"I was in a Printing house in Hell & saw the method in which knowledge is
Transmitted from generation to generation".²³⁷*

William Blake, poeta i editor anglès, inclogué aquests versos a *The Marriage of Heaven and Hell* com a resposta a les idees d'Emanuel Swedenborg sobre el bé i el mal, però també les podria haver emprat per il·lustrar les paraules de William Smellie, editor de la primera edició l'*Encyclopaedia Britannica* quan es vantava²³⁸ durant una tertúlia en un club d'amics d'haver fet la primera edició de l'enciclopèdia amb unes tisores i cola. L'anècdota del polígraf Smellie

²³⁶ Van Dijk defineix els models mentals subjectius com a aquelles representacions socials que entren els participants d'un acte o acció comunicativa en referir-se a coneixements comuns, actituds o ideologies.

²³⁷ BLAKE, William. *The Complete poetry & prose of William Blake*, ERDMAN, David R. (ed.). Berkeley: University of California Press, 2008, p. 40.

²³⁸ "I wrote most of it, my lad, and snipped out from books enough material for the printer. With paste pot and scissors I composed it!" Citat a: KATZ, William. *Introduction to Reference Work*. McGraw-Hill, 1969, p. 53.

seria una *plaisanterie* si no fos perquè era no era estrany que les enciclopèdies fossin empreses gairebé individuals (i artesanals) fins a mitjan del segle XIX. Amb l'impuls de la revolució *Lexikon* i la transformació comercial del gènere, les tasques relacionades amb la producció enciclopèdica (selecció d'entrades, documentació, creació de continguts i posterior correcció) van esdevenir obra col·lectiva, i sols en determinats casos es mantingué l'esperit de l'enciclopedista tradicional²³⁹. En aquest punt cal fer un aclariment. L'actual investigació no contempla la impressió i posterior comercialització de les enciclopèdies com a etapes del procés productiu. Malgrat que la seva repercussió va ser vital en alguns dels projectes més emblemàtics²⁴⁰ de l'enciclopedisme modern, a partir de 1830 la seva influència en el discurs enciclopèdic és pràcticament nul·la. La producció, entesa com una etapa en la creació intel·lectual del coneixement enciclopèdic, consta de tres fases: la selecció de les entrades o veus, la producció científica i/o pedagògica dels continguts i la correcció i aprovació dels textos per a ser enviats a impremta. En el present treball²⁴¹, es considera que el procés de producció hauria d'incloure també una explicació succinta de l'engranatge editorial pel que fa als equips de redacció, línia editorial i figures destacades del projecte.

154

Existeix un fil invisible i directe entre la idea que mou el projecte enciclopèdic, la línia editorial i l'equip de col·laboradors que hi treballen, tant des d'un vessant acadèmic com burocràtic. Malauradament no existeixen obres que tractin de forma específica la mecànica editorial dins el gènere enciclopèdic. Les introduccions o prefacis a les enciclopèdies solen incloure advertències sobre l'esperit que les ha guiat o les dificultats inherents en una empresa d'aquest tipus, adquirint la majoria de vegades un caràcter metaenciclopèdic. Malgrat que en alguns casos la validesa d'aquestes fonts podria ser dubtosa -per la voluntat propagandística i comercial que solen incloure- la seva anàlisi sol proporcionar una radiografia força fidedigna del context productor o els objectius que devia assolir el gènere enciclopèdic, com fou el cas de la *Pomba* de 1841.

²³⁹ És el cas del *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, obra excepcional -en tots els sentits - de Pierre Larousse, figura extraordinària del món de l'enciclopedisme i precursor del gènere a França. Cfr. RÉTIF, André. *Pierre Larousse et son œuvre*. Paris : Larousse, 1974.

²⁴⁰ El cas més emblemàtic fou el de les relacions entre Denis Diderot i André Le Breton, impressor de la primera edició de l'*Encyclopédie*. Le Breton, preocupat per la censura reial i per les pressions de membre de l'Església Catòlica, decidí per pròpia iniciativa censurar, modificar o reescriure nombroses entrades creades pels propis Diderot i Louis de Jaucourt, un dels col·laboradors més importants de l'obra. No fou després de la seva publicació, i de forma casual, que Diderot s'adonà de l'autocensura del propi impressor. Fet que li provocà -segons Blom, *L'Encyclopédie*- un inconfessable rebuig per la primera edició de l'obra, a banda d'un enorme disgust amb l'editor Le Breton.

²⁴¹ Les informacions obtingudes en tots els casos (enciclopèdies) s'incorporaran als continguts a considerar en l'apartat o fase contextual.

Un exemple de la primera tendència són els dos títols²⁴² de Giovanni Treccani sobre les seves experiències com a mecenes de l'Enciclopedia italiana. Aporta una visió molt interessant però superficial sobre els plantejaments de base que afecten la producció del coneixement. L'expressió de satisfacció personal preval sobre l'explicació explícita de les diferents etapes creatives. Sense obviar la seva "inestimable aportació" de mecenatge, ofereix una visió sobre el funcionament editorial centrada exclusivament en l'assoliment d'una missió de caràcter nacional. A l'altre costat, Raymond Queneau dedica tot un capítol²⁴³ a explicar el seu rol com a director científic de l'*Encyclopédie de la Pléiade*. Fuig de personalismes i aporta una sèrie de raonaments que il·lustren la creació dels continguts enciclopèdics en tota la seva dimensió. Determina els obstacles que ha de vèncer l'equip de redacció i la direcció científica per un coneixement enciclopèdic ponderat, útil i d'acord amb les exigències del moment. Queneau identifica el futur lector com l'únic condicionant en la creació enciclopèdica. Considera que tot el procés d'elecció i confecció dels continguts (selecció d'entrades, nivell d'especificitat/profunditat, registre lingüístic o qüestions relacionades amb l'expressió del coneixement científic) té com a referència el destinatari final. Confessa la dificultat d'obtenir un perfil del lector potencial però acaba observant que, independentment del nivell intel·lectual d'aquest, els continguts enciclopèdics han de tenir un valor acadèmic per se. Aprofita per afirmar rotundament que el coneixement enciclopèdic ha de ser l'obra d'un especialista i no d'una cohort de polígrafs. Descriu el futur col·laborador com un especialista, no sols en la matèria, sinó en l'art de la pedagogia i la didàctica així com en la maièutica, afegint que l'elecció dels col·laboradors ha d'estar per sobre de preferències o gustos personals. Dibuixa, en definitiva, un promptuari del que ha de ser l'exercici (ideal) del director científic d'una enciclopèdia. Les aportacions de Treccani i Queneau, junt a les pinzellades d'alguns teòrics com Rey o Collison, aclareixen el circuit i els elements de la producció enciclopèdica fent intel·ligible el seu doble rol com a context i condicionant del discurs enciclopèdic.

Segons la sociologia del coneixement, el discurs enciclopèdic duu implícita una presa de posició on funció comunicativa i didactisme s'uneixen en el si del projecte enciclopèdic. El gruix d'informacions que formen el discurs no sempre responen, però, a coneixements nous.

²⁴² TRECCANI, Giovanni. *Enciclopedia italiana Treccani : idea, esecuzione, compimento*. Milano: Bestetti, 1939; TRECCANI, Giovanni. *Enciclopedia italiana Treccani : come e da chi e' statafatta*. Milano : Bestetti, 1947.

²⁴³ QUENEAU. *Op. cit.*

Ben al contrari. El coneixement enciclopèdic, si partim de les tesis de Levi-Strauss²⁴⁴, és un producte ja *cuit*. No sols per la preparació *ad hoc* en el si d'una enciclopèdia, sinó perquè conté idees ja formulades i socialment acceptades. L'operació didàctica que actua sobre un coneixement acadèmic ja modulats i rebaixats a un registre més popular²⁴⁵, exclou -habitualment²⁴⁶- la retòrica excessiva, la polèmica i tendeix a limitar o a suprimir la convicció irracional en favor de conclusions més racionals. El discurs enciclopèdic busca sobretot la convicció i empra tots els mètodes possibles de persuasió amb l'objectiu d'obtenir una adhesió sense reserves. Per a Rey²⁴⁷ és aquí on rau la diferència entre els discursos científic i enciclopèdic. Afirmar que el primer no empra tècniques de persuasió sinó que advoca per una assimilació racional dins la dialèctica significat-significant, mentre que en l'enciclopèdic l'ús de determinat llenguatge -sovint retòric- té un pes més determinant en la construcció del missatge que no pas la utilització de segons quines dades. Els teòrics de la sociologia del coneixement (Elias, Mannheim, Burke) consideren, però, que la inclusió o rebuig d'alguns dispositius semiòtics de la memòria²⁴⁸ durant la producció del teixit discursiu (l'enciclopèdic inclòs) és la clau de volta en la construcció del coneixement.

156

El coneixement enciclopèdic manté unes constants estructurals generalitzades en la majoria d'unitats discursives de caire científic, polític o literari. El discurs enciclopèdic està format per diversos temes o fils discursius que, depenent del grau de profunditat, se subdivideixen en d'altres de menor importància anomenats fragments discursius. De forma inversa i complementària, la suma de fragments pot constituir un fil discursiu uniforme. La coexistència en un mateix pla de fils i fragments propicia combinacions entre ambdós elements provocant el que Jäger (2003) titlla d'embolic de fils discursius. La mecànica d'interrelacions es plasma a través dels nusos discursius que poden ser dèbils o forts depenent dels efectes en el si del discurs. En l'organització enciclopèdica, la noció de nusos queda exemplificada a través de la multiplicitat d'entrades que deriven d'una temàtica central. En el cas de la Primera Guerra Mundial, la multitud de subtemes que se'n deriven, com per exemple l'ús d'armes químiques, ha generat una entrada específica sobre gas tòxic²⁴⁹.

²⁴⁴ Respecte a la discussió sobre les diferències i/o relacions entre informació i coneixement, l'antropòleg francès considerava que 'l'informació era l'aliment cru, mentre que el coneixement ja estava cuinat'. Vid. LÉVI-STRAUSS, C. "Le Cru et le Cuit". *Mythologiques, t. I*. Paris: Plon, 1964.

²⁴⁵ Queneau l'anomena *vulgarisation*.

²⁴⁶ Depenent de la temàtica i tipologia de l'entrada, i especialment de la intencionalitat de l'obra.

²⁴⁷ REY, Alain. *Encyclopédies et dictionnaires*. Paris : Presses Universitaires de France, 1982.

²⁴⁸ LAMIZET, Bernard. *Sémiotique de l'événement*. Paris : Lavoisier, 2006.

²⁴⁹ És evident que un article sobre les armes químiques, i en aquest cas el gas, es justifica per si mateix. Tanmateix en l'anàlisi discursiva és important fer constar no ja la seva existència sinó la relació directa amb un fragment o fil discursiu més ampli.

El discurs enciclopèdic també genera esdeveniments discursius. Els esdeveniments són aquells fets en els que s'ha posat un èmfasi especial, i que tenen un tracte distintiu en el si del complex discursiu. En el pla enciclopèdic, i seguint la terminologia de Jäger, els esdeveniments discursius, a banda de categoritzar el fil o fils, es constitueixen en veus²⁵⁰ independents vinculades a l'entrada principal de forma subordinada. La identificació, no sempre fàcil, dels esdeveniments és primordial per a l'anàlisi dels fils (temes) ja que permet estudiar els límits del context discursiu amb el que es relaciona el fil principal. Finalment, els especialistes defineixen com a marc el mitjà per on circula el discurs. L'enciclopèdia és el marc on es produeix i des d'on es difon el coneixement enciclopèdic, de la mateixa forma que un article científic es publica en una revista especialitzada o una ponència congressual es troba dins les actes d'un congrés. El pla del discurs enciclopèdic és únic i invariable. La definició de pla formulada per Jäger coincideix amb la idea de Hymes i Firth d'atorgar a qualsevol format la categoria de context, condicionant la producció i interpretació dels seus continguts.

157 L'especificitat enciclopèdica fixa la substància discursiva. La transversalitat dels coneixements i l'exclusiva organització²⁵¹ del saber enciclopèdic trenquen la lògica del cercle instructiu i provoquen la dispersió d'una matèria o concepte en nombroses entrades o articles. La Primera Guerra Mundial, com altres subjectes de grans repercussions històriques, imposen una segmentació pel gran volum informatiu i el seu valor. En funció del format enciclopèdic, el gruix informatiu es presenta en un article genèric de síntesi o monogràfic, que es completa amb altres entrades més específiques que cobreixen qüestions secundàries com figures o successos puntuals. La complexitat discursiva del coneixement enciclopèdic s'estructura sobre un sistema de referències que guien el lector, i que Voltaire justificà afirmant que “*si un dictionnaire sans exemple est un squelette, un dictionnaire ou une encyclopédie sans renvois internes est un ossuaire, fait de membra disjecta*”²⁵².

El discurs enciclopèdic sobre la Primera Guerra Mundial es basteix d'una forma molt similar en els diferents formats²⁵³ enciclopèdics. Subjecte i missatge són els dos eixos sobre els que discorre el discurs. El subjecte o estrat superior és el conjunt ordenat d'informacions i dades

²⁵⁰ Veu i entrada s'empren de forma sinonímica al llarg de l'estudi.

²⁵¹ L'organització alfabètica ha estat un dels principals 'cavalls de batalla' en el si del gènere enciclopèdic, tant pels defensors de la lògica evolució del coneixement (*enkikliospaideia*) com pels garants del pragmatisme i la racionalitat.

²⁵² Citat a: REY, *Op.cit.* 1982, p. 11

²⁵³ Tant les enciclopèdies generalistes com els diccionaris enciclopèdics, que ofereixen una versió molt més sintètica de l'esdeveniment.

amb vocació de generalitat²⁵⁴. En el cas d'estudi, la influència de la doctrina oficial en el missatge pot ser decisiva en el procés de selecció²⁵⁵, obtenció i recopilació d'informació. La línia editorial²⁵⁶ del director científic, les recomanacions dels caps de secció, així com les normes estilístiques²⁵⁷ d'estricta compliment, poden orientar els col·laboradors a prioritzar les fonts militars (oficials i primàries) per sobre de les testimonials²⁵⁸ o les secundàries (obres de síntesi històrica). La creació de noves aportacions²⁵⁹ al discurs enciclopèdic no és excepcional com tampoc habitual que les fonts primàries i oficioses, així com les secundàries de caràcter polèmic o controvertit s'emprin pel seu caràcter sovint apòcrif i retòric. En l'aspecte purament informatiu (dades), la presència (o abús) de determinats subjectes històrics (figures, batalles, etc.) o l'absència de qüestions d'historicitat contrastada poden indicar quins són els dispositius de la memòria que el context discursiu vol o no vol proporcionar per a la construcció del que ha representat la guerra en el si de la societat. En aquest sentit, és útil copsar 'l'ombra històrica'²⁶⁰ que roman emmascarada sota el discurs conscient i sancionat. Tot discurs enciclopèdic sobre un esdeveniment de naturalesa problemàtica duu implícit un missatge destinat a oferir una visió consensuada i canònica. El missatge mig ocult ovelat, situat en un nivell inferior al subjecte, opera ideològicament a través d'elements de controvèrsia. Subministra al lector un conjunt d'opinions conscientment elaborades perquè les incorpori al seu bagatge cultural i s'acabin introduint en el teixit del coneixement social sobre el subjecte. Queneau equiparava el procés d'adopció cognitiu al de la maièutica²⁶¹. Considerava que el discurs enciclopèdic no simplement havia d'oferir un determinat coneixement sobre una matèria o un concepte sinó que havia proporcionar les eines per tal que el lector continués el procés d'assimilació d'un coneixement nou i més vàlid. Missatge i discurs són construccions ideològiques codificades pel llenguatge²⁶². Les estratègies i mecanismes lingüístics i retòrics, així com l'ús d'un determinat lèxic²⁶³ creen un

²⁵⁴ L'especificitat es vehicula a través de la inclusió de nusos o esdeveniments discursius, que depenen de la seva importància històrica o per decisió voluntària de l'especialista (o prescriptiva del cap de la secció) esdevé una entrada independent.

²⁵⁵ S'entén que dins el procés selectiu, les accions de fer prevaldre, rebutjar o desestimar fonts documentals, així com dades, té un pes primordial. Més informació sobre la deselecció en l'anàlisi històrica, cfr. CARR, E.H. *¿Qué es la historia?* Barcelona : Ariel, 2001.

²⁵⁶ Present en els prefacis o en les justificacions de l'obra.

²⁵⁷ Com per exemple, les *Avvertenze ai collaboratori* que es proporcionaven als col·laboradors com a manual d'estil de l'obra juntament amb el contracte que firmaven amb l'*Enciclopedia italiana*.

²⁵⁸ Fonts també primàries malgrat la seva oficiositat i caràcter apòcrif.

²⁵⁹ Fruit del contrast entre les fonts oficials militars i les secundàries.

²⁶⁰ El discurs absent del qual parla Eugenio Trías, *Op. Cit.*

²⁶¹ Terme que procedeix del grec *maieutikós* i que significa donar a llum. La maièutica, en l'àmbit filosòfic, designa una metodologia d'arrelsoocràtica que consisteix a facilitar a la persona el descobriment de la veritat a través d'un mètode didàctic consistent en la interrogació.

²⁶² Sense perdre de vista però l'aparell visual i iconogràfic.

missatge d'acord amb l'ideari²⁶⁴ enciclopèdic en la línia (editorial) d'un determinat context. La teoria de la crítica textual afirma que el caràcter enciclopèdic s'expressa a través d'una sintaxis clàssica sense elements que parafrasegin o provoquin una interpretació errònia del contingut, i que estigui allunyada de la retòrica o la polèmica. Claredat expositiva, estructuració i estil narratiu²⁶⁵ completen els estàndards enciclopèdics. Des d'una òptica d'analítica, qualsevol constatació d'elements que modifiquin els patrons del gènere o les concrecions estilístiques del comitè editorial hauria d'indicar a l'investigador que existeix un missatge concret, que respon en un sentit o un altre a l'autoritat que l'ha creat.

L'autoritat intel·lectual i acadèmica és imprescindible per a la credibilitat social i cultural del coneixement enciclopèdic. Acredita la veracitat dels continguts i legitima els posicionaments sobre qüestions controvertides. L'autoritat enciclopèdica es basa en dos factors: el prestigi de l'especialista i el pedigrí de l'enciclopèdia. L'equilibri simbiòtic entre el pes dels experts i el renom de l'enciclopèdia en els àmbits culturals i acadèmics aporta una visió concreta del paper de l'enciclopedisme en la societat. Una anàlisi superficial de l'onzena edició de la *Britannica* permet concretar amb major exactitud la relació de forces en l'àmbit de l'autoritat, sobretot per l'excel·lent²⁶⁶ repertori d'intel·lectuals i científics que hi col·laboraren. Tanmateix, i malgrat ser considerada l'obra mestra del gènere, el seu prestigi planteja un dubte raonable: foren els especialistes els que li donaren tal consideració o fou la direcció editorial de Hugh Chisholm la que va permetre que distingits membres de la comunitat científica col·laboressin en una obra ja consagrada després de 142 anys d'història? Malgrat que la solució a la pregunta conduiria a altres aspectes sobre el gènere, una conclusió és indiscutible: l'enciclopèdia és per naturalesa una font autoritzada d'informació de primer ordre en l'àmbit educatiu i cultural. L'equip editorial que forma part del projecte té un pes cabdal, igual que l'orientació i la línia editorial de l'obra tenen una incidència determinant com el pes de la tradició, però és el gènere enciclopèdic el que dona l'empremta d'autoritat.

El simbolisme de l'enciclopèdia com objecte que acumula el saber universal traspua una totalitat recreadora evidenciada ja per la majoria d'obres anteriors a la Il·lustració. De les *Historia Naturalis* de Plini el vell als *Trésors* de Latini, passant per l'*Speculum Maius* de Beauvais o les *Etimologiae* d'Isidor de Sevilla, totes o gairebé totes les obres enciclopèdiques d'època clàssica o medieval han reclamat per a si mateixes l'estatus de dipositàries de tot el

²⁶³ L'ús de la retòrica per part dels règims totalitaris va tenir un paper clau en la construcció del missatge polític dominant, especialment a la Itàlia feixista. Veure el concepte del 'regno della parola' a VENTURI, Franco. «Il regime fascista». A: *Trent'anni di storia italiana (1915-1915)*. Torino : Einaudi, 2001.

²⁶⁴ No confondre amb una concepció idealitzant del gènere enciclopèdic.

²⁶⁵ Especialment en la producció de biografies i esdeveniments històrics.

²⁶⁶ Albert Einstein, Sigmund Freud, Lev Trotsky o Marie Curie, per destacar-ne alguns.

coneixement humà. L'enciclopedisme, a banda d'erigir-se com el 'guardià del saber', també ha reclamat l'autoritat no sols per criteris de globalitat sinó per raons de veritat universal. Criteris que les revolucions científiques del segle XVII, i el posterior concurs de la Il·lustració, han aportat donant pas a una infal·libilitat del coneixement només avalada per la comunitat acadèmica i científica sobre la base d'un discurs contrastat i veraç.

3.3 L'enciclopedisme, entre l'evolució i la tradició

“Encyclopedias are perhaps the most important monuments of the history of Science and of Civilization.”²⁶⁷

3.3.1 Dels orígens a l'enciclopedisme pràctic

L'enciclopedisme ha estat una de les manifestacions científiques i culturals més importants dels últims segles. Amb tot, definir discurs enciclopèdic o enumerar quins són els criteris que identifiquen una enciclopèdia no és tasca fàcil. Fins i tot avui dia, i amb el paradigma de la societat de la informació com context comú, establir una definició canònica d'enciclopèdia no és ni possible, ni recomanable. La dificultat no rau sols en les divergències en el sí de la comunitat científica, sinó en el pes de la tradició i de l'evolució experimentada pel gènere durant la seva història. Tot i que les enciclopèdies, tal com s'entenen avui dia, no van començar a aparèixer fins a mitjans del segle XVIII, l'enciclopedisme com a moviment intel·lectual té un llarg recorregut.

La història de les enciclopèdies es pot dividir en tres períodes (de l'Antiguitat clàssica al segle XVII ; de 1601 a 1799 i, finalment, de 1800 a l'actualitat), però és l'últim període el que condensa les línies mestres del gènere i algunes de les seves problemàtiques, com les divergències entre tradició i evolució. Les obres de caràcter enciclopèdic anteriors a 1600, tant les d'època clàssica com les medievals, van ser ideades i realitzades per un selecte grup de persones amb un bagatge cultural extraordinari i una inquietud intel·lectual insondable. El desig romà de classificar el món es va expressar en una gran varietat de col·leccions del saber humà, entre les que s'hi troben els reculls de Cató, Varró o les *Historiae naturalis* de Plini el Vell, que es van mantenir com a font d'autoritat del coneixement universal fins ben entrat el segle XVI. L'origen de l'enciclopedisme es troba, però, en els presocràtics grecs, i principalment en Demòcrit, que posà les bases per a la nova empresa intel·lectual. El sistema d'idees sobre el món i l'ésser humà, i les reflexions sobre l'aprehensió i coneixement de l'un

²⁶⁷ THORNDIKE, Lynn. «L'Encyclopédie and the History of Science». A: *Isis*, 1924, 6, p. 361-386.

per l'altre (objecte-subjecte) establiren les condicions per un saber coherent, així com els temes i disciplines d'estudi, les diferents metodologies i la classificació dels objectes. La fixació del coneixement a través de l'escriptura, creant una memòria social, i la voluntat de construir una realitat intel·ligible foren algunes de les aportacions romanes al projecte enciclopèdic. Tant les *Historiae naturalis* de Plini, com els reculls de Varró i Cató sobre les qüestions més diverses, tenien la clara voluntat d'exposar al lector un compendi de tot el que rodejava l'ésser humà, des d'aspectes agronòmics, passant per les classificacions *ad hoc* d'animals o apunts geogràfics i topogràfics de les províncies romanes i els indrets més reconidits de l'imperi. L'objectiu era preservar per al futur els coneixements adquirits sobre el món com servir de punt de partida per a una millor formació. Finalitats que es trobarien segles després en el *Discours preliminaire* de D'Alembert a l'*Encyclopédie*, encara que aquest contenia una clara voluntat moralitzadora absent en la de Plini.

El pas de la romanitat a l'època medieval comptà amb un element primordial: l'aparició de l'aspecte religiós com a creador indiscutible de la realitat. El món intel·lectual islàmic, que havia assimilat la tradició enciclopèdica clàssica, revifà el gènere enciclopèdic per a la cultura cristiana occidental. Les obres d'Averroes i Avicenavan tenir una gran influència en les *Etimologies* de sant Isidor, que es convertiren en una obra de referència fins al segle XII, l'anomenat "segle enciclopèdic de la medievalitat" segons Rey (1982, 115). El valor educador i ordenador de les *Etimologiae* van perdurar en els segles fins a convertir-se en el testimoni de la romanitat gairebé oblidada, actuant com a transmissor dels coneixements de l'Antiguitat. El pes de la tradició romana va trobar en sant Isidor un continuista sota el prisma religiós. Vincent de Beauvais, Hildegard von Bingen o Bruno Latini van prendre el relleu. Les seves obres, *Speculum majus*, *Physica* o el *Livre du trésor* recollien el que havien transmès les *Etimologiae*, però afegiren una visió organitzadora del món. Les al·lusions al concepte d'espill, mirall o tresor foren constants en aquest període de l'enciclopèdisme que presentava la realitat revelada per la divinitat. El coneixement i el saber es concebien com un tresor. El món físic i les lleis que el regien i les disciplines de caràcter elucubrant o descriptiu (història, filosofia, geografia o literatura) foren analitzades i apreheses sota una visió religiosa. Quan el saber medieval, i l'autoritat dels clàssics, com Plini el Vell, fou insuficient per a entendre i descriure un món en plena expansió, l'enfocament enciclopèdic va jugar un paper primordial en la revolució que suposà el pas del món medieval a l'època moderna. Si bé el Renaixement no fou especialment prolífic en matèria enciclopèdica (especialment per la lluita entre els models medievals i l'adaptació a les noves disciplines), el segle XVI -amb una gran profusió d'obres específiques- s'encaminà cap a l'anomenat "enciclopèdisme pràctic". El canvi o

evolució tranquil·la s'inicià amb el trasllat de la producció d'obres enciclopèdiques del monestir cap a les escoles i grans universitats fins arribar al món editorial.

L'enciclopèdia va acabar esdevenint un negoci editorial, obra d'un sol autor o editor en cap (Chambers i Diderot al segle XVIII), o bé d'un editor (Le Breton o Panckoucke). Sols al segle XIX, l'excepcional figura de Pierre Larousse aglutinarà en una persona ambdues funcions, autor i editor.

3.3.2 La revolució enciclopèdica

Les simples acumulacions de fets, dates i xifres segons el model medieval no eren suficients. Els intel·lectuals més brillants de l'època es dedicaren a organitzar tots els coneixements de la forma més racional. La proliferació d'avenços científics en les disciplines de la física, la química o les matemàtiques i la difícil relació existent entre el saber enciclopèdic i l'estructura lògica del llenguatge no es va superar fins a la renovació epistemològica que va plantejar Francis Bacon (*Novum organum*, 1620 i *De dignitate et augmentis scientiarum*, 1623), i al paper no menys important de Komensky (Comenius) en l'àmbit de la reflexió didàctica. Ambdós van establir les bases per a l'organització del saber humà i la transmissió pedagògica. Amb la nova sistematització, els coneixements científics i tècnics escaparen a l'ordre teològic irracional i fluïren cap al nou sistema epistemològic que ha perdurat més o menys fins a l'actualitat.

L'enciclopedisme modern, reflex de l'estat de la ciència, requeria -com aquesta darrera- un ordre intel·ligible i estable. Les teories filosòfiques de Bacon a Locke, passant per Hobbes i Berkeley, van cimentar un discurs crític del coneixement que va fonamentar l'enciclopedisme del futur.

3.3.3 L'enciclopedisme modern

El sobtat augment dels projectes enciclopèdics a finals del segle XVII i començaments del XVIII responia a l'immens canvi social en termes de secularització, extensió de l'educació, creixement de la població, urbanització i l'emergència d'una nova burgesia cada cop més segura de si mateixa i independent. La modernitat enciclopèdica significà el pas d'un projecte enciclopèdic global de caràcter teològic-filosòfic, a un altre més racional i utilitarista. La *Cyclopaedia, or An Universal Dictionary of Arts and Sciences* d'Ephraim Chambers inaugurà l'enciclopedisme modern. Basada en part en les tesis de Bacon, l'obra dividia el coneixement en natural i científic, així com en artificial i tècnic. L'organització del saber universal en quaranta categories o disciplines i un sistema de referències perfectament trenat van convertir

a la *Cyclopaedia* “en la pionera de l’enciclopèdia moderna”²⁶⁸. Encara que tant l’*Encyclopédie* com la *Britannica* van aconseguir eclipsar-la, l’obra de Chambers tenia el mèrit de sintetitzar i integrar part dels nous valors de l’enciclopedisme modern: un clar discurs pedagògic, intencionalitat instructiva i una sistematització epistemològica d’arrel baconiana. La *Cyclopaedia* va esdevenir model per altres obres de l’època com el *Nuovo dizionario scientifico e curioso* (1746-1751), de la qual és una traducció gairebé íntegra a l’italià, i fins i tot de l’*Encyclopédie*. Coexistència d’ordenació alfabètica i temàtica, voluntat instructiva i moralitzant, un sistema de referències per a mantenir la coherència del cercle dels saber (enkyklios-paideia) i un discurs assertiu i pedagògic que reproduïren les dues enciclopèdies més significatives de la modernitat, l’*Encyclopédie* i l’*Encyclopaedia Britannica*, que perdurà fins a època contemporània.

3.3.3.1 L’*Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts, et des Métiers*

“The victory of the *Encyclopédie* presaged not only the Revolution, but the values of the two centuries to come”.²⁶⁹

163

L’*Encyclopédie* va ser la resposta a un període d’excelsion intel·lectual, i a l’intent de proporcionar un nou instrument de percepció del coneixement que actués com a fre del sector acadèmic i a la seva forma d’entendre el món. El projecte coral de Diderot no era únicament una missió moral o didàctica. S’ideà com un projecte filosòfic i polític, i va acabar esdevenint una empresa científica i humanística de magnituds colossals. Era quelcom més que un diccionari o una enciclopèdia. Era la síntesi de tot el coneixement humà basada en el projecte pedagògic il·lustrat del *sapere aude*. Projectada com una traducció de la *Cyclopaedia* de Chambers, l’*Encyclopédie* (1751-1765) va viure una accidentada producció i una atzarosa publicació. Destinada, des dels inicis, a un públic burgès en busca d’informacions clares i autoritzades sobre els nous avenços del món científic i del coneixement pràctic, Diderot comptà amb una impressionant nòmina d’especialistes en la majoria de sectors i disciplines. Condorcet, el baró d’Holbach, Montesquieu, Rousseau, Voltaire o l’incansable Chevalier de Jaucourt firmaren alguns dels articles més destacats de l’obra, conferint-li un pedigrí que com la resta d’enciclopèdies del segle XVIII no tenia límits geogràfics ni nacionals. El seu cosmopolitisme formava part d’una cultura de la Il·lustració que proposava un “diàleg

²⁶⁸ Afirmació de Giuseppe Sertoli, citada a REY, *Op.cit.*, 2007, p. 82.

²⁶⁹ BLOM, *Op. cit.*, p. XIII.

universal a través d'una 'República de les lletres', on homes i ciutadans de qualsevol condició poguessin participar en una conversa global" segons Yeo (2001, 56).

Però no tot era positiu. Malgrat l'interès generat arreu d'Europa, i el seu èxit comercial, l'*Encyclopédie* presentava mancances i derives intencionades. L'especial preponderància del món científic i de la tècnica deixava en un segon terme les disciplines humanístiques. Mentre onze dels vint-i-vuit volums de l'obra eren planxes i gravats on s'il·lustraven les ciències i arts mecàniques, la teologia, la filosofia o la lògica presentaven continguts més aviat pobres o febles. La història, ben analitzada globalment, manifestava greus llacunes com el tractament de la medievalitat, que al considerar-se una era fosca no calia exhibir en època de "llums". La significació de l'*Encyclopédie* fou única: potencià l'acció autodidacta, l'absorció i discussió de nous coneixements i, sobretot, la voluntat d'informar de forma crítica i constructiva, malgrat les derives inherents a una empresa tan colossal.

3.3.3.2 Enciclopèdies i imaginaris nacionals: *Encyclopaedia Britannica*

*"A great encyclopaedia is inevitably a sign of national maturity and, as such, it will often pay tribute to the ideals of its country and its times."*²⁷⁰

164

L'*Encyclopédie* marcà la fi d'una era. La *Britannica* i l'alemanya *Konversations-Lexicon* l'inici d'una altra. Partien de concepcions més pragmàtiques, inspirades i adoptades. Característiques que han perdurat fins a l'actualitat, amb matisos. La pèrdua d'universalitat i del cosmopolitisme il·lustrat fou una altra novetat. Durant l'últim terç del segle XVIII i les primeres dècades del XIX, l'ideari de l'*Encyclopédie* es pervertí cap a un enciclopedisme de tipus nacional. El canvi es va desenvolupar de forma paral·lela a les transformacions que estaven tenint lloc a Europa.

La creació d'una esfera nacional en el món del saber es centrà en les disciplines d'humanitats. La gran majoria d'enciclopèdies del segle XIX, a banda de funcionar com a diccionaris enciclopèdics d'*arts & sciences*, van convertir-se en instruments per a la invenció i ratificació de la cultura, la identitat i les tradicions nacionals. El conjunt de coneixements heretats, així com el descobriment de nous avenços científics i geogràfics, van proporcionar un bastiment imprescindible per a la constitució d'imaginaris nacionals. L'aparició del fenomen nació o

²⁷⁰ «Encyclopaedias and dictionaries». A: *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia*. Chicago : Encyclopaedia Britannica, 2010. Vol. 18, p. 340-349.

nacionalisme cultural en l'enciclopedisme va consistir en una exposició del coneixement i del món de forma particularista, adaptant el missatge enciclopèdic a un públic determinat, i oferint un contingut acomodat a les necessitats pedagògiques i formatives de la nació en qüestió.

Les enciclopèdies nacionals (*Britannica*, *Americana*, *Meyers* o *Française*) es van convertir en instruments per a bastir un món i ordenar-lo a l'albir que marcaven les tradicions nacionals i identitàries dels seus respectius països. La tendenciositat expositiva no era molt exagerada però suficient per anar creant els pilars d'un imaginari col·lectiu basats sovint en continguts acrítics, clarament esbiaixats o d'autoconsum sobre qüestions delicades o polèmiques. El procés de creació i consolidació de les nacions-estat exigia, entre d'altres, polítiques culturals dirigides a un projecte nacional comú. La *Britannica* esdevingué un cas paradigmàtic.

La *Britannica* ha estat considerada, malgrat els continus detractors²⁷¹, una de les millors i més representatives enciclopèdies de tots els temps. Les raons són òbvies: un pedigrí reconegut - fundada al 1768-, una exquisida sistematització del coneixement - formada per tres corpus (*Micropaedia*, *Macropaedia* i *Propaedia*) -, i sobretot la prestigiosa nòmina de col·laboradors que certifiquen la validesa dels continguts. Un dels exemples més reeixits de l'evolució enciclopèdica, amb prop de 250 anys d'existència, que ha sabut combinar perfectament la inclusió contínua de nous coneixements i canvis en el món del saber, juntament amb el manteniment d'una tradició enciclopèdica basada en un pragmatisme total. Els articles signats, el seu caràcter referencial i assertiu, així com una clara voluntat pedagògica l'han convertit en l'obra de consulta imprescindible en l'àmbit anglosaxó. Tot i les vicissituds²⁷², s'ha mantingut fins a l'actualitat com una de les enciclopèdies que millor han conciliat els canvis inherents al pas del temps i la forma de copsar-los.

El segle XIX és el segle enciclopèdic. Les enciclopèdies proliferaren en aquelles nacions que no en posseïen²⁷³ i veien en elles un símbol de construcció nacional. El segle XIX també fou testimoni de com el món educatiu i el gènere enciclopèdic crearen vincles indissolubles. Les enciclopèdies i els diccionaris enciclopèdics es convertiren en estris d'unificació cultural i d'integració social. La visió nacional de les enciclopèdies, basada en trets identitàris i comuns, va "forjar els elements arquetípics d'una memòria col·lectiva" (Nora, I, 232). Les

²⁷¹ EINBINDER, Harvey. *The Myth of the Britannica*. London : MacGibbon, 1964.

²⁷² Al llarg de la seva història, la *Britannica* ha canviat nombroses vegades de casa editorial, d'estructura conceptual, i durant el segle XX, ha estat acusada de manca d'actualitat i d'oferir en determinats casos, informacions obsoletes obviant nous descobriments. En les edicions dotzena i tretzena la selecció d'alguns dels seus col·laboradors també ha estat motiu de crítica.

²⁷³ Precisament Itàlia fou una de les nacions on amb més força es sentí la necessitat entre els cercles acadèmics i intel·lectuals per crear una enciclopèdia nacional. Abans de l'unificació com a símbol de l'existència d'una cultura nacional i a partir de 1861 com a mostra del que significava una cultura nacional.

enciclopèdies del segle XIX, i de bona part del XX, van modelar i homogeneïtzar les múltiples visions del saber a través d'un discurs únic que glorificava el progrés i que enaltia la cultura pròpia. En el vessant formal, l'especificitat i comoditat de consulta de les enciclopèdies alemanyes, la unificació entre els conceptes enciclopèdia i diccionari enciclopèdic (*Larousse*) i l'estructuració del saber juntament amb una gran profusió d'entrades (*Britannica*) marcaren la línia de les enciclopèdies del segle XX.

La *Britannica*, a partir de la setena edició (1830-1842), les alemanyes *Brockhaus* (*Konversations-Lexikon Brockhaus*) i Meyer (*Meyers Grosse Konversations Lexikon*) i el *Grand Dictionnaire universel du XIXè siècle* de Pierre Larousse marcaren la direcció de l'enciclopedisme fins les primeres dècades del segle XX. La seva presència en els medis escolars i domèstics com a eines d'instrucció i coneixement va ser transcendental, no sols per als seus respectius països sinó per a la resta de països amb un gran sentiment d'identitat nacional, com per exemple Itàlia.

CAPÍTOL 4. ENCICLOPEDIASME ITALIÀ: DELS INICIS DE L'OTTOCENTO A LA GRAN GUERRA

4.1 Els orígens de l'enciclopedisme italià modern

L'enciclopedisme italià vuitcentista més primerenc es divideix en dues fases força diferenciades pel que fa a producció i difusió. La primera part, més o menys fins a la publicació de la *Nuova enciclopedia popolare* de la firma Pomba (1841-1848, 1851), estaria representada per traduccions d'obres enciclopèdiques d'origen francès o anglès amb predomini de continguts universals i escassa presència de referències genuïnament italianes. Malgrat que el panorama italià restà eclipsat per l'ombra de l'*Encyclopédie* durant les primeres dècades del segle, el gènere enciclopèdic autòcton també participà de les tendències europees. El model enciclopèdic francès no fou l'únic a la Itàlia de l'*Ottocento*. Les influències alemanyes de la revolució *Lexikon* també arribaren al país transalpí. Concebut per abastar tot aquell coneixement, o lèxic, que podia formar part d'una conversació o diàleg més o menys acadèmic o erudit, els famosos lèxics per a la conversa ("*lessico de la conversazione*" en italià) tingueren una gran profusió en el món editorial italià. El primer d'ells, el *Dizionario universale della conversazione* editat a Pàdua per la Tipografia della Minerva al 1838-1839, tingué una gran acceptació i rebé nombrosos elogis per la seva qualitat²⁷⁴.

La segona etapa de l'incipient enciclopedisme italià s'inaugurà amb la publicació del *Dizionario enciclopedico delle scienze, lettere ed arti* d'Antonio Bazzarini a Venècia entre 1830-1837. Concebuda com la segona part de l'*Ortografia enciclopedica* -iniciada el 1824- aquesta obra inicià la fase en la que coexistiren enciclopèdies d'importació, adaptades i traduïdes a la realitat transalpina, amb enciclopèdies autòctones d'un valor científic o cultural menor però amb un segell italià que les feia més adients i atractives al nou públic. Bazzarini, especialista en lingüística i lexicografia²⁷⁵, seguí en el camp de l'enciclopedisme i participà, juntament amb Cesare Balbo i Cesare Cantù, en la redacció de la primera edició de la gran enciclopèdia del segle XIX italià, la *Nuova enciclopedia popolare* de la firma torinesa Pomba

²⁷⁴AZEGLIO, Massimo d'. *Epistolario (1819-1866)*. Torino: Centro Studi Piemontesi, 1987 ; *Giornale degli eruditi e curiosi*. Padova: Tip. Crescini, 1884; «L'Ottocento». A: BALDUINO, Armando (ed.). *Storia letteraria d'Italia*. Milano: Vallardi, 1990, vol. 10, p. 612; «Il primo Ottocento : tra Neoclassicismo e Romanticismo». A: MALATO, E. (ed.). *Storia della letteratura italiana*. Milano: Il Sole 24 ore, 2005, vol. 7, p. 583.

²⁷⁵Fou l'autor, entre d'altres del *Vocabolario usuale tascabile della lingua italiana* (1839), reeditat nombroses vegades, prenent finalment el títol de *Nuovo Bazzarini*, i del *Vocabolario universale latino-italiano e italiano-latino* (1850).

el 1841. L'*Enciclopedia italiana e Dizionario della conversazione*²⁷⁶ dirigida per A.F. Falconetti i impresa a Venècia entre 1838-1853 es pot considerar una de les obres més reeixides de l'incipient enciclopedisme italià previ a l'efecte *Pomba*. Malgrat tractar-se d'una adaptació italiana de l'*Encyclopédie moderne* de Courtin, els repertoris bibliogràfics afirmen que l'edició de Falconetti fou prou acurada.

4.2 Vers un enciclopedisme italià *originale* : 1840-1860

Una de les principals conclusions de l'enciclopedisme italià entre 1840-1920 és la clara voluntat per bastir un gènere enciclopèdic propi, assimilable en qualitat, utilitat i prestigi al de la resta de les potències enciclopèdiques del moment. Missió acomplerta tenint en compte la qualitat de les obres més reputades, com la sisena edició de la *Nuova enciclopedia* UTET de 1875-1888 o el *Lexikon Vallardi* de 1887-1901, així com la visió que demostrà la firma d'Emilio Treves per un sector molt concret i puixant del negoci²⁷⁷, o l'èxit comercial de les *Piccole* Hoepli al tombant del segle XX. L'emmirallament de les firmes italianes vers els horitzons enciclopèdics més importants -França, Regne Unit i Alemanya- fou el motor d'un canvi, d'una evolució vers un enciclopedisme propi que s'inicià a principis de la dècada de 1840.

Els corrents liberals procedents d'Europa i les necessitats formatives i culturals de les classes benestants i emergents italianes de primer terç del segle crearen les bases per a la construcció d'un enciclopedisme propi, que evolucionés de la simple adaptació i traducció d'obres, la majoria franceses, a un gènere enciclopèdic genuïnament italià. La mutació cap a un enciclopedisme en clau estrictament italiana es visualitzà a mitjans de 1840, i es consolidà a mesura que les enciclopèdies *originale* començaren a mostrar qualitats similars, o inclús superiors, a les adaptacions; a l'aval de la comunitat científica i acadèmica i sobretot al seu èxit comercial per la confiança del públic a través de la compra o la subscripció. La competència, les necessitats i la consciència d'estar contribuint a la formació d'una cultura estrictament en clau italiana contribuí a una mena d'obsessió de les firmes i els consells editorials per desvincular-se de la producció enciclopèdica anterior, marcada per l'adaptació o la *traduzione*.

²⁷⁶ Existeix una confusió amb aquesta obra. Alguns repertoris i catàlegs bibliogràfics la titulen *Enciclopedia moderna e dizionario italiano della conversazione*. L'ed. original és *Enciclopedia italiana e dizionario della conversazione*. Venezia: Girolamo Tasso, 1838-1853.

²⁷⁷ L'exploració dels diccionaris enciclopèdics especialitzats, del tipus *Dizionario universale di geografia, storia e biografia* o el *Dizionario universale di scienze, lettere e arti*.

L'evolució vers enciclopedisme autòcton s'efectuà per dues vies: la intel·lectual i la comercial. La intel·lectual consistí a adequar la producció del coneixement en clau italiana, cobrint les especificitats i necessitats del públic, però sense excessius canvis en la concepció i el disseny formal de les obres. La qüestió era oferir un producte autòcton i intel·ligible per a les noves classes emergents i esdevenir un instrument per a la formació i la cultura d'un nou públic, que sorgia de les classes mitjanes i populars. Les redaccions incorporaren nombrosos especialistes i erudits del país però també s'optà per construir un coneixement enciclopèdic que begués de les *collane* divulgatives, com per exemple el cas de la *Storia universale* del Cantù o de la *Biblioteca Vallardi*. A banda d'una readaptació dels continguts, els pròlegs començaren a construir, i justificar, un discurs que avalava el canvi que s'estava operant en el si de les pròpies firmes, i en l'enciclopedisme en general, i que situava al lector potencial en un altra òrbita del coneixement, fent-lo partícep de l'evolució que estava tenint lloc. Les enciclopèdies deixaven de ser monstres fossilitzats per adaptar-se a la nova realitat social del país i, sobretot, al negoci comercial. Precisament l'estratègia comercial fou la segona via del canvi, que es visualitzà, per exemple, en els títols i les informacions complementàries de les obres, expressant la seva originalitat o novetat. L'ús del terme *original* permetia diferenciar les obres que eren simples refregits o traduccions, d'obres que havien estat creades de nou. Els directors editorials de la majoria d'obres enciclopèdiques creades *ex novo* explicitaven a les portades i als prefacis aquesta voluntat de trencament amb una tradició ja superada, i de la qual no abjuraven però que sí volien deixar enrere. Mostra paradigmàtica d'aquesta obsessió per l'originalitat o per la creació estrictament italiana fou l'abans esmentada *Enciclopedia geografica* dirigida per A.F. Falconetti i editada per Antonelli el 1845. L'anàlisi de les informacions complementàries que acompanyen el títol mostren l'obsessió per crear i oferir un producte genuïnament italià. L'enciclopèdia és descrita com una:

“opera originale italiana, compilata sopra le migliori e più recenti sinora pubblicate in Europa e sopra speciali notizie da ogni parte raccolte, con disegno interamente nuovo che comprende la terminologia della geografica scienza e le voci generiche che nelle lingue principali servono a spiegare il senso de' nomi geografici più importanti da una società di dotti”.

El subtítol explicita en poc més de dues línies que es tracta d'una obra original, italiana i que conté les dades més recents fins ara publicades a Europa amb una disseny totalment nou.

La *Geografica* de Falconetti no fou l'única enciclopèdia que féu ostentació de la seva originalitat. Entre 1845 i 1865 nombrosos títols enciclopèdics manifestaren de forma ostensible el seu caràcter innovador i original. Les enciclopèdies generalistes reivindicaren el seu pedigrí italià, com les edicions tercera i quarta de la UTET o la *Nazionale* de la Vallardi de 1861. En l'àmbit de les enciclopèdies especialitzades també es detectà un interès creixent per desvincular-se de les edicions adaptades. Obres de disciplines com la química, la física o l'agricultura s'afanyaren, a partir de la dècada de 1850, a col·locar l'afegitó d'*opera originale* a les seves portades sota un títol que començava gairebé sempre per *Nuova* o *nuovo*. Les *Enciclopedia di chimica scientifica e industriale* de la UTET de la dècada dels 60 o el *Dizionario della economia politica* de la Franco de 1857-1861 són exemples paradigmàtics d'aquesta recerca i obsessió per la distinció. L'estigma en el gènere italià per l'abús en l'adaptació o simple traducció d'enciclopèdies estrangeres i, sobretot, per la manca d'una originalitat exclusiva seguí ben present fins a la dècada de 1870. Les firmes dedicades als productes especialitzats foren les que més s'esmerçaren a crear productes nous com a reivindicar el caràcter italià de les seves obres. La *italianità* que reclamaren en els seus prefacis no era una simple reivindicació nacionalista. Els directors editorials justificaren la publicació *ex novo* d'enciclopèdies o diccionaris enciclopèdics per tres raons, bàsicament. La primera, oferir als seus conciutadans una obra que respongués a les necessitats pròpies²⁷⁸ dels potencials lectors italians. La segona, cobrir les llacunes informatives que no podien oferir les adaptacions d'enciclopèdies estrangeres, que negligien continguts italians per motius obvis o per simple desinterès. I la tercera, per una qüestió d'orgull, per construir un producte genuïnament italià que pogués competir amb altres d'estrangers, tant en qualitat com utilitat. Malgrat els canvis que s'operaren des d'inicis de la dècada de 1840, algunes firmes dedicades exclusivament al subgènere especialitzat no deixaren passar cap ocasió per reivindicar la qualitat de les seves obres i la professionalitat dels seus col·laboradors, advertir al públic que el seu catàleg era nou i estrictament italià i, sobretot, per denunciar l'estat en què havia romàs el gènere italià i l'abús que s'havia fet d'obres pèssimament adaptades i actualitzades. És evident que darrera aquest tipus de discurs s'hi amagava una estratègia comercial però no es pot obviar que existia un cert pòsit de ressentiment vers l'abandó que havia sofert el propi gènere, tant per part del món de l'edició com pel públic. Una de les firmes que més ostensiblement recollí aquest sentiment de vergonya per l'ús i abús durant dècades de

²⁷⁸ El que es podria anomenar febre per desenvolupar obres de caràcter referencial com diccionaris o enciclopèdies respongué a la iniciativa governamental, que es desenvolupà -com la majoria de les vegades- a través de les lleis d'instrucció o d'educació, de les quals les més rellevants del període son les Legge Casati de 1859 i les Copino de 1877.

productes no autòctons, o que negligiren el lector italià, fou la d'Emilio Treves²⁷⁹. Treves optà, com s'analitza en la subsecció 4.3.3, pels nous formats i, en concret, pels diccionaris enciclopèdics especialitzats. La gran majoria de les edicions dels *Dizionari universale* contenen als pròlegs, a banda d'advertències als lectors sobre el seu ús o els suplementes que s'inclouen, una mena de justificació sobre l'estat de la qüestió de la disciplina i del subgènere que els agrupa. Els prefacis contenen un cert pòsit de crítica vers l'estat del subgènere, i estableixen una mena d'argumentari en pro d'un enciclopedisme propi i l'abandó total de l'adaptació d'obres estrangeres. Un dels pròlegs més reivindicatius, i que millor condensa aquesta filosofia per un gènere genuïnament italià, es troba a la primera edició del *Dizionario universale di geografia, storia i biografia* (1878), i que signen Emilio Treves i Stefano Strafforello.

El prefaci, obra segurament d'Emilio Treves, conté tot l'argumentari en defensa d'un model enciclopèdic italià. El discurs comença fent una referència sobre el fet que totes les potències cultes ja disposaven d'aquest tipus d'obres enciclopèdiques tan útils: *“tutte le nazione colte possegono da lungo parecchi si sifatti Dizionari, che corrono nelle mani di tutti”*. Treves continua, afirmant amb indignació i vergonya, que Itàlia era l'única que no disposava d'aquest tipus d'obres i que per això se seguien consultant diccionaris estrangers, sobretot francesos, decantats per les seves realitats, menyspreant les altres, amb la inexactitud que això suposava: *“solo l'Italia n'era ancor priva e con nostra vergogna si ricorreva ... a Dizionarii stranieri, soprattutto ai francesi, compilati con grande predilezione per il loro paese e grande trascuranza per gli stranieri, e che non sono certo un modello d'esattezza”*. Efectuat l'acte de constricció, Treves explicita el veritable motiu de la publicació del seu diccionari: *“noi abbiamo voluto supplire a questa grave e lamentata mancanza col Dizionario Universale di Geografia, Storia e Biografia, che presentiamo agli Italiani...”*.²⁸⁰ Presentat com la resposta a la demanda i necessitats existents, descriu les bondats del seu *Dizionario* en contraposició amb el que oferien, fins ara, les adaptacions i traduccions d'enciclopèdies estrangeres a l'italià. Afirmar que està totalment actualitzat i que s'adequa a les necessitats actuals: *“che il nostro fosse un vero Dizionario di geografia comparata, come i tempi richiedono [...]”*.²⁸¹ Emilio Treves completa el pròleg citant una qüestió capital: la *italianità* del *Dizionario*. Sosté que l'obra “es dirigeix, o pren especial èmfasi en els temes italians ..., precisament pel

²⁷⁹ La firma també seria coneguda com Fratelli Treves durant els anys en els que els germans Emilio i Giuseppe mantingueren una relació societària.

²⁸⁰ «Prefazione alla prima edizione di 1878». A: *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*. Compilat per Emilio Treves i Gustavo Strafforello. 4a ed. Milano: Fratelli Treves, 1884, p. [1].

²⁸¹ *Ibidem*, p. [1].

menyspreu que han mostrat les obres estrangeres”²⁸² i posteriorment introdueix una idea molt interessant, conclou que “[el Dizionario] può competere coi Bouillet, coi Grégoire e coi Meyer, che godono tanta celebrità, e può supplirli perchè li riassume tutti, -presenta ancora questo grandissimo vantaggio per il pubblico italiano: che esso vi troverà rispetto all’Italia, [...] numerose ... notizie, che cercherebbe invano in qualunque altro Dizionario e qui si presentano per la prima volta ...”²⁸³.

Malgrat la retòrica encesa de Treves en el seu pròleg de 1878, la seva crítica ja estava superada, tant per la consolidació del gènere autòcton com per la decreixent demanda de la producció enciclopèdica estrangera. Tanmateix, tot i que la seva denúncia s’inscriu, en gran mesura, dins una estratègia comercial, el nucli del discurs ofereix una visió molt interessant dels factors que impel·liren el sector editorial, i part de la societat italiana, a trobar una solució al buit que presentava el gènere enciclopèdic dins panorama intel·lectual i cultural de l’*Ottocento* italià.

4.2.1 La Nuova Enciclopedia Popolare Pomba i la filosofia enciclopèdica italiana

172

“In Italia l’enciclopedia di Pomba rappresentò lo strumento di consultazione e informazione più valido fino alla pubblicazione nel 1929 dell’Enciclopedia Italiana”²⁸⁴

Durant la segona meitat del segle XIX se seguiren publicant a Itàlia adaptacions d’obres enciclopèdiques -sobretot franceses-, però l’aparició a partir de 1841 de la *Nuova Enciclopedia popolare* de la firma torinesa Pomba marcà una fita en l’evolució de l’enciclopedisme italià modern. El subtítol *Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia* que acompanyava el títol bevia, sens dubte, de la tradició alemanya *lexikon* però també tenia fenotips britànics²⁸⁵. La primera edició de la *Pomba*²⁸⁶-en 12 volums- no finalitzà fins el 1849, afegint un volum suplementari el 1851. La nova enciclopèdia, dirigida per

²⁸²*Ibidem*, p. [1].

²⁸³ [el *Dizionario*] “pot competir amb obres estrangeres, com el Bouillet, el Grégoire o inclús la Meyer, que gaudeixen de gran popularitat, però que fins i tot pot suplir-les perquè conté tots els coneixements que aquests ja presenten, i a més suposen un grandíssim avantatge pel públic italià, ja que aquest podrà trobar informacions i dades [...] que no trobarà en les obres [estrangeres] esmentades, i que es presenten per primera vegada en aquest diccionari”. *Ibidem*, p. [2].

²⁸⁴ LA COLLA, Stefano. «Enciclopedia». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Milano: Istituto Giovanni Treccani, [any], vol. XIII, 358.

²⁸⁵ Segons La Colla, Pomba també s’emmirallà en la *Popular Encyclopaedia de Blackie*, editada a Glasgow entre 1849-50, extret d’*Ibidem*, p. 358.

²⁸⁶ Tal i com se l’acabaria coneixent.

Gaetano de Marchi i Francesco Predari, va tenir un gran èxit i una millor recepció per part de la societat. Fet que provocà que a l'any d'iniciar-se ja es pensés en reedicions, en l'actualització dels articles més obsolets, així com a ampliar i millorar la nòmina de col·laboradors. Les nombroses reedicions i revisions, i les millores en el plantejament dels continguts, van convertir la *Pomba* -després UTET²⁸⁷- en una obra de prestigi i un referent de l'enciclopedisme italià. El mèrit de la *Pomba* es basà en el seu rol com a pionera i difusora del coneixement enciclopèdic en el transcendental període entre la Itàlia postunitària *risorgimentale* i la feixista. A banda d'haver-se situat com a referent de l'enciclopedisme italià, un altre dels seus mèrits fou la teorització i fixació del rol de l'enciclopedisme com a fenomen cultural i intel·lectual. Predari i De Marchi aprofitaren les pàgines²⁸⁸ de l'enciclopèdia per elucubrar el que es podria considerar com una espècie de teoria metaenciclopèdica que contenia una sèrie d'idees i conceptes que inspiraren i s'acabaren reproduint en la majoria de pròlegs, introduccions i prefacis d'altres obres²⁸⁹ que apostaven pel desenvolupament i proliferació d'un gènere exclusivament italià. Aquesta teoria o filosofia enciclopèdica vuitcentista italiana es formulà -per primera vegada- a l'entrada "Enciclopedia"²⁹⁰ de la primera edició de 1841 i posteriorment a la *Prefazione* de Francesco Cosentini (*Suplemento* de 1919 de la Nuova edizione stereotipa de 1905). La validesa de la teoria enciclopèdica italiana es plasmà, i consolidà, en l'expressió que anà prenent la construcció del coneixement enciclopèdic. El fet més significatiu fou el valor i la persistència en el temps que van mantenir alguns dels principals postulats, que s'acabaren adaptant a les dinàmiques internes d'una societat en plena evolució com la Itàlia postunitària. Els eixos de la teoria enciclopèdica italiana són nombrosos però es poden agrupar en quatre:

1. El coneixement enciclopèdic i les enciclopèdies són eines destinades a millorar i afavorir el progrés intel·lectual de les societats on s'insereixen i, per tant, són elements de civilització, que ajuden també al progrés i millora de les societats en totes les seves accepcions.
2. Les enciclopèdies -com a eina per a eradicar la ignorància de les classes mitjanes i populars- és un instrument pragmàtic. L'enciclopèdia, com a tal, no ha de caure en

²⁸⁷ A partir de 1854, Giuseppe Pomba, propietari de l'editorial familiar, creà la Unione Tipografico-Editrice Torinese, coneguda pel seu acrònim d'UTET.

²⁸⁸ Més concretament l'*Introduzione* i l'entrada "enciclopedia".

²⁸⁹ Els propis *dizionari* de Treves o les primeres *enciclopedie* de la firma Vallardi.

²⁹⁰ «Enciclopedia». A: *Nuova enciclopedia popolare, ovvero Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia, ecc. ecc.* Torino: G. Pomba e comp., 1841, vol. 5, p. 355-363.

l'autocomplaença teòrica ni servir interessos espuris, és un estri i símbol de civilització en el sentit literal del terme.

3. Les enciclopèdies, per la seva funció civilitzadora i destinades en part a les classes mitjanes (*non docti*), s'erigeixen en instrument de progrés intel·lectual, així com a corrector de desigualtats socials.

4. Les enciclopèdies, a banda de la seva funció civilitzadora i social, són *per se* monuments o fites de l'art, les ciències i l'erudició italianes, i són -per tant- un element d'orgull nacional.

La formulació de les tres primeres idees on les enciclopèdies es defineixen com una eina de progrés i civilització, i instruments pragmàtics i indispensables per a la millora de la societat i correcció de les desigualtats, s'enuncia en el discurs metaenciclopèdic de l'entrada «*Enciclopedia*». La claredat i la contundència amb què es desestimen certes idees és sorprenent atès el marc enciclopèdic on es postulen. Malgrat que l'entrada i el seu contingut tenen un clar caràcter fundacional, l'autoria no és conscient d'establir les bases d'una teoria enciclopèdica. Les reflexions són una declaració d'intencions sobre el que hauria de ser una enciclopèdia, la seva funció cultural i el seu valor com a instrument de progrés per a les societats a les quals va dirigida. Les crides al lector amb interrogacions retòriques i l'ús reiterat d'exclamacions o girs evidencien les conviccions de l'autor sobre rol i les influències que pot exercir el gènere enciclopèdic en el si d'una societat, com la de 1840, immersa en els corrents liberals que sacsegen tota Europa, i Itàlia en especial.

L'argumentació del gènere enciclopèdic com a realitat i praxis es vehicula a través de la denúncia de l'autor sobre la vacuïtat de l'enciclopèdia com a obra filosòfica o literària, i que s'expressa a l'inici de l'esmentat article de la següent forma:

*“insegnamento enciclico, cioè universale, deposito di tutte le umane cognizioni. Il solo titolo prova che, rigorosamente parlando, l'opera è impossibile. Nè il genere umano sa tutto, nè alcun uomo ... è capace di raccogliere in un libro tutto ciò che sa il genere umano. Un'Enciclopedia adunque, nel senso letterale e filosofico di questo nome, non parebbe che una menzogna dell'orgoglio e l'ambizione”.*²⁹¹

L'enciclopèdia, com a obra filosòfica, és una “mentida, una impostura de l'orgull i ambició humanes”. Dura afirmació que remarca que el coneixement enciclopèdic és un factor

²⁹¹*Ibidem*, p. 355

imprescindible per a la Il·lustració, l'avenç intel·lectual i moral de les societats i, en definitiva, del progrés de la civilització en el seu conjunt. Argument reiterat en la següent afirmació: “*considerate come opera filosofica, esse non possono essere di gran valore. Considerato qual mezzo d'incivilimento (e questa è loro vera natura e la causa della loro popolarità) sono d'un valore inestimabile*”²⁹², i que es reproduceix de forma gairebé idèntica, però introduint una segona idea lligada a l'obra enciclopèdica com un estri o instrument de progrés, com una realitat tangible:

“L'incivilimento progressivo, il miglioramento dello stato sociale, ecco lo scopo ultimo delle fatiche dell'uomo per ciò che riguarda la sua esistenza terrestre [...] le enciclopedie sono fatte per agevolare il conseguimento di questo scopo, e qui comincia la loro vera utilità”.²⁹³

Progrés, esforç i utilitarisme són conceptes propis del pensament liberal i burgès del primer terç del segle XIX europeu, que entren amb força a la Itàlia prèvia al període revolucionari de 1848. Les enciclopèdies són concebudes com instruments de cultura, però sobretot com eines indispensables per assolir els objectius que es marca la puixant societat burgesa, que comença a traçar el seu camí en la nova societat industrial, i que reclama el seu espai central en la configuració de la civilització moderna, tal com s'explicita en aquest fragment:

*“Le enciclopedie sono particolarmente destinate per questa classe media, che trova in esse raccolte, compendiate e adattate a la sua capacità tante cognizioni, cui non avrebbe agio di estendere o di cercare altrove. Si è molto parlato, e a ragione, delle sue conquiste e della sua influenza nell'ordine politico. Per qual assurda eccezione non avrebbe essa anche nell'ordine intellettuale i suoi diritti e il suo impero?”*²⁹⁴

Les enciclopèdies són instruments de cultura i progrés intel·lectual, dirigides a les classes mitjanes, que formen el gruix de l'avantguarda de la nova societat industrial i que reclamen el seu espai i igualtat de drets respecte les classes benestants, tal com explicita l'autoria durant l'entrada. El discurs metaenciclopèdic concep l'enciclopèdia com un objecte de cultura i d'aprenentatge, capaç de proporcionar a les classes emergents les eines per establir un nou ordre social que meni la civilització al seu zenit. El discurs no planteja una substitució dels

²⁹²*Ibidem*, p. 356

²⁹³*Ibidem*, p. 356.

²⁹⁴*Ibidem*, p. 362

rols socials, o la desaparició de determinats estrats socials sinó una unió social, de la mateixa forma que una enciclopèdia reuneix coneixements o disciplines menors amb les ciències més doctes o profundes. Predari sosté que les enciclopèdies estan concebudes per oferir un coneixement concret, que respongui a les necessitats socials del moment i que forneixi a la societat d'una visió concreta del món, atenent també a determinats paràmetres nacionals. Teoria a la qual Francesco Di Mauro afegiria els seus criteris ideològics en la «Prefazione» del *Supplimento perenne* de la *Pomba* de 1872:

*“Nel dare all'Italia l'Enciclopedia desiderammo di opporre alla colluvie delle false dottrine un argine di tal resistenza, che al dilagar di quelle fosse impedimento, abile in un medesimo a chiarire per fatto che puossi professari filosofia, anco non essendo hegeliano ; antropologia, e pur trovarsi agli antipodi col Darwin e coi seguaci suoi...”*²⁹⁵

L'exhortació de Di Mauro per un coneixement ponderat, independent i resistent a les modes filosòfiques o nous corrents científics es podria entendre com un contrapunt de caràcter rigorós i científic. Tanmateix, el que planteja és una resposta conservadora i revisionista, tal com queda palès uns paràgrafs abans:

*“i rossori del lutulento materialismo, il caparbio scetticismo, l'assurdo panteismo, i fumi dell'egoismo e del trascendentalismo coi sogni del darwinismo, colle fantasime della paleoetnologia, colle aberrazioni del prudhonianismo, del comunismo e simili lordure...”*²⁹⁶

Les consideracions de Di Mauro per un coneixement lliure de “falses doctrines”, o com a resistència a les “aberracions” del comunisme i altres “depravacions”, no són noves. En la doctrina de Predari, base teòrica de l'enciclopedisme italià modern, “les enciclopèdies, participen de l'esperit del seu temps, però rebutgen els seus errors, ja que la seva missió és el

²⁹⁵ “En donar l'enciclopèdia d'Itàlia, hem volgut oposar una barrera de resistència al conjunt de falses doctrines, que [...] podien suposar un impediment per a professar la filosofia, tot i que no fos hegeliana; antropologia, tot i no oposar-se a Darwin i els seus seguidors...” .Extret de: DI MAURO DI POLVICA, Francesco. «Prefazione». A: *Supplimento perenne alla Nuova enciclopedia popolare italiana ossia Rivista annuale letteraria, scientifica, industriale per integrare e ammodernare l'opera maggiore ... compilata dagli scrittori di detta Enciclopedia*, 1870-1871. Napoli: Roma: Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1872, p. XII.

²⁹⁶ “Els rubors del materialisme entrístic, l'escepticisme, el panteisme absurd, el fum de l'egoisme i el transcendentalisme amb els somnis del darwinisme, les fantasies de la paleontologia, les aberracions de proudhonianisme, el comunisme i de bogeries similars...” . *Ibidem*, p. VIII.

progrés de les societats, més que no pas els dels coneixements”.²⁹⁷ Un progrés, segons Di Mauro, lliure d’aberracions o depravacions que qüestionin el nou paradigma burgès que lluita per assolir el punt culminant de la “seva” civilització”.²⁹⁸

Les tesis de Predari i Di Mauro no són contràries ni excloents. Evidencien els canvis que sofreix el coneixement enciclopèdic per a respondre, precisament, a les necessitats o expectatives d’un moment, que vénen determinades pel context i, en especial, pel clima polític i ideològic. El coneixement enciclopèdic vuitcentista italià, com es detalla a les conclusions finals del capítol, és dinàmic i evoluciona de forma paral·lela a la societat i als seus criteris d’interpretació del món i de la realitat. L’enciclopedisme italià de finals del segle XIX va incorporant totes les contradiccions o canvis que es van produint en el seu medi natural, d’igual forma que ho feren la *Moderne* de Courtin o el *Grand dictionnaire universel* du XIXe siècle de Pierre Larousse, les edicions vuitena i novena de la *Britannica* o els *Lexikons*²⁹⁹ del darrer terç de segle. L’enciclopedisme italià de les darreries del segle XIX, i fins tot d’inicis del segle XX, presenta els mateixos trets identitaris que la resta de gèneres europeus, adaptant-se -tanmateix- a les singularitats polítiques marcades per la unitat italiana i la creació del regne d’Itàlia el 1861, així com els diferents fenòmens o esdeveniments històrics relacionats amb la difícil singladura en les darreres dècades del segle.

La qüestió nacional és l’últim factor que defineix la teoria enciclopèdica italiana. L’enciclopedisme italià no es caracteritzà sols per la preeminència de *questioni italiane* o l’adaptació de generalitats al context nacional italià. L’element transcendent és la creació *ad hoc* d’una determinada forma d’interpretar el món a través d’un prisma que s’adeqüi a la realitat social italiana. L’originalitat i transcendència de la primera *Pomba* i, en especial, de les successives edicions es basa en la seva capacitat per adaptar-se a als grans canvis de la Itàlia del darrer terç de l’*Ottocento*. Malgrat la peculiar evolució nacional italiana, un dels mèrits de la *Nuova Enciclopedia Popolare* fou la creació d’un model enciclopèdic de caràcter nacional, no tant per la *italianità* dels coneixements o les contínues novetats que s’anaren introduint³⁰⁰ sinó per la creença en un art, una ciència i una erudició italianes, tal com s’explicita a un dels fragments de la *Introduzione* de 1841:

²⁹⁷ “Le enciclopedia, parte dello spirito del suo tempo, ma rifiutano i loro errori, poiché la sua missione è l’avanzamento delle società, anziché la conoscenza ...”

²⁹⁸ DI MAURO DI POLVICA, *Op. Cit.* p. IX.

²⁹⁹ Els corresponents a les editorials Brockhaus, Meyer i Herder.

³⁰⁰ Durant la producció de la quarta i cinquena edició, dels més de 2.400 articles del primer volum, gairebé 900 eren nous i 516 es modificaren.

*“il suo carattere di originalità lo trae del modo di compilazione, il quale fa sì che ogni singolo articolo non è mai la semplice traduzione o riproduzione di articolo di altra opera italiana o straniera, ma il meglio di quanto si rinviene sparso in diverse opere di incontestato merito e valore. Per il che ponno dirsi collaboratori della nostra Enciclopedia tutti quelli delle Enciclopedie estere...: oltre ai parecchi distinti scienziati e letterati italiani, che ne elaborano la compilazione in guisa di farla italiana nelle forme, nelle applicazione e al tempo stesso renderla doviziosa di tutti i tesori della scienza, dell'arte e della erudizione italiana...”*³⁰¹

De Marchi i Predari reconeixen que l'edició de 1841 no és original *strictu senso*, i que el seu caràcter compilador és, més aviat, innegable. Consideren, tanmateix, que allò que feia especial l'enciclopèdia, com ho corroboraria el seu pedigrí indiscutible fins 1929, fou la seva adaptació constant a la realitat nacional en la qual s'inserí i en la qual trobà un sentit útil i propi. La *Pomba* de 1841-1849/1851 fou la primera enciclopèdia nacional italiana, com s'evidencia per la continuïtat entre l'edició de 1841 i el suplement de 1919³⁰², on ambdós preàmbuls defineixen l'obra com un monument a l'erudició, l'art i la ciència italianes. La *prima Pomba* se situa -a través del seu discurs metaenciclopèdic- com un testimoni de l'evolució nacional italiana, tal com s'evidenciarà en les diverses edicions que resseguiran les principals fites de la construcció política des de 1841 fins a 1922. Una d'aquestes edicions conté una de les exegesis més respectades³⁰³ del desvetllament nacional italià. L'empremta nacional de l'edició de 1841 es reitera amb termes gairebé idèntics en el prefaci de Francesco Cosentini del suplement de 1919, on s'afirma que:

*“E ci auguriamo che, con la collaborazione de sì insigni cultori della scienza, i quali non hanno disdegnato consacrare la loro dottrina ad un'opera de divulgazione, l'Italia possa avere un'Enciclopedia nazionale, che metta in evidenza i fasti della nostra storia, della nostra cultura, troppo negletti nelle Enciclopedie straniere, e rappresenti il portato, l'espressione dell'elevazione spirituale del'Italia nuova, risorta a nuovi destini fra le grandi Nazioni, nel periodo più luminoso della sua storia civile”*³⁰⁴

³⁰¹ PREDARI, Francesco. «Introduzione». A: *Nuova enciclopedia popolare ovvero Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia, ecc. ecc. Opera compilata sulle migliori in tal genere, inglesi, tedesche e francesi ...* Torino: Giuseppe Pomba e Comp. Editori, 1841, vol. 1, p. XI.

³⁰² Corresponent a l'edició de 1905.

³⁰³ Les entrades de Cesare Balbo a la *Nuova enciclopedia popolare* foren considerades pels seus coetanis com una de les fonts històriques més interessants, i influents, de la història del Risorgimento italià.

³⁰⁴ COSENTINI, F. «Prefazione». A: *Dizionario di cognizioni utili: enciclopedia elementare di scienze, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia ecc.*, fondata sul Programmi delle Scuole Secondarie e ad uso delle

La voluntat d'esdevenir enciclopèdia nacional de referència en ambdós preàmbuls, separats per més de 80 anys i enunciat en dos moments clau de la història italiana, palesen els pilars de la filosofia enciclopèdica italiana moderna i les línies coincidents amb el gènere enciclopèdic europeu.

4.3 Consolidació de l'enciclopedisme nacional: 1860-1880

La línia enciclopèdica generalista de l'editorial Pomba (UTET a partir de 1854) fou el model a seguir durant més de vuit dècades l'enciclopedisme modern italià, gràcies a la qualitat dels seus coneixements, a la nòmina de col·laboradors, a la contínua revisió i ampliació dels seus continguts i a la confiança del públic italià. La fidelitat dels lectors, i el recolzament de la comunitat educativa i acadèmica, no poden ocultar el fet que un dels factors que millor expliquen el seu èxit durant més de vuitanta anys fou la seva adaptació a la realitat nacional. A pesar de la seva ascendència i prestigi en el gènere i mercat generalista, la *Pomba* (com encara era identificada pels lectors més veterans) compartí espai a les biblioteques públiques, acadèmiques o particulars amb altres enciclopèdies, la majoria de menor qualitat, concebudes per públics més reduïts o especialitzats.

Entre aquestes es trobava el *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*³⁰⁵ (1840-1861) del bibliògraf i erudit Gaetano Moroni. Concebuda en un principi en 30 volums, l'obra acabà tenint 109 (103 de continguts i 6 d'índexs) i estava dedicada a la història del cristianisme, l'Església catòlica i dels Estats Pontificis. El *Dizionario* de Moroni també recollia biografies i referències històriques d'altres geografies, distribuïdes en les més de 12.400 entrades del corpus. L'acurada selecció de les entrades i la minuciositat i especialització dels continguts la situen entre les enciclopèdies especialitzades en religió catòlica més importants del moment. Malgrat la consideració, segons Croci (1948), estudis de l'obra de Moroni i del seu *capolavoro*, el *Dizionario* és una obra parcial destinada a la glorificació del primat de Roma

famiglie colte, compilata dalle specialisti nelle varie materie (Direttore Dr. Mario Lessona). Torino: UTET, 1919, vol. 6, p. VII.

³⁰⁵ MORONI, Gaetano Romano. *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da San Pietro ai nostri giorni, specialmente intorno ai principali santi, beati, martiri, padri, ai sommi pontefici, cardinali e più celebri scrittori ecclesiastici, ai varii gradi della gerarchia della chiesa cattolica, alle città patriarcali, arcivescovili e vescovili, agli scismi, alle eresie, ai concilii, alle feste più solenni, ai riti, alle cerimonie sacre, alle cappelle papali, cardinalizie e prelatizie, agli ordini religiosi, militari, equestri ed ospitalieri, non che alla corte e curia romana ed alla famiglia pontificia, ec. ec. ec., compilato da Gaetano Moroni Romano primo aiutante di camera di Sua Santità*. Venezia: Dalla Tipografia Emiliana, 1840-1861.

Edició digital a: <http://xurl.es/9ahu4> [consultat 24.4.2017]

per sobre de la resta de representants de la Cristiandat malgrat l'exercici d'erudició del propi Moroni i dels seus col·laboradors. Les conclusions que apunta Croci no són sorprenents si es té en compte que la *questione romana* fou un dels temes més controvertits de la Itàlia preunitària, i especialment de la postunitària a partir dels fets de Porta Pia³⁰⁶ el 1870, arrossegant-se amb greu controvèrsia fins la signatura dels *Patti Lateransi*³⁰⁷ el 1929. Monsagrati (2012) també aporta una visió molt interessant per analitzar el rol de l'enciclopedisme com arma política i ideològica, com anticipava el pròleg de Di Mauro el 1872. Considera que el *Dizionario* tenia com a missió rebatre l'*Encyclopédie*, neutralitzar la *culture des philosophes* i servir de vehicle de propagació de la fe per exaltar el caràcter monocràtic del poder papal, subordinar el poder civil a l'espiritual i emprendre una recristianització del món.

Les conclusions de Monsagrati sobre el *Moroni* evidencien una de les qüestions més interessants de l'enciclopedisme com a gènere intel·lectual: l'ús del coneixement enciclopèdic com a eina per difondre un determinat discurs amb l'objectiu d'influir en la societat per tal de reconstruir esdeveniments pretèrits, interpretar realitats presents i condicionar lectures futures amb finalitats concretes, atenent sobretot a criteris polítics i ideològics. El *Dizionario* de Moroni s'ha de situar en les coordenades de reacció davant l'empenta del moviment liberal que va recórrer Europa durant dècades, introduïdes amb força el país transalpí, especialment receptiu per la qüestió nacional, i que també afectà, per exemple, Alemanya. Reacció que, per altra banda, la mateixa obra s'encarrega de reconèixer citant la qüestió de l'*Encyclopédie* i la religió catòlica³⁰⁸. L'enciclopedisme italià no fou un negoci editorial *strictu senso* fins més enllà de la dècada de 1850, com ho palesen la publicació d'obres com el *Moroni*, amb voluntat estrictament ideològica.

A banda de les *rara avis* del *Moroni* i del *Repertorio indispensabile di famiglia*³⁰⁹ de la Pomba, el gènere italià entre la *Unità* i el règim feixista, estigué dominat-juntament amb l'Unione Tipografico-Editrice Torinese- per tres editorials milaneses: la Treves (creada el 1861), la Vallardi i la més modesta de les tres, la d'Ulrico Hoepli. A més de la proliferació

³⁰⁶ Els fets de Porta Pia marquen la fi de la unificació d'Itàlia quan el 20 de setembre de 1870 un contingent de *bersagliere* forçaren la resistència a la Porta Pia i aconseguiren conquerir la ciutat de Roma per incorporar-la al regne d'Itàlia.

³⁰⁷ Els *Patti Lateranensi* o pactes del Laterà són un conjunt d'acords signats el febrer de 1929 entre el govern d'Itàlia i la Santa Seu que incloïa un concordat entre l'Església italiana i l'Estat italià, resolien les qüestions sobre la independència de la ciutat del Vaticà i establien una compensació econòmica per les pèrdues de la Santa Seu arran dels fets de 1870.

³⁰⁸Cfr. BLOM, Philipp. *Encyclopédie: el triunfo de la razón en tiempos irracionales*. Barcelona: Anagrama, 2007.

³⁰⁹Anomenada també *Enciclopedia domestica*.

d'editorials dedicades a l'enciclopedisme generalista, la principal novetaten el sector a partir de 1860 fou l'aparició de subgèneres enciclopèdics com les enciclopèdies especialitzades en una o diverses disciplines, que prengueren sovint el nom de *Dizionario* o *dizionario enciclopedico*, i que s'atenien als cànons més específics i modestos del subgènere de diccionari enciclopèdic³¹⁰. A excepció d'Ulrico Hoepli, que prengué una línia editorial no tant ambiciosa, l'UTET, l'Emilio Treves i l'*editrice* de Francesco Vallardi van envair el mercat amb nombrosos subproductes enciclopèdics dedicats a disciplines científicotècniques (física, química o geologia), exclusivament tècniques (agricultura, medicina, cirurgia o la branca de les enginyeries) o socials (dret, comerç o economia). L'anàlisi del mapa³¹¹ editorial enciclopèdic italià entre 1830-1920 mostra la coexistència d'una triple varietat d'enciclopèdies generalistes, especialitzades o diccionaris enciclopèdics específics i obres híbrides on es combinaren un format reduït de diccionari enciclopèdic amb voluntat generalista però de consulta familiar o escolar.

La línia de les principals firmes editorials del sector estigué condicionada, bàsicament, per factors comercials. En aquest sentit es constata, com s'analitza en la següent subsecció, que fou la competència, però sobretot la llei de l'oferta i la demanda, la que condicionà l'evolució del gènere enciclopèdic entre 1840-1920. Molt probablement aquesta realitat és extrapolable a d'altres panorames editorials com el francès, el britànic o alemany, però el cas italià és molt significatiu.

4.3.1 UTET: el domini de l'enciclopedisme generalista

L'editorial Pomba -UTET a partir de 1854- va ocupar un lloc preeminent dins el gènere enciclopèdic generalista entre 1840 i 1920, juntament amb les Vallardi, Treves, Hoepli -i posteriorment Sonzogno-. Les firmes Vallardi amb l'*Enciclopedia nazionale, politica, scientifica, storica, geografica* (1861-1863) i el *Lexicon Vallardi*³¹² (1887-1901?) o l'*Enciclopedia popolare illustrata* (1886-1893) de la Perino foren un parèntesi en el domini gairebé absolut que mantingué la UTET fins a l'aparició de l'*Enciclopedia italiana* de la

³¹⁰ Per una anàlisi en profunditat sobre les diferències entre enciclopèdies i diccionaris enciclopèdics, cfr. -entre d'altres- COLLISON, Robert. *Encyclopaedias: their history throughout the ages...* New York: Hafner Publishing Company, 1964; HAIMAN, J. «Dictionaries and encyclopedias». A: *Lingua* (50), 1980, p. 329-357; HAIMAN, J. «Dictionaries and encyclopedias again». A: *Lingua* (56), 1982, p. 353-355; REY, Op. cit.;

³¹¹ L'annex 2 (pp. 462-465) inclou un quadre on s'inventarien i es detallen amb intenció d'exhaustivitat els títols de les obres enciclopèdiques (enciclopèdies, diccionaris i manual enciclopèdics) publicades a Itàlia entre 1830 i 1939/40.

³¹² *Lexicon Vallardi : enciclopedia universale illustrata : grande dizionario geografico, storico, artistico, letterario, politico, militare, tecnico, commerciale, industriale, agronomico, ecc.* Milano [etc.]: Vallardi, 1887-1901?

Treccani el 1929. L'editorial Sonzogno també començà a publicar enciclopèdies de caràcter i format generalista el 1896, però no fou fins 1912, amb la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* (1912-1929) que pogué competir amb les UTET.

Conscient de la manca d'una oferta enciclopèdica de qualitat, i d'acord amb els nous temps que es respiraven a Itàlia en plena efervescència liberal i que fornien gran part del discurs *risorgimentale*, Pomba i els seus col·laboradors van concebre una enciclopèdia que cobrís les inquietuds i necessitats de la societat italiana del moment, centrada especialment en les classes emergents. La primera edició de l'enciclopèdia *Pomba* -analitzada al capítol 4.2.1- tingué un gran impacte editorial, però sobretot una gran acceptació social i acadèmica, especialment en els àmbits educatius no superiors. Fruit més probable de l'èxit comercial que de la filosofia inherent del projecte enciclopèdic, Pomba i el seu equip decidiren donar continuïtat a l'enciclopèdia de 1841. L'any 1846, sense haver completat tota la primera edició -que acabaria el 1848-, s'inicià una segona edició, que finalitzà el 1849. Els successos de 1848, i la velocitat dels canvis a Itàlia, impel·liren Giuseppe Pomba a estudiar l'opció que coexistissin en el mercat edicions completes, amb els seus respectius suplementos, i que recollissin les novetats en totes les disciplines del coneixement, especialment en la política. El fruit d'aquest replantejament fou l'aparició del *Supplemento alla Nuova enciclopedia popolare con appendice* com a volum únic el 1851, que completava la primera i segona edició. El 1856 la nova orientació comercial de Pomba buscà donar una nova empenta al seu projecte editorial amb una enciclopèdia que recollís els canvis que estaven tenint lloc a Itàlia, però sobretot buscava consolidar el mercat enciclopèdic de caire generalista i confirmar-se com a referència nacional de l'enciclopedisme italià. Les enciclopèdies generalistes UTET monopolitzaren, en gran part, el panorama des de 1840 a 1920, malgrat l'existència de productes de qualitat com les primeres enciclopèdies Vallardi, i a partir de 1875 les Treves i en la dècada de 1890 les *piccole* Hoepli. El domini de la torinesa UTET fins a la sisena edició (1875-88) de la *Nuova enciclopedia*³¹³ -considerada pels coetanis com la millor del moment- fou gairebé total. L'*Enciclopedia italiana* del Tasso (1838-53), l'*Enciclopedia nazionale, politica, scientifica, storica, geografica* de la Vallardi (1861-1880) i l'*Enciclopedia popolare italiana* de Politti, 1871-74 suposaren un contrapunt, però comercialment no feren ombra a l'editorial de Torí. No es tractava d'enciclopèdies de menor qualitat, especialment la *Nazionale* dirigida per Predari i amb entrades de gran qualitat, com les referents a l'evolució política de la Itàlia postunitària. La qüestió afectava la confiança i la filosofia imperant en el

³¹³ *Nuova Enciclopedia Italiana, ovvero Dizionario Generale di Scienze, Lettere, Industrie, Ecc.* A cura de Gerolamo Boccoardo. 6a ed. Torino : Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1875-1888.

projecte, que de bon antuvi sempre tingué una especial recepció per part de les comunitats acadèmica i universitària. El pedigrí de les primeres enciclopèdies Pomba, i que confirmà la sisena edició, venia avalat per obres com l'exitosa *Enciclopedia storica* (1838-1846) en 35 volums de l'erudit Cesare Cantù. Més coneguda pel títol *Storia universale*, l'obra fou reeditada a Itàlia en nombroses ocasions adaptant-se a desenes de països i llengües. Els continguts de la *Storia universale* es foren incorporant a les posteriors edicions de les enciclopèdies de la firma torinesa.

Un dels mèrits del projecte enciclopèdic de l'UTET, criteris qualitius a banda, fou la seva adaptació al mercat i a les necessitats informatives i culturals de la canviant societat italiana. Malgrat que l'ideari que guià la seva línia enciclopèdica s'expressà amb claredat el 1841, si s'analitza la seva producció editorial posterior respecte la filosofia original s'observen molt pocs canvis. Francesco Predari, director editorial de la Pomba, expressa a la veu «Enciclopedia» la seva adhesió als dos models enciclopèdics imperants en aquells moments a Europa, l'*Encyclopaedia Britannica* i el *Konversations-Lexikon* de la Brockhaus alemanya. En un dels fragments més interessants de l'entrada, Predari reconeix que, malgrat que ambdues obres es dirigeixen a públics diversos (la *Britannica* a un públic més culte i docte i els *Lexikons* a les classes mitjanes i populars), han assolit l'objectiu que tota enciclopèdia hauria de cobrir, i que Predari expressa de la següent forma:

“Qual è il carattere comune di queste due enciclopedie così diverse d'origine e di merito? L'essere ambedue composte ad un fine pratico, senza spirito di sistema, unicamente per sodisfare a certi bisogni sociali, propagare l'istruzione, accelerare l'incivilimento, l'una fra la classe più colta e che ha tempo di coltivarsi ancor meglio, l'altra fra quella numerosissima, che sebbene abbia poco agio per lo studio, non vuol rimanere nell'ignoranza”.³¹⁴

La filosofia que impregnava el projecte enciclopèdic de la UTET partia de l'adopció i adaptació a la realitat italiana dels punts forts d'ambdues tendències enciclopèdiques, ja analitzades al capítol 3 dedicat a l'evolució de l'enciclopedisme modern europeu. El negoci enciclopèdic de la torinesa, a banda d'adaptar els seus idearis i objectius als dos models, copià els seus formats i concepte d'obra i els traslladà als seus productes. Les enciclopèdies

³¹⁴ “Quin és el caràcter comú d'aquestes dues enciclopèdies tan diferents en la gènesi i el valor? Ambdues es dirigeixen a cobrir un propòsit pràctic, sense esperit de sistematització, només per satisfer certes necessitats socials: la difusió de l'educació, l'acceleració de la civilització, l'una entre les classes més cultes i que té temps per a cultivar-se millor, i l'altra de les [classes] més nombroses, encara que té poc per alleujar l'estudi, no vol romandre en la ignorància”.

generalistes emularen el model *Britannica* i els diccionaris enciclopèdics la filosofia *lexikon*. El 1865 es publicà el *Dizionario geografico universale*³¹⁵ de Gaetano Branca, considerada la primera adaptació italiana del model *lexikon*. Es desconeix el nivell d'acceptació del nou format per part del públic, però si es té en compte que l'editorial Treves copà entre 1874-1887 gran part del mercat especialitzat amb els seus tres productes estrella (*Dizionario universale di scienze, lettere ed arti*; *Dizionario universale di economia politica e di commercio* i el *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*) amb més de cinc reedicions cadascun en sols quinze anys, es pot interpretar que la Treves dominà aquest subgènere enciclopèdic amb major èxit que la casa torinesa.

L'editorial d'Emilio Treves no publicà mai una enciclopèdia generalista. L'únic producte de caràcter enciclopèdic que publicà la Treves, a part dels *Dizionari universali*, fou l'*Annuario contemporaneo di storia, biografia e statistica* (1887), suplement del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia* de 1885. El catàleg enciclopèdic de la Treves no havia entrat en competència amb la de la UTET. El *caché* de l'enciclopedisme generalista UTET es mantingué incòlume, però el seu catàleg -a partir de 1880- començà a mostrar certa inadaptació als nous models o formats enciclopèdics, com deixarien en evidència les línies *Larousse* emulades per les *piccole* Hoepli en la dècada de 1890 o l'ampli catàleg especialitzat de Vallardi, a banda dels productes de la Treves, abans esmentats.

UTET no inicià cap projecte enciclopèdic especialitzat entre 1884-1897. El 1897 s'inaugurà la publicació de l'ambiciosa *Nuova enciclopedia agraria italiana*, que es dilatà³¹⁶ fins 1921, però en realitat es tractava d'una adaptació de l'*Enciclopedia agraria italiana* de Cantoni publicada entre 1880-1882. El 1899 també es reedità la *Nuova enciclopedia di chimica scientifica, tecnologica e industriale*, però també era una actualització de l'*Enciclopedia di chimica scientifica e industriale*, que s'havia publicat el 1881. Amb l'arribada del nou format, i observant els moviments de la competència i les tendències minimalistes del sector, els directius de la Unione, decidiren apostar pel format híbrid: diccionaris enciclopèdics de format reduït amb vocació generalista per a ús escolar o domèstic. El 1902 aparegué el *Dizionario di cognizioni utilio enciclopedia elementare*, que finalitzaria el 1910 amb 5 volums. L'obra es reedità entre 1905-1915, però s'afegí a portada la menció *edizione ristampata*.

Malgrat que la línia enciclopèdica UTET d'entreguerres s'analitza al punt 4.6, en una primera anàlisi és possible establir paral·lelismes entre els contextos *risorgimentale* i d'efervescència

³¹⁵*Dizionario geografico universale*. A cura de Gaetano Branca. Torino: UTET, 1865.

³¹⁶ Acabaria formada per més de 180 fascicles.

nacionalista de la Itàlia anterior a l'*Unità* i postunitària i la situació política i nacional del primer *dopoguerra* (1918-1922) amb l'enfonsament de l'edifici liberal i els efectes de l'arribada del feixisme i la seva implantació ideològica en les estructures polítiques i culturals italianesa partir de 1925. L'evolució de la línia editorial Pomba-UTET mostra clarament els alts i baixos d'una producció enciclopèdica i la seva adaptació al context políticossal.

4.3.2 Vallardi: l'èxit de la nova dualitat enciclopèdica

L'evolució de l'enciclopedisme italià no fou sempre lineal. Malgrat el domini gairebé absolut de la torinesa Pomba-UTET fins 1861, una firma milanesa començà guanyar terreny dins el mercat enciclopèdic i a merèixer un respecte per part del món acadèmic. La qüestió que sorgeix és: Com fou possible que en un sector tan rígid tingués cabuda, o es guanyés un espai, una firma editorial com la Vallardi, sense tradició enciclopèdica i orientada bàsicament a la literatura divulgativa i escolar? La resposta a la pregunta, malgrat la dificultat, remet a una altra qüestió encara més interessant per a l'estudi del gènere enciclopèdic: Com fou possible que un sol individu revolucionés el gènere enciclopèdic a la França del segle XIX, que les seves idees s'expandissin arreu d'Europa i que, fins pràcticament la dècada dels vuitanta del segle XX, el concepte de la seva obra estigués vigent? La resposta es troba dins la personalitat i l'obra de Pierre Larousse³¹⁷ que, gràcies al seu eclèctic, heterodox i innovador *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*, revolucionà el concepte d'enciclopèdia, donà pas a la que seria la seva *chef-d'oeuvre*: el *Petit Larousse*.

L'enciclopedisme vuitcentista italià no disposà d'una figura com Pierre Larousse, però comptà amb erudits com Francesco Predari i firmes com la de Francesco Vallardi. Predari formulà les bases del gènere modern italià, vigents fins a la dècada de 1920, i Vallardi prestigià l'enciclopedisme italià, tant per la qualitat de les obres com per la dosi d'*italianità* i d'esperit nacional que les guiaven, aspecte que segons Rey (2007) les feia assimilables a la resta d'enciclopèdies "nacionals" que proliferaren durant tot el segle XIX. La línia enciclopèdica Vallardi esdevingué, junt a la Pomba i més endavant la Treves, un punt de referència, sens dubte, de la nova cultura italiana postunitària.

Francesco Vallardi, descendent de Pietro Vallardi -*alma mater* de la prestigiosa firma milanesa fundada a mitjan del segle XVIII-, decidí el 1861 reorientar part del seu negoci vers el sector enciclopèdic. La iniciativa fou ferma i reeixida, ja que des d'un inici apostà amb força pels dos vessants del gènere: la generalista, emulant les sèries de la *Nuova enciclopedia*

³¹⁷Vid. RÉTIF, André. *Pierre Larousse et son œuvre*. Paris: Librairie Larousse, 1974.

popolare de les UTET, que bevien del model *Britannica*, i la de les enciclopèdies especialitzades que seguien el model alemany *lexikon*. Subgènere on coincidirien obres de volum menor com *Dizionario delle scienze mediche e veterinarie* d'inicis de 1870 (2 volums), amb d'altres com l'*Enciclopedia medica italiana* publicada entre 1869 i 1880 amb 24 volums. L'adopció d'una línia editorial dual no fou l'única novetat respecte la UTET. Vallardi aportà a la seva firma, i a les seves enciclopèdies, per un ingredient imprescindible que ja estava introduït en alguns llibres de text escolars a partir de 1846, i que explotà a partir de 1866 amb la reeixida "*Collana di manuali scientifici, storici e letterari*": el caràcter *risorgimentale* i d'inquietud nacional que ja impregnava determinats sectors de la societat italiana, que veien en la unificació nacional l'horitzó i la resposta a moltes demandes polítiques, socials i econòmiques. Vallardi s'adherí aviat als moviments *risorgimentals* i d'emancipació nacional italiana: des de 1847 editava de forma clandestina *Il Nipote Vesta-Verde*, una publicació periòdica amb articles patriòtics i antiaustríacs. L'adhesió a la causa nacional no es vehiculà sols a través de la seva firma. El 1860, junt amb el seu fill, s'enrolà en l'expedició garibaldina dels *Mille*. Francesco Vallardi, conscient com Predari, que el gènere enciclopèdic podia ser l'eina perquè les classes mitjanes i populars assolissin coneixements i una cultura d'acord amb les seves necessitats, considerà que l'enciclopedisme -en el format que fos- podia furnir i fomentar els valors per una cultura nacional que empenyés Itàlia en el seu ple desenvolupament nacional. L'enciclopedisme, a través de la firma Vallardi, evolucionà de forma encara més clara que amb la UTET vers un estri d'autoafirmació nacional.

La singladura enciclopèdica de Francesco Vallardi s'inaugurà el 1861 amb l'inici de la publicació de l'*Enciclopedia nazionale, politica, scientifica, storica, geografica*.³¹⁸ La història editorial de la *nazionale* fou atzarosa però va marcar una fita en l'evolució de l'enciclopedisme italià per tres qüestions que podrien semblar menors, però que tenen una gran importància. En primer lloc, l'any d'inici de publicació, 1861, l'any de la unificació nacional sota el regne d'Itàlia. No es tracta d'un fet casual, sobretot si es pren com a referència el segon factor: la identificació 'nacional' de l'enciclopèdia li atorga una nova dimensió dins l'enciclopedisme italià. Una dimensió ja palpable i visible en les obres de la UTET, però que es manifesta clarament en la *première* enciclopèdica de Vallardi. L'*Enciclopedia* de Tasso³¹⁹, 1838-1853, ja incloïa en el títol el terme *italiana* però en el cas de

³¹⁸*Enciclopedia nazionale politica, scientifica, storica, biografica, letteraria, artistica, industriale, commerciale, bibliografica : opera illustrata da oltre duemila incisioni intercalate nel testo : compilata conformemente alle nuove libertà ed ai nuovi bisogni del popolo italiano / per cura di Francesco Predari. Milano: Francesco Vallardi, 1861-1864? 6 v.*

³¹⁹*Enciclopedia italiana e dizionario della conversazione. Venezia: Girolamo Tasso, 1837-1853.*

la Vallardi queda palès que el coneixement contingut respon a unes necessitats i expectatives interpretables en clau nacional. Necessitats, tanmateix, explicitades en la informació complementària del títol “*compilata conformemente alle nuove libertà ed ai nuovi bisogni del popolo italiano*”, deixant poc marge de dubte a la intencionalitat de l’enciclopèdia. En darrer lloc i, no menys important, destaca la presència com a director editorial de Francesco Predari. Predari, *alma mater* de les enciclopèdies Pomba i inspirador de la filosofia que marcà l’enciclopedisme italià com a fenomen cultural i editorial fins el 1925, amb una teoria que inspiraria l’enciclopèdia de la *Treccani*, es féu càrrec de la direcció del nou producte Vallardi, almenys fins el volum 6 (J-Ma). La continuació, o reedició, de l’obra -segons les dades fruit de la consulta dels repertoris bibliogràfics³²⁰- es concretà en l’*Enciclopedia popolare*³²¹, més coneguda pel seu subtítol *Dizionario geografico, storico, biografico, letterario, artistico, politico, economico, statistico, filosofico*. L’edició de la nova obra s’encarregà a Giuseppe Bardelli, que també participaria dels projectes enciclopèdics³²² de la Hoepli. Les dades d’edició situen els anys de publicació de l’*Enciclopedia nazionale* de Predari entre 1861 i 1864, mentre que la seva continuació s’allargà durant la dècada de 1880. L’anàlisi de l’*Enciclopedia nazionale* (1861-1864), que destaca per l’inexplicable absència d’un proemi o pròleg, evidencia i reitera les tres qüestions ressenyades anteriorment:

- a) l’evolució política del regne d’Itàlia (1861) vers la seva unitat política i nacional requeria d’instruments d’interpretació i d’adequació de la realitat als “*nuovi bisogni del popolo italiano*”,
- b) la presència de Predari de la direcció editorial evidencia que el model UTET era un patró a seguir, i millorar, i que la nova enciclopèdia -malgrat les urgències contextuais- es basà en la filosofia formulada pel propi Predari en la primera edició de la *Pomba* i finalment que,
- c) el gènere enciclopèdic era un nínxol comercial a explotar, fet corroborat per la contractació del director de la competència. La contractació Predari evidenciava el valor que atorgava la Vallardi, i el gènere enciclopèdic italià en general, a les innovacions de la UTET en el sector editorial.

³²⁰ Especialment del Istituto Centrale per il Catalogo Unico (ICCU) i de la *Bibliografia italiana*.

³²¹ *Enciclopedia popolare : Dizionario geografico, storico, biografico, letterario, artistico, politico, economico, statistico, filosofico ... : opera illustrata da oltre duemila incisioni*. A cura de Giuseppe Bardelli ... [et al.]. Milano [etc]: Antica casa editrice dottor Francesco Vallardi, [ca. 188.?]. 11 v.

³²² Les *piccole enciclopedie* Hoepli, que s’iniciaren el 1891.

La firma Vallardi menà una línia comercial que alternà el subgènere generalista (de menor presència i no tant valorat com el de la UTET) amb l'edició d'enciclopèdies especialitzades, que en moments (sobretot entre 1887-1891) coexistí amb obres híbrides que combinaven una filosofia generalista amb una voluntat *lexikon*. El nou format híbrid recollia la filosofia del model *Larousse*, amb gran tirada a França, i que marcaria l'explosió comercial dels diccionaris enciclopèdics generalistes escolars d'inicis del segle XX, i que a Itàlia tindria la Hoepli com a màxim exponent. Vallardi, com faria la UTET, adaptà la seva oferta i catàleg a les demandes socials, proporcionant un ampli ventall d'obres generalistes com el *Dizionario enciclopedico illustrato* (1886-87) en 2 volums, el *Lexicon Vallardi*³²³ (1887-1901?) en 11, ambdós dirigits per la Societ  per l'emancipazione intellettualeo el *Thesaurus: enciclopedia manuale illustrata*, publicat en 240 entregues o fascicles entre 1891-1900. Tots tres eren productes diferents amb destinataris i necessitats informatives diverses, i avalen la idea que Vallardi adaptà millor la seva oferta que la UTET, malgrat els seus productes de major qualitat, però amb un catàleg menys atractiu i poc adaptat a l'evolució de la societat italiana de les darreries de segle. UTET no entrà en el subgènere h drid fins ben entrat el segle XX, però xoc  en el mercat amb productes més adaptats a la demanda com la Hoepli, que inicià la sèrie de les seves *petites*³²⁴ enciclopèdies el 1891, dominant la demanda fins mitjan de la dècada de 1920 amb la segona edició de la *Piccola* de 1891.

188

4.3.3 Treves: la revolució pragmàtica

Emilio Treves, editor i figura³²⁵ paradigmàtica del seu temps-com les de Vallardi, Sonzogno o Ulrico Hoepli- fou representant d'aquell impuls *risorgimentale* que buscà en la premsa i en el món editorial la llibertat, expressió i plenitud de la Itàlia postunitària. Jueu originari de Trieste, Treves s'establí a Milà el 1858 on s'inicià com a periodista, primer a la *Gazetta ufficiale* i després a la *Gazzetta d'Italia*, on guany  certa notorietat. Inici  la seva tasca editorial el 1861, el mateix any que el seu col·lega i rival Edoardo Sonzogno. Tanmateix, i a diferència d'aquest últim, Treves sempre es decantà per un públic més culte i un equilibri entre qualitat literària i el negoci editorial, fet que segons Marchetti (1997, 129) explica que Treves "preferís la novel·la, sobretot italiana, a la literatura folletinesca". Mostra d'aquesta predilecció fou la publicació, entre d'altres, d'obres de figures emergents de la literatura

³²³*Enciclopedia universale illustrata Lexicon Vallardi*. Milano: Vallardi, 1887-1901.

³²⁴en referència al títol de les seves obres, *Piccola* enciclopedia Hoepli.

³²⁵ Per completar el retrat d'Emilio Treves, cfr. GRILLANDO, Massimo. *Emilio Treves*. Torino: UTET, 1977. També LOPEZ, Guido. *Infanzia e giovinezza di un grande editore : Emilio Treves*. Roma: Israel, 1970 o l'interessant retrat d'OJETTI, Ugo. «Emilio Treves». A: *La lettura*, marzo 1916, p. 208-213.

italiana com Giovanni Verga o Edmondo De Amicis, que a banda d'importants beneficis comercials, li atorgarien un gran prestigi com a firma de referència.

El gruix de la producció editorial es dirigí a una burgesia culta i instruïda però sense menystenir les classes populars. Basant-se en criteris comercials, i en les creixents necessitats formatives dels nous *cittadini*, el 1864 creà la sèrie “*Biblioteca utile*” i el 1867 “*Scienza del popolo*”. Es tractava de col·leccions divulgatives concebudes per proporcionar al públic coneixements bàsics, tant sobre qüestions científicotècniques com sobre temes actuals, i que segons Monettini (1995) esdevindria un dels *capisaldi* o projectes més lucratius de la firma. Vallardi, Sonzogno i Hoepli també publicaren productes molt similars. En el cas de les dues primeres, incloent a Treves, les sèries divulgatives anticiparen, i de fet coexistiren, amb l'aposta pel gènere enciclopèdic, mentre que la Hoepli en féu el seu buc insígnia³²⁶. El vessant més popular del catàleg de la Treves es completà amb tot tipus de llibres de text i literatura escolar, però sobretot amb les revistes destinades al gran públic, amb productes exclusius per a dones i nens.

La dinàmica Itàlia postunitària impulsà el sector editorial piemontès i llombard. A Milà, Sonzogno i Treves foren les grans representants de la nova premsa il·lustrada, i també de la literària, que prendria gran rellevància a partir de la dècada de 1860 i d'inicis de la de 1870³²⁷. La *Illustrazione italiana* de Treves fou el millor exponent del nou gènere, ja que amb la seva aparició el 1873³²⁸ es convertí en una de les primeres revistes d'actualitat a incorporar fotografies, gaudint d'enorme popularitat fins gairebé 1960. Treves també féu una incursió fugaç en el món de la premsa diària el 1869 amb el *Corriere di Milano*, de vida breu, però que es convertiria en el precedent del *Corriere della sera*. A finals de la dècada de 1860, l'èxit del negoci requerí una tipografia pròpia i l'obligada ampliació de capitals, impel·lint Emilio Treves a associar-se amb Giuseppe, el seu germà, que seria director financer fins el 1904. Arran d'aquesta associació, la firma Emilio Treves passà a anomenar-se el 1871 Fratelli Treves.

Emilio Treves considerava que la producció editorial de qualitat era la conseqüència de la creixent instrucció popular i de l'evolució política italiana: “*Si è avvantaggiata la produzione di buoni libri cio è derivato dal progresso, dall'istruzione più diffusa, dall'unione delle varie provincie italiane*”.³²⁹ Les seves opinions i impressions per a una comissió d'investigació

³²⁶ ASSERELLI, Alessandro. *Un secolo di manuali Hoepli (1875-1971)*. Milano: Hoepli, 1992.

³²⁷ GIORDANO, Michele. *La stampa illustrata in Italia : dalle origini alla grande guerra*. Milano: Guanda, 1983.

³²⁸ Marchetti la situa al 1875. Vg. p. 131

³²⁹ Citat a MARCHETTI, *Op. Cit.* p. 119.

sobre el sector coincidiren en el futur amb la diagnosi d'Adda G. Marchetti (115), que considerà el període entre 1840-1875 com el “*risorgimento*” de la producció editorial a Itàlia, ja que de les 3.314 obres publicades al 1836 es passà de les 16.000 el 1872.

Progrés científic, millora i universalització de la instrucció i unificació política foren primordials en l'estímul i l'impuls de la producció enciclopèdica, a la que Treves s'incorporà de forma òbvia i natural. Nogensmenys, la seva primera iniciativa editorial havia pres el nom³³⁰ i el desig d'aportar als nous ciutadans un coneixement útil i pràctic, lligat a l'utilitarisme burgès i que trobà una expressió ideal en la nova filosofia enciclopèdica inaugurada per Pomba. Un gènere on s'abocaren les principals editorials amb vocació pràctica, responent a un leitmotiv de patriotisme cultural, però que estigué basada en tot moment en criteris comercials.

Dizionari universali enciclopedici

El nou impuls a partir de 1871, la fidelitat a l'esperit fundacional³³¹ de la firma i una estratègia comercial molt estudiada es traduï a partir de 1873 en la publicació d'una sèrie d'obres enciclopèdiques que modificaren en part el gènere i el negoci. La transformació fou literal ja que una de les novetats dels diccionaris enciclopèdics Treves fou la reducció del seu format i del nombre de volums. Política que lligava perfectament amb la filosofia utilitarista que havia expressat Francesco Predari el 1841, i que Emilio Treves reiterà en el prefaci d'un dels seus diccionaris:

“L'uomo dei tempi nostri è in certo qual modo cittadino del universo, e mai il sapere e il saper molto e presto, fu così necessario come al di'oggi. Ma la memoria più vasta e più sicura non può bastare ad accogliere e a ritenere le nozioni sì numerose e sì varie della storia e della geografia. Perciò divennero necessarie le Enciclopedie; e dopo di queste, si sentì ancora la necessità di Enciclopedie più piccole di mole, che nel minore spazio possibile contengano la maggior somma possibili di cognizioni”.³³²

Enciclopèdies més petites, més manejables però amb tota la summa de coneixements. Treves resumia així l'objectiu dels seus diccionaris enciclopèdics que foren concebuts per oferir un coneixement concret i rigorós de la forma més senzilla i ràpida possible. Missió exposada al prefaci de la primera edició del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia* de

³³⁰ Editori della Biblioteca utile

³³¹ “*istruire e di educare i nuovi italiani*”.

³³² extret de la «Prefazione» de la primera edició de 1873 del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*, compilat per Emilio Treves i Gustavo Strafforello, 4ª ed. Milano: Fratelli Treves, [1884?]. 2 v.

1873³³³, i que podria assimilar-se a l'actual paradigma digital, sense modificar cap dels objectius d'una obra de referència.

El negoci enciclopèdic de la firma Treves destacà per quatre factors. El primer, i el més sorprenent, la força amb què les seves enciclopèdies coparen el mercat editorial, i sobretot el breu lapse de temps amb què el dominaren comercialment. Treves publicà entre 1873 i 1877 els tres diccionaris enciclopèdics especialitzats que formarien la seva sèrie enciclopèdica: el *Dizionario universale di geografia e storia* (1873), el *Dizionario universale di scienze, lettere ed arti* (1874-75) i el *Dizionario universale di economia politica e di commercio* (1875-77). La recepció del públic, la crítica positiva de les autoritats acadèmiques i l'èxit comercial impel·liren Treves a una segona edició del *Dizionario universale di scienze*, només uns mesos després d'haver finalitzat la publicació del segon volum de la primera edició, el 1875. 1875 marcà l'inici d'una febre de reedicions i actualitzacions, que finalitzaria el 1887 amb la cinquena edició!!! del *Dizionario universale di scienze, lettere ed arti*. Cinc edicions d'un diccionari enciclopèdic en sols 10 anys. Els factors que justifiquen un èxit tan extraordinari es resumeixen en una demanda creixent, les contínues i rigoroses actualitzacions respecte els nous avenços científics i tècnics, la qualitat dels continguts i les innovacions respecte el format i el nou concepte enciclopèdic.

L'anàlisi de la cronologia d'edicions, reedicions i suplementos permet concloure que la línia enciclopèdica de la Treves fou un model de qualitat i d'èxit comercial. Èxit degut a la demanda d'un producte especialitzat, poc voluminós i de format atractiu per a la consulta, i sobretot per la seva concepció des d'un punt de vista formatiu i cultural. Malgrat que existien des de feia dècades obres similars, el mèrit de la Fratelli Treves fou adaptar les necessitats informatives dels lectors als nous formats que sorgien, i triomfaven, en les latituds més septentrionals d'Europa. Emilio Treves, i el seu consell editorial, no van inventar les enciclopèdies o diccionaris especialitzats per tot tipus de públic, ni van revolucionar el mercat del petit format. La seva contribució al gènere fou materialitzar la seva filosofia instructiva a través d'un producte adient a les necessitats del moment, a l'accés universal de coneixements especialitzats a través d'obres molt equilibrades, tant en el fons com en la forma, i una intencionalitat molt pràctica. Treves llençà al mercat una obra especialitzada de petit format per a lectors no doctes però amb necessitats procedents del seu àmbit laboral, professional o escolar. La firma Vallardi, i abans Pomba, ja havien introduït les enciclopèdies especialitzades

³³³ Malgrat que ja s'ha advertit a l'inici de la tesi, concretament en l'apartat metodològic, molt sovint, les dades referents a l'edició, o a la data d'edició, difereixen o en alguns casos no sempre es mencionen en les bibliografies, catàlegs o repertoris bibliogràfics. En aquest cas concret, la CLIO no menciona aquestes dates mentre sí que ho fa el catàleg de l'ICCU.

però la Treves les convertí en un dels seus productes estrella malgrat ser l'única obra enciclopèdica del seu catàleg i el seu èxit limitat en el temps. El tercer factor d'èxit fou, precisament, la curta existència de la producció enciclopèdica Treves. El caràcter efímer de la 'revolució' enciclopèdica de Treves ajuda a entendre la qualitat i l'èxit del fenomen, però també deixa entreveure que fou el motiu principal per abandonar la producció d'un subgènere, que havia reportat grans beneficis però que començava a mostrar un cansament a causa de la reacció de la competència. L'aparició al mercat de productes similars als de Treves haurien induït els responsables de la firma a tancar la secció enciclopèdica i revertir els beneficis en una nova línia editorial. Els indicis, i els moviments editorials, permeten concloure que la firma decidí tancar el cercle, que ella mateixa havia obert el 1873 per raons estrictament comercials. A banda de la publicació de productes molt similars, com el *Dizionario universale di storia e cultura* (1888-94) de Vallardi, el fet més significatiu dels anys posteriors a la última edició del *Dizionario universale di scienze, lettere ed arti* fou l'aparició al mercat d'una obra que revolucionària, encara més, l'última dècada de l'enciclopedisme vuitcentista italià, assentant un nou format enciclopèdic a Itàlia ja estès per Europa i els Estats Units d'Amèrica. La primera edició (1892) de la *Piccola Enciclopedia* de la firma Hoepli va prendre el testimoni del pragmatisme enciclopèdic introduït per Treves.

192

El quart factor que definí el "fenomen" o revolució Treves fou l'enorme influència que exercí en projectes enciclopèdics posteriors d'èxit, esdevenint una fita en l'evolució de l'enciclopedisme italià. Les principals novetats de Treves (diccionaris enciclopèdics més reduïts, amb un format més manejable i continguts més afinats) es traslladaren al gènere generalista. Malgrat que el *Thesaurus* Vallardi (1891) s'anticipà, la imposició comercial de l'estil *piccole* Hoepli significà una petita revolució enciclopèdica, i posà de manifest dues qüestions molt importants per al gènere italià. Primerament, que l'èxit comercial de les *Hoepli*, basades a grans trets sobre les innovacions Treves, significava la consagració del nou estil i format enciclopèdic impulsat a inicis de la dècada de 1870. En segon lloc, i més significatiu encara, que l'adopció generalitzada a Itàlia d'un model enciclopèdic com el Hoepli fos coetània del que succeïa a França amb el *Petit Larousse* (1889) que -concebut per Claude Augé- prendria dimensions d'empori industrial i comercial a partir de 1892.

La conclusió final és que la progressió en paral·lel a Itàlia d'un fenomen com el que ja s'estava produint a França, i que fou un model d'èxit comercial fins a la dècada de 1980 amb centenars d'edicions i adaptacions, palesa fins a quin punt l'enciclopedisme italià havia evolucionat, assolint estàndards força assumibles als de potències com França, el Regne Unit o Alemanya.

El panorama enciclopèdic entre 1860-1888 fou testimoni dels canvis més profunds i decisius del gènere italià modern, tal com ho reafirmen les següents conclusions:

1. UTET, pionera i fundadora de l'enciclopedisme modern italià, seguí sent un referent indiscutible del subgènere enciclopèdic generalista fins 1925 per dues raons. Primera, les enciclopèdies UTET seguiren representant la nova filosofia iniciada el 1841 però adaptaren el seu discurs i visió sobre les principals qüestions d'interès per al públic italià al nou context polític com la Itàlia unitària. Un nou context nacional que requeria, com reflecteixen els pròlegs de les enciclopèdies, un coneixement que s'adaptés a la noves necessitats de formació i enriquiment cultural des d'un punt de vista nacional. Segona. Les enciclopèdies UTET foren les dipositàries i transmissores de dues de les tradicions i filosofies més importants de la història de l'enciclopedisme modern: el model *Britannica* i el model *Lexikon*.

UTET fou el fil conductor entre els orígens de l'enciclopedisme modern italià i les innovacions que viuria el gènere en les darreres dècades de l'*Ottocento* i d'inicis del segle XX. L'aportació d'UTET al gènere entre l'*Unità* i 1925 fou vital: consolidà un enciclopedisme d'adscripció i genètica italianes, tant en la profunditat com el tractament dels continguts nacionals, obrint el camí a firmes com Vallardi, Treves o Hoepli i creant un coneixement enciclopèdic italià *strictu senso*.

2. La firma milanesa Vallardi esdevingué el contrapunt innovador respecte la línia enciclopèdica representada per Pomba, i el gènere italià en global. Les novetats respecte el model Pomba no foren radicals ni trencadores. Vistes en perspectiva, les innovacions introduïdes per la Vallardi -com ho serien posteriorment les de Treves o Hoepli- foren l'evolució lògica als canvis que estava experimentant el gènere enciclopèdic, a causa de l'impacte del context d'una societat dinàmica en termes nacionals, econòmics i socials com la Itàlia al voltant de la fase d'unificació iniciada el 1861. Els factors que posaren en discussió el model i el monopoli que tenia Pomba del mercat, i que marcarien la posterior evolució del gènere, foren d'índole conceptual i comercial.

Des d'un punt de vista de teoria enciclopèdica, les Vallardi incorporaren de forma visible i clara un nou llenguatge polític, una nova visió del coneixement universal des d'un prisma estrictament italià. Una perspectiva nacional que responia al clima imperant de patriotisme, almenys en les classes benestants i burgeses del nord d'Itàlia, i que -en certa manera- reclamava una nova perspectiva en clau italiana, sobretot a partir de 1861. La nova realitat

política italiana requeria un instrument d'interpretació en clau nacional. Vallardi s'adaptà al nou paradigma polític sense menystenir el segon factor de canvi: el mercat editorial i les necessitats d'una societat en ple desenvolupament industrial i tècnic que reclamava estris especialitzats per les diferents disciplines del saber, sobretot tècniques, si es té present el catàleg enciclopèdic Vallardi.

El rol enciclopèdic de Vallardi, a través d'un llenguatge i discurs enciclopèdic nacional i l'adopció d'una estratègia dual en la publicació dels dos subgèneres existents, suposà la consolidació del gènere a Itàlia com artefacte cultural capaç de construir un discurs nacional sòlid, o almenys adient, pel context existent com d'estri de formació i instrucció dels professionals, que requerien d'instruments especialitzats d'acord a les seves necessitats. La concepció teòrica i comercial dual de Vallardi anticipà i aplanà el camí al fenomen enciclopèdic Treves a partir de 1873-1875.

3. El rol del sector enciclopèdic de la prestigiosa Treves significà un *turning point* en el gènere vuitcentista italià, tant des del vessant més estrictament comercial com des d'un punt de vista de producció cultural. La qualitat, el rigor i l'èxit comercial del seu catàleg enciclopèdic, i també el seu caràcter efímer, s'expliquen des d'una anàlisi on confluïren tres eixos. Les necessitats informatives i culturals d'una societat dinàmica, que es traduïren en una demanda creixent per enciclopèdies més especialitzades i manejables; la consagració del format híbrid fruit de l'adaptació als nous usos i públics i per últim l'implacable condicionant comercial, que guiaria l'exitós periple enciclopèdic de la firma però que també assenyalaria la fi de la seva línia.

L'experiència enciclopèdica de la Treves estigué condicionada per l'èxit fulgurant i, sobretot, per la gran influència que exercí en projectes posteriors i l'empremta que deixà en el propi gènere enciclopèdic. Treves significà el primer pas en la transició d'un model enciclopèdic de caràcter elitista i exclusiu a un de caràcter socialment més ampli i popular. Una línia, aquesta darrera, que seguiria Hoepli a inicis de la dècada de 1890 i que Sonzogno completaria ja en la primera dècada del *Novecento*.

4.4 El triomf de l'enciclopedisme comercial i popular: 1890-1915

"[...] le condizioni della letteratura d'Italia, in questa stagione sono buone; come forse non erano state mai. Il libro, il giornale, ossia la produzione di codesta "letteratura" è diventata, anche per quel che si vede e si misura materialmente,

*una parte assai notevole della vita nazionale. È inutile dar qui delle statistiche minute. Basta scorrere un poco quei bollettini di case editrici, che la posta ci porta tutti i giorni o piuttosto fermarci davanti alla vetrina di un libraio; la ricchezza, l'accrescimento, in confronto di pochi anni fa, salta subito all'occhio".*³³⁴

Segons especialistes com Decleva (1997) o Simonetti (1993), l'edició italiana entre 1900-1915 no experimentà cap “*crisi del libro*”, tal com defensa Panetta (2011). En línies generals, consideren que durant les dècades prèvies a la Gran Guerra el sector experimentà grans transformacions a tots nivells (tècnic, empresarial, estratègic i comercial), i que Simonetti (1993, 1222) qualifica com a “*crisi dels models tradicionals*”. La transició d'un model artesanal a un d'industrial no es basà exclusivament en la introducció de noves tipografies o tècniques estampació que milloraven l'execució i permetien la producció de grans tiratges. El procés de transformació de l'indústria editorial també es recolzà sobre canvis a nivell empresarial³³⁵, de publicitat i difusió, com d'orientació del mercat editorial.

A banda d'una evolució vers models industrials, el món editorial italià fou testimoni d'una sèrie de processos paral·lels, que segons Simonetti, neguen una visió crítica del període. Segons el *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa*, la producció d'obres literàries entre 1900 i 1909 incrementà lleugerament, per assolir el 1914 un augment destacat del 20%³³⁶. L'increment més significatiu de la producció editorial es produí, tanmateix, en disciplines socials o humanístiques com la filosofia, la jurisprudència, les ciències polítiques o la sociologia, així com en l'àmbit de la ciència i la tècnica. Entre 1900-1914 els títols de les primeres augmentaren en més d'un 80% mentre que la publicació d'obres de caire científic i tècnic s'incrementà un 50%³³⁷. Simonetti conclou en aquest sentit que “*la morte del libro*”, que anys més tard mencionarà Renato Serra (1914) per referir-se a l'edició durant la guerra, no és aplicable al període analitzat. Ben al contrari, afirma que les xifres reflecteixen un canvi de paradigma tant el nou tipus de lector, com en els seus hàbits d'interès i consum cultural, afavorides per la millora en la instrucció³³⁸. L'afirmació de Maria

³³⁴ SERRA, Renato. *Le lettere*. Roma: Bontempelli, 1914, p. 8.

³³⁵ La majoria d'empreses optaren per superar el model productiu artesanal i canviar la gestió familiar dels seus negocis transformant-se en societats anònimes, per tal d'assumir amb majors garanties i capitals els nous reptes. A pesar dels canvis, les principals firmes seguiren amb la tendència de mantenir el control de la propietat i la gestió del negoci dins el nucli familiar, com ho palesen els casos de Treves, Hoepli, Bemporad i, fins i tot, de l'UTET amb la figura de Giuseppe Luigi Pomba, que en fou president entre 1892 i 1929.

³³⁶ Entre 1900 i 1909, la producció passà de 1655 títols a 1716, mentre que el 1914 es situà en 2219.

³³⁷ Entre 1900-1914 la producció editorial de les disciplines socio-humanístiques passà de 1407 títols a 2529. Les científic-tècniques durant el mateix període de 1422 a 2184.

³³⁸ “*si riflette un riequilibrato ruolo del lettore che alla vigilia della guerra rappresenta un'area sociale più elevata rispetto a quella di fine di secolo, per cui si richiesero classi di lettura diverse dal generico letterario*”. *Ibid.* 1222.

Panetta que la crisi també es manifestà pel declivi del llibre d'alta cultura queda refutada per les dades, i sobretot per un dels fenòmens més importants en el sector entre 1900-1914: el naixement de firmes tan significatives com Laterza (1901), Ricciardi (1907), Formiggini (1908), Mondadori (1911) o Vallecchi (1914). Editorials que defugiren l'eclecticisme i el vessant més comercial per bastir catàlegs de literatura contemporània amb nous talents (Ricciardi, Mondadori i Vallecchi) o l'exploració de nous projectes basats en disciplines com la història, filosofia, política o pedagogia en el cas de Laterza o Formiggini. Projectes tots ells destinats a un públic culte amb capacitat adquisitiva. La irrupció de petites firmes amb vocació d'alta cultura, i la focalització geogràfica de les grans firmes comercials permet afirmar als estudiosos que l'edició italiana d'inicis del *Novecento* es dividí en dues tendències, que anticiparen en certa manera el mapa editorial en 4 zones del que parla Ragone³³⁹ per al primer *dopoguerra*.

Els especialistes defensen la idea d'un sector dinàmic, que malgrat mancances com la distribució o la venda, fou capaç de superar la cotilla d'un patró de negoci arcaic per desenvolupar i implementar un model industrial preparat per adaptar-se a l'eclosió de la literatura d'entreteniment, a l'evolució en els hàbits de consum cultural i dels nous usos del llibre. Els crítics argüeixen que un dels signes evidents de la crisi fou el declivi d'un cert tipus de literatura. Simonetti, però, prefereix parlar de reequilibris en els rols lectors per tal d'interpretar que la literatura convencional començà a competir amb nous gèneres com els “*gialli*”³⁴⁰ o els “*fumetti*”³⁴¹, així com en les revistes il·lustrades (moda, infantil) i la premsa esportiva, amb una difusió i demanda creixents.

La divulgació popular, el gènere enciclopèdic i el llibre escolar es convertiren en una tendència l'alça en la majoria de catàlegs editorials de les principals firmes, sobretot les del nord d'Itàlia, com Milà i Torí. El dinamisme de la societat postunitària italiana, l'augment en l'accés a estudis de nivell mitjà i superior, la millor formació de les classes mitjanes burgeses, la progressiva instrucció de les classes socials més humils, i sobretot les campanyes d'alfabetització impulsades pel nou estat determinaren els nous usos del llibre en el primer

³³⁹ RAGONE, Giovanni. *Un secolo di libri. Storia dell'editoria in Italia dall'unità al post-moderno*, Torino, Einaudi, 1999.

³⁴⁰ Per *gialli* s'entèn aquella narrativa de consum que va nèixer a Itàlia, i a la resta d'Europa, a meitat del segle XIX i que tractava temàtiques diverses, primant el gènere o la literatura negra, políciaca o detectivesca i, que amb el pas del temps, abastaria multitud de trames com la novel·la històrica, la romàntica, la fantasia científica, etc.

³⁴¹ *Fumetti*, traduït al català com fumet, globus o entrepà en l'àmbit del còmic, designa el gènere del còmic o de la novel·la gràfica. Els *fumetti* italians del segle XIX poden assimilar-se a les tires còmiques o els primers *cartoons* del món anglosaxó, que en l'actualitat s'inclourien en el gènere del còmic i la novel·la gràfica. El *fumetti* vuitcentista italià era una producció gràfica de caràcter humorístic destinat al públic infantil i adult, com a simple diversió i entreteniment.

Novecento, que consagrà el gènere enciclopèdic com un important segment del negoci editorial.

El gènere enciclopèdic entre 1890-1915 experimentà una evolució espectacular, i fou testimoni de la coexistència de models i formats diversos on els més nous gaudiren d'una major acceptació comercial. La Treves i després la Hoepli van marcar els nous horitzons, que acabarien explorant firmes ja existents en el panorama italià, i al qual s'hi afegirien altres que no havien participat fins el moment, com la milanesa Sonzogno o la florentina Bemporad, entre les més destacades. L'adaptació de les grans editorials als nous formats no marcà la fi de les grans enciclopèdies generalistes o dels diccionaris especialitzats. La filosofia enciclopèdica i la trajectòria comercial de la UTET, l'aposta de la Vallardi per un gènere dual, que connectés amb les necessitats reals dels lectors italians i les innovacions plantejades per Treves, amb diccionaris enciclopèdics de petit format, marcaren l'evolució del sector fins al'última dècada del segle XIX. Des de la seva aparició el 1892 fins 1925, la *Piccola Enciclopedia* Hoepli fou considerada l'obra pionera en la definició de la nova trajectòria, sobretot formal, del sector enciclopèdic italià modern.

197

La *Piccola* s'erigí en un model a imitar per un nou tipus d'enciclopedisme popular, que acabaria trobant també en les edicions de Sonzogno i Bemporad les més reeixides des d'una visió clarament comercial. Una primera anàlisi del període i de la seva producció planteja una conclusió que es podria considerar precipitada, però que estudiada a fons confirma les primeres impressions. L'explosió comercial de l'enciclopedisme popular a partir de 1895, amb un zenit els anys previs a la Primera Guerra Mundial, representa un fet paradoxal. Malgrat l'aurèola de prestigi que desprenia el coneixement enciclopèdic a partir de les primeres *Pomba*, el món acadèmic i intel·lectual sempre el considerà un gènere menor amb certs paral·lelismes i connexions amb la divulgació popular que trobà la seva expressió i expansió espectacular en les famoses *collane* o *biblioteche popolari*. La paradoxa del gènere enciclopèdic italià en la cruïlla de l'evolució del sector editorial fou que, malgrat tractar-se d'un gènere menor, aconseguí situar-se en les posicions d'avantguarda del panorama editorial del nou segle, tant des d'un punt de vista de renovació conceptual, d'èxit comercial com d'adaptació als nous hàbits de consum cultural i del llibre.

4.4.1 Hoepli, entre l'eclecticisme i l'enciclopedisme editorial

La figura i trajectòria professional d'Ulrico Hoepli (1847-1935) és de les més peculiars del panorama editorial italià modern. Nascut a Suïssa, i amb escasses nocions d'italià, s'instal·là a Milà el 1870 després de comprar per correspondència i sense conèixer en profunditat

l'inventari -segons els seus biògrafs³⁴²- la llibreria Laegner³⁴³. Malgrat que els seus coneixements sobre literatura i cultura italianes no eren notables, la seva experiència anterior³⁴⁴ com llibreter li permeté convertir la nova llibreria Hoepli en punt de referència de la societat milanesa en pocs anys. Un dels factors de l'èxit fou la gran varietat de disciplines i d'idiomes que contenia. Destacaven la literatura, les ciències i les belles arts, i els idiomes predominants eren -a banda de l'italià- l'anglès, francès i alemany. La Hoepli fou un punt de trobada cultural i literari però també es convertí en lloc de peregrinació de científics i tècnics professionals per la riquesa dels seus fons en disciplines científiques i tècniques. L'eclecticisme dels seus fons i l'excel·lent tasca de selecció i renovació de la col·lecció bastiren una llibreria enciclopèdica *strictu senso*. La praxi enciclopèdica es materialitzaria en l'activitat editorial de Hoepli a partir de 1871.

Ulrico Hoepli no era un intel·lectual ni un erudit, ni tampoc disposava del bagatge cultural d'altres editors i llibreters milanesos, però tenia un gran visió de negoci. Va prendre el pols a una societat dinàmica econòmicament i industrial com la llombarda des d'un primer moment i es posà al seu servei. El pragmatisme guià les seves primeres edicions³⁴⁵ però el fet que l'Istituto lombardo di scienze e lettere, la institució cultural milanesa més important del moment, el designés com el seu editor el 1872 fou una de les claus del seu futur èxit editorial³⁴⁶. El catàleg editorial d'Hoepli s'anà bastint amb un pragmatisme i eclecticisme similars als dels fons de la llibreria. L'edició de prestigioses obres científiques o de l'àmbit econòmic i jurídic s'alternà amb la publicació d'estudis crítics històrics o literaris, o de les obres completes de Shakespeare a partir de 1874. La construcció d'un catàleg editorial heterodox i eclèctic no allunyà Hoepli del seu veritable objectiu: crear una biblioteca científicotècnica per a professionals de la indústria, així com a futurs científics.

³⁴² La figura d'Ulrico Hoepli ha generat nombrosos estudis i anàlisis especialitzats, entre els quals destacaria: *Ulrico Hoepli, 1847-1935, editore e libraio*, a cura di Enrico Decleva. Milano: Hoepli, 2001; *Ulrico Hoepli, 1847-1935: Buchhändler, Verleger, Antiquar, Mäzen*, compilat per Joseph Jung, amb pròleg de Flavio Cotti. Zürich: Neue Zürcher Zeitung, 1997 o GALBIATI, Giovanni. Ulrico Hoepli. 2^a ed. Milano: Hoepli, 1939.

³⁴³ Llibreria fundada el 1840 per Tendler & Schaefer.

³⁴⁴ Segons DECLEVA (2001), l'experiència prèvia de Hoepli com a llibreter abans de l'establiment a Milà, foren cinc anys a la llibreria Shabelitz de Zuric, i posteriors col·laboracions menys dilatades a llibreries de Magúncia, Breslau i Trieste, a banda d'una estada a la ciutat del Caire amb l'encàrrec de reorganitzar la biblioteca del Khedive d'Egipte.

³⁴⁵ La seva primera edició fou un manual de llengua francesa, i la següent publicació fou una revista iniciada el 1872 de temàtica científico-tècnica, Guida per le arti i mestieri.

³⁴⁶ Hoepli acabà sent editor, entre d'altres de la Corona italiana i de la prestigiosa Accademia dei Lincei.

4.4.1.1 “Manuali” Hoepli: la biblioteca enciclopèdica

El projecte de publicar una col·lecció d'obres de consulta destinada a professionals, tècnics i científics no era nova, almenys a nivell europeu. Alemanya, França i el Regne Unit disposaven des de feia temps de col·leccions o “biblioteques” similars. El mèrit de la Hoepli fou adaptar la filosofia dels *handbooks* al mercat italià, ateses les necessitats existents. Els *manuali* Hoepli foren la concreció d'un anhel per a la formació i millora dels professionals de la indústria i de les noves fornades de tècnics i científics. No es pot obviar, però, que rere aquesta pseudofilantropia hi havia un clar i evident pragmatisme concretat en l'afany de lucre i una estudiada estratègia comercial destinada a cobrir un buit existent dins la literatura científica i tècnica. La publicació al 1875 del *Manuale del tintore*, adaptació a l'italià de l'obra de Jean Lepetit, inaugurà la col·lecció dels *manuali* Hoepli, a la qual seguí el 1878 l'exitós *Manuale dell'ingegnere* de Colombo, que consolidaria la fama dels manuals tècnics de la Hoepli com obres de referència en les disciplines científiques i tècniques.

Els primers títols dels manuals Hoepli es dedicaren al món de la ciència i la tècnica, però la fama i la solvència acadèmica que assolí la col·lecció decidiren a Hoepli d'intentar abastar totes les disciplines del saber, des de l'agricultura a l'arqueologia i de la pedagogia a les matemàtiques o al dret. L'èxit fou tan rotund que només l'any 1880 es publicaren més d'una cinquantena de *manuali* de temàtiques diverses. La col·lecció concebuda per cobrir les necessitats específiques dels sectors professionals s'obrí a la resta de disciplines en una mena de *summa* enciclopèdica.

L'èxit comercial, el reconeixement dels sectors científics, culturals i acadèmics i el prestigi que assoliren els *manuali* fou conseqüència de tres factors. El primer, relacionat amb el context social i cultural del moment que requeria d'eines d'instrucció i millora, tant teòrica com pràctica, que els *Hoepli* cobriren. La col·lecció fou concebuda per respondre a unes necessitats que no sols foren satisfetes, sinó que altres sectors reclamaren per si mateixes, com fou el cas de les disciplines humanístiques. El segon factor d'èxit fou la pròpia qualitat de les obres originals i l'encert en la selecció de les adaptacions d'obres estrangeres. Els estudiosos³⁴⁷ creuen que la qualitat responia al rigor factual i a la senzillesa expositiva de les obres. Una qualitat i rigor que superaren, en certa manera, la resta de col·leccions o *collane* d'altres firmes, com la Dumolard, Sonzogno o Vallardi. El tercer factor d'èxit fou, precisament, aquesta absència d'una competència sòlida, almenys pel que fa a les obres de producció o caire científic.

³⁴⁷ GIGLI MARCHETTI, *Op. cit.* i ASSIRELLI, Alessandro. *Un secolo di manuali Hoepli, 1875-1971*. Milano: Hoepli, 1992.

L'anàlisi dels *manuali* Hoepli, entesa com una biblioteca enciclopèdica, ofereix dues conclusions que podrien assimilar als paràmetres del gènere enciclopèdic. Des d'un punt de vista cultural, especialistes com Gigli Marchetti (147) afirmen que els *manuali* Hoepli foren “una delle più fortunate e importante operazioni culturali del tempo”, mentre que Giovanni Spadolini en el pròleg a l'obra d'Assirelli³⁴⁸, i des d'una línia més política, sentència que “*i manuali accompagnarono il sorgere e l'affirmarsi della nuova Italia*”³⁴⁹. Una reflexió que amplia línies més avall quan considera, entre d'altres, que els *Hoepli* compliren la seva funció, educant i formant mà d'obra especialitzada o fornint de coneixements a tot tipus de professionals com metges, advocats, enginyers, etc. en una realitat econòmica i social tant dinàmica com la Itàlia de l'últim terç del segle XIX.

Consideració, aquesta última, que coincideix de ple amb l'argumentari esgrimit per la pràctica totalitat de firmes en la seva aposta per projectes enciclopèdics, així com per l'evolució que seguí el propi gènere amb el leitmotiv d'adaptar la seva filosofia i discurs al dinamisme de la societat italiana de les darreries de l'*Ottocento*.

4.4.1.2. *Piccola enciclopedia Hoepli, el Petit Larousse italià*

“*Un prodotto e insieme il simbolo di questo sforzo di integrazione tra settori diversi del sapere e del fare sapiente è il manuale del 1892, diciamo meglio sono i due volumi della Piccola enciclopedia Hoepli ...*”³⁵⁰

Assirelli defineix així la *petita* Hoepli com un híbrid enciclopèdic per la universalitat dels coneixements continguts, però sobretot pel valor que generi l'ús final. La *Piccola* figurava entre els *Manuali* Hoepli malgrat estar concebuda com una obra independent. La doble funcionalitat de la *Hoepli* era l'expressió definitiva de la política editorial que havien menat, des dels inicis de l'enciclopedisme vuitcentista, firmes com la UTET amb les sèries *Storia universale* o la Vallardi amb la *Biblioteca medica contemporanea* i la *Collana di manuali scientifici, storici e letterarii*. La Hoepli, aprofitant part de les innovacions plantejades per la Treves, donà un pas més enllà. No sols contractà gran part dels autors dels *Manuali* especialitzats o aprofità els continguts de les monografies -com també feien la Vallardi o la

³⁴⁸ ASSIRELLI, *Ibid.*

³⁴⁹ “els manuals foren testimoni del sorgiment i afirmació d'una nova Itàlia”.

³⁵⁰ “Un producte, i també símbol, d'aquesta col·laboració entre diversos sectors del saber i la divulgació és el manual del 1892, els dos volums de la *Piccola enciclopedia Hoepli*” .*Ibid.* 20.

UTET- sinó que considerà la seva enciclopèdia *tascabile*³⁵¹ com un manual més, refermant la tesi d'un híbrid enciclopèdic i aclarint que els *Manuali* no eren monografies especialitzades per a un públic profà. La col·lecció, afirma Assirelli (1992, 16), fou concebuda per “*un pubblico in possesso di un grado relativamente alto di istruzione, tecnica, professionale, liceale, spesso universitaria e più che universitaria*”.

La *Piccola* significà un parèntesi en aquesta política editorial. Fou un esforç de síntesi -com afirma Assirelli- per oferir un coneixement d'alta qualitat i rigor a un públic no especialitzat amb necessitats informatives concretes. Aquesta no fou l'única novetat que introduí la *Piccola Hoepli*. La principal innovació consistí a oferir una *summa* de coneixement universal en un nou format que combinés la comoditat de la consulta, a un preu assequible a sectors populars. Hoepli, com ho féu la Treves uns anys abans, aconseguí un gran producte que combinà l'èxit comercial, bones crítiques dels sectors educatius i acadèmics i la confiança dels lectors. Una de les claus de l'èxit, com en el cas de la col·lecció dels *Manuali*, fou l'adaptació a una societat dinàmica.

La *Piccola Hoepli*, com el *Dictionnaire complet illustré* de Claude Augé (1889) -precedent del *Petit Larousse* de 1905-, fou concebuda com una eina de consulta per donar resposta a les principals qüestions o demandes informatives, independentment de la disciplina, amb ordenació alfabètica i en un format de dos³⁵² volums, malgrat que el *Dictionnaire* original d'Augé en tenia un. El gènere francès, com l'italià, necessita un període d'adaptació a un nou format, així com a les inquietuds dels lectors respecte els seus productes. El paral·lelisme entre ambdós gèneres queda palès amb el fet que la *prima Hoepli* contenia dos volums, i que el precedent del *Petit Larousse* de 1905, el *Nouveau Larousse illustré* (1897-1904), tenia set volums. L'evolució paral·lela d'ambdós gèneres evidencia dues qüestions. Primera, que la tendència en el tombant de segle era la reducció dels corpus enciclopèdics per criteris de manejabilitat i, sobretot, per facilitar la compra pel gran públic. Segona, que l'enciclopedisme italià, malgrat la seva vocació tardana, havia aconseguit situar-se en estàndards molt similars a la resta de les potències europees del gènere.

L'exploració de l'enciclopedisme italià vers el subgènere híbrid era el reflex inequívoc d'un progressiu canvi de tendència i de model dels hàbits formatius i culturals de la societat italiana, que progressivament s'anaven assimilant a les dinàmiques europees. La creixent alfabetització, l'accés universal al coneixement i l'interès de les classes mitjanes per les qüestions culturals obligaren el gènere a evolucionar. L'aportació de la firma d'Ulrico Hoepli

³⁵¹ De butxaca

³⁵² L'edició de 1891-92 consta, però, de 5 volums.

en aquesta evolució, i equiparació amb estàndards europeus, fou vital. Galbiati (1939, 10), un dels biògrafs més generosos amb la figura d'Ulrico Hoepli, no dubta a afirmar que “*quando Ulrico Hoepli fissò in Milano il campo della sua attività, la grande tradizione editoriale pareva che fosse declinare*”. Una indústria editorial, confirma Galbiati (1939, 15), que si “*sul principio del secolo fu la più fiorente e la più feconda, essa era andata però di grado in grado scemando d'efficacia e d'intensità verso l'epoca dell'iniziato nostro Risorgimento ...*”. Afirmacions un xic exagerades, i que topen amb la realitat de les dades que aporten altres especialistes, però que deixen entreveure el gran pes que tingué la firma Hoepli en el salt definitiu de la indústria editorial italiana, i sobretot d'un tipus d'enciclopedisme més comercial, que s'acabaria imposant en el nou segle.

4.4.2 UTET i Vallardi, entre l'adaptació i l'equilibri comercial

UTET seguí publicant obres generalistes però -a excepció del *Supplemento alla sesta edizione della enciclopedia italiana* (1889-1894) en quatre volums- també diversificà el seu catàleg enciclopèdic i es decidí per les noves tendències, reduint formats i volums. Entre 1905 i 1925, la firma torinesa edità tres enciclopedies generalistes. La primera, el *Dizionario di cognizioni utili o enciclopedia elementare*³⁵³, publicada entre 1902-1910 en fascicles, dirigida per Mario Lessona i Francesco Cosentini, que s'acabà editant en cinc volums. La segona, fou la segona edició actualitzada del *Dizionario di cognizioni utili* que s'edità entre 1905-1917 també en cinc volums, però al qual s'hi afegiria un sisè suplementari³⁵⁴ el 1919. I la darrera fou l'*Enciclopedia Pomba per le famiglie* publicada entre 1925-26 en dos volums, i dirigida per Francesco Cosentini.

Fins el 1933 amb l'inici de la publicació del *Grande Dizionario Enciclopedico UTET*, l'evolució generalista de la UTET estigué marcada per l'adaptació dels seus productes enciclopèdics a les noves necessitats del públic, tal com ho demostren els títols de les obres. Com ja havia succeït a mitjan de l'*Ottocento* amb l'obsessió per evidenciar la ruptura amb un “enciclopedisme d'importació”, els nous subtítols de les enciclopedies de finals de segle, però especialment les del nou segle, també introduïren qualificatius posant de manifest el canvi de signe. Les enciclopedies UTET van incloure als seus títols termes com “*cognizioni*

³⁵³*Dizionario di cognizioni utili : Enciclopedia elementare di scienze, Lettere, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia, ecc. Fondata sui programmi delle scuole secondarie e ad uso delle famiglie colte, compilata da specialisti nelle varie materie.* Torino: UTET, 1902-1910. 5 vol.

³⁵⁴ El suplement de 1919 del *Dizionario di cognizioni utili* conté una de les entrades enciclopèdiques tractades a la tesi. Es tracta de l'entrada sobre la Gran Guerra: SEGRE, Arturo. «Guerra mondiale». A: *Dizionario di cognizioni utili : Enciclopedia elementare di scienze, Lettere, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia, ecc. Fondata sui programmi delle scuole secondarie e ad uso delle famiglie colte.* Torino: UTET, 1919, p. 838-841.

utili”, “*enciclopedia elementare*” o inclús “*familiare*”. Els subtítols també detallaven les disciplines tractades, els destinataris potencials o a quin programa educatiu s’adaptaven³⁵⁵. L’especificació de les disciplines no era nova, com tampoc ho era mencionar que es tractava d’obres de coneixements útils o quin era el tipus de lector al qual anaven dirigides. La veritable novetat consistí a incloure totes aquestes informacions en el subtítol, més la menció que els continguts s’adequaven als programes d’educació secundària o a “l’ús de famílies cultes”. Aquestes informacions tenien com a objectiu servir de *réclame*, d’eslògan comercial per atraure aquells lectors, i futurs consumidors, que volguessin disposar d’un producte reservat per a classes cultes.

UTET recuperà el subgènere generalista el 1933 amb l’edició del *Grande Dizionario Enciclopedico UTET*³⁵⁶. La decisió significà el retorn a un model que seguiria inalterat, pràcticament, fins 1929. Els motius per l’aposta foren diversos però destacaren factors comercials, l’impuls del feixisme i, sobretot, l’aparició al mercat d’una obra que marcaria el període d’entreguerres, i el gènere italià fins a l’actualitat: l’*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*.

203

Vallardi també optà pels nous formats però amb un desenvolupament més equilibrat respecte la producció anterior. El seu catàleg experimentà a finals del segle XIX un augment espectacular. Els nous formats híbrids³⁵⁷ tingueren un lloc destacat però no exclusiu com en el cas de la UTET. Entre 1887 i 1904, Vallardi publicà vuit obres enciclopèdiques, dues generals, quatre especialitzades i dues híbrides. Les dues enciclopèdies generalistes corresponien a les dues edicions (1887-1901, 1900-1924) de l’*Enciclopedia universale illustrata*³⁵⁸, coneguda també com *Lexicon Vallardi*, les quatre especialitzades³⁵⁹ estaven dedicades a l’agricultura, la farmàcia, el comerç i l’enginyeria. Les dues híbrides foren el *Dizionario universale di storia e cultura* (1888-94) i el *Thesaurus*³⁶⁰(1891-1900). Els nous formats entraren en el catàleg, però de forma més progressiva que en el cas de la UTET. Les generalistes Vallardi no tenien el volum de les UTET i la línia especialitzada de la milanesa

³⁵⁵ Vegi’s el subtítol, per exemple, del Dizionario UTET de 1905-1919, “*Enciclopedia elementare di scienze, Lettere, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia, ecc. Fondata sui programmi delle scuole secondarie e ad uso delle famiglie colte*”.

³⁵⁶ *Grande dizionario enciclopedico* a cura de Giovanni Trucco ; sota la direcció de Pietro Fedele. Torino: Unione tipografico-editrice torinese, 1933-1939. 11 vol.

³⁵⁷ S’entén per enciclopèdia híbrida una obra enciclopèdica de caràcter i àmbit general o universal en format reduït.

³⁵⁸ El subtítol de la 2a edició, 1900-1924, era el de *Piccolo Lexicon Vallardi*

³⁵⁹ El *Dizionario di agricoltura*(1892-1898), que es tractava d’una traducció adaptada del *Dictionnaire d’Agriculture* de Barral i Sagnier, l’*Enciclopedia generale di farmacia* (1894-1902), l’*Enciclopedia di amministrazione, di industria e commercio o dizionario pratico ad uso dei commercianti* (1895-1900) i l’*Enciclopedia dell’ingegnere* (1896-1904).

³⁶⁰ Conegut també com *Enciclopedia manuale illustrata*.

semblava resistir millor els efectes del fenomen Treves. Molt probablement aquests factors expliquen perquè la Vallardi seguí apostant, com abans, pels subgèneres o els formats tradicionals. És probable que l'estratègia d'introduir al seu catàleg dues obres de perfil híbrid en un breu lapse de temps (només tres anys) es degués a criteris comercials. No obstant això, si s'observen les dates de publicació de les dues obres híbrides no hi ha motiu per pensar que s'actués així per compensar la competència de les Hoepli -que encara no s'havien publicat- sinó per contrarestar els efectes del fenomen Treves. La Treves, entre 1885-1887, havia llençat al mercat la quarta i cinquena edició del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*, que competiria amb el *Dizionario universale di storia e cultura* que publicà la Vallardi entre 1888 i 1904, i de forma menor amb el *Thesaurus*. Aquestes constatacions palesen que el manteniment, evolució o canvi en el model editorial es guiava, en primer lloc, per criteris comercials, com s'evidencia clarament en el cas de la Vallardi, i no sols per modes o tendències.

Una de les mostres més evidents de la consolidació comercial del gènere fou la irrupció al negoci de dues firmes de prestigi, la Sonzogno i la Bemporad. Malgrat que ambdues eren considerades firmes de reconegut pedigrí -especialment la milanesa- i que els seus catàlegseren una referència en el panorama editorial i cultural italià, no fou fins a les darreries de segle, en el cas de la Sonzogno i fins a 1905 pel que a fa florentina, que apostaren pel sector enciclopèdic. El cas de la Sonzogno és el més sorprenent tant per trajectòria com importància de la firma, mentre que l'aposta de Bemporad per l'edició enciclopèdica es justificà per dos factors: l'evolució lògica i natural del seu catàleg³⁶¹, on destacava la divulgació popular i, en segon terme, l'aposta per un gènere que garantia èxit comercial que amb els nous formats portaria a l'extrem.

4.4.3 L'editrice Sonzogno: una vocació enciclopèdica tardana

“Questo stabilimento... è il piu importante d'Italia. Non v'è in Europa niuna casa editrice che si dedichi così su vasta scala a tutti i generi editoriali: giornalistici, librari, artistici e musicale”.³⁶²

L'afirmació que semblaria exagerada per aparèixer en una de les publicacions de la firma, coincideix amb l'opinió de Gigli Marchetti³⁶³, que considera la Sonzogno com una de les tres

³⁶¹Cfr. CAPELLI, Lucia. *Le edizioni Bemporad: catalogo 1889-1938*. Milano: Franco Angeli, 2008.

³⁶²Citat a *Storia dell'editoria*, Op. cit., p. 129, extret de *L'emporio pittoresco*, gennaio 1875, 10.

editorials milaneses més importants de la Itàlia postunitària, juntament amb la Ricordi i la Fratelli Treves. Si a aquesta dada s'hi suma que l'edició milanesa era la més important³⁶⁴ d'Itàlia en aquell moment, amb alguna excepció en el cas torinès, l'asseveració concorda amb la realitat històrica.

1861 fou clau en el futur de l'editorial Sonzogno. L'arribada d'Edoardo Sonzogno, quarta generació de la nissaga familiar, a la direcció de la firma significà una revolució respecte la trajectòria anterior. Barelli (1986, 95) creu que la tasca modernitzadora d'Edoardo Sonzogno fou vital ja que *“aveva trasformato la tipografia paterna in casa editrice”*. A diferència de l'altre gegant de l'edició milanesa, la Treves, els objectius i destinataris de la Sonzogno eren força diversos malgrat rivalitzar en el sector de la premsa il·lustrada. La seva línia es dirigí a un públic més popular que la Treves. La Sonzogno postunitària se centrà en la divulgació popular, l'entreteniment i la informació quotidiana. El seu principal objectiu no fou l'alta instrucció malgrat que algunes de les seves col·leccions atresoraren una gran qualitat i fortuna en la selecció de les obres, a banda d'un cert èxit, com la “Biblioteca del popolo” o altres sèries menors com la “Poliglotta o la “Biblioteca dei viaggi”. El catàleg Sonzogno, a diferència del de la Treves, no estava concebut per a l'alta instrucció o la formació professional dels ‘nous ciutadans’. Sonzogno fou un *“fenomeno de l'editoria popolare”* en paraules de Barelli (1986, 97). El catàleg Sonzogno es basà en tres eixos: premsa diària, premsa il·lustrada i les nombroses col·leccions de literatura (popular italiana i universal). La firma també publicà biblioteques de monografies especialitzades en disciplines tan diverses com la filosofia, l'agricultura, la mecànica o la música, i assolí un cert èxit comercial malgrat la dura competència en el gènere. La “popularitat” de la firma no es degué exclusivament a l'orientació vers un públic més popular, obrer o, fins i tot, petit burgès. Les edicions Sonzogno foren populars en tant que assequibles econòmicament per aquests sectors socials. Les col·leccions literàries i les biblioteques com la “Biblioteca del popolo” o els “Manualetti pratici” comptaven amb dues edicions, la *economica* i la *illustrata*, més luxosa.

L'elecció de Sonzogno per la premsa quotidiana i il·lustrada fou un encert editorial i comercial. En només quinze anys (1861-1875) es convertí en líder del sector gràcies a la seva publicació més important, el diari *Il Secolo*³⁶⁵, que el 1874 superà en ventes la *Gazzetta di Milano*, el seu principal rival. La premsa il·lustrada també fou un dels puntals de la firma,

³⁶³ MARCHETTI, Ada Gigli. «Le nuove dimensioni dell'impresa editoriale». A: *Storia dell'editoria nell'Italia contemporanea*. A cura de Gabriele Turi. Firenze: Giunti, 1997. p. 115-163.

³⁶⁴ Els especialistes (Marchetti, Turi, Decleva etc.) identifiquen a Milà com la “Lipsia italiana”, la Leipzig italiana, en referència al centre editor més important d'Alemanya.

³⁶⁵ A inicis de la dècada de 1880, *Il Secolo* arribà a les 150.000 còpies diàries.

amb títols com l'*Emporio pittoresco* o l'*Spirito folleto*, que competirien amb altres de la Treves i, en especial, amb la *Illustrazione italiana*. Barelli (1986) creu que la decisió de centrar-se en la premsa il·lustrada, a banda d'*Il Secolo* com a buc insígnia de la firma i veritable pilar econòmic de la firma, es basà en criteris sociològics. Considera (1986, 95-96) que, a causa d'una taxa d'analfabetisme propera al 75%, i amb només un 8% de població parlant l'italià correctament, "*l'unica forma di rivista che potesse aspirare ad una qualche diffusione era perciò la rivista illustrata ...*". El tercer pilar de Sonzogno fou la divulgació popular que es canalitzà a través de les col·leccions literàries³⁶⁶ i les sèries monogràfiques especialitzades.

Respecte el sector enciclopèdic, el catàleg de la Sonzogno presentava fins a les darreries de l'*Ottocento* un buit força incomprensible si es tenia present el seu prestigi i alguns dels seus antecedents en aquest àmbit. La firma milanesa fou de les primeres, si no la pionera, a adaptar per al públic italià obres de caràcter enciclopèdic o de divulgació general com l'*Encyclopédie des enfants*³⁶⁷ de Masson, que a Itàlia es publicà amb el títol d'*Enciclopedia ad uso della gioventù, ovvero Principi di tutte le scienze*³⁶⁸. Malgrat aquesta iniciativa de 1833, van transcórrer més de seixanta anys entre aquesta i l'*opera prima* de la Sonzogno enciclopèdica, l'*Enciclopedia popolare illustrata* (1896-1899) en quatre volums. La justificació de la tardana vocació enciclopèdica de la Sonzogno es pot deure bàsicament a dues raons. La primera, i potser la més rellevant, a l'orientació comercial de la firma, que des de 1861, i de la mà d'Edoardo Sonzogno com a director editorial, es dirigí vers el sector de la premsa reportant-li enormes beneficis, notorietat i un lloc preminent dins el panorama editorial italià. A banda del lucratiu negoci de la premsa, Sonzogno explorà la divulgació popular amb les biblioteques literàries i altres sèries monogràfiques. Conscient de la seva posició al mercat decidí, però, mantenir-se al marge del sector enciclopèdic per la pròpia orientació del negoci, i sobretot pel segon factor: la dura competència i la qualitat dels productes ja existents al mercat.

UTET, Vallardi i Treves dominaven el gènere enciclopèdic. Els seus productes tenien un prestigi i un públic determinats que dificultaven, no sols l'entrada al mercat de noves obres, sinó la confiança del lector en nous productes que no tenien un pedigrí atresorat en nombroses edicions anteriors. El monopoli del mercat enciclopèdic, basat en gran mesura per la tradició i

³⁶⁶ Les tres col·leccions literàries eren: "Il Romanziero illustrato", que s'acabaria integrant a la "Biblioteca Romantica Sonzogno" de literatura popular italiana, la "Biblioteca Universale" de literatura universal i la "Biblioteca Classica", de clàssics italians i universals.

³⁶⁷ MASSON, Joseph-Réné. *Encyclopédie des enfants ou abrégé de toutes les sciences à l'usage des écoles des deux sexes*. Paris : Bossange, Masson et Besson, 1804.

³⁶⁸ *Enciclopedia ad uso della gioventù, ovvero Principi di tutte le scienze*, a cura de G. B. MASSON ; junt al discurs d'Enrico Brougham titulat Oggetti, vantaggi e piaceri della scienza. Milano: Sonzogno, 1833. 3 vol.

el pedigrí de la firma, només es podia qüestionar amb la introducció d'obres que oferissin nous continguts o que s'adaptessin a sectors concrets o necessitats informatives molt determinades. Treves fou capaç de revolucionar el sector durant la dècada de 1870 i Hoepli prengué el seu relleu el 1892 amb l'adaptació dels *manuali* al gènere enciclopèdic amb la *Piccola* però Sonzogno no podia revolucionar el sector ni publicar cap enciclopèdia que superés les existents, tot i la gran qualitat de l'edició de 1912 de la *Grande enciclopedia popolare*.

L'estratègia enciclopèdica de la Sonzogno es basà en criteris comercials. La conversió de la firma en societat limitada el 1895 propicià, segurament, l'aposta pel sector, però el veritable factor pel qual es decidí a entrar en el gènere enciclopèdic fou l'esgotament d'un cert model editorial. El pragmatisme guià la línia enciclopèdica que optà per adaptar-se als formats existents on els híbrids tenien una millor recepció, fet que combinat amb la fidelitat³⁶⁹ del seu públic garantiria un cert èxit. La firma no podia oferir una gran tradició enciclopèdica ni una filosofia innovadora en el sector. Sonzogno “només” podia oferir pedigrí, és a dir, la seguretat d'un producte fiable si es tenia en compte la seva trajectòria. Factor que, de ben segur, fou el més determinant en l'èxit comercial del sector enciclopèdic de la firma, ja que entre 1896 i 1939 la Sonzogno publicà cinc enciclopèdies, incloent reedicions i suplementos.³⁷⁰

La primera edició de l'*Enciclopedia popolare illustrata* (1896-99) constà de quatre volums. El 1905 Sonzogno comercialitzà per als seus subscriptors d'*Il Secolo*³⁷¹ una altra edició de la *Enciclopedia illustrata* en dos volums. Malgrat que el terme “*popolare*” no apareixia al títol, els repertoris bibliogràfics³⁷² sí la consideren com la segona edició. La tercera edició de l'*Enciclopedia popolare*³⁷³ *illustrata*, també en dos volums, aparegué entre 1906-1907, mentre que la quarta es publicà el 1911, ja que el 1912 s'inicià la publicació de la primera edició de la *Grande enciclopedia popolare* Sonzogno en entregues periòdiques fasciculars.

³⁶⁹ Sonzogno fou de les primeres editorials en fidelitzar el seu públic i lector amb nombroses subscripcions gratuïtes i una reeixida propaganda.

³⁷⁰ Malgrat que a l'apèndix de l'estudi s'inclou un document amb les edicions, reedicions, suplementos, i apèndixs a les enciclopèdies, he considerat oportú esmentar totes les edicions de la Sonzogno del període 1896-1939 per observar els canvis que es produïren tant en concepte com en format durant un parèntesi de temps tan breu pel sector com 45 anys. La comparativa entre les diferents edicions evidencia l'impacte de les innovacions en el sector i com afectaren a una firma que comptava amb una curta experiència en el gènere.

³⁷¹ La menció a portada és “Ed. speciale per gli abbonati del Secolo”, com confirma també el *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa*. Firenze: Società Tipografica, 1905. Núm. 54 (Giugno), p. 85.

³⁷² Com s'ha esmentat en l'apartat metodològic, les principals fonts bibliogràfiques per aquest període de l'edició italiana són CLIO: catalogo dei libri italiani dell'Ottocento, 1801-1900; el *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa*, la *Bibliografia italiana* (continuació del *Bollettino* entre 1886-1900 i editat per l'Associazione tipografico-libreria italiana) i sobretot el catàleg de l'Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane e per le informazioni bibliografiche, identificat per les seves sigles, ICCU. Consulta digital: <http://www.sbn.it/opacsbn/opac/iccu/moderno.jsp> [Data: 17.12.2016]

³⁷³ La menció de *Popolare* sembla que tornaria el títol i ja no l'abandonaria fins l'edició dels anys trenta.

L'anàlisi *grosso modo* de la producció enciclopèdica de Sonzogno entre 1896 i 1939 permet fer tres conclusions. Primera: el pragmatisme i els criteris comercials van marcar la decisió pels formats híbrids i *tascabile* en les quatre edicions de la *Popolare illustrata* (1896, 1905, 1906 i 1911). La manca d'experiència de la firma en el gènere guià l'adequació a un mercat on els models amb major sortida o èxit comercial eren en aquell moment els híbrids o els més reduïts, del tipus Hoepli o *Petit Larousse*. Les enciclopèdies de butxaca o *tascabile* s'adequaven, a més, a la tradició de la firma per edicions populars o de cost més reduït. La segona edició de 1905 per a subscriptors del *Secolo* s'ha d'entendre en la línia de popularitzar un gènere com l'enciclopèdic. Segona conclusió. El sector enciclopèdic de la Sonzogno fou un èxit comercial. Quatre edicions de la *Popolare* en quinze anys i el salt de 1912 amb l'edició de la *Grande enciclopedia* en 22 volums, i augmentada amb dos apèndixs, així ho confirmen. Èxit de vendes atribuïble a la qualitat del producte i a la seva idoneïtat en el mercat però, sobretot, a la confiança que despertava entre el públic una firma del prestigi de la Sonzogno. Tercera conclusió. L'adaptació de la Sonzogno, com feien també la UTET o la Vallardi, als diferents formats enciclopèdics evidencia, en primer lloc, la gran competència dins els sector però, sobretot, la vitalitat de què gaudia el gènere enciclopèdic, en contínua evolució. Evolució, no sols pel lògic progrés de la ciència i el coneixement en general, sinó pels canvis socials i culturals que s'estaven produint en el si de la societat italiana de finals del segle XIX i de principis del XX. Els programes estatals d'alfabetització i escolarització, la instrucció de nous professionals per a la indústria en desenvolupament, així com la progressiva però lenta culturització de les classes més populars influïren en la necessitat de crear productes que satisfessin aquestes necessitats informatives que, en part, es canalitzaren a través de les enciclopèdies com instruments d'informació, cultura i, fins i tot, posicionament social.

A banda de l'inici de la publicació de l'*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* el 1929, la Sonzogno fou la darrera de les grans firmes a incorporar-se al gènere enciclopèdic italià. Mondadori i Bompiani hi entraren a finals de la dècada de 1920 i la curiosa experiència *Enciclopedia di enciclopedie*³⁷⁴ de Formiggini veié la llum el 1931 però sense gaudir de la transcendència editorial i cultural de les altres firmes. La competència començava a ser

³⁷⁴ L'*Enciclopedia di enciclopedie* concebuda per A.F. Formiggini, i realitzada per Giuseppe Fumagalli - prestigiós bibliògraf i erudit italià- fou un projecte de monografies especialitzades en determinats camps del saber, que emulà en gran mesura les *collane* o biblioteques monogràfiques del l'últim terç del segle XIX. Des d'un punt de vista enciclopèdic, no aportà cap novetat al panorama editorial. No obstant, des d'un prisma cultural, i després de la defenestració de Formiggini del projecte de la gran enciclopèdia italiana o italiana, el projecte fallit de l'*Enciclopedia di enciclopedie* s'ha d'interpretar com una resposta alternativa al projecte de Gentile & Treccani.

implacable, i les editorials, com a la resta d'Europa o es reinventaven explorant nous formats o altres canals de comercialització (subscripcions, sector públic, etc.) o havien d'abandonar un sector on la producció era costosa si es volia oferir un producte de qualitat. La consolidació comercial del mercat enciclopèdic com a gènere tingué lloc a mitjan de la primera dècada del segle XX i s'allargà durant deu anys fins l'inici de la participació italiana a la Gran Guerra. Segons Decleva (1997, 225), el gènere visqué “*un periodo di complessivo consolidamento e di relativa espansione*”, una evolució paral·lela a la de la resta del panorama editorial italià. Els principals segells apostaren pels tres subgèneres enciclopèdics: generalistes de gran volum (11-20/30 volums), híbrides (2-5 volums) i edicions monovolum de butxaca o *tascabile*. Les firmes menors optaren per productes més especialitzats, com enciclopèdies temàtiques i altres editorials, com la Bemporad apostaren exclusivament per enciclopèdies *tascabile*.

4.4.4 Bemporad, d'*almanacco* a enciclopèdisme de butxaca, 1896-1935

*“non ama d'esser intervistato su ciò che farà perchè teme che i suoi colleghi gli rubino le idee. Pubblica libri per ragazzi e per le scuole [...] Sono notissimi i suoi almanacchi”.*³⁷⁵

209

El 1906 l'editorial Roberto Bemporad et figlio es convertí en societat anònima gràcies a la participació de la Banca Zaccaria Pisa, que injectà 800.000 lires (500.000 reservades al major accionista i propietari Enrico Bemporad). Com altres firmes rellevants³⁷⁶, Enrico Bemporad es veié impel·lit a una ampliació de capitals i a l'entrada d'accionistes pels canvis que experimentà el sector a partir sobretot de 1900-1903. La firma Bemporad et figlio s'havia creat el 1889 a partir de la compra de l'antiga casa Paggi, on treballaven Roberto i Enrico Bemporad, pare i fill. Malgrat la mort prematura de Roberto el 1891, la firma ja havia assolit un cert prestigi dins l'edició florentina. La tipografia Saleni treballava en exclusiva per a la firma, però també comptà amb altres tipografies per a edicions puntuals.

Des dels inicis es dedicà gairebé en exclusiva a la literatura infantil, al llibre escolar, a la divulgació i al gènere enciclopèdic més popular. La Bemporad -com reconeix Decleva (1997, 257), i a diferència d'altres firmes de Florència com l'Olschki- “*si collocava in tutt'altra dimensione, con una minore attenzione per le opere di cultura e una viva preoccupazione, per contro, di allargare il proprio spazio presso una più ampia clientela*”. Considerada per Formiggini (1928, 12) com “i re di letteratura per i ragazzi”, Bemporad decantà el seu catàleg

³⁷⁵ Extret de: FORMIGGINI, Angelo Fortunato. *Dizionario rompitascabile degli editori italiani*. 2a ed. Roma: Formiggini, 1928, p. 7.

³⁷⁶ Treves també es convertí en societat anònima el 1904 dgut, sobretot, per la mort de Giuseppe Treves.

vers la literatura infantil -amb fites com l'edició gairebé en exclusiva de Collodi i el seu *Pinocchio*- creant sèries o col·leccions emblemàtiques com la "Collezione azzurra" (creada el 1890), i que el 1900 es passà a denominar-se "Biblioteca azzurra", agafant una enorme popularitat fins que el 1915 -i com estratègia comercial- prengué el nom de l'editorial i passà a titular-se "Biblioteca Bemporad per i ragazzi". Col·lecció que ha estat considerada com "*la collana per i ragazzi più ampia in assoluto di tutti i tempi*".³⁷⁷

Els gèneres de literatura infantil i juvenil, com la del llibre escolar, mantingueren la firma amb guany a pesar del daltabaix de la guerra i la dura postguerra. L'any 1907, a causa de la transformació de la firma en societat anònima, Emilio Treves n'assumí la presidència. Els anys previs a la guerra, entre 1906-1915, foren de bonança en què s'apostà fort per la literatura infantil, i sobretot juvenil, quan aconseguí trencar el contracte de monopoli d'Emilio Salgari amb la firma Donath. No fou un moviment ni fàcil ni plàcid segons el que expliciten els biògrafs³⁷⁸ de Salgari o del què es desprèn de la documentació original.³⁷⁹

4.4.4.1 La difusa frontera entre divulgació popular i enciclopedisme

L'altra gran línia del negoci Bemporad fou la divulgació popular i, a partir de 1905 el lucratiu subgènere de les enciclopèdies de butxaca, les *tascabile*. Durant prop de 40 anys, entre 1895 i 1935, Bemporad, i la seva continuació Marzocco, dominà amb certa comoditat, juntament amb Sonzogno, el sector de la divulgació popular. Com succeí en d'altres èpoques i sectors, vegi's els casos de Treves, Vallardi o la pròpia Pomba/UTET, la raó de l'èxit fou la qualitat i idoneïtat del producte respecte les necessitats del mercat i l'equilibri entre qualitat/preu. En aquest cas concret, l'equilibri entre la qualitat del producte i el seu preu fou gairebé total. Bemporad afegí dos factors més al seu èxit: l'equip que dirigí els respectius projectes i la capacitat d'adaptació del producte als signes del temps. L'evolució des d'una divulgació popular més efímera en forma d'almanac cap a models o subgèneres de caire enciclopèdic podria dir-se que fou lògica i natural. Aquesta última valoració pot ser criticada des d'una òptica present però l'anàlisi dels objectius explicitats en els diversos pròlegs de les obres estudiades corrobora el fet que la frontera entre divulgació i enciclopedisme popular era molt difusa.

³⁷⁷ Citat a: *Paggi e Bemporad editori per la scuola: libri per leggere, scrivere e far di conto* a cura de Carla Ida Salviati. Firenze: Giunti, 2007, p. 10.

³⁷⁸ GONZATO, Silvano. *Emilio Salgari*. Vicenza: Neri Pozza, 1995, p. 142-147.

³⁷⁹ Sobre el sobre cost real del contracte a Salgari, i les polèmiques posteriors, en la documentació original, cfr. *Fondo Bemporad* dins l'Archivio Giunti Editore. Inventari digital en línia a: <http://goo.gl/uPaehU> [Data de consulta: 17.12.2016].

El gènere dels almanacs, publicacions de periodicitat anual i caràcter efímer, que tenien com a objectiu proporcionar informacions bàsiques sobre diverses disciplines, però sobretot de geografia, estadística i astronomia, prengué a finals de segle XIX una intencionalitat radicalment pragmàtica respecte els seus orígens. Els nous *almanacchi* s'adaptaren a les noves dinàmiques generades per una societat amb àmplies i recurrents necessitats informatives, i que ja observava aspectes com el calendari astronòmic o el santoral com a productes caducs o més aviat folklòrics. Els nous temps feren evolucionar els continguts dels almanacs que començaren a sentir el batec d'una societat industrial i de consum. Les seves pàgines s'ompliren de multitud d'anuncis publicitaris amb tot tipus de reclams. Les tires còmics o petits fragments de *fumetti* també aparegueren amb assiduitat, i mica en mica l'almanac es féu un lloc en les llars italianes, més com un vademècum quotidià sobre qualsevol qüestió que com un simple santoral amb correspondències dels cicles lunars.

Bemporad, amatent als canvis que s'operaven de forma vertiginosa, decidí apostar per l'adaptació d'un gènere amb forta tirada comercial però que inclogués tots aquells continguts i informacions puntuals que, independent de la seva profunditat, qualsevol ciutadà pogués necessitar en algun moment, tant en l'àmbit professional, com en el familiar o escolar. El nou projecte s'encarregà a Giuseppe Fumagalli³⁸⁰, un dels millors bibliògrafs i bibliòfils italians moderns, que establí el 1895 les directrius de la nova publicació divulgativa de Bemporad. *Alma mater* i coordinador de l'*Almanacco italiano* entre 1895-1939 o de l'*Enciclopedia tascabile*, Fumagalli també fou un dels inspiradors, segons Salviati (2007, 30), d'una gran part de la línia editorial de Bemporad juntament amb Ferdinando Martini i Guido Biagi. Un parèntesi interessant. Martini, que col·laborarà en nombrosos projectes editorials amb Fumagalli, seria el primer impulsor -juntament amb A.F. Formiggini- de la creació d'una gran enciclopèdia italiana al poc de finalitzar la Gran Guerra, a mitjan de 1919.

Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica

“L'Almanacco italiano, oltre ad essere un vero anuario della vita politica, civile, amministrativa del paese, ha voluto essere anche una piccola enciclopedia popolare e

³⁸⁰ Per més informació, cfr. LANCELOTI, Arturo. «Umanità d'un grande bibliofilo: Giuseppe Fumagalli». A: *Accademie e biblioteche d'Italia*, XIII (1939), 5, p. 419-430.; DE GREGORI, Giorgio i Simonetta BUTTÒ. *Per una storia dei bibliotecari italiani del XX secolo: dizionario bio-bibliografico 1900-1990*. Roma: Associazione Italiana Biblioteche, 1999, p. 90-91.

*prattica, un repertorio di cognizioni utili, esposte un forma piana e compendiosa. É quasi superfluo il ricordare que nulla di simile aveva finora la nostra letteratura periodica”.*³⁸¹

Fumagalli en el pròleg de la primera edició o entrega de 1896 deixava molt clara que la intencionalitat de l'*Almanacco* era oferir al lector una obra d'abast enciclopèdic -en la seva accepció global-, útil i pràctica, dirigida a tots els públics i de llenguatge planer. El sumari de l'obra seguia l'estructura de la majoria dels almanacs clàssics. Els primers punts o capítols se seguïen dedicant al calendari, a les previsions per a l'any 1896 i els fenòmens astronòmics previstos per a l'any en curs. No obstant això, a partir de la pàgina 80 l'*Almanacco* desplegà la nova orientació que es volia imprimir al gènere, una barreja de divulgació popular i un tipus de coneixement generalista de baix nivell organitzat en capítols d'ordre pràctic, alguns amb clara orientació cap a l'economia familiar, com el capítol 'Memorie di una donna di casa', que oferïa tant consells de tipus culinari, sobre com polir la plata de casa o elaborar licors casolans. La resta de l'obra estava dedicada a qüestions com l'administració, la geografia, fites històriques, esport o els principals esdeveniments teatrals programats per a l'any. L'*Almanacco* era un calaix de sastre, un popurri on tenien cabuda tot tipus d'informacions factuais, així com pràctiques sobre diverses facetes de la vida quotidiana.

212

L'*Almanacco* tingué èxit comercial però en el tombant de segle la firma començà a detectar que podia diversificar la línia dels almanacs amb la nova aposta per una enciclopèdia *stricto sensu*, amb els nous formats híbrids que combinaven una vocació generalista amb l'estructura monovolum. La qüestió dels *almanacchi* en temps de guerra s'analitza més endavant en la subsecció 4.5.1.2 però convindria anticipar el fet que dues dècades després de la primera edició, i davant l'excepcional conjuntura de la participació italiana a la guerra, Fumagalli reiterà el caràcter i la tradició enciclopèdica de l'*Almanacco*, però amb un matís primordial: la publicació es dedicaria exclusivament a l'anàlisi de la guerra des de tots els punts de vista, així com dels efectes que estava produint.

Enciclopedia tascabile, repertorio di cognizioni per tutti

El 1905 Bemporad publicà la primera enciclopèdia monovolum de butxaca, l'*Enciclopedia tascabile : cognizioni utili per tutti*, compilada per Ferruccio Rizzatti, un divulgador científic malgrat que la seva bibliografia abastava nombrosos camps del saber, sempre des d'un tractament divulgatiu i no l'especialització. Rizzatti no era un erudit ni un bibliògraf reputat

³⁸¹ Extret de: FUMAGALLI, Giuseppe. «Ai lettori». A: *Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica e annuario diplomatico amministrativo e statistico*. Firenze: Bemporad & figlio. 1895-1896, I, p. V.

com Fumagalli, era més aviat el que es considerava un polígraf, una persona que podia escriure de qualsevol contingut sense dominar-la, el que en la Itàlia de l'època s'anomenava *elzeviristi*, en referència a aquells periodistes que sense saber de res escrivien sobre tot.

L'*Enciclopedia tascabile* Bemporad gaudí d'un gran èxit fins 1935 amb més de 13 edicions en només 20 anys. La *tascabile* se seguí publicant en format monovolum fins el 1942, quan la firma ja havia canviat de línia i de nom, al de Marzocco, però el model original s'havia esgotat amb la dotzena edició de 1930. Les necessitats informatives de la societat no variaren respecte les de 1905, però el nou context feixista i l'allargada ombra de l'*Enciclopedia italiana* que trencà els esquemes del gènere, buidà de sentit la publicació d'enciclopèdies de butxaca, com es veuria.

L'èxit de la *tascabile* fou immediat des de la seva publicació el 1905 i restà inalterat fins l'onzena edició de 1922, la primera edició després de la guerra. A mesura que l'enciclopèdia gaudia de més popularitat, amplià continguts i la seva disposició. La primera edició de 1905 comptà amb només 270 pàgines, mentre que la de 1922 arribà a les 520. És evident que a cada reedició, les revisions o actualitzacions no produïen nous coneixements sinó que Rizzatti, i el seu comitè de col·laboradors anà introduint nous contingut aprofundint en les diferents disciplines. En tot cas, els objectius o propòsits de l'obra, abans mencionats, no diferiren en les respectives edicions malgrat el trauma de la guerra. Rizzatti explicitava la missió de l'obra amb els següents termes, desitjant que:

“l'Enciclopedia tascabile pugui, en una pròxima edició, respondre més i millor -com sempre s'ha proposat- als milers de necessitats de la vida quotidiana i pràctica, a la curiositat popular en qüestions de ciències naturals, d'història, de geografia, de nocions de qualsevol tipus i convertir-se en definitiva, tal i com auguràvem en el pròleg de l'edició precedent, en el llibre útil per tothom per excel·lència, i encara més, necessari en les llars, en les oficines, arreu”.³⁸²

La *tascabile*, en paraules de Rizzatti, es proposava ser una eina útil, un llibre de consulta per a nombroses qüestions i dubtes que sorgien en qualsevol dels àmbits en els que es desenvolupava la vida. El compilador concebia l'enciclopèdia com un “*libro per tutti*” que

³⁸²“*perchè la nostra Enciclopedia tascabile possa, in una nuova, prossima edizione, rispondere sempre più, è meglio, come si propone, ai mille bisogni della vita pratica, alla curiosità popolare in fatto di scienze naturali, di storia, di geografia, di nozioni d'ogni sorta, ed essere in fine, come auguravamo nelle prefazione alla precedente edizione, il libro per tutti per eccellenza, a tutti utile, e, più ancora, necessario nelle case, negli uffici, dappertutto*”. Extret de: RIZZATTI, Ferruccio. «Prefazione». A: *Enciclopedia tascabile: repertorio di cognizioni utili per tutti*, compilació de Ferruccio Rizzatti, 11a ed. Firenze: R. Bemporad & figlio, 1922, p. [3].

podia respondre a la curiositat per qüestions puntuals de la ciència o la geografia universal, o alguns dels termes emprats en l'hípica però també funcionar com una obra pràctica en la qual poder consultar les tarifes ferroviàries per viatjar fins a Salerno, les postals o visualitzar la formació i el significat de les paraules o gestos en el llenguatge per a persones sordmudes o l'alfabet Morse. `

L'anàlisi en profunditat de l'*Enciclopedia tascabile* de 1922 (onzena edició) confirma que l'obra no es plantejà com una enciclopèdia canònica *ad usum*. La inclusió de dades i continguts de gran disparitat, no sempre lligades a l'estricta control acadèmic o a l'organització del saber més elemental, confirmen que les *tascabile*, i per extensió les enciclopèdies monovolum italianes de l'època, tenien una funcionalitat més lligada a la divulgació que a l'establiment d'un discurs canònic sobre les principals disciplines i qüestions del saber humà. En la disciplina històrica coincideixen una exposició sumària dels principals fets de la humanitat ('Storia dell'uomo' i 'universale') amb un apartat biogràfic titulat 'Celebrità contemporanea' o una secció més lúdica i elucubradora com 'Le sette meraviglie del mondo', en referència a les set meravelles del món clàssic. Els continguts de la *tascabile* van discórrer des dels inicis per una línia molt permeable, que tan podia incorporar dades o informacions contrastables com informacions, més aviat, prefabricades sobre les de l'imperi persa o Alexandre Magne. El veritable mèrit de la *tascabile* fou, en resum, convertir-se en llibre de consulta i capçalera. La selecció dels continguts i la seva disposició contribuï a crear un producte absolutament útil i pràctic. Encara avui dia la seva consulta genera una barreja de sensacions entre la pura curiositat i el simple anhel pel coneixement factual, i sovint d'una utilitat dubtosa en una societat moderna, però que de ben segur tenia entretinguts els seus lectors amb informacions sobre la nomenclatura dels diferents aniversaris de noces o les persones cèlebres del moment. Bemporad i el seu reeixit projecte de les enciclopèdies de butxaca foren l'últim estadi de l'enciclopedisme més comercial i popular. L'enciclopedisme com a gènere de creació intel·lectual acadèmicament contrastada era competència de firmes com UTET, Treves, Vallardi, i en darrera instància Sonzogno. El fet que el món editorial i acadèmic fos conscient de l'excessiva deriva popular i de la manca d'una qualitat contrastada del discurs enciclopèdic, i de part del gènere, fou la causa perquè figures representatives d'ambdós sectors, com Ferdinando Martini, Angelo F. Formiggini o Giovanni Gentile, reclamessin la recuperació d'un enciclopedisme, i sobretot un discurs enciclopèdic més canònic i ideal.

El zenit de l'enciclopedisme comercial i popular fou també el cant de cigne d'un subgènere, que en alguns cercles es considerava substituït i des d'on es reclamava una recuperació dels

cànons enciclopèdics. La creació d'un coneixement enciclopèdic de qualitat acadèmica no tenia perquè significar el retorn a l'elitisme, tal com creien els defensors de la línia clàssica. La societat reclamava un coneixement pràctic per la vida quotidiana, però això no tenia perquè xocar i invalidar un coneixement de qualitat. Els anys previs a la guerra foren una etapa de gran producció editorial i d'un consum informatiu i cultural en augment. És probable que si no hagués esclatat la guerra, el gènere hagués tornat a una creació enciclopèdica més equilibrada en termes de qualitat, popularitat i èxit comercial que els tres primers lustres del nou segle s'havia decantat cap als dos darrers factors.

L'entrada d'Itàlia a la Primera Guerra Mundial trastocà els plans per a un retorn gradual vers paràmetres enciclopèdics més equilibrats i no tan condicionats per la popularització del gènere. Els anys de la guerra foren testimoni de l'adaptació del món cultural i acadèmic a un estat d'excepció en tots els àmbits. L'economia de guerra i la necessitat d'oferir un tipus d'informació d'evasió i entreteniment influí en la creació cultural, i els formats més comercials s'adaptaren per oferir uns continguts, a cavall entre la crònica de guerra i una visió enciclopèdica i total del conflicte en els seus múltiples vessants. L'oblit conscient dels cànons enciclopèdics durant els anys de guerra provocà que el seu esperat retorn després de 1918 fos gairebé messiànic. L'experiència brutal de la guerra i les conseqüències socials, culturals i polítiques a Itàlia adobaren un terreny ja receptiu abans del conflicte per produir i crear un nou discurs enciclopèdic que trobà en la *Treccani* l'arcàdia ideal.

215

Malgrat la competència comercial i l'existència d'un catàleg enciclopèdic ampli, el gènere experimentà un autèntic *boom* durant la primera dècada del *Novecento*. L'èxit es resumeix tres factors principals:

Primer. La popularitat social i cultural del gènere. Les necessitats formatives dels estudiants de nivell mig i superior, així com la tradició de les classes benestants per posseir aquest tipus d'obres -defugint la divulgació més popular reservada a classes més humils i menys instruïdes- s'uní al progressiu accés dels sectors socials més populars a la instrucció i el seu interès per adquirir un coneixement útil i homologable socialment. Les raons de l'evolució en els hàbits de consum cultural i de coneixement de les classes populars -sobretot urbanes i

obreres- foren l'accés universal i millora dels programes educatius³⁸³, així com les campanyes d'alfabetització³⁸⁴ dirigides a aquest sectors.

Segon. La 'popularització' dels costos de producció i l'accés a la compra, que foren la conseqüència de tres elements clau. Primer: l'evolució formal i la progressiva transformació d'enciclopèdies multivolum a edicions de butxaca abaratí els costos que sempre requieien en l'element gràfic³⁸⁵ de les enciclopèdies més voluminoses i en el cost del paper, aspecte gens menyspreable. Segon: l'augment de l'oferta de títols i formats augmentà la demanda. La coexistència en el mercat de tres subgèneres que responien a les necessitats dels lectors facilità la seva adquisició per part de les famílies, que també podien optar pel sistema de subscripció més assequible i menys oneros. La compra d'enciclopèdies, generalistes i híbrides, es realitzà sovint a través de les subscripcions³⁸⁶ lligades a l'abonament d'algun diari o revista de la firma (com el cas d'*Il Secolo*) o d'una subscripció periòdica sobre l'obra en concret. Tercer: la demanda creixent dels sectors més populars per enciclopèdies *tascabile* actuà com a potenciador del subgènere, repercutint en el descens del cost productiu de tot tipus d'enciclopèdies.

216

Tercer factor. L'explosió del gènere enciclopèdic es produí de forma paral·lela a les descobertes científiques, l'avenç de la ciència en disciplines com la química, la física o l'òptica i, en general, a l'augment exponencial del saber en el nou paradigma de la societat de masses. El coneixement enciclopèdic d'inicis del segle XX no es formà sols per l'avenç i el desenvolupament de les ciències i de les seves aplicacions. El progrés en disciplines socials com la política, l'estadística, la demografia o la sociologia s'anà incorporant progressivament als corpus enciclopèdics, on l'anàlisi i interpretació sobre els esdeveniments històrics més propers i transcendents començava a tenir un pes més determinant com a base ideològica i doctrinal d'una societat. El fet que el gruix del saber universal estigués contingut en una sola obra -fos multi o monovolum, i que aquesta es trobés a l'abast en un nombre important de llars, biblioteques públiques i centres docents de qualsevol nivell- conferí a l'enciclopèdia un

³⁸³DECLEVA, (232) explicita que en aquest període, entre 1900 i 1915 aproximadament, les inscripcions als estudis mitjans passà de 91.000 a 294.000 en tota Itàlia.

³⁸⁴Els programes estatals contra l'analfabetisme aconseguir reduir la taxa d'un 48,7% al 1901 al 37,9% del 1911, malgrat que en alguns territoris amb poblacions majoritàriament rurals com Calàbria o la Basilicata es mantingués en el 65% però en d'altres més desenvolupats com el Piemont o la Llombardia la taxa es situés en un màxim del 15%.

³⁸⁵Sobre aquest aspecte és molt interessant consultar dues obres que aprofunditzen en l'experiència de la producció de l'Espasa-Calpe, i els costos de les il·lustracions, i altres vicissituds relacionades amb la utilització i compra dels drets de reproducció d'aquest tipus de materials: CASTELLANO, Philippe. *Espasa. Una aventura editorial*. Madrid: Espasa, 2000; PÉREZ HERVÁS, José. *Espakalpe (La gran ladronera)*. Barcelona: Centro Enciclopédico de Cultura, 1935.

³⁸⁶Segons DECLEVA, UTET fou una de les primeres firmes en utilitzar un sistema de compra a plaços o quotes periòdiques el 1907. *Op. cit.*, p. 249.

valor i prestigi com artefacte cultural fins ara desconegut. La possibilitat que en alguns sectors socials aliens a la cultura o el coneixement més bàsic -fins feia poc- es pogués gaudir d'una enciclopèdia incidí, decisivament, en l'enciclopedisme italià tant des de la producció de coneixement com des d'un punt de vista cultural, i no cal dir comercial.

La reordenació del mapa editorial enciclopèdic es basà en criteris comercials fins a mitjan de la dècada de 1920, a excepció del parèntesi de la guerra. La popularització social del gènere a Itàlia s'assolí amb obres del tipus *Piccole* Hoepli, *tascabile* Bemporad, així com amb les híbrides UTET, Vallardi o Sonzogno. L'enciclopedisme generalista, malgrat mantenir el seu lector i la seva quota de compra per les institucions culturals (escoles, universitats i biblioteques), no experimentà un fort augment en l'àmbit familiar. Les necessitats informatives eren un dels factors a tenir en compte per l'adquisició, però el cost era determinant i aquest estava lògicament condicionat al format i subgènere en qüestió. La confluència en el mercat editorial dels tres subgèneres enciclopèdics proporcionà un accés més racional i òptim a l'ús del coneixement enciclopèdic i de les necessitats formatives i culturals de la societat. Les sèries de monografies especialitzades (Hoepli, UTET, Vallardi, Treves o Sonzogno) sobre la majoria de disciplines científictècniques i dels àmbits humanístics i socials cobrien les inevitables mancances de les enciclopèdies de butxaca, que oferien informacions molt puntuals o referencials sobre tot tipus de qüestions.

217

El mercat enciclopèdic italià se segmentà entre 1900-1920 sobre el binomi cost-necessitat informativa. Les enciclopèdies híbrides o *tascabile* (tipus Hoepli, Bemporad i més tard les *Pomba per le famiglie*) foren concebudes per ser adquirides, i consumides a nivell familiar com a estris per resoldre dubtes puntuals i, en la majoria dels casos, com a entreteniment. El consum de les enciclopèdies *tascabile* es reduí a l'àmbit domèstic i la consulta d'enciclopèdies generalistes de gran volum, o de diccionaris especialitzats, en l'àmbit escolar i acadèmic. La segmentació del mercat per l'àmbit d'ús i el tipus o grau de consulta suposà la racionalització del gènere enciclopèdic a Itàlia, evidenciant que la societat estava adquirint uns hàbits formatius i culturals que començaven a assimilar-se a paràmetres europeus, malgrat estar llunyans.

El panorama enciclopèdic prebèl·lic estigué dominat per factors de pragmatisme comercial que empenyien el sector des de les darreries del segle XIX. La preeminència del factor comercial condicionà la popularització del gènere entre les classes menys benestants. La diversificació del sector editorial en diferents formats i subgèneres, que responia més a les necessitats formatives i culturals d'una societat dinàmica que no pas a un procés de

reformulació del propi sector, i la consolidació i èxit comercial d'un gènere no sempre fou vist com a lucratiu per al món editorial. El gènere enciclopèdic, en definitiva, evolucionà i experimentà una progressiva transició des d'un elitisme cultural impostat de mitjan del segle XIX vers una popularització de l'enciclopèdia com artefacte informatiu i de cultura per a les classes més populars. La creixent adopció de l'enciclopèdia com instrument per a la formació cultural de la nova societat de masses proporcionà al gènere una capacitat d'influència i de transmissió en l'imaginari col·lectiu. Elements o factors que li acabarien atorgant un rol vital en la configuració d'un pensament social unànim sobre determinades qüestions, com ja intuï Vallardi el 1861 i que tindria una expressió molt clara en els moments clau de la història italiana recent, sobretot a partir de 1919 amb les conseqüències directes de l'experiència de la guerra, tan socials i culturals, com especialment polítiques a partir de l'arribada del feixisme el 1922.

4.5 Setanta cinc anys d'enciclopedisme italià, 1840-1915

L'evolució de l'enciclopedisme italià des de finals de la dècada de 1830³⁸⁷ fins a 1915 es divideix en quatre fases. La primera, de 1830 a 1840, estigué marcada per l'evolució d'un enciclopedisme d'importació o d'adaptació d'obres estrangeres vers un d'original o de producció estrictament italiana. La publicació de la *Nuova enciclopedia popolare* Pomba el 1841 inicia la segona fase(1841-1860), en què s'establiren els principis d'una filosofia enciclopèdica italiana, que romangué gairebé inalterada fins 1925. La tercera fase (1860-1880/90) significà la consolidació del gènere enciclopèdic sobre les bases establertes per la Pomba i la producció enciclopèdica vallardiana, que introduí el factor nacional o *italianità* en la construcció d'un coneixement *ad hoc* per a la canviant realitat italiana postunitària. L'última fase, entre finals de la dècada de 1880 i 1915, significà la consagració de l'evolució conceptual i formal del gènere iniciada per Treves i impulsada per Hoepli, que comportà l'èxit comercial i la popularització d'un gènere, que gràcies a una indústria editorial amatent als canvis socials, a l'accés de les classes mitjanes a la universitat i la creixent alfabetització dels sectors populars, però sobretot responent a criteris comercials moderns s'adaptà a les necessitats dels lectors, mantenint, en gran manera, l'esperit del primer enciclopedisme modern italià.

³⁸⁷Marcat per la publicació de *Enciclopedia italiana e dizionario della conversazione:opera originale*. Venezia: Dallo stabilimento enciclopedico di Girolamo Tasso, 1838-1846.

La principal conclusió que s'extreu de l'anàlisi de l'evolució de l'enciclopedisme italià entre 1840-1915 és la clara voluntat de bastir un gènere enciclopèdic propi assimilable en qualitat, prestigi i èxit comercial a la resta de les potències enciclopèdiques. L'estudi del gènere durant aquests tres quarts de segle evidencia clarament que s'assoliren aquests objectius. La qualitat i voluntat de rigor d'enciclopèdies com la sisena edició de la *Nuova enciclopedia* UTET de 1875-1888, el *Lexikon Vallardi* de 1887-1901 o les especialitzades *Enciclopedia medica italiana* (Vallardi) o *Il digesto italiano* (UTET) entre d'altres, és indubtable i figuren entre les més reeixides del gènere italià. Respecte el prestigi i l'indeleble empremta que deixà l'*Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*, és evident que sense el reconeixement i la producció d'editorials com UTET, Treves o Vallardi el panorama enciclopèdic previ a la publicació de la millor obra italiana del gènere no hagués estat possible. L'èxit comercial de les firmes pioneres, junt a d'altres com Sonzogno, Hoepli o Bemporad, no hagués estat possible si el públic italià no hagués confiat en el seu prestigi i pedigrí acumulats durant dècades.

L'evolució de l'enciclopedisme entre 1840-1915 posa de manifest la construcció conscient d'un ideari enciclopèdic, que s'anà configurant de forma simultània a les transformacions polítiques, socials, econòmiques i culturals que estaven tenint lloc a Itàlia, com a la resta dels països europeus. L'anàlisi de les diferents etapes mostra una corba ascendent, una *learning curve* on els models i estàndards imperants d'un període evolucionen i són substituïts per altres paradigmes teòrics que, al seu torn, seran superats o modificats en el temps. El gènere italià visqué fases d'evolució moderada i d'altres de més dràstiques. Tanmateix, una de les conclusions més importants és que a inicis del segle XX l'enciclopedisme italià s'havia situat en nivells europeus en termes qualitatius, reconeixement acadèmic, adopció social i èxit comercial.

Malgrat l'evolució en positiu des de 1840 i l'òptim balanç del negoci editorial previ a la guerra, entre 1919-1920 l'opinió d'algunes figures destacades del món acadèmic i editorial com Giovanni Gentile o Ferdinando Martini qüestionava i rebaixava l'optimisme sobre l'estat del gènere. Les consideracions no se centraren en discutir la qualitat o no dels continguts, ni la transcendència acadèmica i cultural del gènere ni, fins i tot, l'evident millora que havia experimentat des de 1840. La principal reivindicació es centrà en la creació d'una gran enciclopèdia italiana, *à la manière* de les grans obres europees del moment³⁸⁸, i que comptés

³⁸⁸ Les principals referències eren l'onzena edició de l'*Encyclopaedia Britannica* (1910-11), el *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle* (1866-1876) de Larousse, la sisena edició (1902-1908, 1920) del *Meyers*

amb el concurs dels actors i agents més significats (editors, intel·lectuals, polítics i mecenes). La missió -l'horitzó ideal es podria dir- era crear una gran enciclopèdia nacional, que servís de monument i de far per a les generacions presents i futures. Malgrat que aquesta fase de la història de l'enciclopedisme s'analitza durant la gènesi de l'*Enciclopedia italiana*, és oportú citar l'opinió de Giovanni Treccani, mecenes i *alma mater* de la nova enciclopèdia, per tal de contextualitzar l'evolució del gènere i posar en valor algunes de les seves fites. Treccani reconegué³⁸⁹ que un dels principis fundacionals de l'*Enciclopedia italiana* fou el d'enllaçar-la amb l'esperit de la *Nuova Enciclopedia Popolare* Pomba de 1841, que reconeixia com "l'enciclopèdia del Risorgimento", i que connectava amb la nova era que s'iniciava a Itàlia amb la victòria a la Gran Guerra, i en què es requeria una enciclopèdia nacional, com havia estat la Pomba de 1841, per tal que s'erigís en monument i fita fundacional de la nova Itàlia. El clam d'un sector de la intel·lectualitat i de la política del primer *dopoguerra* per una enciclopèdia nacional *stricto sensu*, amb un discurs que contenia referències a un passat enciclopèdic vist amb orgull, evidencia -sens dubte- el reconeixement explícit a un gènere i a la seva evolució que arrenca d'aquells "*anni forieri del Quarantotto, nel più vivo fermento della ridesta coscienza nazionale del popolo italiano*", on Gentile situa l'origen de l'enciclopedisme nacional italià. Els precedents fundacionals de l'enciclopèdia *Treccani* confirmen les conclusions esmentades en els primers paràgrafs del capítol, en on s'afirma que l'evolució i adaptació de la filosofia enciclopèdica estigué unida de forma intrínseca a les transformacions de la Itàlia vuitcentista, tal com s'evidencia en les conclusions de cadascuna de les fases.

220

4.5.1 1a fase: 1830-1840, a la recerca d'un producció enciclopèdica italiana

El període 1840-1860 simbolitza la recerca per un enciclopedisme original, autòcton i de producció estrictament italiana. El leitmotiv que caracteritza aquesta etapa fou respondre a la incipient necessitat d'una part de la societat per una representació i adaptació del coneixement universal a una realitat nacional *de facto*. Els impulsors del gènere volien produir un llenguatge i un discurs enciclopèdic basat, en part, en els ideals liberals procedents d'Europa i que culminaren en les revolucions de 1848 i, sobretot, en l'argumentari *risorgimentale*, que forní l'ideari que impregnava part les capes altes de la societat italiana, especialment piemontesa. Durant dues dècades, el gènere basculà d'una producció majoritàriament

Großes Konversations-Lexikon alemany i , fins i tot, l'espanyola *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, iniciada el 1908.

³⁸⁹ TRECCANI, Giovanni. "Prefazione" dins *Enciclopedia italiana Treccani : idea, esecuzione, compimento*. Milano : E. Bestetti, [1939]. 63. Citat a TURI, G. Op. Cit, 2002. p. 20.

importada i adaptada a l'italià a la publicació d'enciclopèdies amb una vocació i voluntat de representació estrictament italiana. Fruit d'aquest gir i canvi progressiu en el model, així com de l'adopció d'una filosofia enciclopèdica pròpia que recollís les bases del nou gènere, fou l'origen de la *Nuova enciclopedia popolare* Pomba (1841-1848, 1851). L'evolució d'un gènere d'importació a un d'autòcton fou el pas imprescindible per a la formulació i posada en pràctica en les dècades següents d'un enciclopedisme nacional.

4.5.2. 2a fase:1841-1860, Pomba i la filosofia enciclopèdica moderna italiana

El període entre 1841-1860 és, segurament, el més transcendent de tota l'evolució de l'enciclopedisme modern italià. Les raons que ho justifiquen es troben en la publicació d'una enciclopèdia que assentarà les bases teòriques de l'enciclopedisme italià fins la dècada de 1920. La *NEP* Pomba, en tant que artefacte cultural, però sobretot com a document programàtic a través d'un discurs metaenciclopèdic, fixà una teoria sobre el rol de les enciclopèdies i de l'enciclopedisme modern. Malgrat que han estat analitzades en profunditat a la subsecció 4.2.1, convé reiterar els principals eixos que guiaren la concepció i publicació de l'obra, i condicionaren el gènere futur. El discurs metaenciclopèdic fixava que les enciclopèdies, i l'enciclopedisme com a manifestació cultural, tenien tres funcions:

1. Esdevenir instruments pel progrés intel·lectual i social de les societats, és a dir, crear les enciclopèdies com a eines de cultura i mostra de civilització.
2. Erigir-se en eina útil i pràctica destinada a la instrucció de les classes més populars, eradicant la ignorància i afavorint un reequilibri social pel que fa a les desigualtats socials i altres problemàtiques socials.
3. Convertir-se en símbols, monuments vius i dinàmics de les fites pretèrites i presents de l'art, les ciències i l'erudició italianes, en definitiva, servir de model, de memòria i d'element d'orgull nacional.

La publicació, doncs, el 1841 del primer volum de la Pomba que contenia aquest text fundacional posà les bases de l'enciclopedisme italià modern, que tant reivindicaran les figures de Martini, Gentile o Treccani quan es buscà un referent, un punt de partida del gènere italià modern. Les bases teòriques d'aquest enciclopedisme expressades per Predari i que, sens dubte, bevien d'un ideari *encyclopediste*, es perllongaren de forma programàtica com un fil invisible durant la producció enciclopèdica italiana fins a 1915, i més enllà. Les posteriors fases històriques del gènere només apuntalaren i fixaren l'element nacional del gènere, mentre

que en les funcions instructives es tendí a una evolució natural d'acord amb el *Zeitgeist* del moment, a banda de l'imprescindible factor comercial, que s'adequà al sentir i al dinamisme d'una societat en ple canvi, sense trair l'esperit de pragmatisme i de popularització del coneixement i la cultura en el sentit estricte del terme.

4.5.3. 3a fase: 1860-1880/1890, consolidació i innovació en l'enciclopedisme italià

La fase entre 1860 i finals de la dècada de 1880 i 1890 suposà la consolidació definitiva de l'enciclopedisme italià com a manifestació cultural i intel·lectual de primer ordre. A banda de la progressiva producció enciclopèdica pròpia i de l'impacte de la *Pomba* de 1841 -amb la seva justificació i formulació teòrica-, dues fites assentaren el gènere dins el panorama intel·lectual i cultural italià. La primera, l'inici de la publicació el 1861 de l'*Enciclopedia nazionale, politica, scientifica, storica, geografica* de la firma Vallardi. La *Nazionale* responia a la voluntat inequívoca de crear una enciclopèdia que recollís una visió del coneixement universal, i de la seva aprehensió per part del públic, en clau estrictament nacional, com ja succeïa en la majoria d'enciclopedismes europeus. El context polític i el fervor patriòtic, sobretot al Piemont i la Llombardia, per la unificació el 1861, i la creació del Regne d'Itàlia, foren decisius per al projecte, tanmateix no es pot menystenir que era una de les premisses ja presents en filosofia enciclopèdica pombiana i un dels gran anhels de la cultura i de la intel·lectualitat *risorgimental*. L'*Enciclopedia nazionale* fou l'expressió d'un ideal de caràcter inequívocament nacional, com si fos una estructura més del nou estat. L'*opera prima* enciclopèdica de la Vallardi inaugurà el que es podria anomenar enciclopedisme nacional italià, assentant les bases d'un tipus de discurs enciclopèdic nacional, que no nacionalista, que serviria de matriu pel gènere per les dècades futures. La proliferació d'un discurs enciclopèdic nacional proporcionà al gènere italià un nou status, que l'equiparà -en aquest aspecte- a l'onada d'enciclopèdies nacionals que anaren proliferant pel panorama enciclopèdic europeu des de 1820.

La segona fita fou la irrupció en el mercat editorial d'una sèrie d'enciclopèdies especialitzades de caràcter híbrid publicades per Treves entre 1874 i 1887. La iniciativa de la firma milanesa suposà una revolució comercial i conceptual per al sector, ja que els diccionaris enciclopèdics especialitzats contenien informació rigorosa i coneixement de qualitat, en un format molt manejable (sols dos volums) i a un cost força menor que la majoria d'enciclopèdies especialitzades de gran format. El principal valor d'aquestes obres, i la raó del seu gran èxit comercial, consistí a ser l'expressió i la solució de les necessitats informatives, d'instrucció i de cultura d'una societat en ple dinamisme com la Itàlia de l'últim terç del segle XIX, que

Emilio Treves resumí així en el pròleg de la primera edició del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*:

“L'uomo dei tempi nostri è in certo qual modo cittadino del universo, e mai il sapere e il saper molto e presto, fu così necessario come al di'oggi. Ma la memoria più vasta e più sicura non può bastare ad accogliere e a ritenere le nozioni sì numerose e sì varie della storia e della geografia. Perciò divennero necessarie le Enciclopedie; e dopo di queste, si sentì ancora la necessità di Enciclopedie più piccole di mole, che nel minore spazio possibile contengano la maggior somma possibili di cognizioni”.³⁹⁰

L'impuls i la importància de la línia enciclopèdica Treves per al gènere fou triple. A nivell comercial, revolucionà el mercat amb productes de qualitat a un menor cost, fet que obligà la resta de firmes existents i futures a un replantejament del negoci. Des d'una òptica conceptual, Treves suposà una influència determinant en el subgènere dels híbrids, que emularia poc després, i amb gran èxit, la firma d'Ulrico Hoepli, com la resta d'editorials que optaren pels subgèneres híbrids i monovolum. Subgèneres que acabarien dominant gran part del mercat en les següents dues dècades, i que ajudarien a popularitzar el gènere enciclopèdic. Finalment, el “fenomen” Treves suposà un veritable *turning point* en l'evolució de l'enciclopedisme italià, ja que com a gènere cultural fou capaç d'evolucionar de forma molt paral·lela i simultània a com ho feia una gran part de la seva societat. La producció enciclopèdica Treves suposà, en definitiva, un pas i una mostra més de com el gènere italià estava en camí d'assolir uns nivells similars als de les principals potències europees, com el Regne Unit, Alemanya o França.

4.5.4. 4a fase: 1890-1915, èxit comercial i popularització del gènere enciclopèdic

Les tres dècades precedents a la Primera Guerra Mundial (1885-1915) foren testimoni de dos fenòmens clau: la crisi del model enciclopèdic tradicional i posterior evolució vers un enciclopedisme comercial i la popularització del gènere enciclopèdic com estri i instrument de cultura i instrucció de la nova societat de masses. Malgrat la relació de causa-efecte entre ambdós fenòmens, l'origen de les transformacions -tant a nivell comercial com conceptual- s'han de situar en les innovacions que tingueren lloc entre 1860 i 1880, i que influïren de forma determinant en el posterior desenvolupament del sector. El domini de la firma Hoepli

³⁹⁰ Extret de «Prefazione» alla prima edizione del 1878 del *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*, compilato da Emilio Treves e Gustavo Strafforello. 4ª ed. Milano: Fratelli Treves, [1884?]. 2 v.

del mercat enciclopèdic híbrid durant prop de 20 anys és indefugible de l'enorme influència que exercí Treves en el sector entre 1874 i 1887, si bé no cal obviar que l'emmirallament d'algunes firmes italianes vers les avantguardes enciclopèdiques del moment (França, Regne Unit i Alemanya) impulsaren el gènere vers nous reptes i horitzons. A banda de les noves propostes conceptuals i les innovacions, la transformació del gènere durant aquesta primera etapa (1890-1905) fou el resultat de la confluència, entre d'altres, del dinamisme i desenvolupament econòmic, industrial i social del país, de les evidents necessitats informatives i culturals, en part causades per la millora i el progrés en la instrucció i alfabetització de la classe treballadora, com pels grans avenços tècnics en el camp de la indústria editorial. Treves primer, Hoepli després i Sonzogno durant la primera dècada del segle XX posaren en crisi el model tradicional. El model tradicional representat, en gran part, per UTET i Vallardi no entrà en col·lapse, però hagué de replantejar el seu negoci i les seves diverses línies enciclopèdiques.

L'aposta del sector editorial pel vessant comercial suposà un canvi en els paràmetres d'ús, i sobretot d'adquisició, conduint de forma lògica i evident vers una popularització del gènere. Popularització en les dues accepcions del concepte. Primera, l'accés a un coneixement enciclopèdic bàsic, útil i de fàcil consulta, concebut, produït i difós per respondre les necessitats formatives i culturals de les classes més humils, però també per atendre una demanda del mercat. Segona accepció: la popularització dels costos de compra. La reducció dels preus dels nous productes enciclopèdics fomentà, sens dubte, la seva compra i suposà un veritable estímul comercial per al sector. En últim terme, és interessant observar que tant la crisi del model enciclopèdic tradicional com l'augment de la popularitat de les enciclopèdies entre les classes treballadores evidencien que la història de l'enciclopedisme vuitcentista italià fou la d'una lenta però progressiva evolució des d'un enciclopedisme elitista cap un coneixement enciclopèdic, entès com un bé de consum cultural apte per tothom.

CAPÍTOL 5.

ENCICLOPEDIASME I CONEIXEMENT ENCICLOPÈDIC ITALIÀ SOBRE LA GRAN GUERRA

La Primera Guerra Mundial també afectà, com a la resta de manifestacions i expressions intel·lectuals, a l'enciclopedisme. Es conformaren nous escenaris polítics, econòmics, socials i culturals, es dibuixaren noves fronteres i es crearen nous estats. Van caure règims i s'instauraren repúbliques, sorgiren noves ideologies i d'altres quedaren obsoletes. El món, tal com es coneixia el 1914, havia canviat per sempre. I les enciclopèdies, com 'miralls del món i del seu temps' van tenir un paper fonamental en la interpretació de la nova realitat en un dels darrers episodis del que s'ha considerat enciclopedisme nacional, on el coneixement enciclopèdic i el seu discurs es convertiren en un ingredient més dels imaginaris nacionals i de la construcció identitària.

El negoci editorial reaccionà als nous canvis. Calia explicar la guerra, les causes, les grans batalles, els herois, els nous armaments sorgits de la carrera bèl·lica i tot allò que estigués relacionat amb el conflicte. La majoria d'editorials van destinar importants recursos per a la nova empresa. Les grans enciclopèdies europees del moment, *Meyers*, *Brockhaus*, *Britannica* i *Larousse* van treballar de forma cuitosa per a presentar als seus respectius lectors una visió unívoca i autoritzada del que havia estat i havia representat la guerra, tant per al món com per a les seves respectives nacions.

L'expectació pels nous esdeveniments i la necessitat informativa acceleraren alguns projectes editorials. La més primerenca va ser l'editorial Larousse que, de forma excepcional, va treure una publicació mensual des del primer mes de guerra. La va seguir la Meyers amb l'edició al 1916 dels dos primers volums d'un total de tres sobre l'inici i el desenvolupament del conflicte fins a mitjan de 1916. La resta d'enciclopèdies o gèneres (com l'italià) no publicaren suplementos o noves edicions fins a 1918-1919. En alguns casos, el conflicte va truncar alguna edició, com l'onzena de l'*Encyclopaedia Britannica*. Iniciada el 1910, el 1922 s'inclogueren dos volums que s'assimilaren com la dotzena edició. Es tractava, en realitat, d'un enorme suplement a l'anterior que contenia tota la informació referida a la guerra, amb profusió de mapes, esquemes, imatges i il·lustracions que li atorgaven categoria d'obra monogràfica. La *Meyers Grosses Konversation-Lexikon* alemanya va realitzar també una operació molt semblant a la *Britannica*. L'editorial de Leipzig edità tres volums específics sobre la guerra, els *Kriegsnachtragsbände*, amb especial èmfasi en aspectes militars i polítics. A Catalunya, sobre els anys 1921-22, l'editorial Salvat va incorporar dos suplementos a l'enciclopèdia que

havia acabat de publicar-se el 1914 . Com en el cas de l'*Enciclopèdia Espasa*, algunes italianes van haver d'esperar anys o alguna reedició per incorporar nous continguts referents a la guerra, bé per la pròpia planificació editorial o per haver publicat recentment.

5.1 La Grande Guerra, 1915-1918 i el silenci enciclopèdic italià

“la guerra sorprese l'Italia nel pieno svolgimento di una febbrile attività per il rinnovamento e l'evoluzione dei suoi valori culturali. Erano sorti nuovi editori, le vecchie case editrici erano costrette a trasformarsi, ad attarsi a criteri più moderni, a gareggiare d'iniziativa con le case più recenti; si stampava e si ristampava senza posa; il libro mentre si migliorava nelle sue forme esterne, diminuiva di prezzo, penetrando così in tutte le case”.³⁹¹

La Gran Guerra frenà en sec les transformacions en què estava immers el món editorial italià des de les darreries del segle XIX. El conflicte ajornà projectes editorials i aturà una producció que havia permès consolidar el llibre, i la lectura, com hàbit cultural d'alguns sectors socials, aconseguint una posició que no havia tingut mai en d'altres. Les conclusions exposades per Formiggini en el seu article³⁹² del primer número de 1918 a l'*Italia che scrive* sintetitzaven de forma molt clara els perniciosos efectes que tingué la guerra en l'edició durant els anys que durà, així com en els primers anys de la postguerra.

Decleva³⁹³ agrupà els efectes de la guerra en el món editorial en dues categories. En la primera es buscà eliminar tot rastre de “germanisme” del complex cultural italià, i en especial del món editorial. Les iniciatives consistiren a enfortir la producció pròpia, interrompent qualsevol nexa d'unió amb les editorials alemanyes o austríaques; repensar una política editorial de caràcter estrictament nacional i defugir qualsevol influència estrangera amb col·leccions com, per exemple, la “Teubneriana³⁹⁴” o la “Collection of British authors” de Tauchnitz. Els projectes d'aquesta nova política editorial autàrquica foren nombrosos, destacant els de la Treves com la “Treves Collection of British and American authors” en substitució de l'original Tauchnitz. L'altra categoria de mesures tingué una plasmació més tangible. A excepció de la premsa diària i il·lustrada, amb una missió social molt específica,

³⁹¹ FORMIGGINI, A.F. «Letterature straniere in Italia». A : *L'Italia che scrive*, anno I, núm. 1, 1918, p. 8.

³⁹² FORMIGGINI, *Ibid.*

³⁹³ DECLEVA, *Op. cit.*, p. 276 et succ.

³⁹⁴La Teubneriana o Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, o també coneguda com Bibliotheca Teubneriana, fou una de les col·leccions més reputades d'edicions crítiques de literatura grecorromana antiga, principalment, que es comença a publicar a mitjans del segle XIX (1849) a Leipzig per l'editor Benedictus Gotthelf Teubner, d'aquí la referència a Teubneriana.

proliferaren sèries o col·leccions específiques de literatura patriòtica destinades bàsicament a la joventut.

A nivell productiu, els catàlegs s'aprimaren evidentment, però el descens no fou dràstic. Les firmes amb grans projectes decidiren cancel·lar-los o ajornar-los pel gran augment del costos materials com de mà d'obra, donat l'escàs nombre d'operaris qualificats. Les editorials més importants adaptaren els catàlegs a l'esforç i les exigències de la guerra però també van rebre profitosos encàrrecs de l'administració per programes destinats a la propaganda interior, i a partir de novembre de 1917 per engrossir els fons de les biblioteques de trinxera³⁹⁵ que proporcionaven de lectura al soldat com els *giornale di trincea*³⁹⁶ i de literatura d'entreteniment i divulgació popular.

Les restriccions polítiques però sobretot econòmiques per l'esforç de guerra marcaren la política editorial dels anys de guerra, encara que la influència de la censura que imposaren les autoritats militars també condicionà en gran mesura la producció cultural durant 1914-1918. La guerra i els seus efectes suposaren un tall dramàtic per l'edició que es no es recuperà de la crisi fins ben entrada la dècada de 1920. A pesar dels efectes negatius, la guerra estimulà - paradoxalment- la pràctica de la lectura com a hàbit cultural. Segons Decleva (1997) la literatura d'entreteniment i d'evasió ocupava els primers llocs en les predileccions dels lectors italians tant en el front bèl·lic com en el "domèstic, seguida de la divulgació cultural.

La producció editorial durant la guerra s'encarà en aquestes dues línies, sense que la literatura assagística desaparegués dels catàlegs, però evidenciant una menor presència a les llibreries. El consum de llibres es ressentí a causa de la lògica de l'economia de guerra, perquè el nivell de vida durant el conflicte descendí a nivells d'inicis del darrer terç del segle XIX, empitjorant més durant la primera postguerra.

5.1.1. 1915-1918: la hibernació enciclopèdica

La guerra significà un període d'hibernació per a la producció enciclopèdica italiana en general. Segons els repertoris bibliogràfics³⁹⁷, entre 1915-1918 no es publicà cap obra enciclopèdica *ex novo*, excepte³⁹⁸ la desena edició de 1915 de l'*Enciclopedia tascabile* de Bemporad. La producció enciclopèdica es limità a la publicació de diferents volums d'obres iniciades abans del conflicte.

³⁹⁵ Sobre els serveis de lectura al front i les biblioteques de trinxeres italianes durant la Gran Guerra, cfr. ORVIETO, Adolfo. *I libri ai soldati*. Milano: Federazione Italiana delle Biblioteche popolari, 1918.

³⁹⁶ Per ampliar la qüestió, cfr. ISNENGI, Mario. *Giornali di trincea 1915-1918*. Torino: Eunadi, 1977.

³⁹⁷ Principalment el *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa* i *Giornale della libreria* : organo ufficiale della Associazione italiana editori

³⁹⁸ Tal i com consta al *Bollettino*, 1915, ref. 1664.

Segons el *Bollettino*, la publicació d'enciclopèdies entre maig de 1915 i novembre de 1918 registrà 10 incorporacions diferents al corpus bibliogràfic italià. Totes excepte una (*Enciclopedia tascabile* Bemporad de 1915) s'havien iniciat en període prebèl·lic i algunes com la *Nuova enciclopedia agraria* i la *Nuova enciclopedia chimica*, ambdues de l'UTET, iniciaren la seva publicació a les darreries del segle XIX (1896 i 1899).

Segons el *Bollettino*, la producció enciclopèdica italiana entre 1915-1918 fou:

- L'edició de 1915 (números 169-180) identifica la publicació del fascicle 40 del tercer volum de l'*Enciclopedia contemporanea illustrata* de Vallardi, els fascicles 29-30 del segon volum de l'*Enciclopedia universale illustrata* de Vallardi, i el segon volum (Ass-Bost) de la *Grande Enciclopedia popolare* Sonzogno, el fascicle 55 corresponent al volum quart de l'*Enciclopedia contemporanea illustrata* i, per últim, el fascicle 77 (fi del volum 4) de *Il libro d'oro del sapere* també de la Francesco Vallardi.

- L'edició de 1916 (números 181-192) referencia la publicació del fascicle 70 del tercer volum de l'*Enciclopedia contemporanea illustrata* de Vallardi, iniciada el 1911, el fascicle 639 de l'*Enciclopedia giuridica* de la milanesa SEI³⁹⁹, el tercer volum de la *Grande enciclopedia popolare* Sonzogno iniciada el 1912, el fascicle 147 de la *Nuova enciclopedia agraria italiana* d'UTET, iniciada el 1897 i l'esmentada desena edició de la *tascabile* Bemporad.

- El *Bollettino* de 1917 (números 193-204) informa de la publicació del fascicles 172-175 del cinquè volum del *Dizionario di cognizioni utili, enciclopedia elementare di scienze, lettere, artide* l'UTET, del fascicle 82 del quart volum de l'*Enciclopedia contemporanea illustrata*, dels fascicles 55-56 del *Enciclopedia del diritto penale italiano* de la SEI i el fascicle 346 de la *Nuova enciclopedia di chimica* de l'UTET.

- L'edició de 1918 (205-210) només registra la publicació dels volums complets 4 i 5 de la *Grande Enciclopedia popolare* Sonzogno i el *Bollettino* de 1919 (números 211-222) només informa dels fascicles 211-215 (final del *Supplemento*) del *Dizionario di cognizioni utili* de la UTET publicats el 1918 i dels dos primers fascicles del primer volum de l'*Enciclopedia di amministrazione, ragioneria e commercio* de la Vallardi, malgrat que aquesta inicià la seva publicació el 1919 i, per tant, no es considerada com una obra editada durant el període bèl·lic.

³⁹⁹Società editrice libraria.

Les xifres del *Bollettino* dels anys 1915-1923 aporten una sèrie de dades que permeten extreure un seguit de conclusions sobre el gènere enciclopèdic. Primera, les firmes editorials - per les raons que s'analitzen més endavant- decidiren posar en hibernació els seus projectes enciclopèdics i/o optar per altres productes més genèrics i amb funcions similars, amb costos de producció i difusió menors, però amb una millor sortida comercial. Segona, la guerra provocà un descens important en la producció enciclopèdica però el primer *dopoguerra* (1919-25) fou encara pitjor. Tercera, -malgrat el descens generalitzat en la gran majoria de gèneres-, altres com la literatura efímera o d'entreteniment, així com la premsa quotidiana o la política i el subgènere dels almanacs com publicacions de varietats experimentaren un important augment durant els anys de guerra. En aquest sentit, de les conclusions exposades amb anterioritat es desprenen certes qüestions. La primera seria una aturada gairebé total del gènere enciclopèdic. La segona seria, a resultes de l'anterior, l'estreta relació entre l'aturada dels projectes enciclopèdics i la proliferació de publicacions efímeres com tot tipus d'almanacs (genèrics, específics, temàtics, geogràfics, professionals, etc.).

5.1.1.1 Causes del silenci enciclopèdic durant la guerra

La davallada⁴⁰⁰ de la producció enciclopèdica es produí pels factors següents:

1. L'enorme transcendència de la guerra, amb totes les conseqüències a nivell polític, econòmic, social i cultural, generà la sensació d'estar davant d'un fet incompreensible i difícilment interpretable des d'una òptica contemporània. Les pròpies dinàmiques i la mutabilitat de l'esdeveniment, junt amb la multitud de variables a analitzar, feien impossible qualsevol interpretació històrica i política amb un mínim de rigor, tant des d'un punt de vista nacional com des d'una posició d'imparcialitat política. Aquest element tingué una gran importància en la política italiana per les dissensions entre partidaris (intervencionistes) i detractors (neutralistes) de la guerra per l'entrada d'Itàlia al conflicte, i especialment per la forma amb que ho féu. La divisió i enfrontament entre ambdós bàndols reflectí els posicionaments dels partits respecte la guerra, i el paper que va haver de jugar Itàlia en el nou ordre mundial. La impossibilitat d'analitzar un episodi històric d'aquesta transcendència en ple desenvolupament, desconeixent el desenllaç com les conseqüències està íntimament relacionat amb la següent qüestió.

⁴⁰⁰ En nombre de títols, firmes destacades i formats d'èxit comercial.

2. L'essència última del coneixement enciclopèdic i de l'enciclopedisme és la representació i interpretació completa, així com autoritzada, d'una disciplina, saber, concepte, entitat, subjecte, fenomen o esdeveniment en les seves múltiples versions - polítiques, històriques, culturals etc.-. La naturalesa dinàmica i mutable d'una guerra féu impossible una anàlisi enciclopèdica amb rigor des de posicions sincròniques amb la del propi fet històric. Si es pren com a referència la tesi de Queneau (1963, 97), analitzada en el capítol 3.2, que "les enciclopèdies eren una mena d'epíleg o testament cultural de les civilitzacions finides i, que la incompletesa d'una cultura no podia produir una enciclopèdia amb vocació de finitud", la possibilitat d'interpretar un esdeveniment com la guerra a través d'un llenguatge i format enciclopèdic rigorós i versemblant era per lògica impossible.

3. La percepció dels productors del coneixement enciclopèdic (món acadèmic i intel·lectual) que s'estava davant d'un fet cabdal, que canviaria el paradigma actual i la forma d'entendre el món, dificultava la possibilitat d'iniciar cap projecte enciclopèdic. La dinàmica transformadora del conflicte condicionà la seva anàlisi, així com els instruments per representar-la i interpretar-la. La importància de la guerra, l'interès general de la societat i la necessitat de comprensió des d'un present no històric creà un nou espai informatiu on el discurs i el llenguatge enciclopèdics no eren una opció útil ni plausible.

La construcció d'un coneixement enciclopèdic basat en butlletins de guerra, cròniques des de la rereguarda o els titulars d'una premsa censurada pels, i al servei, dels estats majors i dels gabinets polítics era impensable, si no es vulgaritzava la seva essència i s'oferia en un format periòdic i atractiu des d'un punt de vista comercial.

4. Els formats enciclopèdics híbrids o *tascabile*, malgrat l'evolució, no podien oferir allò que el moment i el context històric requerien. La societat necessitava un tipus de coneixement que superés els marcs de la quotidianitat diària i que oferís una informació a cavall entre el titular i la crònica per a poder formar-se una idea més global del que succeïa. La dinàmica de la guerra i el torrent informatiu diari eren incompatibles amb una obra com l'enciclopèdica que requeria un procés de producció feixuc i dilatat en el temps.

5. Les necessitats informatives d'una societat en guerra i la contracció del mercat obligaren una part del sector editorial a publicar subproductes per cobrir el buit informatiu existent sobre el conflicte. Les firmes, sobretot les especialitzades en divulgació popular, crearen un publicació híbrida, a mig camí entre la crònica

periodística i la divulgació més elaborada, que recollís la informació principal del conflicte des de múltiples vessants. El resultat fou l'adaptació dels almanacs que gaudien d'una gran acceptació popular per la seva varietat informativa i d'entreteniment. L'almanac oferia la possibilitat de produir un coneixement més elaborat que la premsa diària (gràcies a la seva periodicitat anual) i l'avantatge d'oferir diferents enfocaments del conflicte gràcies a l'estructura variada i oberta del format. El concepte de popurri, de calaix de sastre de l'almanac, permetia el tractament monogràfic de diverses qüestions sobre la guerra com cròniques i articles, o contribucions més superficials que oferien una imatge més amena i elaborada que no pas el tractament esbiaixat de la majoria de capçaleres.

L'almanac com a gènere popular proporcionà dos avantatges addicionals: un baix cost i la seguretat d'un consum popular. Els almanacs dedicats al conflicte i la resta dels publicats durant la guerra tenien un preu molt reduït⁴⁰¹ i assequible pels seus consumidors habituals. L'altre factor que afavorí la proliferació dels almanacs fou el seu caràcter divulgatiu pels sectors més populars, que veieren en ells una font d'informació addicional i d'entreteniment.

- 231
6. L'esclat sobtat del conflicte i la seva inesperada durada van condicionar el seu tractament informatiu i, de pas, el seu discurs o coneixement enciclopèdic. L'enciclopedisme italià, com la resta de gèneres europeus juntament amb al nord-americà, es plantejà tres sortides a la qüestió. La primera, i més arriscada, publicar suplementes amb els principals eixos del conflicte (polític i militar), junt amb tot el conjunt d'antecedents i orígens del conflicte que molt sovint tenia un contingut més doctrinal i polític, que no pas històric. El gènere italià no apostà per aquesta opció. Per contra, l'exemple més excepcional⁴⁰² fou la publicació dels *Kriegsnachstragbände*⁴⁰³ de la Meyers. La firma alemanya incorporà al final del corpus complet de la sisena edició de la *Meyers Großes Konversations-Lexikon* (1904-1912) -que incloïa tres suplementes anuals corresponents als anys 1909-1912)- tres volums suplementaris sobre la guerra, que s'editaren el 1916, el 1918 i el darrer el 1920.

⁴⁰¹Els almanacs més econòmics foren l'*Almanacco della guerra* i l'*Almanacco Popolare Sonzognò*, que costaven 30 i 50 cèntims de lira respectivament. Altres almanacs més complerts i més costosos sobre el conflicte foren l'*Almanacco italiano* de Bemporad, que costava dues lires i 50 cèntims el 1915 o l'*Almanacco per tutti* de l'editorial Ravà o el *della Voce*, que costaven cadascun 2 lires. Font: *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa*. Firenze: BNC, 1915, p. 4

⁴⁰² Excepcional, però no únic.

⁴⁰³ Traduibles, literalment, com volums d'apèndixs sobre la guerra. *Meyers Großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut, 1904-1920.

La segona opció -seguida per algunes firmes italianes, com per altres gèneres europeus- fou la publicació al poc d'acabar la guerra (1919-1922) d'una sèrie de síntesis incloses en els suplementos. Aquestes incorporaven els principals fets històrics contrastats, acompanyats d'un primer bloc de conclusions sobre els efectes del conflicte que depenent del país tenien una línia o una altra, com era lògic. A Itàlia l'exemple paradigmàtic fou el suplement de 1919 del *Dizionario di cognizioni utili* UTET (analitzat en aquest estudi). En el cas català destaquen els continguts sobre la guerra inclosos en el volum d'apèndix del *Diccionario Salvat*⁴⁰⁴.

La tercera opció fou esperar uns anys a la conclusió del conflicte per produir i elaborar un coneixement prou rigorós com per poder suportar el pes de l'anàlisi històrica sense contradiccions, així com per construir un discurs enciclopèdic que s'adeqüés tant a la nova realitat nacional com al nou context polític. El cas més sorprenent, per la seva rapidesa, fou el de la *Britannica*. El 1919, i tant per qüestions empresarials com pel propi fet històric, la firma decidí publicar tres volums suplementaris a l'onzena edició, que incloïen la totalitat dels continguts referents a la Gran Guerra. La importància dels continguts, les firmes que els avalaven i el fet que els coneixements inclosos fossin de tanta qualitat, malgrat el biaix anglòfil i aliadòfil, convertiren els coneixements exposats en canònics, sobretot aquells que tractaven qüestions militars. El valor d'aquest suplementos fou tan extraordinari que estan considerats per la firma i la bibliografia com la dotzena edició de la *Britannica*⁴⁰⁵. En l'enciclopedisme italià, a banda de les addendes de la Sonzogno el 1930, el cas paradigmàtic fou el de l'*Enciclopedia italiana*, que es projectà idealment el 1919 però no es concretà editorialment fins 1929. Una de les conclusions del període és que la necessitat i voluntat explícita d'adaptar el nou discurs enciclopèdic a la nova realitat sorgida de la guerra fou una de les principals causes del silenci enciclopèdic durant els anys de guerra.

5.1.1.2 *Almanacchi* i la divulgació enciclopèdica de la guerra

Com ja es mencionava durant l'anàlisi de la producció enciclopèdica de Bemporad, la proliferació del subgènere dels *almanacchi* ajudà, en certa manera, les editorials amb una major vocació de divulgació popular a oferir un tipus d'informació més ordenada

⁴⁰⁴ *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano*. Barcelona : Salvat y Ca., [1907-1914]. 11 vol.

⁴⁰⁵ La referència concreta és: *The Encyclopaedia Britannica : a dictionary of arts, sciences, literature and general information*. New York : Encyclopaedia Britannica, cop. 1910-cop. 1922.

cronològicament i intel·ligible pel públic italià, independentment de la seva extracció social. Sonzogno, Bemporad, Vallecchi o publicacions com *La Voce* optaren per aquest format amb l'objectiu d'un coneixement més rigorós i complet que el proporcionat per la premsa diària o les revistes il·lustrades. Els almanacs que tractaven sobre la guerra, a banda de l'estructura original i tradicional del format (calendari lunar, santoral, etc.) exploraren els diversos vessants del conflicte (bèl·lica, política, cultural, etc.) i els adaptaren a l'eix cronològic de l'obra a través de múltiples seccions amb articles i breus sobre els principals fets o anècdotes que havien tingut lloc l'any anterior.

Els primers anys del segle XX els almanacs assoliren una gran expansió com a gènere referencial i divulgatiu. La versatilitat del format i la possibilitat d'incloure tot tipus d'informacions ordenades segons diferents criteris li proporcionaren unes possibilitats d'adaptació que altres subgèneres o obres de referència no tenien. L'almanac havia estat en la seva essència una obra de referència, però el progrés científic, tècnic i cultural, així com l'expansió del lleure i l'entreteniment com una de les noves facetes de la vida moderna atorgaren a aquest tipus d'obra un protagonisme especial en el nou segle. Temes com l'esport, la gastronomia o l'automobilisme començaren a incloure's en els almanacs, i a disposar d'almanacs especialitzats en la matèria com els dels professionals del món del dret, l'economia o l'enginyeria que en disposaven feia temps. A partir de la dècada de 1890, l'almanac evolucionà d'obra de referència factual amb continguts estadístics o professionals del tipus *who's who* a una progressiva inclusió d'articles i contribucions més elaborades depassant ja el caràcter referencial original.

Els anys previs 1914 proliferaren tot tipus d'almanacs: esportius, polítics, professionals, multidisciplinaris o generalistes, gastronòmics, religiosos i, fins i tot, enciclopèdics. Malgrat la impossibilitat d'establir un fil directe entre silenci enciclopèdic i l'auge dels almanacs sobre la guerra, les dades dels *bollettini* evidencien una certa connexió o teoria dels vasos comunicants entre ambdós fenòmens editorials: el 1911 es publicaren nou almanacs -un generalista⁴⁰⁶- per nou obres enciclopèdiques (sis diccionaris enciclopèdics i tres enciclopèdies especialitzades), el 1916 la ràtio fou de 12:4, del 7:4 per l'any 1917, 7:1 pel 1918 per tornar-se a igualar el 1922 amb 13:14.

El desequilibri entre la publicació d'ambdós formats entre 1915-1919 s'evidencia pel nombre d'edicions i per la decisió de les editorials més actives del sector enciclopèdic de decantar-se

⁴⁰⁶Només l'*Almanacco italiano o piccola enciclopedia* de la Bemporad tenia vocació generalista, la resta estaven dedicats a sectors professionals concrets.

per l'edició d'almanacs *ex novo* com la Sonzogno⁴⁰⁷. El cas de la firma milanesa és curiós i paradigmàtic ja que fou de les editorials que es veié atrapada per l'esclat de la guerra amb la publicació en marxa de la *Grande Enciclopedia Popolare Sonzogno* (1913-1932)⁴⁰⁸. La dualitat de Sonzogno palesa que el factor comercial seguí condicionant la confecció del seu catàleg, tant generalista com enciclopèdic.

A partir de 1915, i malgrat que el nombre de títols d'almanacs especialitzats es reduí per les mateixes causes que la resta de l'edició italiana, la xifra dels que s'enfocaren a la guerra augmentà exponencialment. No existeix un cens exhaustiu sobre el nombre total d'almanacs que s'editaren durant la guerra. Tanmateix, si es prenen les dades dels *bollettini* com a punt de referència, el nombre d'almanacs relacionats directament amb el tractament informatiu i interpretació del conflicte seria d'uns cinc, inclosos els que contenen seccions còmiques o humorístiques. La categorització és complexa i no tots els almanacs editats durant la guerra responien o es podien enquadrar en una mateixa tipologia.

Els títols, històries editorials i continguts permeten una triple categorització. La primera inclou almanacs generalistes prebèl·lics, que entre 1915-1918 adaptaren els continguts a les contingències bèl·liques. La segona, almanacs també preexistents al conflicte que dedicaren només una part a recollir informació sobre la guerra i, per últim, la tercera inclouria aquells almanacs creats *ex novo* a redós de la guerra. Mentre que els almanacs de la segona categoria, com per exemple *L'almanacco dell'Italia agricola*, van tractar la guerra de forma col·lateral, els títols de la primera i la tercera categories es dedicaren entre 1915-1918 a informar-ne des de múltiples i diversos vessants per interpretar-la en clau nacional i patriòtica, com faria posteriorment l'enciclopedisme d'entreguerres. Els almanacs prebèl·lics que adaptaren els continguts foren nombrosos: dels generalistes *L'amico di casa* o *Almanacco italiano* als especialitzats com l'*Almanacco dello sport*. Les principals diferències entre els diversos títols radicà en el grau de profunditat i rigor en què es tractaren els temes, encara que en alguns casos l'aproximació als principals episodis relacionats amb el conflicte es féu més des d'un vessant d'entreteniment que no d'informació factual. En el cas dels almanacs sorgits a redós de la guerra, aquesta diferència fou més destacada ja que algunes publicacions amb vocació còmica prengueren el títol d'almanac, quan en realitat es tractaven de simples suplementes anuals còmics o *fumetti* de publicacions humorístiques. Aquest seria el cas, entre d'altres, dels *Almanacco de la Sigaretta* o de l'*Almanacco del 420*, ambdós editats per la floretina Nerbini,

⁴⁰⁷ Com l'*Almanacco popolare Sonzogno*.

⁴⁰⁸ Si es compten els dos volums de suplementes: Vol. I: 1930 i vol. II: 1932

amb una clara voluntat d'entreteniment i diversió, tal com figura en la coberta posterior dels seus números: “*i soldati preferiscono la lettura di giornali allegri*”.

Els almanacs de la tercera categoria, els especialitzats en el conflicte, també presentaven un tret molt diferenciat respecte la resta: es tractava d'obres de vida efímera que havien nascut per un objectiu, i que un cop acabada la guerra veurien suspesa la seva publicació amb excepcions⁴⁰⁹. Malgrat la intencionalitat de cobrir tot el conflicte, no tots els títols que van néixer amb la guerra la van sobreviure. La majoria amb prou feines sortiren un o dos anys, com fou el cas de l'*Almanacco del soldato*, editat per Allegretti amb només dos (1916-1917) i de l'*Almanacco della guerra* de Lacerba, que només sortí el 1915.

A pesar de les diferents tipologies del gènere, els dos títols que millor representaren aquest nou tipus d'almanac -com a obra de referència que evolucionà i traspassà les fronteres del propi gènere per assumir un rol enciclopèdic- foren l'*Almanacco italiano* de Bemporad i l'*Almanacco popolare Sonzogno*. Altres publicacions com l'*Almanacco dello sport* podrien incloure's en aquest grup d'almanacs amb vocació enciclopèdica, però el seu caràcter especialitzat i la manca d'una voluntat explícita per representar i interpretar la guerra en el seu conjunt, com sí explicitaren de forma expressa l'*Italiano* i el *popolare Sonzogno*, no permet definir-los com a almanacs enciclopèdics *strictu senso*.

235

Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica (1917)

“Il presente volume dell'Almanacco è presso che tutto dedicato alla guerra, ai suoi multiformi aspetti, ai suoi influssi –e come potrebbe essere altrimenti? come pensare e parlare d'altro oggi mentre la tragica epopea grava su tutti gli spiriti? [...] Tuttavia anch'esso conserva, sotto un certo punto de vista, quel carattere enciclopedico che hanno tutti i precedenti volumi, dappoichè il grande fatto della guerra investe ed involge tutte le forme della vita e dell'attività nazionale”.⁴¹⁰

El leitmotiv original de l'*Almanacco italiano* fou oferir una obra de caire enciclopèdic -en la seva accepció global- útil i pràctica, dirigida a tots els públics. Vint anys després, i davant l'excepcional conjuntura de la participació italiana a la guerra, Fumagalli reiterà el caràcter i la tradició enciclopèdica de l'*Almanacco* però amb un matís primordial: la publicació es

⁴⁰⁹ Com fou el cas de l'*Almanacco Popolare Sonzogno*.

⁴¹⁰ FUMAGALLI, Giuseppe. «A chi legge». A: *Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica e annuario diplomatico amministrativo e statistico*. Firenze: R. Bemporad & figlio. 1917, anno XXII, p. 4.

dedicaria exclusivament a l'anàlisi de la guerra des de tots els punts de vista, així com dels efectes que estava produint. L'*Almanacco* Bemporad s'adaptà i es convertí en un compendi enciclopèdic *sui generis* sobre un esdeveniment transcendental per al país. Les edicions entre 1916-1919⁴¹¹ inclogueren tot tipus de continguts d'interès sobre la guerra per al públic italià, ordenats segons les tres seccions generals explicitades a portada: *Cronaca illustrata dell'anno 1916*; *Cronistoria della Grande Guerra Italiana*; *La Grande Guerra considerata in tutti i suoi aspetti e in tutte le sue relazioni con la vita italiana*. El gruix informatiu sobre la guerra l'ocupà el vessant militar i polític, però també es tractaren temes tan diversos com els presoners de guerra o les biblioteques de trinxera. L'enfocament era multidisciplinari i enciclopèdic, si s'entén per global. La seva missió no era oferir un coneixement acadèmic ple de referències erudites sobre la guerra. L'objectiu principal era aportar llum i una visió de caire divulgatiu sobre un fet de la transcendència de la guerra mundial, on Itàlia jugava un rol important, pel desenllaç general com per les influències o efectes a nivell nacional. En aquesta voluntat per presentar un coneixement més aviat divulgatiu i amè, l'element gràfic jugà un paper molt important, sobretot per la dificultat i restriccions existents per la difusió d'imatges i fotografies relacionades amb la guerra, raó per la qual el periodisme gràfic, representat per pintors, dibuixants i il·lustradors tingué un paper tan notori per a la representació gràfica de la guerra. L'altre factor d'èxit d'aquestes obres, i en especial de l'*Almanacco italiano*, fou el seu baix cost: l'edició de 1917 costava 30 cèntims de lira. Fumagalli⁴¹² sobre aquest aspecte fa una advertència força interessant al final del pròleg. Conscient que podia ser considerat un preu excessiu, justifica l'augment respecte 1916 sobre les dificultats que estava patint el sector editorial: l'elevat cost del paper.

És interessant fer un darrer comentari sobre l'origen de l'*Almanacco* i la voluntat d'assimilar-lo a una *piccola* o petita enciclopèdia, tal com s'explicita de forma clara en el subtítol. Si es té present l'any d'aparició de la *Piccola enciclopedia* Hoepli, 1892, i el seu èxit immediat, és fàcil establir una relació causa-efecte entre l'èxit d'una iniciativa com la *Hoepli* i la denominació del nou producte Bemporad, destinat de forma de exclusiva a la divulgació popular però a un preu molt reduït.

L'altre exemple, a un altre nivell i amb una tradició menor o inexistent en el gènere dels *almanacchi*, fou l'*Almanacco popolare Sonzogno*, que aparegué el 1914 amb l'esclat de la guerra europea. L'*Almanacco italiano* de Bemporad i la nova publicació Sonzogno

⁴¹¹Es referencien anys d'edició que corresponen a l'any anterior. Les edicions de 1916-1919 cobreixen els anys naturals de 1915-1918.

⁴¹² FUMAGALLI, *Ibid.*, p. 5

competiren en el mateix tram de mercat però el més interessant per a la tesi és analitzar com un esdeveniment tan transcendent com una guerra mundial féu evolucionar un gènere referencial menor vers estàndards propers a la divulgació enciclopèdica.

Almanacco popolare Sonzogno

“[...] *l’Almanacco popolare Sonzogno, è, insieme, un volume di lettura e di consultazione: libro piacevole ed utile per le famiglie, per tutti. Non neghiamo che si possano riscontrare mende e lacune: a correggere le une, a colmare le altre [...]*”⁴¹³

“Questo almanacco esce nell’anno storico per eccellenza: nell’anno nel quale il gorgo della guerra ha travolto l’Italia, e pressochè tutta l’Europa.

[...] Il pregio di un almanacco è appunto –a parer nostro- quello “di istruire dilettando” e cioè di non aver aria arcigna, professorale e di tenersi lontano, quanto sia possibile, da ogni arida ed eccessiva forma catalogata.”⁴¹⁴

“L’Almanacco 1917 è un libro di guerra: compilato quando in tutta Europa si combatte con frenetica intensità, esso non può [...] non avere vivido il riflesso del tempo [...]. L’almanacco, libro d’eccezione tra il giornale e l’austero libro storico che tramanda ai posteri “l’ardua sentenza”, deve essere sopra tutto –a parer nostro- un libro di raccolta, un indice di facili consultazioni, una lettura dilettevole [...].”⁴¹⁵

L’anàlisi dels pròlegs de les edicions 1915-1917 de l’*Almanacco popolare* proporciona tres lectures molt interessants. La primera de tipus conceptual és doble. Per una banda ofereix un retrat idíl·lic de l’almanac com a llibre de lectura útil i amena, lliure d’un academicisme àrid i, de l’altra, palesa que la seva essència es mantingué intacta durant la guerra malgrat l’enorme influència del context bèl·lic a Itàlia. La segona lectura, més funcional, evidencia una evolució manifesta en els objectius i missió dels almanacs, a pesar d’algunes excepcions.⁴¹⁶ Els almanacs prebèl·lics i els nous van proporcionar informació factual i coneixement sobre

⁴¹³ «Due parole al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno : Anno 1915*. Amb la rubrica astronómica-meteorológica compilada per Filippo Eredia. Milano: Casa Ed. Sonzogno, 1914.

⁴¹⁴ VICENZONI, Guido. «Al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno : Anno 1916* . Amb la rubrica astronómica-meteorológica compilada per Filippo Eredia, compilació a cura de Guido Vicenzoni. Milano: Casa Ed. Sonzogno, 1915.

⁴¹⁵ VICENZONI, Guido. «Al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno : Anno 1917* . Compilat per Guido Vicenzoni, amb la rubrica astronómica-meteorológica compilada per Filippo Eredia. Milano: Casa Ed. Sonzogno, 1917.

⁴¹⁶ Com la que es comentava anteriorment de l’*Almanacco dell’Italia agricola*.

la guerra des d'un perspectiva enciclopèdica i global. La visió multidisciplinar dels almanacs, a diferència d'obres acadèmiques o del coneixement enciclopèdic, era molt més amena, il·lustrada i divulgativa. Factors que, sumats al seu reduït cost, la feien molt atractiva comercialment. La tercera lectura o interpretació que s'extreu dels preliminars fou la militància de l'*Almanacco popolare Sonzogno* per la causa italiana i aliadòfila. El cas de la Sonzogno no fou l'únic. La pràctica totalitat del gènere mostrà una adhesió incondicional per la participació en la guerra i l'anhel de victòria. L'única excepció on no es detecta aquesta adhesió a la intervenció italiana a la guerra fou l'*Almanacco socialista italiano*, que va aparèixer el 1917 publicat per *Avanti!* Les referències crítiques a una censura específica pel fet de tractar-se d'una publicació no nacionalista o de signe no intervencionista són múltiples. Breus, articles i, fins i tot, tires d'humor gràfic es fan ressò d'aquesta crítica, com la doble vinyeta satírica on es retrata l'actitud del censor depenent de la publicació que té davant. En la vinyeta superior on el censor està llegint un exemplar de l'*Avanti!*, aquest sosté unes enormes tisores mentre observa el diari amb fruïció juntament amb una lupa. La vinyeta inferior, per contra, mostra el mateix censor llegint una publicació titulada "stampa nacionalista" en actitud relaxada, fumant tranquil·lament i amb unes tisores minúscules a la taula. El cas de l'*Almanacco socialista italiano* fou l'excepció en un gènere que com la resta d'obres i producció cultural i informativa italiana del període prengué una actitud manifestament militant i patriòtica respecte la intervenció a la guerra.

L'*Almanacco popolare Sonzogno* reduí al mínim les seccions tradicionals (calendaris gregorians, lunars i prediccions) i dedicà el gruix dels continguts al tractament de la guerra a través de seccions fixes (*Cronistoria, Italia nell'anno della guerra, Ombre e luci sugli uomini del giorno*). A banda del repàs anual als principals episodis bèl·lics, l'almanac es completava amb articles monogràfics sobre qualsevol qüestió relacionada amb la guerra i les forces armades italianes. El llistat de contribucions és molt ampli, com la diversitat temàtica, i abasta títols tan diversos com "L'Arménia. Uno sterminio organizzato" (1916), "L'aviazione e la guerra" (1916), "I giornale e la censura" (1916), "Il costo della guerra" (1917), "Problemi e visioni del dopo guerra" (1917), "Le concessione diplomatiche dell'Austria nell'Istria" (1917), "Dalle torri poliorcetiche alle automobili blindate" (1917), "L'arte e la guerra" (1918), "Il teatro e la guerra" (1918), "L'America in guerra" (1918), "La rivoluzione russa" (1918), "Lo sport nell'ultimo anno di guerra" (1919), "La Germania prima della sconfitta" (1919) i "Impressione retrospettive della guerra mondiale" (1919) entre d'altres. El continguts dels almanacs es solia completar amb nombrosos breus, contribucions literàries i tires d'humor gràfic que donaven a l'obra un aire més amè i menys feixuc.

Guido Vicenzoni, compilador en cap de l'*Almanacco*, afirmava en el pròleg de l'edició de 1917 que un almanac es trobava a mig camí entre el diari i una monografia històrica. L'afirmació no era gratuïta. El 30 de maig de 1915 Sonzogno llançà al mercat una publicació periòdica setmanal titulada *La guerra italiana, cronistoria illustrata degli avvenimenti*. La publicació, imitació del *Larousse mensuel illustré* i els *Kriegshefte* de la *Süddeutsche Monatshefte*, estigué a càrrec d'Enrico Mercatali i Guido Vicenzoni fins l'any 1920, en què es donà per finalitzada amb una compilació final de vuit volums. La permeabilitat entre productes d'una mateixa firma era lògica, natural i econòmicament justificable. L'*Almanacco* de 1916 inicià una secció titulada *Cronistoria* que reproduïa literalment, encara que de forma resumida, els continguts que sorgien setmanalment a *La guerra italiana* durant l'any abans. Els manlleus entre publicacions d'una mateixa firma era habitual, es produïen fins i tot entre monografies i continguts enciclopèdics. La permeabilitat entre formats palesa el valor informatiu que s'atorgà als almanacs durant la guerra. La inclusió de continguts de publicacions de rang intel·lectual superior així ho evidència, ja que fins feia poc eren considerats un gènere molt menor, tot i el seu caràcter divulgatiu.

239

La darrera reflexió sobre l'*Almanacco popolare Sonzogno*, extrapolable a altres títols com l'*Almanacco Italiano* de Bemporad o l'*Almanacco dello sport*, corrobora algunes de les idees anteriors sobre l'evolució del gènere com, per exemple, la presència d'indicadors assumibles a la divulgació enciclopèdica. A l'inici del capítol 5.1.1.1 s'argumentava que un dels factors que hauria agreujat el silenci enciclopèdic fou la proliferació d'almanacs a mig camí entre la informació, la divulgació i l'entreteniment.⁴¹⁷ La conclusió podria, tanmateix, contenir lectures paral·leles. Si s'inverteix la premissa i es considera que la hibernació del sector enciclopèdic propicià el boom dels almanacs es podria concloure que el sector editorial davant la demanda social optà per l'adaptació d'antics formats divulgatius i la creació de noves publicacions periòdiques a cost reduït però amb una clara intencionalitat enciclopèdica.

Les conclusions sobre la producció enciclopèdica italiana durant la Gran Guerra, a banda dels factors genèrics que afectaren al gruix del món editorial italià, dibuixen un panorama incert. Els dubtes del sector enciclopèdic durant els anys de la guerra i de la primera postguerra es traduïren en una minsa producció, però afectaren sobretot al model enciclopèdic a desenvolupar. El tall epistemològic i el brutal impacte de la guerra en les societats europees

⁴¹⁷ Cal tenir present que l'element lúdic no es reduïa sols a les nombroses tires còmiques (*fumetti*) o altres continguts més banals, els almanacs solien contenir passatemps com els escacs o els jocs de paraules a la secció *Enimmistica*.

afectaren tant als països derrotats com als vencedors, i als seus respectius sectors acadèmics i intel·lectuals. La constatació que la guerra fou un punt i apart en la història de la humanitat conduí a una mena de catarsi col·lectiva, que en el cas italià s'uní a una profunda crisi política i econòmica amb influències decisives en l'àmbit intel·lectual i acadèmic. La primera postguerra marcà un interludi en el gènere enciclopèdic italià, un compàs d'espera en el qual la guerra i els seus efectes en la situació nacional requeriren una interpretació plausible i *ad hoc* amb finalitats clarament polítiques. La convicció que el novembre de 1918 començà una nova era de la història italiana situà el coneixement enciclopèdic en una nova cruïlla com ho havien estat les fites de 1840, 1848, 1861 i les primeres dècades de la Itàlia postunitària.

La formulació enciclopèdica de la Gran Guerra, com una de les fites més decisives en la història italiana moderna, requeria un període de reflexió i un rigor analític que amb prou feines fou respectat pels diferents agents: ni el món editorial, ni la societat ni l'àmbit de la política. L'edició necessitava sortir de la crisi com fos, encara que les publicacions no assolissin el rigor requerit per aquest tipus d'obres. La societat reclamava una informació fiable i autoritzada sobre el que havia succeït i el món de la política necessitava tancar definitivament les profundes ferides polítiques i socials que havia dividit la nació a causa de conflicte. La producció d'un discurs enciclopèdic solvent⁴¹⁸ que justificués la guerra i que sublimés el valor de la victòria i del sacrifici de més 650.000 morts, més un milió de mutilats, en pro de la glòria nacional era l'opció més plausible pel moment històric.

240

5.2 Enciclopedisme italià d'entreguerres:1919-1940

“l'Italia non ha crisi libraria: voglio dire che la produzione non è diminuita ne peggiorata in confronto ad altri periodi della nostra storia intellettuale. La crisi è sempre esistita e continuerà si se paragona la qualità e la quantità della nostra produzione editoriale con quella dei paesi civili, specialmente Germania, Francia Inghilterra [...] il nostro commercio librario, dicono, non è bene organizzato, i dazi doganali sulla carta e sulle macchine tipografiche pesano due volte sul prezzo del libro, non sappiamo esportare nell'America del Sud ecc. [...] La verità è che paragonata colla cultura europea moderna l'Italia manca d'autori, di editori, di librai, di pubblico [...] Paravia e

⁴¹⁸Per solvent s'entén amb un clar biaix patriòtic.

Sonzogno in Italia possono fare ciò che vogliono. È un peccato che si siano soltanto alle edizioni scolastiche e alla divulgazione corrente”.⁴¹⁹

Gobetti publicà el 1925 les seves reflexions sobre món editorial italià a l'*Editore ideale*. A banda de la seva interpretació -pessimista segons alguns especialistes⁴²⁰-, l'obra fa una diagnosi acurada dels problemes del sector durant els primers anys de la postguerra, previs a la consolidació feixisme a partir de 1925. Les seves conclusions sobre l'edició italiana, a banda d'oferir una imatge bastant fidedigna sobre els factors que frenaven el sector⁴²¹, posaven de manifest un sentiment de greuge respecte la desaparició de l'edició d'alta cultura, la pèrdua de lectors i una deriva del sector vers el vessant comercial. La crítica confirmava les xifres sobre títols i tiratges, però Gobetti era conscient que la situació s'havia agreujat pel dur *dopoguerra* malgrat que el terme crisi era consubstancial al sector (“*la crisi è sempre esistita*”).

La lúcida visió de Gobetti, malgrat el pessimisme, obviava que els principals elements d'aquest panorama estaven estretament relacionats amb l'adaptació del món editorial a les noves dinàmiques de la societat italiana respecte el consum d'hàbits culturals. Un consum condicionat per l'aparició d'altres mitjans de comunicació com la ràdio i el cinema o els nous ‘usos del llibre’, relacionats amb la instrucció i el món universitari i acadèmic. A banda d'una lectura d'entreteniment popular -que assolí un punt àlgid durant la guerra- el públic es també decantà per una lectura *dilletante* com les revistes il·lustrades, els *fumetti* o la premsa esportiva, que experimentà un gran impuls els primers anys del *Novecento*.

La crítica gobettiana a les firmes Paravia i Sonzogno -extensible a les UTET, Hoepli o Vallardi- per a la construcció de catàlegs molt orientats als gèneres divulgatiu, escolar i enciclopèdic palesen l'absència del factor sobre els nous ‘usos del llibre’ en la seva diagnosi. Les raons per obviar l'evolució dels nous rols socials del llibre es justificaria per un desconeixement de la demanda des de l'últim terç del segle XIX i per la simple crítica del nou model comercial, o bé com l'expressió d'un plany per l'excessiu pes de gèneres que considerava menors i que no atorgaven al sector cap prestigi.

⁴¹⁹ GOBETTI, Piero. *L'editore ideale*. Milano: Scheiwiller, 1966. p. 37

⁴²⁰ Declava tendeix, en termes generals, a negar una crisi del llibre a nivell estructural. Sí que considera, sobretot en el cas italià, que l'evolució fou més lenta en alguns sectors o gèneres, i que durant el darrer període del *Ventennio*, abans inclús de les lleis racials de 1938, el sector es veié privat de recolzament, símptoma del cansament del règim en alguns aspectes.

⁴²¹ L'elevat cost del paper i de la mà d'obra especialitzada, l'absència de circuits comercials adients per a la venda o la manca d'una política seriosa d'exportacions.

Estudiosos com Decleva (1997), Simonetti (1993) o Giovanni Ragone (1999) han negat la teoria de Gobetti sobre els orígens de la “crisi del libro” de postguerra com a conseqüència directa de les transformacions del sector entre finals del segle XIX i la Gran Guerra. A pesar de la refutació, Simonetti (1993) i Pedullà (1997) consideren que el primer *dopoguerra* (1919-1925) fou un període molt crític per l’edició italiana en general, fins que a partir de 1925, i amb la progressiva implantació de les polítiques feixistes en matèria educativa, acadèmica i cultural, l’edició italiana experimentà una recuperació sostinguda malgrat els alts i baixos durant la dècada de 1930 i, especialment, a partir de 1940 fins el 1943. Pedullà (1997) deslliga aquesta crisi de la global de postguerra. Creu que l’impacte i la influència dels nous mitjans de comunicació (el cinema, la ràdio, el gramòfon o el telèfon) durant el *ventennio* situaren el llibre i la premsa en una nova dimensió respecte el rol tradicional que havia tingut com a estri de transmissió del coneixement i de comunicació social.

El període d’entreguerres marcà la fi del monopoli del món imprès. El sector editorial hagué d’adequar els nous usos del llibre a unes funcions específiques dins un nou marc caracteritzat per les múltiples formes de consum cultural. El nou posicionament de l’edició italiana fou paral·lel als profunds canvis que va viure Itàlia entre 1919 i 1943. El món editorial sofrí una duríssima primera postguerra (com la resta de sectors europeus), va sobreviure gràcies al feixisme però va patir una nova crisi amb la Segona Guerra Mundial i una segona postguerra duríssima. L’edició italiana d’entreguerres es divideix en tres fases. La primera entre 1919-1925, la segona de 1925 a 1929 i una darrera de 1929 a 1940.

5.2.1 1919-1925: ‘il periodo inquieto’ i l’enciclopedisme patriòtic

L’enciclopedisme del primer *dopoguerra* (1919-1922) bastí una lectura patriòtica de la nova Itàlia post bèl·lica. L’enciclopedisme europeu en general, sobretot el dels països implicats, dirigí el seu discurs vers una interpretació en clau nacional. En el cas italià la qüestió fou molt clara i els objectius més concrets. A banda de la greu crisi econòmica, política i social, els darrers anys de la Itàlia liberal estigueren marcats per la sensació de cruïlla històrica, creada en part per l’assoliment de les fites *risorgimentals* enunciades entre 1830-1848. La Itàlia sorgida de l’experiència bèl·lica; els efectes de la victòria i la influència italiana en el nou ordre mundial impel·liren el món acadèmic, i a les firmes editorials orientades a la divulgació escolar i científica, a dirigir els seus esforços vers una interpretació⁴²² plausible del que havia estat la guerra i de les seves conseqüències en el futur del país.

⁴²² Cfr. GENTILE, Emilio. *L’apocalisse della modernità. La Grande guerra per l’uomo nuovo*. Milano: Mondadori, 2008 o ISNENGHI, Mario. *Il mito della Grande Guerra*. Bologna: Il Mulino, 2014.

A pesar de la gran controvèrsia social i política dels primers anys de la postguerra sobre el sacrifici de la guerra, l'enciclopedisme italià es readaptà a la nova realitat nacional. La lògica comercial i l'excepcional magnitud dels fets obligaren les firmes a incloure a corre-cuita continguts sobre la guerra sota diferents publicacions, com s'analitza en el capítol 5.1.1.2. La guerra també va sorprendre l'enciclopedisme europeu que, malgrat algunes excepcions⁴²³, esperà a 1919 per adaptar la nova realitat històrica a un coneixement enciclopèdic homologable. Les editorials que publicaven enciclopèdies *piccole* o *tascabile* incorporaren, pocs mesos després de la guerra, alguna entrada o referència breu. Les enciclopèdies generalistes, amb l'excepció del suplement de 1919 del *Dizionario di cognizioni utili* de la UTET, esperaren alguns anys per adaptar els corpus enciclopèdics a l'experiència bèl·lica de la guerra. El gènere enciclopèdic italià del primer *dopoguerra* no es diferencià gens de la resta de països sobre la lectura patriòtica de la guerra i del discurs patriòtic que amarà la producció cultural del país entre 1919-1922.

5.2.2 1925-1929: pragmatisme editorial i enciclopedisme simbiòtic

243

“un'editoria in parte consolidata e in parte emergente che aveva bisogno del potere politico per produrre e per affermarsi; per uscire dal buio della crisi economica e guardare all'Europa con la speranza di nuovi mercati: al regime aveva solo da chiedere e niente da obiettare”.⁴²⁴

L'evolució de l'enciclopedisme italià entre 1925-1929 estigué condicionada per la simbiosi que s'establí entre el món editorial i el règim feixista. Les dificultats del sector per deixar enrere la crisi de postguerra coincidiren amb les necessitats del nou règim per dur a terme i completar la *fascistizzazione* de la cultura italiana, on el món editorial tenia un rol primordial. Malgrat iniciatives anteriors, com la creació el 1923 de l'Istituto di cultura fascista per Giovanni Gentile, no fou fins el trienni 1925-1927 que es posà en marxa el programa de control sobre l'organització cultural del país. El 1925 es creà l'Istituto nazionale per la cultura fascista (INCF), amb l'objectiu de coordinar tots els ens culturals dins l'àmbit local. L'INCF va tenir gran importància per a l'enciclopedisme, ja que fou la institució on es concebé el projecte de l'*Enciclopedia italiana*. El 1926 es constituïren l'Accademia d'Italia i la Direzione generale delle accademie e biblioteche i el 1927 la Federazione nazionale fascista dell'industria

⁴²³ Entre les més destacades el *Larousse mensuel illustré* o els *Kriegsnachstragbände* de la Meyers alemanya.

⁴²⁴ PEDULLÀ, *Op. cit.*, p. 1232.

editoriale (FNFIE), una de les institucions més decisives per al món editorial, concebuda per “*favorirne lo sviluppo tecnico ed economico*”. El nou ens, sorgit de l’extinta AELI⁴²⁵, fou el símbol de la nova relació entre el sector i el règim feixista. Projectada com el relleu natural de l’anterior associació, aglutinà les firmes més destacades⁴²⁶ del sector i materialitzà l’aproximació de la pràctica totalitat de l’edició italiana al feixisme. Franco Ciarlantini, director de la federació, justificà (1926, 45) l’alineament perquè “*è in realtà un organo periferico dello Stato, e ha il preciso dovere di collaborare con il potere centrale*”.⁴²⁷

La política institucional vers el món editorial i del llibre es completà amb tres iniciatives més. La primera, la creació el 1928 del Provveditorato di Stato per a la promoció d’edicions nacionals d’àmbits artístics, científics i literaris, on predominés la cultura italiana. Una política cultural que, segons Simonetti (1993, 1236), buscava “*riscotruire l’eredità del passato per porgerla come immagine pubblica del presente*”, és a dir, que el règim feixista buscava ‘italianitzar’ la cultura. La segona, la introducció per llei el 1929 del “libro unico di stato” com a únic text escolar pels nivells elementals. La mesura que generà gran estupor dins el sector editorialen un primer moment, es convertí després de les modificacions legals del Provveditorato en un dels projectes més importants respecte el sector durant el règim feixista. La nova llei d’agost de 1930 preveia la concessió de l’edició del “libro di stato” a les editorials que fins el 1929 havien disposat de literatura escolar en els seus catàlegs. La mesura fou un veritable baló d’oxigen per al sector, encara que segons Pedullà (1997) la imposició del “libro di stato” va perjudicar aquelles firmes que tradicionalment s’havien dedicat a la literatura escolar, mentre que afavorí aquelles que feia poc que s’hi dedicaven, ja que trobaren enormes beneficis no sols en la producció sinó en la distribució, posant d’exemple Mondadori.⁴²⁸ En el cas de firmes perjudicades com la florentina Bemporad, les pèrdues en l’àmbit del llibre escolar l’obligaren a farcir el seu catàleg amb col·leccions d’inspiració feixista com “*Quaderni fascisti*” o “*I libri dell’eroismo*”. Fou una de les moltes firmes que adaptà la producció a la conjuntura política. Una política editorial no assimilable a un consens total, però sí a un clar alineament amb el règim, tal com sosté Simonetti (1993). Un alineament que, en molts casos, seria per pura conveniència o interès comercial. Una simbiosi on ambdues parts sortiren beneficiades. La tercera iniciativa afectà el sistema de lectura pública i la política bibliotecària en general. El 1932 el règim substituï l’Associazione

⁴²⁵ L’Associazione editoriale libraria italiana creada el 1921.

⁴²⁶ Amb les importants excepcions de Formiggini, Laterza i posteriorment Einaudi.

⁴²⁷ CIARLANTINI, Franco. *Giornale della libreria*, XXXIX (1926), núm. 44-46, p. 620.

⁴²⁸ Per aprofundir en la qüestió, cfr. GUERRI, Giordano Bruno. «La Mondadori e la politica del Ventennio». A: *Editoria e cultura a Milano tra le due guerre* (1920-1940). Milano: Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, 1983.

nazionale fascista per le biblioteche delle scuole italiane per l'Ente nazionale per le biblioteche popolari e scolastiche. La función principal del nou ens se centrà a coordinar una política centralitzada de col·leccions. Una política bidireccional que, basada en diversos informes⁴²⁹, recomanava per una banda, expurgar aquells fons sospitosos del “*veleno di letteratura ispirata al bolscevismo russo e nostrano*” i de l'altra substituir-los per “*tutti quei libri che rappresentano una caratteristica del tempo*”. El resultat⁴³⁰ fou d'absoluta sintonia entre el règim feixista i el món editorial. Pedullà (1997, 348), citant Betri⁴³¹, afirma que el Ministero della pubblica istruzione (més tard d'educazione nazionale) invertí més de 40 milions de lires per a l'adquisició de milió i mig de volums destinats a biblioteques públiques i escolars. El sector editorial beneí, doncs, un projecte que proporcionà una important demanda interna capaç d'absorbir gran part de la producció editorial, però el règim també s'assegurà una sòlida base de col·laboració que seria vital com a element de divulgació d'una cultura oficial.

A mode conclusió, i en un context de clara absència de llibertat d'expressió, el feixisme incidí en la producció editorial amb diverses modalitats de recolzament estatal sobre la distribució interna (contractes estatals i circuits de distribució bibliotecària) i internacional, sobre la qüestió dels llibres de text o sobre l'organització institucional del sector. Malgrat les oposicions inicials, la majoria de firmes acceptaren aquestes novetats gràcies a grans dosis d'oportunisme polític i s'adaptaren -excepte alguns casos- al nou paradigma. El món de l'edició, practicant la filosofia del ‘*live & let live*’, s'avingué amb el feixisme a una convivència beneficiosa per ambdues parts. El sector econòmic rebé un ajut massiu de l'Estat feixista en termes de subvenció i d'encàrrecs, absents durant el període crític de 1919-1925. El règim utilitzà, per la seva banda, l'organització cultural com un instrument privilegiat de propaganda i ideologia, tal com corrobora Pedullà (1997, 342), que torna a insistir en el concepte o idea de simbiosi. La relació entre ambdós agents, continua Pedullà (1997, 355), es basà en una selecció d'editorials en funció de les seves relacions econòmiques o de clienteles amb el nou règim.

5.2.2.1 La simbiosi enciclopèdica

⁴²⁹ Citats a: SIMONETTI, C. *Op. Cit.*, p. 1237.

⁴³⁰ Més informació, cfr. BARONE, Giulia; PETRUCCI, Armando. *Primo: non leggere. Biblioteche e pubblica lettura in Italia dal 1861 ai nostri giorni*. Milano: Marzotta, 1976.

⁴³¹ BETRI, M.L. *Leggere, obbedire, combattere : le biblioteche popolari durante il fascismo*. Milano: FrancoAngeli, 1991.

La diferència de marc entre l'enciclopedisme europeu i l'italià fou l'ascens del feixisme al poder l'octubre de 1922. El nou règim establí els seus principis teòrics entre 1922 i 1924. Però no fou fins el gener de 1925⁴³², amb l'inici de les *leggi fascistissime*, que l'Estat feixista començà, entre d'altres àmbits, a institucionalitzar la cultura dins els seus principis ideològics. La creació d'ens com l'INFC, l'Accademia d'Italia o la FNFIE tenien el seu origen en la reordenació institucional plantejada pels nous ideòlegs de la cultura feixista. Una nova cultura que s'inspirava en els principis que exposà Giovanni Gentile, futur director científic i autèntica *alma mater* de l'*Enciclopedia italiana*, dins el *Manifesto degli intellettuali fascisti* publicat el 21 d'abril de 1925 en la majoria de diaris italians. Manifest, exposat prèviament dins el marc del congrés celebrat a finals de març a Bolonya, i que establia les bases polítiques i culturals de la ideologia feixista. El document programàtic sobre la futura cultura feixista fou, però, durament contrarestat pel *Manifesto degli intellettuali antifascisti* de maig de 1925 promogut per Benedetto Croce i signat per intel·lectuals com Gaetano Salvemini, Giovanni Amendola, Gaetano De Sanctis i figures com Luigi Einaudi o Luigi Albertini, entre d'altres.

246

La cultura italiana entre 1925-1943, a banda de la seva especificitat⁴³³ dins el nou règim, no es pot entendre sense aquest espai de confrontació i discussió entre partidaris d'una cultura feixista *stricto sensu* i els defensors d'una alta cultura allunyada del debat caïnita. La sistematització i racionalització d'un nou ordre cultural i la recerca d'un consens dins el món intel·lectual, que no afectés al progrés científic o la llibertat d'idees i de càtedra en els sectors universitari i acadèmic, fou un dels cavalls de batalla del règim fins el 1938. La promulgació de les *leggi razziale* destruï els darrers esforços per salvar un espai lliure d'interferències polítiques que s'havien salvaguardat des de 1925. En l'àmbit de l'enciclopedisme italià d'època feixista, el clima *postmanifesti* possibilità la coexistència d'un projecte com el de l'*Enciclopedia italiana* -que trencaria el model d'una cultura genuïnament feixista- amb altres enciclopèdies 'adaptades' al nou ordre ideològic i polític del feixisme triomfant dels anys trenta, com les edicions de l'*Enciclopedia Pomba per le famiglie*, la *Grande enciclopedia Mondadori* (1927) o el *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1933-1939.

⁴³² Concretament a partir del discurs de Mussolini del 3 de gener de 1925 al Parlament, on entre d'altres es començà a albirar la desintegració del sistema polític-liberal i democràtic de l'Estat italià. Cfr. GENTILE, Emilio. *In Italia ai tempi di Mussolini*. Milano: Mondadori, 2014.

⁴³³ Per entendre la complexitat de la 'cultura fascista' i la seva validesa com a cultura o manifestació cultural és imprescindible consultar entre d'altres: ASOR ROSA, Carlo. «La cultura». A: *Storia d'Italia. Dall'unità ad oggi*, vol. IV, t. II. Torino: Einaudi, 1975, p. 1313-1583; BOBBIO, Norberto. «Cultura e fascismo». A: *Fascismo e società italiana*, a cura de Guido Quazza. Torino: Einaudi, 1973, pp. 209-246; TARQUINI, Alessandra. *Storia della cultura fascista*. Bologna: Il Mulino, 2016.

L'enciclopedisme italià entre 1925-1929 estigué condicionat per tres factors. El primer, la interpretació de la Gran Guerra i els seus efectes polítics, econòmics, socials i culturals; el segon, l'arribada i establiment del règim feixista i el tercer i, segurament, el més decisiu, l'inici de la publicació el 1929 de l'*Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. El retorn dels formats generalistes entre 1925-1929, és a dir, d'enciclopèdies generals destinades a un públic massiu amb una vocació d'instrucció nacional, fou un fenomen indissociable del nou context polític i cultural feixista. La voluntat del règim, i de les autoritats que dirigien el sector cultural des d'un punt de vista ideològic⁴³⁴, fou divulgar i instruir sobre una visió concreta de la Nova Itàlia però sobretot justificar i consagrar el feixisme. Els ideòlegs construïren un corpus ideològic que, a banda de tenir orígens *risorgimentals*, generava un seguit de dinàmiques properes a la litúrgia i al proselitisme religiós, com creu Emilio Gentile (2008b). El nou estat, com succeí amb la premsa, la historiografia o la literatura escolar⁴³⁵, intentà utilitzar i instrumentalitzar el coneixement enciclopèdic per al seu reconeixement acadèmic, tal com evidencia la gènesi de l'*Enciclopedia italiana*. La política cultural feixista buscà construir un discurs enciclopèdic confluent i equiparable a la resta de dogma polític - subministrat ja per altres canals- amb l'objectiu de sancionar gran part del seu ideari, i especialment sobre qüestions tan nuclears com la transcendència de l'experiència de la Gran Guerra en la nova configuració nacional.

247

El gènere enciclopèdic entre 1925-1929 fou un reflex fidedigne de la situació del món editorial italià durant els primers anys de l'impuls del règim feixista al sector del llibre. Els greus efectes de la crisi encara es notaven en el mercat i la demanda privada però les mesures dirigides a l'àmbit escolar, la instrucció nacional i a la política bibliotecària oferiren un nou marc de producció i col·laboració que foren molt propícies per a la subsistència de l'edició italiana i, en especial, del sector enciclopèdic. Com altres àmbits de producció cultural, els interessos ideològics i polítics del nou règim van trobar una resposta oberta i interessada del món editorial. El periclitat enciclopedisme italià del primer *dopoguerra* aprofità la nova conjuntura política i es posà al servei del nou context i discurs polític. Un discurs que requeria d'un mitjà prou reconegut i respectat com l'enciclopèdic per infiltrar-se en el teixit social, d'igual forma com ho podia fer el llibre escolar, les hagiografies polítiques o la recreació

⁴³⁴Potser el més determinant i influent durant els primers anys fou Giovanni Gentile. Per més informació, cfr. TURI, Gabriele. *Giovanni Gentile: una biografia*. Firenze: Giunti, 1995.

⁴³⁵ Per més informació, cfr. *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo : l'opera della Commissione centrale per l'esame dei libri di testo da Giuseppe Lombardo Radice ad Alessandro Melchiori, 1923-1928*, a cura de Anna Ascenzi, Roberto Sani. Milano: V&P, 2005; PISCOPO, Ugo. *La scuola del regime : i libri di testo nelle scuole secondarie sotto il fascismo*. Napoli: Guida, 2006.

històrica de signe propagandístic. Els principals títols d'aquest breu període foren reedicions d'obres tan reputades com la segona edició *rifatta* de la *Piccola Hoepli*, amb un tercer volum el 1927 i un quart, com a suplement, el 1930 o la publicació de l'*Enciclopedia moderna illustrata: dizionario universale di cognizioni utili* de Vallardi⁴³⁶ publicada entre 1924-28 en deu volums. Els anys previs al naixement de l'*Enciclopedia italiana* també foren testimoni de les dues edicions⁴³⁷ de l'*Enciclopedia Pomba per le famiglie*, editades per la torinesa Paravia comptant amb el pedigrí de les Pomba. A pesar de la recuperació i reaparició de títols tan solvents com els de la *Piccola Hoepli*, la novetat més important i significativa d'aquest període fou la publicació de la *Grande Enciclopedia Mondadori* el 1927.

La irrupció en el mercat enciclopèdic de Mondadori fou el símbol més visible de la nova etapa que estava vivint l'edició italiana. Els indicadors que expliquen aquesta nova fase són tres. Primer, fou la primera editorial a publicar una nova enciclopèdia *ex novo* (12 volums) durant la postguerra. Segon, l'obra es publicà de forma completa el 1927, en un sol any. Aquest darrer aspecte proporciona dues informacions addicionals. Primer, l'obra feia anys que s'estava gestant i produint. Segona, la publicació coincidí amb dos dels punts més àlgids de la política feixista sobre el llibre: el control del mercat editorial escolar a través del programa del "libro di stato" i els primer moviments a l'entorn d'una política dirigida al control, expurgació i substitució dels fons de les biblioteques públiques. El tercer factor, i potser el més destacat, és que Mondadori fou l'editorial més afavorida del període en qüestions com contractes estatals, subvencions i recolzament financer, així com en d'altres aspectes menys tangibles com polítiques de favors dirigides a perjudicar o no beneficiar la competència directa, com els casos de Treves, Bemporad o Sonzogno. Mondadori, en definitiva, resultà ser la prova patent de la nova relació entre el règim feixista i la indústria editorial, com defensen Pedullà⁴³⁸, Scotto Di Luzio⁴³⁹ o Guerri⁴⁴⁰. L'enciclopedisme simbiòtic (1925-1929) es distingí per dos factors. Primerament, l'absoluta sintonia i simbiosi amb el nou poder polític i, en segon terme, per la renúncia conscient a la creació d'un discurs crític amb la realitat existent. La sincronia amb el nou estat es concretà en una aproximació acrítica a la majoria de qüestions que s'incorporaren a la teoria ideològica i mitològica del discurs polític feixista. La instrumentalització i la manca de crítica quedà palesa en el revisionisme del passat més recent, especialment dels darrers temps de la Itàlia liberal, però també sobre qüestions

⁴³⁶ Coneguda també com el *Piccolo Lexicon Vallardi*.

⁴³⁷ La primera edició fou la de 1925-26. La segona de 1928-1930.

⁴³⁸ PEDULLÀ, *Op. Cit.*

⁴³⁹ SCOTTO di LUZIO, Adolfo. *L'appropriazione imperfetta. Editori, biblioteche e libri per ragazzi durante il fascismo*. Bologna: Il Mulino, 1996.

⁴⁴⁰ GUERRI, G.B., *Op. Cit.*

simbòliques per a la formació del culte *al littorio* com l'*arditismo*, el bolxevisme o la Revolució Russa.

A banda dels formats especialitzats que continuaren la publicació programada des d'època prebèl·lica, el gruix de la producció enciclopèdica del període s'inserí en els canals comercials marcats per les polítiques culturals i educatives del règim. Tret de la *Grande Enciclopedia Mondadori*, i de la reedició del *Piccolo Lexicon Vallardi*, el subgènere generalista es decantà pels petits formats (*Piccola Hoepli*, *Enciclopedia Pomba per le famiglie* i les *tascabile* Bemporad⁴⁴¹). Els formats, el preu però -sobretot- les polítiques de producció i distribució patrocinades pel nou règim condicionaren l'evolució d'un gènere que durant aquests anys depengué més de l'estímul governamental que no pas de la demanda privada. En el nou marc cultural inaugurat el 1925, pràcticament inalterat fins 1940, l'enciclopedisme generalista se segmentà, encara més, assumint en alguns casos la filosofia d'un gènere *à la carte*. Els petits formats es dirigiren al consum familiar i escola, ja que l'adaptació condicionà de forma decisiva el nivell i orientació dels seus continguts. El coneixement enciclopèdic perdé rigor i qualitat acadèmica en favor d'una nova sistematització de la informació basada en les disciplines dels programes educatius dels governs feixistes.

L'esperit d'adaptació i simbiosi als nous reptes i necessitats de la societat italiana de mitjan de la dècada de 1920 es troba resumit en el prefaci d'una de les enciclopèdies més representatives del moment, l'*Enciclopedia Pomba per le famiglie*, edició de 1925-1926:

“Una enciclopedia di non grande mole, di prezzo moderato, densa di contenuto, ricca di illustrazione è ciò ch'essa domanda [...] una vasta classe di media cultura, avida di conoscere ed assillata dai problemi della vita, che non può legger un libro su ogni argomento ... eppure il suo crescere di numero, la sua elevazione, la sua stessa impazienza superficiale sono la forza, la speranza, l'indice della civiltà delle nazione ...], è ciò che l'opera da noi presentata si è proposta di essere: un buon amico delle risposte coscienziose e sicuri e vivaci, che sappia dare a tempo un consiglio o fare una raccomandazione; che non si trove a disagio nè col dotto nè col profano, ma nella sua semplicità sapiente abbia un segreto per tutti”.⁴⁴²

⁴⁴¹Entre 1925 i 1929, Bemporad no reedità cap *tascabile*. La dotzena edició sortí el 1930, l'anterior era de 1922.

⁴⁴²Extret de: “Al lettore” dins *Enciclopedia Pomba per le famiglie*. Torino: UTET, 1925.

5.2.3 1929-1936: L'enciclopedisme, entre la militància i el 'consenso'

1929 inicia la segona fase del *Ventennio* feixista, que va dels *Patti lateranensi* de febrer de 1929 a la proclamació de l'imperi el maig de 1939. Considerada la plenitud feixista, i definida per Renzo De Felice com 'gli anni de consenso'⁴⁴³, aquesta fase fou testimoni d'una política menys bel·ligerant vers la dissidència política i més activa en la recerca d'un consens cultural. Malgrat la crisi de 1929, el règim esmorteí els seus efectes a través del control estatal en la totalitat dels àmbits econòmics i socials, passant d'una economia liberal a una de dirigista i centralitzada. Intervenció estatal totalitària que, segons Sergio Romano⁴⁴⁴, proporcionà a les classes mitjanes i urbanes tota una sèrie d'avantatges materials (laborals, educatives, etc.) i immaterials (prestigi nacional, orgull patri, etc.) que les va convèncer per combregar amb la litúrgia feixista i participar de l'organització del nou estat, elements que assegurarien el seu consens amb el règim, atorgant-li una gran legitimitat durant anys. Una de les claus de l'èxit de la comunió i consens social en la dècada de 1930 fou el que Pierre Milza anomenà 'pace civile'. Una pau social en la que, sens dubte, jugà un rol primordial la signatura del Concordato, amb el qual el món catòlic es sentí cridat a la participació en la construcció de la nova Itàlia feixista. Una adhesió que en termes de política cultural tindria un pes fonamental en la construcció del mite del 'consens' defelicià.

En el sector editorial italià, i especialment en l'enciclopedisme, la publicació el març de 1929 del primer volum de l'*Enciclopedia italiana* marcà un punt d'inflexió fonamental, fou l'expressió d'una nova època en la cultura italiana. Considerada culturalment com "*la più grande impresa italiana del Novecento*"⁴⁴⁵, la *Treccani*⁴⁴⁶ contribuí a la construcció d'una imatge determinada, que no idèntica, de l'estat i de la cultura feixista. Una obra on col·laboraren intel·lectuals i acadèmics amb punts de vista polítics i culturals diversos però que evidenciava el consens existent sobre la posició que devia representar dins la cultura italiana, malgrat que Giuseppe Bottai hi veiés l'expressió d'una "*rivoluzione intellettuale e spirituale*"⁴⁴⁷. La publicació de l'*Enciclopedia italiana* fou una de les expressions més unànimes de suport del sector editorial amb el règim. Una comunió, que segons Ciarlantini (1932, 255), es palesa pel fet que "*gli editori italiani si schierano oggi, con le falangi fasciste,*

⁴⁴³ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il duce. Gli anni del consenso (1929-1936)*. Torino: Einaudi, 2007

⁴⁴⁴ ROMANO, Sergio. *Storia d'Italia dal Risorgimento ai nostri giorni*. Milano: TEA, 2004.

⁴⁴⁵ SIMONETTI, *Op. cit.*, 1247

⁴⁴⁶ Denominació que sol rebre l'*Enciclopedia italiana* en els cercles o àmbits bibliogràfics.

⁴⁴⁷ En paraules de Gentile, citat a: TRONFI, Lorenzo. "*Il primato*" di Giuseppe Bottai (1940-1943). Pisa: Moderna edizioni, 2011, p. 86.

*nella celebrazione del Decennale ... e sono orgogliosi di presentare ... il risultato dell'opera svolta durante due lustri di intenso lavoro [...]”.*⁴⁴⁸

La dècada de 1930 fou testimoni de la confluència de tres fenòmens que donaren a l'edició italiana una empremta molt peculiar. Els reajustos de la indústria pels durs efectes de la crisi se sumaren als problemes financers que hagueren d'afrontar firmes tan insignes com Treves, Bocca o Bemporad, i que en alguns casos suposà la seva desaparició o fusió amb altres cases. Malgrat no ser objecte de l'estudi actual, és interessant copsar com el règim, i en aquest cas algunes de les figures més destacades del món de la cultura -com Gentile-, jugaren un rol determinant en la nova reordenació del sector, com per exemple el món de l'edició florentina⁴⁴⁹. La reorganització del mapa editorial coincidí amb l'emergència d'una sèrie de firmes petites que apostaren als seus catàlegs per la nova literatura, sobretot nordamericana, que començava a envair Europa i infiltrar-se paulatinament a Itàlia. L'entrada i consum de nous models literaris posà de manifest que el règim era permeable a les novetats editorials per l'autonomia que havia concedit al món del llibre perquè, com diria M. Simonetti (1993, 1255) “*per quanto si indirizzava ad un pubblico più ristretto di quello dei quotidiani*”. Pedullà (1997), com Simonetti (1993), considera que el règim estava obsedit amb el control de la premsa i que ja havia aconseguit les seves fites destinades a l'educació nacional, com bé palesa la campanya del “Libro e moschetto”. La permissivitat amb un cert tipus de literatura o manifestació cultural no impedí que el règim seguís dirigint polítiques culturals i campanyes educatives destinades a bastir un discurs militant, acrític i propagandístic. El consum de nous models literaris era el reflex de les noves inquietuds i, en definitiva, dels canvis que s'estaven produint a nivell cultural a Itàlia. El reconeixement d'aquesta situació palesa la confluència dins el panorama cultural italià d'una militància cultural en pro d'uns valors de construcció i reafirmació feixistes i la irrupció d'una sèrie d'expressions culturals que, sense trencar el monopoli cultural del règim, posarien en dubte determinats postulats maximalistes sobre la seva autarquia en aquest àmbit, i atorgarien valor argumental i pes específic a la idea del consens cultural, tal com el plantegen alguns especialistes com Turi⁴⁵⁰. Un consens real o virtual en el si dels àmbits acadèmics, intel·lectuals i editorials que quedà esberlat totalment per la promulgació de les lleis racials al setembre de 1938.

251

⁴⁴⁸ CIARLANTINI, F. «Gli editori italiani nel Decennale». A: *Giornale della libreria*, 44, 28 ottobre, 1932, p. 253-282.

⁴⁴⁹ Sobre les relacions entre Giovanni Gentile i l'edició florentina, cfr. PEDULLÀ, G. *Il mercato delle idee: Giovanni Gentile e la casa editrice Sansoni*. Bologna: Mulino, 1986 ; *Paggi e Bemporad, Op. Cit.*203203

⁴⁵⁰ TURI, Gabriele. *Il fascismo e il consenso degli intellettuali*. Bologna: Il Mulino, 1980.

L'enciclopedisme italià dels anys previs a 1940 o a la Segona Guerra Mundial posa de manifest la dualitat o la coexistència de dos aproximacions al món del coneixement i de la seva formulació discursiva. La primera de les visions està íntimament lligada als postulats feixistes, així com a la seva justificació històrica i nacional. La segona línia o discurs enciclopèdic, sense qüestionar obertament els principis rectors i fonamentals del règim, cerca o vol ser l'expressió ideal d'un enciclopedisme com a projecte de construcció cultural d'un determinat espai o realitat històrica i nacional. La primera línia, majoritària, estava representada per títols com la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* o el *Dizionario di cognizioni utili* de l'UTET mentre que la segona, extraordinària i excepcional, està representada per l'*Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*.

5.2.3.1 *Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*

La transcendència i l'impacte en la cultura italiana de l'*Enciclopèdia italiana di lettere, scienze ed arti* com artefacte i producte cultural de primer ordre i manifestació política d'un context determinat, permet una gran varietat d'aproximacions analítiques. Primera, fer una diagnosi del món intel·lectual i acadèmic de la Itàlia feixista. Segona, analitzar la presència d'un cert consens en el món de la cultura, és a dir, si existien o no les “*due anime*” feixistes. Tercera, estudiar el seu rol com instrument de les polítiques culturals del règim, junt amb els programes educatius per a l'adoctrinament, i en últim terme identificar el paper de l'enciclopedisme com a manifestació cultural.

Turi⁴⁵¹, com ja s'esmentava a la metodologia, ha estudiat de forma molt rigorosa les tres primeres aproximacions. La seva obra exposa de forma exhaustiva la gènesi, l'evolució i el procés de producció intel·lectual en relació amb el context polític i cultural imperant, amb una mirada molt interessant al rol censor de l'Església catòlica. Turi, però, tracta de forma molt superficial la funció del gènere en la construcció d'un discurs específicament ideat i concebut per a usos polítics i tampoc ofereix un estat de la qüestió o aproximació històrica del gènere italià, almenys des del seu despertar vuitcentista. Se centra en l'*Enciclopedia italiana* com a expressió i resultat de la voluntat intel·lectual i política, com a fita d'una nova etapa, sense entrar en detall en les bambolines, en la filosofia que embolcalla el discurs i el coneixement enciclopèdic, que són els que li atorguen l'especificitat i valor en el món de la cultura.

⁴⁵¹ TURI, *Op. Cit.*, 2002.

5.2.3.1.1 Gènesi, filosofia i model del projecte enciclopèdic

“Cosa modesta come tutto ciò che si poteva concepire in quel tempo di smarrimento politico”.⁴⁵²

Giovanni Treccani, promotor i principal mecenes del projecte enciclopèdic⁴⁵³, explicità en poques línies el context en què es concretaren les premisses de la nova enciclopèdia. La idea de crear una gran enciclopèdia nacional circulava de feia temps -abans de l'inici de la guerra- en els cercles intel·lectuals i acadèmics. No fou fins 1919 i arran de la victòria, que alguns intel·lectuals -entre ells Ferdinando Martini- destacaren la voluntat de construir una enciclopèdia que ajudés a consolidar i teixir en l'imaginari col·lectiu aquells trets identitaris que havien estat latents durant el conflicte i que trobarien un punt d'eclosió amb la victòria de 1918. A banda de fornir a la cultura italiana d'una enciclopèdia que s'erigís com a monument de les gestes culturals i històriques de la nació com a vencedora de la guerra, l'obra serviria per posar Itàlia a l'alçada d'altres potències culturals, o com afirmà Martini⁴⁵⁴ “*di dare all'Italia, che non l'ha una Enciclopedia nazionale come l'hanno la Francia, l'Inghilterra, la Germania e persino la Spagna*”. Ferdinando Martini explicitava en la seva carta a Alessandro Donati dos dels factors que explicaven la necessitat de produir una obra d'aquestes característiques: la consciència de la importància d'una obra d'aquestes característiques dins el corpus cultural d'una nació i la sensació d'un ‘ritardo italià’ respecte la resta de potències enciclopèdiques.

La voluntat de construir una enciclopèdia com a instrument d'autoafirmació nacional no fou exclusiva d'Itàlia. El 1918 Alexander Bogdanov, erudit, ideòleg de la *Proletkult*⁴⁵⁵ i defensor de la destrucció de la ‘antiga cultura burgesa’ en pro de la creació d'una cultura proletària

⁴⁵² Citat a: TRECCANI, G. «Discorso in occasione della presentazione al duce dell'ultimo volume dell'Enciclopedia, 26 d'octubre de 1937» A: TRECCANI, G. *Idea, esecuzione, compimento*. Milano: Bestetti, 1939, p. 91.

⁴⁵³ És interessant fer constar que Turi en la majoria de referències sobre l'*Enciclopedia italiana* la citi com l'enciclopèdia «gentiliana» pel pes cabdal que tingué Giovanni Gentile en la concepció i producció de l'enciclopèdia.

⁴⁵⁴ Citat a: TURI, *Op, cit.*, p. 22.

⁴⁵⁵ La *Proletkult* o *proletárskaya kultura* (cultura proletària) fou el terme que es designà tant el moviment cultural de matriu bolxevic sorgida després de la Revolució russa, com la institució artística que sorgí a redós del procés revolucionari, formada per multitud de associacions culturals i artistes, sobretot d'avantguarda. Focalitzada en les arts visuals i la literatura, el moviment es marcà com objectiu trencar i abjurar de les tradicions i moviments artístics anteriors. La missió principal de la Proletkult era la creació de noves formes i estils artístics inspirats en la societat industrial del moment.

stricto sensu defensà la necessitat de crear una enciclopèdia obrera sota el pretext que ‘la història ha demostrat que cada classe ha creat la seva enciclopèdia’.⁴⁵⁶

La gènesi de l'*Enciclopèdia italiana* fou el fruit de la unió de dues idees recurrents de la primera postguerra. Primera, la necessitat de reafirmar la potència italiana amb la creació d'una enciclopèdia que aglutinés la *summa* de les fites culturals de la nació en relació a la resta de potències del moment. Un monument a l'orgull patri i a les glòries de la cultura i la política italiana en un ambient polític i social convuls, però que responia a una atmosfera de reivindicació nacional per la victòria com a prova i resultat d'haver superat un moment transcendental en la història d'Itàlia. La nova era requerida una enciclopèdia, com la *Pomba* de 1848, que sintetitzés el moment històric. Una idea expressada per Treccani (1939, IX) quan afirmà que “*ad ogni movimento nazionale concluso, si è sempre sentito il bisogno di questo esame delle proprie possibilità culturale*” i que lliga amb el pensament de Bogdanov i de Queneau, entre d'altres. El segon leitmotiv, i que planteja diverses interpretacions, incloïa la necessitat d'afirmar la cultura italiana davant el món, però sobretot de reivindicar-la per a la pròpia societat italiana, veritable receptora del discurs d'una nova enciclopèdia *ad hoc*. L'enciclopèdia fou concebuda, en definitiva, com un instrument per mantenir i lluitar en favor d'una pau social que es basés en l'establiment d'una sèrie de valors per consolidar idees com nació i cultura nacional, que havien trigat a constituir-se de forma reeixida i completa després de 1861.

Els anys de la primer *dopoguerra* foren molt durs per al món de l'edició, i encara més per al gènere enciclopèdic, situat en una cruïlla històrica pel que feia a la seva redefinició en termes de missió i objectius. Malgrat la positiva acollida del món acadèmic, el projecte de Martini per a una *Enciclopedia italica* també requerida d'un ampli suport financer que no es concretà fins 1922. Martini, amb el consell de Bonaldo Stringher -governador de la Banca d'Itàlia-, cedí la iniciativa del projecte a un consorci editorial encapçalat per una firma de primera magnitud, que en aquest cas va recaure sobre A. F. Formiggini, editor i figura preeminent de l'edició italiana i *alma mater* de la revista *L'Italia che scrive*, que fou punt de referència de la bibliografia i de l'estudi del món del llibre a Itàlia. La menció a Formiggini, malgrat el seu pas fugaç en el projecte de l'*Italiana*, és primordial per entendre el rerefons ideològic, polític i cultural que impregnà el projecte enciclopèdic. Turi (2002, 27) considera que l'elecció de Formiggini com a coordinador de la futura enciclopèdia fou “*la via per la quale l'idea passerà a Gentile*”.

⁴⁵⁶ Citat a: KASSOF, Brian. «A Book of Socialism: Stalinist Culture and the First Edition of the Bolshaia sovetskaia entsiklopediia». A: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 6, 1. 2005, p. 57.

La 'via per la qual' el projecte passà de mans de Formiggini a Gentile il·lustra els canvis polítics que tingueren lloc a Itàlia entre 1922 i 1925. L'evolució en la forma d'entendre la cultura, els valors que la fonamentaven, i els mitjans pels quals es vehiculava són la mostra dels nous paradigmes en la Itàlia feixista. La projecció de la cultura italiana a l'estranger, així com la de consum propi, duta a terme per Leonardo -ara en mans de Gentile- i impregnada de la línia de propaganda nacionalista diferí totalment de l'extint Istituto per la Propaganda della Cultura Italiana que dirigia el defenestrat Formiggini. Gentile, amb l'aixopluc del règim, aconseguí supervisar la major part de les polítiques culturals i educatives endegades pel nou estat. El control de la nova estructura, i sobretot del discurs oficial sobre el que se sustentava, l'ajudà a adaptar les anteriors institucions de promoció i propaganda cultural com organismes al servei absolut del règim feixista. Conscient que A.F. Formiggini personificava una tebior sospitosa amb els nous ideals, Gentile optà per enviar-lo a l'ostracisme amb moviments com la superposició del Leonardo sobre l'antic IPCI, desnaturalitzant les funcions de la institució i obligant-lo a dimitir, materialitzant *de facto* la seva defenestració. La 'marcia sulla Leonardo'⁴⁵⁷ resumeix i exemplifica la substitució d'un paradigma cultural de tall liberal per un de feixista, on imperà una visió més nacionalista que no pas patriòtica, en el sentit més ampli del terme. Formiggini representava uns valors excessivament despolititzats i absents de qualsevol militància que contrastaven amb la nova realitat feixista, encara en construcció, que no reclamava un posicionament d'adhesió absoluta (almenys fins 1938) però sí acrítica.

Analitzat des d'una perspectiva del gènere, la *Grande enciclopedia italiana* -tal com la concebé Formiggini-, no la devia dirigir ni un polític ni un filòsof. Considerava que per aconseguir que l'obra fos un "*specchio completo e obiettivo dello stato presente della nostra cultura*"⁴⁵⁸, devia dirigir-la un bibliotecari o bibliògraf com el prestigiós Giuseppe Fumagalli, que s'interessà pel projecte ja el 1921 i que seria l'escollit per l'editor romà per encapçalar l'empresa. Projecte que anys més tard abandonaria per les pressions de Gentile i les defeccions de Martini, que més tard s'acabaria incorporant al nou projecte de l'*enciclopedia gentiliana* quan Treccani es féu càrrec del mecenatge.

El pas de la *Grande enciclopedia italiana* a la *Italiana* de Treccani podria considerar-se un tema menor o episòdic. Però resulta molt revelador pel que fa als veritables objectius polítics i culturals, i de la importància atorgada pel règim a una enciclopèdia d'aquesta índole. En

⁴⁵⁷ L'expressió és del propi Formiggini, i el cas sobre la Leonardo i la seva defenestració la desenvolupa en: FORMIGGINI, A.F. *La ficozza filosofica del fascismo e la marcia sulla Leonardo. Libro edificante e sollazzevolle*. Roma: Formiggini, 1923.

⁴⁵⁸ Citat a: TURI, G. *Op. Cit.*, 1995, p. 360.

aquest sentit, el frustrat pas d'A.F. Formiggini pel projecte de la futura *Enciclopedia italiana di scienze, arti ed lettere* proporciona tres conclusions.

- Primera, la seva substitució per Gentile ofereix un contrapunt curiós ja que el substituï un prestigiós filòsof que ocupava grans responsabilitats polítiques dins el règim.
- Segona, el projecte enciclopèdic concebut des del món acadèmic i cultural i de l'àmbit editorial privat acabà absorbit el 1933 per les polítiques culturals del règim de forma indissoluble, i més important, acabaria sostingut i finançat via pressupost amb càrrec a una societat⁴⁵⁹ creada *ad hoc* amb l'Estat com a soci majoritari.
- Tercera, Formiggini no abandonà el gènere enciclopèdic. El 1930 la seva firma, amb la seva supervisió directa, inicià la publicació de l'*Enciclopedia delle enciclopedie*, que fou concebuda com una col·lecció de monografies especialitzades amb voluntat enciclopèdica, és a dir, per cobrir totes les disciplines del saber. El projecte formigginià no era nou. Durant l'últim terç del segle XIX, firmes com Treves o Vallardi ja havien publicat *collane* o *biblioteche* monogràfiques, de les quals la més prestigiosa i renombrada fou la dels *Manuali Hoepli*.

256

5.2.3.1.2 Monument cultural del feixisme o enciclopèdia ideal?

Turi manté una posició equidistant respecte el dilema plantejat. Per una banda no dubta a afirmar (1997, 38) que “*la nascita della Enciclopedia e l'indirizzo da essa rappresentato non fossero frutto esclusivo di un'iniziativa individuale, ma rintrassero in un più vasto programma di politica culturale sostenuto dal fascismo*”. Però, en canvi, línies amunt (1997, 37) considera que “*l'opera di acquisizione del consenso degli intellettuali svolta da Gentile fu funzionale alla necessità politica dal regime di chiamare a raccolta le disperse forze liberali dopo la crisi Matteotti*”. L'especialista no veu casual que l'anunci del naixement de la publicació (18 de febrer de 1925) es fes poc després del famós discurs de Mussolini del 3 de gener de 1925, que De Felice (2007, 21) considera com “*l'atto costitutivo del fascismo come regime autoritario*”, o que l'enciclopèdia s'inserís en el programa de creació i/o reforma d'institucions culturals que definirien i durien a terme les polítiques culturals del règim, com

⁴⁵⁹ El 1933, i davant la negativa de la família Bocconi -propietària de l'Anonima Libreria italiana (una de les firmes de la Societ  Treves-Treccani-Tumminelli)- per una ampliació de capital, Treccani demanà la intervenció estatal, qui a través d'un Reial Decret (R.D.L. 24 gennaio 1933 n. 669) cre  Istituto della Enciclopedia Italiana. El mateix decret establia que l'Istituto es feia càrrec de “*il compendio di tutte le attività relative all'impresa della Enciclopedia*”, reservava el patronatge de l'empresa a la figura del rei i el més important, feia entrar a cinc institucions públiques (el Banco di Napoli, el Banco di Sicilia, el Monte dei Paschi di Siena, l'Istituto Nazionale delle Assicurazioni i l'Istituto Poligrafico dello Stato) en el consell gestor amb l'obligació de comprar participacions per un valor de 5 milions de lires cadascuna.

l'Istituto fascista di cultura⁴⁶⁰ (creat el 29 de març de 1925) o l'Accademia d'Italia (creada el 7 de gener de 1926).

La principal qüestió sobre la que pivoten la majoria d'interpretacions sobre l'obra la resumeix Turi (1997), de forma molt diàfana, quan afirma que l'*Enciclopedia italiana* no fou sols una aspiració o un desig per representar el saber en clau nacional sinó que també fou la conseqüència de que el nou règim es definís com a nacional. En aquesta darrera premissa es podria intuir la necessitat que tingué el règim per fixar, via discurs enciclopèdic, l'assoliment definitiu del caràcter nacional d'Itàlia, aconseguit en gran part per la victòria a la Gran Guerra, i sobretot a través de la nova realitat política que representà el feixisme. Les conclusions de Turi sobre la gènesi de l'obra incideixen en la idea que l'*Enciclopedia italiana* fou un artefacte cultural concebut, produït, difós i, fins i tot, rebut per la societat italiana en un marc mental dual. Una dualitat que contenia dues idees o filosofies contraposades. En la primera, l'enciclopèdia es concebia com l'expressió ideal del gènere, que buscava crear i posar a disposició de la societat una visió ponderada i mesurada de la contribució italiana a la història de la cultura i la civilització universal. La segona idea consistia a crear una enciclopèdia com a monument al nou règim. Aquesta idea contenia dos elements. Per un costat es volia oferir una visió en clau nacionalista dels continguts més recents relacionats amb la trajectòria del país que avalessin l'arribada del feixisme al poder i, de l'altre, es necessitava un gènere com l'enciclopèdic per a construir una imatge determinada de la nova realitat del país. A pesar de la dualitat, la missió, funcionalitat i expressió del saber estigué absolutament condicionada pel context polític del feixisme. Una de les fonts per copsar aquest esperit dual, a banda del propi contingut expressat en les qüestions o disciplines més delicades, és el prefaci de l'enciclopèdia elaborat amb tota seguretat -malgrat no estar firmat- per Giovanni Gentile.

El discurs de Gentile que defineix i justifica el projecte enciclopèdic de fita nacional d'alta volada es basa en tres idees. La primera, resumida en la frase "*dotare la cultura nazionale di una enciclopedia universale*", evidencia la concepció i caràcter dual de l'enciclopèdia però exhibeix les paradoxes de la seva missió i objectius. Segons Turi i altres especialistes⁴⁶¹ -com es desprèn de l'anàlisi dels continguts més controvertits-, l'aspiració de Gentile era convertir l'*Enciclopedia italiana* en una enciclopèdia nacional per inserir-la com a tal en el si de la

⁴⁶⁰ Més tard s'anomenaria Istituto nazionale di cultura fascista.

⁴⁶¹ La bibliografia o la nòmina d'especialistes que han tractat l'Enciclopèdia des d'un punt de vista crític és nombrosa, però destaquen entre d'altres: CAPPELLETTI, V. «*Il problema dell'Enciclopedia*». A: *Civiltà delle macchine*. 1962, 6, p. 93-100; PIRRO, V. «*Il fascismo com "terza via" nell'Enciclopedia Italiana*». A: *Nuovi studi politici*, 1982, 12, 1, p. 63-76; MOZZATI, M. «*Gli intellettuali e la propaganda del regime*». A: *Le guerre coloniali del fascismo*. Bari, 1991, p. 99-111.

cultura universal i oferir una visió canònica i autoritzada del passat recent d'Itàlia a través de l'òptica present de la nova era feixista. La segona idea demostra que la creació de la nova enciclopèdia es revestí d'una aurèola de missió nacional. Una missió amb dos objectius complementaris i indissociables. El primer era posar de manifest que el 'genio' italià -tal com el defineix- era capaç d'inventariar el seu patrimoni històric, artístic i cultural a través d'una enciclopèdia que, aquest cop sí, estigués a l'alçada de la resta d'enciclopèdies europees. El segon objectiu era demostrar que el nou esperit que amarava el poble italià, i en aquest cas la seva intel·lectualitat, en aquesta missió transcendental era el fruit d'una nova era que s'inicià amb l'arribada del feixisme al poder. Gentile uneix en un sol argument la idea que la gènesi d'una nova enciclopèdia és el fruit d'un nou paradigma en la història d'Itàlia, com a poble i com a nació. Nació que entra en una nova era de la seva història, tant per la victòria en la guerra mundial com, sobretot, pel nou règim feixista. Gentile, en definitiva, justifica el naixement d'una nova enciclopèdia com l'instrument, la clau de volta, per reinterpretar el passat més recent i validar el nou present, i futur.

258

Durant la seva exposició, usa algunes de les argumentacions que empraren, en el seu moment, els impulsors d'altres projectes enciclopèdics com Treves o Martini. Gentile cita conceptes com "utilitat", "nova era", "patrimoni", "*genio* italià", "necessitat informativa" o "cultura" per justificar la nova enciclopèdia. Com es reitera en les conclusions finals, Gentile construeix un discurs invers al de Raymond Queneau per justificar la necessitat d'una nova enciclopèdia. Queneau es fixà en la *Britannica* de 1910-1922 per afirmar que les enciclopèdies eren el monument a la completesa d'una civilització. Les definí com la plasmació d'una cultura finida i immutable més que com organismes vius que justificaven la nova realitat de la qual sorgien. Gentile, per contra, reafirma el rol de les enciclopèdies com la mostra del fet que la cultura que les crea (o de la què emanen) està viva i en plena transformació. Per al filòsof, el dinamisme, canvi o l'evolució d'una societat són els factors que reclamen un nou discurs enciclopèdic que les interpreti, a elles mateixes i al seu entorn. Queneau i Gentile, tanmateix, no diferien tant en les seves conclusions o idees. En ambdues línies argumentals es detecta que les enciclopèdies es conceben com a testimoni d'un temps i d'un context concret i que Queneau les considerava finites, mentre que per a Gentile són una fita més en l'evolució cap a la plenitud ideal de la civilització, en aquest cas, la italiana.

Un tema tangencial és el de si les enciclopèdies es converteixen o s'han de convertir en la carta de presentació del nou paradigma que les justifica. Gentile intenta presentar la magnitud de l'empresa a través d'altres paràmetres que no la simple propaganda envers el règim feixista. Malgrat que en moments es detecta el seu idealisme sincer -segons Turi (2002)- per

evitar caure en la complaença del règim, el director científic no evita que el seu pròleg presenti l'obra com l'expressió directa del nou paradigma polític imperant. Un règim que pretén dotar la cultura italiana d'un referent canònic sobre el coneixement propi i universal, i que el director científic vincula i inscriu en la nova política educativa i cultural del règim iniciada en 1923, i ratificada el 1925.

El recorregut discursiu fins aquest punt és llarg. Gentile traça un fil invisible des de les beceroles de l'enciclopedisme italià fins al seu present, fent una breu referència a la seva evolució durant el segle XIX, destacant l'absència d'una producció autòctona, amb l'excepció de la *Pomba* que situa com a punt de partida d'un gènere genuïnament italià. Respecte la producció posterior, i malgrat el segell italià, afirma que el gènere autòcton no aconseguí mai estar a l'alçada de la resta de potències enciclopèdiques. Les raons no foren ni la manca de qualitat dels autors o col·laboradors ni l'absència d'un rerefons cultural, sinó "*il dispregio dei manuali e delle enciclopedie*" que es respirava en els cercles acadèmics i intel·lectuals, que el consideraven un gènere menor pel fet que no requeria ni "sapere e ingegno". En aquest sentit, Gentile considera que el nou règim ha estat el gran impulsor d'una eina capaç d'interpretar i transcriure de forma acurada la cultura i el desenvolupament científic, així com el valedor d'una obra col·lectiva de factura estrictament italiana. Aquest darrer aspecte reitera el caràcter dual i, es podria dir, contradictori de l'obra, com abans s'esmentava, ja que Gentile usa el concepte d'universalitat per mostrar els triomfs de la *rivoluzione* feixista, tal i com es demostra en l'afirmació que "*il nuovo spirito esplosivo con l'avvento del Fascismo che scosse idee e sentimenti [...] passione inestinguibile di rinnovamento e affermazione delle potenze dell'Italia nel mondo.*" Gentile ho clarifica més endavant quan afirma que la potència interior, intel·lectual i moral és la base perquè una nació com la italiana pugui lluitar, defensar-se, expandir-se i sobreviure. Gentile ja enuncia alguns dels preceptes que reproduirà el nacionalisme de matriu imperialista que ja defensa, i defensarà, el règim quan dicti la seva futura política exterior.

La manifesta dualitat que expressa sobre el concepte ideal d'enciclopedisme i el seu ús com artefacte cultural en un context històric i polític determinats és un dels elements més interessants del discurs de Gentile sobre la nova enciclopèdia. Evocar conceptes o idees com universalitat o civilització universal per acabar reduint o adaptant el seu ús en clau nacional per explicar o interpretar una realitat determinada és, com planteja Turi (2002), certament paradoxal. L'elasticitat conceptual i la diversitat d'elements que formen l'enciclopedisme de Gentile evidencien contradiccions i ambivalències. No sols per l'enumeració de funcions substancials i culturals de l'obra, sinó per l'excessiva amplitud de les seves fronteres

conceptuals. Gentile creu que una enciclopèdia s'ha d'inserir en el corpus universal del coneixement com “*l'espressione del pensiero di un popolo e di una epoca, e degli elementi positivi, vitali e attivi di questo pensiero*”. Més endavant explicita, però, que una enciclopèdia també té com a missió representar i *revifar* aquell passat dins els interessos actuals. Les afirmacions de Gentile expressen contradicció. El positivisme que reclama com element essencial del discurs enciclopèdic no coincideix amb la missió *revifadora* que també li atorga línies avall, i els ‘interessos actuals’ -interpretats com a context- justificarien per a Gentile que el feixisme reivindicés els fets de la història italiana més recent com a font d'autojustificació política.

El desenvolupament teòric d'aquest segon element confirma que el nou paradigma, com la seva futura expressió enciclopèdica, vol definir el present i construir un futur amb elements d'un passat memorable i bastir una nova història, on el poble italià es doni a conèixer com una potència més en el si de la resta de nacions. L'enciclopèdia com a paradoxa o cruïlla del moment històric i cultural que viu Itàlia és evident. Gentile, malgrat les obligades sinèrgies i inèrcies del context polític i cultural feixista, busca trobar un punt de reunió, un espai de confluència i de concòrdia on les diferències i les divisions en el si de la societat italiana es dilueixin pel propi pes de la missió. Gentile considera que el projecte d'una nova enciclopèdia és una “*specie di esame della cultura nazionale*”, i per això fa una crida a participar en la construcció d'un monument que pugui “*illustrare il nostro paese e il nostro tempo*”.

5.2.3.1.3 *Concordia discors*: la clau de volta gentiliana

El nou projecte, considerat iniciàtic, permet a Giovanni Gentile presentar el *concordia discors* com el leitmotiv i esperit de la nova enciclopèdia que representa la nova Itàlia. Conscient de les ferides i les divisions encara existents en el si de la societat, així com dins els cercles acadèmics i intel·lectuals, concep la producció enciclopèdica com un projecte que aglutini les forces intel·lectuals en favor d'una reconciliació cultural i social. El director científic afirma amb orgull que ha aconseguit reunir per al projecte “*tutti studiosi d'ogni scuola e indirizzi*” sota una “*grande morale concordia*”. Concòrdia basada en el rebuig d'apriorismes o intoleràncies vers doctrines, idees o persones. El *concordia discors* invocat com l'esperit que amara el nou discurs enciclopèdic és -sens dubte- la pedra angular del nou enciclopedisme italià, que té com a objectiu generar un nou discurs culte, renovador i fruit, sobretot, de les diferents escoles i orientacions polítiques que impregnen el teixit intel·lectual i cultural de la nova Itàlia. La menció i exposició detallada del que ha de suposar la posada en pràctica d'aquesta filosofia de la concòrdia no sols es troba expressada de forma etèria al pròleg. Les

mencions al pròleg del *concordia discors* no són l'expressió o un decàleg de bones intencions. L'esperit de respecte i tolerància que ha d'imperar en les relacions entre col·laboradors, els diferents continguts i, fins i tot, el llenguatge a emprar en la redacció de les entrades es troben perfectament descrites i exposades al document *Avvertenze ai collaboratori*, que es facilità als col·laboradors quan entraven a formar part del projecte enciclopèdic.

La importància atorgada a les qüestions relatives a l'ambient de concòrdia intel·lectual i el respecte als continguts a mantenir durant la producció enciclopèdica era primordial i així queda palès, ja que figuren explícitament als primers articles de les *Avvertenze*. L'article I adverteix sobre l'ús de qualsevol forma d'aproximació subjectiva a la matèria tractada i recomana un estil sobri i simple⁴⁶². L'article II també és explícit: “*Sono dall'Enciclopedia bandite le polemiche; e ogni discussione vi dev'essere mantenuta nei termini di un dibattito di tesi puramente ideali.*”⁴⁶³ El primer paràgraf del article III rebla el clau en aquesta línia: “*delle materie religiose è filosofiche, morali e politiche gli scrittori [...] avran curan di parlare con rispetto assoluto dell'altrui pensiero e coscienza [...]*”.

En definitiva, de les afirmacions extremes de Turi així com de les idees expressades pel propi Gentile i del 'llibre d'estil' sobre el concepte del *concordia discors* es desprèn que aquest fou una de les idees motrius de l'*Enciclopedia italiana* i, en gran part, una de les raons del seu èxit.

5.2.3.1.4 Influència en el panorama enciclopèdic italià d'entreguerres

Malgrat que en el capítol següent s'analitzen amb detall els continguts relacionats amb la Gran Guerra a l'*Enciclopedia italiana*, s'ha considerat oportú incloure un subapartat a mode de conclusió per dues raons. La primera vé determinada per la seva importància i influència en el gènere d'entreguerres. La segona per la seva consideració (Turi, 2002) com l'empresa cultural més important del feixisme.

L'*Enciclopedia italiana* com fenomen cultural i símbol d'una època cabdal per a la història d'Itàlia ha generat nombrosos estudis i anàlisis des dels inicis de la seva publicació el 1929. La pràctica totalitat ha destacat el seu caràcter com a mirall⁴⁶⁴, com a reflex diàfan d'un moment únic i transcendental en la història italiana contemporània. La principal conclusió, present en la majoria de les anàlisis especialitzades, defineix l'obra en tres plans separats però

⁴⁶²“*evitando al possibile ogni forma subietiva che dia rilievo alla persona di chi scrive e adoperando uno stile semplice e sobrio.*” Citat a: «Articolo I. Avvertenze ai collaboratori». A: *Enciclopedia italiana delle arti, scienze e lettere*. Roma: la Enciclopedia, 1925, p. II.

⁴⁶³*Ibid.*, p.II.

⁴⁶⁴Amb explícit paral·lelisme al concepte d'Alain REY expressat a la seva obra *Miroirs du monde*, *op. cit.*

complementaris. En un primer estadi, i coincidint en part amb Turi, consideren que la *Treccani* fou una de les expressions i projectes culturals més reeixits del feixisme. A banda del projecte cultural com a obra col·lectiva -'prodotto del genio italiano'- els especialistes consideren que els continguts de l'enciclopèdia van proporcionar una interpretació *ad hoc* del nou paradigma polític, malgrat la filosofia idealista i positivista que l'amarava. En un darrer nivell, algunes anàlisis -les poques⁴⁶⁵- afirmen que, malgrat els evidents i justificables vincles amb el règim, l'*Enciclopedia* aconseguí certa independència respecte la construcció *stricto sensu* de coneixement. Turi (2002), en concret, creu que els directors de secció, i sobretot Gentile, van poder mantenir la coexistència de posicions contraposades en nombrosos punts de la *summa* enciclopèdica. Turi esmenta, a més, el transcendent i vital paper de l'Església catòlica, i en especial el del Padre Pietro Tacchi Venturi, censor implacable de determinades matèries i continguts de l'obra. Malgrat les inevitables concessions a l'aparell estatal, al poder en definitiva, sembla clar que el *concordia discors* s'acabà imposant com a filosofia creadora del discurs enciclopèdic ja que nombroses seccions estaven formades per persones amb posicionaments i idees contraposades.

262

La conjunció i coexistència de múltiples sensibilitats i posicions en la producció del discurs enciclopèdic de l'*Enciclopedia italiana* configurà un coneixement que donà resposta i seguretat a les inquietuds i necessitats cognitives, educatives i culturals d'una societat en un moment determinat. Un 'moment' que es dilatà durant més de 25 anys, fent que la *Treccani* fos dels pocs monuments enciclopèdics publicats entre 1929-1955 que no experimentà cap esmena o addenda. Segons Turi, la *enciclopedia immobile*⁴⁶⁶ -com la definí- resistí molt bé el pas del temps per tres raons. En primer lloc, per la qualitat indiscutible de la majoria de continguts i el pedigrí dels seus autors. En segon terme per evitar que el gran esforç de concòrdia i consens que havia suposat la seva creació inicial es pogués maldar per una actualització de caire revisionista, donats els canvis que visqué Itàlia a partir de 1944 i, sobretot, a partir de 1946. I en últim terme per les especials condicions polítiques i culturals del país després del segon *dopoguerra*.

Com es veurà més endavant a partir de l'anàlisi de continguts polèmics o controvertits com la Gran Guerra també es pot afegir una altra conclusió. El *concordia discors* impregnà la creació de coneixement, i ho féu gràcies a la delimitació d'espais estancs durant la producció dels continguts dels articles més extensos o en els més controvertits. Les seccions disposaren de

⁴⁶⁵ Podríem citar amb prou feines els de TURI i el de PIRRO, V. *Op. Cit.*.

⁴⁶⁶ Turi dedica tot el capítol VII de la seva obra "*Il Mecenate, il filosofo e il jesuita...*", *Op cit.* a desenvolupar aquesta idea.

col·laboradors amb nombroses sensibilitats i opinions polítiques, tot i que els seus respectius directors seleccionaren els encàrrecs, i intentaren que els diversos discursos o línies discursives sobre una mateixa qüestió no interferissin en la confecció d'una línia unívoca sobre allò que tractaven. Existí la disparitat i la varietat d'opinions, però en cap moment -almenys del continguts tractats i del que es desprèn dels estudis especialitzats i sectorials analitzats- es visualitzen greus contradiccions o polèmiques.

L'*Enciclopedia italiana* fou, sens dubte, una *rara avis* del seu context polític i cultural. La totalitat dels estudiosos i especialistes consideren que el mèrit fou, en gran part, del seu director Giovanni Gentile. Figura transcendental que, malgrat el seu clar posicionament vers el règim, imprimí un segell únic i excepcional al projecte cultural de més gran volada del feixisme. En el cas de l'estudi actual, i després de la documentació consultada⁴⁶⁷, es corrobora l'opinió i queda palès, que fou mèrit de Gentile la selecció dels diferents caps de secció, com la de Gioacchino Volpe en el cas d'una disciplina tan susceptible com la d'història moderna i contemporània. La *Treccani* fou definida al seu moment com la culminació, el monument a la civilització italiana -orgullosa dels seus darrers èxits-, que havia assolit un punt culminant després de la guerra i, en especial, amb l'arribada al poder del feixisme. L'enciclopèdia fou considerada el producte d'un moment històric, el testimoni de l'esplendor d'una civilització que havia assolit un dels seus clímax gràcies, en part, al triomf durant la Gran Guerra. L'*Enciclopedia italiana* es marcà, a diferència de la majoria d'obres d'entreguerres, la missió de proporcionar al nou ciutadà una versió sobre la nova realitat italiana. El nou discurs es construï a dos nivells, un intel·lectual -lliure d'apriorismes i dogmatismes- i un segon, políticocultural. El discurs enciclopèdic de la *Treccani* buscava *grosso modo* induir en la ciutadania una interpretació canònica de la guerra segons el discurs oficial. No obstant això, allò que aconseguí -es desenvolupa amb més deteniment en el capítol 6- fou justament ser un fidel reflex de la situació que estava vivint el país, on els intents per establir un discurs únic toparen amb les argumentacions rigoroses d'alguns historiadors que analitzaren la guerra des de diferents perspectives, com fou el cas de Gioacchino Volpe.

En definitiva, si s'hagués de designar l'enciclopedia més important i significativa de tot el període d'entreguerres, i pràcticament de tot el segle XX italià, es podria afirmar que l'enciclopedia que concebí Gentile, patrocinà Treccani i pilotà Volpe entre "l'Escilla i el Caribdis" ideològic feixista, és una obra genuïna i extraordinària en sentit literal. Fou la plasmació d'una visió, d'un anhel que volia trencar amb les tradicions enciclopèdiques

⁴⁶⁷ Eminentment la que es troba situada a l'Archivio de l'Istituto dell'Enciclopedia italiana, i que té com a referència general: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Archivio storico, *Carteggi* 8, 13.

anteriors d'orientació escolar o acadèmica, sobretot d'arrel alemanya. Un dels seus mèrits més importants consistí a mantenir una posició d'independència creativa i interpretativa de la realitat, i sobretot de la Gran Guerra, allunyada de les dues perspectives que la flanquegen: la prefeixista o *patriottica* i la genuïnament feixista.

5.2.3.2 La *Grande Enciclopedia Popolare Sonzogno* (1913-1932)

L'anàlisi de la *Grande enciclopedia popolare* (GEP), com s'explicita més àmpliament als capítols 7 i 8, presenta un problema de concreció cronològica. La manca de dates de publicació en alguns dels volums⁴⁶⁸, s'agreuja amb el fet, en primer lloc, de la falta de documentació per la destrucció dels arxius de la firma l'agost de 1943, i sobretot perquè la bibliografia oficial italiana proporciona dades contradictòries o poc aclaridores sobre l'edició: entre 1928 i 1939 no consten dades sobre l'edició d'un sol volum de la *Grande enciclopedia*, contradient les proporcionades per l'ICCU⁴⁶⁹. Les dades bibliogràfiques de l'ICCU situen la data de publicació del primer volum (seqüència A-Associare) de la segona edició el 1928, mentre que la data de publicació del tercer i últim volum dels tres suplementes (seqüència A-Z) és de 1932, tal com consta a la portada. El conjunt de dades que ofereixen les bibliografies oficials⁴⁷⁰, l'ICCU, com la dels exemplars consultats conclouen⁴⁷¹ que el que s'havien considerat dues edicions, en realitat és només una, i que la *Grande Sonzogno* es publicà entre 1913 i 1932.

La *Sonzogno* de 1928 seguí la línia de 1912 però es veié obligada a competir, per exemple, amb Mondadori. El nou propietari, Alberto Matarelli, es veié impel·lit a proposar un nou projecte que, en certa manera, liderés la nova línia que volia imprimir, valgui la redundància, a l'empresa en caiguda lliure que deixà Riccardo Sonzogno i els seus familiars després del declivi de la publicació *Il Secolo*.

5.2.3.3 Unione Tipografico-Editrice Torinese (Pomba)

⁴⁶⁸ Els volums de l'I al XV no contenen cap informació relativa a la data de publicació, encara que per l'anàlisi dels continguts s'ha establert que l'I es publicà el 1913 i el XV el 1925 o 1926. (Veure annexos)

⁴⁶⁹ L'Istituto Centrale per il Catalogo Unico és l'ens italià en l'àmbit bibliotecari encarregat de gestionar i mantenir el catàleg col·lectiu d'àmbit nacional del sistema bibliotecari italià, on s'inclouen biblioteques nacionals (Florència, Roma, Venècia, etc.), biblioteques comunals o municipals, universitàries, especialitzades i les d'institucions singulars.

⁴⁷⁰ Bàsicament els *Bollettini* corresponents als anys 1912-1939.

⁴⁷¹ Alguns dels especialistes, Barile entre ells, també manifesten la dificultat de datar algunes publicacions per l'absència de dades bibliogràfiques en les pròpies obres, però sobretot per la destrucció dels arxius de la firma.

La reacció de l'enciclopedisme italià a la Gran Guerra Mundial també l'experimentaren altres gèneres europeus i projectes editorials com Larousse⁴⁷², Meyers⁴⁷³ i Britannica⁴⁷⁴. La segona edició *ristampata* del *Dizionario de cognizioni utili*⁴⁷⁵ afegí el 1919, a corre-cuita i amb greus mancances, un volum suplementari que recollia les dades més elementals de la guerra. Una política editorial que seguiren altres firmes com Sonzogno el 1922, i que obligà en la majoria dels casos a reedicions poc rigoroses d'enciclopèdies prebèl·liques que havien “envellit” de cop, no per l'obsolescència dels coneixements continguts sinó per l'absència d'un dels fets més transcendents de la recent història italiana.

El 1925 UTET aconseguí cobrir les necessitats informatives, ideològiques i polítiques que plantejà l'experiència de la *Grande Guerra* amb el seu nou producte híbrid: l'*Enciclopedia Pomba per le famiglie* en dos volums. La decisió de publicar la *Pomba per le famiglie*, una mena de *rendez-vous* del *Repertorio indispensabile di famiglia* de 1836, marcà l'adaptació al nou règim, que culminà amb l'edició acurada, millorada i actualitzada del *Grande dizionario enciclopedico* UTET en 10 volums, editat entre 1933-1939, i que reprengué l'esperit i l'ambició de les primeres *Pomba* de les dècades de 1840-1850.

265

A banda de les firmes esmentades, l'enciclopedisme d'entreguerres també comptà amb l'*Enciclopedia delle enciclopedie*⁴⁷⁶ de Formiggini, la *Gran Enciclopedia Mondadori*, l'*Enciclopedia moderna illustrata* de la Vallardi, una reedició de 1928 del *Manuali Hoepli*, i l'especialitzada *Enciclopedia militare*⁴⁷⁷ per ressenyar-ne les més destacades. Malgrat que no han estat analitzades, les tres obres generalistes (Vallardi, Mondadori i Hoepli) presenten trets i intencionalitats molt similars a les UTET i Sonzogno pel que fa a la seva aproximació i

⁴⁷² L'editorial francesa en un producte preexistent de 1907 decidí adaptar les necessitats informatives del públic en general al format enciclopèdic de caràcter periòdic mensual. Així des dels inicis del conflicte, Larousse publicà en una secció concreta els fets i episodis més destacats de la guerra, en clau evidentment nacional, com per exemple “La Guerre en 1914” dins el *Larousse mensuel illustré: revue encyclopédique universelle*.

⁴⁷³ La firma alemanya Meyers decidí afegir tres volums d'apèndixs sobre el conflicte a la sisena edició del *Meyers Großes Konversations-Lexikon*. Els tres volums d'apèndixs (*Kriegsnachtragbände*) amb dates d'edició de 1916-1918 i 1920 cobriren l'experiència de la guerra, des d'una visió clarament nacional com ho estava fent la *Larousse mensuel illustré*, com ho faria la *Britannica* en la seva dotzena edició a partir de 1922 i com farien totes les italianes a partir de 1919.

⁴⁷⁴ La *Britannica* decidí publicar el 1922 dos volums suplementaris, que pel volum i l'especificitat dels continguts dedicats a la guerra s'acabarien assimilant a una nova edició, en aquest cas la dotzena.

⁴⁷⁵ *Dizionario di cognizioni utili: enciclopedia elementare di scienze, lettere, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia ecc. fondata sui programmi delle scuole secondarie e ad uso delle famiglie colte / compilata da specialisti nelle varie materie*; direttore Mario Lessona. Torino: UTET, 1905-1919. 6 v.

⁴⁷⁶ *Enciclopedie delle enciclopedie* fou un projecte de caràcter enciclopèdic, organitzat en monografies especialitzades que s'inicià el 1930 i que acabà l'any següent, i que comptà amb dues obres. El primer es titulà *Economia domestica, turismo, sport, giuochi e passatempi* i el segon *Pedagogia*.

⁴⁷⁷ *Enciclopedia militare: arte, biografia, geografia, storia, tecnica militare*. Milano: Il Popolo d'Italia, 1927-1933. 6 v.

interpretació del conflicte, així com de les seves conseqüències. Creades en període feixista mantenen una línia molt semblant a l'oficial. En el cas de la *Militare*, publicada entre 1927-1933 per l'editorial d'Il Popolo d'Italia, sorprén el grau d'asèpsia en el registre lingüístic i la manca de retòrica inflamada en la descripció dels episodis més polèmics. Tot i l'absència de certes referències o espais mítics, qüestions com Caporetto, el Grappa o Vittorio Veneto, contenen interpretacions idèntiques a la que formulà l'Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'esercito. Les raons per a una representació de la guerra allunyada de la retòrica propagandística feixista serien dos. La primera, l'especialitat de l'obra tant pel lector final com pel creador. És una obra de caràcter enciclopèdic sobre la guerra, és a dir, amb voluntat d'exhaustivitat, creada per militars per ser consumida per militars. Espai en el qual no tenen cabuda certs artificis o grandiloqüències discursives. En aquest sentit, és interessant observar els paral·lelismes existents, en termes de sobrietat i claretat en els continguts, tant de l'*Enciclopedia italiana* com de la *Militare*. La segona raó seria la naturalesa del mitjà, considerat de prestigi, que no necessitava d'artilugis lingüístics per atresor un coneixement vàlid i canònic, que en el món castrense pren especial rellevància.

5.3. Discurs i coneixement enciclopèdic patriottico (1918-1922/1923)

El discurs enciclopèdic patriòtic (1918-1923) té múltiples i idèntiques semblances amb la doctrina oficial sobre la guerra d'època prefeixista. El discurs enciclopèdic prefeixista o *patriottico* té una clara genètica justificanti triomfalista. Un triomfalisme instrumental usat com a pantalla o simple artifici lingüístic per embellir o magnificar un determinat argument emprat per justificar l'entrada a la guerra. Una intervenció que, sols basada en el *Sacro egoismo*, es féu molt difícil de legitimar ja que la gran majoria d'italians no la volien o ignoraven les seves conseqüències, i que acabà provocant més de 600.000 morts causant un profund cisma dins la societat italiana. Respecte el caràcter justificatiu del discurs patriòtic cal no caure en el parany historicista. És perillós atribuir al discurs oficial o a l'enciclopèdic prefeixista qualsevol factor que actués com a argument balsàmic sobre la base que es volia evitar l'arribada del feixisme.

Ambdós discursos (oficial i enciclopèdic) perseguïen identificar la victòria i els seus efectes positius com el premi al sacrifici de milions i milions d'italians. L'essència del discurs enciclopèdic *patriottico* consistí en justificar i legitimar la intervenció i la pèrdua de vides durant la guerra com a fites indefugibles, inevitables i necessàries per a la reunificació

territorial d'Itàlia, la recuperació del prestigi internacional després del fiasco líbic i el desig de revenja d'arrel *risorgimental* contra l'etern enemic austríac.

Els objectius del discurs enciclopèdic patriòtic responen a la inquietud per justificar la intervenció italiana a la guerra. La formulació argumental del coneixement enciclopèdic entre 1918-1923 té com objectiu crear una interpretació del conflicte que permeti a la nació tancar les ferides sobre els llores de la victòria. L'objectiu del discurs patriòtic (oficial i enciclopèdic) és, en definitiva, la reconciliació nacional al voltant de la victòria final. Una victòria basada en el valor dels que lluitaren i dels que sostingueren l'esforç de guerra en un exemple de comunió nacional. El discurs enciclopèdic fins 1923 vol elaborar una interpretació que doni sentit al sacrifici, però que també porti a la nació davant del mirall. Una reflexió, amb doble sentit, que aporti a la ciutadania un sentiment nacional i patri encara major (si es tenia) o a la seva adquisició, si no se'n tenia consciència. El discurs patriòtic també té com a objectius "*fare gli italiani*", com diria Gibelli⁴⁷⁸.

La guerra en l'enciclopedisme *patriottico* també té una funció instrumental malgrat diferir dels objectius propagandístics i ideològics feixistes, i de la seva virulència. El patriotisme que impregna el discurs enciclopèdic prefeixista està concebut perquè es prengui consciència del significat de ser italià o del que representa Itàlia en l'imaginari col·lectiu. El discurs enciclopèdic patriòtic té una matriu nacionalista, com la resta de gèneres europeus, però en aquest cas palesa un caràcter més original i primigeni, sobretot per la joventut de l'Estat italià. L'expressió argumental del coneixement enciclopèdic beu de la literatura nacionalista vuitcentista. Manté una natural coherència amb la línia oficial, i especialment, amb la historiografia italiana del moment. Una historiografia italiana de 1918, com la de 1915, 1861 o 1848, marcada per un argumentari nacionalista d'origen *risorgimental*, que assenyalava Àustria-Hongria com l'enemic a batre en el camí cap a la plena reunificació nacional. Un nacionalisme que contenia assimilacions prou significatives, com el fet que la guerra contra Àustria de 1915 s'anomenés també guerra italoaustríaca o es considerés com la "*quarta guerra per l'indipendenza*", amb clares referències a la reivindicació per reunificar tots els territoris italians, com la Dalmàcia o el Trentí. El discurs *patriottico* reproduïx amb retòrica inflamada de caràcter romàntic algunes de les reivindicacions nacionals de l'*Ottocento* preunitari.

El discurs enciclopèdic *patriottico* (1918 i 1923), més enllà de bastir una història recent gloriosa, crea una interpretació canònica sobre la guerra per enaltir els valors i l'orgull

⁴⁷⁸ GIBELLI, A. *Op. Cit.*

nacional, construint un marc de consens i reconciliació nacionals sobre el que significà la guerra i els sacrificis en pro de la pàtria.

5.4 Discurs i coneixement enciclopèdic d'època feixista (1923-1940)

La naturalesa del discurs enciclopèdic italià entre 1923-1940 mereix un matís terminològic previ. L'enciclopedisme d'època feixista no és totalment assimilable al feixisme enciclopèdic. Malgrat que en termes genèrics l'enciclopedisme del *ventennio* conté elements discursius i ideològics del feixisme-com s'insinua en els punts 5.2.2 i 5.2.3- no és possible assimilar-lo completament a la doctrina feixista. Així doncs, per referir-se al gènere del període feixista s'ha optat per definir-lo com enciclopedisme o discurs enciclopèdic d'època feixista, mentre que en aquells aspectes on s'observa una total sintonia amb el règim s'identifica com a coneixement enciclopèdic feixista o feixisme enciclopèdic, que es podria definir com aquella articulació doctrinal de la ideologia feixista a través del discurs enciclopèdic.

268

El feixisme enciclopèdic, a diferència del *patriottico*, no conté justificacions ni basteix un argumentari de comunió i reconciliació nacional. El feixisme repren l'anterior lectura nacionalista de la guerra però la perfecciona. Partint de la seva genètica intervencionista (veure subsecció 2.2), legitima i valida la intervenció bèl·lica, així com les decisions del govern Salandra en referència a la doctrina del *Sacro egoismo*. El feixisme interpreta la guerra com la fita fundacional de la nova Itàlia, on ell mateix s'autoerigeix com la darrera fase de la renovació nacional i espiritual d'Itàlia. Segons el feixisme, la guerra és, doncs, el gresol en què s'ha forjat la Nova Itàlia assolint les més altes fites de la seva història que són la recuperació dels territoris irredempts, prestigi i reconeixement internacional i, sobretot, recuperació de l'orgull patri. El discurs oficial i l'enciclopèdic consideren que la guerra i la victòria són la clau de volta del renaixement nacional italià que entronca de ple amb la *rivoluzione fascista*.

Els objectius del feixisme enciclopèdic respecte de la guerra són, bàsicament, tres:

- Instrumentalitzar la guerra i la seva significació política per validar i legitimar la Itàlia sorgida de les trinxeres, que cristal·litza en el règim feixista com a símbol i gresol de la nova Itàlia.

- Manipular el passat més recent, i la seva lectura, per carregar políticament contra la dissidència política tot construint una interpretació canònica i unívoca de la guerra, i dels seus efectes d'acord amb el nou paradigma polític.
- Construir una nova identitat col·lectiva, sobre els valors del feixisme que emanen, en gran part, de l'experiència a la guerra (*mito della trincea*).

El feixisme enciclopèdic és utilitarista. El seu discurs representa la instrumentalització política del coneixement, que consisteix a manipular, tergiversar i sublimar -depenent de l'ús que se'n pugui fer- els episodis més controvertits de la guerra per crear-ne una visió unívoca, i situar-la com a gènesi del nou paradigma polític. A banda d'un discurs que legítimi la guerra i el valor de la victòria, busca consagrar el nou règim, on conflueixen les energies renovades de la nova nació sorgida de les trinxeres. El feixisme enciclopèdic uneix experiència bèl·lica i la forja de la nova nació a través d'un fil invisible atorgant a l'exèrcit un rol determinant en el nou estat.

269

L'expressió formal del coneixement enciclopèdic feixista també difereix del patriòtic. El feixista manté una certa retòrica *patriottica*, però s'expressa amb un llenguatge menys bel·ligerant i encès (Anghelini, 2002). Abandona el to *risorgimentale* lligat a idees com 'guerra santa' o 'justa' però introdueix certa agror i menyspreu en el tractament de qüestions com el *disfattismo* o l'*interventismo* que assimila a sectors polítics d'esquerra o liberals als quals acusa de tebior en temes nacionals o patriòtics. El discurs feixista empra la guerra com un ariet polític contra la dissidència, amb l'objectiu de sancionar i legitimar la seva arribada al poder com la solució a la situació de caos i defecció en el si de la nació.

El discurs enciclopèdic feixista conté, en general, una anàlisi factual més elaborada i rigorosa que el *patriottico* però té una intencionalitat ideològica i propagandística molt més evident. La majoria d'enciclopèdies d'època feixista, amb un excés d'historicisme, distorsionen i sublimen esdeveniments i episodis clau (Vittorio Veneto, Gorizia, etc.), i els atorguen una significació simbòlica en el naixement mític del feixisme que, com la majoria d'aquestes construccions evidencien una manca de rigor acadèmic i històric per la interpretació imposada pel propi context. És, en resum, un producte d'autoconsum creat per a major glòria i llaor del feixisme. La Itàlia sorgida de les trinxeres necessità crear una identitat col·lectiva *ad hoc*, i el feixisme enciclopèdic l'acabà transformant en una realitat mítica.

5.5 Conclusions

L'anàlisi de les tres fases⁴⁷⁹ del discurs enciclopèdic italià d'entreguerres sobre la *Grande Guerra* ofereix una panoràmica del gènere, que identifica les dinàmiques polítiques i culturals d'Itàlia entre 1915-1940 i les representacions i interpretacions que creà el coneixement enciclopèdic sobre un dels esdeveniments que marcaren de forma més determinant la història italiana del segle XX.

L'anàlisi de les tres fases (1915-1918; 1918-1923 i 1923-1940) permet extreure una sèrie de conclusions per períodes, que dibuixen de forma diàfana l'evolució del gènere i la seva relació directa amb els canvis que es produeixen a Itàlia durant el període estudiat. Malgrat la importància dels factors que defineixen cadascuna de les fases, i com s'insereixen en les dinàmiques del gènere del període, allò especialment transcendent per a la investigació ha estat copsar el sentit que pren el discurs o coneixement enciclopèdic com a eina de construcció de la realitat present.

270

Una de les conclusions del coneixement enciclopèdic sobre la guerra entre 1915-1940, i en especial del període d'entreguerres, ha estat constatar que la seva construcció depèn de la interacció de tres factors: un de fix i dos variables. L'element fix o invariable és el mitjà. La societat reconeix l'enciclopèdia com el mitjà imprescindible en la difusió del coneixement canònic i infal·lible. El reconeixement de l'enciclopedisme com prestigiós mitjà de representació i interpretació de la realitat, i baluard del coneixement i saber del món és ja una realitat en l'imaginari col·lectiu italià en l'últim terç del segle XIX. El gènere enciclopèdic atresora tant el 1915, com el 1918, 1923 o el 1940 una aurèola de respecte acadèmic i intel·lectual que el converteix en un mitjà imprescindible per proporcionar a la societat un coneixement útil, fidedigne i aplicable a la realitat diària.

La funció i missió del discurs i del coneixement enciclopèdics són els primers dels elements variables en la construcció específica del gènere. La segona variable és el context que condiciona i determina la funció (política, social i cultural) del discurs enciclopèdic.

Missió i context interactuen entre 1915-1940, com ho feren en l'*Ottocento*, la França de Diderot o a la Rússia bolxevic per modular la línia del coneixement enciclopèdic per interpretar una realitat concreta, en aquest cas la de la Gran Guerra.

⁴⁷⁹ 1915-1918, 1918-1923 i 1923-1940

En l'enciclopedisme entre 1915-1918, el context d'una societat en conflicte, trasbalsada pels efectes d'una economia de guerra, impossibilità i tallà en sec el desenvolupament normal del gènere per múltiples causes (veure capítol 5.1), malgrat el prestigi del que gaudia el mitjà enciclopèdic. El descens de la producció caigué en picat i es produí una hibernació enciclopèdica, un atrinxerament. El context bèl·lic i el prestigi enciclopèdic sumiren el gènere, de forma conscient, en un silenci autoinduït per la pròpia incapacitat del país (acadèmica, econòmica, editorial, etc.) per crear un producte assimilable als cànons enciclopèdics de qualitat i rigor.

Malgrat l' 'atrinxerament' enciclopèdic, el seu prestigi i les seves possibilitats com a difusor de coneixement aconseguiren trencar el silenci enciclopèdic absolut. Un sector del món editorial adaptà l'almanac, un gènere menor, per crear un tipus de format amb trets enciclopèdics per informar sobre la guerra. Els *almanacchi* enciclopèdics responien a una demanda, a una necessitat informativa que en alguns punts desplejava una discurs patriòtic però que esquivà qüestions controvertides.

271

El desert enciclopèdic dels anys de la guerra, la necessitat de representar i interpretar un fet tan important per a la història italiana i la manca d'una enciclopèdia insígnia com ho havia estat la *Pomba* en un moment tan transcendent per a Itàlia com 1848 foren els motius pels quals, i des dels diversos àmbits acadèmics, editorials i polítics es considerà imprescindible projectar una gran enciclopèdia com la *Britannica*, *Larousse* o *Meyers*.

L'enciclopedisme d'entreguerres ofereix una major complexitat analítica. Les peculiars idiosincràsies polítiques entre 1918 i 1940 marcaren els continguts i la línia argumental del discurs i el coneixement enciclopèdic. Les divergències i els denominadors en comú d'ambdós períodes (1918-1923 i 1923-1940) permeten crear un marc conclusiu sobre l'enciclopedisme italià d'entreguerres, resseguir la seva evolució i enllaçar-lo amb les línies mestres del gènere des de 1830, entroncant amb el panorama i la tradició europea.

L'enciclopedisme dels darrers anys de la Itàlia liberal i el de l'època feixista mantenen diversos punts en comú en qüestions com l'ús del gènere i la seva importància com a difusor d'un determinat discurs d'un tema tan transcendent com la guerra; la visió de la guerra, i la victòria, com un fet decisiu i cabdal en la història italiana; la necessitat i oportunitat d'interpretar-la per a usos i finalitats polítiques, i per últim, la consideració que l'enciclopedisme és una manifestació intel·lectual i cultural de primer ordre i de gran utilitat política. Malgrat els elements en comú, les diferències en la intencionalitat i l'expressió que

imprimiren ambdós contextos al discurs configuraren dues realitats enciclopèdiques força divergents. Realitats enciclopèdiques que actuaren alhora tant de mirall com de substància creadora d'una visió concreta de la guerra, validant en certa manera la realitat imbuïda en les respectives enciclopèdies.

La principal diferència entre ambdós moments enciclopèdics rau en la intencionalitat del discurs i la seva expressió formal. L'últim enciclopedisme liberal identifica la guerra i el seu resultat com el colofó victoriós de les guerres per la independència italianes. El discurs *patriottico* vindica la victòria com una fita nacional i d'alegria patriòtica i l'usa per a la concòrdia i reconciliació nacionals a causa del desgast social i polític de la guerra. L'enciclopedisme d'època feixista -definible com feixisme enciclopèdic- manipulà, en canvi, fenòmens i episodis del conflicte per legitimar el règim a través de l'experiència bèl·lica, carregar (amb notòries excepcions) contra la dissidència política acusant-la de derrotista i, en darrer terme, oferir una visió de la guerra i l'experiència bèl·lica com a gresol de la Nova Itàlia, altre cop representada pel feixisme.

Ambdós discursos el *patriottico* i el feixista, mantenen punts en comú sobre qüestions controvertides i polèmiques. No obstant això, la intencionalitat política i seva expressió formal són força diferents, i responen a la funcionalitat i missió que se li volgué atorgar al gènere en els respectius contextos, com intèrpret i creador d'una determinada realitat. L'enciclopedisme s'erigí, doncs, en mirall del seu temps però també en el seu creador virtual.

CAPÍTOL 6.

LA GRAN GUERRA AL'ENCICLOPEDIA ITALIANA DI LETTERE, SCIENZE ED ARTI

6.1 Equip col·laborador

En la subsecció 5.3.2.1 sobre l'*Enciclopedia italiana* es menciona el sistema de redacció (qüestions d'estil i temps d'entrega a les convencions⁴⁸⁰) que es reitera durant l'anàlisi de la producció de l'entrada monogràfica de la Gran Guerra. Gioacchino Volpe, director de la Sezione di storia medievale e moderna de l'enciclopèdia, va dirigir la coordinació general de la redacció de l'entrada monogràfics sobre la Gran Guerra. En alguns casos, però -tal com es desprèn de la documentació de l'Archivio-, existí també una correspondència fluïda sobre qüestions burocràtiques amb el director editorial de l'enciclopèdia Giovanni Gentile. La correspondència tracta temes administratius com dates i pròrrogues d'entrega o l'acceptació d'altres encàrrecs, com per exemple en el cas d'Augusto Torre o temes de veritable calat acadèmic⁴⁸¹.

273

Els col·laboradors de l'entrada foren set: Augusto Torre, Alberto Baldini, Adriano Alberti, Amedeo Tosti, Francesco Cutry, Romeo Bernotti, Gino Luzzatto i Rodolfo Bernini. La majoria eren militars reputats, excepte Francesco Cutry, i intel·lectuals i acadèmics de prestigi reconegut com Gino Luzzato i Rodolfo Bernini. El cas de Gino Luzzato mereix una atenció especial perquè és l'exemple paradigmàtic del *Concordia discors*, un dels principals *leitmotiv* de l'enciclopèdia Treccani. El *Concordia discors*, la convivència i acceptació d'idees o posicions divergents, i sovint oposades, en matèria històrica, política o social, fou un dels puntals sobre els quals es basà la construcció de l'enciclopèdia, amb explícita voluntat nacional i on tinguessin cabuda totes aquelles posicions que representessin la cultura italiana, malgrat les naturals diferències des del punt de vista ideològic o polític. La presència de Gino Luzzatto, actiu antifeixista⁴⁸² i membre de nombroses associacions contràries al règim de Mussolini, reforça aquesta voluntat per a reunir els millors especialistes malgrat les enormes diferències en termes polítics i ideològics. Luzzatto, prestigiós economista i director, entre d'altres, de la *Nuova Rivista storica*, redactà els continguts sobre les conseqüències

⁴⁸⁰ Les *Avvertenze ai collaboratori* eren un plec de 2 fulls que s'entregava al col·laborador en el moment de la signatura del contracte de col·laboració i contenia, entre d'altres, normes d'estil i la filosofia que devia imperar durant la redacció de les entrades, i que coincidia amb l'ideari expressat pel prefaci de l'enciclopèdia.

⁴⁸¹ Com evidencien els continguts de la polèmica entre Alberti-Giardino i Tosti, al voltant d'un episodi al Grappa a finals de 1917, i que s'explicita més endavant, a la p. 307 et succ.

⁴⁸² Firmant del *Manifesto degli intellettuali antifascisti* i membre d'associacions antifeixistes com Giovane Italia, que el portaren a la presó l'any 1928.

econòmiques i socials del conflicte mundial. Tal com s'analitza en la secció corresponent, Luzzatto fa una anàlisi lacònica, sense que -per altra banda- la seva orientació política afecti en el resultat final de les seves conclusions.

Malgrat que la participació d'especialistes o intel·lectuals contraris al règim s'analitza més endavant, convé mencionar-la com a contrapunt a la resta de col·laboradors afins al feixisme com Alberto Baldini, Adriano Alberti i Amedeo Tosti i, en menor mesura, Augusto Torre. La confluència de veus tan dispars en la confecció monogràfica d'una entrada sobre la Gran Guerra recolza les tesis sobre el caràcter polièdric i heterodox de l'*Enciclopedia italiana* respecte a altres obres coetànies del seu gènere, com foren les Sonzogno de 1930 i la UTET de 1935.

6.2 Entrades

El total de veus referencials localitzades sobre la guerra superen la seixantena i s'organitzen en tres categories⁴⁸³. En el primer grup consten, entre d'altres, la batalla de Caporetto, la del Bainsizza i la de Vittorio Veneto. En el segon grup, més ampli, es recullen les figures de Luigi Cadorna, Luigi Capello, Caviglia, Brusati, Salandra o Sonnino. Aquest grup també acull unitats militars destacades com els *Alpini* o els *Arditi*. L'últim grup, el més nombrós dels tres, recull una gran varietat d'indrets o sectors on es localitzaren episodis bèl·lics més concrets i amb gran rellevància històrica com, per exemple, Bosco Capuccio, Tolmino o la Marmolada. Sobre aquest aspecte, cal mencionar que l'enciclopèdia inclou la pràctica totalitat dels episodis bèl·lics en els quals l'exèrcit italià es veié implicat, tant des de la vessant més positiu (Vittorio Veneto) com des del més negatiu i polèmic (Caporetto). El comitè de redacció decidí no obviar els esdeveniments més negatius, amb el ferm objectiu de presentar-los, en el cas de Caporetto, com l'avantsala de la recuperació militar i nacional italiana a Vittorio Veneto. En l'apartat de les figures militars o polítiques, succeeix quelcom de semblant.

6.2.1 Entrada principal

«Guerra Mondiale». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 1933. Vol. XVIII, p. 95-210.

L'entrada monogràfica *Guerra Mondiale* té una extensió de 115 pàgines de text i 25 p. de làmines. El material format per 156 fotografies, es completa amb 43 mapes o croquis dels

⁴⁸³ Batalles; Figures polítiques i militars i, Indrets, llocs i muntanyes

principals fronts bèl·lics. La composició dins la pàgina és a dues columnes, amb aproximadament 9.000 línies de text i prop 110.000 paraules, bibliografia inclosa. Malgrat tractar-se d'un article monogràfic, l'entrada és una obra col·lectiva composta per vuit seccions, i dues subseccions, que tracten el conflicte des de diversos punts de vista (causal, militar, econòmica i social). En la creació de l'entrada, a part del rol del prestigiós intel·lectual Gioacchino Volpe com a coordinador, participaren dos historiadors (Augusto Torre i Amedeo Tosti, també era militar), quatre militars (Alberto Baldini, Adriano Alberti, Romeo Bernotti i Francesco Cutry), un economista (Gino Luzzatto) i Rodolfo Bernini, especialista reconegut en el camp de l'estadística i la demografia.

Atenent al propi format de l'entrada i a les dificultats d'estudi de tota l'entrada en el seu conjunt, les seccions amb continguts més interessants o transcendents s'han analitzat de forma individual seguint l'ordre del mateix sumari, que es reproduïx a continuació:

Sumari general

1. Torre, Augusto. "Storia politico-diplomatica" p. 95-106.
2. Baldini, Alberto. "Sguardo generale alle operazioni militare", p. 106-112
3. Alberti, Adriano. "Le operazioni militari sulli fronti francese, russa, balcanica e in Asiaminore", p. 112-142.
 - 3.1 Cutry, Francesco. "Guerra aerea", p. 143-144
4. Tosti, Amedeo. "Le operazioni militari alla fronte italiana", p. 144-176.
 4. 1 Cutry, Francesco. "Guerra aerea" (dins el front italià), p. 176-178
5. Bernotti, Romeo. "La guerra mondiale sul mare", p. 178-201
6. Luzzatto, Gino. "La guerra nei rapporti economico-finanziari", p. 201-205.
7. Benini, Rodolfo. "I danni di guerra", p. 205- 207.
8. "Bibliografia", p. 207-210.

6.2.1.1 Anàlisi de continguts

1. Torre, Augusto. "Storia politico-diplomatica" 95-106.

La secció té 12 pàgines, distribuïdes en 23 columnes amb 1716 línies de text i un total aproximat de 20.500 paraules. Està il·lustrada amb dues fotografies procedents de l'arxiu de la publicació francesa *L'Album de la guerre*. La primera mostra una panoràmica de la ciutat

de Sarajevo abans de la guerra i la segona, el moment en què Gavrilo Princip fou detingut per l'atemptat contra l'arxiduc d'Àustria i la seva esposa. La secció no compta amb cap mapa o plànol.

El sumari de la secció és el següent:

Subseccions

Il sistema Bismarckiano

La Duplice

Trattative angle-tedesche

Acordi Italia-Francia e Intesa anglo-francese

Crisi di Algeciras

Intesa anglo-russa

Crisi de la Bosnia-Erzegovina

Rivalità navale anglo-tedesca e seconda crisi marocchina

Guerre balcaniche

Sarajevo

Ultimatum austriaco e l'Intesa

Mobilitazioni e dichiarazioni di guerra

Allaricerca di alleati

Interventodell'Italia

Intervento della Bulgaria, della Grecia e della Romania

Neutri

Scopi di guerra e prime proposte di pace

Crollo de la Russia e intervento americano

Tentativi di pace del 1917

Gli armistizi

Conferenza di Parigi

Autoria

L'autor de la secció és Augusto Torre, però es té constància documental que Gioacchino Volpe també hi jugà un paper determinant en la concreció d'algunes idees o passatges. En qualsevol cas, Torre fou un historiador especialitzat en història moderna d'Itàlia, tot i que de

la mà -precisament- de Volpe treballà intensament en la història diplomàtica⁴⁸⁴ d'Europa entre 1871 i 1914. Sintetitzar una època tant transcendental per a la història europea li proporcionà una visió, podria dir-se, més ponderada i equilibrada de la casuística de la Gran Guerra. Torre defugí part de la interpretació canònica de la historiografia italiana. Considerà, com insinuaven ja alguns historiadors francesos⁴⁸⁵, que la guerra fou el fruit d'una casuística multifactorial. Conclusions presents en la seva producció intel·lectual.

Consideracions prèvies

Abans de l'anàlisi argumental, és necessari fer dues consideracions. La primera, advertir que la pràctica totalitat de les argumentacions i dels continguts de la secció enciclopèdica apareixen reproduïdes en dos articles posteriors del mateix autor. Ambdós documents tracten exclusivament i de forma curiosa els dos fils discursius de la secció analitzada. El primer, "*L'Italia nella guerra mondiale*"⁴⁸⁶, publicat el 1934 -un any després de l'aparició del volum de l'enciclopèdia- exposa el rol italià en el conflicte a través de tres esdeveniments: la neutralitat fins el maig de 1915, la seva participació bèl·lica i els resultats dels tractats de pau. L'anàlisi de les tres qüestions, tant en la secció enciclopèdica com en l'article acadèmic, posa de manifest que les conclusions en els tres casos són idèntiques. En primer lloc, la declaració de neutralitat del 3 d'agost de 1914 és considerada un gran èxit de la diplomàcia italiana, tant per la interpretació dels tractats com des del punt de vista d'una futura de preparació militar. Segonament, l'evolució de la participació italiana en el conflicte bèl·lic es focalitza en les mateixes qüestions amb plantejaments absolutament idèntics: gran esforç patriòtic, enaltiment de les forces armades italianes i sobrevaloració del front italià respecte el global de la guerra, tant dels seus resultats com en el còmput general del conflicte. Per últim, el tractament de les compensacions a Itàlia i el resultat de les negociacions de pau aporta idèntiques conclusions en ambdós documents: errors diplomàtics de la delegació negociadora italiana, preeminència de les demandes iugoslaves amb el plàcet de les nacions aliades com França, Regne Unit i els Estats Units, i una línia argumental que lligaria o no xocaria amb les tesis de la famosa *Vittoria mutilata* per definir els episodis de Fiume i altres reclamacions italianes.

⁴⁸⁴ Les referències són nombroses, i la majoria foren dutes a terme sota el paraigües institucional de l'Istituto per gli studi di politica internazionale de creació volpiana. Entre els títols més interessants figuren: *La politica francese dal 1871 al 1890 nei documenti diplomatici*, *Le origini della guerra mondiale nei nuovi documenti inglesi*, *La politica estera italiana : dal 1914 al 1943*, *La politica estera dell'Italia dal 1896 al 1914*, etc. A mencionar la seva participació a l'obra dirigida per Federico Chabod, *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*.

⁴⁸⁵ Com per exemple Pierre Renouvin, *La Crise européenne et la Première Guerre mondiale* (1934).

⁴⁸⁶ TORRE, Augusto. «L'Italia nella guerra mondiale». A: *Scuola e cultura: annali della istruzione media*. Firenze: Le Monier, 1934. p. 364-384.

El segon article, “*La responsabilità della guerra mondiale 1914-1918*”⁴⁸⁷ -malgrat el parèntesi temporal, és de 1940- reitera l’argumentari sobre els precedents diplomàtics i la casuística general de la guerra exposats amb anterioritat a l’entrada enciclopèdica. Les principals tesis de l’article de 1940 i les enciclopèdiques del 1933 són gairebé idèntiques. En primer lloc, es desvinculaven conceptes com responsabilitat i culpabilitat de la guerra. L’autor considerà que la mutació de culpa a responsabilitat de guerra tingué la seva gènesi en la propaganda aliada d’inicis de la guerra. Una evolució que esdevindria el veritable leitmotiv de la *doctrina Versailles*, i que conduiria les potències centrals a ser acusades, i castigades injustament, de desencadenar una guerra provocada per un conjunt de factors i actors, amb diferents graus de responsabilitat. Torre també argumentà que les centrals no foren més culpables que d’altres en l’esclat del conflicte, focalitzant part de la responsabilitat en les ambicions indissimulades de Sèrbia, Rússia i França. Per últim, conclou que l’esclat final del conflicte es degué a un conjunt de factors que empenyeren inevitablement vers una conflagració mundial sense que cap dels actors principals actués amb prou fermesa per evitar-la. Malgrat els diferents *tempos* històrics, els paral·lelismes argumentals entre els tres documents, evidencien una gran coherència argumental i intel·lectual en el discurs enciclopèdic d’Augusto Torre, que confirmen el valor acadèmic d’un tipus de coneixement com l’enciclopèdic.

La segona consideració està relacionada amb la responsabilitat dels continguts d’aquesta secció. Arran de les investigacions realitzades a l’Archivio de l’Enciclopedia italiana, sembla confirmar-se el rol actiu de Gioacchino Volpe en la redacció i correcció de parts de la secció encarregada exclusivament a Augusto Torre. La sèrie epistolar d’Augusto Torre conté dues cartes que recolzarien la teoria d’una autoria compartida en una de les seccions, com es veurà més endavant, i on es mostra més sintonia amb el règim feixista. La primera carta⁴⁸⁸, datada el 2 de novembre de 1931 i dirigida al redactor en cap, té un fragment on Torre “accepta fer-se càrrec de la redacció de l’entrada sobre els orígens i sobre el devenir polític i diplomàtic de la guerra mundial en col·laboració amb Volpe⁴⁸⁹”. Col·laboració demostrada en una segona carta⁴⁹⁰ d’abril de 1932, i dirigida al director editorial Gentile, on Torre li confirma que “en

⁴⁸⁷ TORRE, Augusto. *La responsabilità della guerra mondiale 1914-1918*. Todi: Tip. Tuderte, 1940.

⁴⁸⁸ TORRE, Augusto a VOLPE, Gioacchino, 1931. Istituto dell’Enciclopedia italiana. Archivio storico. Fondi editoriali: Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti (1925-1939). Serie *Corrispondenza e Materiali editoriali*, Carteggi 8, 13.

⁴⁸⁹ “*accetto ben volentieri di fare l’articolo sulla origini e sulle vicende politico-diplomatiche della guerra mondiale, in collaborazione con sua eccza. Volpe*”.

⁴⁹⁰ TORRE, Augusto a GENTILE, Giovanni, 1932. Istituto dell’Enciclopedia italiana. Archivio storico. Fondi editoriali: Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti (1925-1939). Serie *Corrispondenza e Materiali editoriali*, Carteggi 8, 13.

dies previs li ha enviat a Volpe els últims fragments de la secció de l'entrada perquè doni el seu vist-i-plau⁴⁹¹”.

L'evidència d'una redacció de la secció “Storia politico-diplomatica” a “quatre mans” entre Torre i Volpe posa de manifest dos aspectes: la importància d'aquesta secció per al conjunt de l'entrada i, en segon lloc, la coherència intel·lectual i la precaució que s'imposa a l'hora d'atorgar a Torre o a Volpe determinats arguments ideològics.

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

Seguint la fitxa d'anàlisi establerta, la secció conté dos fils discursius molt definits. El primer, i sobre el que es vertebra tota la secció, és el qüestionament de les tesis oficials sobre la culpabilitat de la guerra. Basant-se en una relectura exhaustiva⁴⁹² dels precedents històrics, de les principals aliances diplomàtiques entre 1871 i 1914 i en l'anàlisi detallada de la crisi diplomàtica de juliol de 1914, Torre intenta desmuntar part de la *doctrina Versailles*, per la qual les potències centrals foren assenyalades i acusades com a úniques culpables i responsables de l'esclat de la Primera Guerra Mundial. El segon fil discursiu tracta sobre el paper d'Itàlia en el conflicte, amb especial menció als episodis de la declaració de neutralitat d'agost de 1914 i la intervenció al maig de 1915.

El primer fil discursiu no es planteja com una crítica oberta als aliats en la línia que emprà la historiografia alemanya. Torre coincideix amb Volpe i aporta un seguit d'arguments que permeten una altra lectura sobre les causes de la guerra. L'autor, com reiterarà en l'article de 1940, no nega la part de les responsabilitats que corresponen a les potències centrals. Les reafirma, però les situa en un context més ampli, on s'expliciten detalladament les accions de les altres parts implicades. Malgrat que serà un aspecte que es tractarà en el capítol dedicat a les conclusions generals dins l'àmbit enciclopèdic italià, les tesis de Torre difereixen força dels altres continguts enciclopèdics sobre la casuística de la guerra. La resta d'autors i enciclopèdies, malgrat insinuar l'existència de nombroses causes, expliciten clarament que els únics culpables de la guerra foren les potències centrals. Torre, per contra, assumeix part de la responsabilitat de les centrals però les situa en un marc més ampli de responsabilitats, on les principals nacions aliades (França, Rússia, el Regne Unit i Sèrbia) també van tenir un paper molt definit en l'esclat de la guerra, tant per acció com per omissió.

⁴⁹¹ “In data adierna ho inviato a S.E. Volpe l'ultima parte dell'articolo “Guerra” ...”

⁴⁹² Cal tenir present que Augusto Torre era una de les màximes autoritats en història diplomàtica dins la historiografia italiana del 1r terç del segle XX.

Torre analitza les principals acusacions que les aliades versaren sobre Alemanya i la monarquia austrohongaresa, i les refuta amb arguments. En el cas alemany, malgrat assenyalar-ne nombroses, l'historiador de Ravenna focalitza la seva refutació en tres de les qüestions, possiblement, més controvertides: la política imperialista i militar; el seu isolament diplomàtic i el recolzament a Àustria el juliol-agost de 1914. Pel que fa Àustria, Torre només se centra en si la monarquia austrohongaresa tenia dret o no a autodefensar-se després del magnicidi de Sarajevo.

El primer fil es divideix en tres fragments discursius. Un dedicat a Alemanya, un segon a Àustria i un tercer que s'ocupa de les possibles responsabilitats de les potències aliades. El fragment alemany es subdivideix en tres esdeveniments discursius, que coincideixen amb les tres qüestions abans esmentades: militarisme i política imperialista agressiva, la tesi de l'*Einkreisung* o isolament diplomàtic i el rol de Berlín en la *Julikrise*. La construcció dels dos primers esdeveniments segueix un eix cronològic, mentre que el tercer es va bastint al llarg de l'entrada amb nombrosos salts i nusos discursius.

El fragment que tracta sobre les interpretacions imperialistes de la política diplomàtica alemanya se centra, bàsicament, en dos esdeveniments. Les crisis marroquines de 1905 i 1911, i la rivalitat angloalemanya per la cursa naval. Respecte el primer, i especialment sobre l'incident d'Agadir⁴⁹³ de juliol de 1911, Torre considera que “a pesar de que no existien motivacions bel·licoses, la introducció per part d'Alemanya d'elements de força en les negociacions diplomàtiques, alarmà enormement a París i Londres, [...] que tingueren la sensació que Berlín tenia la voluntat d'adoptar la força militar i naval per imposar-se per sobre de les altres nacions”.⁴⁹⁴ Més endavant -i malgrat reconèixer que gran part de l'isolament diplomàtic i de la temença generada entre els aliats era culpa d'una política diplomàtica alemanya obtusa i cega-, conclou que la propaganda aliada sobre el “*pericolo tedesco*” no tenia fonaments, perquè Alemanya havia deixat passar nombroses ocasions favorables per a una guerra, sobretot quan la Triple Entesa era més dèbil o estava desunida”.⁴⁹⁵ Especialment interessant és la reflexió que fa Torre a continuació quan afirma

⁴⁹³ L'enviament d'una canonera alemanya al port marroquí d'Agadir va fer esclatar una crisi entre França i Alemanya sobre la qüestió marroquina. Aquesta es va resoldre amb un acord pel qual París cedí territoris camerunesos a Alemanya, a canvi del reconeixement de Berlín sobre el protectorat francès a la major part del territori marroquí.

⁴⁹⁴ “*Pur senza intenzione bellicose, la Germania, inserendo nelle trattative diplomatiche un argomento di forza, destò vivo allarme a Parigi e Londra, ove si vide nella mossa tedesca ... una volontà di adoperare la propria forza militare e navale per imporsi alle altre nazioni*”.

⁴⁹⁵ “*Il “pericolo tedesco”: credenza poco fondata, come dimostrava il fatto che la Germania aveva lasciato passare, afferarli, varî momento favorevoli a una guerra, quando la Duplice o l'Intesa era più deboli e desunite*”.

que: “la guerra, en el fons, nasqué de molts i diferents conflictes d’interessos: Alsàcia-Lorena, els estrets⁴⁹⁶, la competència comercial i naval angloalemanya, l’irredentisme balcànic, qüestions que no podien resoldre’s per la via diplomàtica ...”.⁴⁹⁷ Torre considera, de fet, que la guerra fou el resultat d’una conjunció de factors i no responsabilitat d’una única nació o interessos.

L’entrada no rebutja la idea que certa política imperialista tingués una influència en el desenllaç diplomàtic que portà al conflicte. Vol aclarir, però, que no hi hagué una voluntat manifesta i premeditada d’emprar-la contra les potències aliades ni per provocar un conflicte. S’insisteix en l’argument que fou l’erràtica i maldestra política diplomàtica alemanya, plena d’errors i algunes provocacions, la que conduí a certa malfiança entre les potències aliades. Malfiança que acabà traduint-se en l’establiment de lligams més forts i intensos entre aquestes amb la previsió d’un conflicte no molt llunyà. Enfortiment d’aliances i interessos que conduïren a l’isolament diplomàtic d’Alemanya, i que tantes suspicàcies despertaria a Berlin.

Respecte al segon fragment discursiu, la qüestió de l’isolament diplomàtic alemany, la famosa *Einkreisungspolitik*⁴⁹⁸ de la qual parla la historiografia i part de la propaganda alemanya, Torre -especialista en història diplomàtica-⁴⁹⁹ construeix un argumentari sobre la causalitat de la guerra a base del binomi causa-efecte en les relacions diplomàtiques i els interessos nacionals previs a 1914. Recuperant part dels raonaments exposats en el fragment anterior, reconeix que la política diplomàtica d’època guillermina és un absolut desastre, però no perd de vista que aquesta posà de manifest els tripijocs diplomàtics entre les tres potències aliades que buscaven expressament l’aïllament de les potències centrals i, en especial, d’Alemanya. En aquesta línia, Torre analitza les convencions i aliances que tanquen França i Rússia, i després el Regne Unit, on s’evidencien interessos comuns contra Alemanya. Afirmar, per exemple, que “a l’any de 1892, [França i Rússia] firmaren un tractat militar, que anava dirigit sobretot contra Alemanya”⁵⁰⁰. Sobre els efectes de la rivalitat naval anglo-alemanya, i citant Lord Hardinge⁵⁰¹, Torre afirma “que a Londres es temia que l’ambiciós programa naval alemany es destinés a qüestionar la preeminència naval britànica, i que juntament amb la seva força

⁴⁹⁶En referència als Dardanelos

⁴⁹⁷“La guerra, in fondo, nacque dai molti e vivi contrasti d’interessi ... : Alsazia-Lorena, Stretti, concorrenza commerciale e navale anglotedesca, irredentismi balcanici; tutte questioni ...”

⁴⁹⁸ Política d’encerclament o acorralament.

⁴⁹⁹Fou precisament el mateix Volpe qui encarregà a Augusto Torre col·laborar amb Federico Chabod en la creació de la *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*.

⁵⁰⁰“L’anno successivo [1892] conchiusero esse, una convenzione militare, diretta supra tutto contro la Germania”.

⁵⁰¹ Charles Hardinge, 1r Baró Hardinge de Penshurst i ambaixador britànic a Rússia el 1904.

militar, es proposés aconseguir el predomini a Europa, d'aquí la idea d'arribar a una entesa amb Rússia”⁵⁰². Les referències a un front aliat antialemany són contínues. Torre es reafirma a eximir a Alemanya de ser l'única i absoluta responsable del conflicte al considerar que “l'Entente, pels motius anteriors [la qüestió d'Alsàcia-Lorena, Marroc, Pròxim Orient, la cursa naval, etc...], era netament antialemanya”⁵⁰³.

Torre manté una equidistància en la qüestió de la cursa naval angloalemanya. Mentre la historiografia britànica, i part de l'aliadòfila⁵⁰⁴, considerarà que el programa de construcció d'una marina de guerra alemanya era inadmissible i una provocació, l'historiador italià considera que:

“tant dret tenia Alemanya “[de construir-la] per a protegir el seu comerç mundial i interessos colonials, i fins i tot com a arma de defensa davant un eventual bloqueig [...], com Anglaterra de mantenir-la, basat en el convenciment que el seu imperi colonial depenia del domini naval, i per això reforçà el seu propòsit de mantenir la seva superioritat naval”⁵⁰⁵.

282

El tercer esdeveniment discursiu que completa el “fragment alemany” està dedicat al rol diplomàtic d'Alemanya un cop esclatada la crisi de juliol de 1914, i en especial al seu recolzament a Viena. L'entrada fonamenta la postura alemanya sobre dos arguments. En el primer utilitza, i cita literalment, el fragment del Tractat de la Triplice on s'explicita que “Alemanya, conforme als seus deures d'aliança i als seus lligams d'antiga amistat, romandrà fidel al costat d'Àustria”⁵⁰⁶. En el segon, i deixant entreveure certa ingenuïtat, reconeix que Alemanya -davant el perill d'una reacció russa a l'atac austríac vers Sèrbia- “s'inclinà a creure que el bluf fou una de les armes predilectes del govern tsarista, al qual li encantava amenaçar amb l'espasa, però que en el moment decisiu, no ho feia voluntàriament per

⁵⁰² “Si temeva a Londra che l'ambizioso programma navale della Germania fosse destinato a contrastare la supremazia navale inglese e, in combinazione con le sue immense forze militari, a conseguire il predominio in Europa. Di qui il pensiero di arrivare a un'intesa con la Russia”.

⁵⁰³ “Inoltre l'Intesa, per i motivi che l'avevano creata, era netamente antitedesca”.

⁵⁰⁴ KENNEDY, Paul M. *The Rise of the Anglo-German Antagonism: 1860-1914*. London: George Allen & Unwin, 1980; PADFIELD, Peter. *The Great Naval Race: Anglo-German Naval Rivalry 1900-1914*. Edinburgh: Birlinn Publishers, 2005 ; HERWIG, Holger H. *Luxury Fleet: The Imperial German Navy, 1888-1918*. New York: Prometheus books, 1998.

⁵⁰⁵ “Come mezzo di protezione del commercio mondiale e degli interessi coloniale della Germania, come arma di difesa contro un eventuale blocco, ..., Viceversa l'Inghilterra, nella convinzione che il suo impero coloniale dipendeva dal dominio del mare, si rafforzò nel proposito di mantenere la sua superiorità navale”.

⁵⁰⁶ “La Germania conforme ai suoi doveri di alleanza e alla sua vecchia amicizia, sarebbe rimasta fedelmente al fianco dell'Àustria”.

altres”.⁵⁰⁷ Uns paràgrafs més endavant es justifica el perquè del recolçament alemany a Viena. S’afirma que “Alemanya -com Àustria- volien una guerra localitzada”⁵⁰⁸, és a dir no desitjaven un conflicte europeu o d’abast mundial. Per últim, i molt interessant, Torre confirma que:

[en els darrers dies de juliol, el 29 o el 30], “Berlin, després d’haver rebutjat d’intervenir en el conflicte austro-serbi, es prestà a la mediació amb Àustria quan comprengué que no podia comptar amb la neutralitat britànica en cas de guerra. I fou llavors quan intervingué repetida i energicament per a que Viena acceptés la proposta d’ocupar únicament Belgrad i donés seguretat per escrit a Sant Petersburg sobre les seves intencions sobre Sèrbia”.⁵⁰⁹

Berlin, continua Torre, “aconsegui després de molts esforços véncer l’obstinació austríaca⁵¹⁰”. I es lamenta que “la mobilització general russa truncà les negociacions”.⁵¹¹

El darrer esdeveniment discursiu del ‘fragment alemany’ coincideix amb l’anàlisi discursiva sobre el rol d’Àustria-Hongria, que comparteix aquest darrer esdeveniment com un nus discursiu, ja que afecta diversos fragments. Malgrat la seva òptica filoitaliana, Torre exposa una visió força equànime i allunyada d’apriorismes negatius dels tres esdeveniments que formen el fragment sobre la monarquia austrohongaresa: l’annexió de Bòsnia-Herzegòvina (1908); les guerres balcàniques (1912-13) i el magnicidi de Sarajevo i posterior *Julikrisede* 1914.

Respecte a l’annexió de Bòsnia, l’entrada no la critica explícitament. Més aviat és interpretada com un intent de frenar les aspiracions russes sobre la península Balcànica, quan s’afirma que “davant la política balcànica de Rússia, Austria contraposà la seva pròpia política de mantenir l’*status quo*, consistent a defensar els seus interessos a les costes albaneses, les comunicacions amb el mar Egeu, evitar el sorgiment de moviments irredentistes a les províncies meridionals - habitades per eslaus -, i evitar una hegemonia russa a la regió”.⁵¹²

⁵⁰⁷ “A Berlino s’inclinava a credere che “il bluff fosse una delle armi favorite del governo zarista, ilquale amava minacciare di tirar fuori la spada, ma, al momento decisivo, non lo faceva volentieri per gli altri”.

⁵⁰⁸ “Ma il governo austro-ungarico [...] desiderava una guerra localizzata. Anche la Germania la voleva così”.

⁵⁰⁹ “Ora, Berlin, dopo avere in un primo momento rifiutato d’intervenire nel conflitto austro-serbo ... si prestò alla mediazione, quando capì che non poteva contare sulla neutralità inglese a ogni costo; intervenne ripetutamente ed energicamente, perché Vienna accettasse la proposta della sola occupazione di Belgrado e desse alla Russia serà affidamenti circa le sue intenzioni sulla Serbia”.

⁵¹⁰ “riuscì dopo molti sforzi, a vincere l’ostinezza austriaca”.

⁵¹¹ “Ma a questo punto la mobilitazione generale russa venne a troncane tutte le trattative”.

⁵¹² “Ma a questa politica [la russa] si contrapponeva quella dell’Austria, interessata allo statu quo, perché non ricevessero offesa i suoi interessi sulla costa albanese e le sue comunicazioni con l’Egeo; non sorgessero

Sobre la qüestió balcànica és interessant analitzar la interpretació dels rols rus i serbi respecte a l'esclat de la guerra. Malgrat que els continguts del següent fragment se centraran en les responsabilitats de la Triple Entesa, i en especial sobre Rússia, és interessant completar la 'visió austríaca' amb la transcripció d'una de les afirmacions que millor resumeixen el pensament d'Augusto Torre sobre el paper de Sant Petersburg. En el paràgraf de les reaccions diplomàtiques a l'annexió austríaca de Bòsnia, afirma que "el contracop més greu fou el de Rússia, que veié en la *Triplice*, o millor en Alemanya i Àustria, els únics obstacles per a la seva política balcànica, sentint amb més urgència que mai la necessitat d'organitzar les seves forces armades i d'aproximar-se més estretament a les altres dues potències de la Triple Entesa".⁵¹³

Respecte el segon esdeveniment del fragment austríac -les guerres balcàniques-, l'entrada manté també una posició no bel·ligerant vers Viena. Ben al contrari. Torre manté una posició comprensiva respecte la posició austríaca per les conseqüències de les guerres en favor de l'anomenada "Gran Sèrbia". L'entrada 'defensa' l'oposició que manté Viena sobre l'expansió sèrbia, i la influència russa en els Balcans, quan sosté que "al contrari que Sèrbia, Àustria no estava disposada a cap concessió territorial, convençuda que, en cas que cedís en aquest aspecte, tot l'edifici [imperial] s'enfonsaria".⁵¹⁴ Continua afirmant que "[Àustria] no pensava tolerar cap més ingerència russa, sinó solucionar ella mateixa [el problema] amb la seva veïna [Sèrbia] malgrat -afegeix- que li costés una guerra amb l'imperi veí [Rússia] o inclús una guerra europea".⁵¹⁵ Torre aporta una visió temperada d'Àustria malgrat reconèixer que també estava disposada a entrar en guerra amb Rússia o combatre en un conflicte encara major.

El darrer esdeveniment discursiu austríac posa de manifest, altre cop, la interpretació acrítica de l'enciclopèdia respecte l'actuació d'Àustria sobre al magnicidi de Sarajevo i posterior crisi diplomàtica del juliol de 1914. L'anàlisi argumental evidencia una clara justificació de les decisions preses a Viena respecte a l'ultimàtum serbi i a les accions diplomàtiques prèvies a la guerra. Torre 'justifica' aquest recolzament en tres ocasions. En la primera, i en resposta a les afirmacions de l'ambaixador serbi a Viena, Milenko Vesnić, de que "[arran del magnicidi] el temps anava a favor de Sèrbia, i que en tres anys les províncies eslaves meridionals es

movimenti irredentiscici nelle sue provincie meridionali, abitate da Slavi; non fosse promosse una egemonia russa nella penisola.."

⁵¹³"Più grave il contraccolpo in Russia, che vide nella Triplice, o meglio, nella Germania e nell'Austria i soli ostacoli alla sua politica balcanica e sentì più che mai urgente la necessità di organizzare le forze militari e avvicinarsi più strettamente alle altre due potenze dell'Intesa".

⁵¹⁴"Viceversa, 'Austria non era disposta a nessuna concezione territoriale, persuasa che, se si fosse messa su questa strada, tutto il suo edificio sarebbe crollato".

⁵¹⁵"Non intendeva poi sopportare più alcuna ingerenza russa, ma regolare da sé il conflitto con il piccolo vicino, a costo anche di una guerra con il vicino impero, magari di una guerra europea".

revoltarien contra Viena, sense que Sèrbia pogués un dit”⁵¹⁶, l’autoria s’implica plenament, i pren part, quan sosté que “s’entén, doncs, com no només el cap de l’Estat major de l’exèrcit austrohongarès, Conrad von Hötzendorff, sinó també el ministre d’exteriors [Berchtold] s’anessin persuadint que la qüestió només es podia resoldre per les armes”.⁵¹⁷

El segon fragment on es justifica l’actuació austríaca és en referència a l’ultimàtum de Viena, on Torre malgrat afirmar que “si bé, algunes condicions, eren molt dures, no eren del tot injustificades, tenint present tot allò exposat [el paper i el rerefons serbi en el magnicidi], ni encara menys inacceptables”.⁵¹⁸ L’entrada, però, no amaga que “el govern de Viena desitjava que l’ultimàtum no fos acceptat, per tal de justificar la guerra, una guerra -que s’esperava- fos limitada”.⁵¹⁹ Limitació “també desitjada per Alemanya”⁵²⁰ i que lliga amb el plantejament defensat per Torre que Berlin només recolzà la seva aliada en una acció de represàlia contra Sèrbia.

El tercer moment on l’entrada exonera, en certa manera, Àustria de ser responsable en exclusiva de la guerra és quan Viena accepta la mediació alemanya. L’autor afirma que Berlín va vèncer l’obstinació austríaca per a una represàlia major contra Sèrbia i que, a canvi, aconseguí que només s’exerciria una ocupació de Belgrad fins que la investigació sobre el magnicidi acabés amb plenes garanties per Àustria.

El fragment discursiu sobre les responsabilitats de la Triple Entesa fa un recorregut per les principals accions i implicacions de les nacions aliades (França, Rússia i el Regne Unit) en l’esclat de la Gran Guerra. De forma similar que en el cas de les potències centrals, l’autoria examina els principals esdeveniments que menaren a la guerra des de l’òptica de les nacions aliades. El fragment es divideix segons els continguts que tracten França, Rússia i el Regne Unit. L’autoria també individualitza en la Triple Entesa una voluntat expressa i coordinada d’actuació, com en el cas de les potències centrals.

Així doncs, a banda, d’un *nus discursiu* paral·lel de l’Entente, el fragment s’analitza sobre tres prismes: el rus, el francès i el britànic.

⁵¹⁶“Egli diceva sempre che il tempo lavorava per la Serbia, e che entro tre anni le provincia slave meridionali sarebbero state pronte a rivoltarsi contro l’Austria, senza che la Serbia aveva da muovere nemmeno un dito”.

⁵¹⁷“Si capisce, perciò, come non solo il capo dello Stato Maggiore, Conrad von Hötzendorff, ma, in ultimo, anche il ministro degli Esteri si fosse venuto persuadendo che ora mai non si poteva risolvere la questione se non con un atto di forza”.

⁵¹⁸“Sebbene fossero, queste condizioni, molte dure, tuttavia non erano del tutto ingiustificate, dopo quanto abbiamo detto, e neppure inaccettabili”.

⁵¹⁹ “Ma il governo austro-ungarico desiderava non fossero accettate, per poter giustificare la guerra: una guerra, si sperava, localizzate”.

⁵²⁰ “Anche la Germania la voleva così”.

El cas rus està format per tres elements principals: la política pro balcànica, la crisi de juliol de 1914 i les mobilitzacions de guerra a finals d'agost.

La decisió d'iniciar l'anàlisi de la Triple Entesa pel cas rus es deu a la importància que li atorga l'autoria en l'esclat del conflicte. A banda de les consideracions sobre Sèrbia, negatives per a Torre en termes de responsabilitat sobre el conflicte, l'altra potència culpable és Rússia. Malgrat que s'analitzarà la qüestió formal més endavant, resulta interessant fer palès que les acusacions més explícites es realitzen contra Rússia, tant en el to com en la forma.

La política pro balcànica de Rússia, justificada pels seus interessos en la qüestió dels Dardanel·ls i el control futur de la capital otomana, com per la influència que exercia sobre Sèrbia contra Viena, centren les consideracions més punyents sobre la causalitat de la guerra, i evidencia la intenció de formular una nova o possible reinterpretació dels orígens del conflicte, que és -segurament- un dels objectius més importants de l'entrada, com s'insinuava a les consideracions prèvies.

Mentre l'autoria justifica, en certa manera, el rol d'Àustria en la seva política balcànica, acusa Rússia d'actuar imprudentment guiada només pels seus interessos geopolítics. Sobre les conseqüències de l'annexió austríaca de Bòsnia de 1908, afirma que "Rússia, constatant que no era possible que la seva aspiració secular pel domini dels Estrets, [...], afavorí una política de favors per les nacions balcàniques".⁵²¹ Política filo eslava i de desestabilització als Balcans que buscava reduir al mínim la influència austríaca a la zona. Política frontista que, segons Torre, obligà a Viena a defensar els seus interessos provocant encara més tensió. Encara als Balcans, Augusto Torre aprofundeix en les converses diplomàtiques entre Viena i Sant Petersburg per a trobar un punt de compensació per a Rússia després de l'annexió de Bòsnia. Considera que Àustria oferia a Rússia el reconeixement de dret de pas de la marina mercant russa pels estrets. La proposta que plagué a Rússia "topà, però, amb la fredor de París, i amb l'absoluta oposició de Londres, que temia veure compromesa la seva ruta marítima vers l'Índia".⁵²² Així, "mentre Àustria anunciava via decret imperial l'annexió de Bòsnia, Izvolsky [plenipotenciari rus] veié com el seu pla se'n anà en orris per l'oposició anglesa".⁵²³ Torre fa palesa, doncs, la incoherència o la veritable motivació russa quan comenta que foren les pròpies aliades, i no Àustria, les que es van oposar a les concessions navals al Bòsfor i als Dardanel·ls. L'autor insisteix a deixar en evidència a Rússia quan sosté que "davant la desfeta

⁵²¹ "Non essendo tale aspirazione realizzabile d'un colpo, la Russia faceva una politica di favore per le nazionalità balcaniche".

⁵²² "A Parigi ... la proposta fu accolta ... "simpatia", ma in realtà con freddezza. Peggio fu a Londra, dove sempre si temeva per la via marittima delle Indie".

⁵²³ "Mentre l'Austria, con il decreto imperiale..., annunciava a tutte le potenze europee l'annessione delle due provincie, Izvolskij vide il suo piano andare a monte a causa dell'opposizione inglese".

diplomàtica, el ministre rus descarregà la seva ira contra Aerenthal [ministre d'exteriors austríac], al qual acusà de deslleialtat⁵²⁴ i “que intentà explotar la indignació creada a França i Anglaterra sobre l'annexió per molestar a Àustria”.⁵²⁵

La política balcànica russa també consistia en el recolçament a Belgrad per assolir la “Gran Sèrbia”. Política propagandística destinada a la reclamació dels territoris eslaus de l'imperi austrohongarès, afavorint el seu desmembrament. Sant Petersburg utilitzà el factor serbi com a clau desestabilitzadora de l'imperi austrohongarès i dels Balcans per assolir els seus propis interessos, tal com explica el següent fragment: “la idea d'una Gran Sèrbia, comprenia totes les províncies eslaves de l'imperi dels Augsburg. Per a l'assoliment d'aquest programa era imprescindible, però, l'ajuda russa. Sèrbia, que ja s'havia apropiat a Rússia, desenvolupà una política activa de propaganda dins les pròpies províncies austríaques...”⁵²⁶. Continua la idea en la següent afirmació: “Sèrbia no oblidà les seves províncies i intensificà la seva propaganda encoratjada per Rússia”.⁵²⁷

Les guerres balcàniques, tant pel que fa als orígens com a les conseqüències, també posen de manifest les intrigues diplomàtiques que, segons el text, tenen l'objectiu d'assolir una Gran Sèrbia, així com ampliar la influència russa als Balcans, a través del desmembrament de les províncies meridionals de l'imperi austrohongarès. Torre, parafrasejant el president francès Poincaré, afirma que la “lliga balcànica, promoguda gràcies a l'ajuda russa, era una aliança bèl·lica dirigida contra Turquia, però també especialment contra Àustria per a assolir l'hegemonia russa sobre els estats balcànics”.⁵²⁸ Finalitzades les guerres balcàniques, especialment en favor de Sèrbia, l'entrada conclou que “el més greu de tot era que Sèrbia, havent obtingut territoris de Turquia i segura del recolzament rus, mirava ara cap a les províncies dels Augsburg per a completar el projecte de la “Gran Sèrbia”.⁵²⁹

Pel que fa les reaccions a Sarajevo i la crisi de juliol per l'ultimàtum d'Àustria, Torre és clar: “els socis russos de l'Entente [en referència a França i Anglaterra] eren contraris “a l'absurda

⁵²⁴“Di fronte al pericolo di una disfatta diplomatica, il ministro ruso rivolse tutta la sua ira contro Aerenthal, che accusò di slealtà ...”

⁵²⁵“Cercò quindi di sfruttare l'indignazione suscitata specialmente in Francia e in Inghilterra dall'annessione, per creare difficoltà all'Austria”.

⁵²⁶“L'idea di una “Grande Serbia”, comprendente anche le provincia slave de l'imperoburgico. Per l'effettuazione di questo programma occorreva l'aiuto russo: e la Serbi, infatti, si era da allora riavvicinata alla Russia, svolgendo un'attiva propaganda nelle provincia austriache ...”

⁵²⁷“La Serbia non dimenticò le sue provincie e intensificò la sua propaganda, incoraggiata dalla Russia”.

⁵²⁸“La lega balcanica ... e resa possibile de l'aiuto russo. Questa “convenzione di guerra come ebbe a definirla Poincaré, era diretta non solo contro la Turchia ma anche contro l'Austria, e stabiliva l'egemonia russa sopra i regni slavi”.

⁵²⁹“Ma, quel che era più grave, la Serbia, ottenuti i territorî turchi, sicura dell'appoggio russo, mirava ora alle provincie asburgiche, per completare la “Grande Serbia”.

i caduca actitud de Rússia de protegir tots els pobles eslaus”.⁵³⁰ L’entrada continua interpel·lant el lector quan es qüestiona sobre si “Rússia hauria deixat mans lliures a Àustria per a destruir tot allò que les guerres balcàniques li havien proporcionat [a Rússia]?”⁵³¹. Torre respon la qüestió quan conclou que “els últims esdeveniments reforçaren en realitat la intransigència russa⁵³²”.

L’anàlisi dels dos fragments anteriors obliga a fer dues reflexions. Confirma el parer de l’autoria sobre la responsabilitat inequívoca de Rússia en l’esclat de la guerra i, en segon lloc, minimitza, en certa manera, la culpabilitat austríaca, al decantar la balança més aviat del costat rus. Les reaccions russes a l’ultimàtum austríac ho confirmen. Torre cita la reacció de Sazonov, ministre d’exterior rus, que exclamà que les condicions que imposava l’ultimàtum “significaven una guerra europea!”.⁵³³ I continua parlant per boca del ministre quan aquest considerà en una reunió amb els seus homòlegs aliats “que l’actitud d’Àustria era immoral i provocadora”.⁵³⁴ El paràgraf finalitza amb una reflexió: “sembla clar que Rússia segura del recolzament francès, tirà endavant tot i els riscos d’una guerra”⁵³⁵ i, a l’inici del següent paràgraf torna a deixar palès que “el govern rus dirigí tots els seus pensaments vers la guerra”.⁵³⁶

En l’interludi entre l’ultimàtum del 23 de juliol i les mobilitzacions de guerra, dues afirmacions confirmen -segons Torre- la voluntat bel·licosa de Rússia. En la primera, i malgrat les negociacions diplomàtiques, afirma que “tot i les trobades diplomàtiques per a preservar la pau, el govern rus modificà les dures lleis de necessitat militar que conduïen inevitablement a la guerra”.⁵³⁷ La segona, sobre la resposta sèrbia a l’ultimàtum austríac, considera que “el govern serbi era conscient que rebutjar l’ultimàtum, totalment o parcial, significava la guerra. I que aquesta possibilitat només era factible per a Sèrbia si obtenia l’ajut rus. És a dir, que si no la tenia, devia cedir, acceptar l’ultimàtum. Però heus ací que passat el migdia del 25 de juliol dos telegrams de Sant Petersburg asseguraven el seu recolzament i

⁵³⁰ “Anche governanti e diplomatici dell’Intesa erano contrari a “l’assurda e vieta attitudine della Russia di protettrice di tutti gli Slavi”.

⁵³¹ “Ma la Russia avrebbe lasciato libera l’Austria di rovesciare a proprio favore la situazione creata dalle guerre balcaniche?”

⁵³² “Gli ultimi avvenimenti avevano in verità rafforzato l’intransigenza russa”.

⁵³³ “È la guerra europea!!!”

⁵³⁴ “La condotta dell’Austria era immorale e provocante”

⁵³⁵ “Apparve chiaro che la Russia “sicura dell’appoggio della Francia, sarebbe andata incontro a tutti i rischi della guerra”.

⁵³⁶ “E alla guerra il governo russo volse subito ogni pensiero”.

⁵³⁷ “nonostante incontri diplomatici per preservare la pace e lo sposo vorrebbe cambiare le leggi russe di necessità militare che conduce inevitabilmente alla guerra”.

aconsellaven la mobilització a Sèrbia”.⁵³⁸ Resulta evident que rere la reacció sèrbia hi havia Rússia, que aconsellava la via militar.

La qüestió de les mobilitzacions, vital per a determinar les responsabilitats últimes en el conflicte com evidenciaren els tractats de pau, s’analitza minuciosament. La subsecció *Mobilitazioni e dichiarazioni di guerra* mostra una acurada cronologia de les mobilitzacions⁵³⁹. L’anàlisi del fragment confirma, com part de la historiografia especialitzada⁵⁴⁰, que els preparatius i les mobilitzacions russes foren el detonant de la guerra. Les afirmacions que ho corroboren són múltiples, i resultaria feixuc enumerar-les totes. D’entre totes hi ha una que per la seva contundència és concloent:

“El temps de la mobilització automàtica determinava l’inici de la guerra. Una decisió que, a Rússia, s’havia decidit en el moment que es conegué l’ultimatum austríac a Sèrbia. De fet, tot el seguit de telegrams entre els governs rus i alemany representaren només la posada en escena d’un drama històric”.⁵⁴¹

L’estudi del cas rus evidencia que l’entrada enciclopèdica considera Rússia com una o la principal responsable del conflicte. L’autoria, a través de les tres fases analitzades, deixa molt poc marge al dubte: a partir de 1904-1905, el govern rus actuà en el pla diplomàtic amb la intenció de dirimir i assolir els seus interessos geopolítics per la via militar en un horitzó proper en el temps. La política russa probalcànica de marcat to proeslau xocava de front amb la integritat i manteniment de l’*status quo* austríac a la regió. Una política proeslava que prengué volada i es féu realitat per efecte de les guerres balcàniques, on Sèrbia comença a dibuixar somnis expansionistes d’una “Gran Sèrbia”, a costa de les regions meridionals de l’imperi austrohongarès. Rússia, valedora de Sèrbia en la seva política antiaustríaca, anhelava o volia exercir una mena de protectorat balcànic per tal, entre d’altres objectius, de controlar el comerç marítim i comercial que passava pel Bòsfor i els Dardanel. Aquestes darreres són una selecció d’algunes de les conclusions que esgrimeix l’autor per considerar Rússia com una de les principals responsables de la guerra. Els arguments sobre la responsabilitat russa

⁵³⁸ “Il governo serbo era consapevole che ha respinto l’ultimatum, in tutto o in parte, significava la guerra. E questo era unica opzione possibile per la Serbia, se ottenuto l’aiuto della Russia. Cioè, se non l’avesse fatto, dovrebbe cedere accettare l’ultimatum. Ma ecco trascorso il pomeriggio del 25 luglio due telegrammi di San Pietroburgo ha affermato il loro sostegno e la mobilitazione ha consigliato la Serbia”.

⁵³⁹ Parcials i generals.

⁵⁴⁰ MACMEEKIN, *The Russian Origins of the First World War*. Harvard : Belknap Press, 2013.

⁵⁴¹ “Il tempo della mobilitazione meccanicamente determinava il principio della guerra. La quale, in Russia, era cosa decisa dal momento che si conobbe l’ultimatum austriaco: e tutta la profluvie de telegrammi fra i governi russo e tedesco rappresentava puramente la messa in scena di uno storico dramma”.

s'han de relacionar amb el principal objectiu de la secció enciclopèdica que és, en definitiva, descarregar a les potències centrals de la culpa exclusiva de la Gran Guerra.

L'anàlisi del cas francès presenta una estructura i finalitats semblants al rus. Torre recull, i accentua, aquelles polítiques franceses que tingueren com a objectiu final la resolució de les crisis europees per vies que no fossin les estrictament diplomàtiques. L'autoria no explicita clarament aquesta idea, però en les hores decisives de la *Julikrise* considera que l'actitud d'ambdues [França i Rússia], no "és que fossin pròpiament contràries a una solució pacífica, sinó que la volien a condicions inacceptables per a les potències centrals. Això explica que ambdós governs, francès i rus, malgrat continuar a les negociacions, prenguessin major atenció als preparatius militars".⁵⁴² Torre analitza el rol de França en l'esclat del conflicte des de tres prismes. Les relacions entre França i Alemanya per la qüestió d'Alsàcia i Lorena, la política diplomàtica de l'Elisi per aprofundir en l'*Einkreisung* o aïllament alemany i, per últim, la influència i recolzament de França en la política internacional russa i les seves conseqüències.

290

Segons Torre, la voluntat d'aïllar Alemanya diplomàticament fou el veritable *leitmotiv* de la política internacional francesa des de 1871 fins a 1914. Les raons foren diverses però es podrien resumir en tres: l'anhel francès per recuperar la preeminència i el prestigi perduts dins el panorama internacional; l'eliminació d'Alemanya com amenaça latent i, evidentment, la reposició d'Alsàcia i Lorena com a territori francès. L'autoria uneix dos dels principals factors en una sola frase quan, a l'inici de l'entrada, afirma que "França no havia oblidat ni l'Alsàcia ni la Lorena, i que, a banda d'aspirar a les províncies perdudes, s'hi afegia el desig de recuperar l'antiga preeminència".⁵⁴³ Torre no tornarà a ser tant explícit en aquests 'objectius' francesos. Se centra especialment en les dinàmiques de l'aliança francorussa, així com en les influències i condicionaments que efectuà París sobre Sant Petersburg en les crisis prèvies a la Gran Guerra. L'autor, però, no es limita a descriure les pressions franceses sobre Rússia, sinó que deixa al descobert el doble arrasador de la diplomàcia francesa quan veu perillar els seus propis interessos, com en el cas de les compensacions austríaques vers Rússia arran de l'annexió de Bòsnia-Herzegovina. La intencionalitat de l'autoria és clara: demostrar el doble joc francès i, sobretot, evidenciar la disparitat d'interessos -sovint- contraposats en la

⁵⁴²"Non che esse fossero proprio contrarie a una soluzione pacifica; ma la volevano a condizioni non accettabili per gl'Imperi centrali. Ciò che spiega come i governi russo e francese, pur continuando a trattare, rivolsero la maggiore attenzione ai preparativi militari".

⁵⁴³"Ma la Francia non aveva dimenticato l'Alsazia e la Lorena, e, nell'aspirazione alle perdute provincie, si esprimeva il desiderio di riacquistare l'antica supremazia".

Triple Entesa, i que a la llarga feren inevitable una guerra. Sobre aquesta qüestió, com succeirà amb el cas britànic, l'entrada busca desmitificar la imatge d'una França lliure de responsabilitats directes sobre la guerra. Torre vol deixar palès que totes les potències, sense excepció, actuaren mogudes o condicionades pels seus interessos, i que França -com Rússia- tenia una estratègia més o menys planificada per tal d'assolir-los.

L'autor reconeix que després de la segona crisi marroquina, "l'Entente es persuadí que la guerra era inevitable i que només era qüestió de temps. Era necessari, però, que no esclatés abans de 1914-1915 ja que França i Rússia encara no estaven preparades".⁵⁴⁴ Fou els anys 1912-1913, a conseqüència de les Guerres balcàniques, quan la influència i les pressions franceses sobre Rússia es fan més visibles. Arran de la política probalcànica russa, s'afirma que "malgrat que França no volia veure's immersa en una guerra per les qüestions balcàniques, Poincaré [el president de la República] declarà reconèixer el *casus foederis* en el cas balcànic, i incità el govern rus a resistir la voluntat de Viena".⁵⁴⁵ Continua argumentant que "els préstecs francesos a les nacions balcàniques ajudaren [el govern francès] a veure el seu futur engradiment amb simpatia"⁵⁴⁶ i acaba afirmant que "[gràcies a que] la Duplice [aliança rusofrancesa] assolí una comunió perfecta sobre els objectius i la forma d'assolir-los, de [gènesi] defensiva es passà a ofensiva".⁵⁴⁷ Torre ho deixa molt clar: l'objectiu d'ambdues nacions és assolir gran part dels seus interessos *manu militari*. Afirmació que questiona la tesi de la responsabilitat exclusiva de les potències centrals en l'esclat de la guerra.

Torre també analitza la pressió i el rol que exercí l'Elisi sobre el govern rus seguint la mateixa línia que l'emprada en l'anàlisi de la *Julikrise*. L'entrada sosté que Poincaré, aprofitant la visita d'estat a Sant Petersburg (20-23 de juliol de 1914), "va convèncer els ministres del Tsar que França, en cas de conflicte, estaria al costat de la seva aliada [Rússia] sense reserves".⁵⁴⁸ Continua afirmant que "els dos governs arribaren una mena d'acord: reafirmaren la necessitat

⁵⁴⁴ "L'Intesa si persuase sempre più che la guerra, inevitabile, era solo questione di tempo: necessario solo che non scoppiasse prima del 1914-15 perché Francia e Russia potessero completare i preparativi militari".

⁵⁴⁵ "Mentre che il governo si era sempre rifiutato d'impegnarsi per un conflitto che fosse nato da questione balcaniche, ora Poincaré dichiarò di riconoscere il *casus foederis* anche per tali questioni, incitò il governo russo a resistere all'Austria, ripeté più volte questa sua dichiarazione..."

⁵⁴⁶ "Gli stessi prestiti fatti dalla Francia agli stati balcanici non fecero che cointeressare sempre più questa ai loro futuri ingrandimenti".

⁵⁴⁷ "Così la Duplice aveva raggiunto una perfetta unità di metodi e di fini, e da difensiva si era trasformata in offensiva."

⁵⁴⁸ "Poincaré convinse i ministri dello zar che la Francia, in caso di conflitto, si sarebbe schierata senza riserve del lato dell'alleata".

de mantenir d'una forma encara més solemne les obligacions de la seva aliança: decidiren oposar-se a qualsevol acció austríaca, contrària a la sobirania i independència de Sèrbia”.⁵⁴⁹

Respecte les reaccions de Londres sobre la situació provocada per l'ultimàtum austríac, Torre exposa que “[Londres] va comprendre de forma sobtada la nova situació: no era possible frenar Rússia, i que junt amb França estaven decidides a acceptar el desafiament”⁵⁵⁰. Més endavant afirma que, davant, les propostes de les centrals sobre l'afer serbi, “París i Sant Petersburg acolliren les nombroses propostes amb reserva i desconfiança, i en algun moment amb hostilitat”⁵⁵¹.

Els arguments per a una responsabilitat compartida de la guerra van prenent encara més forma quan s'esmenta que “el 25 de juliol, França prengué les primeres mesures [de mobilització], i el 27 va fer una crida a files de les tropes d'Algèria i el Marroc, perquè -diu- el destí d'aquelles dues colònies “es decidiria a Lorena”. Finalment, el 28 adopta totes les mesures preparatòries per a la mobilització”.⁵⁵²

El paper de França en l'esclat de la guerra queda, segons Torre, prou clar: fou una de les principals instigadores del conflicte per la política que menava des de feia dècades, i que trobà en Rússia el seu principal executor. Accions que Rússia no hagués pres si el govern francès no hagués establert una determinada influència i pressió, encaminada a tensar la situació diplomàtica després del magnicidi de Sarajevo. A banda de les argumentacions, són rellevants la forma en què s'expliciten els recolzaments i les contínues pressions franceses sobre Sant Petersburg. El to emprat per Torre sembla remetre a una mena de conxorxa o complot perquè Rússia acabi fent esclatar la guerra. La descripció de les converses diplomàtiques entre russos i francesos després del 23 de juliol recorda per moments un vodevil. Torre continua acusant França de motivacions tant poc dignes com la “d'haver transmès a Londres infinitat de telegrams, la majoria falsos, sobre els preparatius alemanys i violacions de frontera, per a influir en la seva entrada a la guerra”.⁵⁵³

⁵⁴⁹ “I dui governi giunsero a una specie d'accordo: riaffermarono la necessità di mantenere ancora solennemente gli obblighi imposti dall'alleanza; decisero di opporsi a qualsiasi azione austriaca, contraria alla sovranità e indipendenza della Serbia”.

⁵⁵⁰ “[Londra] improvvisamente ha capito la nuova situazione: era impossibile frenare la Russia, che insieme con la Francia è stato determinato ad accettare la sfida”.

⁵⁵¹ “Parigi e San Pietroburgo ha accolto con favore le numerose proposte con reserve é talvolta con diffidenza, l'ostilità”

⁵⁵² “Il 25, la Francia prende le prime misure; il 27 decide il richiamo delle truppe dell'Algeria e del Marocco, poiché il destino di quelle due colonie “si sarebbe deciso in Lorena. Il 28, adotta tutte le misure preparatorie per la mobilitazione”.

⁵⁵³ “Parigi aveva trasmesso a Londra un'infinità di notizie, in gran parte inesatte, sui preparativi tedeschi e sulle violazioni di frontiera”.

La qüestió britànica mostra dues diferències respecte els casos rus i francès. La primera en termes d'extensió. Les mencions a la responsabilitat britànica pel conflicte de 1914 són menors i de menys profunditat. La segona divergència està relacionada amb el grau de responsabilitat britànica en l'esclat del conflicte, que és clarament inferior a la de la resta d'implicats, a nivell argumental i formal. Tot i que l'autoria no l'eximeix del seu rol en el conflicte, sí que expressa una menor bel·ligerància en les acusacions. Torre explora el paper britànic sobre tres temes. La decisió de Londres d'abandonar la seva "autoimposada exclusió diplomàtica"⁵⁵⁴ per contrarestar el creixent pes d'Alemanya; la rivalitat angloalemanya per la cursa naval i la tebiesa de Downing Street per refrenar les posicions russa i francesa davant la crisi final de juliol de 1914, així com els respectius preparatius de les mobilitzacions militars. Sobre la creixent hegemonia alemanya, Torre creu -citant al secretari d'estat del Foreign Office Lansdowne- que "la importància de l'acord [l'Entente cordiale amb França l'abril de 1904] no rau tant en les clàusules particulars com sobretot en la millora directe de les relacions internacionals entre ambdues nacions [...] i que l'antipatia i les sospites del passat s'havien superat totalment".⁵⁵⁵ Considera que "es tractava d'un resultat que canviava la situació europea ... i que Alemanya ja no podria comptar amb les diferents rivalitats [entre les tres nacions, Regne Unit, França i Rússia]".⁵⁵⁶ Torre conclou que Londres s'ha afegit a la Triple Entesa per a trencar el seu isolament i contrarestar, de pas, la creixent hegemonia alemanya establint una aliança amb les possibles enemigues d'Alemanya. L'entrada es fa ressò de l'entesa francesa de 1905 arran de la primera crisi marroquina i considera que "a l'abril de 1905 el govern anglès proposà al francès concretar mesures en cas d'una eventualitat, mesures no només diplomàtiques, sinó susceptibles de conduir a complicacions internacionals".⁵⁵⁷ La postura britànica va superant el marc estrictament diplomàtic i prenent un creixent caràcter defensiu. El seu rol es va clarificant quan en resposta a la petició d'ajuda francesa en cas d'un hipotètic atac alemany arran de la crisi d'Algesires, Londres "refusà donar completa seguretat, però no es negà a considerar aquesta eventualitat".⁵⁵⁸ Més endavant s'exploren les converses per a una futura cooperació militar francobritànica i, malgrat que

⁵⁵⁴ "Postura política que en termes historiogràfics es coneix com *splendid isolation*".

⁵⁵⁵ "L'importanza dell'accordo -come dichiarò Lansdowne- non era tanto nelle clausole particolari, quanto e soprattutto ... al miglioramento delle relazioni internazionali fra le grande due nazioni ... e che le antipatie e i sospetti del passato fossero completamente superati".

⁵⁵⁶ "Era un risultato que cambiava la situazione europea ... La Germania non poteva più contare sulle loro rivalità".

⁵⁵⁷ "Nell'aprile de 1905 il governo inglese propose a quello francese di concertare le misure da prendersi per opporsi a una tale eventualità: misure non solo diplomatiche, ma suscetibili di condurre a complicazione internazionale".

⁵⁵⁸ "Il governo inglese si rifiutò di prendere un impegno così preciso, ma non trascurò di prepararsi a tale eventualità".

s'afirma que “aquestes converses no obligaven els governs, el perill -continua Torre- consistia en el fet que encoratjaven França, comptant amb l'ajuda britànica, a preparar els seus plans basant-se en aquelles suposicions, tal com reconegueren Grey i Asquith”.⁵⁵⁹ L'entrada conclou el fragment amb una frase prou il·lustradora:

“l'entesa francobritànica havia adquirit un significat diferent al del moment inicial. D'un acord amical sobre qüestions particulars s'havia passat a una entesa específica per a la resistència comuna a les imposicions i agressions externes, a una coincidència d'interessos especials, la qual tendia a desenvolupar en l'activa cooperació contra una tercera potència, tal com afirmava Crowe, i que era Alemanya”.⁵⁶⁰

L'entrada desemmascara, en gran manera, la política diplomàtica britànica quan afirma més endavant que “l'eix d'actuació antialemanya ja havia estat presa en les línies polítiques britàniques”.⁵⁶¹

Una línia semblant, encara que modulada per la defensa del propi interès i de l'*status quo*, pren l'exposició sobre la rivalitat angloalemanya sobre la qüestió naval. L'autoria pren una posició neutral. Examina els raonaments de les respectives parts, i simplement es limita a exposar-los sense afegir cap altra consideració que una comprensió mútua per a ambdues posicions. Per una banda, considera natural que Alemanya optés per una política d'engrandiment de la seva marina de guerra per qüestions comercials i per evitar bloqueigs en cas de guerra i, de l'altra, entén les mesures britàniques encaminades a mantenir el seu *status quo* preponderant en termes navals.

La tebiesa diplomàtica mostrada en alguns episodis de la *Julikrise* de 1914 és la darrera de les qüestions tractades sobre les responsabilitats britàniques en l'esclat de la guerra. El nus argumental exposat deixa entreveure que el govern d'Asquith no actuà de forma ferma per a evitar que tant Rússia com França s'aboquessin obertament a un conflicte europeu. Torre creu que “malgrat que Rússia i França li demanaren un posicionament [sobre l'ultimàtum austríac i la situació generada a Sèrbia], Anglaterra declarà que la seva opinió pública, i sobretot el seu

⁵⁵⁹“*Che queste conversazioni militari non impegnavano affatto i governi e che servivano solo a evitare perdite di tempo in caso de bisogno. Ma il loro pericolo consisteva nel fatto che incoraggiavano la Francia a contare sull'aiuto inglese, e a preparare i suoi piani basandosi su quella suposizione: così poi riconobbero Asquith e Grey*”.

⁵⁶⁰“*L'Intesa franco-inglese aveva acquistato un significato diverso da quello che aveva al momento del suo inizio. Da un amichevole accordo su singole questioni si era passati a un'intesa specifica per la comune resistenza a imposizioni e aggressione esterne, a una coincidenza d'interessi speciale, la quale tendeva a svilupparsi nell'attiva cooperazione contro una terza potenza (Crowe), che era la Germania*”.

⁵⁶¹“*L'indirizzo antitedesco ormai preso dalla politica inglese lo si vide anche nel corso di quell'anno*”.

govern, no aprovarien una guerra per Sèrbia”.⁵⁶² No obstant, dos paràgrafs més endavant, Torre reconeix que en un determinant moment de la crisi “Londres capí la nova situació: que no era possible frenar Rússia, i que aquesta i França estaven decidides a acceptar el desafiament [en referència a l’actitud austríaca de pressió sobre Sèrbia], i que la partida suprema de la Triple aliança amb la Triple Entente estava ja compromesa”.⁵⁶³ Continua el raonament amb la convicció per part del Secretari del Foreign Office⁵⁶⁴ que “si Anglaterra no volia veure compromesa la seva posició a Europa i al món, s’havia d’alinear amb les altres dues potències de l’Entente [França i Rússia] i que actuar de moderadora sobre París o Sant Petersburg hauria aixecat múltiples sospites”.⁵⁶⁵

En els últims moments de les negociacions, l’autoria afirma que “malgrat els esforços alemanys per a refrenar les exigències austríaques, els governs francès i anglès no exerciren cap pressió sobre el rus”.⁵⁶⁶ Per últim, en els primers tres dies d’agost, en el període de les declaracions de guerra i els primers moviments de tropes, l’entrada eximeix Londres de qualsevol culpa directa en el desenllaç bèl·lic. De fet, com s’ha afirmat anteriorment, els gruix de les possibles responsabilitats britàniques rau en la seva política diplomàtica des de 1902, iniciada per contrarestar el creixent predomini alemany en el continent europeu.

295

El segons fil discursiu de la secció “Storia politico-diplomatica” tracta el rol d’Itàlia en el conflicte i es divideix en tres fragments discursius:

1. Qüestions i argumentacions que justificaren la neutralitat italiana,
2. Intervenció i posterior participació militar italiana al conflicte i,
3. Tractats de pau i compensacions territorials.

El primer dels fragments està construït sobre els múltiples factors que, segons l’autoria, forçaren el govern de Roma a declarar la neutralitat italiana el 2 d’agost de 1914. La intencionalitat del fragment i els seus continguts és claríssima: justificar una neutralitat que fou denunciada pels antics aliats de la *Triplice*, i que posava en discussió la fidelitat italiana

⁵⁶²“*Ma l’Inghilterra dichiarò che l’opinione pubblica, e conseguentemente il governo inglese, non avrebbero approvato una guerra per la Serbia*”.

⁵⁶³“*Londra capì subito la nuova situazione: che cioè non era possibile trattenere la Russia; che essa e la Francia erano “decise ad accettare la sfida; che la partita suprema della Triple Alleanza con la Triplice Intesa era definitivamente impegnata*”.

⁵⁶⁴Sir Edward Grey

⁵⁶⁵“*Che se l’Inghilterra non voleva compromettere la sua posizione europea e mondiale, doveva schierarsi con le due altre potenze de l’Intesa. Una sua azione moderatrice sia su Parigi sia su Pietroburgo avrebbe suscitato inutili sospetti*”

⁵⁶⁶“*Poiché, invece, nessuna pressione esercitarono i governi inglese e francese su quello russo...*”

als tractats en vigor. L'autor, conscient del pes de les acusacions de les centrals, justifica i legitima la neutralitat amb una autèntica bateria de factors. Considera que:

“l'actitud italiana [de romandre neutral] responia a antics i nous conflictes amb Àustria pels territoris irredents, per Albània, per la seva expansió econòmica als Balcans; per l'apropament i els acords signats amb França i Rússia; per les simpaties que despertava l'irredentisme serbi; pel menyspreu expressat cap a Itàlia al no haver estat consultada pels seus aliats sobre el tema de l'ultimatum austríac i la seva declaració de guerra a Sèrbia i, sobretot, pel caràcter ofensiu de la guerra, sobretot perquè el tractat [de la Triple aliança] sols estipulava raons defensives”.⁵⁶⁷

A nivell comparatiu amb el que ja s'ha expressat a les consideracions prèvies a l'anàlisi, cal mencionar que la pàgina 367 de l'article “*L'Italia nella guerra mondiale*” recull fil per randa, i en el mateix ordre, l'argumentari expressat línies amunt.

L'entrada segueix aportant arguments sobre la declaració de neutralitat italiana quan fa referència a una de les darreres crisis balcàniques, al juliol de 1913. Torre afirma que “quan l'Àustria volia envair Sèrbia per evitar que aquesta continués amb la seva expansió, Itàlia ja havia declarat clarament que aquella no seria una acció defensiva i que per tant no es podia reclamar el seu recolzament per no estar contemplada com un *casus foederis*”⁵⁶⁸, raonament que emprà el govern italià a l'esclatar la guerra l'1 d'agost. Torre, però, no amaga que existien dues raons de pes per no entrar a la guerra a l'agost de 1914. La primera, la falta de preparació militar per a un conflicte d'aquestes característiques, sobretot si es té en compte l'estat en el que va quedar l'exèrcit italià després de les campanyes líbiques i la guerra italo-turca de 1911-12. L'altre factor, encara més important, eren les negociacions a dues bandes que el govern italià tenia pensat dur a terme per tal d'aconseguir compensacions territorials i estratègiques, en el cas que el país transalpí es decidís a participar al costat d'un dels dos contendents. En aquest sentit, és molt significatiu que l'entrada faci una menció específica i detallada de les motivacions nacionals italianes i que Salandra condensà en el *Sacro egoismo*, per a participar o no a la guerra. Posició criticada en el seu moment per les potències centrals i algunes aliades. A Itàlia, però, aquest ús polític del concepte permetia justificar, amb orgull, els

⁵⁶⁷ “*L'Italia rimasse tutta via neutrale: i contrasti vecchi i nuovi con l'Austria, per le provincia irredente, per l'Albania, per l'espansione economica nei Balcani; il riavvicinamento e gli accordi avvenuti con la Francia e la Russia; le simpatie per il movimento irredentista serbo; la mancata consultazione dell'Italia da parte degli alleati, a proposito dell'ultimatum e della dichiarazione di guerra alla Serbia; il carattere offensivo della guerra stesa, mentre difensiva era la Triplice; questo e altro spiega l'atteggiamento italiano*”.

⁵⁶⁸ “*Nel luglio de 1913, quando l'Austria voleva assalire la Serbia per impedirle ulteriori ingrandimenti, l'Italia aveva nettamente dichiarato che quella non era azione difensiva e non si verificava il casus foederis*”.

veritables objectius de participar a la guerra, que eren la recuperació -a través d'una *quarta guerra per l'independenza*⁵⁶⁹- dels *irredenti*. Explicitar literalment aquesta motivació política, que des d'un òptica actual podria semblar controvertida, expressada en un medi enciclopèdic li proporciona un caràcter finalista i evidentment patriòtic.

L'entrada es fa ressò dels contactes entre delegacions per la qüestió d'unes possibles compensacions fins que, convençuts que Àustria no cediria a les pressions alemanyes perquè accedís a les demandes italianes, Roma firmà el pacte de Londres el 26 d'abril de 1915 amb les potències aliades. Torre detalla les clàusules compensatòries per una simple raó discursiva: contrastar-les amb les que finalment rebé a través dels tractats de pau, permet mostrar els incompliments de les potències aliades, fet que 'denuncia' dins els continguts del tercer fragment discursiu.

El segon fragment discursiu sobre la participació italiana a la guerra tracta les qüestions militars des d'un prisma més aviat polític. Torre incideix en tres elements o esdeveniments discursius que recolzen -en certa manera- part del discurs oficial sobre el paper italià en el conflicte. El primer esdeveniment esmenta el valor estratègic de la neutralitat i posterior entrada italiana a la guerra. El segon, la significació del front italià i la derrota d'Àustria i el tercer, la sobreestimació del paper italià en el resultat final de la guerra.

Malgrat que els continguts sobre aquest fragment no són molt abundants, la lectura és clara: l'autoria vol demostrar que la participació italiana a la guerra va tenir una importància cabdal i que sense el concurs de les forces armades italianes, ni el resultat hagués estat el mateix ni la guerra hagués acabat el 1918. Raonament que, per altra banda, sosté la historiografia italiana del primer *dopoguerra*.

Els arguments que recolzen el primer esdeveniment discursiu, l'alt valor estratègic de la neutralitat i posterior entrada d'Itàlia a la guerra es plasmen a final de la p. 102 quan s'afirma que:

“el primer efecte de la neutralitat italiana no fou només el de permetre a França retirar sis divisions dels Alps [fronterers amb Itàlia] sinó el debilitament -per la falta d'ajuda als alemanys a Alsàcia- de l'ala dreta alemanya que tenia que maniobrar a Bèlgica i a la França septentrional [segons el Pla Schlieffen], permetent d'aquesta manera que els francesos frenessin els alemanys a la batalla del Marne”.⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Tal com l'anomena el propi Torre a l'article "*L'Italia nella guerra mondiale*".

⁵⁷⁰ "*Il primo effetto della neutralità italiana fu non solo di permettere alla Francia di ritirare dalla frontiera alpina le sei divisioni ividislocate, ma d'indebolire, per il mancato aiuto ai Tedeschi in Alsazia, l'ala destra*

L'autoria exagera de forma notable l'efecte de la neutralitat italiana els primers mesos de la guerra. Considerar que l'absència del recolzament italià a les tropes alemanyes a Alsàcia marcà de forma decisiva el desenllaç al Marne està més a prop de la fabulació i la propaganda d'autoconsum que d'una anàlisi militarment i estratègica seriosa. Sobretot si es té en compte que l'ajuda italiana prevista en els tractats de col·laboració entre els estats majors italià i alemany era tant sols d'un cos d'exèrcit (dues divisions). Insinuar que gràcies a la neutralitat italiana el resultat al Marne fou el que fou palesa, evidentment, el signe i objectiu de l'argumentació.

Les al·lusions a la guerra contra Àustria i les al·lusions a una negativa de pau separada amb Viena formen el segon esdeveniment discursiu. L'entrada deixa clar que Àustria “demanà la pau [i fou derrotada] ... en gran part pel cansament extrem que li produïen les incessants ofensives italianes al Carso i al curs mig de l'Isonzo al seu exèrcit ...”.⁵⁷¹ De fet, i sobre la mateixa coordenada, fou gràcies a Itàlia que Àustria no pogué demanar la pau per separat al 1916. La raó que s'esgrimeix és la falta d'acord entre les dues parts perquè Viena cedís el Trentí sense condicions.

298

L'autoria evidencia una inflexibilitat total amb l'enemic que és, sens dubte, Àustria i no Alemanya, malgrat que el tercer esdeveniment discursiu identifica 'l'efecte italià' com la causa de la derrota definitiva d'Alemanya. Sobre aquesta qüestió, Torre afirma sense cap mena de pudor que:

“no hi ha dubte que [la batalla de] Vittorio Veneto i la derrota total de l'exèrcit austríac als Altiplans, al Grappa i al Piave a finals d'octubre [de 1918]; l'armistici italoaustríac del 3 de novembre, així com l'amenaça d'un exèrcit italià que podria prendre pel flanc [la famosa invasió italiana pel sud de Baviera] l'exèrcit alemany... accelerà la decisió alemanya [a demanar un armistici]”.⁵⁷²

Consideracions d'aquesta mena difereixen del rigor historiogràfic. Afirmar que l'acció militar italiana tingué un pes decisiu i determinant és oferir una imatge molt allunyada de la realitat històrica. Aquestes línies argumentals responen a finalitats polítiques molt clares: sublimar

tedesca manovrante nel Belgio en ella Francia settentrionale rendendo così possibile ai Francesi, per uno e l'altro fatto, di arrestare l'offensiva tedesca sulla Marna”.

⁵⁷¹“L'Austria era stanca, ..., per il tremendo logorio che le incessanti offensive italiane, pur senza grandi guadagni di territorio, imponevano all'esercito nemico, specialmente sul Carso e sul medio Isonzo...”

⁵⁷²“Non c'è dubbio che Vittorio Veneto e la rotta totale dell'esercito austriaco sugli Altipiani, sul Grappa e sul Piave agli ultimi di ottobre; l'armistizio italo-austriaco del 3 de novembre; la minaccia di un'armata italiana che poteva prendere fi fianco... in Germani, ebbero il loro peso nell'affrettare la decisione germanica”.

esdeveniments històrics per a construir o sostenir una identitat nacional basada, en part, sobre una visió èpica de determinats fets, en aquest cas militars, que engrandeixin la història pàtria. El valor d'aquest tipus d'afirmacions per a la tesi rau en la seva intencionalitat.

El darrer fragment discursiu sobre els tractats de pau i les compensacions territorials aborda dues qüestions força recurrents dins la historiografia oficial. En primer lloc, l'incompliment dels tractats per part de les aliades i en segon terme, els errors de la delegació negociadora italiana. Sense recórrer explícitament al concepte de *Vittoria mutilata*, Torre exposa dos greuges importants. El primer, l'incompliment dels tractats (El Pacte de Londres de 1915 i els acords de San Giovanni di Moriana del 1917) i, en segon lloc, els errors de la delegació negociadora italiana. Respecte la qüestió dàlmata i la reclamació de Fiume, l'autoria sosté que “quan s'arribà a ambdues qüestions, es trobaren amb l'obstinada oposició de Wilson, que junt a la fredor dels altres aliats, impel·lí Orlando i Sonnino a abandonar temporalment la conferència ... Fet que significà que moltes aspiracions italianes es sacrificuessin a la conferència, i altres (Fiume i Dalmàcia) fossin decidides després de la conferència i no fossin el resultat de les negociacions”.⁵⁷³ Sobre els errors italians, Torre -especialista en història diplomàtica- no dubta a considerar que:

“davant una situació indubtablement difícil, els delegats italians Orlando i Sonnino, no van saber prendre una posició precisa. Sonnino, particularment mancat de ductilitat negociadora, creia que tant els acords de Londres com els sacrificis que havia patit Itàlia a la guerra serien suficients per a garantir les compensacions i assegurar-se Fiume. A la pràctica, però, no s'adonaren de les maniobres que s'estaven fent al marge de les negociacions, consistents en una campanya propagandística iugoslava envers els francesos i anglesos...”.⁵⁷⁴

⁵⁷³“Quando si arrivò alla questione della Dalmazia e di Fiume, si scontrarono nell'ostinata opposizione di Wilson, nella freddezza degli alleati: ciò che indusse Orlando e Sonnino ad abbandonare temporaneamente la conferenza stessa ... e significò in definitiva che molte aspirazioni italiane ... vennero sacrificate ..., e altre (Dalmazia e Fiume) dovettero essere decise dopo e fuori la conferenza stessa e non ad opera dei negoziatori di Versailles”.

⁵⁷⁴“In mezzo a questi contrasti e in una situazione indubbiamente difficilissima, i delegati italiani, Orlando e Sonnino, non seppero prendere una posizioni precisa. Sonnino, particolarmente, mancava della duttilità del negoziatore, e credeva che il Patto di Londra garantisse a sufficienza gl'interessi italiani, e dall'altro che i sacrifici enorme sostenuti dall'Italia...bastassero da sé ad assicurarci Fiume. In pratica essi non seppero tener conto di tutte quelle manovre che si svolgevano entro e ai margini della conferenza, non contrastarono l'attive e abile propaganda iugoslava, favorita da francesi e inglesi...”

Per últim, i a mode de reflexió, Torre considera que els tractats de pau no afavoriren ni una pau duradora ni una pau justa. En una picada d'ulls al règim feixista, estableix una comparació entre França i Itàlia al definir la política francesa de vella i revengista, mentre la italiana “mira al futur ... i on cada dia que passa, el món reconeix en ella els fonaments ideals i el sentit realista del feixisme”.⁵⁷⁵

Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

L'anàlisi dicotòmica⁵⁷⁶ dels dispositius discursius corrobora la línia plantejada en la primera part de l'anàlisi argumental.

L'anàlisi del primer fil discursiu sobre la causalitat de la guerra -plantejat a l'inici de la tesi com un dels sis temes o qüestions principals- en base a les dicotomies esmentades, constata que l'autor no sols no silencia el fet d'una causalitat multifactorial i culpabilitat compartida de la guerra per la majoria de potències, sinó que li dona un tractament minuciós i intensiu.

Els fragments discursius sobre la responsabilitat d'Alemanya i Àustria tenen una extensió i tractament importants. És a dir, hi ha una concreció precisa i detallada (2ª dicotomia). Però no s'observa una subjectivitat formal (3ª dicotomia) en la seva descripció. El redactat conté termes com 'errors' o 'política diplomàtica errònia' però no s'empra un lèxic que indueixi a pensar al lector que foren els únics culpables. Per contra, la inclusió i la concreció argumental (1^a i 2ª dicotomia) dels fragments discursius sobre el rol actiu de Rússia i França en l'esclat del conflicte no sols palesen una línia poc habitual en la historiografia italiana de l'època (Barone, Odone i altres), sinó que la descripció i el lèxic emprats indueixen a pensar en una certa subjectivitat en el seu tractament (3ª dicotomia). Malgrat la ponderació, termes com 'intransigència russa' o el fet que el govern francès enviés 'telegrames falsos' a Londres per provocar la seva entrada a la guerra de part dels aliats deixa entreveure una intencionalitat que porta al lector a creure en una conxorxa francorussa.

L'anàlisi de les dicotomies del fil general italià, que conté els tres fragments discursius sobre la neutralitat, la intervenció i posterior participació italiana a la guerra i, per últim, la qüestió dels tractats de pau i compensacions territorials també coincideix amb la lectura i estudi dels respectius dispositius discursius.

⁵⁷⁵“L'uno che si ispira alle idee e ai sentimenti del passato, l'altro che guarda all'avvenire. Questi due poli sono sopra tutto rappresentati dalla concezione francese e da quella italiana e fascista, in crescente contrasto con l'altra. In questo contrasto, ogni giorno più si riconosce nel mondo il fondamento ideale e il senso realistico che sorreggono la seconda: quella italiana e fascista”.

⁵⁷⁶ Les dicotomies són: inclusió/exclusió, concreció/relativització i objectivitat/subjectivitat.

El fragment sobre la neutralitat italiana té una presència important (1ª dicotomia) i es descrit de forma minuciosa i detallada (2ª dicotomia). Torre fa un ús precís de la documentació i dels tractats que amparaven les actuacions d'Itàlia en cas de conflicte. La intencionalitat del fragment és justificar la presa de posició neutral respecte la guerra, tal com ja s'esmentava en l'anàlisi anterior, La gran concreció descriptiva, així com la profusió de detalls, corroboren la idea de que Torre pretén eximir a Roma de qualsevol responsabilitat per la no entrada a la guerra al costat de les potències centrals l'agost de 1914. Torre no estalvia elements per a justificar i legitimar la neutralitat (nota 567). Esmenta la qüestió dels territoris irredempts en mans d'Àustria, la seva política balcànica, l'acostament d'Itàlia a les potències aliades, etc. Respecte l'anàlisi de la dicotomia objectivitat/subjectivitat, malgrat la bateria de raons per justificar la neutralitat, Torre no empra en l'entrada ni lèxic susceptible de ser considerat subjectiu ni parcial. La única apreciació és definir la guerra empresa per Àustria d'"ofensiva", però ho fa per a justificar que els tractats de la Triplice només obliguen a participar en un conflicte en cas que d'èsser atacats i, de pas, legitimar la neutralitat.

301

Respecte el segon fragment discursiu sobre la participació italiana a la guerra, Torre inclou - malgrat la breu extensió- (1ª dicotomia) tres esdeveniments discursius (el valor estratègic de la neutralitat; la significació del front italià i la derrota d'Àustria en el global del conflicte; el paper italià en el resultat final de la guerra).

A banda de l'evident inclusió en el text, l'anàlisi dicotòmic dels tres esdeveniments discursius presenta dos denominadors comuns. En el cas de la dicotomia concreció/relativització, els tres presenten una descripció superficial. Es descriuen qüestions puntuals, sense excessius detalls, amb l'únic objectiu d'aportar elements de judici. Per exemple, la menció de xifres d'unitats militars (veure nota 570) sols es menciona per a deixar palès que el paper d'Itàlia fou vital. En aquest sentit, l'anàlisi del text sobre l'objectivitat/subjectivitat evidencia que tots tres fragments presenten una clara manca d'objectivitat. En aquest cas, però, els elements que permeten observar aquesta línia argumental, es podria dir subjectiva, són tant les informacions factuais exagerades com les lectures que d'elles s'extreuen. En aquest sentit, és interessant tenir present que el lèxic emprat no aporta cap element de lectura subjectiva.

Pel que fa a l'anàlisi dicotòmic del tercer fragment discursiu sobre els tractats de pau i les compensacions territorials, el text no fa referència o esmenta explícitament el terme '*vittoria mutilata*' (1ª dicotomia). Tanmateix, i malgrat no emprar la mateixa denominació, Torre comenta dos dels elements, que segons la historiografia, l'apuntalen: l'incompliment dels

respectius tractats i els errors en les negociacions diplomàtiques. Com en el cas del fragment anterior, la descripció sobre ambdós elements no és extensa, sinó més aviat breu (2ª dicotomia). Malgrat la brevetat, el pes de les informacions aportades (notes 573 i 574) evidencien un argumentació prou sòlida. Respecte a la dicotomia objectivitat/subjectivitat, Torre palesa un evident sentiment de part però no l'expressa amb un lèxic excessivament bel·ligerant o subjectiu. No obstant això, és evident que l'ús de termes com 'obstinada oposició' o 'fredor' per descriure l'actitud dels aliats a Versailles no s'adiu amb una expressió objectiva.

Si s'examinen *grosso modo* les dicotomies plantejades, es podria afirmar que Torre no planteja un contrast d'objectivitats malgrat, que a moments, transgredeix les línies de la imparcialitat. L'anàlisi de la secció permet considerar l'entrada com un document proper a les característiques d'un text acadèmic i rigorós, malgrat algunes absències. La consistència argumental de la gran majoria dels continguts proporcionen una base prou sòlida per a afirmar que l'entrada té una voluntat d'interpretació de la realitat força rigorosa, malgrat que no sempre estigui en sintonia o precisament d'acord amb la línia oficial del règim. La construcció argumental es basa en el contrast factual i la interpretació ponderada. Les conclusions dels esdeveniments, fragments i fils discursius són molt sòlides. El principal valor acadèmic i intel·lectual de la secció rau el fet que la funció maièutica destinada a l'autor, la duu a terme el lector. Malgrat això, Torre no deixa excessiu marge per a la interpretació. Les asseveracions i la contundència de determinades cites permeten lectures divergents però sempre dins una línia discursiva amb nombroses denominadors comuns.

Conclusions

La secció de la història política i militar del conflicte permet extreure tres conclusions. La primera, sobre la causalitat de la guerra, és el replantejament sobre la responsabilitat única de les potències centrals. Augusto Torre planteja una perspectiva d'anàlisi força nova sobre les causes i els factors que conduïren a la guerra. Introdueix i argumenta amb fonts i dades el paper també primordial de les accions o inaccions de les potències de la Triple Entesa durant la *Julikrise*. L'anàlisi de Torre és novedosa ja que un discurs enciclopèdic sobre aquest tema hauria de ser més procliu i proper cap a interpretacions més canòniques i oficials. Una causalitat oficial que considerava a les potències centrals com les úniques responsables de la Gran Guerra. La refutació, o reinterpretació, de la lectura oficial sobre les causes de la guerra pot interpretar-se com una crítica a la política que dugueren a terme les potències de la Triple

Entesa envers les potències centrals. La lectura de Torre sobre la política internacional dels aliats podria estar motivada per la decepció que suposà per a Itàlia la negativa d'algunes compensacions subscrietes al Pacte de Londres d'abril de 1915.

La segona conclusió és que s'evidencia un fil directe entre el discurs oficial feixista de la guerra i la interpretació enciclopèdica que fa Augusto Torre de la "qüestió italiana".⁵⁷⁷ Les correspondències entre discurs oficial i enciclopèdic són moltes i importants però, en canvi, no existeix unanimitat en qüestions tant transcendents per al règim com Caporetto, la *Vittoria mutilata* o l'evident instrumentalització que es fa de la guerra per part del règim per a carregar contra sectors dissidents. Com a contrapunt a aquesta lectura divergent, la interpretació ortodoxa de la línia oficial en algunes qüestions com Vittorio Veneto, o la significació de la victòria final en clau nacionalfeixista, evidencien un clar biaix en favor del règim. A nivell de coherència interna, es constata que la línia enciclopèdica de Torre és idèntica a la dels dos articles de 1934 i 1940, ja que evidencia la coherència intel·lectual de l'autor sobre la matèria. La tercera conclusió avala que els continguts sobre les causes de la guerra ofereixen una versió ponderada, basada en dades objectivables i, per tant, rigorosa. Torre i Volpe són conscients de la importància de crear un coneixement que permeti apropar-se a una de les qüestions més controvertides sobre la guerra, d'igual forma que són conscients que les argumentacions que es versin sobre la qüestió italiana han de deixar una visió immaculada de la història nacional. La secció està en perfecta sintonia amb l'esperit de l'enciclopèdia a l'hora d'oferir una lectura crítica de la història més recent, però que alhora apuntala un dels principals pilars de la nova nació italiana: les forces armades.

303

2. Baldini, Alberto. "Sguardo generale alle operazioni militare", 106-112

La secció té set pàgines, distribuïdes en 11 columnes amb 864 línies de text i un total de 10.300 paraules, aproximadament. La secció no disposa de cap mena d'element visual o cartogràfic. El nombre total d'entrades referencials o secundàries és de quatre.

El sumari de la secció és el següent:

Subseccions

Piani di guerra

Vicende delle guerra nel 1914

⁵⁷⁷ Neutralitat, intervenció, evolució bèl·lica i el tema de les compensacions territorials.

Vicende delle guerra nel 1915

Vicende delle guerra nel 1916

Vicende delle guerra nel 1917

Vicende delle guerra nel 1918

Guerra nelle colonie

Dichiarazioni di guerra

Com en el cas de la secció anterior, és considera oportú fer una advertència prèvia. Malgrat que ja s'ha expressat en la secció metodològica⁵⁷⁸, aquesta està relacionada amb el model a seguir amb aquelles seccions dels corpus enciclopèdics que no tenen un interès directe per a l'estudi present. Tal com també es reitera en l'anàlisi de la 3a secció⁵⁷⁹ de l'entrada, s'ha cregut oportú no estudiar aquells continguts que no tenen una relació directa amb la "qüestió italiana". L'anàlisi de les batalles de Verdun, Tannenberg o Passchendaele no tenen interès, ja que no aporten cap dada que permeti aprofundir en les qüestions plantejades. En aquesta línia, i malgrat que la secció actual la formen dos fils discursius molt diferenciats, s'ha optat per analitzar només el relacionat amb les "qüestions italianes".

304

Autoria

Alberto Baldini, militar de carrera i catedràtic d'història militar a l'Scuola di guerra de Mòdena als 27 anys, sempre ostentà càrrecs relacionats amb l'activitat informativa i de documentació històrica dins la cúpula del *Regio Esercito*. Iniciada la guerra rebé un encàrrec a l'Estat major fins que el 1917 -i després de Caporetto- se li assignaren tasques de comandament relacionades amb la logística i replegament de tropes vers els fronts d'estabilització. Fruit de la seva estreta relació amb aquest esdeveniment, publicà una de les obres⁵⁸⁰ que millor expliquen la retirada i posterior recuperació italiana al sector del Grappa. En l'ànim de Baldini, com expressa en l'esmentada obra, residí la idea que l'exèrcit italià s'havia recuperat gràcies a l'esperit de resistència i sacrifici. Gràcies sobretot a la seva experiència docent i al domini de qüestions relacionades amb la història militar, fou director de la revista *Esercito e paese* (posteriorment *Azione militare*) durant els anys 1926-1939. Les obres de síntesi militar de Baldini foren considerades canòniques en els cercles d'estudis militar. Reiterant, doncs, el que s'ha dit, no és d'estranyar que l'argumentació de Baldini

⁵⁷⁸ Veure nota 33, p. 27.

⁵⁷⁹ "Le operazioni militari sulli fronti francese, russa, balcanica e in Asia minore"

⁵⁸⁰ BALDINI, Alberto. *Con la Quarta Armata alla prima difesa del Grappa (novembre 1917). Note di guerra*. Roma : Tipografia Regionale, 1934.

formi part del patró que emprà la historiografia italiana per explicar l'evolució militar del front italià durant els anys de guerra.

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

El “fil italià” conté tres fragments discursius. El primer, present en tota la secció, insisteix a destacar l'extrema importància que tingué la intervenció italiana en el decurs de la guerra, especialment pel costat aliat. El segon, amb el rerefons de Caporetto, assenyalava el valor de la resistència italiana al Piave i al Grappa, i el que això significà per a la victòria final. El tercer fragment exposa el rol d'Itàlia com factor clau i decisiu de la derrota austríaca i la rendició alemanya.

L'argument que guia el primer fragment es basa en la idea que la intervenció italiana a la guerra fou transcendental ja des de l'inici, fins i tot amb la neutralitat. Baldini, com la resta d'especialistes en la matèria, considera que:

“ja a l'agost de 1914, si Itàlia no hagués declarat la seva neutralitat, aquelles tropes italianes –promeses pocs mesos abans dels conflicte pel cap de l'Estat major Pollio– haurien pogut induir a Moltke a enfortir l'ala septentrional que havia de maniobrar travessant Bèlgica amb la consistència que volia i recomanava el Pla Schlieffen, i això hagués, amb tota probabilitat evitat als alemanys la derrota a la batalla del Marne”.⁵⁸¹

Baldini enceta, com la resta dels seus col·legues, el joc de les probabilitats històriques a considerar que si Itàlia hagués entrat a la guerra a l'agost de 1914, al costat de la *Triplice*, i s'haguessin enviat les tropes promeses, Moltke hauria pogut enfortir l'ala dreta que hagués superat la defensa francesa, evitant-se així la reacció francobritànica al Marne i el rebuig de la invasió alemanya de França. Les conjectures són pròpies del discurs italià d'autoconsum sobre el seu rol determinant en el conflicte. El que resulta menys probablement és que si s'haguessin enviat les dues divisions (25.000 soldats com a màxim) promeses, fet que no s'esmenta en l'articulat, el pes determinant no hagués estat tal. Entrar a discutir amb arguments històrics tot el conjunt d'ucronies que planen sobre el discurs italià seria inútil. El que sí resulta interessant per a la tesi és que la verbalització d'un discurs històric i enciclopèdicament solvent es vulgui basar amb un seguit d'especulacions que aportin un

⁵⁸¹ “E se, nell'agosto 1914, l'Italia non si fosse dichiarata neutrale, quelle forze italiane –promesse pochi mesi prima dal capo di Stato Maggiore Pollio– avrebbero potuto indurre il Moltke a ridare all'ala settentrionale manovrante attraverso il Belgio la consistenza voluta dallo Schlieffen; ciò cheavrebbe, con tutta probabilità, evitata ai Tedeschi la perdita della battaglia della Marna”.

fonament tan nul i irreal. Aquesta pràctica discursiva revela la poca consistència dels arguments de fons però, sobretot, palesa que s'està davant d'una construcció amb finalitats clarament polítiques i dirigides a proporcionar una visió idealitzada del passat més proper.

El primer fragment permet fer una consideració, copsada en altres texts enciclopèdics, sobre la visió reduccionista que demostra el comandament aliat respecte el front italià. Les fonts italianes sempre argumenten que si l'estratègia aliada hagués comptat amb una altra visió i amplitud de mires i s'hagués atorgat al front italià una importància més decisiva, la victòria s'hagués inclinat molt abans del costat aliat. Aquesta idea de front subsidiari és la que s'expressa quan s'afirma que "els estats majors aliats contemplaven la intervenció italiana com un simple contrapès en el front oriental [russoserbi]. Mentre molt pocs veien en la intervenció la possibilitat d'una gran acció de distracció sobre un nou teatre de la guerra, els elements militars aliats la consideraven només com l'aparició de noves forces que podrien desequilibrar la balança de forces".⁵⁸² La idea que rau sota aquest argument és la de que els aliats menyspreen amb la seva actitud i estratègia la capacitat combativa de l'exèrcit italià. Acusació, per altra banda, que la historiografia italiana oficial sempre va combatre i refutar.

306

L'entradeta de l'epígraf sobre l'evolució militar l'any 1916 confirma, amb encara més fermesa i contundència, el paper imprescindible i vital d'Itàlia a la guerra. L'afirmació que "els fets de l'any 1915 indicaren que sense la intervenció italiana, la guerra s'hagués resolt aquell mateix any amb la victòria alemanya"⁵⁸³ no té fonament factual ni històric. És una exageració que respon a una visió particular i parcial de la historiografia militar italiana, i que complementa part del patró interpretatiu del conflicte.

El segon fragment dedicat a Caporetto i als fronts del Grappa i del Piave segueix la línia d'exageració i de manipulació històrica amb finalitats propagandístiques. En un mateix paràgraf es combinen la justificació històrica del desastre de Caporetto, el seu valor estratègic per a la causa aliada malgrat la desfeta i la fita que significa la resistència al Piave i al Grappa. La doble lectura que ofereix Baldini sobre la derrota de Caporetto i les seves conseqüències desafia, sense dubte, la lògica històrica dels esdeveniments. Juntament a aquests elements, cal destacar el fet -com solia ser costum- d'emprar eufemismes per no utilitzar paraules com

⁵⁸² "Sull' intervento italiano gli Statti Maggiori dell'Intesa fondavano vive speranze per il ristabilimento della situazione nello scacchiere orientale ... Ma mentre solo pochi vedevano in quel'intervento la possibilità di una grande ... su un nuovo teatro di guerra ... gli elementi militari alleati lo consideravano solo come l'insorgere di nuove forze in lotta, destinato a rompere l'equilibrio stabilitosi fra i belligeranti..."

⁵⁸³ "I fatti dell'anno 1915 ... stavano a indicarci che, senza l'intervento italiano, la guerra si sarebbe risolta in quell'anno con la vittoria tedesca".

derrota, fracàs o desastre per descriure el que fou l'episodi més dramàtic de la història militar d'Itàlia a la Gran Guerra.

El fragment que condensa el pensament de Baldini, i el discurs oficial, sobre Caporetto i les seves conseqüències és llarg però és imprescindible transcriure'l per entendre els factors que li atorguen una importància discursiva única.

El fragment és el següent:

“i fou per l'ofensiva italiana del Bainsizza (18-29 d'agost de 1917) contra la qual els austrohongaresos, impressionats per la sort que podia córrer Trieste, reaccionaren dos mesos més tard amb l'ajuda d'un exèrcit alemany. Amb les seves ofensives en cadena, Itàlia no només havia aconseguit la seva fita d'atraure tropes austrohongareses al front julià de la resta de fronts, sinó que també havia atret una força considerable de tropes alemanyes ... Pels imperis centrals aquest resultat [el replegament de l'exèrcit italià fins al Piave] estava per sota de les seves esperances ... ja que esperaven treure a Itàlia de la guerra [...] Amb tot, l'Entente havia estat afortunada ja que si l'exèrcit italià hagués quedat fora de joc, les potències aliades haurien quedat el 1917 en una posició seriosament compromesa o probablement perduda ...”⁵⁸⁴

307

Les reflexions a extreure són nombroses. En primer lloc, se silencia la magnitud del desastre seguint el dogma mussolinià sobre la historicitat de Caporetto, en què afirmava que “no era el moment de fer història [en referència a investigar les causes del desastre] sinó que era el temps del mite”.⁵⁸⁵ Precisament aquesta és la idea que roman de Caporetto al text de Baldini: evitar connotacions negatives, sublimar les positives a costa de negar la realitat més fonamental: que Itàlia perdé més de 300.000 soldats entre presoners i baixes, milers de canons i altres materials militars i el pitjor: cedí tot el territori del Vènet, les exigües conquestes fins aleshores al front isontí i veié la seva integritat territorial amenaçada amb un altíssim risc de derrota total si no hagués estat ajudat, en gran part, per l'enviament de divisions aliades a

⁵⁸⁴“Sarà per l'Italia l'offensiva della Bainsizza (18-29 agosto [1917]), contro la quale gli Austro-Ungarici, vivamente impressionati per le sorti di Trieste, reagiranno due mesi dopo con il concorso di un'armata germanica. Con le sue offensive a catena, non solo l'Italia aveva assolto il suo compito di non consentire la sottrazione di truppe austro-ungariche dallo scacchiere veneto a vantaggio di altri fronti, ma aveva attratto a sé anche considerabili forze germaniche, così da essere costretta, dopo la battaglia di Caporetto, a un ripiegamento della sua fronte orientale sulla linea del Piave. Per gl'Imperi centrali questo risultato era assai al disotto delle loro speranze ... di mettere fuori causa l'Italia [...] Se era fortunata per l'Intesa che l'esercito italiano si fosse arrestato non fosse avvenuto, l'Intesa sarebbe stata seriamente compromesa e forse perdute ...”

⁵⁸⁵“per gli italiani, non era tempo di storia, ma di miti”. Així sembla que s'expressà Benito Mussolini el 1924, quan Adriano Alberti, cap de l'Ufficio storico del Regio Esercito, l'informà que en breu sortiria publicat un assaig històric sobre la desfeta de Caporetto. Publicació que fou vetada immediatament, i que veié ajornada gairebé 80 anys, essent publicada el 2005 amb el títol de *L'importanza dell'azione militare italiana. Le cause militari di Caporetto*, amb notes de Andrea Ungari.

defensar el nou front italià. Oferir una interpretació o versió paral·lela on Itàlia està punt de derrotar a Àustria o que els aliats es veuen beneficiats de la distracció de tropes enemigues vers el front italià és tergiversar, en gran mesura, la realitat històrica objectivable.

El tercer fragment discursiu està destinat a embellir la llegenda de la intervenció italiana i oferir un colofó a l'alçada del nus discursiu anterior. No tot és 'mèrit' de Baldini. Les afirmacions que trasllada a la secció formen part del mite de la 'guerra revolucionària' explicitats pel propi Mussolini. Considerar que "la batalla de Vittorio Veneto fou la més completa de les batalles de la guerra mundial -a nivell tàctic i estratègic- i que estratègicament conduí, sens dubte, a la conclusió de més de quatre anys de lluita⁵⁸⁶" demostra que el nivell d'exageració l'apropa a la pura propaganda i l'allunya del rigor històric. Baldini conclou la valoració amb un factor -ja clàssic- com són les referències a una invasió italiana d'Alemanya per Baviera que, 'malauradament', foren aturades per la decisió de Berlín de demanar l'armistici:

"el 3 de novembre es rendia Àustria i vuit dies després capitulava Alemanya. En l'interval de temps entre ambdós armistícis, el generalíssim italià havia preparat un atac pel Brennero [sud del Tirol] contra Baviera, on Alemanya s'hagués vist obligada a abaixar les armes".⁵⁸⁷

El fragment condensa perfectament aquella idea, es podria dir propagandística, que l'exèrcit italià no simplement s'havia refet del desastre d'un any abans, fet -per cert- que no havia aconseguit l'exèrcit francès amb major potencial i millors recursos després de la fallida ofensiva de Chemin des Dames, sinó que es plantejava envair el sud de l'imperi austrohongarès per arribar fins a Baviera per aconseguir -segurament- la rendició alemanya. El text no sols planteja situacions fictícies, ratllant la fantasia, sinó que explicita una altra idea de l'imaginari col·lectiu italià del moment: el menyspreu de les potències aliades per l'esperit combatiu italià i de les seves forces armades. Aquesta idea de potència militar de segona classe, que sobrevola la historiografia militar italiana com una espècie de complex d'inferioritat només es podia vèncer construint un discurs més proper a la propaganda més fantàstica que a la dura realitat d'una potència militar de segona classe.

⁵⁸⁶ "Vittorio Veneto fu la più completa -come sviluppo tattico e come effetto strategico- delle battaglie di tutta la guerra; [...] strategicamente essa affrettò, senza alcun dubbio, la conclusione della lotta più che quadriennale..."

⁵⁸⁷ "Il 3 novembre l'Austria si rendeva a discrezione e otto giorni dopo capitolava la Germania. Nell'intervallo di tempo fra uno e l'altro armistizio il generalissimo italiano si era preparato a un attacco oltre il Brennero contro la Baviera, ove la Germania non avesse anch'essa abbassate le armi".

Un cop finalitzat l'anàlisi argumental dels dispositius discursius, és interessant introduir una qüestió que pot aclarir el perquè d'aquesta línia interpretativa tan mancada d'objectivitat.

Durant les investigacions als arxius de l'*Enciclopedia italiana*, es localitzà un document dins el lligall corresponent a Baldini que explicaria aquesta presa de posició tan esbiaixada. El document és un esbós -ple de correccions i postil·les marginals- que conté la resposta a una carta molt crítica remesa pel mariscal Gaetano Giardino al coordinador de l'entrada, molt probablement Volpe, queixant-se per la inexactitud factual o per alguna consideració negativa del redactat enciclopèdic sobre la batalla o el front del Grappa. Giardino, mariscal i comandant del 4t exèrcit italià al sector posava en dubte alguns del continguts sobre els fets del Grappa. De fet, sembla, que en un dels passatges inquiria despectivament al seu corresponent sobre "quina mena d'història es fa a l'enciclopèdia" en referència a alguna inexactitud o consideració errònia sobre els fets exposats.

Malgrat l'anàlisi que es pugui fer d'aquests comentaris, el més interessant per a les conclusions, i per la tesi en general, és el comentari final del propi Baldini sobre la polèmica desfermada a l'entorn d'aquesta controvèrsia. Per interpretar la resposta, i el redactat d'algunes entrades o continguts polèmics, el més adient és remetre's a tot el fragment de Baldini:

"les observacions més importants⁵⁸⁸ de Giardino es refereixen substancialment a les notes polèmiques que ell mateix va defensar per sobrevalorar les accions de l'exèrcit [el 4t] sota el seu comandament.

Repeteix, voluntàriament, que no s'haurien de fer certes⁵⁸⁹ valoracions quan ell ha escrit o afirmat el contrari. Però és que algú ha escrit el contrari [del que ha dit el propi Giardino]⁵⁹⁰.

És per això que s'ha de decidir [entre una de les dues opcions]: o l'*Enciclopedia* entra en el viu debat de la polèmica i exposa al públic les raons de les dues parts, o (i aquest és el criteri emprat en aquesta Secció) obvia aquestes dissensions poc agradables i s'até -quan no ho pugui ometre- a la versió oficialment consagrada.

Concluc: les crítiques de S.E. [la Seva Excel·lència] Giardino són la confirmació de la consciència històrica del compilador".⁵⁹¹

Signat: Alberto Baldini. 10 octubre de 1932.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Observacions més importants són la postil·la que apareix sobre el terme anterior ratllat que era "Note".

⁵⁸⁹ Inserció manuscrita.

⁵⁹⁰ Afegitó manuscrit.

⁵⁹¹ Postil·la manuscrita.

La resposta de Baldini a les crítiques de Giardino sobre alguns continguts referents als esdeveniments del Grappa entre 1917-1918 posen de manifest, i expliciten de primera mà, tres qüestions imprescindibles per a la comprensió dels objectius finalistes de la majoria de continguts militars italians sobre la Gran Guerra. Primera, que el comitè de redacció de les diferents seccions buscava la col·laboració o el parer tècnic dels principals especialistes. Segona, que existia un debat viu sobre la veracitat o no dels continguts, i en últim lloc, la més important per a la tesi: es demostra i es constata pels comentaris de Baldini que existia una “versió oficialment consagrada”. Existia una discurs oficial sobre la guerra, que explicitava allò que es podia dir o no, i el format que havia de tenir. La constatació d’aquesta darrera qüestió és la postil·la final on Baldini reconeix que les crítiques⁵⁹³ de Giardino es produeixen perquè algú amb “coscienza storica” qüestionà la versió oficial dels fets que no s’adaptava a l’estricta realitat i que estava destinada a sobreestimar, a exagerar desmesuradament, les accions militars italianes en un sector de tanta transcendència història, política i propagandística com el Grappa.

310

Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

Baldini, investigador i docent, aprofita la seva capacitat de síntesi, habitual en alguns dels seus llibres⁵⁹⁴ de capçalera per a les escoles castrenses per a crear un text equilibrat a nivell argumental i expositiu. Respecte a l’anàlisi de les dicotomies, els tres fragments discursius del fil italià presenten característiques molt similars a les que es trobaran en la literatura militar especialitzada de l’època.

Si s’analitza el fragment sobre el paper que tingué la intervenció italiana en el global de la guerra, s’observa que la seva inclusió en el discurs enciclopèdic és ja un clàssic (1ª dicotomia). El que varia en la secció de Baldini, respecte a d’altres que s’analitzen més

⁵⁹²“Sostanzialmente dunque le osservazioni più importanti del Giardino si riferiscono alle note polemiche da lui sostenute per sopravvalutare le azioni dell’Armata al suo comando. Egli ripete volentieri che non si dovrebbero più fare certe affermazioni, quando egli ha scritto e documentato il contrario, da quanto afferma il Giardino.

E perciò delle due l’una: o l’Enciclopedia entra nel vivo della polemica ed espone al pubblico le ragioni delle due parti; oppure (e tale è il criterio seguito da questa sezione) sorvola su questi poco simpatici dissensi e si attiene –quando non possa sorvolare– alla versione ufficialmente consacrata.

Concludo: le critiche d’S.E. Giardino sono una conferma della coscienza storica del compilatore”. Extret de: BALDINI, Alberto a VOLPE, Gioacchino, 1932. Istituto dell’Enciclopedia italiana. Archivio storico. Fondi editoriali: Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti (1925-1939). Serie *Corrispondenza e Materiali editoriali*, Carteggi 8, 13.

⁵⁹³ Dirigidés mol probablement a Amedeo Tosti, l’autor de l’entrada “Monte Grappa”, que descriuen les operacions militars dutes a terme en aquell sector entre 1917 i 1918.

⁵⁹⁴ Entre els més destacats es troben *Elementi di cultura militare per gli alunni delle scuole medie inferiori*, *Nozioni di cultura militare : per le scuole medie inferiori corsi quadriennali e quinquennali* o *Libro di cultura militare : Ad uso delle scuole medie inferiori*.

endavant com, per exemple, la de Gandin al *Grande Dizionario UTET* de 1935 o la de la Sonzogno de 1930, és que el seu nivell de concreció es veu limitat (2ª dicotomia) a l'espai que hagué de compartir amb la resta de continguts militars sobre la guerra. Malgrat un grau de concreció no detallada, els resultats de la tercera dicotomia posen de manifest el veritable leitmotiv d'aquest fragment que és, en definitiva, oferir una visió subjectiva i sublimada (3ª dicotomia) del rol italià a la guerra. Els paràgrafs en els que Baldini fa referència al rol d'Itàlia en el Marne (nota 581) o al fet determinant de la seva entrada a la guerra (veure nota 583) posen de manifest una manca d'objectivitat històrica. En aquest sentit, i com en el cas Torre en la secció anterior, Baldini no recorre a un lèxic parcial o subjectiu. Tanmateix, una lectura excessivament esbiaixada de les dades factuais objectivables inclinen el seu contingut cap a la subjectivitat. És interessant reproduir el fragment per a comprovar la manca d'objectivitat: “els fets de l'any 1915 indicaren que sense la intervenció italiana, la guerra s'hagués resolt aquell mateix any amb la victòria alemanya”.⁵⁹⁵

311 L'anàlisi dicotòmic del segon fragment que tracta l'experiència bèl·lica, i que es centra en un sol esdeveniment discursiu com és la batalla de Caporetto i la resistència italiana al Piave i al Grappa, presenta una línia argumental molt semblant a la de l'anterior fragment discursiu. Pel que fa a Caporetto, la seva menció és superficial des d'un punt de vista d'informació (1ª dicotomia). No existeix una concreció factual (2ª dicotomia). En aquest sentit es podria parlar de relativització en la mesura que l'autor no menciona ni desenvolupa el fet històric en tota la seva amplitud, tal com si faran altres autors com Tosti. Així doncs, i en la línia expressada en l'anàlisi argumental anterior, els continguts sobre Caporetto són instrumentals. Permeten a l'autor crear un punt de partida narratiu des del qual explicar el darrer any de la guerra en clau finalista. És a dir, planteja Caporetto com l'inici de la recuperació italiana, que s'inicia amb la resistència al Piave i al Grappa.

Respecte a la dicotomia objectivitat/subjectivitat, el sol fet d'ometre (1ª dicotomia) o oferir una visió molt parcial de l'esdeveniment històric sense al·lusions o connotacions negatives, es pot interpretar com rere una manca inequívoca d'objectivitat. Sobretot si es té en compte, com s'analitza més endavant, que altres esdeveniments discursius com, per exemple, Vittorio Veneto tenen una visualització i expressió molt notòria.

⁵⁹⁵ “*I fatti dell'anno 1915 ... stavano a indicarci che, senza l'intervento italiano, la guerra si sarebbe risolta in quell'anno con la vittoria tedesca*”.

L'anàlisi del tercer fragment sobre el rol d'Itàlia com a factor clau i decisiu de la derrota austríaca i la rendició alemanya presenta nombroses similituds amb l'anterior. La seva inclusió (1ª dicotomia) en el text respon, com es veu més endavant, al seu caràcter propagandístic. Com ja es comentava en la part metodològica de la tesi, aquells esdeveniments històrics que tenen una visió positiva dins el discurs oficial, i que serveixen per a construir una lectura determinada, no solen estar absents dels continguts enciclopèdics. Ben al contrari.

En el cas de l'anàlisi sobre la concreció o relativització dels dos esdeveniments discursius que el formen (batalla de Vittorio Veneto i la victòria d'Itàlia sobre Àustria), l'autor -com en el cas de Caporetto malgrat que per raons diferents- ni aprofundeix en la matèria ni concreta de forma minuciosa (2ª dicotomia). Baldini utilitza ambdós fets històrics per reforçar la idea del rol primordial d'Itàlia a la guerra i, sobretot, treure a la llum el paper de l'exèrcit italià.

Respecte l'objectivitat o subjectivitat dels esdeveniments discursius, es pot afirmar que ambdós són presentats de forma inequívocament subjectiva i parcial (3ª dicotomia). Baldini no emprà un lèxic grandiloqüent ni superlatius que evoquin episodis militars èpics, però usa l'exageració i la sublimació per a construir un discurs no objectiu amb finalitats propagandístiques.

L'anàlisi de les dicotomies, i la seva combinatòria, permet observar com es construeix un discurs, es podria dir, triomfalista, on els episodis més traumàtics se silencien i d'altres se sublimen fins assolir trets d'impostura històrica. La claredat expositiva i el lèxic ponderat de Baldini són estris que li permeten construir un discurs contundent sobre la participació italiana a la guerra. No obstant, l'anàlisi argumental dels dispositius discursius i la relectura de les seves esmenes a la resposta a Giardino plantegen un dubte: com fou possible que afirmés que la controvèrsia entre Giardino i, molt probablement Tosti, es devia a la consciència històrica, a la recerca de la veracitat històrica, i que -per contra- ell mantingués posicions tan allunyades de la realitat històrica objectivable com les consideracions sobre Vittorio Veneto o el factor italià en la derrota alemanya al Marne?

La resposta es troba -molt probablement- en tres elements: el clima d'exaltació nacional que s'instal·là en la historiografia militar italiana després de 1918, el pes que podia jugar Itàlia en un futur proper i la voluntat per construir un discurs de caire oficial d'acord amb la nova realitat política. Una política feixista que buscava més el mite i no pas una història factual buida d'èpica i retòrica.

Conclusions

La principal conclusió que es desprèn de la secció d'Alberto Baldini és l'existència d'un cànon preestablert, i construït *ad hoc*, per interpretar el rol de l'exèrcit italià durant la Gran Guerra des de l'òptica militar. El gruix dels continguts factuais té una voluntat imparcial. Tanmateix la descripció dels principals esdeveniments militars on participà l'exèrcit italià denota una clara tendència a la manipulació informativa. L'objectiu d'aquesta tendenciositat és oferir una versió èpica de les accions bèl·liques italianes, per presentar el *Regio Esercito Italiano* com un dels principals gresols de la nova Itàlia. Una Itàlia redimida, que ha completat la seva unificació nacional en una implícita *quarta guerra per l'indipendenza* per la recuperació definitiva dels territoris irredempts.

Baldini utilitza, com ho faran la resta d'autors enciclopèdics que tractin la matèria, un model discursiu que descriu l'evolució de les forces armades amb alts i baixos fins a culminar amb la victòria sobre les forces armades austríaques. Qüestions secundàries a banda, el més important és constatar que Alberto Baldini, com Amedeo Tosti ho farà en la seva secció⁵⁹⁶, i d'altres⁵⁹⁷, descriu l'evolució bèl·lica italiana de forma idèntica al discurs o la línia oficial. No existeix cap fisura en la interpretació dels inicis dubitatius a l'Isonzo, la defensa de les ofensives austríaques de primavera de 1916 (*Strafexpedition*), i sobretot a la manipulació històrica de Caporetto com a element de cohesió nacional, que menarà el *Regio Esercito Italiano* a la defensa heroica del sector Piave-Grappa, i que culminarà amb les victorioses batalles del *Solstizio* i de Vittorio Veneto amb la derrota de les tropes imperials austríaques. Baldini se serveix del cànon narratiu habitual (introducció, nus i desenllaç) per bastir una història ideada per l'autoconsum nacional, que alterna el sacrifici èpic i els episodis gloriosos amb la pura realitat dels fets.

La conclusió més important per a la tesi és que l'anàlisi de la secció confirma la idea de la instrumentalització del gènere enciclopèdic per avalar i sancionar una determinada visió de la realitat històrica, i bastir un coneixement socialment acceptat, que és més proper a la pura propaganda que al coneixement enciclopèdic. L'anàlisi també confirma que el leitmotiv de la secció és enaltir el paper del poble italià però, sobretot, del seu exèrcit, com l'agent que ha fet possible la recuperació definitiva dels territoris irredempts i de la consolidació del territori nacional, així com la recuperació del prestigi internacional i moral de la Nova Itàlia. El règim feixista, conscient del nou paradigma, utilitzarà l'enciclopèdia 'nacional' com l'instrument

⁵⁹⁶“Le operazionimilitariallafrontera italiana” a les pp. 144-176 de la mateixa enciclopèdia.

⁵⁹⁷ Antonio Gandin al *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935 i Arturo Segre al *Dizionario de cognizioni utili* de 1919.

validador del passat històric més recent, per elevar-lo a la categoria de mite i dogma fundacional.

3. Tosti, Amedeo. “Le operazioni militari alla fronte italiana”, 144-176.

La secció té 33 pàgines, distribuïdes en unes 47 columnes, 3.850 línies de text i un total aproximat de 42.300 paraules. Conté 95 fotografies distribuïdes en 26 fulls de làmina, a dues imatges per fulla, més la resta de fotografies inserides dins el text. La procedència de les fotografies és variada, malgrat que la majoria pertanyen a l'arxiu del Regio Esercito (75), 13 al Ministero de l'Aeronautica, tres a l'Agència Riciotti i dues a la Reale Marina. Els escenaris o fronts bèl·lics representats són, de major a menor protagonisme, el sector de l'Isonzo (25), el front alpi (16), el Piave (11), el Trentí (7), el Grappa (7), els Dolomites (6), Vittorio Veneto (6), Venècia (3), la figura del rei Vittorio Emmanuele II (3), les accions de Gabriele d'Annunzio (2), l'armistici de Villa Giusti (2), combats al Monte Nero (1) i el comandant en cap Cadorna (1). L'apartat gràfic és completa amb 9 mapes distribuïts al llarg dels textos on es mostren les operacions en els fronts isontí, trentí i dolomític.

El sumari de la secció és el següent:

Subseccions

Le forze contraposte

Il teatro d'azione

I piani d'operazione

Il primo sbalzo

La prima battaglia dell'Isonzo

Seconda battaglia dell'Isonzo

L'inverno del 1915

La primavera del 1916

L'offensiva austriaca in Trentino

La battaglia di Gorizia

Settima, ottava e nona battaglia dell'Isonzo

La situazione politico-militare alla fine del 1916

La decima battaglia dell'Isonzo

La battaglia dell'Ortigara

L'undicesima battaglia dell'Isonzo

L'attacco sul San Gabriele
La dodicesima battaglia dell'Isonzo
La battaglia d'arresto sugli Altipiani, sul Grappa e sul Piave
La ricostruzione
La battaglia del Piave
La battaglia di Vittorio Veneto
Da Villa Giusti a Saint-Germain

Autoria

Amedeo Tosti fou escriptor i divulgador d'història militar. La seva experiència militar (oficial a l'Estat major del front trentí) li va permetre publicar un gran nombre d'obres sobre la guerra, la majoria del front alpi⁵⁹⁸, que tingueren una gran difusió a l'època. Malgrat que la major part dels seus llibres tenen un marcat rigor acadèmic, alguns dels seus treballs poden assimilar-se al gènere de la memorialística⁵⁹⁹, l'èpica nacional i la propaganda. A causa dels seus contactes amb altres historiadors, entrà a formar part de la redacció de la revista que dirigia -precisament- Alberto Baldini, *Nazione militare*, així com altres projectes editorials com les col·leccions que publicava l'Istituto per gli studi di politica internazionale⁶⁰⁰. Tot i que els seus llibres més destacats⁶⁰¹ van ser considerats obres referència sobre el front italià durant la Gran Guerra, el seu estil no era totalment acadèmic. A diferència de Baldini, Alberti, Caracciolo o Bencivenga, Amedeo Tosti construï un discurs històric més divulgatiu i popular, on l'ús reiterat de la retòrica gloriosa responia a les necessitats propagandístiques del nou règim feixista.

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

Els continguts de la secció estan organitzats a través d'un eix cronològic que segueix l'estructura argumental del discurs oficial de la guerra basat en una introducció, nus i desenllaç. La introducció inclou una visió analítica de l'estat de l'exèrcit italià a l'inici del conflicte, així com dels altres exèrcits contendents, a banda d'exposar els primers moviments i ofensives en el front isontí. La introducció s'allarga fins aproximadament l'inici de l'ofensiva

⁵⁹⁸*La prima armata e il suo monumento sul Pasubio; Noi soldati del Trentino ; Monte Pasubio ;L'attacco al Monte Corno; Il martire di Trento.*

⁵⁹⁹*La gesta e gli eroi, commentari della vittoria*

⁶⁰⁰ L'ISPI va fundar-se el 1934 amb l'objectiu de promoure a Itàlia l'estudi dels conflictes internacionals i la diplomàcia.

⁶⁰¹ *Storia della guerra mondiale; Cronologia della Guerra mondiale 1914-1918; La guerra italo-austriaca 1915-1918, etc.*

austríaca de primavera de 1916 (*Strafexpedition*). El nus inclou l'*Strafexpedition*, l'evolució bèl·lica de 1916 (incloent Gorizia i la resta de batalles de l'Isonzo), la de 1917 amb el desastre de Caporetto, i s'allarga fins a la *battaglia d'arresto* al Piave i al Grappa (novembre de 1917). El desenllaç abarca des de l'inici de la *battaglia d'arresto* al Piave fins al final de la guerra (incloent la *Recuperazione*, la *battaglia del Solstizio* de juny i la Vittorio Veneto a l'octubre de 1918).

L'estructuració discursiva clàssica distingeix, tanmateix, un sol fil discursiu. Pot resultar estrany que amb una divisió narrativa tan exacta només s'interpreti l'existència d'un sol fil però la raó és clara: rere la narració de l'evolució militar hi ha la voluntat manifesta de reivindicar el rol d'Itàlia en el conflicte, i en especial del seu exèrcit. El protagonista de la secció, com en la de Baldini, són les forces armades italianes.

El fil discursiu principal és l'evolució de l'exèrcit italià durant els quatre anys de conflicte i la seva personificació en el poble italià com a organisme viu. L'evolució de l'exèrcit durant la guerra, amb els alts i baixos fins a la victòria, estructura l'experiència bèl·lica italiana, que inclou també el front domèstic com a nació unida i forjada de nou durant la guerra. El fil discursiu es divideix en cinc fragments. El primer exposa l'estat de l'exèrcit a l'inici del conflicte i durant els primers mesos de 1915, on es descriuen les primeres ofensives i combats, tant en el sector isontí com en l'alpí (Trento i Dolomites), amb un marcat caràcter introductori. El segon fragment, centrat en l'any 1916, conté dos esdeveniments discursius: la *Strafexpedition* i la 6ª batalla de l'Isonzo (6-17 d'agost de 1916). El tercer fragment exposa els prolegòmens a la batalla de Caporetto, així com les causes i els seus efectes. El quart inclou la *battaglia d'arresto* al Piave, i les principals accions al voltant del front del Grappa i el Montello entre finals de 1917 i la primavera-estiu de 1918. Aquests darrers fragments representarien el nus argumental. El cinquè, i últim fragment, tracta el final de la guerra des de la Segona batalla del Piave o *Battaglia del solstizio* (juny de 1918) fins a Vittorio Veneto, amb la retirada austríaca i posterior signatura de l'armistici de Villa Giusti. El darrer fragment seria el desenllaç.

El primer fragment sobre l'exèrcit es basa en una amalgama que inclou quatre idees: la manca de preparació estratègica, logística i d'armament idoni de l'exèrcit italià per una guerra com la de 1915; la falta de visió política de l'arc parlamentari sobre el rol de l'exèrcit; el reconeixement de la vàlua i la preparació de l'oficialitat de l'exercit i la darrera, i més important, la superioritat de l'exèrcit italià, respecte l'austríac, pel que representa i per la

justícia dels seus objectius. Tosti vol oferir una visió de l'exèrcit com el pilar o un dels pilars del nou règim que des de les cendres de la guerra italo-turca de 1911-1912 ha anat madurant i evolucionant fins esdevenir l'exèrcit victoriós de 1918. L'objectiu és mostrar l'evolució, el creixement -la *learning curve* de l'historiografia militar britànica- i la maduració (*recuperazione*) de l'exèrcit italià com una institució representativa de la nova Itàlia, la Itàlia feixista.

A l'inici del fragment, l'autor parteix del reconeixement d'un estat precari de l'exèrcit, "l'estat bèl·lic italià presentava, a l'inici de la guerra mundial, greus deficiències"⁶⁰², degut sobretot a causes exògenes al propi exèrcit. "Les dificultats financeres del jove regne i la sistemàtica oposició d'algunes corrents de la política havien impedit sempre una completa organització militar i [l'assortiment] d'armament modern i potent, que convertís l'exèrcit en un instrument resistent i fort".⁶⁰³ Segons Tosti, qüestions de caire financer i la manca de visió d'alguns sectors polítics van impedir la construcció d'un exèrcit prou potent. Fet que evidenciarà -com s'expressa més endavant- les deficiències, tot i la reorganització que engegarà Pollio, i després Cadorna, amb vistes a la imminència del conflicte. L'altre element interessant a destacar és la menció a la guerra italo-turca de 1911-1912 com a causa del penós estat de l'exèrcit. Tosti afirma que "la guerra de Líbia buidà els arsenals i provocà la llicència de molts reclutes, neutralitzant l'activitat [de promoció i enfortiment] que el Ministeri de la Guerra i l'Estat major iniciaren el 1908 ...".⁶⁰⁴ Torna a quedar palès que la responsabilitat del pèssim estat de l'exèrcit no fou de la pròpia institució sinó de les forces polítiques o parlamentàries. Tosti considera que darrera la guerra de Líbia hi hagué la mà política, que va malmetre l'enfortiment del propi exèrcit buidant arsenals i foragitant nous reclutes. La tercera idea o qüestió és la qualitat dels quadres i oficials de l'exèrcit que és considerada "no bona sinó òptima"⁶⁰⁵ malgrat la manca de preparació logística i d'armaments.

L'última idea del fragment, i la més destacada, verbalitza un dels ideals del discurs oficial: l'exèrcit italià com un dels gresols de la nova Itàlia, pel seu caràcter nacional i per ser l'instrument de recuperació i consolidació territorial italiana, amb la reconquesta del *territori irredenti*. El raonament és contundent:

⁶⁰² "L'assetto bellico italiano presentava, al divampare della guerra mondiale, gravi deficienze".

⁶⁰³ "Le difficili condizioni finanziarie del giovane regno e la sistematica opposizione di alcune correnti della politica avevano sempre impedito una compiuta organizzazione militare e un armamento moderno e forte, che rendesse l'esercito uno strumento veramente saldo".

⁶⁰⁴ "La guerra di Libia, poi, aveva creato nei magazzini militari e nei parchi dei vuoti considerevoli e aveva sconnesso l'organismo di molti reparti, parzialmente neutralizzando l'attività che Ministero della guerra e Stato Maggiore avevano svolta dal 1908 in poi per rinforzare la nostra compagine militare".

⁶⁰⁵ "Buona, se non ottima, la situazione dei quadri".

“la superioritat real [envers l'exèrcit austríac] romanía en el fet que l'italià era un exèrcit nacional. Mentre el seu objectiu era redimir els territoris encara separats de la pàtria, l'exèrcit austríac era un mosaic de nacionalitats que es disgregà pels cops italians i que es desintegrà definitivament a Vittorio Veneto”.⁶⁰⁶

Els episodis bèl·lics de 1915 no tenen valor suficient com per ser considerats fragments o esdeveniments discursius. El que sí és interessant -i s'estudiarà en l'anàlisi formal- és copsar la narració, i especialment l'estil emprat en la descripció de les primeres batalles de l'Isonzo o dels combats al front trentí.

El segon fragment, centrat en l'any 1916, conté dos esdeveniments discursius prou significatius i d'índole diversa. L'ofensiva austríaca de primavera (*Strafexpedition*) i la 6ª batalla de l'Isonzo. La descripció que fa Tosti de la *Strafexpedition* permet extreure tres conclusions. Primera, que les tropes italianes al front trentí es veieren superades per les austríaques per tres raons: desigualtat en nombre de tropes i material, la pèssima orografia del terreny favorable a les tropes imperials, i per últim, qüestions menors que inclouen una falta de previsió dels comandaments italians per no preveure un atac en un sector alpí com aquell. “El 1r exèrcit italià, en mans del general Pecori-Giraldi, s'havia reforçat als primers indicis de l'ofensiva, però ni la seva eficiència en homes i armes, ni la consistència de les seves línies defensives ... podien resistir un esforç tan poderós”.⁶⁰⁷ Tosti afirma a més, que a la manca de preparació, s'hi afegia un evident desequilibri de forces i materials, “prop de 194 batallons austríacs [contra] 118 en línia i 40 en reserva italians, amb poc més de 700 peces d'artilleria ... força antiquades”.⁶⁰⁸ Aquests factors, insisteix l'autor, units a “la debilitat de les dues línies defensives, amb materials de mina defectuosos, la excessiva presència de neu a les cotes més altes, i a l'excessiu escepticisme del comandament suprem sobre la possibilitat d'un atac d'aquestes característiques en un sector de muntanya com el Trentí, feren que la defensa italiana cedís”.⁶⁰⁹ Allò interessant per a l'estudi és destacar que l'èxit de l'ofensiva austríaca

⁶⁰⁶“Una reale superiorità invece poteva vantare l'esercito italiano per il fatto d'essere un esercito nazionale, animato dal miraggio di redimere le terre ancora separate dalla patria, mentre l'esercito austro-ungarico presentava un mosaico di nazionalità che doveva disgregarsi sotto i colpi dell'Italia e sfasciarsi definitivamente a Vittorio Veneto”.

⁶⁰⁷“La 1a armata italiana, al comando della quale il gen. Pecori Giraldi aveva sostituito ... il generale Brusati, era stata alquanto rinforzata alle prime avvisaglie dell'offensiva avversaria, ma né la sua efficienza in uomini e armi né la consistenza delle sue linee di difesa erano tali da poter resistere a uno sforzo così poderoso”.

⁶⁰⁸“Circa 194 battaglioni [contro] 118 battaglioni in linea e 40 in riserva, con poco più di 700 pezzi d'artiglieria, parecchi dei quali logori e di tipo antiquato”.

⁶⁰⁹“Non c'erano che altre due linee di difesa, le quali per un complesso di circostanze (difetto di materiale di mina, prolungata permanenza delle nevi sulle posizioni più alte, eccessivo scetticismo del Comando supremo circa la possibilità di un'offensiva avversaria in un settore montano ed eccentrico) erano poco più che abbozzate”.

no fou mèrit de l'enemic com un demèrit propi, basat en un seguit de justificacions que posen de manifest l'absoluta manca de previsió del comandament suprem. Causa que apareix en darrer terme i com una anomalia, ja que descriu l'ofensiva en un sector d'alta muntanya de quelcom *eccentrico*, inusual. Tosti creu que l'èxit de l'ofensiva austríaca es deu al desequilibri de tropes i de materials i s'eximeix a l'alt comandament d'un error de càlcul.

La segona conclusió és la doble lectura que ofereix Tosti de la *Strafexpedition* en termes narratius i estilístics. Els avenços i les conquestes de l'exèrcit austríac són mencionades a través del replegament o retirada de les tropes italianes, desallotjades per la pressió o l'avenç enemic. Una consideració sobre aquest aspecte. Crec que aquest darrer aspecte forma més part de l'anàlisi formal que de l'argumental, però he decidit incloure'l en aquest apartat pel valor que aporta a un dels leitmotiv de la secció, i de tota l'entrada, que és mantenir incòlume el prestigi i el valor de les forces armades italianes. Mentre que els episodis on les forces italianes són superades clarament es descriuen de forma lacònica o superficial, les accions on els italians ofereixen una reixida resistència són elevats a la categoria de gesta. Expressions com "resistència tenacíssima"⁶¹⁰, "tingueren tal derrota que renunciaren a futures temptatives"⁶¹¹ o "tingueren un èxit desastrós"⁶¹² són prou significatives.

319

Aquesta conclusió presenta un altre vessant i és la interpretació que fa Tosti de l'aturada de la *Strafexpedition*. El final de l'ofensiva es presenta com un èxit de la resistència italiana, malgrat que reconeix que els italians no aconseguiran recuperar completament tot el territori perdut a mans dels austríacs. La tercera conclusió és la més interessant perquè introdueix una qüestió controvertida. Es tracta de la coincidència temporal entre l'ofensiva russa de juny (l'ofensiva Brusilov) en el front austríac de Galítzia i la fi de l'*Strafexpedition*. Diverses fonts, algunes d'elles enciclopèdiques, neguen la relació directa entre ambdós fets. La raó és simple: admetre que l'amenaça russa obligà els austríacs a aturar l'ofensiva alpina significaria menystenir el valor de la resistència italiana en la decisió austríaca. Amedeo Tosti ofereix les dues lectures malgrat admetre que -en certa manera- l'ofensiva Brusilov no fou inocua. Afirmar que "l'esforç austríac estava al límit ... i que la situació empitjorà perquè arribaren més males notícies de Galítzia [a causa de l'ofensiva russa]".⁶¹³ Confirma també que "historiadors austríacs de prestigi confessaren que l'ofensiva [*Strafexpedition*] ja era fallida, a

⁶¹⁰ "Resistenza tenacissima"

⁶¹¹ "Ma toccarono uno scacco tale da dover rinunciare a ulteriori tentativi"

⁶¹² "Ebbe esito disastroso"

⁶¹³ "Lo sforzo austriaco era prossimo al suo esaurimento [...] ad aggravare poi, la situazione austriaca sopraggiunsero le notizie di gravi rovesci in Galizia, per opera dell'armate russe del sud, comandate dal gen. Brusilov".

causa -sobretot- d'alguns defectes, abans fins i tot que es moguéssin l'onada russa".⁶¹⁴ Esmenta l'amenaça russa, però confirma -amb fonts austríaques- que l'ofensiva estava morta amb anterioritat, mantenint intacte part del mèrit italià en l'aturada de l'ofensiva austríaca.

La 6ª batalla de l'Isonzo o *battaglia di Goriziaté* una consideració especial, en paraules de l'autor. Reconeix que, després d'èxits molt parcials i de l'ensurt de l'*Strafexpedition*, l'ofensiva per Gorizia "devia ser la primera gran prova" de l'exèrcit italià a la guerra. Tosti presenta l'ofensiva prevista per a l'agost com "l'hora de la reconquesta italiana de l'Isonzo".⁶¹⁵ Just després dels epígrafs introductoris segueix una descripció militar amb gran profusió de detalls, xifres i sectors que ofereix una visió completa del que significà la conquesta de Gorizia i de gran part de la riba enemiga en aquell sector de l'Isonzo. La significació de Gorizia pren un punt culminant en l'últim paràgraf de la subsecció, quan s'afirma que:

"la batalla per Gorizia havia acabat, malgrat no assolir els grans resultats estratègics previstos en un primer moment, per errors de planificació, Gorizia constituí -tanmateix- un gran, un innegable èxit per les armes italianes, amb una importància vital pels aliats ja que com van admetre alguns escriptors enemics (Falkenhayn, per exemple), la victòria italiana no només va empènyer a Romania a entrar a la guerra de part dels aliats sinó que significà una greu crisi pel comandament austríac i per l'evolució de la guerra en general. La victoriosa recuperació italiana després dels fets de maig [*Strafexpedition*], la ràpida conquesta del sistema fortificat de Gorizia als austríacs, considerat inexpugnable, la captura de 20.000 presoners i 30 canons, les baixes enemigues (unes 70.000) i la recuperació de Gorizia per a la pàtria van donar-li a l'exèrcit i a la pàtria un nou sentit de força i de confiança ...".⁶¹⁶

⁶¹⁴"Autorevoli storici di parte austriaca, però, come il von Cramon e il gen. Von Arz, hanno dovuto confessare che l'offensiva poteva considerarsi fallita soprattutto per difetto di forse, ancor prima che si movesse la valanga russa".

⁶¹⁵"Era vicina ... l'ora della riscossa italiana sull'Isonzo".

⁶¹⁶"Si chiudeva così la battaglia che, se pure priva di quei grandi risultati strategici che in un primo momento si erano potuti sperare e che fallirono anche per qualche difetto di preparazione, costituì tuttavia un grande, innegabile successo per le armi italiane, ed ebbe anche un'importanza non lieve per gli alleati, perché, come fu ammesso anche da scrittori di parte avversa (il Falkenhayn ...), la vittoria italiana non soltanto sospinse la Romania a entrare in guerra a fianco dell'Intesa, ma determinò una grave crisi per il comando austro-ungarico e per la condotta della guerra in generale. La sollecita, vittoriosa riscossa italiana dopo gli avvenimenti di maggio, la rapida conquista del sistema fortificatorio goriziano dagli Austriaci ritenuto pressoché inexpugnabile, la cattura di 19.758 prigionieri e 30 canoni, le perdite non lievi inflitte al nemico (circa 70.000 uomini) e la riunione di Gorizia alla patria valse a dare all'esercito e al paese un nuovo senso di forza e di fiducia..."

El fragment condensa el gruix argumental de la secció. Èxit sense precedents de l'exèrcit italià, que després d'uns inicis poc lluïts i adversos, com la resistència a la batalla dels Altiplans, es recomposà i passà a l'ofensiva, oferint la seva millor versió. Derrota enemiga, recuperació de territoris irredempts, el reconeixement enemic de la victòria italiana que significà un cop dur per a les armes austríaques, animant Romania a entrar a la guerra de part dels Aliats, i el més important: la pàtria, Itàlia, i l'exèrcit prenen consciència de la seva força en la victòria, deixant palès que no era el sentiment inicial durant els primers mesos del conflicte.

Els prolegòmens de Caporetto, la batalla i les dures conseqüències de la derrota a finals d'octubre de 1917 formen el tercer fragment discursiu. A banda de la menció als episodis previs de l'Ortigara i del Bainsizza a l'any 1917, l'autor reconeix que "a Itàlia els esperits també estaven cansats i intranquils. La duresa de la guerra que s'allargava ja per dos anys amb resultats escassos i amb pèrdues cada vegada més altes (només al 1917, i abans de la batalla de Caporetto, el 36% del gruix de l'exèrcit, segons el Caracciolo⁶¹⁷), les contínues restriccions alimentàries i el desencís de les classes més humils havien generat una certa depressió dels ànims, agravada i exasperada per la propaganda dels partits polítics contraris a la guerra".⁶¹⁸ Tosti cita la tesi derrotista com un dels factors amb més incidència sobre la derrota de Caporetto quan segueix afirmant que "era inevitable que les onades d'aquest estat de descontentament i de la propaganda derrotista, que es difonien al país, arribessin fins al front".⁶¹⁹ Tanmateix -continua- "el soldat de permís tornava al front amb un sentiment de disgust i de revolta interna perquè creia que el seu esforç era incomprés. Malgrat aquesta propaganda subversiva que arribava del front domèstic⁶²⁰ juntament amb la que l'enemic - solapadament- també intentava fer arribar a les nostres trinxeres, la disciplina i la cohesió a les forces armades era encara present".⁶²¹ Finalitza el paràgraf considerant que:

⁶¹⁷ CARACCILO, Mario. *Sintesi politico-militare della guerra mondiale 1914-1918*. Torino: Schioppo, 1930.

⁶¹⁸ "Anche in Italia gli spiriti erano stanchi e irrequieti. La guerra, che durava ormai da due anni, con risultati scarsi e con perdite piuttosto gravi (nel solo anno 1917, prima della battaglia di Caporetto, l'Italia aveva perduto ... il 36%, secondo il calcolo del Caracciolo), le continue restrizioni alimentari, il disagio delle classi più umili, avevano ingenerato una certa depressione degli animi, aggravata e desasperata dalla propaganda dei partiti politici contrari alla guerra, che ebbe qualche ripercussione anche in Parlamento."

⁶¹⁹ "Era inevitabile che ondate di questo stato di scontento e della propaganda disfattista che si diffondevano in paese giungessero fino alla fronte"

⁶²⁰ Llicència de l'autor per a designar paese

⁶²¹ "Soldato che venivano in licenza dalla fronte se ne tornavano con un senso di disgusto e di sorda rivolta nel cuore, perché sentivano il loro sforzo sempre più isolato e incompresso. Tuttavia nonostante la propaganda sovversiva, che dal paese giungeva fino alle spalle dell'esercito, e quella, accorta e subdola, che il nemico tentava d'insinuare dalle sue trincee nelle nostre, la disciplina e la coesione delle forze armate erano ancora salde".

“es poderen plegar a un cop de l’enemic, o que hi hagué actes col·lectius o individuals de manca de resistència o de covardia -com en la resta d’exèrcits i en totes les derrotes, però que la rapidesa amb la qual l’exèrcit italià es recuperà de la greu crisi, i s’adherí altre cop, decidit a la lluita i a la victòria, permet concloure que el gruix de les forces armades encara estava llestes i que el grup guardava en el seu cor el sentit viril del deure i de la disciplina”.⁶²²

L’autor, com la resta d’interpretacions enciclopèdiques sobre Caporetto, presenta una sèrie de causes, de les quals l’exèrcit italià n’és alié. La gènesi de la batalla de Caporetto és un dels aspectes més interessants a destacar. Tosti considera que:

[la decisió austroalemanya d’iniciar una ofensiva a l’Isonzo responia] “als cops durs que estava influint Itàlia a Àustria, i que preocupaven molt a l’aliat alemany. Mentre es dubtava sobre si Àustria -cada cop més presionada per Itàlia- podia resistir a una nova ofensiva a l’Isonzo, s’esperava que una greu derrota italiana seria suficient per treure-la de la guerra, i fer prevaldre aquells partits [italians] contraris a la guerra. Per això es decidí un gran ofensiva austroalemanya contra Itàlia”.⁶²³

322

Tosti torna a mencionar el *disfattismo* com un dels factors que influïren en les potències centrals per eliminar Itàlia de la guerra. És una acusació oberta als sectors polítics més proclius al no interventisme, eminentment els esquerrans, d’estar en connivència amb l’enemic, equiparant-los de traïdors de la pàtria. Es tracta d’una idea molt recurrent en la interpretació oficial feixista de Caporetto. La juxtaposició narrativa d’una col·laboració tàcita entre el *disfattismo* i les motivacions enemigues junt a l’isolament de les forces armades italianes en la seva lluita contra l’enemic subratllen aquest paper de l’exèrcit com a bastió de la nació italiana.

La minuciosa descripció de l’avenç enemic per les conques de Tolmino i de Plezzo fins arribar a Caporetto denoten una gran equanimitat. Les controvèrsies entre Cadorna i Capello,

⁶²²“Poterono esse piegare a un più forte colpo nemico, in una dura sconfitta; potterono esservi casi dolorosi di manchevolezza e viltà, sia individuali sia collettivi, comuni del resto in tutti gli eserciti e in tutte le rotte, ma la rapidità stessa con la quale l’esercito italiano si risolleò dalla crisi gravissima e si aderse ancora, deciso alla lotta e alla vittoria, vale a provare che la compagine era ancora salda e che la massa custodiva nel cuore senso dal dovere e virile disciplina”.

⁶²³“I duri colpi, d’altra parte, che l’Italia seguitava a inferire all’avversario, preoccupavano non poco l’alleato tedesco. Mentre si dubitava che l’Austria, sempre più stretta alla gola dall’Italia, potesse resistere a una eventuale nuova offensiva sull’Isonzo, si sperava invece che un grave rovescio militare inflitto all’Italia sarebbe bastato per sgominare questa e per far prevalere in essa i partiti avversi alla guerra. Perciò fu deciso un grande attacco austro-tedesco contro la fronte italiana”.

així com les decisions de l'Alt comandament italià sobre les progressives retirades del Bainsizza, i posteriorment fins al Tagliamento, són explicitades amb gran profusió de detalls. Malgrat l'evolució dels fets, Tosti no amaga una certa admiració per l'ofensiva alemanya quan esmenta que “els alemanys avançaren amb seguretat quasi temerària fins arribar al fons de la vall [per arribar a Caporetto a les tres de la tarda del dia 24 d'octubre].”⁶²⁴ Finalitza el fragment amb reiterades referències als sacrificis d'algunes unitats [italianes] en la retirada vers el Piave, fent constar que -malgrat- el desastre o la derrota, les forces armades italianes continuaven demostrant la seva capacitat combativa, com “la cavalleria de la Brigada Bergamo que mantingueren una lluita heroica, mentre els pocs supervivents s'obriren pas entre les ràfegues de les ametralladores enemigues”⁶²⁵ o bé “al sector de Pinzano, on els pocs supervivents de la Brigada Bologna se sacrificaren heroicament per protegir el pas de les tropes en la seva retirada ...”⁶²⁶. Mencions similars són nombroses en la descripció de la retirada vers el Piave.

Els continguts sobre la retirada del Piave inicien el quart fragment discursiu que inclou la *battaglia d'arresto* fins al Piave i la resistència italiana al sector del Grappa que s'allargà des de l'hivern de 1917 fins a l'estiu de 1918. Aquest fragment marca la fi del nus discursiu i anticipa el desenllaç del cinquè i últim fragment.

Tosti vol mostrar que després de la desfeta, l'exèrcit italià –amb el suport del seu poble- pren la iniciativa d'iniciar la reconquesta cap a la victòria final. El fragment s'inicia amb la transcripció de dos fragments dels discursos del nou primer ministre Vittorio Emanuele Orlando i el rei Victor Manuel III, on ambdós exhorten el poble italià a deixar de banda les trifulgues i les lluites internes per esclarir responsabilitats, i marxar units vers la victòria. “L'exhortació del rei, segons Tosti, es escoltada i rebuda per la ciutadania”.⁶²⁷

El nou esperit de l'exèrcit italià es confirma quan “contra tot pronòstic, els supervivents del desastre i els nois de la lleva de 1899 van aixecar el cap i es van posar al front d'un exèrcit victoriós”.⁶²⁸ Enmig de la precària reorganització del front del Grappa, l'exèrcit italià inicia una lluita per la supervivència, resistint els nombrosos atacs austríacs per trencar el front.

⁶²⁴ “*I Tedeschi, avanzando con sicurezza quasi temeraria per il fondo valle*”.

⁶²⁵ “*Numerose forze nemiche, sostennero, con reparti de la Brigata Bergamo, un'eroica lotta; a stento i superstiti riuscirono ad aprirsi il passo tra le raffiche delle mitragliatrici nemiche*”.

⁶²⁶ “*... ponte di Pinzano, dove i superstiti della brigata Bologna, eroicamente sacrificatisi, rimasero al di là*”

⁶²⁷ “*e la nazione raccolse l'essortazione del suo re*”.

⁶²⁸ “*I superstiti di un immane disastro e i ragazzi della classe 1899, testé chiamata alle arme, seppero tener testa vittoriosamente al fiore di un esercito vittorioso*”.

Accions austríaques i italianes s'alternen conquerint i contraatacant, mentre Tosti anticipa - amb lèxic grandiloqüent⁶²⁹- un dels concepte clau del discurs oficial: la *ricostruzione*.⁶³⁰

L'autor afirma que -amb el front del Grappa establitzat-:

“el comandament suprem i el govern es van dedicar a la reconstrucció de l'exèrcit, en termes materials [canons, ametralladores, etc.] i logístics gràcies al concurs de les energies nacionals, a la incorporació de noves lleves millor ensinistrades i a una reeixida política de propaganda entre les tropes. En definitiva, que gràcies a la voluntat del govern, a l'energia del poble i a l'astúcia del comandament suprem, les previsions austríaques per derrotar a Itàlia quedaren en no-res pel fet de trobar-se davant una Itàlia potent i llesta com mai per plantar-li cara”.⁶³¹

Les ofensives austríaques al front del Grappa, al Montello i en tot el sector del Piave, incloent operacions d'infiltració al sector dels Altiplans són el teatre d'operacions del “reconstituït exèrcit italià que es troba davant dels quatre cossos d'exèrcit austríac”.⁶³² El Grappa i el Piave es descriuen com el camp d'entrenament del nou exèrcit italià, d'on s'elevà com una veritable au fènix per encarar la victòria definitiva. Tosti també destaca la combativitat de l'exèrcit austríac fins pràcticament el final del conflicte: “en alguns sectors del front [del Grappa], durant l'estiu, es va copsar el grau de fermesa de l'esperit combatiu austríac, un Un atac, per exemple, a la zona del Tonale a mitjans d'agost, s'hagué d'interrompre a l'inici per la brutal reacció enemiga, que en alguns casos intentà recuperar algunes posicions perdudes setmanes abans”.⁶³³

En el cinquè i últim fragment, Tosti presenta el Grappa com la tomba de l'exèrcit imperial. Afirma que “els dos primers actes de la tragèdia austríaca es desenvoluparen als Altiplans i al Grappa, i que el tercer [acte] tingué lloc el dia 18 de juny on es veié clarament que la

⁶²⁹ Veure, per exemple, les notes notes 622 o 623 on es parla de ‘lluita heroica’ o supervivents ‘se sacrificaren heroicament’, etc.

⁶³⁰La importància del concepte ve determinada, també, pel fet que Tosti li dedica un epígraf sencer.

⁶³¹“*Il comando supremo e il governo si dedicarono con ogni cura all'opera di ricostruzione dell'esercito: canoni, mitragliatrici, etc... furono apprestati in gran numero con il concorso di tutte le energie nazionali. Altrettanto intensa e rapid erano la formazione e l'istruzione dei nuovi reparti di truppa, ai quali venivano ... una sana opera di propaganda ... Volere di governo, energie di popolo, accorgimento de comando fecero sì che per le nuove prove della primavera l'Austria, che aveva sperato di atterrare l'avversario, vedesse invece ergersi di fronte un'Italia potente e salda come forse non era stata mai*”.

⁶³²“*Di fronte alle quattro armate austro-ungariche le truppe del ricostituito esercito italiano...*”

⁶³³“*In vari punti della fronte durante l'estate, si poté avere l'esatta misura dell'immutato spirito combattivo delle truppe austriache; un attacco italiano p.e., nella zona del Tonale, alla meta d'agosto, dovette essere presto interrotto ... per la vivíssima reazione del nemico...*”

catàstrofe [austríaca] era segura i imminent”.⁶³⁴ La referència al 18 de juny de 1918 és la fallida ofensiva austríaca sobre el Montello, en el marc de la *battaglia del Solstizio*, que significà l’inici de la fi d’Àustria a la guerra.

El darrer fragment, com es comentava a les consideracions prèvies, marca el desenllaç narratiu de la secció i de la guerra. La descripció de les operacions bèl·liques fins al novembre de 1918 mantenen el rigor factual, malgrat que les interpretacions tenen un objectiu finalista. Afirmacions com “qualsevol esperança pels austríacs era nul·la”⁶³⁵ o les paràfrasis de Hindenburg sobre la “calamitat del nostre aliat [Àustria] fou la major de les desgràcies per a nosaltres”⁶³⁶ són canòniques dins el model interpretatiu de la Gran Guerra a Itàlia.

Tosti aprofita la línia de Hindenburg per a concloure el paràgraf previ a Vittorio Veneto afirmant que:

“les paraules [de Hindenburg] eren les més explícites per a consagrar tota la importància de la victòria italiana i el valor de la batalla decisiva, que tingué aquesta del Piave. La batalla marca, de fet, una fita veritablement definitiva en la història de la guerra mundial, perquè posa data [juny de 1918] al tràgic enfonsament del vell i gloriós exèrcit dels Habsburg, i amb ell el declinar, també, de la força de les Potències centrals”.⁶³⁷

L’autor aprofita l’ímpetu per tancar el cercle i mencionar la derrota final d’Alemanya: “després de la derrota al Piave, Alemanya hagué de sentir-se molt sola al intentar suportar tot el pes d’una lluita, que semblava inútil”.⁶³⁸ Segons Tosti, i el discurs oficial, la victòria d’Itàlia rematà de mort les centrals. La descripció victoriosa de Vittorio Veneto, presentada més com una ofensiva i no pas com una retirada austríaca malgrat que realment fou així⁶³⁹, no afegeix res nou. Es reiteren apreciacions o consideracions sobre l’exèrcit austríac com si fos un “exèrcit moribund”⁶⁴⁰, per descriure el seu final en els següents termes: “l’exèrcit austríac

⁶³⁴“*Il primo e il secondo atto della tragedia austriaca si erano svolti sugli Altiplani e sul Grappa; del terzo, il giorno 18, già si poteva intravedere si cura la catastrofe*”.

⁶³⁵“*Ogni speranza era, però, ormai perduta per gli Austriaci*”.

⁶³⁶“*La calamità del nostro alleato fu la maggiore delle disgrazie anche per noi...*”

⁶³⁷“*Parole più comprensive ed esplicite per consacrare tutta l’importanza della vittoria italiana e il valore i battaglia decisiva, ch’ebbe questa del Piave. Essa segna, infatti, una data veramente risolutiva nella storia della guerra mondiale, perché data da quelle giornate del giugno ’18 il tragico crollo el vecchio e glorioso esercito asburgico, e con esso il declino della forza degl’Imperi centrali*”.

⁶³⁸“*Dopo la sconfitta del Piave, la Germania dovette sentire di essere ormai sola a sostenere il peso della lotta immane*”.

⁶³⁹El propi Tosti la defineix com una persecució on l’exèrcit austríac es retirà però que s’acabà traduïnt en una derrota.

⁶⁴⁰“*armata morente*”

ha estat anihilat. Resulta impossible descriure l'espectacle⁶⁴¹ de la derrota enemiga, tant completa com no es recorda segurament altra en tota la història".⁶⁴²

En el colofó de la narració bèl·lica s'inclou la transcripció íntegra del famós *bollettino* de guerra del 4 de novembre de 1918 on el cap suprem⁶⁴³ del *Regio Esercito* certifica la victòria italiana. Els continguts i la retòrica presents palesen que no existeix solució de continuïtat entre el discurs oficial de l'Estat major italià i la interpretació enciclopèdica de Tosti:

“L'exèrcit austrohongarès ha estat anihilat. Això ha suposat greus pèrdues per culpa de l'obstinada resistència dels primers dies i dels que seguiren... Les restes d'un dels exèrcits més potents del món han abandonat desordenadament i sense esperança les valls que havien explotat amb arrogància i una seguretat orgullosa [en referència a l'ocupació del Vèneto i el Friuli després de Caporetto]”.⁶⁴⁴

El final de la secció reproduïx dues conclusions clàssiques de la historiografia oficial. La primera, que Berlín accedí a demanar l'armistici per l'amenaça d'una invasió italiana de Baviera: “Alemanya, davant la nova amenaça d'Itàlia sobre una invasió a la seva frontera meridional [Baviera], cedí”.⁶⁴⁵ La segona, sobre la contribució ‘vital’ d'Itàlia en el còmput general de la victòria aliada s'expressa així: “amb la seva participació, lleial i vàlida durant tota la guerra, Itàlia contribuí de forma potent a la victòria dels aliats. La història haurà de reconèixer que amb la seva victòria final [Vittorio Veneto] accelerà el final de la guerra, previst pel 1919, i estalvia més desastres a l'humanitat”.⁶⁴⁶

Les contínues mencions a l'anihilament, derrota i destrucció de la capacitat combativa de l'exèrcit austríac poden interpretar-se com l'assoliment d'un dels objectius de la participació italiana a la guerra: la recuperació i integració dels territoris irredempts a Itàlia. Caldria insistir en el fet que, des de múltiples vessants -polítics inclosos- la participació a la guerra fou entesa com la *quarta guerra de l'indipendenza* on l'únic enemic era l'imperi

⁶⁴¹Unes referències poc equànimes que el propi Tosti no dedicarà a l'encara més trágica retirada de les tropes italianes que es produí després del desastre de Caporetto.

⁶⁴²“*L'esercito austriaco è annientato. Impossibile descrivere lo spettacolo della rotta nemica, così completa che nessun'altra, forse, può esserle posta a riscontro nella storia*”.

⁶⁴³ Armando Diaz

⁶⁴⁴“*L'Esercito austro-ungarico è annientato: esso ha subito perdite gravissime nell'accanita resistenza dei primi giorni e nell'inseguimento [...] I resti di quello che fu uno dei più potenti eserciti del mondo, risalgono in disordine e senza speranza le valli che avevano disceso con orgogliosa sicurezza*”.

⁶⁴⁵“*Ma la Germania, di fronte alla nuova minaccia, che per parte dell'Italia si profilava alla sua frontiera meridionale, cedette...*”

⁶⁴⁶“*come con il suo concorso pronto, leale e valido durante tutta la guerra ... l'Italia aveva potentemente contribuito alla vittoria degli alleati, così la storia dovrà riconoscere che con la sua vittoria finale l'Italia stessa accelerò la fine della guerra, dai capi alleati prevista per la primavera de 1919 ... risparmiando ... nuove rovine all'umanità*”.

austrohongarès. Denominacions com “*la nostra guerra*” o la “*guerra italoaustríaca*” insisteixen en aquesta idea que es reforça amb el rerefons del *Sacro egoismo* que condensava la filosofia que impel·lí al govern italià a conduir el país a la guerra.

Una última reflexió sobre l'evolució del *Regio Esercito* és que -segons Tosti- personifica la nació italiana tant des d'un punt de vista present com futur. Segons l'historiador, la trajectòria de l'exèrcit durant la Gran guerra és assimilable a la del Fènix mitològic, que reneix de les seves cendres per assolir la victòria i convertir-se finalment en un ser invencible i immortal. Malgrat que la llicència literària pugui semblar excessiva, aquesta és una de les conclusions, o la conclusió, a la que pot arribar el lector si examina amb detall la narració enciclopèdica de la seva evolució durant la guerra: inicis dubitatius i dèbils, èxits esporàdics, el gran desastre de Caporetto i finalment, la *ricostruzione* -en termes literals- i la victòria sobre l'enemic secular. L'exaltació de la missió de l'exèrcit italià a la guerra i el rol d'Itàlia en el desenllaç final del conflicte presenten similituds amb altres continguts enciclopèdics sobre la matèria, com les tesis de Baldini a la secció anterior o -com es veurà més endavant- amb les de Gandin al *Grande dizionario enciclopedico UTET*. Existeixen nombroses coincidències però les que es reiteren com a fites clàssiques en el si del discurs oficial són tres.

La primera, la mitificació de la batalla de Vittorio Veneto dins la història contemporània italiana. La segona, la qüestió de l'invasió de Baviera com l'amenaça fictícia que conduí a la rendició alemanya. La tercera, i última, és la sublimació del factor italià com a element clau en la victòria aliada al 1918.

Molt probablement, una de les raons que explicarien l'exageració, i elevació, d'aquestes qüestions al grau d'impostura històrica fou -com en la resta de casos enciclopèdics- el clima d'exaltació nacional que s'instal·là en la historiografia militar italiana, així com la creença en els cercles polítics del pes que podia jugar Itàlia en un futur i, sobretot, la voluntat de construir un discurs de caire oficialista d'acord amb la nova realitat política.

Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

Atesa la divisió dels dispositius discursius plantejada a l'apartat anterior, l'anàlisi de les dicotomies es centra en els següents fragments:

1. 1915, les primeres ofensives isontines i el front alpí (Trento i Dolomites).
2. 1916, i els esdeveniments discursius de la *Strafexpedition* i la 6ª batalla de l'Isonzo.
3. Caporetto (1917).
4. *Battaglia d'arresto* al Piave i al Grappa (1917-1918).

5. Vittorio Veneto i victòria final (1918).

1. 1915, les primeres ofensives isontines i el front alpi (Trento i Dolomites).

Respecte a la primera de les dicotomies (inclusió/exclusió), és interessant destacar que aquest fragment inclou una sèrie d'esdeveniments discursius que no se solen mencionar o analitzar en els continguts. La manca de preparació que evidenciava l'exèrcit italià i la falta d'armament idoni per una guerra com la de 1915; la falta de visió política sobre el rol de l'exèrcit; la vàlua i la preparació de l'oficialitat de l'exèrcit i, en últim lloc, els valors superiors que representava l'exèrcit italià respecte l'austriac són qüestions que no solen incloure's en d'altres continguts si no es de forma referencial (1ª dicotomia).

Malgrat la seva presència, si s'analitzen a través del prisma de la concreció/relativització es constata que la seva exposició és lacònica i carent d'un desenvolupament aprofundit. Excepte la darrera qüestió, els tres primers temes es mencionen de forma superficial, sense excessives dades (2ª dicotomia). Només la qüestió sobre els valors superiors de l'exèrcit italià respecte l'austriac aporta elements interessants per a la tesi, ja que si s'analitza el contingut d'aquest des de l'òptica objectivitat/subjectivitat, es pot observar que els arguments sobre els que descansa són inequívocament subjectius, a banda d'eloqüents (veure nota 606). L'estudi del primer fragment i els seus esdeveniments discursius posa de manifest, com ho faran la resta de dispositius, que el rol de l'exèrcit italià durant la guerra és el fil invisible sobre el que Tosti construeix el seu discurs sobre l'experiència bèl·lica italiana.

2. 1916, i els esdeveniments discursius de la *Strafexpedition* i la 6ª batalla de l'Isonzo.

La inclusió dins el fragment discursiu de 1916 dels esdeveniments de la *Strafexpedition* i de la conquesta de Gorizia a l'agost, dins l'ofensiva de la 6ª batalla de l'Isonzo, figuren com a fites clàssiques dins la historiografia italiana de la Gran Guerra. El que sí és interessant destacar són les exclusions o omissions (1ª dicotomia) com a fragments discursius de les altres batalles ofensives o batalles de l'Isonzo que tingueren lloc el 1916 (5^a, 7^a, 8^a i 9^a) i que foren un fracàs a nivell militar, no sols pels escassos guanys en territori, sinó per l'elevat nombre de baixes.

Tosti, pel que fa a la dicotomia concreció/relativització, desenvolupa municiosament la majoria dels fragments discursius, inclosos aquest. Descriu amb gran profusió de detalls les posicions que ocupaven els exèrcits, les unitats, baixes i demés dades (2ª dicotomia). No distingeix entre episodis reeixits o fracassos a l'hora de descriure'ls o analitzar-los. I en aquest tampoc és una excepció.

La *Strafexpedition* es desenvolupa de forma àmplia, però la seva anàlisi a través del test de la objectivitat/subjectivitat posa de manifest que la lectura que fa és subjectiva (3ª dicotomia). Malgrat que les dades que aporta són rigoroses, tenint en compte el que opinen els especialistes -sobretot Pieri-, la interpretació que fa de l'episodi no és objectiva. Tosti, amb la *Strafexpedition*, inaugura una tònica que es manté fins al final de la seva secció: els èxits italians són per mèrits propis i les victòries austríaques són per demèrit també italià, i només en comptades ocasions es reconeix la vàlua de l'exèrcit austríac. En aquesta presa de posició, que es podria considerar subjectiva, el lèxic emprat sí que juga un rol important. L'ús de superlatius com 'resistència tenacíssima' o l'expressió 'tingueren un èxit desastrós' posa de manifest que Tosti també emprà determinats recursos lèxics per recolçar part de la seva interpretació subjectiva (3ª dicotomia).

La presa de Gorizia ofereix una anàlisi similar a la de la *Strafexpedition* en termes de concreció. Tosti no relativitza Gorizia (2ª dicotomia), al contrari, el considerable 'un èxit innegable per a l'exèrcit italià' i descriu l'ofensiva minuciosa i detalladament, tal com posa de manifest el fragment que es transcriu a la nota 616. En només sis línies, i per a descriure l'ofensiva de Gorizia, Tosti parla de 'innegable èxit', 'importància vital pels aliats', victòria italiana', 'greu crisi pel comandament austríac' i torna a reiterar 'victoriosa recuperació italiana'. És evident, doncs, que a banda d'una interpretació lleugerament exagerada (3ª dicotomia), l'autor empra el lèxic per oferir una lectura d'acord amb uns interessos determinats.

3. Caporetto (1917)

L'anàlisi del fragment discursiu de Caporetto des de la dicotomia inclusió/exclusió permet posar de manifest encara més clarament quina és la posició de l'autor respecte el rol de l'exèrcit italià. Tosti inclou com a causes determinants de Caporetto -per ordre d'importància- el derrotisme imperant a la societat i a part de la tropa (veure notes 618-619 i 621) i una reeixida ofensiva austroalemanya. L'autor també esmenta desavinences entre Cadorna i Capello, i cita el cansament existent després de les ofensives italianes al Bainsizza i l'Ortigara, però sense dubte el seu pes és menor en el comput general de la causalitat. Queda palés que la causa militar, o més aviat la qüestió dels errors de comandament que la majoria d'especialistes -des de Bencivenga, Pieri, Silvestri, Isnenghi i d'altres- consideren primordials en la derrota de Caporetto no apareixen (1ª dicotomia) ni s'esmenten de forma clara al text enciclopèdic de Tosti.

No es tracta d'una omisió involuntària o una absència menor. Obviar la responsabilitat de l'Alt comandament en l'episodi de Caporetto i vincular-lo de forma directe a l'estat d'ànim imperant al front domèstic, al no recolçament a l'esforç de guerra dels partits neutralistes o al derrotisme generalitzat és una presa de posició clara (3ª dicotomia) envers el fet d'eximir a l'exèrcit d'una part de la culpa que tots la pràctica totalitat dels especialistes consideren innegable.

Tosti descriu de forma detallada (2ª dicotomia) els principals elements o esdeveniments que conformen el fragment discursiu, especialment l'evolució de l'ofensiva. La minuciositat factual evidencia la voluntat d'oferir una sèrie de continguts amb dades contrastables i objectivables. La inclusió de tot tipus xifres (baixes, moviments de tropes, identificació de divisions, brigades o regiments) afavoreix la sensació d'objectivitat o de *fait accompli*. Gran part de les afirmacions i interpretacions es basen i es recolzen sobre múltiples paràfrasis o cites de figures militars o protagonistes com Hindenburg, Falkenhayn o Conrad, fet que evidencia un domini de les fonts i l'ús d'una referència que validi i sancioni l'argumentació.

No obstant això, tal com evidencia l'anàlisi dicotòmic següent els principals plantejaments, sobretot la qüestió del derrotisme i el rol de l'exèrcit palesen una clara manca d'objectivitat (3ª dicotomia).

Com en el cas de la presa de Gorizia, Tosti aprofita Caporetto per oferir una visió heroica, en el sentit literal del terme, de la resistència italiana i de l'exèrcit italià (veure notes 625-626) i presenta una imatge igualment subjectiva i parcial de la qüestió derrotista, en tant que acusa als partits i a determinada classe política d'estar en connivència amb l'enemic (veure nota 623). La contraposició argumental entre front domèstic i exèrcit, així com l'ús d'un determinat lèxic, presenta una visió maniquea i subjectiva d'ambdós actors. És evident, doncs, que Tosti ofereix una visió subjectiva (3ª dicotomia), no sols per l'utilització d'una argumentació o lèxic determinats, sinó -com es deia anteriorment- per l'absència d'un element tant transcendent per a la comprensió de Caporetto com la responsabilitat de l'Alt comandament.

L'anàlisi dicotòmic de Caporetto torna a evidenciar allò que ja es comentava a l'inici de la secció de Tosti: el leitmotiv de l'entrada és oferir una visió immaculada o ideal de l'exèrcit italià.

4. Battaglia d'arresto al Piave i al Grappa (1917-1918)

L'anàlisi dicotòmic del fragment que tracta les conseqüències de la batalla de Caporetto, que la historiografia designa com a *battaglia d'arresto* al Piave i al Grappa (1917-1918), es centra en exclusiva en el paper de l'exèrcit italià durant les operacions de resistència als sectors del riu Piave i al Monte Grappa. Els continguts estan dirigits a oferir una visió completa i acurada dels fets militars (1^a i 2ª dicotomia) i a posar el focus sobre el paper de l'exèrcit durant aquests mesos de combat. Com a resultat, l'anàlisi de la dicotomia inclusió/absència no detecta cap omissió destacada. Ben al contrari, la majoria de qüestions que tracta el fragment discursiu - com ha evidenciat ja l'anàlisi argumental- tenen una cobertura panoràmica i detallada

Respecte la segona dicotomia, concreció/relativització, la voluntat d'exhaustivitat argumental té una traducció directa en la seva descripció minuciosa i detallada. És a dir, no s'observen relativitzacions. Tosti, coneixedor de la importància bèl·lica i del simbolisme de la *battaglia d'arresto* com el *turning point* del paper d'Itàlia al conflicte, descriu amb gran profusió de dades els principals enfrontaments en el sector del Piave i, sobretot, al Grappa. És per això que es considera que la raó principal per aprofundir en la descripció de les accions militars al Grappa és la voluntat d'oferir una visió heroica del paper de l'exèrcit durant els mesos més delicats de l'experiència bèl·lica italiana a la Gran Guerra.

En el cas de l'anàlisi sobre l'objectivitat o subjectivitat, la naturalesa formal del fragment no presenta elements o indicis que permetin considerar-la ni estrictament objectiva, però tampoc evidencia una deriva o subjectivitat significativa. No es detecta un lèxic grandiloqüent, ni l'ús de dispositius retòrics que indiquin una biaix clar.

L'anàlisi dicotòmic reitera, com ja s'ha esmentat en l'anàlisi argumental, una omnipresència discursiva indiscutible de l'exèrcit en tot el fragment confirmant allò expressat a l'inici de l'anàlisi argumental: el leitmotiv de la secció de Tosti és mostrar una visió ideal i heroica de l'exèrcit italià durant el conflicte.

5. Vittorio Veneto i victòria final (1918)

L'anàlisi dicotòmic dels continguts del cinquè fragment discursiu corrobora algunes de les observacions prèvies, sobretot pel que a la combinació d'inclusió-concreció-subjectivitat. En el cas de la primera dicotomia, el text inclou la pràctica totalitat dels continguts sobre el darrer any de la guerra (la batalla del Solstici, la batalla de Vittorio Veneto, etc.). Fins i tot, s'esmenta un fet recurrent en el discurs enciclopèdic sobre la guerra com fou la 'frustrada' invasió italiana de Baviera el novembre de 1918.

La concreció i aprofundiment en el tractament dels esdeveniments de Vittorio Veneto i la derrota austríaca evidencien que l'autor fa un esforç suplementari per mostrar-los com el veritable desllorigador de la guerra, i no sols del front italià. El desenvolupament de l'episodi de la batalla de Vittorio Veneto és paradigmàtic, com ja s'ha comentat en l'estudi argumental. A banda d'una descripció detallada de la batalla, les conseqüències i els seus efectes, Tosti fa ús de la paràfrasi (veure notes 637-638) per fonamentar els seus arguments i atorgar-lis una veracitat i transcendència afegides. L'autor no relativitza ni sobre l'episodi de l'ocupació austríaca del Friuli o del Vènet, tal com palesa l'estudi de la tercera dicotomia.

Els resultats obtinguts sobre el caràcter objectiu o subjectiu dels continguts són molt clars. L'argumentació emprada i la interpretació dels darrers mesos de la guerra, la importància de Vittorio Veneto i la derrota austríaca, entre d'altres qüestions, és inequívocament subjectiva, parcial i esbiaixada. Els exemples són nombrosos, des d'afirmar que Alemanya signà l'armistici per l'amenaça italiana a les fronteres de Baviera (veure nota 645), considerar Vittorio Veneto com la batalla guerra que decantà la victòria del costat aliat (nota 642) o, fins i tot, descriure la derrota austríaca a Vittorio Veneto com la més 'completa' de la història. Tosti afegeix a la interpretació absolutament parcial l'ús d'un lèxic clarament subjectiu. Termes com 'desastre', 'anihilat', 'calamitós' o 'desgràcia' per qualificar la derrota austríaca depassen l'expressió objectiva i l'acosten a una parcialitat manifesta. Igualment la utilització d'expressions com 'exèrcit moribund' o 'explotació amb arrogància i seguretat orgullosa' per a referir-se a l'ocupació austríaca a partir de novembre de 1917 dels territoris del Friuli i del Vènet aprofunditzen en la consideració que els continguts d'aquest fragment, potser més que qualsevol altre de la secció de Tosti, són clarament subjectius i parcials.

Aquesta parcialitat, i la fixació en descriure la derrota austríaca i l'estat del seu exèrcit al final de la guerra, es deu amb tota probabilitat a la intenció de reivindicar el paper de l'exèrcit italià després de quatre anys de guerra, i després de nombrosos moments de crisi i extrema debilitat. Tosti fa una reivindicació clara del paper de l'exèrcit no sols de la victòria final al front italià, li atorga un rol preeminent en el triomf global de la guerra contra les potències centrals.

Anàlisi de la materialitat del text

L'apartat gràfic de la secció mereix una menció particular. L'anàlisi del contingut visual (95 fotografies i 9 mapes), i de la seva distribució, proporciona varies conclusions. La primera, i més visible, és el seu volum respecte al d'altres seccions. La segona, sobre la seva distribució, demostra la importància que té l'element gràfic en la construcció d'una visió concreta de la guerra. L'organització espacial (50 fotografies en 26 fulls de làmina sense cap interrupció

textual) li proporcionen una solidesa argumental important. La tercera conclusió evidencia un cert paral·lelisme entre la importància argumental del text i la visual. La notorietat atorgada per Tosti a nivell textual a determinats fronts es trasllada a la versió il·lustrada, excepte alguns casos. Segons la ràtio o la proporció, Tosti considera que el front més important i determinat fou el de l'Isonzo, seguit per l'alpí i després pel del Piave i Grappa. Menció especial és l'absència de qualsevol referència a l'escenari de Caporetto o de les setmanes posteriors que prenen el nom de la *battaglia d'arresto*. Si bé és cert que la censura en l'element gràfic era molt més estricta⁶⁴⁷, el corpus visual de la secció conté evidents dosis de propaganda, com per exemple, la inclusió de tres fotografies del rei inspeccionant el front bèl·lic.

Conclusions

Tosti -com Baldini, Alberti i la resta d'autors de continguts militars- utilitza el gruix discursiu de l'experiència bèl·lica italiana i del rol de l'exèrcit italià per a engrandir i situar la *Grande Guerra* com una fita excepcional en la història d'Itàlia. La descripció de la realitat factual (xifres, dades i altres elements informatius) és detallada i minuciosa. La narració de l'evolució militar amb dades objectivables és d'un alt nivell informatiu però la seva interpretació no manté el mateix rigor històric. La clau volta de la secció, com de la resta de l'entrada, és la interpretació interessada, esbiaixada i propagandística que es fa d'alguns esdeveniments discursius amb una clara finalitat política, i en alguns casos ideològica. La conclusió més important rau en una determinada visió de l'exèrcit o de la victòria de 1918. La conclusió més interessant per a la tesi extreta de l'anàlisi d'aquesta secció és que, malgrat que els continguts enciclopèdics contenen un gruix argumental objectivable i fiable, algunes qüestions nuclears de la guerra presenten interpretacions totalment subjectives. L'objectiu d'aquesta subjectivitat i parcialitat seria oferir una lectura allunyada de la realitat històrica més recent. La interpretació que es fa sobre determinades fases de la guerra, així com de l'evolució de l'exèrcit en moments clau i de la victòria responen a una voluntat conscient per a construir un discurs que justifiqui i legitimi la guerra per a incorporar-lo al clima d'orgull nacional i patriòtic que dominà Itàlia en el primer *dopoguerra*.

El discurs triomfalista, d'exhibició de la victòria i de recuperació de l'orgull patri construït per Tosti és fruit de l'ideari de l'*Enciclopedia italiana*, que fou concebuda com "una enciclopèdia universal italiana, que reunís de forma col·lectiva totes les forces intel·lectuals i es convertís

⁶⁴⁷ Com, per exemple, com la prohibició expressa de no mostrar la mort.

en una síntesi harmoniosa de tot el patrimoni espiritual de la civilització moderna, amb l'objectiu de reivindicar la contribució del geni italià en la seva configuració general...".⁶⁴⁸

La secció de Tosti formaria part d'un projecte més ampli d'interpretació de la guerra, que buscava -per sobre de tot- construir i oferir un discurs unívoc sobre la significació i el valor de la victòria italiana, tant des d'una perspectiva internacional com nacional.

La subsecció⁶⁴⁹ sobre la guerra aèrea al front italià de Francesco Cutry descriu, en una línia semblant a la d'Amedeo Tosti, una participació italiana molt meritòria sobretot en termes numèrics. Les conclusions més destacades són tres. Primera. Malgrat la derrota de Caporetto, Cutry afirma que l'aviació italiana dominà el front aeri en tota la seva extensió fins al final de la guerra. Segona. Fruit d'aquest domini, conclou que les xifres de baixes enemigues superaven, i en molt, a les pròpies: 78 a 1000. La tercera i última idea és, que a pesar de les dificultats nacionals, l'any 1917 s'incrementa la producció industrial aeronàutica, essent el 1918 "l'any d'or de l'aeronàutica italiana".

5. Bernotti, Romeo. "La guerra mondiale sul mare", 178-201

"La guerra mondiale sul mare" no s'analitza en profunditat per les raons ja explicitades prèviament, és a dir, per l'escassa importància dels continguts per al global de la tesi.

L'autor fou investigador i docent de tàctica i estratègia navals, a banda d'arribar al grau d'almirall de la Marina italiana i participar a les guerres italo-turques de 1911-1912 i a la Primera Guerra Mundial. Respecte la seva participació a la guerra, cal destacar que fou comandant de caçatorpediners i que participà de forma activa en nombroses missions i operacions militars, tal i com consta a l'*Enciclopedia italiana (Appendice I, 1938)*.⁶⁵⁰

Com a resum es podrien destacar dues qüestions menors. La primera, sobre una clara germanofília de l'autor que manifesta en alguns dels seus comentaris sobre la conducció de la guerra naval alemanya. La segona, sobre la narració amb un evident orgull nacional d'algunes accions navals com, per exemple els enfonsaments dels vaixells austríacs "Szant Istvan" i

⁶⁴⁸"L'idea di una enciclopedia universale italiana, che radunasse in un lavoro comune tutte le forze intellettuali e disponesse in una sintesi armonica tutto il patrimonio spirituale della moderna civiltà, a fine di rivendicare nella luce generale del vastissimo quadro tutti i particolari in cui si manifestò in forma più cospicua il genio italiano". Citat a: TRECANNI, *Op. Cit.*, 1939. p. 8

⁶⁴⁹ Pàgines 176-178

⁶⁵⁰"Nella guerra 1915-18 fu comandante di cacciatorpediniere e di esploratori, conseguendo la medaglia di bronzo al valor militare per aver eseguito numerose missioni di guerra su costa nemica, dimostrando in ogni occasione singolare perizia militare e marinaresca".

“Viribus unitis” o els episodis de Buccari. A banda d’aquests dues consideracions, l’estil de la secció es manté en el marc de la informació factual amb dades objectivables.

6. Luzzatto, Gino. “La guerra nei rapporti economico-finanziari”, 201-205; 7. Benini, Rodolfo. “I danni di guerra”, 205- 207.

La secció de Gino Luzzato no aporta tampoc cap informació interessant per a l’estudi, més enllà de la ja comentada a l’inici de l’anàlisi de l’entrada sobre la figura de l’autor. El mateix succeix sobre la secció de Rodolfo Bernini on allò més destacat és la crítica soterrada que es fa de les negociacions pel tema de les reparacions, així com els còmputs i les ràtios emprades per a les compensacions econòmiques, que segons afirma foren desfavorables a Itàlia per l’ús de criteris erronis.⁶⁵¹

8. “Bibliografia”, 207-210.

L’anàlisi de la bibliografia aporta una conclusió molt interessant: reflecteix la filosofia de l’*Enciclopedia italiana* d’incloure autors de posicions ideològiques molt diferenciades o contràries i, fins i tot, de nacions enemigues. La bibliografia llista obres de militars antifeixistes, defenestrats pel règim o empresonats com Roberto Bencivenga⁶⁵² o Luigi Cappello⁶⁵³, que figuren al costat de les d’alts representants del règim com el propi Gaetano Giardino o Enrico Caviglia, entre d’altres. L’ideari del *concordia discors* també es tradueix en la incorporació de fonts austríaques i alemanyes com, per exemple, les memòries⁶⁵⁴ que detallen la batalla de Caporetto de Konrad von Dellmensingen o les campanyes alpines austríaques descrites⁶⁵⁵ per Moritz Erwin Freiherrn von Lempruch. La varietat i l’eclecticisme de la secció bibliogràfica evidencien la voluntat de l’*Enciclopedia italiana* per a oferir un discurs el més complet i transversal, possible malgrat els evidents límits d’una obra d’aquesta transcendència i importància per a un règim com l’Itàlia feixista.

⁶⁵¹Basats no tant en aspectes materials com personals.

⁶⁵²Veterà de la Gran Guerra, oficial de l’Estat major i posteriorment significat militant antifeixista.

⁶⁵³ Considerat el millor general durant la Gran Guerra, però figura militar controvertida, antifeixista i participant en un complot contra Mussolini el 1925.

⁶⁵⁴ KRAFFT VON DELLMENSINGEN, K. *Der Durchbruch am Isonzo*. Oldenburg i. O. : Gerh. Stalling, 1926-1928.

⁶⁵⁵ LEMPRUCH, M.E. von. *Der König der Deutschen Alpen und seine Helden : (Ortlerkämpfe 1915/1918)*. Stuttgart : Belser, 1925.

6.3 Resultats

L'anàlisi dels continguts enciclopèdics sobre la Gran Guerra a l'*Enciclopèdia italiana* aporta dos tipus de resultats. Els primers, relacionats amb els continguts i el coneixement sobre el conflicte. Els segons, sobre qüestions internes i metodològiques de la producció enciclopèdica, fent referència també a l'ideari de la pròpia l'enciclopèdia.

Respecte la Gran Guerra i la participació italiana, les conclusions obtingudes de l'anàlisi de l'*Enciclopèdia italiana* posen de manifest, per ordre d'importància, que:

1. La participació italiana a la guerra i la victòria final sobre Àustria suposaren la última fase de la construcció nacional italiana, que alguns autors⁶⁵⁶ van assimilar a una *quarta guerra per la independenza*. La recuperació dels *territori irredenti*, així com el clima d'exaltació i orgull nacionals que es van viure a Itàlia després de la guerra van situar al país transalpí en una nova era política.

2. En clau de política interna, la victòria i els seus efectes imprimiren un nou *élan*, que fou vital per afrontar els reptes socials i polítics de la postguerra, culminant -de forma literal- amb el naixement d'una nova Itàlia, fruit del sacrifici col·lectiu animat del nou esperit nacional, que es materialitzà en un nou règim polític agresolat en el fang de les trinxeres.

3. L'exèrcit italià jugà un paper transcendental en la victòria de 1918, així com en la posterior reunificació territorial i nacional italiana. El seu protagonisme indiscutible l'identifica com el gresol on es creà la Nova Itàlia feixista. L'omnipresència d'una narrativa enciclopèdica laudatòria sobre l'exèrcit, i l'absència d'una visió acrítica sobre els principals episodis controvertits (Caporetto, entre d'altres), evidencien la voluntat per presentar l'exèrcit italià com un dels pilars del nou règim feixista a partir de 1922. Una voluntat dissenyada amb la finalitat de participar en la nova construcció històrica i nacional, que es plantejà des del règim feixista.

Les conclusions sobre l'ideari, el funcionament intern o el rol de l'*Enciclopèdia italiana* en referència amb el tractament de la guerra evidencien que:

1. Existeix un model creat *ad hoc* per interpretar l'experiència militar italiana en la guerra i del rol jugat per l'exèrcit, una espècie de marc mental, de patró dissenyat per a construir una visió de la història més recent d'Itàlia en clau nacionalista que validés el

⁶⁵⁶ Augusto Torre explícitament i Amedeo Tosti de forma més velada.

caràcter revolucionari del feixisme. Un règim polític que vindicava gran part dels seus orígens en el fang de les trinxeres i la cosmovisió expressada en el *mito della trincea*.

2. L'*Enciclopedia italiana* presenta nombroses peculiaritats que l'allunyen, o que la situen en un pla diferent a la resta de l'enciclopedisme d'arrel feixista. Malgrat oferir una visió de caire finalista i propagandística de la 'qüestió italiana' en la línia del discurs oficial sobre la guerra, destacats continguts enciclopèdics difereixen en aspectes considerats polèmics o controvertits. Respecte les qüestions de caire polític (causalitat de la guerra, la neutralitat o la intervenció), el coneixement enciclopèdic de l'*Italiana* presenta divergències importants i notòries respecte a la doctrina oficial.

La idea o conclusió respecte una enciclopèdia allunyada, en part, del dogma oficial està directament relacionada amb la pròpia idiosincràsia i naturalesa del règim, així com del context intel·lectual i acadèmic a redós del qual es concebé. L'*Enciclopedia italiana*, en definitiva, suposà una *rara avis*, una excepció molt destacada dins el panorama, i el discurs enciclopèdic italià d'entreguerres.

3. La lògica de la conclusió anterior evidencia, doncs, una tendència vers una clara instrumentalització de l'enciclopedisme com a estri per a construir, validar i difondre una visió autoritzada, interessada i indiscutible de la realitat històrica més recent, que en el cas del període d'entreguerres italià prenen una especial rellevància.

4. Existeix una translació directa dels principis⁶⁵⁷ fundacionals de l'*Enciclopedia italiana* en la producció dels continguts enciclopèdics sobre la guerra. Des d'un prisma teòric o de filosofia enciclopèdica, destaca el fet que s'incloguessin en la producció dels continguts sobre una qüestió tan important com delicada posicions o col·laboracions tan dispars com la de destacats antifeixistes com Gino Luzzatto al costat de destacats membres de l'alta jerarquia militar i del règim com Alberto Baldini o Adriano Alberti. La coexistència de diferents veus o opinions és una mostra evident del *concordia discors*, o la voluntat de concòrdia discursiva en el si del coneixement enciclopèdic. La comunió de diferents de diferents pensaments i posicions en la producció d'un coneixement enciclopèdic com el de la guerra demostra, en gran mesura, que l'objectiu de l'obra era esdevenir monument nacional del coneixement, on totes les opinions i tendències hi tinguessin cabuda, i s'expressessin amb respecte, i valgui la redundància, concòrdia. L'exemplificació d'aquest ideal del *concordia discors* troba, per exemple, amb l'episodi o *incident Giardino*, exposat en l'anàlisi⁶⁵⁸ de la subsecció 2. "Sguardo generale alle operazioni militare" d'Alberto Baldini. La secció bibliogràfica també

⁶⁵⁷Vg. GENTILE, *Prefazione*, Op. Cit., p. IX.

⁶⁵⁸p. 38-40.

és una clara mostra de la pluralitat que es volgué imprimir a l'obra enciclopèdica. La incorporació d'obres i referències d'autors controvertits o, fins i tot, d'antics enemics com les memòries de militars alemanys o austríacs sobre la derrota de Caporetto evidencien la voluntat de construir un compendi enciclopèdic que inclogués posicions contraposades o possessin en dubte una línia interpretativa.

CAPÍTOL 7.

Grande enciclopedia popolare Sonzogno (1922)

7.1 Entrada: Anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius

«Guerra Europea 1914-1918». A: *Grande enciclopedia popolare Sonzogno*. Milano: Casa editrice Sonzogno, 1922. Vol. 8, p. 564-567.

L'entrada de naturalesa resumida o sintètica⁶⁵⁹ té quatre pàgines, que inclouen cinc fotografies i la reproducció d'una obra pictòrica. La composició és a dues columnes amb un total de 349 línies de text i prop de 2.800 paraules, bibliografia inclosa.

Una reflexió previa. Els continguts analitzats són la primera⁶⁶⁰ aproximació enciclopèdica sobre la guerra de l'editorial Sonzogno. Per tant, la data de producció condiciona els continguts des d'un punt de vista discursiu i formal. La breu extensió de l'entrada no permet una anàlisi minuciosa, ja que no és possible identificar els dispositius discursius que la formen perquè no existeixen com a tals. L'entrada és una breu enumeració d'episodis, bàsicament, bèl·lics organitzats per fronts bèl·lics que s'ordenen a través d'un fil cronològic. La naturalesa factual determina l'aspecte formal.

A banda dels condicionants mencionats, convé fer dues consideracions més. La primera, relacionada amb la metodologia de la tesi i, l'altra, de caire més analític. Respecte a la qüestió metodològica, l'anàlisi d'una entrada de menys pes discursiu no es contemplà, però en aquest cas es feu una excepció perquè permetia una comparació directa amb l'entrada monogràfica "*Sintesi storica della Guerra Mondiale*" dins el volum suplementari de 1930 de la mateixa enciclopèdia Sonzogno. El valor per a la tesi consistia a comparar continguts sobre la guerra dins una mateixa enciclopèdia creada en contextos polítics i culturals molt diferents, com la Itàlia prefeixista de 1921 en plena descomposició institucional i social i el consolidat règim feixista de Mussolini de 1930. La segona puntualització, ja apuntada a l'inici, és que, donades

⁶⁵⁹ La consideració de sintètica la proporciona l'autoria de l'entrada quan justifica l'absència d'una narració més o menys crítica del conflicte, adduint la proximitat cronològica dels fets i advertint al lector que "*qui ci limitiamo a fare una cronaca riassuntiva della g., indicandone, con le date, cronologicamente, gli avvenimenti principale e le azione belliche più importante*". És a dir, que els autors només es limitaran a fer una crònica resumida (o sintètica) de la guerra, indicant amb les dates, cronològicament, els esdeveniments principals i les accions bèl·liques més importants.

⁶⁶⁰ Concretament d'agost de 1921, tal com consta a la pròpia entrada. La segona, de l'any 1930, també és objecte d'estudi d'aquesta tesi.

les limitacions discursives de l'entrada, el seu estudi no seguirà el model i la fitxa d'anàlisi creada per a la tesi.

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

L'entrada té quatre seccions diferenciades. La primera tracta la causalitat i les fases prèvies a la guerra (ultimatums, declaracions de guerra, etc.). La segona, *Cronistoria della guerra europea 1914-1918*, aglutina el gruix dels continguts, bàsicament bèl·lics. La tercera secció, *I risultati della guerra*, exposa molt breument les principals conseqüències del conflicte i emfatitza les qüestions territorials. L'última part conté quatre referències bibliogràfiques.

La primera part sobre els preliminars de la guerra planteja tres temes força controvertits que permeten situar la línia discursiva de l'autoria malgrat la seva brevetat (18 línies). En el primer tema, l'autoria situa la responsabilitat de la guerra en les potències centrals quan afirma “que la volgueren (del que se sap fins ara) els Imperis centrals ja que feia temps que l'estaven preparant”.⁶⁶¹ En el segon tema, considera que Sèrbia és responsable del magnicidi de Sarajevo i culpable de l'escalada prebèl·lica perquè “està considerada la instigadora de la malifeta”⁶⁶² malgrat reconèixer que l'ultimàtum austríac (tercer tema) era inacceptable perquè “es tractava d'un ultimàtum que cap nació, per petita o valenta que fos, mai hagués pogut acceptar”.⁶⁶³ La última part l'autoria fa referència a una qüestió historiogràfica: reconeix que la poca distància temporal entre els esdeveniments històrics i la seva representació enciclopèdica no permet una perspectiva prou òptima per a l'anàlisi rigorosa de la guerra. Una anàlisi que, en un futur, hauria de contenir una crítica objectiva i imparcial.

La primera secció o part permet extreure dues conclusions. La primera és la contundència amb què l'autoria, malgrat les prevencions suara esmentades⁶⁶⁴, acusa els imperis centrals de voler la guerra i que Àustria, malgrat que Sèrbia fos la instigadora de l'atemptat de Sarajevo, envià un ultimàtum destinat a la negativa i a la posterior declaració de guerra. A pesar de la claredat i contundència expositiva, cal fer constar que es manté una certa precaució en la descripció dels fets. Malgrat afirmar que la responsabilitat de la guerra recau en el bàndol dels imperis centrals, l'autoria mesura molt bé les seves paraules i evita acusar-les com a culpables exclusives, ja que qualifica les seves accions amb verbs com “voler” i “preparar” i s'eviten altres com “provocar” o “esclatar”. L'autoria apunta a una responsabilitat sèrbia quan sosté que Belgrad instigà el magnicidi de Sarajevo. A pesar dels posicionaments clars, l'autoria fa

⁶⁶¹ “la vollero (da quanto finora risulta) gli Imperi centrali che da tempo la stavano preparando”.

⁶⁶² “ritenuta instigatrice del misfatto”.

⁶⁶³ “un ultimatum che nessuna nazione, per quanto piccola e per quanto poco fiera, avrebbe potuto accettare”

⁶⁶⁴ Del tipus “del que se sap fins ara”

equilibris entre les exposicions factuais, les interpretacions i el llenguatge emprat per a assolir una anhelada objectivitat.

La segona secció de l'entrada, *Cronistoria della guerra europea 1914-1918*, exposa els principals episodis bèl·lics a través d'un fil cronològic i dels diferents sectors i fronts. Es tracta d'una simple enumeració de fets. En els casos del front occidental i de l'oriental, la descripció és lacònica però la del front italià és més detallada i prenen especial èmfasi alguns esdeveniments o episodis concrets.

La descripció del front italià destaca per dues qüestions de tipus factual. La primera és la derrota de Caporetto. L'episodi de Caporetto, i els efectes posteriors, es descriuen de la següent manera: “els austríacs tallaren a traïció la línia italiana a Caporetto (25 d'octubre); i l'exèrcit es replegà fins al riu Tagliamento i posteriorment al Piave en un hàbil moviment (4 de novembre)”.⁶⁶⁵ És evident que, malgrat la breu menció al desenvolupament de l'episodi, l'autoria altera de forma considerable els fets històrics objectivables i utilitza un lèxic que poden induir el lector a pensar en Caporetto com un fet menor. Els austríacs no es limitaren sols a tallar la línia. Les forces austroalemanyes trencaren el front isontí de forma gairebé completa. L'ús del terme “traïció” o “amb traïdoria” afegeix una connotació negativa que en aquest cas no té cap més sentit que el de qualificar de forma negativa l'enemic pel fet d'haver iniciat un atac nocturn. Per últim, emprar “replegament” per suavitzar el que fou una retirada en tota regla permet una lectura menys catastròfica, com descriure la retirada caòtica i desorganitzada on els austroalemanys capturaren uns 300.000 presoners italians, amb el terme ‘moviments hàbils’.

La tercera secció⁶⁶⁶ conté les conseqüències polítiques de la guerra per les potències centrals (disgregació territorial, canvis de règim polític, etc.), la creació de nous estats resultants i altres comentaris sobre la situació en que restà Alemanya després de la Pau de Versailles. L'autor manté la tònica sobre Àustria quan, respecte els tractats de pau, afirma que “després de París [el tractat de pau], Àustria quedà reduïda a un petit estat de pocs milions d'habitants ... formant així una absurda entitat estatal.”⁶⁶⁷ La referència a Alemanya és més mesurada i respectuosa a pesar d'augurar-li un futur complicat i, en certa manera, premonitori. Afirma que Alemanya es manté “ferma i orgullosa, malgrat haver estat oprimida i mutilada, i és

⁶⁶⁵“*Gli Austriaci tagliano proditoriamente la linea italiana a Caporetto (25 ottobre); l'esercito italiano con abili mosse ripiega al Tagliamento, indi al Piave (4 novembre)*”.

⁶⁶⁶*I risultati della guerra,*

⁶⁶⁷“*L'Austria vienne ridotta a un piccolo Stato di pochi milioni d'abitanti ... formando così un'assurda entità statale*”.

objecte -encara- de l'aprehensió no injustificada de la França victoriosa. Sap [Alemanya] que més d'hora o més tard, prendrà la venjança d'una derrota inesperada.”⁶⁶⁸

Anàlisi dicotòmic dels dispositius discursius

Respecte a l'anàlisi dicotòmic, com en el cas de l'argumental, la breu extensió de l'entrada ha condicionat el seu tractament. En aquest cas concret, la única dicotomia analitzable és la 3^a, referent a l'objectivitat o subjectivitat, a excepció de la 1^a (inclusió/exclusió) que tracta -al final d'aquesta part- la qüestió de la *vittoria mutilata*.

Seguint la línia argumental de l'anàlisi anterior, respecte els continguts generalistes, la seva naturalesa bàsicament factual aporta una visió neutral o objectiva d'aquells esdeveniments que descriu. Excepte alguna breu menció a la culpabilitat de Sèrbia com a factor causal de la guerra, els continguts sobre els orígens i causes de la guerra són més aviat objectius.

La qüestió italiana, analitzada com un tot, sí que presenta un tractament diferent i diferenciat. No tan en l'extensió però sí en la seva descripció i interpretació. L'exemple més paradigmàtic és Caporetto. El tractament de Caporetto reproduïx algun dels denominadors comuns que es comentaven a la metodologia dels capítols 6 al 10: la lectura que ofereix l'autoria d'aquest fet denota una clara subjectivitat (veure nota 665), però aquesta ni el tractament és aprofundit ni el lèxic emprat és molt parcial, malgrat l'ús de termes com 'traïdoria' per qualificar l'atac austroalemany o 'replegament' o 'combats victoriosos a Tolmein' per a relativitzar el que fou una retirada total, no excessivament ordenada, si es té en compte l'opinió d'especialistes com Silvestri (2014) o Bencivenga (1932).

Respecte la qüestió dels tractats de pau, i la gestió de la victòria, l'anàlisi de la 3ª dicotomia evidencia que l'entrada manté una línia interpretativa subjectiva i parcial. El lèxic emprat reuneix dos dels requisits que, segons la metodologia (veure p. 29-30), ha de complir per a ser considerat subjectiu. Per exemple, quan l'entrada en una afirmació sobre la desmembració de l'imperi austrohongarès menysté Àustria quan Àustria s'ha convertit en una '*assurda entità statale*' (veure nota 667) després dels tractats de pau de 1919. La lectura poc objectiva i parcial que palesen els continguts 'austríacs' prenen més rellevància si es comparen amb els que es fan sobre Alemanya. El lèxic utilitzat per a descriure la seva situació després de la guerra, i Versailles, posa de manifest que l'autor, i el seu discurs, senten una certa admiració (veure nota 668) cap a Alemanya.

⁶⁶⁸“*La Germania, eretta tuttora e fiera, per quanto mutilata e oppressa, permane oggetto di apprensione non affatto ingiustificata alla Francia vittoriosa che la teme, in un giorno più o meno lontano, vindice dell'inaudita disfatta*”.

7.2 Resultats

El principal resultat de l'anàlisi de l'entrada és la provisionalitat i la contingència dels continguts. L'extensió reduïda, la superficialitat informativa i la impossibilitat d'una interpretació profunda dels continguts evidencien que l'entrada presenta característiques més properes a les d'un diccionari enciclopèdic que d'una enciclopèdia *stricto sensu*. L'entrada té un caràcter referencial que s'expressa a través d'un desenvolupament argumental i descriptiu molt limitats.

L'objectiu de l'entrada, tal com ho expressa l'autor, és oferir un primer nivell informatiu sense lectures conclusives sobre la guerra. El resultat de la concreció informativa és l'absència d'alguns dels temes més cabdals de la *questione italiana* com la neutralitat, la intervenció i una anàlisi profunda de la participació italiana a la guerra. La naturalesa factual dels continguts, així com la seva expressió formal i, sobretot, l'absència d'interpretacions clares, no aporten conclusions excessivament valuoses per a la tesi, excepte les consideracions subjectives sobre Àustria i, a un altre nivell, les de caràcter metaenciclopèdic.

343 Respecte el discurs metaenciclopèdic, resulta interessant destacar que l'autoria planteja -dins la pròpia entrada- quins són els principis que haurien de guiar la producció de coneixements enciclopèdics. L'objectivitat, l'ús de fonts autoritzades o la inclusió de dades contrastables i rigoroses serien imprescindibles, segons l'autor, per a oferir una visió seriosa i ponderada de la realitat. El dèficit informatiu i la manca de judicis sobre qüestions polèmiques com la neutralitat o la intervenció italiana a la guerra el 1915 es poden s'interpreten en aquesta línia. El silenci sobre aquests temes presenta un contrapunt o una excepció paradoxal, com són les preses de posició sobre les causes de la guerra o les conseqüències de la derrota dels imperis centrals. La descripció de l'experiència bèl·lica italiana també és una excepció en la contenció interpretativa. L'ambivalència en el tractament de les qüestions italianes es podria deure al caràcter, encara controvertit, de la intervenció bèl·lica en el conflicte malgrat la victòria final de 1918. L'eufòria patriòtica i nacionalista encara no s'havia vehiculat, ni visualitzat, de la forma en què ho faria uns anys després amb l'arribada del feixisme al poder.

Tres últimes consideracions a retenir com a conclusió. La primera és que malgrat la contenció expressiva i formal, l'autoria i la línia editorial de l'enciclopèdia al 1921 no expressà dubtes sobre les responsabilitats en l'esclat de la guerra, respecte el caràcter heroic de la participació militar italiana i sobre el caràcter negatiu dels tractats de pau, especialment el de Versailles, en relació a l'esdevenidor. La segona és sobre el caràcter local de la guerra. Sense verbalitzar-ho, i emprant les denominacions dels peus de les imatges, l'autoria es refereix a la participació

italiana a la Gran Guerra com la *guerra italoaustriaca* de 1915-1918. No cal dir que aquesta idea recull el sentir de gran part dels historiadors i de la historiografia italiana, que anys després seguirà l'ideari feixista heretant la línia *patriottica* del model anterior prefeixista.

La tercera conclusió és de tipus metaenciclopèdic. L'autoria i la direcció editorial -conscients de l'escàs marge d'anàlisi per crear una entrada amb plenes garanties de serietat i rigor acadèmic- reinvidiquen (i expliciten literalment) la incapacitat d'oferir un coneixement rigorós i complet sobre un conflicte, les conseqüències del qual encara⁶⁶⁹ ni estaven definides ni se'n coneixia l'abast. Sobre aquesta última qüestió, s'ha de tenir present que el projecte enciclopèdic de la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* s'inicià l'any 1912 amb el primer volum (A-Ass) i que, com succeí amb moltes altres enciclopèdies del moment, la guerra va sorprendre i alterar totalment alguns dels projectes endegats feia poc, com fou el cas de la *Sonzogno*. Les editorials i els seus consells de redacció s'hagueren d'adaptar als imponderables històrics creant continguts contingents i carents de qualsevol lectura crítica. Posteriorment, i amb una distància temporal suficient respecte l'objecte d'estudi, les mateixes enciclopèdies construïren un discurs d'acord amb el seu present per a atendre les necessitats socials d'informació, així com de representació històrica i política que reclamà tant el primer *dopoguerra* (1915-18) com el feixisme sobre l'esdeveniment més important al que hagué de fer front la jove nació italiana des de 1861.

⁶⁶⁹Les qüestions italianes als Balcans feia menys de vuit mesos s'havien ratificat amb el tractat de Rapallo de 1920, i la qüestió turca, després del fracàs de Sèvres, no es solucionaria fins dos anys després amb la signatura del Tractat de Lausana, pel qual es procediria a la definitiva fixació territorial de l'actual Turquia.

CAPÍTOL 8.

Grande enciclopedia popolare Sonzogno (1930)

8.1 Entrada: anàlisi argumental dels dispositius discursius i anàlisi dicotòmic

«Sintesi storica della Guerra Mondiale» A: *Grande enciclopedia popolare Sonzogno*. Milano: Casa editrice Sonzogno, 1930. Vol. 22, p. 649-800.

L'entrada té una extensió de 151 pàgines de text, cinc fulls de làmina amb 16 dibuixos, 53 fotografies de les quals 36 són retrats de les principals figures militars i polítiques de les nacions en guerra, 15 mapes o croquis dels fronts militars i dues fotos inserides al text. La composició dins la pàgina és a dues columnes. L'entrada és monogràfica per l'extensió i estructuració del contingut, i es completa amb més d'un centenar d'entrades referencials (figures militars i polítiques, batalles, indrets o institucions) dins un corpus enciclopèdic de 22 volums i un apèndix. El sumari de l'entrada és el següent:

Preliminari

1914

1915

1916

1917

1918

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

Preliminari

El contingut introductorï mostra un sol fil discursiu centrat en l'anàlisi de les causes del conflicte. El fil se subdivideix en sis fragments que s'identifiquen com els factors que inflüiren directament en l'esclat de la guerra:

1. Les rivalitats entre Àustria-Hongria i Rússia,
2. L'imperialisme,
3. El pangermanisme,
4. El sistema o conjunt de rivalitats nacionals,

5. La cursa naval entre Gran Bretanya i Alemanya i per últim,
6. La qüestió balcànica.

A banda d'aquests fragments, i a mode d'esdeveniments discursius, també es descriuen alguns precedents prebèl·lics com les guerres balcàniques, incidents diplomàtics com el d'Abukir o la guerra italo-turca de 1911-1912. Per últim i seguint el model analític, els continguts relacionats amb el rol d'Itàlia, tant en la crisi prèvia com per l'esclat de la guerra, esdevenen nusos discursius que planen per l'entrada com un *background* comú.

L'anàlisi argumental deixa molt clar que els veritables culpables de l'esclat de la guerra foren les potències centrals. Els exemples són nombrosos i molt il·lustratius. Quan el text fa referència al pangermanisme, es descriu com "aquell predicament polític [...] fundat sobre la convicció que el poble alemany, superior a tots els altres pobles, tenia la missió de regenerar el món [...] i demostra que l'imperialisme alemany era essencialment un imperialisme racial que amagava simples interessos industrials".⁶⁷⁰ En el cas de la qüestió balcànica, l'acusació no és més directa que en el cas anterior però sí més clara quan s'afirma que "la tragèdia de Sarajevo es convertí en l'ocasió esperada [per Viena] per la despietada, inexorable, salvatge i, gairebé es podria dir, desesperada intimidació contra Sèrbia ...".⁶⁷¹ En el cas de la rivalitat naval entre Alemanya i la Gran Bretanya es recorre a la figura del Kaiser Guillem II per afirmar que "els seus discursos estaven plens de motivacions belicoses i que la seva política agressiva tenia l'únic objectiu de conduir a una guerra en el moment oportú, ja que ell esperava imposar-se i vèncer amb un cop d'audàcia".⁶⁷² Altres fragments com la referència a l'aliança francorussa o les consideracions sobre les polítiques imperialistes britànica o estatunidenca contenen informacions molt interessants, però no signifiquen un canvi de posicionament de l'entrada sobre els culpables del conflicte. Les acusacions contra altres nacions, com l'afirmació de que Anglaterra i França van vendre armes a Turquia durant la guerra italo-turca tenen un altre propòsit, analitzat més endavant, i que forma part de la construcció enciclopèdica específicament italiana de la guerra així com dels seus precedents i conseqüències posteriors. Les diferents mencions al rol d'Itàlia en els precedents a la guerra (crisi de juliol i agost de 1914), així com la qüestió de la neutralitat (tractada més endavant)

⁶⁷⁰"quella predicata dagli uomini politici [...] era fondata sulla convinzione che il popolo tedesco, superiore a tutti gli altri popoli, fosse stato scelto per rigenerare il mondo [...] l'imperialismo tedesco era essenzialmente un imperialismo di razza, che copriva degli interessi industriali".

⁶⁷¹"Da ciò l'evidente "partito presso" di venire ad una risoluzione immediata. La tragedia di Seraiievo non fu che l'occasione attesa per spietate, inesorabili, selvagge, quasi si direbbe disperate intimidazioni alla Serbia ...".

⁶⁷²"dei suoi discorsi con moniti bellicosi e la sua aggressiva politica, avevano lo scopo unico di condurre ad una guerra al momento opportuno, perchè egli sperava di imporsi e di vincere con un colpo d'audacia".

tenen com a objectiu isolar 'virtualment' la imatge d'Itàlia per tal d'oferir una interpretació específicament italiana.

L'anàlisi del capítol, i de l'entrada en conjunt, evidencia -sens dubte- l'existència d'un fil invisible que té com a únic objectiu oferir una visió gairebé ideal del paper d'Itàlia en el panorama internacional previ al conflicte, així com un rol imprescindible (encara que poc creïble) en la resolució bèl·lica del conflicte. Parèntesi a banda, el capítol preliminar posa les bases del que s'anirà desenvolupant al llarg de l'entrada amb poques variacions. El contingut i les diferents argumentacions es posicionen clarament en contra de les potències centrals -especialment contra Àustria- i ofereixen una visió molt 'italiana' del conflicte. El producte final és un tipus de coneixement enciclopèdic que adoleix d'una excessiva càrrega de propaganda d'autoconsum, que llastra -en certa manera- la seva credibilitat present i futura.

1914

La secció que descriu els esdeveniments de 1914 té una extensió de 57 pàgines, fet que li proporciona una importància prou notòria respecte la resta de continguts de l'entrada. A nivell discursiu, el contingut es presenta sota tres fils. El principal, i més visible, és l'evolució bèl·lica del conflicte a través de la cronologia dels principals fets militars. El segon fil, també molt evident i amb una clara finalitat de part, és la identificació d'Alemanya com a principal culpable de l'esclat de la guerra. El darrer fil descriu el paper d'Itàlia en els primers mesos de la guerra. Els continguts 'italians' no presenten una estructuració tant homogènia ni tenen el pes quantitatiu que tenen els altres dos fils. Tanmateix, qüestions com la neutralitat italiana, el paper del govern durant els primers mesos de guerra, les referències a l'opinió pública italiana i, per últim, determinades consideracions sobre l'exèrcit o les expressions literals d'alguns polítics sobre la qüestió, com el propi Mussolini, atorguen a aquesta part una gran importància. A nivell argumental evidencien una presa de posició molt clara sobre el rol d'Itàlia a la guerra i, discursivament marquen el patró del tractament de la 'qüestió' italiana al llarg de tota l'entrada.

És precisament pel caràcter excepcional d'aquest fil, que convé alterar l'ordre natural en l'anàlisi discursiva. Els continguts italians que s'estructuren al voltant d'aquesta mena de fil invisible es divideixen en tres fragments discursius. El primer tracta la controvertida qüestió de la neutralitat i les contínues referències a l'article 7⁶⁷³ del tractat de la Triple Aliança signat

⁶⁷³ L'article 7 del tercer tractat de la Triple Aliança de 1891, sobre la qüestió balcànica, explicita que en el cas que una de les potències signants ocupés o envaís un territori dels Balcans, aquesta hauria de fer ús dels principis de compensació recíproca amb l'altra.

el 1891. Reproduït íntegrament, el seu contingut és utilitzat per acusar el govern austríac de maniobres dilatòries quan s'afirma que "des de Viena s'ha fet creure que Itàlia intervindria al costat d'Àustria-Hongria quan se segrestà durant quatre dies qualsevol notícia sobre la postura italiana i a molts indrets sonà la música militar, amb els himnes dels dos imperis, la marxa reial italiana, severament prohibida durant els trenta-dos anys d'aliança".⁶⁷⁴ Del paràgraf se'n desprenen tres conclusions. La primera, explicitar la manipulació que fa Viena sobre la neutralitat italiana. La segona, sobre l'incompliment de l'article 7, del qual Viena hauria d'haver informat o compensat de qualsevol acció que alterés l'*status quo* balcànic. L'última conclusió, que s'anirà reiterant al llarg de l'entrada, és l'incompliment flagrant del tractat de la *Triplice* que deixà mans lliures a Roma sobre la intervenció o no al costat de les centrals. L'autoria proporciona arguments al lector, construeix un al·legat que defensa el joc d'equilibris italians per a justificar la intervenció al conflicte dins el bàndol dels aliats, deixant de banda els antics socis de la *Triplice*.

La qüestió sobre la neutralitat es reitera amb una clara intencionalitat justificativa. L'autor proporciona un altre element d'anàlisi quan invoca el *casus foederis*⁶⁷⁵ que consta a l'article 3 del tractat de la Triple Aliança i que recolça, encara més, la posició neutral d'Itàlia. Diversos fragments expliciten les primeres decisions del govern italià, on es descriu la neutralitat adoptada d'amatent, vigilant i que no defuig responsabilitats. El primer fragment extret de les deliberacions del *Consiglio* de ministres anuncia la crida a files de les classes del 1889 i 1890 com simple mesura de cautela perquè, malgrat que Itàlia es declari neutral, aquesta serà una neutralitat 'armada i vigilant'. L'altra visió que apuntala la idea d'una neutralitat legítima és l'expressada pel primer ministre italià Salandra en un article al *Giornale d'Italia*, on descriu la presa de posició italiana "de gest pacífic, una neutralitat basada en la legalitat".⁶⁷⁶

El segon fragment discursiu del fil italià, relacionat amb la qüestió de la neutralitat, tracta sobre l'opinió pública i l'actitud i el parer, dels partits polítics sobre la neutralitat adoptada. L'entrada basa el pes argumental sobre fragments o retalls de premsa que reproduïxen *ad litteram* les reflexions de polítics o institucions polítiques. L'anàlisi dels fragments aporta tres

⁶⁷⁴ "da Vienna è creduto che l'Italia avrebbe preso parte insieme con l'Austria-Ungheria, quando hanno rapito quattro giorni alcuna notizia circa la posizione italiana e molti luoghi della musica militare suonò con inni dei due imperi, la marcia reale italiana, severamente vietato durante i trentadue anni di collaborazione".

⁶⁷⁵ El *casus foederis*, tal i com es contempla a l'article de la *Triplice*, obligava -en cas d'intervenció militar- a ajudar un membre de l'aliança contra un enemic tercer, sempre i quan es respectessin uns terminis d'informació i es comptés en un cas flagrant d'atac enemic. Itàlia basà gran part del seu argumentari per a eludir els seus compromisos amb Viena, i justificar la seva posterior neutralitat, en la contrastada absència d'una comunicació fluïda sobre les intencions austríaques sobre Sèrbia.

⁶⁷⁶ "Il nostro bel gesto pacifico, la nostra neutralità togata ..."

conclusions. Primera, el tractament que es fa de les diferents opinions expressades no és eqüanime. Ni en termes quantitius ni qualitius, pel que fa a una imparcialitat enciclopèdica. L'amalgama del bloc catòlic o del partit socialista tenen una cobertura informativa molt semblant, mentre el sentir de l'opinió pública es resumeix sols en nou paraules⁶⁷⁷. No se cita ni una sola opinió acadèmica o intel·lectual. Aquesta absència té una significació molt especial, ja que demostra la consideració que té l'entrada sobre el rol del món acadèmic o cultural sobre el conflicte.

La visió que es proporciona dels principals blocs polítics, govern a banda, també és molt interessant i esclaridora. L'autor descriu de forma ponderada i breu el rol de la *Unione Popolare*⁶⁷⁸ i la seva '*neutralità condizionata*'. Però la visió general de la qüestió l'exposa a través de les decisions dels dos partits principals, el socialista i el liberal. L'anàlisi enciclopèdica del partit socialista posa de manifest l'extrema animadversió que sent l'autoria per la formació d'esquerres. Les tensions per la postura de l'aparell sobre una neutralitat estricta (*assoluta*) i la postura del sector més intervencionista encapçalat per Benito Mussolini s'exposen de forma parcial, gens eqüanime i maniquea. La posició oficial del partit sobre la neutralitat és descrita com "l'expressió d'un estat d'ànim egoísticament ignorant i rígid dins una retòrica demagògica".⁶⁷⁹ Per contra, la posició del sector *interventista*, fixada en Mussolini, s'elogia en aquests termes: "la neutralitat '*attiva e operante*' demostra que "la claretat de visió del Mussolini socialista fou impressionant".⁶⁸⁰ L'anàlisi del partit liberal, com la de l'*Unione Popolare*, es descriu sense cap menyspreu malgrat que s'esmenti l'existència d'una facció netament pacifista en el seu si.

La principal conclusió del fragment és la d'un clar suport a la posició intervencionista, o a la d'una neutralitat expectant que no tanqués la porta a una futura participació al conflicte. Una derivada d'aquesta conclusió és la postura crítica que manté l'autor vers el partit socialista durant tota l'entrada. La posició socialista serà criticada pel seu rol abans, durant i després del conflicte, amb nombroses consideracions negatives al llarg de l'articulat.

L'últim fragment del 'fil italià' tracta el rol del *Regio Esercito Italiano*, on es destaca en termes molt positius la seva participació, i anticipen en gran mesura el posicionament de l'autoria sobre l'estament militar. L'entrada justifica la neutralitat 'amatent' del govern de

⁶⁷⁷"L'opinió pública aprovà unànimement l'actitud del govern" (*l'opinione pubblica unanimemente approvò l'atteggiamento del governo*).

⁶⁷⁸ L'*Unione Popolare* era una de les ramificacions polítiques i/o propagandístiques d'*Azione Cattolica*, institució catòlica laica que agrupava al seu entorn corrents de tota mena amb el denominador comú del catolicisme, i que participava activament dins el conglomerat que formava el partit liberal.

⁶⁷⁹"L'*atteggiamento del partito fu l'espressione di uno stato d'animo inintelligentemente egoistico e vanamente irrigidito in un retorico ideale demagogico*".

⁶⁸⁰"*L'achiaratezza di visione di Mussolini socialista era impressionante ...*"

Salandra al fet que l'exèrcit italià, “malgrat la brillant campanya líbica⁶⁸¹”, encara estava en un estat molt precari i necessitava un profund rearmament abans de participar en qualsevol intervenció bèl·lica. En el següent paràgraf, es detallen les partides destinades a aquest objectiu gràcies a la insistència del general Cadorna per “aconseguir els mitjans adients per a una preparació racional [de l'exèrcit] malgrat que durant aquests mesos hagué d'afrontar nombroses dificultats en la seva lluita per aconseguir posar l'exèrcit a punt”.⁶⁸² La posició acrítica de l'entrada sobre l'exèrcit italià queda altre cop palesa al considerar que la guerra italo-turca de 1911-1912 fou brillant. Sorpren aquesta visió sobre si es tenen presents episodis com el de Sciarra Barat, i la posterior represàlia contra població civil a Mechiya, per la qual Itàlia rebé una enorme allau de crítiques a nivell internacional.⁶⁸³

L'anàlisi del fil 'italià' aporta quatre conclusions. La primera, sobre la neutralitat, considera que tot el procés de neutralitat i posterior intervenció es féu *stricta lex*, és a dir, seguint l'articulat del tractat de la Triple Aliança. La invocació dels articles 3 i 7, la reproducció literal d'algun d'aquests articles, així com la reacció dels ambaixadors i altres fonts periodístiques incideixen en aquesta línia. L'autor vol desmontar les operacions propagandístiques procedents de les centrals que critiquen l'actitud italiana de deslleial. Una segona conclusió és la defensa que fa l'autoria de l'actitud i la posició del govern davant el conflicte, oferint una imatge de la societat força pusil·lànime, malgrat sancionar la política governamental. La tercera conclusió és el clar posicionament i recolzament de l'entrada envers les posicions intervencionistes. L'autoria és molt crítica amb la neutralitat del partit socialista, amb consideracions molt dures com l'afirmació que “la discussió al congrés fou molt viva però el manifest que devia resumir l'actitud del partit [socialista] respecte fou l'expressió d'un estat d'ànim absolutament egoista i obtús, i especialment rígid amb una retòrica totalment demagògica”.⁶⁸⁴ Dóna suport totalment l'intervencionisme de Mussolini quan considera que “la clarividència del Mussolini socialista era impressionant”⁶⁸⁵ i no ataca la *'neutralità activa'* del partit liberal. L'última conclusió està relacionada amb el paper de l'exèrcit i el comandament de Luigi Cadorna. Allunyada d'ambigüitats, l'autoria es posiciona

⁶⁸¹ “Dopo la gravosa se pur brillante campagna libica”

⁶⁸² “Il generale Cadorna cercò di ottenere dal Governo gli adeguati mezzi per una irrazionale preparazione. In questa sua lotta ebbe a superare non poche difficoltà”.

⁶⁸³ Vid. *The Libian War 1911-1912*. Newcastle: Cambridge Scholar Pub., 2014; STEPHESON, Charles. *A Box of sand: the Italo-Ottoman War 1911-1912*. Ticehurst: Tattered Flag Press, 2014.

⁶⁸⁴ “La discussione al congresso fu vivacissima, ma il manifesto che doveva riassumere l'atteggiamento del partito fu l'espressione di uno stato d'animo inintelligentemente egoistico e vanamente irrigidito in un retorico ideale demagogico”.

⁶⁸⁵ “La chiarezza di visione di Mussolini socialista era impressionante ...”

clarament a favor de la línia empresa per l'*Stato maggiore* italià i aposta de forma evident per la rehabilitació, també enciclopèdica, de l'antic cap de l'estat major italià.

L'anàlisi de les conclusions de la "qüestió italiana" evidencien unes interpretacions en clara sintonia amb la línia oficial, on la neutralitat amatent, la tebior nacionalista del partit socialista i l'exaltació de la figura emergent del Mussolini polític formen un marc de comprensió gairebé ideal de l'imaginari italià de postguerra.

El segon fil discursiu tracta la qüestió d'Alemanya i la seva implicació en l'esclat de la guerra. Malgrat que és possible distingir diversos fragments, la intencionalitat narrativa del fil és presentar Alemanya com l'única culpable de la Gran Guerra. Els exemples són nombrosos. En primer lloc, considera "que no hi ha cap dubte que Alemanya esperava una condició propícia [el magnicidi de Sarajevo] per a desencadenar la guerra a Europa i portar a terme les seves aspiracions imperialistes i pangermanistes".⁶⁸⁶ En una línia paralela a les motivacions alemanyes, l'autoria exonera Rússia de qualsevol implicació directa en el desenllaç de la guerra. S'afirma, entre d'altres consideracions, que Rússia demanà Viena que prorrogés els terminis del seu ultimàtum a Sèrbia, que Berlin dilatà les converses diplomàtiques en un sentit bèl·lic o que la mobilització general russa tenia com objectiu Àustria i no Alemanya. La transcripció d'un telegrama del ministre Sazonow a l'ambaixador britànic advertint-lo de que Alemanya no té cap intenció de refrenar Viena -en la seva política contra Sèrbia- també va en la mateixa línia. Una línia argumental que sosté que els moviments diplomàtics i propagandístics alemanys tenien com a única missió provocar el conflicte bèl·lic. L'ús d'un lèxic poc objectiu reforça la idea de manipulació i mentida duta a terme pels polítics i diplomàtics alemanys. La presa de posició antialemanya es copsa en la següent afirmació: "ja hem definit als preliminars la típica i violenta mentalitat alemanya [tedesca], la qual ha de ser considerada com la preparació psicològica volguda i organitzada conscientment cap a una guerra per a l'hegemonia pangermanista."⁶⁸⁷

L'anàlisi del segon fil expressa una interpretació acusatòria contra Alemanya com a responsable de la guerra tant per acció com per omissió. L'exoneració de Rússia, per contra, es basa sobre informacions no prou fonamentades com l'afirmació que les autoritats russes no tingueren cap responsabilitat en el desenllaç final, extrem que la historiografia del moment i, també la posterior, desmentiren rotundament. Respecte la qüestió russa, és imprescindible per a la tesi mencionar que la secció d'Augusto Torre, "Storia politico-diplomatica" dins l'entrada

⁶⁸⁶ "Appare in dubbio come la Germania attendese un'occasione propizia per scatenare la guerra in Europa e tradurre così in atto le sue aspirazioni imperialistiche e pangermanistiche".

⁶⁸⁷ "Abbiamo definita nei preliminari la tipica e violenta mentalità tedesca la quale deve essere considerata come la preparazione psicologica voluta e scientemente organizzata ad una guerra di egemonia pangermanistica".

general de la “Guerra mondiale” de l’*Enciclopedia italiana* considera, i argumenta minuciosament, que un dels factors més determinants en l’esclat de la guerra fou el rol de Rússia en la dècada prèvia, i durant la crisi de juliol de 1914, amb una política agressiva i diplomàticament obtusa.

El tercer, i últim, fil explora l’evolució militar del conflicte a través dels diversos fronts bèl·lics, així com la implicació de les nacions en lluita. El fil està format per una sèrie de continguts factual molt clars, que no aporten un excessiu valor argumental per a la construcció d’un missatge determinat sobre el conflicte. Aspecte, que sí aporten els altres dos fils anteriors. A pesar de l’exigua càrrega argumental, els fragments que tracten sobre l’evolució militar de la guerra aporten nombroses conclusions.

La narració dels diferents episodis bèl·lics com la invasió alemanya de Bèlgica, la Primera batalla del Marne o les batalles de Tanneberg i dels Llacs masurians evidencien dos aspectes importants. El primer és una narració minuciosa i ben documentada, amb les reflexions de les principals figures militars i polítiques, i on les principals referències (i manlleus) procedeixen de Mario Caracciolo i Enrico Barone, autors de dues de les obres⁶⁸⁸ de síntesi militar més destacables de la Itàlia de la primera postguerra. El segon aspecte és sobre l’autoria de l’entrada. El coneixement de la matèria, i altres qüestions més concretes, com la terminologia especialitzada, semblen indicar que l’autor o autors provenen de l’estament militar.

1915

La secció dedicada a l’any 1915 s’articula sobre dos fils discursius. El primer tracta l’evolució militar del conflicte de forma general amb referències als fronts occidental, oriental i mesopotàmic, i a la guerra naval. El segon fil es basa en l’experiència italiana, tant política com militar que abasta des de la neutralitat (agost 1914 - maig 1915) fins a finals de 1915, incloent la participació militar d’Itàlia a partir del 25 de maig. El primer fil només aporta informació factual sobre les principals ofensives i campanyes militars, sense interpretacions derivades. L’objectiu és presentar la història militar de forma detallada i completa, deixant de banda reflexions o consideracions addicionals. L’ús d’un llenguatge estrictament militar i la incorporació de transcripcions íntegres de butlletins de guerra ofereixen una descripció minuciosa de l’evolució de la guerra que només es veu alterada per alguna consideració lleugerament allunyada de la realitat, com la minimització dels desastres de Tanneberg o la

⁶⁸⁸CARACCILO, M. *Op. Cit.*, 1930. BARONE, E. *OP. Cit.*

batalla dels Llacs Masurians. A nivell formal, el fil bèl·lic ‘generalista’ presenta grans diferències amb el fil ‘italià’. El to, el lèxic -i especialment les adjectivacions- del fil general mantenen una formalitat ponderada, que contrasta totalment amb l’estil narratiu del fil militar ‘italià’.

El fil ‘italià’ presenta dos fragments molt clars i diferenciats, separats per la data de la intervenció d’Itàlia a la Gran Guerra, 25 de maig de 1915, el famós ‘*maggio radioso*’. El primer descriu els esdeveniments anteriors a l’entrada italiana al conflicte. El segon fragment narra la intervenció militar italiana des del 25 de maig fins al 31 de desembre de 1915.

El primer fragment tracta la qüestió de la neutralitat i posterior intervenció en el conflicte. L’autoria, seguint la línia del capítol anterior dedicat al 1914, manté una postura oficialista. Dóna suport a les tesis i els moviments del govern Salandra, la política diplomàtica del ministre d’exters Di San Giuliano, defensa la ‘neutralitat amantent i vigilant’ fins al Tractat de Londres i, en el moment de la intervenció, subscriu el *Sacro egoismo* pel qual Roma ha de guiar la seva política exterior i intervenció militar, obeïnt exclusivament a interessos nacionals. L’autoria finalitza la seva presa de posició sobre la famosa controvèrsia del ‘*Parecchio*’⁶⁸⁹, per la qual l’exprimer ministre Antonio Giolitti abogà per una solució diplomàtica a la qüestió dels territoris irredempts, que Viena devia cedir si volia evitar l’entrada d’Itàlia a la guerra al costat dels aliats. L’entrada explica les motivacions per intervenir a la guerra quan afirma que “en els territoris i mars de l’antic continent, la configuració política del qual es va transformant, Itàlia ha de tutelar interessos vitals, afirmar i defensar aspiracions justes i mantenir intacte l’status de gran potència, i que no es veti el seu engradiment territorial a costa d’altres nacions ...”⁶⁹⁰.

La qüestió de la intervenció bèl·lica i el seu ‘suport’ per part de l’opinió pública reiteren una lectura en clau oficialista. La contundència argumental i la seva expressió denoten parcialitat i intencionalitat política. Els exemples són nombrosos però un dels més significatius és el que recull aquest fragment:

“el nostre poble conscient -avui- que la pàtria, pel seu futur i grandesa té una necessitat de concòrdia espiritual, com de voluntat per qualsevol sacrifici. Les rivalitats polítiques i econòmiques, com les competicions entre partits polítics, grups o classes [socials] són un

⁶⁸⁹ La polèmica suscitada per Giolitti es conegué com la del ‘*Parecchio*’ perquè considerà que Itàlia aconseguiria de la monarquia austrohongaresa el ‘mateix’, tant si entrava a la guerra i derrotava a Àustria, com si es mantenia neutral i Viena era derrotada per l’Entente.

⁶⁹⁰“*Nelle terre e nei mari dell’antico continente, la cui configurazioni politica si va trasformando, l’Italia ha vitali interessi da tutelare, giuste aspirazioni da affermare e da sostenere, una situazione di grande Potenza da mantenere intatta non solo, ma che da possibili ingrandimenti di altri stati non sia relativamente diminuita...*”

tema del passat. Avui és necessari que s'afirmi solemnement, amb fets i paraules, la solidaritat de tots els italians".⁶⁹¹

L'autoria continua la seva línia discursiva oficial quan considera que "l'opinió pública italiana s'orientava cada cop més vers la intervenció"⁶⁹² o quan considera que "grans manifestacions segellaren la voluntat dels italians d'entrar en guerra amb Àustria"⁶⁹³ o, fins i tot, que "la nació reaccionava [contra els moviments de Giolitti per fer caure el govern Salandra] amb grans demostracions favorables al ministre Salandra i hostils a Giolitti."⁶⁹⁴

Aquestes darreres afirmacions exageren i tergiversen la posició de gran part de l'opinió pública italiana. Les raons que explicarien una lectura tant parcial, o poc fidel amb realitat, podrien ser dues. La primera, proporcionar una imatge de cohesió i consens social i la segona, intentar justificar la intervenció a la guerra –un dels leitmotius dels discursos enciclopèdics de postguerra- amb la idea d'una societat que la suportava. El discurs enciclopèdic d'una Itàlia implicada, i entregada a la causa *interventista*, no es correspon però, amb les mostres de dissensió social, així com amb les tímides o nul·les mostres de suport per part de la societat italiana⁶⁹⁵, tal com corroboren els treballs d'especialistes com Mario Isnenghi i Antonio Gibelli.⁶⁹⁶ L'adhesió cega i acrítica de la societat italiana vers una 'aventura' bèl·lica com la Gran Guerra, tal com ho argumenta l'entrada, xoca amb una realitat històrica plena d'episodis on era evident la manca d'interès i unanimitat socials per una guerra que es considerava llunyanana. La segona raó demostra la voluntat de l'autoria per oferir una visió manipulada d'una societat unida en favor de la guerra per a construir una imatge idealitzada de la cohesió nacional en una de les fites històriques, i fundacionals, més important de la Itàlia contemporània. La manipulació aniria dirigida, sobretot, a justificar una intervenció en el

354

⁶⁹¹ "Il popolo nostro sente che oggi la patria, per la propria salute e grandezza, ha bisogno di concordia di animi e prontezza a ogni sacrificio. Ad altri tempi le competizioni politiche ed economiche, ad altri tempi le gare fra i partiti, i gruppi, le classi. Oggi è necessario che si affermi solennemente, con le parole e con gli atti, la solidarietà di tutti gli italiani".

⁶⁹² "L'opinione pubblica italiana, intanto, si orientava sempre più decisamente verso l'intervento".

⁶⁹³ "La grandiosa manifestazione suggellava la volontà degli Italiani di scendere in guerra contro l'Austria".

⁶⁹⁴ "La nazione reagiva ... con grandi dimostrazioni favorevoli al ministero Salandra e ostili a Giolitti..."

⁶⁹⁵ La majoria d'historiadors italians, especialment Gibelli, fan especial èmfasi l'impacte negatiu que tingué la declaració de guerra, i participació militar, en el món rural, amb total desafecció per la causa bèl·lica, no tant per qüestions d'índole política sinó per les greus repercussions que tindria l'absència de milers de jornalers del camp italià, amb el que significava per l'economia familiar.

⁶⁹⁶ Les obres on Isnenghi explora la falta d'unanimitat social sobre la guerra són: *La grande guerra tra storia e ideologia; Il mito della Grande guerra. Da Marinetti a Malaparte; I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita* i *Storia d'Italia nel secolo ventesimo. La grande guerra 1914-1918*.

D'Antonio Gibelli, destaquen sobretot *La grande guerra degli italiani 1915-1918* i *L'officina della guerra La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*.

conflicte que, en gran part, era un dels elements imprescindibles en els discursos enciclopèdics respecte la Gran Guerra, tant el patriòtic com el feixista.

Una última consideració que resumeix la línia argumental de l'entrada sobre la qüestió i que lliga amb una interpretació oficialista. La defensa de la intervenció bèl·lica per part del diputat socialista Giuseppe De Felice Giuffrida “on es declarà favorable a la intervenció, perquè devia conduir a l'assoliment de la unitat nacional”⁶⁹⁷, introdueix un element essencial que es reitera en la lectura política del moment, així com en el coneixement enciclopèdic posterior: la intervenció italiana a la Gran Guerra s'entengué com una *quarta guerra per la independència*, on Itàlia lluitava contra el seu enemic secular per a recuperar els territoris irredempts amb la missió d'una reunificació territorial i nacional definitiva.

El fragment discursiu sobre l'experiència bèl·lica d'Itàlia l'any 1915 proporciona una visió idealitzada de l'experiència bèl·lica i de les operacions militars en què participà l'exèrcit italià. L'objectiu discursiu d'aquest fragment, com els dels anys 1916-1918, és contribuir a la construcció d'una història gloriosa de la *guerra italoaustriaca*, com la designà gran part de la historiografia nacionalista, abans i en ple règim feixista. La quantitat d'exemples, i expressions, és molt nombrosa. Només a la p. 739, i en poc menys que 50 línies, s'enumeren els següents exemples ‘gloriosos’: èxit brillant, avanç victoriós, operació gloriosa, rebuig afortunat, xoc victoriós, irrupció coratjosa, avanç impetuós, impuls irresistible, impuls admirable, operacions miraculoses, etc.

Malgrat que l'apartat lèxic pertany a l'anàlisi estilística, és oportú esmentar-lo en aquest punt per identificar amb major exactitud els objectius argumentals. La línia propagandística dels continguts també es reforça per l'abús de referències glorioses que solen identificar episodis bèl·lics menors o de limitada importància com els combats per una trinxera o el rebuig d'un contraatac enemic molt limitat. La qüestió de les baixes també és un tema sensible. L'autoria considera que les xifres austríaques superaren les italianes al llarg de la guerra, però la historiografia militar ho posa en dubte ja que les italianes van ser superiors en tots els fronts. Les conclusions del fragment són molt clares. L'autoria ofereix una versió idealitzada de la guerra italiana, on les baixes italianes són sempre inferiors a les austríaques, i on qualsevol combat ha de figurar en les lletres d'or de la història militar italiana.

1916

⁶⁹⁷“L'on. De Felice, pure socialista, si dichiarò favorevole all'intervento “perchè, disse, deve condurci al compimento dell'unità nazionale ...”

L'any 1916 presenta la mateixa estructura discursiva que el capítol anterior: dos fils, un de generalista i un altre que analitza la participació italiana. Com en el cas anterior, el fil global aporta gran quantitat d'informacions i dades ben documentades sobre l'evolució bèl·lica de tots els fronts des d'un punt de vista imparcial però no aporta cap element de judici extra. Episodis com Verdun, la batalla del Somme o les ofensives russes d'estiu, anomenades *Brussilov* es descriuen amb voluntat factual i informativa.

El fil italià, com la secció de 1915, se subdivideix en dos fragments discursius. El primer descriu la *Strafexpedition* o l'ofensiva austríaca a l'altiplà d'Asiago que tingué lloc entre maig i juny de 1916. El segon fragment narra la presa de Gorizia en el marc de la 6ª batalla de l'Isonzo (agost de 1916). En el primer cas, la importància discursiva de la *Batalla dels altiplans* la determina el fet que els autors la situïn i la comparin al mateix nivell que la batalla de Verdun. L'objectiu és comparar l'ofensiva austríaca, i posterior defensa italiana dels passos trentins amb la defensa i posterior reconquesta francesa al sector de Verdun. L'autoria vol fixar a nivell enciclopèdic que la batalla pels altiplans tingué una significació històrica comparable a la de Verdun, atorgant-li però una importància que ni la pròpia historiografia militar li proporcionà mai. En una interpretació més lliure, però evidentment nacionalista, posar al mateix nivell els dos esdeveniments bèl·lics proporciona a la història militar italiana una categoria a l'alçada de la resta de potències en guerra, fet que la resta d'historiografies li neguen.

La construcció d'una història militar nacional a l'alçada de les grans potències és un dels objectius preferents de l'entrada, que es vehicula per diferents vies i on una d'elles és la magnificació i exageració de determinats esdeveniments com la resistència italiana al Trentí o la comparativa amb l'episodi més devastador de la guerra com fou la batalla de Verdun.

La conquesta de Gorizia, el segon fragment discursiu, s'interpreta de forma molt similar a l'anterior. Gorizia sí que tingué una importància i veracitat històrica absolutament real i objectivable. En aquest cas, si bé els èxits italians tenen una significació molt concreta i contrastable, la construcció formal d'una història plena d'èpica i heroisme evidencia una intencionalitat més enllà de la informativa. Malgrat que com en d'altres fases de l'evolució del conflicte es vol crear un discurs ben estructurat i documentat, sobretot en base a Caracciolo, l'autoria es recolza massa sovint en descripcions que deformen la realitat fins a nivells més aviat esperpèntics. L'ús, i abús, de reiterades fórmules o expressions aporta una visió més propera a la propaganda nacionalista que a la sobrietat enciclopèdica. L'ús d'adjectivacions com 'meravellós', 'prodigiós' o 'heroic' s'allunyen de la ponderació i imparcialitat, associades al coneixement enciclopèdic.

Les causes de l'exageració argumental respon a objectius ja mencionats, com la construcció d'una història militar homologable a la d'altres nacions, així com a una consciència sobre la pròpia història militar poc lluïda, que lligaria amb la voluntat per bastir un passat militar heroic. L'autoria, conscient del descrèdit que té la història militar italiana més enllà de les seves fronteres, s'autojustifica en un fragment posterior a l'anàlisi de la *Batalla dels altiplans*, quan afirma que:

els "crítics militars volgueren atribuir injustament una de les accions més brillants de l'exèrcit italià [la resistència a l'ofensiva austríaca al Trentí] a l'intervenció russa amb l'avenç al juny dins la Galízia i la Bucovina. La veritat històrica és, per contra una altra, ja que l'inici de l'ofensiva austríaca datava del 14 de maig i ja abans de finals de maig el pla tàctic enemic havia fallat completament pel mèrit principal del soldat italià".⁶⁹⁸

Abans de finalitzar l'anàlisi d'aquesta secció, és interessant fer tres comentaris. El primer es refereix a la inserció dins la narració de petites falques o notes de caire patriòtic que refermen la narració històrica, atorgant-los un valor afegit. L'ús de les formes pronominals com *nostra*, *nostres*, etc. impliquen l'intent de legitimar i/o positivament posicions respecte a un contrari. Expressions com "el valor dels *nostres* soldats i, especialment, la menció a la *nostra* guerra (en referència al front italoaustríac) palesen la idea que els autors alteren l'eventual neutralitat enciclopèdica per intentar establir un nexa de complicitat amb el futur lector per tal que el missatge transcendeixi el medi enciclopèdic. La referència a la *nostra guerra* té una lectura afegida. L'experiència i participació italianes a la guerra s'assimilà en nombrosos cercles acadèmics i polítics de caràcter nacionalista a la *quarta guerra per l'indipendenza*⁶⁹⁹ o *guerra per l'unità d'Italia* en clara referència a la recuperació dels territoris *irredenti*. Aquest fet evidencia que la línia d'anàlisi és clarament nacionalista com ja s'ha comprovat anteriorment.

1917

Els continguts de la secció de l'any 1917 s'estructuren, com els capítols anteriors, en dos fils discursius. El primer tracta la generalitat del conflicte, el segon l'evolució bèl·lica del front italià. En alguns casos la relació entre ambdós fils pren la forma de nusos discursius.

⁶⁹⁸ "I critici militare vollero ingiustamente attribuire a quella che fu una delle più brillante azione dell'esercito italiano l'intervento russo con l'avanzata del giugno nella Galizia e nella Bucovina. La verità storica invece è tutt'altra, poiché l'inizio dell'offensiva austriaca datava dal 14 maggio e già prima della fine del mese il piano tattico austriaco era completamente fallito per merito precipuo dei soldati italiani".

⁶⁹⁹ Fins i tot s'editaren llibres escolars sobre la participació italiana a la Gran Guerra amb aquest títol com BELTRAMELLI, Antonio. *La quarta guerra de l'indipendenza italiana*. Scolastica, 1917?

El fil generalista conté dos fragments discursius: la Revolució russa i els seus efectes, i la intervenció dels Estats Units d'Amèrica a la guerra. En ambdós casos, i a pesar de tractar-se de breus referències, ofereix dues conclusions interessants. La primera, sobre la Revolució russa i el canvi de règim polític, és molt significativa des d'un punt de vista polític. Considera que “amb l'arribada al poder de Lenin i el triomf de la revolució bolxevic l'exèrcit es desfé, les fronteres s'abandonaren i Rússia s'arrossegà cap al seu destí fatal”.⁷⁰⁰ En el cas de la intervenció nord-americana, la posició de l'enciclopedia és igualment clara i tendenciosa:

“la intervenció nord-americana, que hauria pogut ser decisiva si s'hagués efectuat ràpidament, es veié endarrerida per qüestions polítiques internes, a banda de les preocupacions ideològiques de [el president nord-americà Woodrow] Wilson. Els nord-americans contribuïren materialment, amb una gran nombre de mitjans i de queviures, que acabarien costant als aliats greus sacrificis econòmics durant els llargs anys de la postguerra, i que permetrien als hàbils traficants nord-americans, no només fer-se amb el comerç mundial, sinó fer-se amb les grans reserves d'or de la resta de països”.⁷⁰¹

358

L'anàlisi evidencia un nus discursiu que lliga qüestions del discurs generalista amb l'italià i viceversa. El nus discursiu lliga la crítica -dirigida contra França i Gran Bretanya- per l'estratègia militar dels aliats i de l'altra els errors en identificar objectius en el cop final contra les centrals. L'autoria continua la crítica acusant la Triple Entesa de menystenir el front italià que considera com un dels escenaris principals del conflicte, tal com es demostrarà durant l'últim any de la guerra. Vistes en perspectiva, aquestes darreres afirmacions preparen el terreny narratiu per on circularà el fil italià.

El fil 'italià' es planteja sobre dos esdeveniments històrics que per la seva importància poden considerar-se fragments discursius *de facto*. La batalla de Caporetto, la retirada general fins al riu Piave (*battaglia d'arresto*) i la posterior batalla per la defensa del front del Piave i el Monte Grappa dominen i estructuren tots els continguts italians de la secció. Les causes, efectes i conclusions sobre el perquè de la derrota a Caporetto, així com la posterior *riscossa*

⁷⁰⁰ “Con l'avvento di Lenin la rivoluzione bolscevica trionfava e l'esercito si disfaceva, le frontiere venivano abbandonate e la Russia era travolta dal suo fatale destino”.

⁷⁰¹ “L'intervento americano, che avrebbe potuto essere forse risolutivo se portato tempestivamente, fu ritardato dalle mene politiche interne e dalle preoccupazioni ideologiche del Presidente Wilson. Un efficace contributo materiale diedero, invece, gli Americani con un largo aiuto di mezzi e soprattutto di viveri, che dovevano costare, poi, agli alleati, sacrifici di gravissimo onere durati per lunghi anni dopo la guerra e che permettevano agli abili trafficanti del Nord America, non solo di impadronirsi del primato nel commercio mondiale, ma anche di accumulare enormi riserve d'oro nel loro paese”.

italiana al Piave fins al 4 de novembre de 1918 s'analitzen en clau política. L'autoria reserva com sempre un espai per a la descripció militar més factual, però en aquest cas el context sociopolític domina i condiona els esdeveniments militars. Això evidencia, sens dubte, el caràcter propagandístic de l'entrada.

Les conclusions sobre el fil són molt explícites. Els èxits militars són mèrit exclusiu de l'exèrcit italià i dels alts comandaments. Els fracassos com el desastre de Caporetto plantegen dubtes sobre el derrotisme de la societat i part de la classe política. La posició que pren l'autoria és prou indicativa i enllaça amb la reflexió esmentada línies amunt sobre la coherència política i argumental durant tot l'articulat malgrat el seu biaix. L'anàlisi del fil ofereix una sèrie de conclusions que identifiquen el perfil polític de l'autoria, així com la intencionalitat i objectius de l'entrada. L'autoria introdueix el factor sociopolític a l'inici del capítol. Afirma que a la majoria de les nacions en guerra, el cansament, el desànim i la falta de queviures conduí al derrotisme (*disfattismo*), afectant de retruc a amplis sectors de l'exèrcit. A banda del *diffatismo*, considera que hi hagué greus errors en la política propagandística del govern i de l'exèrcit al no difondre amb claretat els èxits i el sacrifici dels soldats italians. Aquestes consideracions prèvies anticipen el *leitmotiv* del fil que es resumeixen de la següent manera: “Mentre el valeros soldat italià es batia al front, la crisi interna agafava proporcions alarmants: mancaven recursos, la confiança de la nació estava a mínims, el derrotisme en ple fervor i allò que era inevitable que succeís, succeí i prengué el nom infaust de la derrota de Caporetto”.⁷⁰²

La idea matriu del fil és que la derrota de Caporetto fou conseqüència del defalliment social, el derrotisme i la falta de confiança en l'exèrcit que veié la seva moral afeblida conduint irremissiblement a la derrota i als seus efectes. Caporetto fou, també, el fruit del que s'insinuava prèviament: la inacció o el menyspreu dels aliats per al front italià, per al seu paper en el global del conflicte. L'autoria considera que la derrota de Caporetto “no es produí perquè manqués l'esperit combatiu en les tropes italianes sinó perquè, a banda que l'ajut dels aliats mancà totalment, l'interior del país [Itàlia] va caure en un miserable estat de caos i confusió de conseqüències funestes, fins i tot, per a les pròpies tropes italianes”.⁷⁰³ L'autoria carrega contra els aliats, però ho fa molt més durament contra la pròpia nació i els polítics del derrotisme per “l'afectació a la moral de les tropes i a la disgregació de la unitat de la idea

⁷⁰²“Mentre però il valeroso fante italiano si batteva alla fronte, la crisi interna assumeva proporzioni allarmanti: le risorse difettavano, la fiducia della nazione era scossa; il disfattismo in pieno fervore e quello che era inevitabile dovesse accadere, accadde e portò l'infausto nome della rotta di Caporetto”.

⁷⁰³“Veniva a mancare non tanto perchè fosse ceduta la combattività delle nostre truppe, quanto perchè l'aiuto alleato ci mancò totalmente, mentre all'interno il paese cadeva in un pietoso stato di marasma che doveva avere poi le più deleterie conseguenze sul morale delle truppe stesse”.

nacional”.⁷⁰⁴ La qüestió nacional és vital a l'hora d'identificar els elements antipatriòtics i derrotistes, que segons l'entrada, “actuen sota una intensa campanya propagandística derrotista dels partits neutralistes, entre els quals predominen els socialistes”.⁷⁰⁵

L'entrada descriu les causes de la derrota de Caporetto i identifica els culpables. El derrotisme, la manca de confiança i de recolçament de l'opinió pública unit a la falta de recursos i algunes maniobres polítiques portaren l'exèrcit italià i a Itàlia a un pas de l'abisme. Resulta interessant constatar que l'articulat exonera -pràcticament- les forces armades italianes sobre qualsevol responsabilitat en el desastre de Caporetto. L'exèrcit, i especialment, l'oficialitat apareixen com a víctimes d'una gran conxorxa. Només en una ocasió, i en referència a la comissió parlamentària per escatir responsabilitats, l'entrada explicita greus errors en la conducció de Caporetto. No obstant això, i malgrat reconèixer algunes errades, l'autoria manté una visió acrítica i exculpatòria de la cúpula militar. Sosté que “es poden imputar greus errors al comandants militars, errors que haguessin comés -tanmateix- tots els comandants militars ja que qualsevol acció defensiva era impossible sobretot si es té en compte que el soldat abandonava en massa el camp de batalla”.⁷⁰⁶ L'entrada lloa el paper de les forces armades però critica la tropa quan reitera -sobre Caporetto- que: “persistiren les pèssimes condicions morals a la tropa, no catastròfiques, ja que els pitjors elements i les tropes més afectades per la insídia derrotista ja havien estat fets presoners pels austríacs”.⁷⁰⁷

El focus i la intencionalitat de l'entrada és molt clara. L'autoria creu que la política propagandística del *disfattimo* menada pels neutralistes, sobretot socialistes, va calar en la societat creant un clima de derrotisme i desconfiança vers l'exèrcit i la victòria. Per l'autor el derrotisme minà la moral de les tropes que acabaren rendint-se en massa, abandonant les seves posicions, possibilitant la derrota de Caporetto i obligant a una retirada fins al Piave. Maniobra que significà la pèrdua de les conquestes realitzades des de 1915 i deixar el Vènet i el Friulien mans de l'enemic, amb el que suposà per a la població civil.

1918

⁷⁰⁴“Era invece grave per quello chi riguardava il morale delle truppe e la disgregazione della unità dell'idea nazionale”.

⁷⁰⁵“Ma sopra tutto un intensa propaganda disfattista dei partiti neutralisti, tra i quali predominavano i socialisti”.

⁷⁰⁶“Gravissimi errori si possono imputare anche ai comandi, errori in cui, d'altra parte caddero e cadranno tutti i comandi militari, ma l'azione di difesa non era più possibile con disposizioni che per quanto ottime, non potevano dare la vittoria quando il soldato abbandonava in massa il combattimento”.

⁷⁰⁷“Ma persistevano le cattive condizioni morali nelle truppe, non catastrofiche, perchè gli elementi peggiori e i reparti più lavorati dell'insidia della propaganda disfattista erano ormai fra i prigionieri, datisi agli Austriaci nei primi giorni della disfatta”.

La secció dedicada a l'últim any de la guerra manté una estructura i estil narratiu molt semblants al de la resta de seccions precedents. Descriu l'evolució bèl·lica dels darrers mesos de conflicte i transcriu íntegrament els tres armistícis signats per les potències centrals, així com els tractats entre les nacions aliades. Malgrat el detall i el rigor, el gruix argumental de la secció està centrat exclusivament en la qüestió italiana. El fil discursiu italià de 1918 conté tres fragments: la recuperació militar italiana després de Caporetto, la victòria final sobre Àustria i les compensacions territorials de postguerra.

El tractament dels tres fragments discursius del fil italià plantegen una argumentació i interpretació molt similars als anteriors: visió nacionalista i triomfalista, retòrica victoriosa i heroica, magnificació de les 'gestes' pròpies i dura crítica als aliats. L'argumentari enciclopèdic de la *riscossa* militar italiana de 1918 prové de les fonts historiogràfiques nacionalistes emprades al llarg de tota l'entrada⁷⁰⁸. La recuperació miraculosa es justifica enciclopèdicament a través del següent fragment:

“mentrestant, a Itàlia tingué lloc un profund i saludable canvi en els esperits i les consciències. Pràcticament tota la nació s'uní en un esforç suprem per la victòria definitiva. A base de feina dura i resultats prodigiosos, el poc que havia quedat de l'exèrcit [a finals de 1917] es reconstituí completament. Contingents francesos i anglesos que foren enviats, a Itàlia al costat de les nostres tropes, contribuïren valuosament a la recuperació sobretot des del punt de vista moral”.⁷⁰⁹

La recuperació, doncs, és fruit d'un canvi radical en la societat i l'ajuda aliada només és comptable en termes morals. La victòria final es descriu amb els mateixos termes malgrat que algunes referències resulten grotesques pel biaix en la interpretació de la realitat històrica. Hi ha molt exemples d'aquesta magnificació però, se citen els tres més destacats. En el primer, l'autoria considera que “la victòria final [aliada] s'aconseguí gràcies a la batalla de França, la del Piave, la de Vittorio Veneto i la del Vardar...”⁷¹⁰ i que, per tant, el front italià fou decisiu. En la mateix línia argumental s'han d'analitzar els dos fragments següents: “la història ha demostrat que el cop mortal contra les [potències] centrals fou la desastrosa derrota [la batalla

⁷⁰⁸Vid. Caracciolo o Enrico Barone.

⁷⁰⁹“In Italia frattanto era avvenuto un profondo e salutare mutamento di spiriti e di coscienze; la quasi totalità della nazione era tesa in uno sforzo supremo per la definitiva vittoria. Con opera febbrile e con risultati prodigiosi, il quasi annientato esercito italiano veniva completamente ricostituito. Contingenti francesi e inglesi furono inviati in Italia a fianco delle nostre truppe e contribuirono validamente alla riscossa, sopra tutto dal punto di vista morale”.

⁷¹⁰“La vittoria raggiunta dagli alleati attraverso le battaglie di Francia, del Piave e di Vittorio Veneto, del Vardar...”

del Solstici] contra la gran ofensiva austríaca sobre el Piave, del 15 al 30 de juny”⁷¹¹ i “[que] amb la batalla del Piave, l’exèrcit italià havia guanyat virtualment la partida per tots els aliats”.

La conclusió de l’autoria és molt clara: Itàlia aconseguí la victòria per a la causa aliada, i la victòria del Piave decidí la guerra del costat aliat. En últim terme, i per deixar constància de l’esbiaixada òptica des de la qual s’analitza l’experiència bèl·lica italiana, l’entrada sosté que “[a principis de novembre de 1918] Alemanya pel seu flanc meridional era objecte d’un gran amenaça: l’exèrcit italià -que havia derrotat Àustria el 4 de novembre -, s’estava preparant per a un atac contra Baviera”⁷¹².

La descripció de la batalla de Vittorio Veneto i els seus efectes descrits a partir de l’obra⁷¹³ d’Amadeo Tosti també formen part del fragment discursiu dedicat a la victòria final. Vittorio Veneto és el colofó victoriós de la *guerra italoaustriaca*. La descripció enciclopèdica, referències glorioses incloses, evidencien dos fets destacats. El primer, condicionat i influït pel complex d’inferioritat italià sobre la seva consideració com una potència militar de segona divisió, qualifica la batalla de Vittorio Veneto com:

“una victòria que va ser justament definida com a victòria solar i ja tant honorífica per si mateixa, que no necessita d’exaltacions retòriques o de disminucions partidistes. La realitat històrica és una sola: que la força [l’exèrcit austríac] contra la qual anà a xocar l’exèrcit italià encara era totalment combativa, malgrat les greus dissolucions polítiques internes, es demostra per la resistència i els contraatacs contra la zona del Grappa (24-29 octubre) i contra el Piave (27-30 octubre)”⁷¹⁴.

Més contundent en els fets, i en l’estil emprat, és el fragment on descriu la recuperació dels territoris del Vènet que els austríacs ocuparen després de la retirada fins al Piave:

“Així en deu dies, amb un *crescendo* d’accions impressionants per la seva grandiositat, impuls, intel·ligència de moviments i meravellosa entrega de les tropes, el Vènet, que tant

⁷¹¹“La storia ha dimostrato che il colpo mortale inferto alla resistenza degli Imperi Centrali fu la disastrosa sconfitta con la quale doveva terminare la grande offensiva austriaca sul Piave (15-30 Giugno)”.

⁷¹²“Germania [...] magnifico combattente, ma sul suo fianco meridionale si presentava una nuova formidabile minaccia: l’esercito italiano che il 4 novembre aveva debellata l’Austria, stava già preparandosi per un attacco contro la Baviera”.

⁷¹³TOSTI, Amadeo. *Storia della guerra mondiale*. Milano: Mondadori, 1937-38.

⁷¹⁴“La vittoria che fu giustamente definita come vittoria solare è già tanto onorifica di per se stessa, che non ha bisogno di esaltazioni retoriche o di diminuzioni partigiane. La realtà storica è una sola: le forze contro le quali andò a cozzare l’esercito italiano erano ancora salde e combattive, ad onta della grave dissoluzione politica interna; lo dimostravano luminosamente la resistenza e i contraattacchi sul Grappa del 24 al 29 ottobre, la resistenza fra il 27 e il 30 sul Piave”.

durament havia sofert el pesat jou estranger, aquell Vènet que havia estat trepitjat per les insolències i les brutalitats dels invasors que s'havien desfogat de la brama arrogant de la seva conquesta sobre els tranquils habitants, que estimaven massa la seva terra i que no havien seguit les nostres tropes després de la retirada de Caporetto, venien finalment a ser alliberades del malson opressor i saludava amb joia delirant el retorn de l'exèrcit vencedor. L'Àustria estava aixafada sota la violència d'un cop mortal del qual no es podrà refer mai més".⁷¹⁵

El fragment condensa en poc més de deu línies gran part de l'argumentació de l'entrada. Les lloances grandiloqüents a l'exèrcit; la martirització⁷¹⁶ del poble italià a causa de l'agressor estranger i la identificació de l'enemic com una nació salvatge, depredadora i arrogant palesen que la intencionalitat política i ideològica de l'entrada és força evident. El paràgraf també permet una lectura secundària relacionada amb la legitimitat de la intervenció italiana a la guerra. Una participació a la guerra que generà una enorme controvèrsia política i social abans, durant i després de l'entrada d'Itàlia a la Gran Guerra.

La darrera qüestió a destacar és la crítica dirigida a les potències aliades, signatàries del Tractat de Londres, sobre les compensacions territorials establertes després de la guerra. Els greuges generats per l'incompliment, segons Roma, d'algunes de les concessions territorials, especialment les balcàniques pactades al 1915, contribuïren a bastir un dels mites fundacionals del nou règim feixista, la *vittoria mutilata*. L'acusació d'una victòria mutilada, incompleta, s'utilitzà contra les potències aliades, però també com ariet contra el govern italià i una part de la classe política que -segons els sectors nacionalistes més bel·ligerants, inclosos els feixistes- no van estar a l'alçada del moment. Els fragments següents resumeixen aquesta idea:

“Per raons polítiques, que no cal repetir, els aliats no consideraren necessari mantenir les promeses sobre Esmirna, primer, i la Dalmàcia i les illes, després. El govern italià de 1920 també asumí la renúncia per Valona. Així, avui, Itàlia té a la Dalmàcia només un

⁷¹⁵“Così, in 10 giorni, con un crescendo di azioni impressionante per grandiosità, slancio, sapienza di mosse e meravigliosa dedizione di uomini, il Veneto, che aveva tanto duramente sofferto nel lungo anno di dura soggezione al giogo straniero, quel Veneto che era stato calpestato dalle insolenze e dalla brutalità degli invasori che vi avevano sfogato la tracotante foia della loro conquista sulle miti popolazioni, che troppo amanti della loro terra non avevano voluto staccarsene e seguire le nostre truppe nella ritirata di Caporetto, veniva finalmente liberato dall'opprimente incubo e salutava con delirante gioia il ritorno dell'esercito vindice. L'Austria, giaceva schiacciata sotto la violenza di un colpo mortale dal quale non avrebbe mai più potuto riaversi”.

⁷¹⁶ Basat en l'argumentari irredentista.

enclavament, Zara⁷¹⁷, i a Albània, la illa de Saseno⁷¹⁸. No obstant això, ha resultat de forma nacional la qüestió de Fiume, que s'ha annexat".⁷¹⁹

Continua afirmant que:

“a les justes reivindicacions d'Itàlia, es preferí l'agrupament heterogeni de pobles sense història ni política als quals pomposament se'ls hi donà el nom d'estat serbo-croata-eslové. Aquesta era, malauradament, la magra compensació assignada a Itàlia, nació jove i pobra, que per primera vegada es veie implicada en una lluita de dimensions colossals. Compensació inadequada si es té en compte l'esforç acomplert per la nació italiana, que mobilitzà més de cinc milions d'homes, consumí el seu erari de forma increïble, d'un dèficit de 19.000 milions de lires al 1913 fins a 103.000 al 1920, suportant una disminució de la riquesa sense parangó a la resta de nacions [...] i sacrificant per sant ideal d'humanitat i de justícia 680.000 homes, un milió de ferits i mig milió de mutilats de guerra”.⁷²⁰

364

Continua la crítica contra els aliats però insisteix a carregar en el govern la culpa del menyspreu contra Itàlia quan reconeix que: “a pesar de que l'ineptitud dels homes del [nostre] govern [...] és la principal causa de l'injust tractament vers el nostre país, la pèssima consideració dels aliats vers nosaltres no és menor, sobretot si es té en compte que en moments de gran necessitat i perill, no rebutjaren mai la generositat d'Itàlia”.⁷²¹

⁷¹⁷ Actualment Zadar, Croàcia.

⁷¹⁸ Actualment Sazan, Albània.

⁷¹⁹“Per ragione politiche, che non è il caso di ripetere, gli alleati non hanno creduto di mantenere completamente gli impegni assunti per Smirne, prima, poi per la Dalmazia e le isole. Il Governo italiano del 1920 aggiunse le sue rinunzie per Valona. Così oggi l'Italia ha in Dalmazia soltanto Zara con un piccolo territorio e in Albania l'isola di Saseno. Però ha risolto in modo nazionale la questione di Fiume ... è ormai annessa all'Italia”.

⁷²⁰“Alle giuste rivendicazione dell'Italia venivano preferite le pretese di quel accozzamento eterogeneo di popoli senza storia e senza politica a cui pomposamente venne dato il nome di Stato serbo-croato-sloveno”.

“Questo, pur troppo, era il magro compenso assegnato all'Italia, nazione giovane e povera, che per la prima volta si cimentava in un lotta de colossale portata. Inadeguato compenso di fronte all'enorme sforzo compiuto dalla nazione italiana che aveva mobilitato più de cinque milioni di uomini, aveva smunto dalle sue finanze quanto sembrava incredibile, portava il suo debito pubblico da diciannove miliardi (1913), a centotré miliardi, nel 1920, e sopportando una diminuzione di ricchezza relativa maggiore che ogni altra nazione, perdeva nella guerra sottomarina 846.000 tonnellate di navi, sacrificava per un santo ideale di umanità e giustizia, seicentottantamila uomini, un milione di ferite mezzo milioni di mutilati”.

⁷²¹“Se l'ineptitudine degli uomini di governo che ebbero in mano i destini della nazione subito dopo la fine delle ostilità deve essere contata in prima linea fra le cause di questo trattamento inflitto al nostro paese, non ultima causa fu l'atteggiamento tenuto nei nostri riguardi da quegli alleati che nel momento del maggior bisogno e del maggior pericolo, pur non si erano mai rivolti invano alla generosità dell'Italia”.

Per últim, com a colofó, l'entrada conclou que “en el sumatori d'actius i passius, la desproporció dels danys a Itàlia és molt greu. Sense rancúnies però sense il·lusió els nous italians esperen de la imparcialitat de la Història futura la justícia total”.⁷²²

Com a darrera consideració del fragment és interessant observar com l'autor distingeix entre les obligacions imposades pels aliats, com les cessions dàlmates o albaneses, i les mesures preses *de facto* com l'ocupació italiana de Fiume. La qüestió de Fiume, que es descriu “com a resolta des del punt de vista nacional i annexionada a Itàlia”, evidencia el tarannà nacionalista i militar de l'autoria. L'ocupació de Fiume va ser orquestrada i executada per les faccions més nacionalistes i expansionistes de l'exèrcit desobeïnt ordres expreses del govern de Roma. Episodi que, per altra banda, es descrit per alguns estudiosos com l'inici del desafiament militar italià a l'ordre institucional establert. L'episodi enciclopèdic de Fiume corrobora, en definitiva, el to i la interpretació nacionalista que imperen en tot l'articulat.

Anàlisi dicotòmic dels dispositius discursius

L'extensió de l'entrada i el gran nombre de dispositius discursius recomanen una ordenació per a una millor anàlisi. L'estructura discursiva queda així:

Preliminari

Fil:

1. Causalitat del conflicte

Fragments:

1. Les rivalitats entre Àustria-Hongria i Rússia
2. L'imperialisme
3. El pangermanisme
4. El sistema o conjunt de rivalitats nacionals
5. La cursa naval entre Gran Bretanya i Alemanya
6. La qüestió balcànica

1914

Fils:

1. Evolució bèl·lica del conflicte a través de la cronologia dels principals fets militars

⁷²²“Nella partita del dare e dell'avere la sproporzione a danno dell'Italia fu troppo grave. Senza rancori, ma senza illusioni, gli Italiani nuovi attendono dalla imparzialità della storia di domani l'intera giustizia”.

2. Alemanya com a principal culpable de l'esclat de la guerra
3. Itàlia en els primers mesos de la guerra.

Fragments:

1. Neutralitat diplomàtica.
2. Neutralisme versus intervencionisme.
3. El paper de l'exèrcit italià.

1915

Fils:

1. Evolució militar del conflicte de forma global.
2. Experiència italiana (política i militar) durant 1915.

Fragments:

1. '*Maggio radioso*'.
2. Experiència militar italiana.

1916

Fils:

1. Evolució militar del conflicte de forma global.
2. Experiència bèl·lica italiana durant 1916.

Fragments:

1. La *Strafexpedition*.
2. La 6ª batalla de l'Isonzo (la conquesta de Gorizia).

1917

Fils:

1. Evolució política i militar del conflicte de forma global.

Fragments:

1. Revolució russa i els seus efectes.
 2. La intervenció dels Estats Units d'Amèrica a la guerra.
2. Experiència bèl·lica italiana durant 1917.

Fragment:

1. Caporetto.

1918

Fils:

1. Evolució política i militar del conflicte de forma global.
2. Experiència italiana bèl·lica (1918), victòria i primera postguerra.

Fragments:

1. Recuperació militar italiana després de Caporetto.
2. Victòria final sobre Àustria (Vittorio Veneto).
3. Compensacions territorials de postguerra.

A pesar que els continguts relacionats amb l'evolució general del conflicte es tracten de forma destacada dins el global de l'entrada, atesos els objectius de la tesi i tal com s'esmentava en la metodologia i en l'estudi de les entrades anteriors, la seva anàlisi ha estat referencial. Així doncs, en aquesta part de l'anàlisi dicotòmic tampoc han rebut un tractament diferenciat, a excepció com en els casos anteriors, del fil discursiu sobre les causes de la guerra i les possibles responsabilitats derivades.

Preliminari

Fil:

1. Causalitat del conflicte

Fragments:

1. Les rivalitats entre Àustria-Hongria i Rússia
2. L'imperialisme
3. El pangermanisme
4. El sistema o conjunt de rivalitats nacionals
5. La cursa naval entre Gran Bretanya i Alemanya
6. La qüestió balcànica

Respecte la 1ª dicotomia, inclusió/exclusió, si només es té en compte l'enumeració de causes i factors que incidiren en l'esclat del conflicte es pot afirmar que l'entrada palesa un interès en analitzar en profunditat la causalitat de la guerra i els seus responsables. El tractament intensiu de cadascun dels fragments també posa de manifest que existeix una voluntat expressa per identificar quines foren les potències culpables. El tractament extensiu (inclusió) i concret o intensiu (2ª dicotomia) dels dispositius discursius i els seus arguments es completen amb una subjectivitat i parcialitat manifestes (3ª dicotomia), tal com posa de manifest l'anàlisi del lèxic. Els exemples són nombrosos però destaquen les acusacions sobre Àustria respecte l'afer

de l'ultimàtum el 25 de juliol de 1914, aquest es definit “de despietada, inexorable, salvatge i, gairebé es podria dir, desesperada intimidació...” (veure nota 669). En aquesta línia subjectiva també es situen les afirmacions sobre el pangeranisme o l'imperialisme alemany qualificat de ‘racial’ o d'amagar ‘simples interessos industrials’ (veure nota 670) o sobre les motivacions bèl·liques del Kaiser Guillem II (veure nota 671).

La resta de fragments que formen part del fil també es tracten de forma detallada (2ª dicotomia) però mostren un tractament i un lèxic més aviat objectiu, sense parcialitats manifestes.

1914

Fils:

1. Evolució bèl·lica del conflicte a través de la cronologia dels principals fets militars
2. Alemanya com a principal culpable de l'esclat de la guerra
3. Itàlia en els primers mesos de la guerra.

Fragments:

1. Neutralitat diplomàtica.
2. Neutralisme versus intervencionisme.
3. El paper de l'exèrcit italià.

Tal com s'ha comentat a l'inici, no s'ha realitzat un tractament específic de l'evolució bèl·lica global amb l'excepció de la causalitat de la guerra.

Respecte el fil italià, l'anàlisi evidencia que els fragments desenvolupats suposen una inclusió gairebé total (1ª dicotomia) de l'argumentació present en la doctrina oficial sobre la qüestió de la neutralitat diplomàtica, així com de la controvèrsia entre les posicions neutralistes i intervencionistes respecte la guerra. El paper o l'estat de les forces armades també és present, com en la doctrina oficial, però amb menys pes argumental.

En línia amb la 1ª dicotomia, els dos primers fragments -especialment el referit a la neutralitat diplomàtica mantinguda per Itàlia- tenen un desenvolupament argumental i descriptiu molt important (2ª dicotomia). En el cas del fragment sobre la neutralitat, fins i tot, es reproduïxen diversos articles (3r i 7è) dels tractats de la Triple Aliança per a sostenir els arguments en favor de la no intervenció, i de passada justificar i legitimar la neutralitat. L'ús de l'articulat dels tractats evita les consideracions subjectives i aporta un contingut objectiu que recolza la intencionalitat de l'entrada que és justificar i legitimar la neutralitat en base a les acusacions que rebé la diplomàcia italiana de no participar a la guerra l'agost de 1914. Tanmateix, la

menció expressa dels articles permet a l'autoria afirmar que Viena en féu lectura parcial, és a dir, serveix per carregar contra l'actitud d'Àustria durant la crisi de 1914 i els mesos posteriors a l'esclat de la guerra (veure nota 674).

La inclusió o presència (1ª dicotomia) del fragment sobre la qüestió neutralitat/intervenció té un doble valor. Per una banda, la seva inclusió és significativa, ja que la majoria dels texts enciclopèdics no la solen incloure i, de l'altra, (2ª dicotomia) el seu tractament argumental i el seu desenvolupament descriptiu són força importants i amplis. Malgrat això, no es tracta d'un aprofundiment equilibrat. Les posicions neutralistes, i el paper de l'opinió pública (veure nota 677) tenen un pes molt menor que l'intervencionisme polític, on té rol destacat la figura de Benito Mussolini. Així doncs, només de forma argumental, la 3ª dicotomia, palesa un clar desequilibri que es podria definir de parcial. A banda de la parcialitat argumental, s'afegeix l'ús d'un lèxic que denota una subjectivitat manifesta. Els exemples són nombrosos, però destaquen sobretot les qualificacions sobre el paper del partit socialista i el seu posicionament respecte la guerra que són descrits com "l'expressió d'un estat d'ànim egoísticament ignorant i rígid dins una retòrica demagògica" (veure nota 679). Per contra, la posició intervencionista es considerada com "la neutralitat '*attiva e operante*' i sobre la figura de Mussolini s'afirma que "la claretat de visió del Mussolini socialista fou impressionant".

369

L'ús de construccions discursives amb fins legitimants o deslegitimants és recurrent, sobretot per contrastar posicionaments polítics d'ambit intern o controvèrsies nacionals. La radicalitat i el biaix polític són presents en tota l'entrada, però prenen especial èmfasi en el tractament de la qüestió neutralisme/intervencionisme, com més endavant ho fan amb la qüestió del disfattismo en referència a Caporetto o la conclusió diplomàtica de la guerra.

El fragment sobre el rol de l'exèrcit italià, malgrat ser una constant en el discurs enciclopèdic (1ª dicotomia), no es troba desenvolupat de forma extensa (2ª dicotomia). Les raons es trobarien en el fet que es tracta del fil discursiu de 1914 i que, per tant, només es pot informar del seu estat i de la seva preparació prèvia a la guerra. Malgrat que no hi ha tractament informatiu ampli, si s'examinen els seus continguts a través del prisma objectivitat/subjectivitat (3ª dicotomia), s'observen algunes constants o denominadors comuns en el seu tractament. Per un costat, s'observa una posició acrítica sobre la història recent de l'exèrcit, quan en referència a la guerra italo-turca de 1911-12, s'afirma que aquesta campanya fou 'brillant' (veure nota 681). De l'altre es vol justificar la seva manca de preparació per al conflicte i, per tant, oferir una visió acrítica del seu estat, quan l'entrada posa de manifest que, malgrat que el seu estat no era l'òptim (veure nota 682), el seu comandant en cap (Cadorna)

féu el possible per a la seva preparació. En aquest sentit i, a pesar, que no s'utilitza un lèxic subjectiu -o susceptible de ser considerat subjectiu- sí que s'observa certa parcialitat en el tractament de l'exèrcit en el sentit que no es fa ni una crítica detallada del seu paper a la campanya líbica, ni s'esmenta el pèssim estat en que, segons els especialistes -Rochat (1976b)-, es trobava el 1914.

1915

Fils:

1. Evolució militar del conflicte de forma global.
2. Experiència italiana (política i militar) durant 1915.

Fragments:

1. '*Maggio radioso*'.
2. Experiència militar italiana.

L'anàlisi dicotòmic del *Maggio radioso*, que arrenca dels esdeveniments de 1914, presenta moltes similituds amb el que tracta la qüestió del neutralisme/intervencionisme. Pel que fa a la 1ª dicotomia s'observa, evidentment, una presència important en el discurs. L'autor ha optat per fer una menció important i detallada (2ª dicotomia) i, en aquest cas, com en l'anterior pren una postura subjectiva i parcial (3ª dicotomia) per recolzar la versió oficial, la d'una neutralitat amant, però activa, al principi per a formular una adhesió incondicional a posteriori. L'argumentari en la majoria dels temes que envoltaren la intervenció i l'episodi del *Maggio radioso* presenta una concreció argumental i descriptiva important. L'entrada pren en consideració, en el fil anterior no ho ha fet, el sentir de l'opinió pública i el fa virar vers la intervenció en un seguit d'afirmacions poc objectives o parcials (veure notes 692 i 693). La parcialitat és manifesta en el tractament de la intervenció i l'entrada d'Itàlia a la guerra com ho palesa, de forma clara el paràgraf, on amb un lèxic grandiloqüent i subjectiu, es justifica l'entrada a la guerra en pro de la concòrdia espiritual d'Itàlia i la grandesa i el futur de la pàtria (veure nota 691).

El fragment que tracta l'experiència militar italiana el 1915 presenta un marcat desequilibri pel que fa a la 1ª dicotomia: depenent del signe de l'acció es menciona o s'exclou del discurs. La mateixa línia parcial s'observa en el tractament argumental i descriptiu. Si els esdeveniments concorden o són celebrats per la doctrina oficial, la seva concreció i desenvolupament discursiu és un o un altre (2ª dicotomia). Malgrat el desequilibri conscient pel que fa a la exclusió o a la relativització de determinats fets, la constant o l'element comú

en l'expressió discursiva és la grandiloqüència i l'exageració. El lèxic presenta amb una clara subjectivitat. L'ús de termes o qualificatius com 'èxit brillant', 'avanç victoriós', 'operació gloriosa', 'rebuig afortunat', 'xoc victoriós', 'operacions miraculoses', etc. en són un exemplar clar.

En aquest sentit, sembla evident que la finalitat de l'autor seria, en tots els casos, oferir una visió idealitzada i heroica del rol de l'exèrcit, malgrat que 1915 no fos un any propici per les armes italianes.

1916

Fils:

1. Evolució militar del conflicte de forma global.
2. Experiència bel·lica italiana durant 1916.

Fragments:

1. La *Strafexpedition*.
2. La 6ª batalla de l'Isonzo (la conquesta de Gorizia).

371

Els fragments que formen el 'fil italià' de 1916 (la *Strafexpedition* i la conquesta de Gorizia) presenten la mateixa combinatòria dicotòmica que les de l'any 1915. La 1ª dicotomia palesa un desequilibri interessat respecte a aquells episodis que s'ajustin més o menys amb la lectura oficial. En el cas de la *Strafexpedition* s'intenta obviar el paper l'ofensiva russa de juny per a treure mèrit a la defensa italiana (veure nota 698). Respecte a la 3ª dicotomia del fragment dedicat a la batalla dels Altiplans (*Strafexpedition*), el resultat es decanta clarament per tractament i la descripció subjectiva i parcial de l'esdeveniment militar. La subjectivitat vé marcada pel que ja es començar a manifestar com una tònica en tota l'entrada: l'ús d'un lèxic grandiloqüent que té com objectiu exagerar i sublimar, en definitiva, idealitzar el rol de les forces armades es tracti d'una derrota o d'una victòria. Un clar exemple seria la utilització d'adjectius com 'meravellós', 'prodigiós' o 'heroic'. La parcialitat del dispositiu discursiu de la *Strafexpedition* vé determinat per la comparativa que fa l'entrada d'aquest episodi amb la batalla de Verdun el mateix any. Com ja s'esmentava durant l'anàlisi argumental (p. 354), l'objectiu podria ser sublimar la defensa italiana al sector dels Altiplans comparant-la la defensa francesa al sector de Verdun, heus ací una de les raons per 'excloure' del discurs (1ª dicotomia) el factor rus, ja que aquest faria 'ombra' a la 'heroica' defensa italiana.

El cas del fragment de la conquesta de Gorizia compleix una de les regles o combinacions que s'esmentaven en la metodologia sobre els denominadors comuns que presenten tots aquells episodis victoriosos o fites pel discurs oficial: màxim nivell d'inclusió-màxima concreció-màxima subjectivitat. Com ja es comenta en l'anàlisi argumental, malgrat emprar fonts com la de Mario Caracciolo –ponderada i mesurada en l'expressió-, la utilització de lèxic excessivament grandiloqüent aporten una visió de l'episodi totalment subjectivita i parcial i allunyada dels estàndards que hauria de complir un discurs enciclopèdic (veure capítol 3). En aquest punt és interessant observar que, a banda dels reiterats adjectius 'gloriosos', s'empren els pronom 'nostre', 'nostra', 'nostres' que presuposen una identificació amb el lector pensada per a establir una complicitat en la lectura i interpretació del fet analitzat.

1917

Fils:

1. Evolució política i militar del conflicte de forma global.

Fragments:

1. Revolució russa i els seus efectes.
2. La intervenció dels Estats Units d'Amèrica a la guerra.

2. Experiència bèl·lica italiana durant 1917.

Fragments:

1. Caporetto.

El fil 'italià' corresponent a 1917 es centra en el fragment discursiu de Caporetto. L'anàlisi dicotòmica sobre Caporetto evidencia un clar desequilibri pel que fa a la 1ª dicotomia (inclusió/exclusió) de determinats esdeveniments. L'estudi dels dispositius discursius posa de manifesta que predomina de forma destacada la menció sobre els orígens o causes sociopolítiques de la derrota (derrotisme, desafecció social, cansament del front domèstic, etc.) que no pas una informació detallada sobre les diferents fases de la batalla.

És especialment significatiu que es posi el focus sobre factors exògens a la pròpia conducció militar i al paper del l'exèrcit. El gruix argumental de Caporetto es centra en el fenomen del *disfattismo*, el paper dels partits d'esquerra i el desànim de la societat per una guerra llarga. En aquesta línia també és interessant observar que el grau de descripció i concreció de les causes de la derrota té un desenvolupament descriptiu molt més ampli i detallat que no pas els aspectes referent a l'episodi bèl·lic de Caporetto. Respecte el desequilibri entre dispositius discursius es pot afirmar que aquest es pot deure a la voluntat explícita per a ometre

determinats aspectes que afectin a la credibilitat de l'Alt comandament, així com a la capacitat operativa de l'exèrcit. Per contra, l'èmfasi i la decisió per a destacar i descriure els factors sociopolítics (2ª dicotomia) com els veritables causants de la derrota, amagant els errors evidents -segons Silvestri, Pieri, Isnenghi o Rochat, entre d'altres- dels comandaments, deixen entreveure que la finalitat del fragment, i en gra part de l'entrada és oferir una versió parcial dels principals esdeveniments que formen el discurs oficial sobre el conflicte. En aquest cas, aquest desequilibri o omisió interessada (1ª dicotomia) de determinats aspectes pren especial rellevància, ja que Caporetto és un dels fils o fragments discursius més importants en la interpretació de l'experiència italiana a la guerra.

El desequilibri manifest en la combinatòria de les dicotomia 1^a i 2ª entre els factors sociopolítics de Caporetto i la causalitat militar i posterior gestió de la retirada s'accentua amb els resultats que ofereix l'anàlisi de la 3ª dicotomia. Els continguts sobre Caporetto són clarament subjectius i parcials, tant des del punt de vista del lèxic emprat com des de la contraposició argumental. Malgrat que ja s'ha tractat durant l'anàlisi argumental, és interessant transcriure la nota on troben reflectits els elements que avalen la subjectivitat i parcial en el test de la 3ª dicotomia:

“Mentre el valeros soldat italià es batia al front, la crisi interna agafava proporcions alarmants: mancaven recursos, la confiança de la nació estava a mínims, el derrotisme en ple fervor i allò que era inevitable que succeís, succeí i prengué el nom infaust de la derrota de Caporetto”.⁷²³

L'autor conscientment contraposa en una mateixa afirmació 'valeros soldat' i 'derrotisme en ple fervor'. El lèxic emprat i l'expressió discursiva semblen abocar al lector a una interpretació maniquea de les causes de Caporetto, de les quals destaquen les sociopolítiques i les militars es relativitzen argumentalment i lèxica.

L'anàlisi del fragment sobre la 3ª dicotomia posa de manifest una evident subjectivitat, però cal destacar que l'element més destacat és la constant parcialitat en la construcció argumental. Els exemples són nombrosos i, com en el cas anterior (nota 723), es formen sobre la contraposició maniquea. Aquest és el cas de les notes 704 i 705 on s'afirma que no fou la causa de la derrota 'l'esperit combatiu de les tropes', sinó 'el miserable estat de caos que vivia

⁷²³“Mentre però il valeroso fante italiano si batteva alla fronte, la crisi interna assumeva proporzioni allarmanti: le risorse difettavano, la fiducia della nazione era scossa; il disfattismo in pieno fervore e quello che era inevitabile dovesse accadere, accadde e portò l'infausto nome della rotta di Caporetto”.

el país' i 'una intensa campanya propagandística derrotista dels partits neutralistes, entre els quals predominen els socialistes'.

L'anàlisi dicotòmica de Caporetto reforça els resultats previs de l'anàlisi argumental sobre una lectura subjectiva, parcial i clarament instrumentalitzadora d'un dels fragments discursius més importants del discurs enciclopèdic sobre la *Grande Guerra*. Els continguts sobre Caporetto expressen un posicionament de part. L'omissió, el silenci i la mínima expressió discursiva d'aquells aspectes que, segons els especialistes, afectaren i condicionaren de forma més decisiva els resultats de l'ofensiva austroalemanya a Caporetto posen de manifest la intencionalitat de l'autoria: oferir una visió interessada i parcial d'un dels episodis més transcendents de la guerra amb finalitats polítiques per a que s'adeqüi a una línia discursiva propera a l'oficial.

1918

Fils:

1. Evolució política i militar del conflicte de forma global.
2. Experiència italiana bèl·lica (1918), victòria i primera postguerra.

Fragments:

1. Recuperació militar italiana després de Caporetto.
2. Victòria final sobre Àustria (Vittorio Veneto).
3. *Vittoria mutilata*.

La *riscossa* o la recuperació militar italiana després de Caporetto ofereix una anàlisi dicotòmica divergent de la resultant de Caporetto, pel que a l'inclusió de la majoria o pràctica totalitat dels aspectes que la formen (1ª dicotomia), així com de la minuciositat i detall en la seva descripció (2ª dicotomia). Mentre que la discursivitat de Caporetto manifestava omissions i silencis de forma conscient i programada, l'anàlisi de la *riscossa*, com més endavant ho fan els continguts sobre Vittorio Veneto o de la *vittoria mutilata*, demostra un exhaustiu tractament argumental i expressiu. Pel que fa a la 3ª dicotomia, la resistència i la recuperació italianes als sectors del Piave i el Monte Grappa es descrita de forma poc objectiu però no empra ni lèxic grandiloqüent ni es recolza en la parcialitat que fonamentava en gran part el discurs sobre Caporetto. La *riscossa* no és un fet ni polèmic ni controvertit. Ben al contrari. La recuperació al Piave i al Grappa genera un consens nacional al voltant dels factors que la feren possible. L'anàlisi de la 3ª dicotomia del fragment sobre la *riscossa* no mostra ni un lèxic subjectiu, ni una parcialitat concreta. Per altra banda, sí que es detecta que el fons de

la qüestió, i la seva expressió, intenta lliga perfectament amb la línia discursiva que construí la interpretació oficial sobre la guerra, i en aquest cas, sobre la recuperació italiana després de Caporetto, tal com palesa la nota 709.

L'anàlisi dicotòmic de la victòria final, i de la batalla de Vittorio Veneto en concret, confirma que els esdeveniments que formen part de la doctrina oficial de forma positiva i transcendent tenen una translació gairebé exhaustiva dels seus continguts en el discurs enciclopèdic. En el cas de la batalla de Vittorio Veneto de la Sonzogno de 1930, el pes de la inclusió -limitada- (1ª dicotomia) com el de la seva concreció i tractament descriptiu -no intensiu- (2ª dicotomia), s'equilibra amb una subjectivitat lèxica molt destacada que es tradueix en una parcialitat molt visible. Les notes 710 i 714 són un clar exemple, no sols de parcialitat en el seu tractament, sinó de sublimació al comparar-la amb la darrera ofensiva de la guerra al front francobelga. El fragment de Vittorio Veneto i la victòria, inclou també (1ª dicotomia), dos esdeveniments discursius que completen el discurs oficial sobre el final de la guerra: la invasió frustrada de Baviera i l'alliberament del Friuli i el Vènet.

375

La inclusió de l'episodi de Baviera respon a la sublimació d'un episodi il·lusori i irreal, segons el que opinen els especialistes (Isnenghi, Rochat o Melograni), però que proporciona un element addicional en la lectura en clau nacionalista de la victòria. En aquest sentit cal destacar que no existeix una concreció sobre aquesta invasió de Baviera frustrada perquè, en primer lloc, no hi ha especialistes o estudiosos que parlin d'ella o d'una possibilitat de dur-la a terme, Segonament perquè no hi ha dades factuais objectivables que aportin més enllà de la intencionalitat de l'Alt comandament per a prosseguir la guerra en territori austríac. L'anàlisi de la 3ª dicotomia es basa, doncs, en la virtualitat d'una operació que no arribà a plantejar-se en cap moment. Malgrat això, la seva inclusió en el discurs enciclopèdic denota una intencionalitat més enllà d'una interpretació determinada. La seva incorporació posa de manifest que l'entrada, i el discurs enciclopèdic sobre la guerra, volien oferir una visió sublimada de l'esforç bèl·lic italià durant la guerra i, sobretot, del rol de les forces armades italianes. El lèxic utilitzat per a descriure l'enfonsament d'Àustria és prou significatiu: "desastrós", "calamitós", "horrible" o "estrepitós" són només alguns dels adjectius. Els recursos hiperbòlics emprats no sols tenen un caràcter qualificador. Exagerar fins a l'extrem determinats fets té una evident finalitat propagandística i d'exaltació patriòtica. Afirmar, per exemple, que la batalla de Vittorio Veneto fou el desllorigador definitiu de la guerra o mencionar una hipotètica invasió italiana de Baviera frustrada per l'armistici de Compiègne no és exagerar, és faltar a la veracitat i al rigor històrics.

L'esdeveniment discursiu sobre l'alliberament del Friuli i del Vènet permet una lectura interessant des del punt de vista dicotòmic. Respecte la 1ª dicotomia, cal dir que no és una qüestió que acostumi a estar present en el fragment o fil que tracten el final de la guerra. En aquest sentit és interessant plantejar-se el perquè de la seva inclusió. Les raons podrien ser nombroses, però donat el sentit, el to i la intencionalitat que emanen de l'entrada i del discurs enciclopèdic inherent és molt possible que aquesta menció serveixi per consolidar una lectura concreta. Una interpretació que, donat el que apunta la 3ª dicotomia, aniria en la línia d'oferir una visió molt negativa de l'enemic, amb tot el que això suposa i que s'ha exposat durant l'anàlisi argumental. Respecte la 3ª dicotomia, el seu anàlisi posa de manifest que l'argumentari és subjectiu, parcial i contrari a qualsevol estàndard sobre el que hauria de ser un coneixement enciclopèdic objectiu (veure nota 715). L'ús de termes com 'pesat jou estranger', 'insolències', 'brutalitat' o 'arrogància' per definir l'actitud de les tropes austríaques es contrasta amb les accions de les tropes italianes al Vènet, i que són 'impressionants per la seva grandiositat, impuls, intel·ligència de moviments i entrega ...'. Val a dir que en aquest cas es compleixen els tres requisits (plantejats a la metodologia, p. 30) per a considerar un lèxic subjectiu.

376

El darrer fragment discursiu que tracta la qüestió de les compensacions territorials i on s'esbossen alguns dels arguments que formen el concepte de la vittoria mutilata manté moltes similituds amb els anteriors dispositius discursius pel que fa als resultats de la combinatòria dicotòmica. És a dir, inclusió de la pràctica totalitat d'arguments, grau de concreció descriptiva important i pel que fa a l'orientació argumental s'observa una subjectivitat i un biaix molt marcats, gràcies a l'ús d'un molt alunyat dels estàndards de l'objectivitat considerats per al coneixement enciclopèdics.

L'anàlisi dicotòmic de la qüestió de les compensacions territorials inclou (1ª dicotomia) la qüestió aliada, és a dir hi ha una menció als incompliments de les potències aliades; el paper de la diplomàcia italiana i el govern italià –que segons l'autor no van estar a l'alçada del moment-; una referència a Iugoslàvia i, sobretot, el preu pagat per tant exigües compensacions en forma de recordatori de baixes al camp de batalla i costos econòmiques. El desenvolupament de tot aquest argumentari no té una concreció excessiva, sobretot a nivell descriptiu (2ª dicotomia). No obstant això, el lèxic emprat i el clar posicionament de part (veure nota 720) ofereixen una lectura totalment subjectivitat i parcial, que per les idees

desenvolupades i la seva expressió es podrien assimilar a les que reivindica el mite de la *vittoria mutilata*.

Anàlisi de la materialitat del text

El gruix de l'apartat gràfic està format per cinc 5 fulls de làmines distribuïts per l'entrada. El primer titulat "Gli eserciti belligeranti", conté setze dibuixos amb imatges dels soldats de les nacions bel·ligerants amb els seus respectius uniformes i armament. El segon, titulat "Aspetti de la guerra", conté deu fotografies de diverses escenes i episodis, eminentment del front italià. El tercer, amb el títol de "La Guerra nel cielo e sul mare", il·lustren diferents aspectes de la guerra naval i aèria amb set fotografies, bàsicament del front aeri italià, i del mar Adriàtica on desenvoluparen les hostilitats les marines italiana i austríaca. Els dos darrers fulls de làmina mostren les principals figures polítiques i militars de les nacions en guerra. 36 fotografies (20 corresponents als aliats, i 16 de les potències centrals). Complementen els fulls de làmines dues fotografies insertades al text de l'arxiduc Francesc Ferran, i la seva esposa, i una imatge de tropes alemanyes de camí al front francobelga a l'agost de 1914. Els continguts visuals es complementen amb 15 mapes o croquis militars dels principals fronts bèl·lics, dels quals destaquen l'occidental o francobelga amb sis, l'oriental amb tres, i el front italià amb quatre. La resta són del continent africà, el pròxim Orient o el front russoturc.

Abans d'anitzar el contingut gràfic i visual, una única consideració de tipus formal: la qualitat de la distribució de les imatges, de la rotulació i de l'execució és molt deficient. Els peus de foto no contenen la font o el distribuïdor. La numeració de les fotografies s'ha fet a *posteriori*, és a dir, després de la maquetació de la pàgina. La qualitat dels dibuixos o dels acabats, en el cas dels retrats de les principals figures és rudimetària. Respecte les conclusions sobre l'aparell gràfic és evident que la selecció o omisió d'alguns escenaris (propis i enemics), la sobreexposició o desequilibri en la inclusió d'escenaris o espais exclusivament italians i el component propagandístic que evidencien la majoria de les fotografies reforcen la idea central de l'anàlisi que l'autoria vol o té com a missió l'exaltació patriòtica i nacionalista de l'experiència italiana de la guerra, així com el mutisme, també, visual sobre els episodis menys gloriosos de la participació italiana o, pel contrari, la sublimació dels fets més destacats. Els dos fulls de làmina amb els continguts visuals o gràfics sobre la vessant militar de la guerra, "Aspetti de la guerra" i "La Guerra nel cielo e sul mare", contenen gairebé de forma exclusivament continguts italians amb una evident i manifesta intencionalitat propagandística. Les deu fotografies que il·lustren el front italià, amb l'excepció de dues imatges sobre el front occidental, mostren accions de clar caràcter propagandístic. La

presència del rei Vittorio Emanuele III, l'entrada de les tropes italianes a Trento, columnes de presoners austríacs al sector del Piave o el transport d'armament al front alpí té un sol objectiu: sublimar l'experiència bèl·lica italiana, idealitzant-la i ometent les imatges més crues o controvertides que puguin contradir una imatge tant victoriosa de la guerra. La segona làmina amb fotografies de la guerra àeria o naval respon al mateix patró propagandístic, nacionalista i d'exaltació patriòtica. Entre les imatges més significatives destaquen les del vol de Francesco Baracca sobre la reconquerida Gorizia a l'agost de 1916, l'atac de les caçatorpedineres "MAS" al mar Adriàtic, o l'explícita fotografia que capta el moment de l'enfonsament del cuirassat SMS Szent István de la marina imperial austríaca el 10 de juny de 1918 en una acció realitzada per les llanxes torpederes de la marina italiana considerada d'heroica, i batejada com l'*impresa de Premuda*. Així doncs, el segon full de làmina sobre qüestions bèl·liques confirma el to nacionalista, patriòtic i d'exaltació de la victòria italiana i del rol de l'exèrcit que ja evidencien el continguts textuals de l'entrada enciclopèdica.

8.2 Resultats

L'entrada ofereix uns resultats molt clars i diàfans. El coneixement enciclopèdic de la *Sonzogno* de 1930 aporta una visió absolutament fidel a l'oficialitat política sobre la Gran Guerra, basada en la idealització de l'experiència militar italiana, la lectura del conflicte en clau nacionalista, l'exaltació *patriottica* de la victòria com pedra angular del nou règim i la instrumentalització de determinats fets o episodis per criticar l'anterior règim parlamentari i als sectors polítics contraris, com el partit socialistes o el neutralisme, com expressió política. La *Sonzogno* de 1930 és el paradigma del discurs enciclopèdic feixista que interpreta la guerra i les seves conseqüències sota l'òptica feixista. El discurs enciclopèdic de la *Sonzogno* de 1930 agrupa els atributs d'un coneixement ideat per a fornir una imatge ideal i monolítica sobre el que representà la guerra per a la nova Itàlia sorgida de les trinxeres, on els apriorismes i judicis parcials serviren d'argamassa ideològica.

La riquesa argumental de l'entrada és tan important que s'han distribuït les conclusions en tres categories. La primera exposa la qüestió de les causes i les responsabilitats. La segona i la tercera comparteixen protagonista, Itàlia, però des de dos prismes diferents. El primer, el vessant polític de la guerra, i el segon l'apartat militar, amb nombroses al·lusions al paper de l'exèrcit.

Les conclusions sobre les causes i les responsabilitats en l'esclat del conflicte són, bàsicament, tres. La primera, genèrica, és la claretat amb què l'autoria assenyala, enumera i

identifica les principals causes de la guerra i els seus responsables. La segona, és l'absoluta identificació en les potències centrals, i més concretament d'Alemanya com a culpable de la guerra. Les al·lusions i afirmacions -no sempre amb un to i llenguatge imparcials- són contínues al llarg dels continguts sobre la qüestió. Àustria també es presentada com a còmplice i culpable però sense l'acritud demostrada vers Alemanya. La tercera, i sorprenent, conclusió sobre les causes és la clara exoneració de Rússia com a factor desestabilitzador, o simplement culpable, de la guerra. La sorpresa es deu a què el 'factor rus' és present en altres entrades enciclopèdiques analitzades fins al moment, i sorprèn -valgui la redundància- la forma amb la que l'entrada l'exclou conscientment de les culpables o instigadores del conflicte, mentre d'altres continguts, com els d'Augusto Torre a l'*Enciclopedia italiana* li dediquen gran part de les argumentacions. Resulta molt interessant destacar els vasos comunicants entre les diferents responsabilitats. Mentre l'entrada actual culpabilitza sense atenuants a les potències centrals i exonera als aliats, Torre en la seva secció descarrega de la culpa exclusiva a les centrals i carrega indissimuladament contra Rússia i França. Les evidents divergències en el global del discurs enciclopèdic d'època feixista es desenvolupa més àmpliament en el capítol dedicat a les conclusions generals de l'enciclopedisme italià.

379

Una darrera qüestió sobre les conclusions de la causalitat és destacar com la vehemència, la contundència i el to acusatori de la majoria d'afirmacions en contra d'Alemanya resten credibilitat enciclopèdica i evidencien que els continguts responen a una lògica propagandística per tal de portar el debat a una lògica maniquea, a una dicotomia entre el bé i el mal.

La segona categoria de les conclusions tracta sobre les qüestions polítiques al voltant de la participació italiana al conflicte, la neutralitat d'agost de 1914 i la intervenció militar a partir del maig de 1915. En ambdós casos es pot parlar de legitimitat de la neutralitat i de justificació de la intervenció. Si s'analitzen els dos plantejaments amb deteniment, és lògic considerar que l'entrada enciclopèdica serveix a dues missions molt definides. L'enciclopèdia té com a objectiu validar, donar per bona, ressaltar la bondat de les accions polítiques de la nació italiana, per situar-la com s'insinuava al final de les primeres conclusions en el bàndol dels 'bons'. Les missions de legitimar i justificar responen a una dialèctica superior on tot sembla indicar que les accions s'han de justificar envers argumentacions contràries procedents no sempre de l'exterior, com s'evidencia per les acusacions que exposa l'entrada sobre els sectors de la política i de la societat italianes contraris a la no-intervencionistes.

La legitimitat de la neutralitat italiana del 2 d'agost té tres objectius molt clars. El primer, donar cobertura legal, i internacional, a l'actuació del govern italià sobre les decisions preses

a redós de l'esclat de la guerra, així com contrarrestar les crítiques de deslleialtat dels seus antics socis per no haver entrat a la guerra en el bàndol de la *Triplíce*. El segon, criticar i carregar contra el no intervencionisme i 'l'egoisme' socialista sobre els arguments de neutralitat 'amatent i vigilant', que a banda serveixen per contraposar-lo contra una de les figures més representatives de la neutralitat expectant i armada com fou Benito Mussolini. L'autoria planteja un dilema que obliga el lector a decantar-se per una de les posicions, malgrat que una ja sigui la guanyadora a causa de la lectura historicista o la interpretació en clau presentista de l'entrada. La legitimació de la neutralitat conté, en realitat, una gran dosi de justificació donat que exposa els fets amb clara lectura presentista. A banda de plantejar l'argumentació sobre la disjuntiva entre neutralisme i intervencionisme, l'autoria ofereix una visió positiva i clarivident d'un Mussolini que defuig la gens patriòtica moderació del socialisme neutralista per abraçar la bandera de la neutralitat armada, en vistes a un conflicte futur on Itàlia es juga quelcom més que unes fronteres, l'orgull patri. Aquesta podria ser la lectura que fa l'autoria sobre la posició de Mussolini, i del socialistes, en la qüestió de la neutralitat. La qüestió de la neutralitat evidencia una de les conclusions generals de l'anàlisi: la manifesta instrumentalització que fa el discurs enciclopèdic d'arrel feixista per carregar contra els sectors dissidents o de la vella política tot emprant temes controvertits i polèmics.

Les conclusions sobre la intervenció bèl·lica al maig de 1915 tenen un desenvolupament argumental similar però amb un to i una retòrica més política i inflamada que l'anterior. La justificació de la intervenció italiana a la guerra es planteja sobre arguments molt interessants per a la tesi ja que són omnipresents en la pràctica totalitat de continguts enciclopèdics analitzats com per la seva significació argumental en la construcció definitiva d'un coneixement unívoc i canònic en l'imaginari col·lectiu italià posterior. Segons l'entrada, les raons per intervenir al conflicte van bascular des de la defensa d'aspiracions justes, la tutela o la vigilància dels propis interessos al manteniment de l'*status* de gran potència. Foc d'encenalls, pura retòrica buida. El veritable leitmotiv de la intervenció italiana a la guerra fou l'assoliment definitiu i complet de la nació italiana amb la recuperació dels territoris irredempts. Itàlia entrà a la guerra per aconseguir la reunificació completa i definitiva de la nació després de gairebé mig segle de reivindicacions i conflictes. El plantejament argumental de l'entrada no presenta dubtes: Itàlia entrà en guerra per assolir la seva unitat nacional. L'autor, doncs, sembla plantejar una doble lectura perniciosa i interessada, tal com palesen els resultats de l'anàlisi argumental i dicotòmic. Si l'objectiu final de la guerra era recuperar l'orgull patri, els suposats territoris irredempts -les anomenades aspiracions justes-, per què el partit socialista no volia participar en el conflicte, com també va insinuar Giolitti amb el seu

parecchio? La resposta és molt fàcil i concorda amb la lògica desenvolupada per l'entrada: oferir al lector una lectura maniquea de 'bons i dolents' basada, en part, en una lectura de 1930, en ple règim feixista. La justificació de la intervenció, com la legitimació de la neutralitat, tenen grans dosis d'un historicisme que sols busca la validació de les accions i el resultat d'una Nova Itàlia, que devia passar per les trinxeres per assolir el seu destí.

Les conclusions del tercer grup presenten una línia clarament oficialista. L'evolució militar italiana i la victòria final es presenten clarament idealitzades, i el rol de les forces armades italianes es sublima en excés durant tota la narració militar. L'argumentació, la selecció o deselecció de determinats episodis bèl·lics, així com l'estil i el to d'algunes descripcions (Vittorio Veneto o Gorizia, per exemple) responen a aquesta voluntat de mostrar la *guerra italoaustriaca* com un esdeveniment èpic en tot el seu conjunt, tant per les conseqüències nacionals (reunificació total de la nació italiana) com per les ideològico-fundacionals (donar cobertura i pedigrí ideològic al nou règim feixista).

CAPÍTOL 9.

Dizionario di cognizioni utili UTET (1919)

9.1 Entrada: anàlisi argumental dels dispositius discursius i anàlisi dicotòmic

SEGRE, Arturo. «Guerra mondiale». A: *Dizionario de cognizioniutili*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (jà ditta Pomba), 1930. Vol. 6 (*Supplemento*), p. 838-841.

L'entrada té una extensió de quatre pàgines a doble columna i a ratlla tirada, amb un total de 350 línies de text i unes 3.000 paraules aproximadament. No conté cap element gràfic o visual (fotografia, mapa o dibuix) ni cap menció o referència bibliogràfica.

Autoria

Arturo Segre (1873-1928), nascut a Torí i d'origen jueu, fou historiador especialitzat en història moderna i econòmica d'Itàlia, professor d'història moderna al Liceo Massimo d'Azeglio de Torí i docent a la Universitat de Torí de la mateixa especialitat històrica. Assagista prolífic i reconegut, les poques referències⁷²⁴ existents sobre la seva persona li atorguen un especial valor com a mestre de mestres. Malgrat ser referencials, les fonts semblen confirmar que Arturo Segre, com el seu germà Guido Segre, foren actius nacionalistes i intervencionistes durant la Gran Guerra. Norberto Bobbio (2013), però, deixa clar que Segre fou un antifeixista convençut. Fet molt probable ja que després de 1938, i l'aprovació de les lleis racials pel govern feixista, fou desposseït d'algun dels seus honors. La única referència documental⁷²⁵ sobre aquest fet fou el canvi de nom d'un premi que s'atorgava en honor seu al Liceo Massimo d'Azeglio, però que -a causa de les lleis racials- tornà al nom de Massimo d'Azeglio

⁷²⁴BOBBIO, Norberto. «Tre maestri: Umberto Cosmo, Arturo Segre, Zino Zini». A: *Etica e politica. Scritti di impegno civile*. Milano: Mondadori, 2013, p. 124.

⁷²⁵Verbali Collegio docenti anno 1938/1939. Carta amb data 9 de gener de 1940. Punt del dia: Nuova intitolazione del premio "Prof. A. Segre".

Transcripció [original en italià]: Nuova intitolazione del premio "Professore Arturo Segre"

Il Preside comunica che il Superiore Ministero ha disposto che il premio "Professore Arturo Segre" cambi intitolazione essendo stato raccolto il fondo tra persone non appartenenti alla razza ariana e che debba intitolarsi a un illustre cultore di Storia patria di razza ariana, il cui ricordo sia legato all'Istituto.

Il Collegio, all'unanimità, approva la proposta del Preside che il premio stessa venga intitolato a Massimo D'Azeglio. COLLEGIO DOCENTI ANNO 1938/39. Consultable en línia a:

http://www.uciimtorino.it/fonti/foto_archivio/premiosegre2.jpg [Consultat 9.4.2017]

Tres consideracions. Primera, la distància temporal entre els fets històrics i la interpretació enciclopèdica és totalment insuficient per a realitzar una anàlisi bèl·lica de la guerra, i de les seves conseqüències, amb tot el rigor i mètode científic precisos. Arran d'aquesta constatació, però en sentit invers, la causalitat general i les diferents motivacions nacionals com a factors detonants del conflicte tenen un tractament més minuciós i treballat. La conclusió és un clar desequilibri expositiu i argumental entre ambdós blocs o fils discursius informatius, el polític i el bèl·lic, amb un clar predomini del primer.

Segona consideració. La naturalesa formal del text, i la fragilitat expositiva d'alguns continguts, són l'efecte d'una emergència editorial. L'entrada, inclosa en un volum suplementari, manifesta una clara transitorietat en l'exposició i tractament de la majoria dels coneixements deixant la porta oberta per a l'especulació, la falta de rigor i la parcialitat.

Tercera i última consideració. El juliol de 1915, Arturo Segre pronuncià la conferència "*Perchè l'Italia fa la guerra all'Austria*" en el marc del Comitato di preparazione civile. En aquesta comunicació o ponència, de la qual existeix una publicació, ja es plantejava la pràctica totalitat de l'argumentari polític que quatre anys més tard reiteraria a l'entrada enciclopèdica. Dues reflexions sobre aquest fet. Primera. l'autor demostra una coherència total entre ambdós argumentaris, i segona, i encara més significativa, l'entrada enciclopèdica no conté ni el to i la contundència expressades a la conferència, però manté l'estil, la retòrica nacionalista i, amb petites variacions, un lèxic poc mesurat i gens imparcial.

Anàlisi argumental dels dispositius discursius

L'estructura argumental de l'entrada se divideix en dos fils discursius. El primer tracta la causalitat del conflicte i el segon es centra en la qüestió italiana. Ambdós fils discorren paral·lels i es contraposen en nombroses ocasions al llarg del text. El fil sobre les causes generals, que conté tot l'argumentari acusatori sobre les potències centrals, es contraposa al fil "italià" on les motivacions italianes són "justes i seculars". L'entrada sembla construir-se sobre una dialèctica maniquea entre el bé i el mal. Les 'espúries' motivacions d'Àustria i Alemanya xoquen amb les italianes, que estan basades en la justícia, l'anhel de llibertat i la reunificació de la nació italiana.

Abans d'entrar a fons a l'anàlisi, cal estudiar amb deteniment els vasos comunicants entre els continguts de la ponència de 1915 i l'entrada enciclopèdica de 1919. La sintonia ja es detecta en la primera consideració de la ponència quan s'afirma que "la nostra guerra contra Àustria

és una guerra justa, i una guerra santa perquè respon a necessitats morals”.⁷²⁶ L’entrada expressa la mateixa idea però eufemísticament. Considera la guerra “com l’ocasió favorable per a restituir el prestigi perdut”.⁷²⁷ Segre conscient que el marc enciclopèdic és clau poleix l’estil i rebaixa la bel·ligerància. L’argument, com s’esmentava, segueix sent idèntic.

El fil sobre les causes de la guerra conté un únic fragment discursiu sobre les motivacions i responsabilitats de les centrals en l’esclat del conflicte. Els arguments s’articulen i reiteren al llarg de tota l’entrada, esdevenint -sovint- nusos discursius dins fragments de temàtica italiana. El leitmotiv principal del fil és carregar la culpa de la guerra en els imperis centrals. En el primer paràgraf de l’entrada, amb una llarga enumeració de factors, l’autor conclou que fou Alemanya qui va fer “esclafir el fuet a terra”⁷²⁸:

La “guerra mundial tingué múltiples causes, algunes recents altres remotes. El caràcter imperialista de l’Alemanya moderna, que va forjar la seva superioritat militar sobre la resta del món entre 1866 i 1871, així com la impossibilitat d’una expansió colonial a Àfrica o Àsia, la sobreproducció de manufactures ..., el fracàs de la qüestió marroquina amb França, la barrera que aixecaren les potències cristianes balcàniques a una futura expansió austríaca, el temor a un isolament complet que les potències de França, Rússia i el Regne Unit havien creat al voltant de l’imperi, la cobdícia o desig de dominar les conques mineres de França i Polònia i el coneixement de la falta de preparació [militar] de les potències aliades, l’exaltació de l’esperit militarista teutònic ... persuadiren Alemanya a esclafir el fuet”.⁷²⁹

L’entrada també explicita la culpabilitat austríaca quan afirma que “els obstacles que li imposaren algunes nacions balcàniques per a una futura expansió [austríaca] vers els Balcans impel·liren a Viena [aprofitant el magnicidi de Sarajevo] a executar el pla, que tenia des de 1913, per portar Sèrbia a la ruïna”⁷³⁰ a través d’un “mesquí ultimàtum que [Sèrbia] devia

⁷²⁶ “La nostra guerra contro l’Austria è guerra giusta, è guerra santa, perchè ci è imposta da necessità morali”.

⁷²⁷ “Si era presentata ocazione più favorevole di sollevare il nostro prestigio ...”

⁷²⁸ “Scatenare il flagello”.

⁷²⁹ “La guerra mondiale ha cause molteplici, prossimi e remote. Il carattere imperialista della Germania moderna, quale venne foggata tra il 1866 ed il 1871, la superiorità militare del grande impero sugli altri Stati del mondo, l’impossibilità di una ulteriore espansione coloniale in Africa ed in Asia, la sovra produzione di manufatti d’ogni genere, ... la delusione in successo della lunga questione marocchina con la Francia, ..., la barriera eretta dalla Potenze cristiane della Balcania (1912-1913) all’espansione politica e commerciale dell’Austria-Ungheria verso l’Oriente, il timore di un isolamento completo, che l’azione combinata dell’Inghilterra, della Francia e della Russia creava tutto intorno all’impero tedesco, la cupidigia di acquisto dei bacini carboniferi e minerari della Francia e della Polonia, la conoscenza sicura dell’impreparazione militare e tecnica d’ogni altra potenza ad una grande lotta, la esaltazione dello spirito militarista teutonico ... persuasero la Germania a scatenare il flagello”.

⁷³⁰ “L’Austria che dal 1913 aveva designato la rovina della Serbia...”

rebutjar, com acabà fent”.⁷³¹ Tanmateix considera que Alemanya fou la gran culpable per “empènyer silenciosament a Àustria cap al fatal desenllaç”.⁷³² En els darrers paràgrafs de l’entrada es reiteren idees ja expressades en l’enumeració inicial sobre la culpabilitat alemanya complementades amb la menció d’atrocitats comeses. Alemanya inicià la guerra pel domini mundial, quan Segre afirma que “Alemanya s’ho ha jugat tot ... convençuda potser de la il·limitada consciència de la seva força, que pensava imposar a tothom aquelles condicions polítiques i econòmiques, que eren l’únic leitmotiv d’aquesta atrevida potència”.⁷³³

La resta de comentaris segueixen la línia acusatòria. Esdeveniments com l’enfonsament del Lusitania, l’ús de gasos asfixiants al front occidental o les represàlies austríaques sobre persones que se significaren per la causa italiana en els territoris irredempts són utilitzats com a mostra de la barbàrie i anticipen part dels arguments del següent fil discursiu.

El segon fil sobre la qüestió italiana conté dos fragments discursius. El primer fragment, i principal, exposa dos esdeveniments d’índole política de forma similar. El primer raona la neutralitat italiana a l’agost de 1914, el segon justifica la intervenció italiana al maig de 1915. És interessant comparar l’argumentari sobre ambdós temes, com la seva expressió, tant en l’entrada com en la ponència per evidenciar que les lectures presenten punts de vista idèntics malgrat les diferències estilístiques. El segon fragment discursiu exposa, de forma breu, la participació bèl·lica italiana.

El primer fragment del ‘fil italià’ justifica la neutralitat a l’agost de 1914 i l’actitud de Roma vers els seus socis de la Triple Aliança. Les motivacions són les habituals: Àustria violà *de facto* l’article 7 del tractat de la *Triplice* i les centrals transgrediren el dret internacional i les normes humanitàries més elementals. L’entrada ho expressa amb aquests termes: “Itàlia, ofesa per les violacions manifestes de l’article 7 del tractat [de la Triple aliança] per part d’Àustria, i moguda per la indignació legítima contra les violacions del dret internacional i dels principis d’humanitat comesos pels austroalemanys, va proclamar la seva neutralitat [el 4 d’agost]”.⁷³⁴

Ambdues argumentacions permeten una doble interpretació. L’autor vol eximir Itàlia de qualsevol responsabilitat per l’incompliment d’uns tractats al presentar-la com una nació

⁷³¹ “[Àustria] presentò al governo un ultimatum esoso, la risposta al quale doveva essere, come fu, parzialmente negativa...”

⁷³² “Ma la Germania, che silenziosamente spingeva nella fatale via la duplice monarchia...”

⁷³³ “La Germania ha sfidato tutti e tutto, ..., convinsa forse, nell’illimitata coscienza della sua forza, che sia possibili a tutti imporre quelle condizioni politiche ed economiche, che sono il fine supremo, egemonico dell’audacissima potenza”.

⁷³⁴ “Italia, offesa della violazione manifesta dell’articolo 7° del trattato della Triplice alleanza da parte dell’Austria e mossa dell’indignazione legittima contro le violazioni del diritto internazionale e dei principi di umanità perpetrate dagli Austro-Tedeschi, proclamava lo stesso giorno la sua neutralità”.

commoguda per la vulneració de les normes més elementals del dret internacional i humanitari. La construcció argumental és prou reeixida, no sols pel fons, sinó pel lèxic emprat. Els termes “ofensa” i “indignació” defineixen la postura italiana. Per contra, la paraula “violació” s’usa dues vegades en menys de tres línies per a descriure les accions de les potències centrals respecte els tractats i el dret internacional.

Les reaccions a la neutralitat italiana es transcriuen a la ponència de la següent manera:

“Àustria i Alemanya trepitjaren tot principi d’humanitat i qualsevol respecte als tractats quan violaren l’articulat del tractat de la Triple aliança, i envaïren Sèrbia, Bèlgica, França i la Polònia russa. El seu cinisme fou tal que s’atreïren a infamar-nos quan vam proclamar la nostra neutralitat, rebutjant participar a l’immens delictes”.⁷³⁵

Les argumentacions s’amplien i anticipen els motius que recomanaren una neutralitat italiana a l’agost de 1914:

“[...] l’espectacle horrorós dels desastres i de la ruïna a Bèlgica i a França, [juntament] al deure moral d’impedir el triomf de la barbàrie teutònica ens haurien d’haver empès al trencament sense excuses amb la *Triplíce* i [després] a l’atac a fons contra els bàrbars violadors dels tractats, del dret i de qualsevol principi d’humanitat. Però el desarmament [i la falta de preparació de l’exèrcit] ho impedia !!”⁷³⁶

Malgrat les semblances argumentals, a la ponència apareix una qüestió que no se cita a l’entrada enciclopèdica. Segre esmenta que una altra raó per declarar la neutralitat fou la vulneració del caràcter defensiu de la *Triplíce* per part de les centrals, contravenint *de facto* l’esperit fundacional de la Triple aliança: “la *Triplíce* ... que devia ser, sobre el paper, una aliança defensiva, fou transformada en una lliga ofensiva pels nostres aliats, sense cap tipus de consideració sobre el nostre parer”.⁷³⁷

⁷³⁵“E l’Austria e la Germania, calpestando ogni principio di umanità, ogni rispetto ai trattati, violando gli articoli della triplice alleanza, assalirono Serbia, Belgio, Francia e Polonia russa. E spinsero il cinismo a tal punto da fingere disdegno quando noi proclamammo la neutralità, rifiutando da partecipare all’immenso delitto”.

⁷³⁶“Lo spettacolo orrendo delle rovine e delle stragi del Belgio e della Francia, il dovere morale di impedire il trionfo della barbarie teutonica ci avrebbero imposto senz’altro la rottura della triplice e l’attacco a fondo contro i barbari violatori dei trattati, del diritto e d’ogni principio di umanità. Il disarmo ce l’impediva !!!”

⁷³⁷ “La triplice, in una parola, che doveva essere sulla carta alianza defensiva, veniva dai nostri alleati, senza riguardo alcuno verso di noi, trasformata a loro profitto in lega offensiva”.

El segon fragment tracta la intervenció italiana sobre dos esdeveniments discursius. El primer justifica la intervenció en aquests termes legals i geopolítics: “l’opinió pública italiana commoguda pels horrors provocats [per les potències centrals] temia les conseqüències d’una victòria decisiva dels austroalemanys a Europa”.⁷³⁸ La segona incideix en les motivacions exclusivament italianes:

“les amenaces sofertes durant la guerra de Líbia; la desastrosa línia fronterera entre ambdós nacions [Itàlia i Àustria] imposada pels tractats de 1866, suggerien a Itàlia l’oportunitat d’actuar contra l’enemiga secular al 1914; les pressions d’Anglaterra i França, a les quals els semblava més probable una victòria militar i econòmica si comptava amb la nostra intervenció [...]; el desig ardent de joves generacions per rescabalar-se de les pèrdues sofertes durant la guerra de 1866 i de la missió etiòpica; la convicció del governants [italians] que mai s’havia presentat, com al 1915, una ocasió tan favorable per recuperar el nostre prestigi i inaugurar una veritable política [internacional] italiana; la confiança que després d’un any de preparació militar del nostre exèrcit, i dels seus comandaments, s’estigués a prop d’aconseguir una victòria militar, així com la reunificació completa de la nació italiana, aconsellaren al govern Salandra-Sonnino abandonar la neutralitat -després de vagues converses diplomàtiques per aconseguir que Àustria ens retornés el Trentí, l’alta vall de l’Adige, la Venècia giulia i Trieste- i denunciar el tractat amb Àustria i declarar-li la guerra el 20 de maig de 1915”.⁷³⁹

387

El paràgraf ofereix nombroses conclusions. La primera, i més significativa, és la simulació de les veritables raons de la intervenció. Les qüestions d’interès general, situades a les primeres línies, emmascaren els interessos reals, explicitats línies més avall. La ‘cortina de fum’ argumental respon a la voluntat de justificar la intervenció sobre valors més universals i

⁷³⁸ “L’opinione pubblica italiana era commossa dagli orrori scatenati, temeva la conseguenze di una vittoria decisiva austro-tedesca in Europa ...”

⁷³⁹ “Le minacce sofferte durante la guerra libica, la rovinosa linea di confine imposta dai trattati del 1866, suggerivano dall’estate del 1914 al governo l’opportunità di una decisiva azione contro la secolare nemica; le pressioni de l’Inghilterra e della Francia, alle quali sembrava possibile una più sicura vittoria militare ed economica ed una fine più rapida della guerra col nostro intervento,... il desiderio ardente nelle giovani generazioni di riscattare le patite sconfitte nella guerra del 1866 e nell’impresa etiopica; la convinzione dei governanti che mai, comme nel 1915, si era presentata occasione più favorevole si sollevare il nostro prestigio e di impugnare una vera politica italiana; la fiducia che dopo quasi un anno di preparazione militare il nostro esercito ed i suoi capi fossero in grado di condurci alla vittoria ed al compimento vero dell’unità nazionale, indussero il ministero Salandra-Sonnino ad uscire dalla neutralità e, dopo un periodo de sei mesi di vane trattative per strappare all’Austria il Trentino, l’alta valle dell’Adige, la Venezia giulia e Trieste, ridotta a città liberà, a denunciare, il 4 maggio 1915, l’alleanza coll’Austria, e dalla dichiarazione di guerra contro la vecchia nemica il 20 dello stesso mese”.

desinteressats que els simples interessos nacionals, tal com suggeria la doctrina del *Sacro egoismo* del govern Salandra.

Els tres factors més determinants per a la intervenció són, per ordre d'importància: la reunificació territorial de la nació italiana, la recuperació del prestigi internacional italià i el desig de *revanche* sobre l'enemic austríac. Les pressions aliades o les qüestions de Líbia són simples pretextos que resten anul·lats quan el propi autor reconeix que les converses per aconseguir els territoris irredempts no aconseguiren cap resultat. A la ponència de juliol de 1915, les causes que justifiquen la intervenció italiana són més explícites, en el fons i -especialment- en la forma:

“la nostra guerra contra Àustria és una guerra justa, i és una guerra santa, perquè respon a qüestions morals i materials. Fa cinquanta anys que aquesta [justificació] s'imposava en el nostre ànim i sentit comú. El 25 d'agost de 1866, Àustria arran de l'armistici de Nikolsburg, posava fi a la tercera guerra per la independència [italiana] i cedia a França el Vènet, per a que aquesta ens la cedís a nosaltres, separant-ne però el Vènet giulià, tot el Trentí i la vall alta de l'Adige. Als patriotes italians frustrats de les seves aspiracions nacionals, els hi semblà evident que arribés una nova guerra nacional, la quarta, què és la que avui estem combatent”.⁷⁴⁰

Segre, al final de la ponència, i amb un to més mesurat, enumera les principals causes de la intervenció:

“Senyors, nosaltres combatem aquesta guerra per arrabassar a l'enemic secular el Trentí, l'alta Vall de l'Adige, per alliberar les costes orientals de l'Adriàtic d'un opressor mancat de sentiments. Combatem per restituir a Itàlia el domini d'aquell mar que va ser i deu tornar a ser nostre, combatem -en fi- per posar fi al flagell horrorós i inconscient que tanta ruïna ha causat i tanta sang ha vessat durant l'últim any, combatem per restituir a l'heroica Bèlgica la seva independència ...”⁷⁴¹

⁷⁴⁰ “La nostra guerra contro l'Austria è giusta, è guerra santa, perchè ci è imposta da necessità morali e materiali. Da cinquant'anni essa si imponeva al nostro animo e dalla nostra ragione. Il 25 agosto 1866 l'Austria in seguito all'armistizio di Nikolsburg... metteva termine alla terza guerra di indipendenza nazionale, cedeva alla Francia il Veneto, perchè fosse consegnato in mano nostra, distraendone la Venezia Giulia, tutto il Trentino e l'Alta Valle dell'Adige. Ai patrioti italiani delusi nelle loro supreme aspirazioni apparve tosto evidente che una nuova guerra nazionale di prossima o di lontana scadenza si imponeva, la quarta, quella che oggi noi combattiamo...”

⁷⁴¹ “Signori, noi combattiamo dunque questa guerra per strappare al nemico secolare il Trentino e l'Alta Valle dell'Adige, per liberare le rive orientali dell'Adriatico da un oppressore privo di sentimenti, noi combattiamo per restituire all'Italia il dominio di quel mare che fu e deve ritornare nostro, noi combattiamo, infine, per

El veritable leitmotiv de la intervenció apareix al final de la ponència: “la nostra ajuda ha d’anar dirigida als nostres germans i fills [referència a les forces armades italianes] que vessen la seva noble sang al Trentí o les ribes de l’Isonzo, i que en pocs mesos, ens donaran una pàtria més gran, més temuda i més respectada als nostres ulls i als estrangers”.⁷⁴² Conclusions idèntiques a les del discurs enciclopèdic: la recuperació dels territoris irredempts; la reunificació de la nació italiana; la qüestió del prestigi internacional d’Itàlia i la derrota de la secular enemiga austríaca.

El tercer esdeveniment discursiu tracta sobre una de les qüestions ja insinuades durant l’anàlisi de l’enciclopedisme i de la historiografia italiana sobre el conflicte: la participació italiana a la Gran Guerra entesa com la “*quarta guerra per l’indipendenza*” italiana, de la qual la ponència se’n fa ressò i l’entrada insinua. La historiografia més nacionalista i intervencionista creia que les motivacions per a una intervenció bèl·lica eren assimilables als interessos d’una guerra d’alliberació nacional. Les mencions del tipus “la nostra guerra” o la “*guerra italoaustriaca 1915-1918*” van en la mateixa línia interpretativa.

389

El tercer fragment discursiu tracta sobre l’experiència bèl·lica italiana sobre quatre qüestions o esdeveniments. El valor estratègic de l’entrada d’Itàlia a la guerra; el coratge del soldat italià; les mencions a la *Strafexpedition* i, per últim, l’episodi de Caporetto. Totes, com es podia preveure, tenen la missió d’enaltir i exaltar el paper determinant de l’exèrcit italià i el d’Itàlia en el còmput global de guerra. L’exageració i la parcialitat són la tònica. El primer esdeveniment s’expressa a través de dues idees molt recurrents del discurs oficial italià sobre la guerra: la participació decisiva d’Itàlia a la guerra i el condicionament de l’estratègia militar austríaca i alemanya als riscos que suposava l’amenaça italiana a les fronteres meridionals de l’imperi austrohongarès. L’autor afirma que “la intervenció italiana tingué, des dels inicis, conseqüències molt decisives per a l’evolució del conflicte. Àustria, assetjada pels nostres exèrcits, hagué de posar-se a la defensiva en el seu front occidental, mobilitzant el

mettere termine al flagello spaventoso ed incosciente che tante rovine ha accumulato e tanto sangue ha da un anno sparso, noi combattiamo per restituire all’eroico Belgio la sua indipendenza...”

⁷⁴² “*Tutti i nostri sforzi, tutto il nostro aiuto materiale e morale deve essere rivolto ai nostri prodi fratelli e figli, che bagnano del loro nobile sangue le zolle del Trentino e le rive dell’Isonzo e che ci daranno fra pochi mesi una patria più grande, più temuta, più respetata ai nostri occhi ed a quelli dello straniero!!*”

gruix de les seves tropes, que tenia destinades per a la invasió de Rússia”.⁷⁴³ La relativització històrica d’ambdues idees ja s’ha tractat en les tesis oficials de la guerra però resulta interessant recordar que en termes absoluts la participació italiana no fou decisiva ni en termes militars ni geopolítics.⁷⁴⁴ L’estratègia austríaca no es veié segrestada o constreta a la defensa del front isontí o alpí. El veritable perill austríac sempre estigué focalitzat en els fronts de Galítsia i els Carpats contra els russos. Els especialistes en història militar del front italià⁷⁴⁵ consideren, en línies generals, que no existí un transvassament significatiu de tropes austríaques vers els fronts italians. En el cas alpí, les pròpies defenses naturals i el fet que els austríacs disposessin d’una posició estratègica d’avantatge sobre els italians, decidiren a l’Alt comandament austríac a defensar el front amb tropes de reserva o de les *Landsturm*⁷⁴⁶. En el sector isontí i al del Carso, les tropes austríaques eren de primera línia. Tanmateix, el desequilibri entre armament i posicions estratègiques entre italians i austríacs eren tan favorable als darrers que l’Alt comandament austríac no va témer, pràcticament mai, per la solidesa del seu front. Àustria no va reeixir en el trencament del front rus per diverses causes⁷⁴⁷ però cap d’elles fou pel “factor italià” en exclusiva. La defensa del front italià condicionà però no determinà.

El lectura sobre la qüestió del rol del *Regio Esercito* és fidel al discurs oficial:

“[...]la pàtria no demostrarà mai prou gratitud envers els seus fills heroics, que enmig d’obstacles increïbles, sense mitjans, municions, ni artilleria insuficient, esgotaren les seves forces al fang, al gel o a la neu de l’hivern de 1915-16, atrinxerats en barrancs alpins, als pantans o sota les posicions dels austríacs que sempre els fustigaven amb la superioritat del seu armament!”⁷⁴⁸

⁷⁴³ “L’intervento italiano ebbe dapprima conseguenze preziose nell’andamento militare della guerra. L’Austria assalita dagli eserciti nostri, dovette rivolgere alla difesa dei suoi territori d’Occidente parte sempre più numerosa delle sue forze, distraendole dalla invasione della Russia”.

⁷⁴⁴ El front italià no és assimilable ni estratègicament ni militarment al front occidental o francobelga, o fins i tot al front oriental, més estàtic.

⁷⁴⁵ Rochat, Isnenghi o Holwer Herwig, entre d’altres

⁷⁴⁶ Les *Landsturm* austríaques, com les alemanyes, eren unitats militars de menor qualitat, compostes per soldats d’entre 34 i 55 anys i que per norma general substituïen a les tropes de primera línia en fronts menors o bé, realitzaven tasques de policia a reraguarda.

⁷⁴⁷La resistència sèrbia, la qüestió de Romania, etc.

⁷⁴⁸ “La patria non dimostrerà mai sufficiente gratitudine ai suoi eroici figli, che in mezzo a disagi incredibili, con scarsità di mezzi, con insufficienti artiglierie e munizioni logorarono le loro esistenze nel fango, sui ghiacci, nelle nevi dell’inverno 1915-16, annidati su balze alpine o nei pantani o sotto le formidabili posizioni degli Austriaci, che sempre li investivano colla superiorità dei loro armamenti!”

El paràgraf transcriu, fil per randa, les tesis oficials sobre el sacrifici, les penúries i l'heroisme del soldat italià malgrat el desequilibri existent amb els recursos austríacs, que -finalment- seran vençuts pel valor i el coratge italians, tal i com es verbalitza en les línies anteriors.

El tercer esdeveniment sobre la *Strafexpedition* reitera els suposats condicionaments de l'estratègia austríaca a les accions i operacions italianes a l'Isonzo i al Carso. Segons Segre, "Àustria atacà a Itàlia pel Trentí (16 de maig) perquè estava neguitosa del gir amenaçador que estaven prenent les nostres operacions contra Gorizia..."⁷⁴⁹ La historiografia més reputada⁷⁵⁰ conclou que la *battaglia degli altipiani* respongué a qüestions estratègiques, i no pas a cap pressió italiana a l'Isonzo. L'Alt comandament austríac creia que el sector alpi i dels altiplans estava pèssimament defensat, com els fets demostraren, i tenia informacions que el comandament italià mai esperaria un atac per aquell sector, com passà -i reconegué la historiografia italiana. La raó estratègica de la *Strafexpedition* consistia a trencar la línia italiana dels Altiplans, envair la planura de Po i prendre per l'esquena el gruix de les tropes italianes instal·lades al front friülà i de l'Isonzo. L'afirmació de Segre, basada en el discurs oficial sobre el nerviosisme austríac i la gran pressió italiana, no coincideix ni amb la realitat històrica ni amb la lògica estratègica. És un element més dels que basteixen la construcció mítica del rol italià a l'evolució militar del conflicte.

391

La qüestió sobre Caporetto repeteix el model discursiu dels anteriors esdeveniments. La derrota, segons Segre, fou el resultat d'una sèrie de causes basades en l'argumentari oficial o *patriottico* junt a la menció nova de "la traïció russa". L'entrada sosté que:

"el destí del front oriental [amb la derrota russa] precipità el gran cop que sofrí [l'Entente] amb el trencament del front italià a Caporetto, que anul·là d'un cop tots els esforços i les conquestes del nostres exèrcits en el seu camí cap a Trieste, arrancant de la nostra pàtria el Friuli, una part del Vènet i reduint la nostra línia al llarg del Piave".⁷⁵¹

El fragment sintetitza gran part del discurs oficial sobre Caporetto. Primer, s'utilitza l'eufemisme "ruptura del front" per evitar citar el terme "derrota". Segon, esmenta la pèrdua

⁷⁴⁹ "L'Italia assalita nel Trentino dall' Austria (16 maggio), inquieta della piega minacciosa avvenuta dalle nostre operazione contra Gorizia..."

⁷⁵⁰ Entre els més historiadors especialitzats en la *battaglia degli Altipiani* figuren els noms de Piero Pieri, Giorgio Rochat, Mario Isnenghi o Gianni Pieropan.

⁷⁵¹ "le sorti della guerra in Oriente precipitavano in modo definitivo e recavano un gran colpo in Occidente con l'improvvisa rottura del fronte italiano a Caporetto (fine de ottobre-primi di novembre 1917) che annullava d'un tratto gli sforzi e le conquiste degli eserciti nostri lungo la via di Trieste, togliendo alla patria nostra il Friuli e parte del Veneto e riducendo la nostra linea lunga il Piave".

de nombrosos territoris conquerits quan en realitat i en termes territorials la única victòria mínimament destacable fou la de Gorizia. La veritable pèrdua són els territoris italians rere el front italià del Friuli i del Vènet.

En el paràgraf següent, sobre les causes de Caporetto, l'autoria sosté que:

“la traïció russa, i un conjunt de causes encara no precisades, triomfaren sobre la resistència de la línia italiana. Les tropes alemanyes que vingueren en socors dels insegurs austríacs, alliberades del front oriental, junt a un seguit de circumstàncies desfavorables per a nosaltres afavoriren [l'ofensiva austroalemanya]”.⁷⁵²

La menció d'una “traïció russa” és nova en aquests termes. El discurs oficial esmentava la falta de combativitat o compromís rus només com una causa menor de Caporetto. La contundència del terme traïció respon, molt probablement, a la línia acusatòria que manté l'articulat de Segre sobre el paper rus amb acusacions d'espionatge i connivència amb l'enemic. La menció a Rússia no deixa de ser una altra ‘cortina de fum’ perquè, de fet, el més destacat és que algunes causes no es coneixien o no eren del tot favorables al rol de l'exèrcit italià en el seu conjunt. Rere aquestes mencions s'amaguen qüestions d'índole interna que l'autor no vol explicitar.

Les darreres línies de l'entrada són un homenatge al valor i coratge del soldat italià que contenen una exhortació final que defineix, en molts sentits, la finalitat i l'objectiu de l'entrada. La frase final de “la justícia i la humanitat estan amb nosaltres” té un evident caràcter propagandístic i polític, que poc té a veure amb l'ideal enciclopèdic clàssic. Es tracta d'una proclama que més aviat podria formar part de la ponència que presentà Segre el juliol de 1915, que no pas d'una entrada enciclopèdica, encara que sigui d'un apèndix o volum suplementari.

Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

1r. Fil: Causes generals del conflicte.

2n fil: Qüestió italiana

Fragments:

1. Neutralitat italiana.

⁷⁵²“Il tradimento ruso ed un complesso di cause non ancora nettamente precisate ebbero trionfo sulla resistenza della linea italiana. Le masse tedesche, libere sul fronte orientale, erano giunte in soccorso dei pericolanti Austriaci, ed un complesso di circostanze a noi sfavorevoli lo avevano favorito”.

2. Intervenció italiana a la guerra.

Esdeveniments discursius:

1. Legitimació segons els tractats.
2. *Sacro egoismo*
3. Quarta guerra per l'indipendenza.

3. Expèriencia italiana a la guerra

Esdeveniments discursius:

1. Strafexpedition
2. Caporetto.

L'anàlisi dicotòmica de la causalitat general, que conté un únic fragment discursiu, palesa una lectura inclusiva, concreta i subjectiva dels arguments que situen als imperis centrals com a úniques culpables de l'esclat de la guerra. Malgrat la breu extensió de l'entrada, el tractament i l'exploració descriptiva és molt notòria (2ª dicotomia). Tanmateix, allò més significatiu són els resultats de la 3ª dicotomia. L'anàlisi del lèxic emprat, així com d'altres recursos retòrics, posa de manifest que l'entrada expressa gran subjectivitat i parcialitat durant l'expressió argumental.

La culpabilitat sobre Alemanya es desenvolupa de forma clarament parcial i subjectiva, tal com demostren les notes 728 i 729 (3ª dicotomia).

L'ús d'un lèxic acusatori i denigrant vers les accions de les potències centrals denoten una presa de posició lluny de la ponderació enciclopèdica. Termes o expressions com 'cobdícia', 'altivesa', 'brutalitat', 'voluntat destructora', 'crueltats' o 'odi' són exemples d'aquest lèxic que es podria considerar clarament subjectiu i parcial.

L'anàlisi del fil 'italià' es vertebrava, com en la majoria d'altres texts enciclopèdics, en tres o quatre fragments discursius. El primer, sobre la neutralitat italiana el 1914, també evidencia una especial concreció (2ª dicotomia), que es tracta des d'una evident subjectivitat i parcialitat (3ª dicotomia). La voluntat de l'autor és la de justificar i legitimar la neutralitat d'Itàlia. Malgrat això, el lèxic emprat recorre a l'expressió de la indignació i l'acusació per la vulneració dels tractats de la Triple Aliança (veure nota 737). El paràgraf és breu però és interessant destacar que l'autor menciona el terme 'violació' en dos ocasions per a definir la posició d'Àustria pel que fa a l'article 7.

El segon fragment discursiu que s'estructura sobre dos esdeveniments discursius, (1) la legítima neutralitat italiana i (2) la doctrina del *Sacro egoismo* per justificar la intervenció el

1915, manté una tònica i una lectura dicotòmica pràcticament idèntica a la de l'anterior fragment.

Respecte la legitimitat de la neutralitat italiana a l'agost de 1914, Segre -com la resta d'autors que ho tracten a nivell enciclopèdic- es basa en l'articulat dels Tractats de la Triplice. La menció (1ª dicotomia) és expressa, però -malgrat- que la seva concreció o aprofundiment (2ª dicotomia) en la qüestió és mínima, l'anàlisi de la 3ª dicotomia posa de manifest que el seu tractament i expressió és absolutament subjectiu i parcial (veure nota 738).

L'anàlisi dicotòmica sobre el fragment que tracta les motivacions per una intervenció italiana no exclou cap dels elements emprats per a la historiografia (1ª dicotomia) i la seva concreció, a pesar que no és molt extensa, és concisa i detallada (2ª dicotomia). En aquest sentit, és interessant constatar com ja s'ha fet en l'anàlisi argumental que els factors que exposa Segre com les motivacions que impel·liren Itàlia a participar a la guerra recullen la pràctica totalitat de la doctrina del *Sacro egoismo* (nota 739). El paràgraf es desenvolupa de forma enumerativa. És a dir, l'autor va plantejant una sèrie de motivacions basades amb fets que es tracten de forma subjectiva i parcial, on s'empra un lèxic poc ponderat o gens objectiu: 'desastrosa línia fronterera', 'recuperar el nostre prestigi', 'rescabalar-se de les pèrdues sofertes', etc.

394

El tercer fragment discursiu sobre l'experiència bèl·lica italiana s'estructura, bàsicament, sobre les accions o episodis militars de la *Strafexpedition* (1916) i la batalla de Caporetto (1917). Ambdós dispositius discursius, des d'un punt de vista dicotòmic, tenen un tractament i evidencien uns resultats pràcticament idèntics. La inclusió argumental (1ª dicotomia) és més aviat pobre i desequilibrada, en tant que hi ha elements d'importància destacada que no es mencionen. Junt a l'omissió d'alguns episodis rellevants, el seu tractament descriptiu i la seva profunditat d'anàlisi (2ª dicotomia) és igualment deficitària. Malgrat el seu desenvolupament pràcticament referencial, els resultats de la 3ª dicotomia evidencien que ambdós dispositius es tracten de forma clarament subjectiva i parcial. Si Segre considera que -en relació a la *Strafexpedition*- "Àustria atacà a Itàlia pel Trentí (16 de maig) perquè estava neguitosa del gir amenaçador que estaven prenent les nostres operacions contra Gorizia..." (nota 749), sobre les causes de Caporetto afirma que "la traïció russa, i un conjunt de causes encara no precisades, triomfaren sobre la resistència de la línia italiana. Les tropes alemanyes que vingueren en socors dels insegurs austríacs, alliberades del front oriental, junt a un seguit de circumstàncies desfavorables per a nosaltres afavoriren [l'ofensiva austroalemanya]" (nota 752). Resulta

força evident, doncs, que no sols s'ometen els principals factors que aporta la historiografia, sinó que es tergiversen els mínims elements de judici.

El lèxic corrobora aquesta línia interpretativa. Emprar l'adjectiu 'neguitosa' per a definir la motivació austríaca per emprendre l'ofensiva als Altiplans el 1916, considerar els austríacs d' 'insegurs' o parlar de 'traïció russa' com a factor de la derrota a Caporetto confirmen que l'expressió argumental de Segre és subjectiva i parcial (3ª dicotomia).

A banda d'aquests dos fragments perfectament identificables, Segre té una menció especial pel rol de les forces armades al llarg de la guerra. Malgrat que el seu desenvolupament no és exhaustiu (1ª dicotomia) ni intensiu (2ª dicotomia), en totes les referències es detecta una expressió i tractament descriptiu inequívocament subjectiu i parcial (veure nota 748), que respon molt probablement a una voluntat d'exaltament i reconeixement de l'exèrcit italià durant la guerra.

Analitzats els dispositius discursius de forma dicotòmica, convé assenyalar que l'entrada no menciona ni Vittorio Veneto, ni hi ha referències a la *Vittoria mutilata* ni es tracta la qüestió neutralisme/intervencionisme. Excepte en el cas de l'exclusió de la vittoria mutilata, que és òbvia per raons cronològiques, les omissions conscients de la qüestió neutralista i de la batalla de Vittorio són molt significatives. Les raons per a la seva absència podrien trobar-se, en el cas de la controvèrsia neutralista, en el context de la primera postguerra prefeixista que preferí -per norma general- no entrar en aquest tipus de polèmiques. En el cas més estrany o inexplicable de Vittorio Veneto, donat el tractament que fa Segre de la Strafexpedition i Caporetto, les causes de l'omissió es poden deure -potser- a la manca de dades o informacions factuais. Si Segre per referir-se a la causalitat de Caporetto parla d'un 'conjunt de causes encara no precisades' (nota 752), és molt probable que sobre Vittorio Veneto planés la mateixa dificultat interpretativa.

9.2 Resultats

Arturo Segre, conscient de la transcendència de la guerra com a cresol de la nova Itàlia, construeix un discurs propagandístic d'autoconsum, una visió parcial i interessada de les principals qüestions (causalitat, neutralitat i intervenció), sense esperit crític ni dialèctica argumental constructiva. L'historiador torinès recupera odis atàvics, greuges recurrents i territoris irredempts per justificar la intervenció, precedida -segons ell i tota la historiografia italiana- d'una neutralitat totalment legítima *stricta lex*. La missió de l'entrada és proporcionar

dues versions, positives, del rol italià al conflicte. La primera, immaculada, sobre la neutralitat i les accions prèvies a la guerra. La segona, èpica i gloriosa, sobre la participació militar.

La conclusió més important per a la tesi és la constatació que una visió tant parcial de la qüestió respon, en gran mesura, a la voluntat conscient de construir una realitat nacional concreta i que en l'enciclopedisme italià té una expressió testimonial i fundacional. És interessant mencionar una darrera qüestió. L'argumentari de l'entrada de 1919 és pràcticament idèntic al de la ponència política de 1915. No obstant això, mentre que la conferència és considerada una proclama política per l'estil i el context, l'entrada rep una consideració acadèmica i dogmàtica pel sol fet de trobar-se en una enciclopèdia.

CAPÍTOL 10.

Grande dizionario enciclopedico UTET (1935)

10. 1 Entrada: anàlisi argumental i dicotòmic dels dispositius discursius

GANDÌN, Antonio «Guerra mondiale». A: *Grande dizionario enciclopedico*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (UTET), 1935. Vol. 5, col. 1131-1172 [i.3. 1176]⁷⁵³.

L'entrada monogràfica té una extensió de 45 columnes de text (23 pàgines), inclou 31 fotografies, tres mapes i dues làmines amb les insígnies de les diferents divisions italianes participants a la Gran Guerra. La composició dins la pàgina és a 2 columnes, amb prop de 3.460 línies de text i 28.000 paraules, bibliografia inclosa. L'article està signat per "An. G.", acrònim d'Antonio Gandìn, tal com apareix a l'inici del volum on consten els col·laboradors. A l'inici del text hi ha un sumari, que es detalla de la forma següent:

1. *Carattere della guerra 1914-1918*

2. *Anno 1914*

Avvenimenti politici

Avvenimenti militari: fronte occidentali, fronte orientali, fronti minori. Guerre nelle colonie. Guerra marittima e guerra aerea.

3. *Anno 1915*

Avvenimenti politici

Avvenimenti militari: fronte orientali, fronti occidentali, fronte italiana, fronte balcanica, fronti minori. Guerre nelle colonie. Guerra marittima e guerra aerea.

4. *Anno 1916*

Avvenimenti politici

Avvenimenti militari: fronte occidentali, fronte italiana, fronte orientale, fronte balcanica, fronti minori. Guerre nelle colonie. Guerra marittima e guerra aerea.

5. *Anno 1917*

Avvenimenti politici

⁷⁵³ La columnació presenta errors tipogràfics, i en lloc de la columna 1172, el final de l'entrada es troba en la columna 1176 del vol. 5

Avvenimenti militari: fronte orientali, fronti occidentali, fronte italiana, fronte balcanica, fronti minori. Guerre nelle colonie. Guerra marittima e guerra aerea.

6. Anno 1918

Avvenimenti politici

Avvenimenti militari: fronte orientali, fronti occidentali, fronte italiana, fronte balcanica, fronti minori. Guerre nelle colonie. Guerra marittima e guerra aerea.

7. Conclusione

8. Bibliografia

Autoria

Antonio Gandin (1891-1943), a banda de ser el protagonista d'un dels episodis més funestos⁷⁵⁴ de la participació italiana durant la Segona Guerra Mundial -sense cap interès per l'estudi actual-, destaca per tres aspectes de la seva biografia⁷⁵⁵. Primer, la seva professió de militar i la seva condició de veterà condecorat de la Gran Guerra. Segon, la seva faceta d'historiador, docent i investigador a les principals institucions militars italianes⁷⁵⁶, i per últim la seva progressió ascendent dins la jerarquia militar, fet que li acabà proporcionant una destacada posició dins la secretaria del cap de l'Estat major de l'exèrcit italià, el general Badoglio. Fruit dels seus coneixements militars i de la seva docència en història militar a l'Scuola di guerra entre 1932 i 1935, Gandin va escriure nombrosos articles i llibres sobre la participació italiana durant la Gran Guerra fet que li obrí les portes a participar en projectes com el del *Grande dizionario enciclopedico*, condicionant la línia argumental i l'estil narratiu de la seva entrada enciclopèdica.

Anàlisi argumental dels dispositius argumentals

Els continguts enciclopèdics, especialment els d'època feixista, presenten un nivell d'aprofundiment molt menor en qüestions generalistes que d'exclusivament italianes. En

⁷⁵⁴ L'anomenat *Eccidio de Cefalonia*, on prop de 5.000 soldats italians, juntament amb Gandin, foren executats per les forces alemanyes en represàlia per la seva resistència a l'illa jònica de Kefallonia el setembre de 1943.

⁷⁵⁵ Extreia en part de l'*Enciclopedia italiana* i del *Dizionario Biografico degli Italiani* (1999).

Versió digital a: <https://goo.gl/AjN80u> [Consultada: 10.4.2017]

⁷⁵⁶ Ministero della Guerra, el SIM (Servizio informazioni militare) i l'Scuola di guerra.

aquest cas concret, el desequilibri informatiu -deixant de banda la doble lectura d'interès per a l'estudi- ha condicionat part de l'anàlisi. El tractament superficial d'algunes qüestions només ha permès una mínima referència. Motiu pel qual s'ha considerat estèril analitzar determinades qüestions. L'anàlisi, doncs, està centrat en l'estudi de les qüestions d'àmbit italià.

1. *Carattere della guerra 1914-1918*

El capítol introductori no té una estructura argumental definida, és un popurri d'idees generals sense una coherència discursiva pròpia. Els continguts s'apleguen sota diverses reflexions de l'autor sobre les causes del conflicte, la naturalesa de la guerra moderna i una visió general de l'exèrcit italià, així com de la classe política italiana i algunes fites de la participació italiana a la guerra, a mode d'introducció.

Gandìn utilitza la teoria multifactorial per resumir la causalitat de la guerra però apunta a Alemanya com a última responsable quan afirma que “el pangermanisme i el dogma del *Deutschland über alles* és la causa predominant”.⁷⁵⁷ Les reflexions sobre la guerra moderna, el rol de la nació com a garant de la victòria, i el paper de la propaganda com a mitjà per assegurar el manteniment de la moral de l'exèrcit i de la societat formen un altre conjunt de continguts.

Les dues idees, “nació i exèrcit formen un sol òrgan⁷⁵⁸” i “guerra total”, són de matriu feixista i es reiteren al llarg de l'entrada. La defensa oberta de la propaganda com a eina de control militar, polític i social també és molt simptomàtica del moment històric en què se situa la Itàlia de 1934-35. Les consideracions de Gandìn sobre la propaganda durant el conflicte recorden una de les crítiques que féu el feixisme sobre els governs liberals durant la guerra: la falta de compromís de tots els partits (especialment els socialistes) vers la intervenció, l'exèrcit i l'esforç de guerra. Crítica verbalitzada en dues afirmacions: “l'obra [de propaganda] obstaculitzada per la inestabilitat dels governs, es degué també a l'existència de nombrosos partits en contra, i també al parlamentarisme imperant”⁷⁵⁹, “propaganda -continua- que devia mantenir la moral de la nació alta i que d'haver estat així no haurien conduït a les dures conseqüències de 1917”.⁷⁶⁰

⁷⁵⁷“*E Germania (pangermanismo e Deutschland über alles) e questa è la causa predominante ...*”

⁷⁵⁸“*Forze armate e nazione sono dunque divenute veramente due termini indissociabili nella vita e nella storia: ci si affaccia alla G. integrale*”

⁷⁵⁹“*Quest'opera ... fu grandemente ostacolata quasi dovunque dall'instabilità dei governi, dovuta alla esistenza di numerosi partiti contrastanti e al parlamentarismo imperante*”.

⁷⁶⁰“*L'azione di governo ... deve tenere alto il morale del paese ..., quello delle forze armate, come è avvenuto nell'anno di crisi ... nel 1917*”.

Consideracions amb tres conclusions molt clares. La primera, la defensa de la propaganda com a eina de control social. La segona, els desastres de 1917 -i sobretot Caporetto- no foren responsabilitat del *Regio Esercito* ni de la seva cúpula sinó de la baixa moral de la nació, esgrimint el recurs habitual del derrotisme o *disfattismo*. La tercera, els responsables de la inacció de l'opinió pública i la falta d'implicació social durant la guerra van ser els diferents gabinets, els partits contraris a la intervenció i el sistema parlamentari en conjunt. Lectura que coincideix plenament amb el discurs feixista sobre la diagnosi d'Itàlia de finals de 1917, just després de Caporetto.

1914

Els continguts sobre 1914 tracten l'evolució militar dels principals fronts bèl·lics. Des d'una perspectiva informativa, destaca la minuciositat descriptiva de les batalles del Marne i Tannenberg. Malgrat la profusió de detalls, els continguts sols aporten dues conclusions sense gaire interès per a l'estudi: corroborar el domini que té l'autor sobre la matèria i l'admiració que sent per les forces armades alemanyes des d'un punt de vista militar.

400 Respecte la qüestió italiana, Gandin legitima la neutralitat durant els primers mesos de guerra: "la neutralitat italiana és un esdeveniment de valor essencial per a la guerra mundial, i que -malgrat el que s'afirmi- [la neutralitat] no és una traïció sinó que és el resultat de la interpretació fidel dels textos i de l'esperit dels tractats de la Triple Aliança, de caràcter eminentment defensiu".⁷⁶¹

1915

El segon any de guerra està dominat per la intervenció italiana i la participació bèl·lica als Alps tridentins i al front de l'Isonzo. La narració documentada dels principals esdeveniments manté una línia argumental definida i uniforme malgrat un lleuger biaix sobre algunes qüestions. La parcialitat *patriottica* amb notes èpiques s'explicita, per exemple, en el fragment on s'esmenta la intervenció d'Itàlia, quan s'afirma que: "un cop lliures de les insídies trenades per les centrals, els italians van entrar a la guerra pronunciant les sublims paraules de: "I nosaltres, oh mare Itàlia, t'ofereixo, sense por ni enyor, la nostra vida i la nostra mort!!"⁷⁶²

⁷⁶¹"Si deve registrare un avvenimento di essenziale valore per i destini della G. Mondiale: la neutralità italiana, che non costituisce tradimento ma è fedele interpretazione della lettera e dello spirito del trattato di alleanza della Triplice, di carattere eminentemente difensivo".

⁷⁶²"Liberi finalmente dalle insidie tentati dagli imperi centrali ai loro danni, gli Italiani scendono in guerra, pronunciando le parole sublimi: "E noi, o madre Italia, ti offriamo, senza paura e senza rimpianto, la nostra vita e la nostra morte".

L'altre aspecte destacat i que reitera durant l'entrada és la ferma defensa que es fa de les forces armades italianes i del seu cap de l'estat major, Luigi Cadorna. L'actitud sobre l'exèrcit i els comandaments és complaent i acrítica. Malgrat l'*esprit de corps*, Gandìn considera que a l'inici de la guerra l'estat de l'exèrcit "no està encara en plena eficiència malgrat els grans esforços realitzats pel general Cadorna durant la neutralitat, i que encara no s'ha pogut remeiar per l'escassa preparació dels anys previs a la guerra".⁷⁶³

Gandìn defensa Cadorna. Reconeix la poca preparació de l'exèrcit per a una guerra mundial però ho justifica per una manca de preparació en els anys anteriors a la guerra. Gandìn anticipa el seu al·legat en defensa de l'exèrcit sobre dues premisses. La primera, l'absoluta falta de preparació de l'exèrcit per una guerra al 1915, culpa -precisament- de la segona premissa- on acusa els polítics i el parlamentarisme d'aquesta deixadesa.

Els continguts sobre 1915 mostren el pensament de Gandìn sobre el rol de l'exèrcit dins la nova configuració política del nou règim, i de la nova Itàlia sorgida de les trinxeres. El considera un òrgan vital per a la cohesió nacional i institucional, tal com mostra en la descripció dels fets posteriors a Caporetto, a partir de la defensa del Piave.

401

1916

La secció sobre 1916 demostra, altre cop, una de les característiques més comunes en el discurs enciclopèdic italià de la Gran Guerra: el profund desequilibri entre el tractament quantitatiu i qualitatiu dels fronts occidental i l'italià. Episodis com Verdun o el Somme són amb prou feines tractats, malgrat el pes militar en el conjunt del conflicte, mentre que ofensives com la *Strafexpedition* o la presa de Gorizia tenen un pes vital pel desenllaç de la guerra, quan -en realitat- no fou així.

L'anàlisi de 1916 ofereix tres conclusions. La primera, sobre la coincidència temporal entre la darrera ofensiva de la *Strafexpedition* i l'ofensiva Brussilov. Gandìn reconeix "que l'amenaça russa obligà als austríacs a retirar efectius de l'ofensiva contra els italians".⁷⁶⁴ Es tracta, però, d'una dada que altres continguts enciclopèdics, com per exemple Tosti a l'*Enciclopedia italiana*, neguen ja que implicaria acceptar que no fou l'exèrcit italià el que derrotà o rebutjà els austríacs, sinó que aquests es retiraren per l'amenaça russa, menystenint o traient mèrit *de facto* a l'exèrcit italià. L'altra qüestió a destacar són les baixes. Gandìn sempre dona baixes superiors en el bàndol italià que en l'austríac. És un tema interessant, ja que no totes les

⁷⁶³"non ancora in piena efficienza, perchè i grandi sforzi fatti dal generale Cadorna durante la neutralità non possono rimediare a deficienze conseguenti a lunghi anni di scarsa preparazione".

⁷⁶⁴"Il 4/6 l'offensiva russa (Brussilov) di Ludz costringe il comando austro-ungarico a togliere forze dalla fronte italiana per inviare sulla fronte russa".

enciclopèdies segueixen aquesta tònica, com per exemple, l'entrada de l'enciclopèdia *Sonzogno* de 1930.

Les raons per un decalatge tan marcat poden ser diverses. Tot i que en el cas de Gandin es pot tractar de fonts documentades, també es podria considerar un factor de propaganda destinat a oferir una visió més heroica del sofriment i sacrifici de les tropes del *Regio Esercito italiano*. L'última consideració és la menció en termes heroics de la intervenció d'Enrico Toti⁷⁶⁵ en l'ofensiva per la presa de Gorizia dins el marc de la 6ª Batalla de l'Isonzo, que qualifica d'“episodi gloriós”.⁷⁶⁶

1917

L'anàlisi de 1917, i del principal fil i esdeveniment discursiu de Caporetto, evidencia dues qüestions interessants. Primera, el breu tractament de Caporetto. La seva lacònica descripció contrasta amb la magnificació de la *battaglia d'arresto* (novembre-desembre de 1917). Les maniobres de retirada i posterior resistència en els sectors del Monte Grappa i del riu Piave es descriuen amb minuciositat i amb un llenguatge heroic. Les raons del desequilibri argumental podrien justificar-se en la intencionalitat de Gandin per destacar el grau de resistència demostrat per l'exèrcit italià després de Caporetto, amb referències heroiques a lleves com la de 1899 que s'acabarien incorporant a l'imaginari feixista: “els italians, sols, combatent amb llegendari heroisme -els nois del 1899, precursors del jovent de Mussolini- han frenat a l'enemic ...”⁷⁶⁷

És molt significatiu que esdeveniments previs a Caporetto com les ofensives del Bainsizza, el Monte Ortigara, i les posteriors fases de la batalla d'*arresto* (Piave, Grappa, etc.) tinguin descripcions més extenses, detallades i minucioses que la pròpia batalla de Caporetto. Les raons que justificarien una extensió tan breu (poc més de 125 paraules) per un esdeveniment tan transcendent podrien ser dues. L'intent de disfressar o camuflar l'episodi més dramàtic de la participació italiana i, sobretot, evitar la crítica de l'exèrcit, centrada en figures que com Badoglio esdevingueren jerarques del nou règim.

En segon lloc, l'acusació que es fa de França com a possible culpable de Caporetto. L'autor afirma que “donada la inactivitat francesa al front occidental, els alemanys pogueren retirar

⁷⁶⁵ Enrico Toti, personatge emblemàtic pel fet d'haver perdut una cama i haver realitzat algunes proeses en bicicleta, simbolitzà el coratge del soldat italià malgrat les adversitats. El simbolisme de Toti fou de gran abast. Fins i tot, els diaris -com la *Domenica del Corriere* del 24 de setembre al 1 d'octubre de 1916- li dedicaren una il·lustració en primera plana.

⁷⁶⁶“*Si effettua un'azione diversiva a Monfalcone (episodio glorioso del bersagliere Enrico Toti a quota 85)*”.

⁷⁶⁷“Gli italiani, da soli, combattendo con leggendario eroismo - i ragazzi del 1899 sono i precursori dei ragazzi di Mussolini - hanno arrestato i nemico ...”

set divisions que es concentraren al front dels Alps juliàns, que s'uniren a les 30 divisions austríaques".⁷⁶⁸ És interessant i curiós constatar com s'acusa a l'*Armée* d'haver permès el replegament i enviament de divisions alemanyes cap al front julià mentre Gandìn evita citar errors en les files italianes durant tot el capítol. La interpretació és clara: silenciar responsabilitats pròpies com la desfeta de Caporetto.

1918

El capítol dedicat a l'últim any de la guerra manté la tònica dels anys anteriors. Gandìn construeix una narració al voltant de dos eixos discursius molt clars: la vital importància d'Itàlia en el desenllaç final del conflicte i el paper de l'exèrcit italià en la victòria i en la cohesió nacional posterior. La imatge d'Itàlia com a potència decisiva en el desenllaç dels últims mesos de la guerra es formula a través de dues idees. La primera destaca el rol 'decisiu' d'algunes unitats italianes que lluitaren en el front occidental com a suport dels aliats contra els alemanys, i s'expressa així: "a l'abril [de 1918] al front occidental, el gloriós II cos d'exèrcit d'Albricci, amb dues divisions, i després d'un adient període d'entrenament, ha complert la tasca de defensar la línia prop de Bligny, on els alemanys haurien pogut prendre Reims ..."⁷⁶⁹

La segona idea és l'equiparació militar amb la resta de potències aliades. Gandìn, en el seu objectiu de minimitzar Caporetto, identifica les retirades anglesa i francesa durant les ofensives alemanyes de la primavera de 1918 de "Caporetto anglesa" i "Caporetto francesa". La qualificació de les retirades aliades de *Caporetto*s és interessant ja que la descripció que es féu de l'episodi primigeni és mínima. Gandìn continua amb la lloa de l'exèrcit italià quan considera, com en d'altres textos enciclopèdics italians, que "només la signatura de l'armistici i la pressió dels aliats pogué evitar que les forces armades italianes envaïssin Alemanya per Baviera".⁷⁷⁰ La lloança continua quan s'explicita amb minuciositat la resistència italiana al Piave, el desenllaç de la batalla del Solstici i els darrers combats durant la batalla de Vittorio Veneto, on l'exèrcit austríac començà la retirada final.

⁷⁶⁸"Data l'inattività francese sulla fronte occidentale, i tedeschi possono togliere da quella fronte 7 divisioni e concentrarle sulla fronte Giulia, dove si raccolgono 30 divisione austro-ungariche..."

⁷⁶⁹"Nell'aprile sulla fronte occidentale, il glorioso II corpo d'armata (Albricci) su 2 divisioni che, dopo adeguato periodo di addestramento, ha il compito di sbarrare la vallata de l'Ardre, all'altezz di Bligny, di dove i Tedeschi avrebbero potuto, raggiungendo Epernay, far cadere Reims per aggiramento".

⁷⁷⁰"L'esercito italiano si prepara ad attaccare la Germania attraverso il Tirolo e la Baviera, ma l'11/11 la Germania, isolata e minacciata anche da S. conclude l'armistizio sulla fronte occidentale".

La missió discursiva de Gandin sobre aquest punt és doble: elevar el prestigi de l'exèrcit italià i atorgar-li categoria d'exèrcit de gran potència a través d'una comparativa amb els principals exèrcits aliats. Conclusió reiterada en el següent fragment:

“la victòria de Vittorio Veneto és, doncs, decisiva per la nostra guerra, conclusiva per la guerra mundial. Es demostra justament tot allò que havia expressat Cadorna al 1917 [...] i el general Díaz al 1918, quan creien que l'eliminació d'Àustria-Hongria de la guerra hauria posat a Alemanya en la necessitat de cedir”.⁷⁷¹

El paràgraf condensa tot el pensament de Gandin sobre la participació italiana a la guerra. Distingeix una guerra *nostra* on el veritable i únic enemic a vèncer és Àustria-Hongria; subratlla la potencialitat i importància d'Itàlia en l'escaquer internacional, justifica l'estratègia militar seguida per l'Alt Comandament i qualifica el rol italià en el desenllaç final de la guerra de transcendental i decisiu. Per últim i com a nexa en la idea de Gandin sobre l'exèrcit com a element de cohesió i de construcció nacional, afirma que “la ràpida reorganització de l'exèrcit italià en la línia defensiva del Piave només es pogué fer amb el concurs de la nació”.⁷⁷²

404

Conclusione

Els dos darrers paràgrafs condensen el pensament de Gandin sobre el paper d'Itàlia i del seu exèrcit en l'evolució i el desenllaç final de la Gran Guerra. L'afirmació que “Itàlia ha tingut un gran pes sobre el destí de la Gran Guerra de les coalicions de 1914-1918, i dels destins d'Europa i del món”⁷⁷³ és paradigmàtica. Continua considerant que:

“el valor decisiu d'aquest paper italià s'expressa en tres moments cabdals: quan es declara la neutralitat italiana (victòria aliada al Marne, 5-14/9/1914); la declaració d'intervenció al maig de 1915 (limitant les proporcions de la derrota russa a la batalla de Gorlice Tarnow) i quan s'ha destruït Àustria-Hongria (amb la batalla de Vittorio Veneto, 24/10-4/11/1918)”.⁷⁷⁴

⁷⁷¹“La vittoria di Vittorio Veneto è, dunque, decisiva per la nostra G., conclusiva per la G. Mondiale. Si dimostra giusto quanto avevano invano patrocinato il generale Cadorna nel 1917 ... e il generale Diaz, che cioè l'eliminazione dalla lotta dell'Austria-Ungheria avrebbe messo la Germania nella necessità di cedere”.

⁷⁷²“Dopo l'arresto al Piave si provvede alacremente alla riorganizzazione dell'esercito: opera che, con il concorso della nazione, può dirsi ultimata nel maggio”.

⁷⁷³“L'Italia ha avuto un grande peso sui destini della grande G. di coalizioni 1914-1918 e, cioè, sui destini dell'Europa e del mondo”.

⁷⁷⁴“Valore decisivo in tre momenti: quando è stata dichiarata la neutralità (vittoria alleata alla Marna 5-14/9/1914); all'atto dell'intervento (limitazione delle proporzioni della sconfitta russa a Gorlice-Tarnow); quando è stata distrutta l'Austria-Ungheria (Vittorio Veneto, 24/10-4/11/1918)”.

La claredat expositiva i la voluntat propagandística té com objectiu mostrar que els aliats van guanyar la guerra gràcies a Itàlia. La reconstrucció fictícia i exagerada de la realitat no acaba en aquest paràgraf. Gandin aprofita el context polític feixista per advertir que “és fàcil, doncs, considerar que el pes d’una Itàlia renovada i preparada gràcies al feixisme seria més potent en un conflicte futur. És més, molt probablement es compliria el vaticini que llança *Il Popolo d’Italia*⁷⁷⁵ el 1915:

“Victòria... Baionetes italianes: al vostre acer s’ha confiat, amb el destí d’Itàlia, el destí dels altres pobles d’Europa!!!!”⁷⁷⁶

Bibliografia

La completa secció de Bibliografia, organitzada en vuit subseccions temàtiques, i amb la presència de nombroses fonts i tendències, evidencia que l’autor i l’enciclopèdia volen oferir un àmplia selecció d’obres, articles i reculls que fonamentin la idea que el seu treball s’ha enriquit i bastit de part de les informacions extretes. Igualment, i per la varietat de les fonts, es pot considerar que l’autor cerca demostrar pluralitat informativa per tancar qualsevol dubte sobre un possible biaix o parcialitat.

405

Anàlisi dicotòmica dels dispositius discursius

Malgrat que l’anàlisi argumental no s’ha centrat de forma exacta en aquests dispositius discursius, donada la dificultat per establir-los, l’estudi dicotòmic del text enciclopèdic s’ha basat en aquesta divisió discursiva *ad hoc*:

1. 1914: Neutralitat italiana.
2. 1915: el paper de l’exèrcit i el seu estat.
3. 1916: *Strafexpedition* i Gorizia.
4. 1917: Caporetto.
5. 1918: importància d’Itàlia en el global de la guerra i el paper de l’exèrcit en la victòria.

1. 1914.

⁷⁷⁵ La frase aparegué dins l’article ‘Vittoria’ de Benito Mussolini al 17 de maig de 1915.

⁷⁷⁶ “È facile, quindi, arguire quale potrebbe essere, in un conflitto futuro, il peso dell’Italia rinovata e resa assai più potente dal Fascismo. Ancora una volta si compirebbe il vaticino che “Il Popolo d’Italia” lanciò nel 1915: Vittoria ... Baionette italiane: al vostro acciaio è affidato, col destino d’Italia, quello dei popoli d’Europa”.

L'entrada no tracta la neutralitat italiana a l'agost de 1914 de forma exhaustiva (1ª dicotomia). Tampoc la seva exposició argumental ni profunditat descriptiva és destacada (2ª dicotomia). Ben al contrari. La seva expressió és concisa i directa, fent un breu esment a la legitimitat de la decisió del govern i explicitant, sobretot, que l'actitud neutral d'Itàlia no fou una 'traïció', sinó la interpretació fidel dels tractats (nota 761). L'estudi del paràgraf sobre la 3ª dicotomia evidencia que no existeix ni lèxic subjectiu ni el posicionament argumental és parcial.

2. 1915.

L'experiència bèl·lica d'Itàlia durant 1915 es descriu amb una certa exhaustivitat (1ª dicotomia) malgrat que el seu nivell de profunditat descriptiva i argumental no sigui gaire concisa o minuciosa (2ª dicotomia). L'autor exposa els principals fets als fronts alpí i isontí però no els dona una preeminència especial. Per contra, Gandin sí que utilitza la menció als fronts bèl·lics i la seva situació el primer any de la guerra per elaborar un argumentari en pro i en defensa de l'actuació de l'exèrcit, sobre la manca de preparació prèvia a la guerra causada, en part, per l'inacció de la classe política.

406 Respecte la 3ª dicotomia, alguns dels fragments, com el de la intervenció el 1915, contenen un lèxic clarament subjectiu i lluny de la ponderació enciclopèdica quan es fan referències sobre la pàtria i el sacrifici per ella (veure nota 762). L'altre resultat que aporta l'anàlisi de la 3ª dicotomia és el clar biaix en el tractament argumental. Malgrat que existeix una descripció d'alguns revessos o accions poc reeixides, aquestes s'encaren o s'utilitzen per oferir una imatge clarament parcial i laudatòria del rol de l'exèrcit, eximint d'errors en la conducció de la guerra de l'Alt comandament.

3. 1916.

Les principals qüestions o fragments discursius que formen el gruix argumental de l'experiència bèl·lica italiana durant 1916 (la *Strafexpedition* i la presa de Gorizia) s'inclouen (1ª dicotomia) de forma àmplia i són tractades exhaustivament (2ª dicotomia). L'autor, minuciosament, descriu els episodis que formen ambdós dispositius discursius. L'anàlisi de la 3ª dicotomia posa de manifest que si bé l'expressió i la construcció argumental palesa una certa subjectivitat en l'ús del lèxic i altres recursos retòrics (hipèrbole, etc.), el fet més destacat és que s'observa una clara parcialitat en la seva contraposició amb altres episodis (Verdun o el Somme) o la magnificació de la presa de Gorizia (nota 766). Els resultats dicotòmics posen de manifest que la finalitat rere aquest tractament o expressió és la sublimació del rol de les forces armades italianes.

4. 1917.

El fil de 1917 està centrat, de forma gairebé exclusiva, per la batalla de Caporetto. Tanmateix, i malgrat la importància discursiva de l'episodi, l'anàlisi dicotòmic posa de manifest que el seu tractament argumental palesa exclusions importants (1ª dicotomia) i una manca de profunditat expositiva i descriptiva significatives (2ª dicotomia). El resultat és que altres episodis o accions considerades secundàries -amb l'excepció de la batalla d'arresto- com les ofensives al Bainsizza o al Monte Ortigara estan desenvolupades de forma àmplia i detallada. Les motivacions per una extensió discursiva tan breu (125 paraules!) per un esdeveniment tan transcendent són les que ja s'apuntaven a la metodologia (p. 30-32): el caràcter negatiu o la lectura en negatiu d'un esdeveniment per part de la doctrina oficial sol conduir, en primer lloc, a una omisió o exclusió deliberada del discurs i, en segon terme, i en cas de mencionar-se a fer-ho amb la mínima expressió o desenvolupament expositiu. En aquest cas, i com es reitera durant l'anàlisi de Gandin sobre Caporetto, l'anàlisi de la 3ª dicotomia confirma que el seu tractament és subjectiu i parcial, com ho palesa la referència al factor francès (veure nota 768) com una de les raons de l'ofensiva austroalemanya. Caporetto és un dels eixos argumentals de l'entrada, però, en canvi, Gandin no l'aborda en termes factuais, sinó que el mitifica. El considera l'esdeveniment que marca el punt més baix en l'evolució militar de la *guerra italiana*, d'aquí la seva brevíssima menció però alhora marca l'inici de la victòria, que es personifica en el Piave, el Grappa i, en definitiva, en la *battaglia d'arresto*. Els resultats de la 1^a i 2ª dicotomies, i la constatació que altres fets com la *battaglia d'arresto*, es tracten de forma molt més detallada, posen de manifest que l'autor vol, per un costat, silenciar responsabilitats pròpies com la desfeta de Caporetto i, de l'altre, sublimar episodis bèl·lics positius, com el Piave, amb una única finalitat: oferir una imatge positiva de les forces armades italianes durant la guerra.

4. 1918.

L'anàlisi dels dos fragments discursius que formen el fil de 1918 (la importància d'Itàlia en el global de la guerra i el paper de l'exèrcit en la victòria) evidencien una inclusió argumental gairebé exhaustiva (1ª dicotomia) i un nivell de concisió i profunditat expositiva significatiu. L'anàlisi de la 3ª dicotomia confirma que la seva expressió conté elements subjectius en la seva lectura, a banda d'una manifesta parcialitat. És oportú assenyalar que, mentre l'episodi de Caporetto es troba mínimament desenvolupat i descrit, les batalles de Vittorio Veneto i del Solstizio tenen un tractament específic i detallat. Vittorio Veneto és sublimada a l'extrem (3^a

dicotomia) al definir-la com ‘la batalla conclusiva de la guerra’ (veure nota 771). En una línia es pot llegir la famosa menció a la ‘invasió italiana de Baviera’ (nota 770) o per últim, i més significativa la designació com a ‘Caporetto anglesa’ i ‘francesa’ de les retirades d’ambdós exèrcits després de l’avenç alemany al front francobelga durant la primavera de 1918. Comparar la batalla de Caporetto d’octubre de 1917 i els seus resultats amb les retirades francobritàniques durant les ofensives alemanyes de la primavera de 1918 i titllar-les de ‘*Caporetto anglese*’ i ‘*francese*’ més que una exageració: és un exercici d’assimilació inversa. La intencionalitat d’equiparar Caporetto amb les retirades anglesa i francesa de 1918 pot deure’s a l’intent de l’autor per minimitzar i maquillar el que fou, sens dubte, l’episodi més traumàtic per a Itàlia durant la guerra.

En resum, es pot afirmar que el fragment de 1918 confirma que un dels principals interessos, sinó el principal, d’Antonio Gandin és oferir una visió parcial i subjectiva de l’experiència bèl·lica italiana amb la intenció de salvaguardar i prestigiar el paper de les forces armades italianes durant la guerra.

Anàlisi de la materialitat del text

El contingut visual de l’entrada format per 31 fotografies, tres mapes dels fronts bèl·lics i dues làmines que contenen les insígnies de les divisions italianes que participaren a la guerra. L’anàlisi de les fotografies ofereix resultats interessants, que confirmen idees ja esmentades durant l’anàlisi textual anterior i que es reiteren a les conclusions de l’entrada. El primer és que totes les fotografies estan localitzades en el front italià, a excepció de dues del sector francès de Bligny on foren destinades dues divisions italianes com a suport a la darrera ofensiva aliada contra les forces alemanyes al front occidental. Existeix un cert equilibri entre els sectors bèl·lics però destaquen les zones alpines, les de l’Isonzo i el Carso. És interessant constatar que no hi ha continguts visuals o fotografies sobre la derrota de Caporetto mentre que les imatges sobre el front del Piave i la posterior recuperació després de la batalla del Solstici són nombroses. L’única fotografia amb referències a Caporetto és la d’un camió travessant un pont. El peu de foto especifica que es tracta de la retirada d’octubre de 1917, obviant el nom de Caporetto.

Una segona conclusió sobre l’apartat visual és que s’inclouen, de forma excepcional, continguts amb escenes que contenen cadàvers de soldats, tant austríacs com italians. L’excepcionalitat ve marcada pel fet que no és gens habitual la presència visual de la mort o de cadàvers en continguts enciclopèdics, i menys relacionats amb un conflicte bèl·lic on la censura, el pudor o el respecte evitaren l’explicitació de la mort. Les al·lusions o la presència

explícita de la mort, i la seva significació enciclopèdica, no són gratuïtes. L'autor i el sentit general de l'entrada se serveixen d'aquestes imatges i dels peus de foto per ratificar de forma propagandística o manipuladora la presència de morts. Les fotografies amb presència de cadàvers són quatre i el context és el del Piave com a front de resistència, i el front del Grappa com a punt de partida de la victòria final italiana. L'elecció dels escenaris i les imatges està estudiada per exercir una influència determinant en el lector. Els peus de foto on apareixen cadàvers italians expliciten l'heroïcitat i el sacrifici dels soldats amb referències del tipus gloriós o patriòtic: “caiguts al costat de les seves armes per la salvació d'Itàlia”⁷⁷⁷ o víctimes glorioses de la barbàrie”.⁷⁷⁸ Les referències als cadàvers austríacs són molt diferents, ja que contenen comentaris irònics o pocs respectuosos. En una de les imatges amb morts austríacs, i que il·lustra un dels atacs contra posicions italianes al Piave, el peu de foto informa que “així acaba sobre la ribera del Piave el coratge i la intrepidesa de l'enemic. Cadàvers enemics a Fossalta di Piave”.⁷⁷⁹ Els exemples sobre l'heroïcitat de l'exèrcit italià prenen especial èmfasi amb la fotografia d'una sèrie de cadàvers dels *Arditi* com a resultat d'un atac a finals d'octubre de 1918. El peu de foto és prou representatiu de la línia de glorificació de les forces armades italianes, així com del pes del front italià en el desenllaç final de la guerra: “Octubre 1918: alba de la victòria aliada, en el seu atac victoriós aquests *arditi* del 3r exèrcit resten junts al marge de la trinxera enemiga, el lloc que ocupen a la mort és el document [la mostra] del seu sublim valor”.⁷⁸⁰

El tercer resultat que es desprèn del desequilibri en la representació visual dels diversos, la confrontació maniquea respecte a l'origen dels soldats morts o el llenguatge d'alguns peus de foto amb referències excessivament parcials i tendencioses és que els continguts visuals són un element influent en la manipulació i instrumentalització de la Gran Guerra. La finalitat primordial és construir una idea exagerada i propagandística de l'experiència militar italiana, del rol de l'exèrcit en la victòria final.

⁷⁷⁷“*caduti accanto alle armi per la salvezza d'Italia*”. Fotografia sobre la resistència italiana al monte Asolone al sector del Grappa”.

⁷⁷⁸“*vittime gloriose de la barbarie*”. Fotografia sobre la resistència al monte San Michele, després d'un atac austríac amb gas el 29 de juny de 1916, al sector del Carso.

⁷⁷⁹“*Così cadde sulla riva del Piave la baldanza del nemico. Cadaveri nemici a Fossalta di Piave*”.

⁷⁸⁰“*Ottobre 1918: alba della vittoria alleata, nel suo slancio vittorioso questi Arditi dell'3ª Armata sono giunti sul ciglio della trincea nemica: il posto che occupano nella morte è documento di sublime valore*”.

10.2 Resultats

L'anàlisi ofereix resultats molt clars. El discurs enciclopèdic de l'edició de 1935 de la *Sonzogno* sintonitza amb la visió oficial sobre la Gran Guerra del feixisme, basada -en gran part- en la idealització de la participació i victòria italianes així com en l'exaltació de l'exèrcit italià com a pedra angular sobre la qual bastir el nou règim. La construcció enciclopèdica de Gandin sobre la guerra vol ser la representació ideal de l'experiència militar italiana i de les seves conseqüències per a una nova Itàlia sorgida de les trinxeres i on el cresol mític és l'exèrcit.

Les conclusions s'agrupen en quatre categories a causa del gruix argumental de l'entrada. La primera, sobre la causalitat, explora i adjudica les principals responsabilitats. La segona tracta la neutralitat i posterior intervenció militar, la tercera aborda l'evolució i experiència bèl·lica en el front italià i la quarta categoria analitza el rol de l'exèrcit.

Les conclusions sobre les causes i les responsabilitats de la guerra són dues. La primera, és l'exclusiva identificació d'Alemanya com a única culpable de la guerra. Acusació que, per altra banda, es formula de forma reiterada i amb un to allunyat de la imparcialitat i el rigor històric que es mereix un qüestió d'aquesta importància. La segona és el silenci sobre el paper de la Triple Entesa, i en especial, l'omissió del 'factor rus' com a responsable també de la guerra. Com en el cas de les conclusions de la *Sonzogno* de 1930, podria sorprendre el mutisme de Gandin sobre Rússia, més si es té en compte la seva adscripció ideològica. No obstant això, és possible que l'omissió es degui bàsicament a l'absència d'una anàlisi crítica d'un tema que l'autor considerava menor.

La parcialitat, la contundència argumental i el to emprats per acusar Alemanya de ser l'única culpable evidencien que l'únic interès de l'entrada radica a analitzar qüestions d'àmbit militar i que les qüestions polítiques es tracten de forma tangencial i no excessivament rigorosa.

El segon grup de conclusions tracta les qüestions polítiques de la participació italiana al conflicte (neutralitat i intervenció militar). Gandin demostra una voluntat de legitimar la neutralitat i de justificar la intervenció. A diferència d'altres discursos enciclopèdics, no usa només l'argumentació pro intervencionista per a construir un discurs nacionalista. Seguint la seva lògica castrense (i feixista), també l'empra com ariet contra determinats sectors de la política italiana, especialment els socialistes als quals acusa -sense matisos- de deslleials a la causa italiana així com d'obstruccionistes per a la millora i preparació de l'exèrcit. El blanc de les seves crítiques són els socialistes, però no evita cap ocasió per criticar i carregar contra el sistema parlamentari en una clàssica argumentació del feixisme. La construcció de la defensa del govern respecte a la neutralitat i posterior intervenció beu de les tesis oficials sense

denotar una excessiva vacuïtat argumental. Les referències a la neutralitat i intervenció són instrumentals. El veritable pinyol de l'entrada és l'experiència bèl·lica italiana a la guerra, i en especial, el 'gloriós' paper de les forces armades.

Les conclusions sobre l'evolució militar de la guerra evidencien una lectura oficialista en les sublimacions i idealitzacions, així com en les exclusions interessades. L'entrada ofereix una visió mítica de l'experiència militar. Sublima i glorifica la presa de Gorizia elevant-la a categoria de gesta mentre que obvia, en termes militars, Caporetto, que es utilitza per a denunciar i criticar el *disfattismo* que contagià amplis sectors de la tropa possibilitant la derrota. La construcció enciclopèdica de Caporetto eximeix al *Regio Esercito*, com a institució, de qualsevol culpa directa en el desastre. El procés d'exoneració de les tropes armades no acaba amb les referències al derrotisme del front domèstic. La mitificació d'alguns episodis com la *battaglia d'arresto*, el Piave, el monte Grappa o Vittorio Veneto té un caràcter instrumental. Gandin busca equiparar l'esforç i el sacrifici bèl·lic italià al de les grans potències aliades amb comparatives que no aguanten el pes del rigor històric, i que evidencien alguns dels punts més negatius del discurs enciclopèdic: l'excessiva parcialitat i biaix propagandístic en l'argumentari. Gandin, curiosament, creu que la manca d'una propaganda dirigida a explicar l'esforç de guerra des dels inicis del conflicte fou la causant de la desafecció en el si de l'opinió pública a inicis de 1917, que acabà desembocant en el desastre de Caporetto.

Caporetto és un dels eixos argumentals de l'entrada. Seguint el discurs oficial, Gandin no aborda l'episodi històric en termes factuais, el mitifica. El considera l'esdeveniment que marca el punt més baix en l'evolució militar de la *guerra italiana* però alhora marca l'inici de la victòria. Caporetto, i les seves conseqüències, són el punt de trobada d'una nació cansada que s'agruparà al voltant de l'exèrcit per -amb la seva ajuda- bastir els fonaments de la victòria final. Victòria que durà a la derrota de l'enemic secular, en una guerra que Gandin denomina *nostra* en contraposició a la mundial, i que entronca amb un dels tòpics de la construcció enciclopèdica, i historiogràfica, italiana de la Gran Guerra. El desenllaç de la guerra des de l'estiu de 1918 fins a inicis de novembre s'articula a través d'una narrativa que conté la majoria dels tòpics de la historiografia militar italiana de postguerra: la resistència al monte Grappa i al Piave com a clau de volta de la guerra, les ofensives del juny i de l'estiu (*battaglia del Solstizio*) com a mostra de la recuperació, i la batalla de Vittorio Veneto com la sentència definitiva de la *nostra guerra* i de la mundial. La menció a la invasió de Baviera és el colofó, la culminació, a una narrativa èpica amb el segell indeleble de la retòrica feixista sobre el final de la guerra.

Les conclusions sobre el *Regio Esercito Italiano* són dues. El valor i la importància de l'exèrcit no radiquen, només, en l'assoliment de la victòria, sinó a dibuixar un quadre idíl·lic, heroic i gloriós de la institució militar que, malgrat les vicissituds i les intrigues polítiques, la desconfiança i el derrotisme de la nació en els moments més foscos, ha aconseguit sobreposar-se, superar les dificultats i finalment assolir la victòria. L'entrada proporciona una visió idealitzada de l'exèrcit, no sols a través de la descripció d'algunes gestes, sinó per l'omissió o el mutisme sobre algunes fets tan foscos com Caporetto. La visió de Gandìn sobre l'exèrcit i la seva actuació és absolutament acrítica, no sols amb la institució, sinó amb els principals comandaments i responsables. Les úniques notes negatives són per la tropa, aquells soldats que -"de forma vil"- s'han deixat agafar en massa com a presoners i quehan deshonrat la bandera italiana. La idealització fictícia de l'exèrcit connecta amb la segona conclusió. Antonio Gandìn, militar condecorat i d'alta graduació, atorga a l'exèrcit victoriós el rol de pedra angular del nou règim que sorgeix de les trinxeres, de les cendres d'un sistema parlamentari caduc i d'un corpus social que requereix d'institucions fortes que duguin el pes de la nació en els nous reptes.

412

L'entrada sobre la Gran Guerra del *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935 ofereix, en línies generals, una visió gairebé idèntica al discurs oficial feixista, que en termes polítics es basava en la defensa de l'intervencionisme, la crítica al neutralisme, al partit socialista i al sistema parlamentari. Les tesis oficials sobre la participació militar consideren la guerra també com el gresol on es forja l'exèrcit com aglutinador nacional vers la victòria. Un exèrcit italià que s'erigeix com a bastió i pilar de la nova revolució nacional que es personifica en el feixisme i l'enforteix. L'entrada conté la major part de l'argumentari oficial sobre la guerra, i pot ser considerada un producte cultural i intel·lectual del feixisme destinat a l'autoconsum i la propaganda per a la construcció d'una realitat històrica recent que justifiqui, i no qüestioni, el nou paradigma polític imperant. Les consideracions i paràgrafs laudatoris sobre el règim feixista i el seu futur prometedor són nombroses. No obstant això, la majoria d'aquestes referències tenen com a únic destinatari el *Regio Esercito Italiano*, i com a únic objectiu l'enaltiment del seu rol a la guerra amb la missió d'esdevenir un dels nous símbols i pilars en la construcció nacional de la nova Itàlia feixista. Gandìn, seguint la línia historiogràfica oficial, usa *il mito de la trincea* per identificar a les forces armades com el gresol del nou règim.

El discurs enciclopèdic del *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935 s'inscriu en la línia d'interpretació feixista sobre la guerra. Una lectura *patriottica* heretada, en part, de la

tradició enciclopèdica anterior⁷⁸¹ i sobretot en la manipulació i instrumentalització de determinats episodis o fenòmens polítics per a criticar i carregar contra els adversaris polítics i el sistema parlamentari anterior. Els continguts de l'*UTET* de 1935 sobre la guerra presenten una radiografia molt fidedigne del pensament polític i militar imperant a la Itàlia de mitjans del *Ventennio* feixista.

⁷⁸¹Prefeixista o *patriottica*.

CAPÍTOL 11.

DISCURS ENCICLOPÈDIC ITALIÀ D'ENTREGUERRES SOBRE LA GRAN GUERRA I L'EXPERIÈNCIA BÈL·LICA ITALIANA

Els resultats sobre la interpretació de la Gran Guerra a l'enciclopedisme italià d'entreguerres s'agrupen en dues categories. La primera, tractada en aquest capítol, identifica i analitza de forma general el discurs enciclopèdic sobre l'experiència bèl·lica italiana, la victòria i els seus efectes durant la primera postguerra. La segona, sobre la funció, missió i objectius de l'enciclopedisme italià d'entreguerres (1919-1940) com a producte intel·lectual i cultural, s'analitza a les conclusions finals de la tesi.

Els resultats del discurs enciclopèdic sobre la guerra s'han agrupat sobre els fils, fragments i esdeveniments discursius analitzats prèviament:

1. Casuística general de la guerra
2. Neutralitat italiana, agost de 1914
3. Intervenció italiana a la guerra, maig de 1915
4. Participació italiana a la guerra, 1915-1918
5. *Vittoria mutilata*
6. Rol del *Regio Esercito Italiano* i l'experiència de la guerra

L'annex 1 conté una taula on es detallen, per enciclopèdies, les idees motrius dels fils discursius amb l'objectiu d'oferir una visió més intel·ligible de les afirmacions exposades a continuació.

1. Causalitat general de la guerra

El discurs enciclopèdic sobre les causes del conflicte proposa dues línies d'interpretació. La versió més estesa responsabilitza les potències o imperis centrals d'haver provocat el conflicte. Totes les enciclopèdies analitzades, a excepció de l'*Enciclopedia italiana*, conclouen que la guerra fou provocada per Alemanya i, en menor mesura, per Àustria. No existeixen grans diferències argumentals entre les obres que defensen aquesta posició. Les principals diferències es detecten en qüestions lèxiques o d'expressió argumental. La *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* de 1930 conté les afirmacions més dures sobre el pangermanisme, que considera "essencialment racial, al amagar simples interessos

industrials”. La posició del *Dizionario de cognizione utili* UTET de 1919 és més ponderada. Conclou que Alemanya fou la gran culpable per “empènyer silenciosament Àustria cap al fatal desenllaç”. L’edició de 1922 de la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* també acusa les potències centrals, però ho fa amb un to mesurat: “les potències centrals la volgueren [la guerra] -del que se sap fins ara- ja que feia temps que l’estaven preparant”. Una línia semblant manté l’entrada d’Antonio Gandin al *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935 quan afirma que Alemanya és la última responsable de la guerra a causa del seu “el pangermanisme i el dogma del *Deutschland über alles*”.

La segona línia d’interpretació, minoritària -i es podria afirmar extraordinària-, és la que ofereix l’*Enciclopedia italiana*⁷⁸². Torre, a l’estela de l’*École des Annales* i deixeble de Gioacchino Volpe, considera que la guerra fou el producte d’una conjunció de factors diversos, del joc d’interessos contraposats de les principals potències. Torre no eximeix els imperis centrals de la seva culpabilitat, ni per acció manifesta d’errors ni per la inacció en buscar solucions alternatives. Les novetats de la interpretació de l’enciclopèdia més important del període d’entreguerres són, en primer lloc, la negativa a considerar les potències centrals com a culpables exclusives, i en segon lloc, l’acusació contra la Triple Entesa, i en concret contra Rússia i França, d’haver treballat activament per la resolució bèl·lica de la crisi de Sarajevo el juliol de 1914. La tercera novetat rau en el format d’al·legat que pren l’argumentari sobre l’exoneració d’Alemanya i Àustria. Torre presenta un corpus teòric documentat i rigorós que permet al lector un replantejament objectivable sobre la responsabilitat única de les potències centrals. L’última novetat és l’acusació explícita de Rússia com a màxima culpable de la resolució bèl·lica de la *Julikrise*, i el suport tàcit i exprés de França a tots els moviments russos en pro de la guerra.

L’objectiu principal de la secció és descarregar les potències centrals de la culpabilitat exclusiva de la Gran Guerra. Torre no busca exonerar totalment Alemanya o Àustria. Ben al contrari, les acusa d’actuar política i diplomàticament de forma cega i obtusa. Buida la seva política d’una intencionalitat manifesta per la guerra però la critica i la considera temerària i mancada de sentit comú. El contrapunt, com es deia, és la política russa i la seva deriva intencionada vers la guerra, rere la qual estava França i els seus desitjos de *revanche*.

La posició de l’*Enciclopedia italiana* suposa un contrapunt a la tònica interpretativa general, i en certa manera, una excepció al que sembla el discurs o línia oficial sobre la culpabilitat d’Alemanya i Àustria en la guerra. Malgrat que s’abordarà en el capítol següent, existeixen

⁷⁸² TORRE, *Op. Cit.*, 1933.

nombroses interpretacions sobre els motius pels quals es formulà una causalitat tan divergent respecte la més habitual i, podríem dir, oficial. Partint d'una òptica general, el fet que es qüestionï la causalitat de la guerra tradicional pot interpretar-se com una crítica a la política que menà la Triple Entesa envers les potències derrotades i que es reflectí en els tractats de pau de 1919. Des d'un punt de vista estrictament italià, la resolució de les compensacions territorials i econòmiques vers Itàlia, el sentiment de greuge i la influència d'una qüestió tan important pel discurs feixista de la *Vittoria mutilata* poden haver influït de forma decisiva en una presa de posició menys rigorosa contra els dos integrants, i exsòcis, de la *Triplíce*, i més relativa respecte els interessos econòmics i diplomàtics dels seus aliats de la Triple Entesa. La formulació d'un argumentari que defuig la univocitat causal i que evidencia una gran documentació prèvia i un estil rigorós acosta Torre a l'escola historiogràfica dels *Annales*, que es caracteritzà per una anàlisi multifactorial i interdisciplinària de les causes dels grans processos històrics, allunyant-se de tesis deterministes i historicistes.

Els últims paràgrafs de la secció de Torre palesen una interpretació en clau renovadora. L'acusació a les potències de la Triple Entesa, i en concret de França, es basa en una política de postguerra lligada a la no-reconciliació, de prosseguir "la guerra per altres mitjans", vegi's Versailles, i amb la voluntat de sotmetre Alemanya a l'ostracisme diplomàtic i internacional. Torre aprofita la conjuntura històrica de la Itàlia feixista per a una comparativa entre els valors francesos lligats al passat i el nou esdevenir d'Itàlia, basat en la construcció d'una nova societat i paradigma polític.

Una darrera consideració sobre els continguts enciclopèdics al voltant de les causes de la Gran Guerra. La causalitat de la guerra és una de les qüestions on s'evidencien divergències argumentals en el si del discurs enciclopèdic italià sobre la guerra. El fet és destacable, però allò més definitiu -i interessant per a la tesi- és que les diferències sorgeixen en un fil discursiu que no és estrictament italià. Això permet una lectura inversa molt interessant i és l'existència d'un discurs enciclopèdic italià força uniforme sobre les 'qüestions italianes' de fons, com per exemple la neutralitat, la intervenció o el desastre de Caporetto, malgrat que la intencionalitat política o ideològica, que se'n faci sigui diversa. No existeix, com es raona a les conclusions finals, un discurs enciclopèdic unívoc i monolític sobre les qüestions italianes més importants, però sí que es detecta, tot i l'arribada del feixisme, una línia d'interpretació gairebé inalterada sobre els temes nuclears, evidència que ofereix resultats molt interessants sobre algunes de les peculiaritats, i trets més genuïns, de l'enciclopedisme italià d'entreguerres.

2. Neutralitat italiana, agost de 1914

Tal com s'insinuava en l'últim paràgraf sobre la causalitat de la guerra, la resta de fils i fragments discursius sobre les qüestions polítiques (neutralitat i intervenció), així com de l'experiència italiana a la guerra aporten interpretacions força similars en la majoria de les enciclopèdies analitzades, amb mínimes variacions. Les divergències són estilístiques, de profunditat en el tractament argumental i, sobretot, d'intencionalitat política i ideològica. Diferència aquesta darrera que s'observa entre les enciclopèdies d'època prefeixista i les feixistes, on l'*Enciclopèdia italiana* manté una línia singular. La interpretació genèrica de l'enciclopedisme italià sobre la neutralitat és la legitimació i justificació basant-se en el respecte a la llei, al dret internacional i -sobretot- al compliment *stricta lex* del tractat de la Triple aliança de 1882.

El discurs enciclopèdic patriòtic manté un argumentari de tradició nacionalista i *risorgimental* que conté una expressivitat més encesa i inflamada que no sol mostrar el feixista. El feixista, per contra, modula el to i les reivindicacions *risorgimentals* i s'expressa amb un lèxic menys grandiloqüent encara que sigui més punyent pel que fa a la seva intencionalitat política. Les enciclopèdies *patriottiche*, com l'edició de 1919 del *Dizionario cognizione utili UTET*, solen emprar una contundència expressiva i una retòrica inflamada que en nombrosos fragments les allunyen de la ponderació que hauria d'exhibir qualsevol enciclopèdia amb voluntat de rigor i imparcialitat. El biaix es transforma en victimisme propagandístic quan Segre, autor de l'entrada del *Dizionario*, afirma que "Itàlia, ofesa per les violacions manifestes de l'article 7 del tractat [de la Triple aliança] ... i moguda per la indignació legítima contra les violacions del dret internacional i dels principis d'humanitat comesos pels austroalemanys, va proclamar la seva neutralitat". Més endavant, Segre pondera les seves afirmacions anteriors i retorna al camí de la justificació legal quan conclou que "la *Triplice* ... que devia ser, sobre el paper, una aliança defensiva, fou transformada en una lliga ofensiva pels nostres aliats, sense cap tipus de consideració sobre el nostre parer creador". Aquesta consideració és present en la majoria d'obres enciclopèdiques italianes del període: la reivindicació del caràcter defensiu de la *Triplice*, fet que negava qualsevol implicació bèl·lica que no fos per a l'autodefensa o el manteniment de l'estatus *quo*. Opinió que manté Antonio Gandìn a l'edició de 1935 del *Grande dizionario enciclopedico UTET* quan també afirma que "la neutralitat italiana és un esdeveniment de valor essencial per a la guerra mundial, i que -malgrat el que s'afirmi- [la neutralitat] no és una traïció sinó que és el resultat de la interpretació fidel dels textos i de l'esperit dels tractats de la Triple Aliança, de caràcter eminentment defensiu". L'*Enciclopedia italiana* també fa una defensa explícita de la neutralitat malgrat introduir una sèrie de factors

que desenvoluparà més endavant a l'hora de justificar la intervenció militar italiana al maig de 1915. L'argumentació de Torre sembla un popurri però manté la lectura legitimant de la neutralitat a pesar d'incloure certs greuges seculars contra Àustria:

“l'actitud italiana [de romandre neutral] responia a antics i nous conflictes amb Àustria pels territoris irredempts, per Albània, per la seva expansió econòmica als Balcans; per l'apropament i els acords signats amb França i Rússia; per les simpaties que despertava l'irredemptisme serbi; pel menyspreu expressat cap a Itàlia al no haver estat consultada pels seus aliats sobre el tema de l'ultimàtum austríac i la seva declaració de guerra a Sèrbia i, sobretot, pel caràcter ofensiu de la guerra, mentre el tractat [de la Triple aliança] sols estipulava raons defensives.”

Els continguts sobre la neutralitat de la *Sonzogno* de 1930 mantenen el to legitimant i converteixen la justificació en una espècie d'al·legat contra les crítiques alemanyes i austríaques.

El fil discursiu de la neutralitat presenta una derivada argumental sobre la posició del gabinet italià, la línia política que seguiren els partits i l'expressió de l'opinió pública. Els efectes de la neutralitat a la política italiana de 1914 i la posterior controvèrsia sobre l'intervencionisme tenen un ressò molt concret i influent en el discurs enciclopèdic italià, especialment al feixista. La militància política i propagandística d'una gran part del discurs enciclopèdic feixista aprofita la polarització suscitada arran de la neutralitat, i els corrents a favor i en contra de la intervenció, per a fer política o més aviat per a carregar contra la majoria de la classe política i per extensió contra el sistema parlamentari, la famosa *Italietta*, a la qual acabà substituint. La neutralitat és la primera de les qüestions, o dels fils discursius, on es destaquen de forma visible les divergències existents entre l'enciclopedisme prefeixista o *patriotticoi* el feixista, sobretot, respecte el diferent grau i direcció de la instrumentalització del discurs per a finalitats eminentment polítiques o ideològiques i que, en el cas de la neutralitat el feixista, s'usen per criticar o carregar contra els sectors neutralistes encapçalats pels socialistes. En aquesta línia d'anàlisi, és interessant constatar que només una de les tres obres d'època feixista analitzades no aprofita el tema per acusar i criticar, sobretot, els socialistes de menar una política deslleial, egoista i gairebé traïdora a la causa nacional.

La *Sonzogno* de 1930 i el *Grande dizionario enciclopedia UTET* de 1935 carreguen contra el partit socialista, la bancada giolittiana i el parlamentarisme en general. L'enciclopèdia més bel·ligerant, en el fons i la forma, amb el bloc socialista és la *Grande enciclopedia popolare*

Sonzogno de 1930. Els seus continguts reiteren les expressions de deslleialtat i egoisme i plantegen la dicotomia neutralisme/intervencionisme sobre un debat maniqueu. La presumpta línia oficial del partit socialista és descrita com “l’expressió d’un estat d’ànim egoísticament ignorant i rígid dins una retòrica demagògica”, mentre que la posició contrària, la de l’intervencionisme polític demostra “la claredat de visió del Mussolini socialista fou impressionant”. L’absència de comentaris sobre la qüestió de la neutralitat a l’*Enciclopedia italiana* sobta, però aquest és un dels aspectes o resultats més interessants que ofereix el buc insígnia de l’enciclopedisme italià: la recerca d’un consens polític i social post bèl·lic on la doctrina i el règim feixista ha de ser un punt de trobada de les diferents sensibilitats i pensaments polítics, i no un punt de discussió sobre aquelles qüestions que poden dividir l’anhelada unitat nacional i de destí que promulga el feixisme. L’omissió o el silenci sobre un tema tan espinós seria el resultat d’un dels leitmotiv de l’enciclopèdia: el *concordia discors*. La raó que també explicaria -sens dubte- que Torre, com més endavant faran Alberto Baldini, Adriano Alberti, Amedeo Tosti i Gino Luzzatto, construís un espai de confluència argumental que no polemitzés sobre les qüestions més importants del rol d’Itàlia a la Gran Guerra.

3. Intervenció italiana a la guerra, maig de 1915

El fil discursiu i les qüestions relacionades amb la intervenció d’Itàlia a la guerra presenta una estructura molt similar a la desenvolupada en el cas de la neutralitat. El discurs enciclopèdic italià justifica, de forma unànime, l’entrada d’Itàlia a la guerra al costat de la Triple Entesa. No existeix cap consideració, comentari o afirmació contrària a la intervenció italiana a la guerra. Les úniques diferències són de caire formal o de detall en l’exposició dels continguts. El discurs favorable a la intervenció presenta un argumentari totalment justificant i laudatori de l’actuació governamental. Sobre aquest aspecte, cal destacar una diferenciació molt interessant. La justificació i legitimació de la intervenció bèl·lica presenta dues línies argumentals molt marcades, depenent de si les enciclopèdies són del període *patriottico* o feixista. La primera línia, la *patriottica*, recorre a la tradició nacionalista *risorgimental* que esgrimeix la causa com a justa, fins i tot santa en alguns casos, i que conté idees com la recuperació dels territoris irredempts, el desig i anhel per la total recuperació territorial o la rectificació de les fronteres, en definitiva, totes les reivindicacions del nacionalisme italià derivades de la Pau de Praga i del final de la Tercera guerra per la independència i que s’allarguen fins el 1915. La historiografia nacionalista, i el discurs enciclopèdic prefeixista, realitzen, en definitiva, una assimilació entre la guerra contra Àustria de 1915, que anomenaran *guerra italo austriaca* o la *guerra nostra*, amb la “*quarta guerra per*

l'indipendenza". La idea d'una quarta guerra per la independència també es detecta en alguns textos enciclopèdics d'època feixista, malgrat que de forma no tant explícita.

La retòrica ultranacionalista i inflamada recull totes les reivindicacions del tradicional nacionalisme italià *risorgimental* i anticipa idees del nou argumentari que esgrimirà el feixisme per a justificar la intervenció com són la recuperació del prestigi internacional, un espai a l'escaquer diplomàtic i alguna referència imperialista com la de Líbia. L'enciclopedisme italià dels anys 1918-1922 justifica i legitima la intervenció sobre tres eixos: la reunificació territorial de la nació italiana, la recuperació del prestigi internacional i el desig de *revanche* sobre l'enemic austríac.

L'enciclopedisme feixista justifica, legitima i valida la intervenció bèl·lica i les decisions preses pel govern Salandra, però introdueix matisos de caire propagandístic que el lliguen amb el dogma polític del règim. Les tres enciclopèdies analitzades subscriuen i defensen les tesis del *Sacro egoismo* esgrimides pel govern Salandra per entrar a la guerra, i que van guiar la política internacional italiana durant els primers mesos de guerra fins a l'entrada italiana el 24 maig de 1915.

420

La guerra és vista pel feixisme com l'esdeveniment, en majúscules, que marca el renaixement nacional de la nova Itàlia que pren un lloc preeminent en el nou ordre mundial, que vetlla pel seu prestigi i que reclama per dret propi el domini d'altres territoris per la lògica de la victòria. La intervenció des del prisma feixista ja no usa el factor de l'engrandiment o assoliment de la reunificació territorial i nacional italiana. Aquesta fita històrica ja ha estat assolida i absorbida *de facto* en la identitat col·lectiva italiana que dibuixa el feixisme de 1930. La victòria de 1918 és la culminació del procés nacional, però per al feixisme és sobretot el punt de partida cap a fites més ambicioses que Itàlia, personificada en el règim, reclama esgrimint arguments d'índole imperialista. La *Sonzogno* de 1930 es fa ressò del nou paradigma nacional i l'exprimeix en tota la seva plenitud. L'essència sobre la justificació de l'*intervento* és la mateixa en ambdues obres, la de 1919 i 1930, en el discurs enciclopèdic *patriottico* i el feixista, però l'horitzó nacional és el que canvia. En la de 1919 s'albira l'assoliment d'unes reivindicacions nacionals, la de 1930 les dóna per assolides i mira cap a un futur marcat per l'expansió territorial i ideològica. La *Sonzogno* de 1930 també aprofita la qüestió per a desenvolupar la idea de la *pax* social o la concòrdia nacional, que segons els autors, s'assolí amb l'experiència de la guerra i la victòria final. El feixisme considera que la guerra serví d'aglutinador social, i que l'esforç bèl·lic al qual es veié sotmesa Itàlia permeté, en part gràcies al *mito della trincea* (veure secció 2.4), que la societat s'unís i col·laborés en un projecte comú, a partir de finals de 1917.

L'entrada d'Augusto Torre a l'*Enciclopedia italiana* també justifica i legitima la intervenció sobre la base del *Sacro egoismo* però no afegeix més consideracions que les pròpies de la línia oficial. El *Grande Dizionario Enciclopedico* de 1935 també justifica positivament l'entrada a la guerra però no afegeix més elements que una calculada parcialitat de caire patriòtic.

En línies generals, els resultats de l'anàlisi enciclopèdic sobre la intervenció d'Itàlia a la guerra evidencien que totes les enciclopèdies mantenen una línia oficialista, que justifiquen la intervenció a la guerra sobre un seguit de factors que varien, o prenen un especial èmfasi, depenent del context o la conjuntura política. En el cas de les enciclopèdies prefeixistes, predominen els factors *risorgimentals* mentre que en les d'època feixista s'esgrimeixen elements que entronquen amb la construcció d'una nova realitat política, i que denoten una lectura de la guerra sobre una base historicista, que rellegeix el passat a través de la realitat present que la justifica.

4. Participació italiana a la guerra, 1915-1918

Els resultats sobre la participació d'Itàlia a la guerra giren al voltant de tres fragments o esdeveniments discursius. El primer és una visió genèrica i panoràmica sobre la *guerra italiana* i la seva importància a nivell global. Els dos següents tracten els dos episodis bèl·lics més notoris per a l'enciclopedisme i la historiografia italiana: les batalles de Caporetto i Vittorio Veneto. L'últim està relacionat amb la significació de la victòria.

En termes generals, l'enciclopedisme italià d'entreguerres manté una visió idealitzada i idealitzant de la participació italiana i de la seva experiència bèl·lica a la Gran Guerra. El discurs enciclopèdic evidencia, amb poques variacions, que la intervenció bèl·lica i la seva victòria sobre Àustria van suposar la última fase de la construcció nacional italiana, que part de la historiografia nacionalista assimilà a una '*quarta guerra per la independenza*'. La idea matriu es completa amb l'argument que sense el rol de l'exèrcit italià el resultat global no hagués estat el mateix ni la guerra hagués acabat el 1918. La idealització de la guerra la marca una visió nacionalista, i propagandística, que es referma -amb poques excepcions- sobre un triomfalisme i una retòrica heroica que sublimen els fets històrics propis i manté una posició crítica amb les altres potències aliades pel menyspreu estratègic que demostren pel front italià. La línia interpretativa general conté diferents matisos i expressions. Algunes més triomfalistes i altres més mesurades. Com a gairebé la resta de resultats, la vehemència i el to més inflammat

es troba en les enciclopèdies *patriottiche* mentre que les feixistes contenen un discurs formal més ponderat però més marcat per finalitats polítiques i propagandístiques.

Els resultats sobre el discurs enciclopèdic dels dos episodis bèl·lics més destacats del front italià, i que contenen la major part de l'argumentari sobre l'evolució bèl·lica italiana, segueixen fil per randa les tesis oficials amb alguna excepció. La construcció històrica de les batalles de Caporetto a l'octubre de 1917 i la de Vittorio Veneto, just un any després al 1918, segueix la lògica narrativa basada en la caiguda, la recuperació i la victòria. Caporetto condueix a Vittorio Veneto, i Vittorio Veneto revenja Caporetto. Ambdós episodis, situats en un mateix eix argumental, descriuen l'experiència italiana a la Gran Guerra. Si tot l'enciclopedisme italià d'entreguerres utilitza Vittorio Veneto per explicar la *riscossa*, la recuperació i la reconstrucció de l'orgull patri italià, Caporetto és molt diferent. Els efectes de la derrota, del desastre militar, de les seves conseqüències i del gran trauma sumiren Itàlia en una catarsi nacional de la qual la seva expressió enciclopèdica, en conjunt, fou testimoni. Les enciclopèdies analitzades no presenten lectures homogènies ni uniformes però aporten resultats amb trets comuns.

422

La primera és l'especificitat de l'esdeveniment. La qüestió de Caporetto és tan delicada, i la controvèrsia tan present -fins almenys 1943- que qualsevol aproximació al tema, per breu que sigui, requereix grans dosis de tacte o és preferible ometre-la. La diversitat del *Caporetto* enciclopèdic abasta des del pur mutisme (*Grande enciclopedia popolare Sonzogno*, 1922) a l'exposició minuciosa i individualitzada de l'*Enciclopedia italiana* que inclou una entrada suplementària⁷⁸³ d'Amedeo Tosti.

Caporetto, com a expressió enciclopèdica, també presenta un segon resultat comú: marca un punt d'inflexió i condueix cap a Vittorio Veneto, simbolitzant la recuperació d'allò perdut a l'octubre-novembre de 1917. El tercer comú denominador de la interpretació enciclopèdica de Caporetto és la constatació d'una lectura oficial de l'episodi històric. La versió oficial de Caporetto es construeix sobre una causalitat que eximeix, a grans trets, la cúpula militar italiana d'errades o d'incompetència. Les causes del *Caporetto* enciclopèdic, com les oficials, assenyalen *grosso modo* factors exògens a l'àmbit militar. Aquest aspecte té una traducció directa en el coneixement enciclopèdic italià d'entreguerres: no existeix ni una sola menció explícita a errors de la cúpula militar durant la crisi de Caporetto.

⁷⁸³ TOSTI, Amedeo. «Caporetto». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 193. Vol. VIII, p. 862-864.

L'anàlisi del *Caporetto* enciclopèdic proporciona un últim, i cabdal, resultat: les enciclopèdies patriòtiques i les feixistes evidencien diferències interpretatives d'alguns dels episodis més cabdals de la guerra i Caporetto és l'exemple paradigmàtic.

La fi de la censura governativa el juliol de 1919 i, sobretot, la publicació a l'agost del mateix any dels resultats⁷⁸⁴ sobre les causes i la desfeta de Caporetto van polaritzar la societat italiana altra vegada, com en els mesos previs a la intervenció. Socialistes, liberals giolittians i catòlics consideraren que les acusacions a determinats cercles polítics i socials (considerats *disfattisti* o derrotistes) per la desfeta havien quedat refutades, mentre sectors feixistes consideraren que la discussió sobre determinats actors, com representants de la cúpula militar i de la política italiana, era una ofensa per aquells que s'havien sacrificat per la pàtria. La qüestió dels revessos diplomàtics⁷⁸⁵ pel tema de les compensacions territorials i econòmiques també contribuï a complicar el clima polític i social, ja enrarit pels resultats de l'*inchiesta* sobre Caporetto. Així, i enmig d'una profunda polarització social, les forces polítiques i gran part de la premsa establiren un punt de confluència sobre la interpretació del conflicte, una mena de *background* ideològic comú sobre la guerra per tal d'acabar amb la divisions, assolir un consens nacional sobre la seva interpretació, i allò més essencial: construir un espai de memòria patriòtica, un *lieu de memoire* que anomenaria Pierre Nora. Segons Rochat (2, 1976b) aquesta reconciliació *patriottica* -que acabaria convertint-se en una interpretació patriòtica de la guerra- també es podria denominar feixista ja que demostrava un "nacionalisme unilateral, una gran intolerància vers el dissentiment, falta de rigor científic, i una evident instrumentalització política".

La reconciliació o l'assoliment d'una mena de concòrdia nacional sobre l'experiència de la guerra menà conduí a la construcció d'un sol paradigma, d'una línia d'interpretació oficial en clau nacionalista fins al 1923 emprada per a la representació acadèmica i cultura de la guerra, dins la qual el gènere enciclopèdic jugà un paper essencial. L'arribada del feixisme al poder no alterà la lectura de la guerra en clau nacionalista. Ben al contrari, la incorporà i la polí. Malgrat tot, la lectura feixista de la guerra incorporà un factor que la distancià de la retòrica patriòtica i *risorgimental* del discurs enciclopèdic prefeixista: la instrumentalització política del coneixement. Manipulació, conscient i programada, que acabà creant una visió legitimant, i edificant, de la guerra, a través de la codificació mítica d'una sèrie d'episodis o fets històrics que contribuïren a la construcció d'una identitat col·lectiva italiana, basada en els valors del

⁷⁸⁴Commissione d'Inchiesta (R.D.12.1.1918), *Op. Cit.*

⁷⁸⁵ Que acabaria formant el nucli de les reivindicacions i crítiques del mite de la *Vittoria mutilata*.

nou règim feixista, que basava, i trobava, el seu pedigrí en les trinxeres del front italià, altre cop el *mito della trincea*.

La síntesi enciclopèdica de Caporetto presenta dues derivades malgrat els denominadors comuns d'ambdues interpretacions. La derivada prefeixista evidencia una interpretació totalment patriòtica de Caporetto. La línia prefeixista difereix de la feixista en el fet que, mancada d'intencionalitat o voluntat finalista, només proposa una visió reduïda, superficial, i a moments el·líptica. Les referències que fa l'enciclopedisme *patriottico* de Caporetto són auxiliars. Caporetto serveix d'excusa, anticipa i prepara el terreny per la *riscossa* al Piave i la victòria final a Vittorio Veneto, però la menció a Caporetto no té un pes discursiu destacat. El silenci sobre Caporetto a l'enciclopedisme prefeixista és l'expressió d'un discurs patriòtic que oculta els episodis més foscos de la pròpia història, per ressaltar-ne els més brillants amb un intent de dibuixar una història recent triomfant i ideal que faci evident l'assoliment de la reunificació territorial i nacional italiana. La lògica i la retòrica nacionalista del discurs prefeixista contribueixen a la construcció d'una història recent brillant, però no tenen una finalitat política tan definida i programada com la del discurs enciclopèdic feixista.

424

Els resultats de l'anàlisi del *Caporetto* enciclopèdic d'època feixista posen de manifest que tots els esdeveniments que serveixen, o proporcionen elements per a la construcció mítica o simbòlica del nou règim són instrumentalitzats amb finalitats polítiques. És en aquest punt on rau la principal diferència amb el discurs d'època prefeixista. La interpretació que fa el feixisme enciclopèdic de Caporetto, amb l'excepció de l'*Enciclopedia italiana*, coincideix de ple amb el diagnòstic de RoCHAT sobre la lectura que féu el feixisme de la Gran Guerra. El *Caporetto* feixista és una construcció gairebé mítica i mancada de rigor històric on les causes, fases i conseqüències són interpretades a través de la lògica, i la retòrica, imposades pel nou règim. Aquesta voluntat explícita per a la codificació mítica es reitera amb el fet que el propi Mussolini prohibí la publicació al 1923 d'una investigació exhaustiva sobre Caporetto feta per l'aleshores cap de l'*Ufficio storico* de l'Estat major de l'exèrcit italià, Adriano Alberti, sota l'excusa que 'non era tempo di storia, ma di miti'⁷⁸⁶.

L'anècdota evidencia la relació directa entre la voluntat conscient per a bastir un discurs històric amb finalitats polítiques i la construcció enciclopèdica d'un passat recent que contingui i doni suport l'ideari feixista sobre la importància fundacional d'un esdeveniment com la Gran Guerra, i les seves implicacions mítiques per al règim. La codificació feixista situa Caporetto com un punt de partida nacional en pro d'un gloriós esdevenidor representat

⁷⁸⁶ Citat a ALBERTI, *Op. Cit.*

pel feixisme. El feixisme enciclopèdic és punt d'arribada però també punt de partença. El feixisme -com afirma Rochat- també és intolerant i denuncia la dissidència que, en el cas del *Caporetto* enciclopèdic li permet passar comptes amb els enemics al règim, tant interns i externs. El règim feixista, com creu Labanca⁷⁸⁷, decidí culpar de Caporetto “als governs italians, a l'Italietta giolittiana, etc., minimitzar -de pas- la derrota dins el global de la guerra, diluint-la”. L'enciclopedisme feixista, amb l'excepció de l'*Enciclopedia italiana*, usa Caporetto per a carregar contra el *disfattismo* d'alguns sectors de la tropa i del front domèstic, per denunciar la falta d'una política propagandística envers la tropa i els efectes de la propaganda subversiva atada pels socialistes, i en termes militars per considerar que l'exitosa operació austroalemanya es veié afavorida per la inacció dels Aliats, així com per la retirada russa de la guerra i el menyspreu aliat per la importància del front italià.

Caporetto també forma part de la mitologia de la 'nova religió civil', amb què Emilio Gentile descriu el feixisme més litúrgic i formal. Caporetto esdevé una de les pedres angulars que serveixen a la majoria d'enciclopèdies feixistes per a bastir una visió idealitzada de la *riscossa* (recuperació) i de la posterior *ricostruzione nazionale*. Fites com el Piave, el Monte Grappa o Vittorio Veneto s'incorporen a la codificació mítica de la nova identitat col·lectiva, que s'ha forjat en el sacrifici i el trauma d'episodis com el de Caporetto, i amb els nous valors que sorgeixen de la trinxera. La construcció de la nova religió civil feixista es basa en la creença d'una continuïtat entre l'experiència de la guerra i l'experiència feixista, entre *irredentismo* i nacionalisme, entre el deure i sacrifici del soldat italià i el del feixista italià. El feixisme enciclopèdic, a excepció de l'*Enciclopedia italiana*, utilitza Caporetto com a arma política. Considera que la propaganda derrotistamenada pels partits neutralistes, sobretot socialistes, calà a la societat creant un clima de *disfattismo* i desconfiança vers l'exèrcit i la victòria final, propiciant una derrota com la de Caporetto.

L'excepcionalitat en el tractament enciclopèdic de Caporetto prové de l'*Enciclopedia italiana* i dels continguts elaborats per Amedeo Tosti, tant per a l'entrada genèrica com per a l'entrada específica de Caporetto, igual que els de Baldini a la secció “Sguardo generale alle operazioni militare”. Els continguts enciclopèdics de Tosti contenen descripcions rigoroses, sense prejudicis o consideracions de tipus polític: pura narració històrica, on els veritables protagonistes són els noms de les unitats, els sectors de la batalla i les xifres de baixes. Especialment interessant és la menció a una de les obres que s'inclouen dins la bibliografia de l'entrada suplementària que evidencia el desig d'equanimitat de l'enciclopèdia sobre

⁷⁸⁷ Veure p. 118.

qüestions controvertides o problemàtiques. La darrera obra citada és, curiosament, *Ottobre 1917. Dall'Isonzo al Piave* de Gioacchino Volpe. El comentari final, entre parèntesis, justificant la seva inclusió a la bibliografia és prou clar: “el llibre té una particular importància ja que atribueix la derrota de Caporetto a raons de caràcter essencialment tècnic i militar, i no a factors psicològics o polítics”. És evident que amb la menció a l’obra de Volpe, Tosti vol neutralitzar la propaganda o biaix feixista que interpreta Caporetto sobre una causalitat basada només en qüestions exògenes al món castrense i no la pèssima conducció de la guerra, tal i com afirmen la majoria d’especialistes en la matèria⁷⁸⁸. La raó que justificaria la inclusió i el comentari de la obra de Volpe és el de tancar a l’entorn d’una de les idees motrius de l’Enciclopedia: el *concorcia discors*, o la filosofia d’evitar polèmiques estèrils i trobar un punt comú sobre les qüestions més punyents. La inclusió d’una obra de Volpe no mereixeria cap més comentari si no fos perquè el prestigiós historiador era el director científic de la secció de Storia moderna e contemporanea, i una de les figures intel·lectuals més destacades de l’*Enciclopedia italiana*, i de la historiografia italiana del moment. La presència del llibre de Volpe sobre Caporetto pren encara més rellevància si es prenen en consideració les afirmacions d’Angelini que l’obra de Volpe “està considerada l’única, i limitada, excepció dins el panorama uniforme de la historiografia feixista sobre la interpretació de Caporetto, l’obra afronta l’estudi de la derrota refutant la tesi del complot bolxevic i disfattista”. La divergència, i la singularitat, de l’*Enciclopedia italiana* respecte el discurs i la lectura oficial sobre Caporetto no pot quedar més palesa.

426

El *Caporetto* de l’*Enciclopedia italiana*, com la majoria de coneixements enciclopèdics sobre la Gran Guerra, constitueix un veritable i poderós contrapunt a la interpretació, i al biaix, que fa la resta de l’enciclopedisme considerat feixista sobre les qüestions més controvertides, o fàcilment manipulables de l’experiència italiana a la guerra. L’*Enciclopedia italiana*, com la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* de 1930 i el *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935, manté una línia o model interpretatiu de caràcter netament nacionalista, destinat a oferir una visió més aviat edulcorada i ideal de l’experiència italiana a la Gran Guerra, tant política com bèl·lica. Tanmateix, a diferència de les dues altres obres, el coneixement enciclopèdic de l’*Enciclopedia italiana* no desplega tot l’arsenal feixista destinat a la instrumentalització política de la història més recent per a justificar o legitimar el nou règim. Segons Anghelini, Torre segueix la línia oficial en la seva interpretació enciclopèdica de Caporetto, però el seu text evidencia oscil·lacions internes dins el marc general plantejat pel

⁷⁸⁸ Silvestri o Bencivenga, entre d’altres.

feixisme. Anghelini confirma l'existència d'un patró interpretatiu de Caporetto, que molt probablement també devia existir sobre altres fets igualment cabdals pel règim.

La constatació d'una divergència tan manifesta en una qüestió tan transcendent com l'absència de finalitats polítiques definides a l'*Enciclopedia italiana*, i la demostració fefaent de la seva idea matriu, la *concordia discors*, distorsionen la idea que el feixisme com a doctrina política generés un coneixement enciclopèdic monolític i uniforme sobre un dels pilars que basteixen part del seu argumentari o corpus ideològic.

Seguint aquesta dinàmica, el *Caporetto* de l'*Enciclopedia Italiana*, com gairebé la resta de continguts de l'enciclopèdia relacionats sobre la guerra, es trobaria argumentalment i estilística equidistant entre el coneixement enciclopèdic prefeixista o patriòtic, i el genuïnament feixista. El coneixement enciclopèdic sobre la guerra de l'*Enciclopedia italiana* presenta un ideari i unes característiques pròpies molt definides, que l'apropen en certs moments a la imatge ideal del que hauria de ser una enciclopèdia *stricto sensu*.

Com a colofó a les conclusions del *Caporetto* enciclopèdic, extrapolables a Vittorio Veneto o a la *Vittoria mutilata*, es pot afirmar que la principal diferència entre models interpretatius d'època prefeixista i els feixistes és la codificació, o no, de la Gran Guerra en clau finalista. És a dir, si existeix o no la voluntat d'instrumentalitzar el coneixement enciclopèdic sobre el conflicte per tal d'assolir un determinat objectiu polític o cultural, o bé, per a la construcció ideal i interessada del passat més recent amb la missió de justificar i legitimar el nou paradigma polític.

L'enciclopedisme previ a 1923 treballa per la concòrdia, busca un punt de trobada i de reconciliació a través d'una retòrica nacionalista i patriòtica, però no conté una càrrega política més enllà de la recerca d'un consens nacional sobre la guerra i dels sacrificis per la pàtria. El feixisme enciclopèdic abandona el rerefons i la retòrica *risorgimental*. La seva missió o voluntat és bastir una visió més o menys monolítica de la nova realitat italiana que no s'assolirà totalment per les divergències dins el propi l'enciclopedisme. Mentre la majoria del feixisme enciclopèdic intentà adaptar l'experiència de la guerra al discurs oficial, l'*Enciclopedia italiana* intentà mantenir una certa equidistància amb la línia genuïnament feixista i amb l'enciclopedisme *patriottico*.

La principal diferència entre les tres interpretacions enciclopèdiques és l'abús per part de l'enciclopedisme feixista d'una instrumentalització política de la guerra. La nova Itàlia feixista sorgida de les trinxeres necessitava crear una identitat col·lectiva *ad hoc*, que

l'enciclopedisme feixista, i altres gèneres culturals, acabaran transformant en una realitat mítica. Un mite, que segons alguns estudiosos⁷⁸⁹, recorda els ritus d'iniciació a una nova fe, però que, en realitat, és la simple legitimació històrica del nou paradigma. El contrapunt a l'enciclopedisme feixista genuí és l'*Enciclopedia italiana* que, malgrat trobar-se inserida de ple en la política cultural del nou règim, no comparteix la voluntat d'instrumentalitzar i manipular que alimenta altres obres com la *Sonzogno* de 1930 o el *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935. L'ideari i l'idealisme que imprimí la seva *alma mater*, Giovanni Gentile, així com el rigor i la reflexió d'una figura com Gioacchino Volpe, aconseguiren que la representació i interpretació de la guerra a l'*Enciclopedia italiana* aconseguís una equidistància política, malgrat l'empremta feixista de la seva gènesi. La "Guerra Mondiale" de l'*Enciclopedia italiana* veu del pensament històric de Volpe, que la considerarà un fet cabdal per a la transformació i renovació de la nació italiana. Volpe se situa un pla acadèmic i s'allunya de la construcció mítica. La simbologia feixista assimila l'experiència de la guerra i la victòria a la resurrecció de la pàtria, Volpe parla de regeneració nacional. Conscient de la càrrega i del pes del coneixement enciclopèdic, modera el lèxic i abandona la retòrica mítica. Les conclusions sobre Caporetto a l'enciclopedisme italià mostren, en definitiva, un argumentari mancat de rigor històric -a excepció de l'*Enciclopedia italiana*- i amb una alta càrrega propagandística que l'apropa a les tesis de codificació mítica de la que parla Emilio Gentile⁷⁹⁰ quan apuntala alguns dels mites fundacionals del feixisme, i assenyala Caporetto com un d'ells.

428

L'entrada⁷⁹¹ d'Ugo Cavallero sobre Vittorio Veneto a l'*Enciclopedia italiana* sintetitza de forma unànime el discurs enciclopèdic i historiogràfic italià sobre la transcendència de la victòria italiana el 3 de novembre de 1918. L'enciclopedisme italià considera en ple que la victòria de l'exèrcit italià suposa la fi de la guerra al front italià, així com a la resta de fronts. No s'evidencia ni es detecta argument, afirmació o consideració que no consideri Vittorio Veneto com el desenllaç definitiu de la *guerra italoaustriaca* i, per extensió, de la guerra mundial. El *Vittorio Veneto* enciclopèdic ofereix, com Caporetto, conclusions molt interessants sobre la interpretació enciclopèdica d'un dels fets més transcendents de la participació italiana a la guerra mundial. El discurs enciclopèdic sobre Vittorio Veneto es basa en tres idees que resumeixen part l'experiència italiana a la guerra:

⁷⁸⁹ Fussell, Leed, Gibelli, Gentile...

⁷⁹⁰ GENTILE, *Op. Cit.* (2008).

⁷⁹¹ CAVALLERO, Ugo. «Vittorio Veneto». A: *Enciclopedia italiana di lettere, scienzeedarti*. Roma: Treccani, 1935. XXXV, p. 520-522.

1. Victòria final. 2. Rescabament nacional i 3. Prestigi internacional.

Les conclusions de Vittorio Veneto com a victòria total i definitiva són omnipresents en tot l'enciclopedisme d'època feixista analitzat. El coneixement enciclopèdic sobre la batalla es descriu a través d'una sòlida i minuciosa descripció factual, especialment els continguts de l'*Enciclopedia italiana*, tant els generals com l'entrada específica, però acaben derivant en una anàlisi final més propera a la propaganda oficialista, que reclama el règim i la seva mitificació de l'experiència bèl·lica. La conclusions enciclopèdiques sobre la victòria a Vittorio Veneto ofereixen, sense excepció, una visió idealitzada, triomfalista i sublimant de la batalla. La retòrica militar més contundent i prestigiosa sobre la victòria de Vittorio Veneto la presenta, sens dubte, l'*Enciclopedia italiana* a través dels continguts creats per Alberto Baldini i Amedeo Tosti, en les seves respectives seccions dedicades -principalment- a la descripció militar. Baldini no dubta a considerar "la batalla de Vittorio Veneto com la més completa de les batalles de la guerra mundial -a nivell tàctic i estratègic- i que estratègicament conduí, sens dubte, a la conclusió de més de quatre anys de lluita". Tosti, sobre Vittorio Veneto i la seva importància a nivell global, afirma que "amb la seva participació, lleial i vàlida durant tota la guerra, Itàlia contribuí de forma potent a la victòria dels aliats. La història haurà de reconèixer que amb la seva victòria final [Vittorio Veneto] accelerà el final de la guerra, previst pel 1919, i estalvia més desastres a la humanitat".

Vittorio Veneto és glorificada com el "colofó victoriós de la guerra italoaustríaca, i mundial", tal com la defineix la *Sonzogno* de 1930.

La batalla, juntament amb els seus efectes i repercussions, generen la unanimitat que no havia aconseguit Caporetto. Caporetto era un motiu de discòrdia i de divisió, que el feixisme en el seu intent per a codificar les fites més decisives de la història italiana recent intentà mitificar, extraient el component històric i atorgant un component mític necessari per a la *riscossa*, com el cresol de la Nova Itàlia. Vittorio Veneto, per contra, suposa la resurrecció d'Itàlia, la *ricostruzione italiana*, la recuperació de l'orgull patri. Suposa un lloc de concòrdia, de retrobament nacional. El Vittorio Veneto enciclopèdic no requereix un vernís mític. La victòria i la derrota sobre l'enemic secular, així com la contribució a la victòria global de la Gran Guerra són suficients, malgrat que l'anàlisi conclusiva demostra una excessiva càrrega de sublimació i idealització, al temps que una notòria manca de rigor històric, que -de fet- ja ha estat assenyalada de forma unànime per la historiografia especialitzada posterior⁷⁹².

⁷⁹² ISNENGHI, Mario; ROCHAT, Giorgio. *Op. Cit.* MELOGRANI, Piero. *Op. Cit.* GIBELLI, Antonio. *Op. Cit.*

Vittorio Veneto, segons els estudiosos⁷⁹³, tingué una rellevància militar marginal donat el pèssim estat de l'exèrcit austrohongarès i l'avançada descomposició de l'imperi a nivell institucional i nacional. Isnenghi i Rochat són més explícits quan afirmen que “la victòria de Vittorio Veneto no fou una victòria napoleònica com proclamà l'hagiografia nacional [...] la victòria no es va obtenir per la genialitat dels nostres comandants sinó per l'esgotament i la profunda desintegració de l'enemic”. Vittorio Veneto i Caporetto representen les dues cares d'una mateixa moneda discursiva. El Vittorio Veneto enciclopèdic simbolitza la *riscossa* (reconstrucció) i el desvetllament nacional d'Itàlia, de la seva força i del seu nou esperit. La idea de la *riscossa* o reconstrucció nacional es basa en dues idees matrius. Primera, la recuperació de l'orgull patri, personificada amb la victòria contra els austríacs, un dels veritables leitmotiv de la intervenció italiana a la guerra. Segona, l'assoliment de la reunificació territorial italiana amb la recuperació, d'una banda, dels territoris perduts⁷⁹⁴ durant la retirada vers el Piave just després la derrota de Caporetto, i de l'altra, potser més significativa per a la historiografia patriòtica, la reintegració al regne d'Itàlia dels anhelats *territori irredenti*, reclamats des d'època *risorgimental*.

430

El discurs enciclopèdic feixista sobre aquesta visió ‘venjativa’ de Vittorio Veneto -el prefeixista no la cita- manté la lectura i la retòrica de l'anterior conclusió triomfalista, però es troba mancada de l'anàlisi factual que sol apuntalar interpretacions d'un biaix nacionalista i propagandístic tan evidents. La justificació es deu a l'encesa defensa que fa el feixisme de la significació simbòlica de Vittorio Veneto com a desllorador del conflicte i, sobretot, de la baula que mancava per a la reunificació territorial, nacional i espiritual italiana. Les mencions i les referències sobre aquest aspecte són nombroses en les tres enciclopèdies d'època feixista. Tanmateix, la que condensa aquesta idea de forma més explícita i contundent és la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* de 1930 (veure nota 714, p. 357).

L'altre aspecte a destacar del fragment de la *Sonzogno*, que sintetitza a la perfecció el sentir -i el discurs- del règim sobre la recuperació del Vèneto i la derrota sobre l'exèrcit austríac, és la retòrica patriòtica i inflamada que posa en dubte un dels puntals de l'enciclopedisme com és la moderació lèxica, i com no, la imparcialitat.

L'exageració, la manipulació i la falta de rigor històric de la síntesi enciclopèdica sobre l'ocupació austroalemanya del Vènet i de part del Friuli estan basades en el discurs feixista.

L'argumentació i la retòrica maniquea entre els ‘bons italians’ i els ‘mals austríacs’ evidencia

⁷⁹³ ISNENGHI i ROCHAT (1998, 452) consideren que “la victòria de Vittorio Veneto no fou una victòria napoleònica com proclamà l'hagiografia nacional [...] la victòria no es va obtenir per la genialitat dels nostres comandants sinó per l'esgotament i la profunda desintegració de l'enemic”.

⁷⁹⁴Bàsicament el Vèneto i el Friuli.

dos aspectes a destacar. D'una banda, el pes i el calat del discurs nacionalista en la societat italiana de mitjans de la dècada de 1930 i de l'altra la instrumentalització que fa el règim d'un gènere com l'enciclopèdic per a consolidar una idea d'alliberament i derrota de l'enemic secular. L'existència d'aquesta mena d'argumentacions discursives indica l'existència d'una mena de simbiosi entre el discurs que reclamava la societat per representar la seva pròpia història i la versió oficial que oferia el règim a través d'un dels canals informatius, culturals i formatius més reputats com era l'enciclopèdic.

La darrera conclusió que proporciona l'anàlisi del *Vittorio Veneto* enciclopèdic està relacionada amb la reivindicació d'Itàlia d'un espai preeminent i de prestigi en l'Olimp de les nacions més potents i importants del moment. La idea d'una Itàlia amb un paper i un prestigi internacionals destacats és un tema recurrent en la historiografia patriòtica, i és força habitual en els pròlegs enciclopèdics com ho demostra la de l'*Enciclopedia italiana* o la del més modest *Dizionario di cognizioni utili UTET* 1919. *Vittorio Veneto* és utilitzada per l'enciclopedisme feixista per a situar Itàlia al mapa, i a la nòmina, de les grans potències. L'enciclopedisme a través de la seva interpretació de la guerra, i en concret de *Vittorio Veneto*, busca el reconeixement per part de les principals potències i del món de la seva importància en el còmput general de guerra mundial així com de la seva grandesa com a gran nació. *Vittorio Veneto*, i els seus efectes en el desenllaç victoriós de la guerra, justifica aquesta 'petició' i anhel de reconeixement expressat de moltes formes, i amb nombroses referències, al llarg del discurs enciclopèdic, sobretot d'època feixista. El règim feixista vol mostrar al món la grandesa de la nació italiana, però també busca i reclama gratitud. En una d'aquestes múltiples referències, Amedeo Tosti⁷⁹⁵ afirma que "la història haurà de reconèixer que amb la seva victòria final [*Vittorio Veneto*] accelerà el final de la guerra, previst per al 1919, i estalvia més desastres a la humanitat". Les crides a un reconeixement de la història vers Itàlia no són anecdòtiques, formen part de tot l'ideari de la historiografia italiana del primer terç del segle XX. L'enciclopedisme juga un paper primordial en aquesta representació i glorificació del rol d'Itàlia i de la cultura italiana en la història mundial.

En ordre de lligar les conclusions de *Vittorio Veneto* amb les de la *Vittoria mutilata*, és possible afirmar que la gènesi de l'idea o mite, com l'anomenaria Salvemini, parteix del no reconeixement, en primer terme, dels sacrificis i del pes de la intervenció italiana a la guerra, i en segon, de l'incompliment de les clàusules i compensacions estipulades al Pacte de Londres signat el 26 d'abril de 1915 entre el govern italià i els representants de la Triple Entesa.

⁷⁹⁵TOSTI, A. *Op. Cit.*, 1933.

5. *Vittoria mutilata*

Les referències a la *Vittoria mutilata* no apareixen, per qüestions de cronologia, a les enciclopèdies *patriottiche* analitzades. Les conseqüències dels tractats de Saint-Germain i de Rapallo podrien constar, almenys, a l'edició de 1922 de la *Grande enciclopedia popolare Sonzogno* però en el *Dizionario cognizione utili UTET* de 1919 és impossible. La qüestió de la *Vittoria mutilata*, malgrat haver-la esmentat per primera vegada D'Annunzio a l'octubre de 1918, no madura i no es generalitza en alguns dels sectors de la societat italiana fins, almenys, 1923-24, quan el règim feixista s'està assentant. Com ja s'ha esmentat en el capítol 2, la *Vittoria mutilata*, com Caporetto o com altres fites històriques, formen part de la mitologia feixista i, per tant, la seva importància simbòlica no està representada els primers anys de la postguerra. El discurs enciclopèdic feixista sobre la *Vittoria mutilata* es basa en dos eixos argumentals, que es detecten també en la interpretació feixista de Caporetto.

Les enciclopèdies que inclouen continguts relacionats amb la *Vittoria mutilata* són l'*Enciclopedia italiana* i l'edició de 1930 de la *Sonzogno*. Malgrat que la referència explícita al terme no apareix enlloc ni es menciona, els continguts referents als tractats de pau i compensacions aboquen a una interpretació molt en sintonia amb l'oficial, que recull un sentiment de greuge que en ambdós textos enciclopèdics reivindica el sacrifici dels més de 650.000 morts italians, més el milió i mig de ferits i mutilats, així com els costos de guerra.

Un discurs semblant manté l'*Italiana* en els darrers paràgrafs de l'entrada "Itàlia"⁷⁹⁶ de Ghisalberti, que recull dos dels elements que basteixen el mite de la victòria mutilada: la incomprensió i la ingratitude de les potències aliades pel sacrifici d'Itàlia i dels seus morts, i la sublimació de la guerra com a *momentum* on el poble italià trobà la seva unitat i força d'esperit per a refer-se de Caporetto, i assolir la "mirabile vittoria di Vittorio Veneto"⁷⁹⁷. Una de les conclusions que permet extreure l'anàlisi de la *vittoria mutilata*, i que proporciona una interessant constatació sobre el discurs enciclopèdic, en aquest cas de l'*Enciclopedia italiana*, són les divergències existents a nivell argumental i estilístic sobre la qüestió en les entrades de Ghisalberti i Augusto Torre. Ghisalberti insisteix a interpretar, o a dirigir al lector, cap a una lectura en clau nacional-feixista de les conseqüències de la guerra quan, a pesar de la victòria mutilada, descriu a Itàlia com:

⁷⁹⁶ GHISALBERTI, A.M. «Itàlia». A: A: *Enciclopedia italiana di lettere, scienzeedarti*. Roma: Treccani, 1935. Vol. XIX, p. 410-443.

⁷⁹⁷ GHISALBERTI, A.M. *Ibid.*

“com la gran nació que ha consolidat a la guerra la seva unitat moral, i que ha consolidat les seves forces en la revolució constructiva del feixisme, la Itàlia que mira serena el seu esdevenir. Forta en el seu dret, orgullosa del seu passat, renovada en el seu esperit, compactada com mai, i que no es veu amenaçada ni tem a ningú⁷⁹⁸”.

Torre explicita quelcom semblant, però modera les referències i la retòrica feixista quan tracta la qüestió de l'argumentari de la *vittoria mutilata*. L'historiador, especialista en història diplomàtica i relacions internacionals, malgrat no emprar la retòrica feixista, cita les dues qüestions més punyents per a la política exterior italiana del règim: anul·lar la preeminència francesa en el panorama internacional i, sobretot, afirmar el nou estatus d'Itàlia com a gran potència. Torre, amb la seva ponderació habitual, esmenta el dos temes i fa una picada d'ulls al règim feixista quan crítica França per portar a terme una política exterior vella i revengista, mentre la italiana “mira al futur ... i cada dia que passa, el món reconeix en ella els fonaments ideals i el sentit realista del feixisme”.

6. Rol del *Regio Esercito Italiano* i experiència de la guerra

La interpretació sobre el *Regio Esercito* en l'enciclopedisme italià d'entreguerres prové, en gran part, d'aquesta visió política de la victòria, i dels resultats de la guerra. L'anàlisi del discurs enciclopèdic sobre aquesta qüestió, com de l'experiència bèl·lica italiana a la Gran Guerra, revela que la principal conclusió és la instrumentalització o manipulació del coneixement com a recurs per bastir un determinat discurs polític d'acord amb les finalitats del context polític imperant. La visió enciclopèdica sobre la qüestió evoluciona en la línia que el discurs respongui, o no, a les expectatives i necessitats del context imperant. L'enciclopedisme d'entreguerres evidencia en línies generals, i en les qüestions més transcendents⁷⁹⁹, interpretacions amb un rerefons comú, molt similar, que només es veuen modificades o evolucionen en la mesura que han de respondre a les necessitats o finalitats polítiques del moment.

El discurs *patriottico* sobre el tema de les forces armades i l'experiència de la guerra es manté dins d'una lògica i una tradició nacionalista i de concòrdia nacional, tot i veure's “condicionada” per necessitats i voluntats polítiques concretes. El discurs feixista, que inclou també en aquesta qüestió l'*Enciclopedia italiana*, a banda d'enarborar la *tricolore* i glorificar

⁷⁹⁸ “Grande nazione que ha nella guerra consolidato la sua unità morale e nella rivoluzione costruttiva del fascismo ha ritemprato le sue forze, l'Italia guarda serena al suo avvenire. Forse del suo diritto, orgogliosa del suo passato, rinnovata nel suo spirito, compatta come non mai, non minaccia e non teme.”

⁷⁹⁹ La qüestió de la neutralitat, de la intervenció o del *Maggio radioso*, el *Sacro egoismo*, etc.

el *Regio Esercito* com ho fa el discurs *patriottico*, desplega tot el seu caràcter manipulador quan usa la qüestió de la guerra i l'exèrcit com ariet polític contra la dissidència (*disfattisti*, sectors crítics amb l'exèrcit i antics *neutralisti*). El feixisme enciclopèdic, seguint la línia oficial, també atorga al *Regio Esercito* un paper preeminent en el nou *Statonazionale*, evidenciant la continuïtat entre l'experiència de la guerra i la creació d'una nova Itàlia, que s'ha renovat a través del foc i el fang de les trinxeres, i on l'exèrcit s'ha batut de forma heroica. El coneixement enciclopèdic feixista, com el *patriottico*, identifica les forces armades com el veritable fautor de la reunificació territorial i nacional d'Itàlia, aglutinant al seu voltant l'esperit i la recuperació de l'orgull patri. El discurs enciclopèdic feixista presenta l'exèrcit italià com l'exemple més evident de la *Rivoluzione nazionale*.

El discurs enciclopèdic dels anys 1918-1922 s'insereix en la línia oficial d'interpretació patriòtica⁸⁰⁰ de la guerra. El *mito della Grande Guerra Patriottica*. El mite de la guerra patriòtica és una construcció discursiva creada *ad hoc*, plantejada per interpretar la guerra i el paper de l'exèrcit en una clau nacionalista i patriòtica que recupera l'argumentari de tradició nacionalista *risorgimental* sobre la famosa *quarta guerra per l'indipendenza*. El mite de la Gran Guerra patriòtica s'erigeix com el punt d'arribada de tots els italians, un *lieu de memoire* nacional on no tinguin cabuda la crispació, les acusacions, la recerca de culpables o la polarització social, i que on només es celebri i glorifiqui la victòria i els que la feren possible, entre ells l'exèrcit, i sobretot el poble italià.

El leitmotiv de la interpretació de la guerra en l'enciclopedisme *patriottico* és la mitificació de l'experiència italiana d'una forma exclusivament nacionalista i patriòtica, sense espai per als partidismes o lectures en clau política. L'expressió mítica, que s'incorpora en el to i l'estil del discurs enciclopèdic, s'aconseguí a través entre d'altres de la sublimació dels pocs fets d'armes victoriosos, l'omissió o el mutisme sobre els més desastrosos i controvertits (Caporetto, especialment), la glorificació de l'exèrcit amb una lectura acrítica sobre dels errors de la seva cúpula, i sobretot amb una retòrica més propera a l'èpica que al coneixement enciclopèdic rigorós i ponderat.

L'esperit *risorgimental* impregna la interpretació *patriottica* sobre les forces armades. El discurs enciclopèdic *patriottico* no se centra només en reflexions sobre el coratge i el sacrifici dels soldats durant la guerra. Vol expressar un deute de gratitud, d'agraïment i, sobretot, de

⁸⁰⁰ El *mito della Grande Guerra Patriottica*, segons Rochat (1976 b), p. 1.

reconeixement per la victòria malgrat explicitar les dificultats pròpies⁸⁰¹. El mite de la guerra patriòtica s'insereix perfectament en el coneixement enciclopèdic prefeixista. La manipulació o interpretació interessada de l'exèrcit i de la victòria, com també passava amb la neutralitat o la intervenció al 1915, és molt lleu i innòcua, si es compara amb la feixista, molt més programàtica i finalista. El coneixement enciclopèdic *patriottico* empra el *mito della Grande Guerra patriottica* per interessos, valgui la redundància, exclusivament patriòtics. Construeix un discurs nacionalista d'autoconsum, concebut per a bastir un consens nacional sobre el valor de l'experiència bèl·lica italiana a la guerra, i del paper que ha jugat l'exèrcit en la victòria final. L'omnipresència d'una visió i interpretació acrítiques sobre les forces armades es basa sobre una retòrica buida i laudatòria. L'anàlisi del discurs enciclopèdic *patriottico* no ha detectat, o no ha aconseguit detectar, interessos ocults. El veritable objectiu del discursiu enciclopèdic entre 1918 i 1922 és la fixació, i adopció socials, del *mito della Grande Guerra patriottica* amb l'objectiu de deixar enrere el debat sobre el rol de l'exèrcit al conflicte, que tanta divisió i crispació social generà.

435 El discurs enciclopèdic *patriottico*, i la pràctica totalitat de la historiografia del moment -no cal perdre de vista que el 90% eren militars, sobretot per l'accés a les fonts- es mou sobre l'eix discursiu que planteja Nitti en la seva intervenció parlamentària, que exhorta a deixar enrere, i per a la història, l'assignació de culpes i responsabilitats per a celebrar els fruits de la victòria ja que el que guanya sempre té la raó, en una diàfana referència al fet que 'el guanyador pot interpretar la victòria com vulgui', donant 'carta blanca' a construccions mítiques per a interpretar la pròpia història, com fou el cas del mite de la *Grande Guerra patriottica*.

Respecte la variant interpretativa del discurs enciclopèdic feixista, s'evidencia, com s'insinuava en paràgrafs anteriors, una clara i programada voluntat d'instrumentalització i manipulació per a satisfer objectius polítics i ideològics concrets. El coneixement enciclopèdic feixista abusa, com el *patriottico*, d'una glorificació excessiva del *Regio Esercito*. Abandona però les influències *risorgimentals* i les substitueix per una retòrica renovada on exèrcit i nació formen un sol cos. L'ultranacionalisme de l'enciclopedisme feixista també incorpora l'argument o la idea de l'expiació per un marcat complex d'inferioritat que impregna la història militar italiana, i de la qual la pròpia historiografia i l'estrangera també se'n fan ressò. Gairebé tots els fragments on s'explicita l'heroisme i el

⁸⁰¹Pèssima preparació, dèficit i manca d'armament pesat, metralladores, etc.

sacrifici de l'exèrcit mencionen també les dificultats a les quals ha hagut de fer front per resistir i aconseguir la victòria. Els exemples són nombrosos, però potser la més rellevant és la comparativa entre els episodis bèl·lics al front italià i a l'occidental com, per exemple, qualificar les retirades francobritàniques de "Caporetto anglesa" i francesa" durant les operacions alemanyes de la primavera de 1918. El discurs *patriottico* també usa la comparativa per engrandir i exaltar la *leggenda* italiana (com mostren les darreres línies del fragment de Segre transcrit línies amunt), però en el discurs feixista la manipulació frega el grotesc. El coneixement enciclopèdic feixista evidencia una gran unanimitat, a diferència d'altres fils discursius, en la interpretació del paper del *Regio Esercito*. A banda d'incorporar - com el *patriottico*- grans dosis de nacionalisme d'autoconsum, evidencia una clara instrumentalització amb dos objectius polítics molt concrets. El primer, l'apropiació de la memòria de la guerra, consistent en la construcció d'un discurs d'acord amb el dogma oficial sobre les continuïtats entre l'experiència de la guerra italiana i el caràcter revolucionari del nou règim feixista. Règim, dins el qual l'exèrcit juga un paper cabdal com a renovador de la nova moral imperant a Itàlia. El discurs enciclopèdic feixista presenta l'exèrcit sorgit de les trinxeres com el nou model a seguir, com l'expressió orgànica i indivisible del poble italià en el nou esdevenir.

436

El règim de Mussolini -conscient de la importància real, i simbòlica, del *RegioEsercito* en la construcció i afirmació del feixisme- segellà la pacificació⁸⁰² social sobre la guerra, a través del reconeixement i rehabilitació de figures militars controvertides com Luigi Cadorna o Pietro Badoglio. Paral·lel a l'apaivagament de la crispació i divisió socials gràcies -en part- a l'adopció i absorció nacional del *mito della Grande Guerra patriottica*, el règim inaugurà una campanya política i cultural per a l'apropiació en exclusiva de la memòria de la Grande Guerra. La historiografia hagiogràfica del règim, la premsa afí i l'enciclopedisme construïren un discurs acrític, laudatori i ple d'omissions sobre els errors comesos per la cúpula de l'exèrcit italià, així com dels episodis més controvertits on Caporetto n'és un exemple paradigmàtic.

L'anàlisi del coneixement enciclopèdic feixista ha confirmat que existeix un discurs acrític, poc rigorós i argumentalment selectiu, que respon a les necessitats del règim per oferir una

⁸⁰² La política d'apaivagament o pacificació va consistir en el tancament o clausura de la discussió política i nacional sobre les qüestions més polèmiques de la guerra, com la batalla de Caporetto i els resultats de la investigació publicats a l'estiu de 1919, que amenaçaren en implosionar dins la societat italiana a través d'una sèrie de mesures polítiques proposades pel govern Nitti, com l'amnistia per delictes militars o la llicència dels generals Cadorna, Porro, Capello i Cavaciocchi.

visió immaculada i indiscutible sobre l'exèrcit i la seva actuació durant la guerra. L'enciclopedisme feixista, com en el cas de Vittorio Veneto, evidencia una gran unanimitat en el tractament i la valoració de l'exèrcit italià i el seu paper a la guerra. Fins i tot l'*Enciclopedia italiana* amb una línia d'interpretació més ponderada⁸⁰³ manté sobre la qüestió una línia inequívocament oficial.

Malgrat aquests comentaris força excepcionals, la resta d'argumentacions mantenen una línia absolutament sòlida i favorable a les accions i decisions de l'exèrcit italià durant la guerra. L'homogeneïtat argumental es deu, segurament, al fet que la majoria de continguts sobre l'experiència bèl·lica foren creats per militars. A l'*Enciclopedia italiana*, tots els continguts d'índole militar els realitzaren tres militars. Dos d'alta graduació (Baldini i Alberti), i un d'ells, fins i tot, fou *capo* de l'Ufficio storico dello Stato maggiore de l'exèrcit entre 1919 i 1924 (Alberti). El tercer, Amedeo Tosti, era un exveterà de la guerra, i un dels grans divulgadors d'història militar italiana en el primer *dopoguerra*.

Gandìn, autor dels continguts sobre la guerra al *Grande dizionario enciclopedico UTET* de 1935 també segueix la línia oficial -i la retòrica feixista- sobre l'exèrcit quan considera que la "nació i l'exèrcit formen un sol òrgan" o quan qualifica la seva importància de vital en la cohesió nacional i institucional del país després Caporetto, i en les seves actuacions al Piave, al Monte Grappa i a Vittorio Veneto. Una línia similar, però més exaltada i glorificadora, atresoren els continguts militars de la *Sonzogno* de 1930 que també foren creats segurament per militars donat el grau de minuciositat, coneixements militars, i sobretot per la defensa de la institució militar.

Les darreres afirmacions de Gandìn contenen part de l'argumentari sobre l'apropiació feixista de la memòria de la guerra, que considera que el *Regio Esercito* s'ha guanyat el dret i la confiança de la nació per exercir de baluard de la nova Itàlia sorgida de les trinxeres, i que té en l'experiència bèl·lica de la Gran Guerra el seu referent més proper. El feixisme enciclopèdic considera que les forces armades italianes representen els nous valors de la Itàlia feixista basats en el sacrifici, el valor i el coratge i, sobretot, la defensa dels nous valors que basteixen la *Rivoluzione nazionale*. Com a darrera consideració d'aquest punt, és interessar fer constar que aquesta assimilació al dogma oficial té com a objectiu, a banda de l'apropiació de la memòria, el d'aconseguir la plena adhesió de l'alta oficialitat, i de les figures militars més insignes i representatives del nou règim feixista. En aquest sentit, la rehabilitació de Cadorna pel nou règim no s'entén sense un apropament o una adhesió prèvia d'aquesta figura

⁸⁰³ A les qüestions, per exemple, de Caporetto o de la casuística de la guerra evidencià una línia clarament divergent respecte la resta d'enciclopèdies d'època feixista.

a la nova realitat política. El règim feixista necessita d'avaladors i l'exèrcit també busca la rehabilitació total en una experiència bèl·lica que malgrat la victòria final presenta nombroses llacunes o punts foscos. Existeix una comunió d'interessos entre el nou règim que busca la sanció d'una de les institucions més respectades per la seva importància dins la nació i un exèrcit que, malgrat l'aurèola victoriosa de la guerra, necessita rehabilitacions i una interpretació en clau nacionalista.

El segon objectiu de la manipulació enciclopèdica feixista és utilitzar l'experiència bèl·lica de la guerra, la victòria final i el rol de l'exèrcit italià com ariets polítics contra aquells sectors que defensaren la neutralitat al 1914 o una intervenció passiva al 1915, i que el feixisme identifica com a *disfattisti*, on s'inclouen, entre d'altres, a socialistes i representants de la vella política giolittiana. La lectura nacional-feixista de la guerra, i la sublimació del paper de l'exèrcit en la victòria final, conté grans dosis d'antisocialisme. No només per la glorificació o la visió acrítica d'una institució militar que ha estat el blanc de les ires i crítiques de gran part de l'esquerra i dels moviments obrers durant la guerra i els primers anys de *dopoguerra*. El feixisme manté i apuja el to expressat en anteriors qüestions controvertides com la neutralitat, la intervenció militar o Caporetto. Usa el discurs enciclopèdic per carregar indissimuladament i conscient contra aquests sectors polítics i socials amb finalitats polítiques. Motivacions allunyades del patriotisme o simple nacionalisme que planteja l'enciclopedisme *patriottico* en la seva recreació del *mito della Grande Guerra patriottica*.

438

A mode de resum, és interessant enumerar per ordre d'importància les principals conclusions de l'anàlisi del discurs enciclopèdic italià d'entreguerres sobre la Primera Guerra Mundial, especialment la intervenció, l'experiència bèl·lica italiana i les seves conseqüències polítiques, ideològiques i socials que es detallen a continuació:

1. Existència d'un tall epistemològic entre les enciclopèdies *patriottiche* i les feixistes. Les diferències són nombroses però destaquen l'argumentació i l'estil emprats en la interpretació, per exemple, de la neutralitat, la intervenció o els efectes polítics i socials de la victòria. La vehemència i la retòrica nacionalista inflamada que palesen els textos enciclopèdics *patriottichi* evidencien una lectura de la història italiana recent en clau *risorgimentale*, a través d'una tradició que reivindica la reunificació territorial per a assolir la construcció definitiva de la nació italiana, derrotant a l'enemic secular amb tot el que això implica a nivell polític, ideològic i cultural pels nous paradigmes polítics. El discurs feixista, en línies generals, hereta gran part de la interpretació nacionalista però la transforma i la modula per a

donar coherència i múscul ideològic per a la legitimació del nou règim. La manipulació conscient i programada de l'experiència bèl·lica té un caràcter instrumental i fundacional per al nou estat feixista, que reivindica la germanor i els vincles establerts a les trinxeres com l'argamassa moral del nou règim.

Les dues visions enciclopèdiques, patriòtica i feixista, es complementen però evidencien les necessitats ideològiques i les expectatives polítiques de les dues etapes, amb tota probabilitat, més transcendents de la història contemporània d'Itàlia amb l'excepció de la unificació italiana el 1861.

2. Evolució i adaptació del discurs enciclopèdic sobre la Gran Guerra als diferents contextos politicoculturals sobre els eixos de creació intel·lectual i adopció social del coneixement a través d'una visió nacionalista. La formulació i interpretació de determinades qüestions es fixa de forma proporcional al valor polític o ideològic que aporten. En el discurs enciclopèdic *patriottico* es dirigeix vers l'autoafirmació nacional. En el feixista, a la construcció i reafirmació ideològica. El règim feixista, i en concret els principals ideòlegs o figures del panorama cultural i acadèmic són molt conscients del valor del discurs i coneixement enciclopèdics com a element d'autoafirmació política i moral a nivell intern, i de consolidació nacional a nivell internacional. L'*Enciclopedia italiana* neix -en gran part- de l'exercici d'autoconsciència cultural del moment històric que viu el primer feixisme. El feixisme és conscient que necessita una justificació històrica de la seva arribada al poder per a dotar-se d'una consistència ideològica pel seu esdevenir. L'*Enciclopedia italiana*, com evidenciaran les conclusions finals no sempre complí les expectatives que d'ella en tenia el règim. L'anàlisi del discurs enciclopèdic posa de manifest l'existència de vasos comunicants o d'una simbiosi entre la necessitat política del context històric i el nivell d'instrumentalització al qual es sotmet el coneixement enciclopèdic per assolir determinats objectius.

3. Coexistència dins el discurs enciclopèdic feixista d'interpretacions divergents com les de l'*Enciclopedia italiana* sobre qüestions considerades clau que en el pla teòric, i per la pròpia naturalesa del règim, haurien de tenir una lectura monolítica i uniforme i que, per contra, palesen una lectura, si no dissident, sí crítica o allunyada amb el discurs polític oficial. L'existència de certa heterodòxia enciclopèdica posa en dubte la idea d'un discurs monolític i uniforme de matriu feixista sobre algunes de les qüestions més essencials del règim de Mussolini com la interpretació de la Gran Guerra. Aquesta darrera consideració consolida la idea essencial que el món intel·lectual i cultural tingué i visqué, durant el feixisme una

existència paral·lela a la del règim, on ambdues realitats convisqueren amb certa harmonia, almenys fins a l'aprovació del *legge razziale* de 1938, sense excessives interferències ideològiques i sota el lema universal del “*vivi e lascia vivere*”.

4. Interpretació enciclopèdica de la Gran Guerra i de l'experiència bèl·lica italiana en clau constructiva amb un rerefons totalment positiu en termes nacionals i polítics. La *guerra italoaustriaca* es interpreta com una fase més i necessària en la consecució de la reunificació territorial i nacional d'Itàlia iniciada el 1861. Malgrat que el rerefons argumental nacionalista entre els discursos enciclopèdics *patriottici* i feixista és molt similar -ambdós coincideixen en la significació de la guerra com un episodi gloriós i èpic per a la història d'Itàlia- l'aproximació a la qüestió es realitza des de dos plans o visions diferents. El discurs *patriottico* interpreta la guerra i la seva significació a través d'una òptica identitària, nacionalista i patriòtica, amb una certa dosi de mitificació i que, segons els estudiosos, se sintetitza en el *mito della Grande Guerra patriottica*. El discurs feixista, amb les seves especificitats, codifica la guerra en clau fundacional i reafirmant. La Gran Guerra, l'experiència bèl·lica italiana i el *mito della trincea* proporcionen al feixisme un arsenal ideològic que l'enciclopedisme tradueix, com ho fa el discurs polític oficial o l'historiogràfic, i interpreta per consolidar una identitat col·lectiva basada en els valors que emergeixen de les trinxeres i que són el cresol ideològic del nou règim. El discurs enciclopèdic feixista evidencia la monopolització que fa el règim de la memòria de la guerra. Una memòria bastida, bàsicament, sobre la mitificació i codificació de les principals fites de la guerra. La codificació enciclopèdica de la guerra i de la victòria és d'arrel i d'herència nacionalista però amaga un esperit genuïnament feixista, com anota Rochat. No es basa en la concòrdia nacional com el *patriottico* sinó que instrumentalitza i manipula el coneixement per acabar amb la dissidència i imposar una lectura unívoca i uniforme sobre la història política i bèl·lica de la guerra, que no acabarà d'assolir del tot per les incongruències i contradiccions d'un règim totalitari en construcció i, sobretot, per les peculiaritats del context intel·lectual i cultural d'època feixista, que es tradueixen de forma especial en el gènere enciclopèdic.

CONCLUSIONS FINALS

Atesos els resultats de l'anàlisi del discurs enciclopèdic italià d'entreguerres, i un cop contrastats amb els objectius plantejats per a la tesi es constata que l'enciclopedisme italià entre 1918-1940 evolucionà i s'adaptà als respectius discursos oficials sobre la Gran Guerra i que fou un mirall excepcional de les diverses vicissituds, sobretot polítiques i culturals que afectaren el període d'entreguerres. La investigació conclou també que el discurs i el coneixement enciclopèdic italià sobre la guerra fou agent creador d'una representació i interpretació amb finalitats polítiques i culturals que coincidiren en gran part amb la doctrina oficial desenvolupada per ambdós paradigmes polítics, el liberal i el feixista.

En el cas del primer objectiu plantejat dedicat observar si el discurs oficial sobre la guerra dels últims anys de la Itàlia liberal (*patriottico*) es reflectia en el discurs enciclopèdic, la principal conclusió és que:

1. L'enciclopedisme tardoliberal italià creà un discurs patriòtic sobre la guerra destinat a la glorificació i reconciliació nacionals.

441

L'enciclopedisme italià tardoliberal (1918-1922/23) fou un reflex fidel de les condicions polítiques, socials i culturals del moment. Un context polític decadent condicionat per una dura postguerra a nivell polític, econòmic i social però marcat també per la dificultat de justificar un esdeveniment com la guerra, amb totes els efectes negatius que comportà, i la nul·la rendibilitat política obtinguda, excepte la recuperació d'un cert orgull patri. El discurs enciclopèdic *patriotticos* impregnà de la doctrina oficial sobre la guerra que l'evocà com una fita patriòtica. El patriotisme enciclopèdic era pràcticament idèntic al que bastí i reproduí tot l'argumentari oficial tardoliberal sobre la Gran Guerra. L'expressió patriòtica del discurs oficial sobre la guerra, com la del coneixement enciclopèdic, responia a la necessitat imperiosa de proporcionar a l'opinió pública una imatge simbòlica sobre la guerra, amb cert regust *risorgimental*, com la darrera fita nacional d'Itàlia. Una fita, resumida en la reunificació final de tots els territoris italians, que tenia com a darrera intenció congregar a la nació -dividida per la guerra- per a celebrar la victòria com un gest de reconciliació nacional.

Les conclusions sobre el segon objectiu, que consistia a analitzar si l'enciclopedisme d'època feixista s'adaptà totalment al nou règim feixista i les seves necessitats o si va mantenir una equidistància ideològica en la interpretació de la guerra, són:

2. L'enciclopedisme feixista, amb excepcions, instrumentalitzà la guerra per legitimar el règim, relacionant els seus orígens i doctrina amb la victòria.

L'enciclopedisme feixista s'adaptà de forma simbiòtica al nou règim. El feixisme enciclopèdic construí un discurs nacionalista, a partir d'elements de l'anterior discurs *patriottico*, transformant-lo segons les pròpies necessitats. El discurs enciclopèdic feixista, amb excepcions, instrumentalitzà i manipulà l'experiència italiana a la Gran Guerra amb dos objectius principals. Primer, presentar la guerra com el gresol de la Nova Itàlia, materialitzada amb l'arribada del feixisme al poder. Segon, crear un espai de glorificació i interpretació unívoca de la guerra amb dues finalitats. Primera, carregar contra la dissidència política present i pretèrita. Segona, legitimar i sancionar el nou paradigma polític feixista presentant-lo com el producte genuí del nou esperit nacional italià sorgit de l'experiència de les trinxeres (*mito della trincea*).

3. L'enciclopedisme feixista no bastí una interpretació unívoca del conflicte.

L'enciclopedisme d'època feixista, malgrat les sinèrgies i complicitats amb el règim com la resta de manifestacions intel·lectuals i culturals, no presentà un perfil unívoc sobre la Gran Guerra i la seva interpretació. El gènere, fidel a la seva genètica d'adaptació al *Zeitgeist*, fou capaç de produir una sèrie de variants argumentals que diferien del dogma oficial feixista sobre el conflicte. Les raons es resumirien en el fet que el panorama cultural del *ventennio* feixista no sempre presentà espais estancs, sinó que fou permeable a la controvèrsia acadèmica sempre dins uns límits raonables o que no discutissin o possessin en dubte els principals dogmes del feixisme. El règim no sempre mostrà una política intolerant o totalitària respecte la cultura, malgrat la retòrica emprada contra la dissidència, tal com manifesten nombrosos especialistes en la matèria. Durant el *ventennio*, i especialment entre finals de la dècada de 1920 i fins 1938, les relacions entre el món acadèmic i intel·lectual i el règim es guiaren sota el lema de 'viure i deixar viure'. La política de respecte mutu entre l'àmbit cultural i el feixisme es basà en una idea de consens envers la nova situació política, sempre que no es discutís sobre qüestions doctrinals de primer ordre.

El consens tàcit es traslladà *de facto* a algunes interpretacions enciclopèdiques sobre la guerra, corroborant que les enciclopèdies eren una "*specchio della nazione*". El feixisme enciclopèdic no fou estrictament totalitari en el seu fons i expressió. Les enciclopèdies de l'època,

veritables “*miroirs du monde*”, proporcionaren també una visió pròpia i no condicionada exclusivament al *diktat* feixista. De fet, l'exponent més important de l'enciclopèdisme d'època feixista construí gran part del seu discurs seguint alguns dels cànons ideals del gènere com l'objectivitat o el rigor científic, malgrat les pressions editorials i oficials.

4. L'Enciclopedia italiana, l'excepció en el discurs feixista sobre la guerra.

L'*Enciclopedia italiana delle scienze, lettere ed arti* fou l'exemple paradigmàtic del discurs enciclopèdic divergent dins la uniformitat del feixisme enciclopèdic imperant. L'*Enciclopedia italiana* prengué una línia pròpia en la interpretació d'algunes de les qüestions més controvertides de l'experiència italiana a la Gran guerra, que gran part del feixisme enciclopèdic manipulà seguint el discurs oficial. L'*Enciclopedia italiana* es convertí en espai de consens intel·lectual i acadèmic on determinades visions maniquees i mítiques no tingueren cabuda ni ressò. El fet que la dissidència es reflectís en un dels bucs insígnia de la cultura feixista atorga encara més importància al seu rol. Evidencia també dos dels fenòmens abans explicitats: l'existència d'una espècie de consens intel·lectual al voltant de determinats fets, i potser el més important, que les enciclopèdies com a difusores d'un coneixement rigorós i canònic havien d'oferir una representació el més objectivament i verídica possible sobre la realitat, malgrat les derives doctrinals d'un projecte cultural com el feixista. L'*Enciclopedia italiana* es convertí en el contrapunt, però també en l'exemple més clar que el coneixement enciclopèdic i el seu discurs eren el producte del seu *Zeitgeist*, o esperit del moment.

443

El tercer objectiu consistia a confirmar si l'enciclopèdisme italià d'entreguerres, i el coneixement enciclopèdic, com a producte del seu temps fou també un element de construcció social en la línia del que postula la sociologia històrica del coneixement i, en concret, la teoria socioconstructivista. Les conclusions a què arriba la tesi són:

5. El socioconstructivisme considera que el coneixement enciclopèdic és un element primordial en la construcció social de la realitat.

El discurs i el coneixement enciclopèdics són elements capitals en la construcció social de la realitat, tal com sosté el socioconstructivisme o constructivisme social. Segons els quatre eixos teòrics de la disciplina, és possible afirmar que el caràcter explícit del coneixement

enciclopèdic ofereix elements de veracitat, que recolzats en la consideració social de ser un producte prestigiós i fiable, li atorguen un doble valor en la configuració i aprehensió de la realitat social que el crea. El coneixement enciclopèdic, a diferència del coneixement tàcit, es crea a través d'un procés de codificació que a l'emmagatzemar-se en un mitjà de prestigi social com l'enciclopèdia, li atorguen una major versemblança d'autoritat i legitimitat. L'enciclopèdia, com a mitjà de difusió d'un coneixement rigorós, canònic i veraç, és l'antítesi del coneixement tàcit. Un tipus de coneixement que és criticat per Burr i Gergen per estèril i improductiu. L'enciclopedisme, entès com la disciplina que crea i produeix un coneixement explícit, és primordial per al socioconstructivisme, que el considera com un element bàsic en la construcció verídica de la realitat: un coneixement codificat i comunicable que esdevé social.

El constructivisme social considera que el coneixement ha de ser contingent, fruit de l'especificitat espacial i temporal en tant que element creador de la realitat que pretén representar. El coneixement enciclopèdic és producte i agent creador dels elements que representen i interpreten el món per a la societat. El socioconstructivisme postula que la contingència del coneixement no pot ser interpretable de forma veraç fora del context creador. El coneixement enciclopèdic pel seu caràcter explícit és un producte social creat per i per a la societat per comunicar i difondre la realitat pretèrita i present, amb l'objectiu d'establir unes bases per a la comprensió i interpretació futura d'allò succeït o aprehès. El prestigi i la consideració social de l'enciclopèdia com a estri informatiu i de coneixement la converteixen en un dels pilars bàsics en la formació d'un coneixement social, compartit, que basteix referents intel·ligibles gràcies a una codificació de valors pràcticament universals.

El caràcter explícit del coneixement enciclopèdic, així com el seu valor i prestigi com a font d'informació validada i sancionada pel món acadèmic i per la societat que la interioritza, és un element primordial en la construcció social de la realitat. Les *Historiae naturalis* de Plini el Vell o les *Etymologiae* (Etimologies) de sant Isidor són un dels primers, i més paradigmàtics, exemples d'aquesta genètica social del coneixement enciclopèdic. Coneixement que, a banda d'inventariar el món, el defineix en tota la seva magnitud.

6. El coneixement enciclopèdic és un dels elements de la construcció social de la Itàlia d'entreguerres

El gènere enciclopèdic, com la resta de manifestacions intel·lectuals, culturals i polítiques, fou un element vertebrador de la realitat italiana d'entreguerres. La codificació i interpretació

intel·lectual d'un esdeveniment tan transcendent com l'experiència italiana a la Gran Guerra proporcionà al coneixement enciclopèdic la capacitat de crear (i transmetre) una visió concreta i canònica de la realitat, segons els paràmetres de la societat consumidora del coneixement. El discurs enciclopèdic fou reflex, producte social, però també creador. La contingència, l'adequació al context social i cultural, del coneixement enciclopèdic li atorgà un rol legitimador de la realitat representada, en estreta sintonia amb la doctrina o discurs oficial sobre el fet interpretat.

El doble valor del coneixement enciclopèdic d'entreguerres consistí a erigir-se com a producte (social) de la *doxa* sobre el que havia significat la guerra, però també com a reflex del discurs oficial que conscientment i inconscient s'inserí durant la formulació definitiva d'un coneixement presumptament verídic sobre un dels fets més transcendents i influents de la història d'Itàlia. Els eixos i les línies argumentals del coneixement enciclopèdic sobre la guerra foren, en definitiva, el resultat d'un producte social. Però també bastiren la representació canònica, i suposadament objectiva, del que significà la guerra en el si del cos social italià en el període d'entreguerres. El coneixement enciclopèdic construï una realitat gairebé unívoca sobre el que havia succeït entre 1914 i 1918, així com les conseqüències i efectes que se'n derivaren. Precisament aquest valor creador d'una realitat inqüestionable des del punt de vista social, fou la que impel·lí als paradigmes polítics d'entreguerres (sobretot el feixista) a usar o manipular el coneixement enciclopèdic, i l'enciclopedisme, per crear una visió legitimadora de la guerra en vistes a sancionar la seva arribada al poder i el seu corpus doctrinal. El fet que el poder i el context fossin conscients de la capacitat creadora i validadora del coneixement enciclopèdic incideix en el valor d'aquest com a element de construcció social de la realitat.

7. L'enciclopedisme italià d'entreguerres no suposà una ruptura en l'evolució nacional del gènere italià.

L'enciclopedisme italià d'entreguerres, com el del període bèl·lic (1915-1918), no suposaren una ruptura amb la tradició enciclopèdica anterior. Ambdós períodes es situen en l'evolució natural del gènere des de 1840. La panoràmica de l'enciclopedisme des de 1840 fins a 1915 permet copsar i identificar nombrosos elements i factors, que es reiteren en els diversos períodes analitzats. En tots els períodes enciclopèdics s'observen denominadors en comú, que es podrien resumir en el fet que, tant el discurs com el coneixement enciclopèdic, prengueren la forma, i respongueren a les necessitats dels contextos creadors. La voluntat

d'autorepresentació fou un dels motors de la producció enciclopèdica, igual que les demandes socials sobre la possibilitat de disposar d'un coneixement útil i pràctic per a les necessitats professionals i quotidianes. El gènere italià -com la resta de panorames europeus- adoptà el discurs que requeria la societat en cadascuna de les fases històriques.

Durant el desvetllament de la consciència nacional italiana vers 1830-40, un sector concret de la societat italiana veié la necessitat de crear un coneixement autòcton italià per tal d'interpretar el món des d'un prisma genuïnament italià. Però a partir de 1861 (i fins la dècada de 1880) el gènere intentà entendre i representar el món en clau nacional. Establertes les bases del que s'assimilaria com el naixement de l'enciclopedisme nacional, el gènere mudà cap a vessants més utilitaristes i pragmàtiques donant entrada als formats híbrids (diccionaris enciclopèdics generalistes i especialitzats), que responien no sols a necessitats nacionals o polítiques d'autoafirmació, sinó a requeriments professionals. L'enciclopedisme italià, com havia fet l'anglès, el francès i l'alemany més de mig segle abans, evolucionà cap a una filosofia més utilitarista, deixant al marge un elitisme estèril i innecessari ateses les demandes socials. A partir de finals de la dècada de 1880 el gènere s'anà popularitzant de forma gradual per raons funcionals però, sobretot, comercials. L'augment en la instrucció de les classes més populars i, sobretot, l'accés de les classes mitjanes als nivells superiors estimulà una demanda, que obligà la producció enciclopèdica a adaptar-se a les noves necessitats educatives i culturals. La nova orientació no passava per un enciclopedisme elitista sinó per un coneixement, igualment sòlid i rigorós, però enfocat vers el pragmatisme, com evidenciaren les línies enciclopèdiques de Treves, Vallardi o de Hoepli.

L'esclat de la guerra suposà una ruptura, però no de les convencions o filosofia inherent al gènere. El conflicte, com a la resta de societats europees del moment, significà una aturada en sec de la majoria de manifestacions culturals, inclosa l'enciclopèdica. Tanmateix, l'anomenada hibernació enciclopèdica no modificà en absolut l'evolució i el caràcter de l'enciclopedisme italià que havia pres des de 1840: esdevenir un reflex fidedigne de la societat i el context que el creava.

8. L'enciclopedisme d'entreguerres suposa la última fase del discurs nacional dins la tradició enciclopèdica italiana.

L'enciclopedisme d'entreguerres, com tota la tradició vuitcentista, s'emmarca de forma lògica i natural en l'evolució històrica i política d'Itàlia des de 1840. El discurs enciclopèdic i la línia editorial que prengué el gènere en cadascuna de les fases fou el fruit de les relacions

bidireccionals entre el que reclamava la societat i el món de la cultura, i el que proporcionava el coneixement enciclopèdic respecte les demandes informatives i culturals existents. L'enciclopedisme italià, a mesura que assolí els valors i els estàndards europeus, abandonà l'elitisme de mitjan del segle XIX per esdevenir un gènere que arribà a tots els sectors de la societat italiana. El pas de l'enciclopedisme elitista a un de popular fou paral·lel als canvis que visqué Itàlia, especialment a les darreries del segle XIX i principis del XX.

L'enciclopedisme d'entreguerres, el tardoliberal i el feixista, suposaren el darrer estadi en l'adaptació definitiva del gènere a Itàlia a una visió del món i del saber en clau estrictament nacional. La consagració de l'enciclopedisme nacional italià fou un símbol més de la seva assimilació als estàndards europeus, que es movia feia temps dins els paràmetres del nacionalisme enciclopèdic, com ho demostren els continguts i la línia de la dotzena edició de la *Britannica*, el *Larousse mensuel illustré* o els *Kriegsnachtragbände* de la sisena edició de la *Meyers Großes Konversations-Lexikon*.

Les conclusions obtingudes sobre l'enciclopedisme italià d'entreguerres proporcionen una darrera reflexió o, en certa manera, plantegen un interrogant: el gènere italià fou una excepció en la interpretació enciclopèdica de la guerra? És a dir, quins interessos o quines línies discursives prengueren els panorames enciclopèdics de la resta de nacions implicades en la guerra? La guerra fou interpretada en clau nacionalista i patriòtica en els casos anglès i francès? I el cas alemany, l'arribada del nazisme al poder suposà una relectura del passat històric en clau de política revisionista?

Tots aquests interrogants i el fet, o la necessitat, de circumscriure el gènere italià a una corrent més general són algunes de les noves línies d'investigació que planteja la tesi, els resultats de la qual podrien servir de base per a futurs estudis que anirien en la línia d'identificar a les enciclopèdies i els respectius gèneres nacionals com a productes dels seus respectius contextos.

FONTS CONSULTADES

ARXIVÍSTIQUES⁸⁰⁴

Istituto dell'Enciclopedia italiana. Archivio storico. Fondi editoriali: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* (1925-1939). Serie *Corrispondenza e Materiali editoriali*, Carteggi 8, 13. Lligalls: Baldini, Alberto; Torre, Augusto; Tosti, Amedeo; Volpe, Gioacchino.

BIBLIOGRÀFIQUES

- «Al lettore». A: *Enciclopedia Pomba per le famiglie*. Torino: UTET, 1925.
- ALBERTI, Adriano. *L'importanza dell'azione militare italiana. Le cause militari di Caporetto*, UNGARI, Andrea (Ed.) Roma: Ufficio storico dello Stato maggiore dell'esercito, 2005.
 - «Le operazioni militari sulli fronti francese, russa, balcanica e in Asia minore». A: “Guerra Mondiale” *dins Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 1933. 112-142.
- ANGHELINI, M. «Grande Guerra e fascismo nelle voci dell'Enciclopedia italiana». A: *Studi Novecenteschi*, vol. 29, no. 63/64 (giugno-dicembre 2002), p. 139-178.
- ASOR ROSA, Carlo. «La cultura». A: *Storia d'Italia. Dall'unità ad oggi*, vol. IV, t. II. Torino: Einaudi, 1975.
- ASSERELLI, Alessandro. *Un secolo di manuali Hoepli (1875-1971)*. Milano: Hoepli, 1992.
- AUDIOIN-ROUZEAU, Stéphane; BECKER, Annette. «Vers une histoire culturelle de la première guerre mondiale». A: *Vingtème Siècle: revue d'histoire*, (janvier-mars 1994), num. 41, p. 5-8.
- AZEGLIO, Massimo d'. *Epistolario (1819-1866)*. Torino: Centro Studi Piemontesi, 1987.
- BALDINI, Alberto. *Con la Quarta Armata alla prima difesa del Grappa (novembre 1917). Note di guerra*. Roma : Tipografia Regionale, 1934.

⁸⁰⁴ Les indicacions sobre la nomenclatura i classificació dels fons arxivístics de l'Archivio storico de l'*Enciclopedia italiana* s'han extret de la guia de l'arxiu: *Guida all'Archivio storico*. Roma: Treccani, 2007, p. 89-109. Edició digital a: <http://xurl.es/18e24> [consultat 12 de juny de 2017].

- BARELI, Laura. «Un fenomeno di editoria popolare: le edizioni Sonzogno». A: *L'editoria italiana tra Otto e Novecento*, a cura de Gianfranco Tortorelli. Bologna: Analisi, 1986, p. 95-105.
- BARONE, Enrico, *La storia militare della nostra guerra fino a Caporetto*. Bari: Laterza, 1919.
- BARONE, Giulia. Armando Petrucci. *Primo: non leggere. Biblioteche e pubblica lettura in Italia dal 1861 ai nostri giorni*. Milano: Marzotta, 1976.
- BAZZARINI, Antonio. *Dizionario enciclopedico delle scienze, lettere ed arti*. Venezia : co' tipi di Francesco Andreola ; [poi] co' tipi di Antonio Bazzarini e Co. , 1830-1837. 19 vol.
- BECKER, Jean-Jacques. *La Gran Guerra. La Primera Guerra Mundial*. Barcelona: Davinci, 2007.
- BENCIVENGA, Roberto. *La sorpresa strategica di Caporetto. Appendice al "Saggio critico sulla nostra guerra"*. Roma: Madre di Dio, 1932.
- BETRI, M.L. *Leggere, obbedire, combattere : le biblioteche popolari durante il fascismo*. Milano: FrancoAngeli, 1991.
- BLAKE, William. *The Complete poetry & prose of William Blake*. ERDMAN, David R. (ed.). Berkeley: University of California Press, 2008.
- BLOM, Philipp. *Encyclopédie: The triumph of reason in an unreasonable age*. New York : Palgrave Macmillan, 2005.
 - *The Vertigo Years: Europe, 1900-1914*. New York: Basic Books, 2010.
- *Bollettino delle pubblicazioni italiane ricevute per diritto di stampa i Giornale della libreria* : organo ufficiale della Associazione italiana editori. Firenze : con i tipi dei successori Le Monnier, 1886-1957.
- BOBBIO, Norberto. «Cultura e fascismo». A: *Fascismo e società italiana*, a cura de Guido Quazza. Torino: Einaudi, 1973.
 - «Tre maestri: Umberto Cosmo, Arturo Segre, Zino Zini». A: *Etica e politica. Scritti di impegno civile*. Milano: Mondadori, 2013.
- BOCCARDO, Gerolamo. *Dizionario della economia politica e del commercio così teorico come pratico*. Torino : S. Franco, 1857-1861. 4 vol.
- BOSWORTH, R.J.B. «The eclipse of the anti-fascism in Italy». A: *Explaining Auschwitz & Hiroshima: History Writing and the Second World War, 1945-1990*. London: Routledge, 1994.

- BOYLES, Denis. *Everything Explained That Is Explainable: On the Creation of the Encyclopaedia Britannica's Celebrated Eleventh Edition, 1910-1911*. New York: Knopf, 2016.
- BROWN, Gillian; YULE, George. *Discourse analysis*. Cambridge: University Press, 1991.
- BURR, Vivien. *Social constructionism*. New York: Routledge, 1995.
- CADORNA, Luigi. *La guerra alla fronte italiana: 24 maggio 1919-9 novembre 1917*. Milano: Treves, 1934.
 - *Pagine polemiche*. Milano: Garzanti, 1950.
- CAGNETA, Maria. *Antichità classiche nell'Enciclopedia Italiana*, Roma-Bari: Laterza, 1990.
- CAMANNI, Enrico. *Il fuoco e il gelo. La grande guerra sulle montagne*. Bari: Laterza, 2014.
- CAPELLI, Lucia. *Le edizioni Bemporad: catalogo 1889-1938*. Milano: Franco Angeli, 2008.
- CAPPELLETTI, V. «Il problema dell'Enciclopedia». A: *Civiltà delle macchine*. 1962, 6, p. 93-100.
- CARACCIOLO, Mario. *Sintesi politico-militare della guerra mondiale 1914-1918*. Torino: Schioppo, 1930.
- CARR, E.H. *¿Qué es la historia?* Barcelona : Ariel, 2001.
- CARRER, Luigi. *Dizionario universale della conversazione e della lettura*. Padova: coi tipi della Minerva, 1838-1839. 3 vol.
- CASTELLANO, Philippe. *Espasa. Una aventura editorial*. Madrid: Espasa, 2000.
- CAVALLERO, Ugo. «Vittorio Veneto». A: *Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*. Roma: Treccani, 1935. XXXV, p. 520-522.
- CENACCHI, Giovanni; VIANELLI, Mario Vianelli. *Teatri di guerra sulle Dolomiti. 1915-1917: guida ai campi di battaglia*. Milano: Mondadori, 2006.
- CHABOD, Federico. *L' Italia contemporanea (1918-1948)*. Torino: Einaudi, 1961.
- CIARLANTINI, Franco. *Giornale della librería*, XXXIX (1926), núm. 44-46.
 - «Gli editori italiani nel Decennale». A: *Giornale della libreria*, 44, 28 ottobre, 1932, p. 253-282.
- CIONI, D. «Etnologia nell'Enciclopedia Italiana». A: *Il Veltro*, 1991, vol. 35, núm. 5-6, p. 569-574.

- CLARK, Hilary A. «Encyclopedic discourse». A: *SubStance*. V. 1, N. 1, (1992, 67), P. 95-110.
- *CLIO. Catalogo dei libri italiani dell'Ottocento (1801-1900)*. Milano: Editrice bibliografica, 1991.
- *Commissione d'Inchiesta (R.D.12.1.1918), Relazione. Dall' Isonzo al Piave (24.10-9.11.1917)*. Roma: Stabil. Polig. Ammin. Guerra, 1919. 3 vol.
- COSENTINI, Francesco «Prefazione». A: *Dizionario de cognizioni utili*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (già ditta Pomba), 1919. Vol. 6 (Supplemento), p. VI-VII.
- CRAWFORD, Neta. «Understanding discourse: A Method of Ethical Argument Analysis». A: *Qualitative methods*, spring 2004, vol. 2, núm. 1, p. 22-25.
- CROCI, ENRICO. «Gaetano Moroni e il suo Dizionario». A: Gregorio XVI (1831-1846). Roma : Editrice Pontificia Università Gregoriana, 1948, p. 135-152.
- DE FELICE, Renzo. *Mussolini il duce. Gli anni del consenso (1929-1936)*. Torino: Einaudi, 2007.
- DE GREGORI, Giorgio i Simonetta BUTTÒ. *Per una storia dei bibliotecari italiani del XX secolo: dizionario bio-bibliografico 1900-1990*. Roma: Associazione Italiana Biblioteche, 1999, p. 90-91.
- DECLEVA, Enrico. «Un panorama in evoluzione». A: *Storia dell'editoria nell'Italia contemporanea*, a cura de Gabriele Turi. Firenze: Giunti, 1997, p. 11-54.
- *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano*. Barcelona : Salvat y Ca., [1907-1914]. 11 vol.
- DIDEROT, Denis. «Encyclopédie». A: *Encyclopédie ou DictionnaireRaisonné des Sciences des Arts et des Métiers : par un société de gens de lettres*. Paris : Briasson, 1755. Tom 5, p. 635-648.
- *Diccionario Salvat : enciclopédico, popular, ilustrado : inventario del saber humano*. Barcelona: Salvat y Ca., [1907-1914]. 11 vol.
- DIJK, Teun van. *Discurso y contexto*. Barcelona: Gedisa, 2012.
- DI MAURO DI POLVICA, Francesco. «Prefazione». A: *Supplimento perenne alla Nuova enciclopedia popolare italiana ossia Rivista annuale letteraria, scientifica, industriale per integrare e ammodernare l'opera maggiore ... compilata dagli scrittori di detta Enciclopedia*, 1870-1871. Napoli: Roma: Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1872.
- *Dizionario geografico universale*. A cura de Gaetano Branca. Torino: UTET, 1865.

- *The Encyclopaedia Britannica : a dictionary of arts, sciences, literature and general information*. New York: Encyclopaedia Britannica, cop. 1910-cop. 1922.
- *Dizionario di cognizioni utili : enciclopedia elementare di scienze, lettere, arti, agricoltura, diritto, medicina, geografia ecc. fondata sui programmi delle scuole secondarie e ad uso delle famiglie colte / compilata da specialisti nelle varie materie ; direttore Mario Lessona*. Torino : UTET, 1905-1919. 6 vol.
- DOGLIANI, Patrizia. «Redipuglia». A: *I luoghi della memoria. Simboli e miti dell'Italia unita*. Roma: Laterza, 1996. p. 379-389.
- DUBOT, Bruno; MOLLIER, Jean-Yves. *Histoire de la librairie Larousse, 1852-2010*. Paris: Fayard, 2012; *Pierre Larousse : du Grand Dictionnaire au Petit Larousse* (actes du colloque international organisé par Micheline Guilpain-Giraud et l'Association Pierre Larousse, Toucy, 26 et 27 mai 2000). Paris: Honoré Champion, 2002.
- «Due parole al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno: Anno 1915*.
- ECO, Umberto. *Trattato di semiotica generale*. Milano: Bompiani, 1975.
- EINBINDER, Harvey. *The Myth of the Britannica*. London : MacGibbon, 1964.
- EKSTEINS, Modris. *Rites of spring : the Great War and the birth of the modern age*. New York: Doubleday, 1990.
- «Enciclopedia». A: *Nuova enciclopedia popolare, ovvero Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia, ecc. ecc.* Torino: G. Pomba e comp., 1841, vol. 5, p. 355-363.
- *Enciclopedia di chimica scientifica e industriale, ossia Dizionario generale di chimica : colle applicazioni alla agricoltura e industrie agronomiche ... : opera originale*. Torino ; Napoli : Unione tipografico-editrice torinese, 1868-1878. 14 vol.
- *Enciclopedia geografica ossia gran dizionario : contenente la descrizione di tutti i luoghi del globo interessanti per riguardo alla geografia fisica e politica, alla storia, alla statistica, alle arti belle, all'industria, al commercio, ec. ec. ec. : opera originale italiana / compilata sopra le migliori e più recenti sinora pubblicate in Europa, e sopra speciali notizie da ogni parte raccolte, con disegno interamente nuovo che comprende la terminologia della geografica scienza e le voci generiche che nelle lingue principali servono a spiegare il senso de' nomi geografici più importanti da una società di dotti ; colla direzione di A. F. Falconetti*. Venezia: G. Antonelli, 1845-1854. 10 vol.

- *Enciclopedia italiana e dizionario italiano della conversazione: ad imitazione dell'enciclopedia di Courtin, e degli analoghi dizionari e lessici tedeschi, inglesi e francesi piu accreditati.* Venezia : G. Tasso, 1837-1853. 12 vol.
- *Enciclopedia militare: arte, biografia, geografia, storia, tecnica militare.* Milano: Il Popolo d'Italia, 1927-1933. 6 vol.
- *Enciclopedia nazionale politica, scientifica, storica, biografica, letteraria, artistica, industriale, commerciale, bibliografica: opera illustrata da oltre duemila incisioni intercalate nel testo: compilata conformemente alle nuove libert  ed ai nuovi bisogni del popolo italiano.* Milano: Francesco Vallardi, 1861-1863. 6 vol.
- *Enciclopedia popolare illustrata ...* Roma: E. Perino, 1886-1892. 5 vol.
- *Enciclopedia popolare italiana, o Tesoro universale di utili cognizioni concernenti storia, geografia, cronologia ... : opera compilata sulle migliori di tal genere tanto italiane, che francesi, inglesi e tedesche da una societ  di professori e letterati.* Milano : Tipografia editrice Dante Alighieri di Enrico Politti, 1871-1874. 9 vol.
- *Enciclopedia universale illustrata Lexicon Vallardi.* Milano: Vallardi, 1887-1901?
- «Encyclopaedias and dictionaries». A: *The New Encyclopaedia Britannica. Macropaedia.* Chicago : Encyclopaedia Britannica, 2010. Vol. 18, p. 340-349.
- FADINI, Francesco. *Caporetto dalla parte del vincitore : il generale Otto von Below e il suo diario inedito.* Milano: Mursia, 1992.
- FARRAR, Lancelot F. *The Short War Illusion: German Policy, Strategy and Domestic Affairs, August-December 1914.* Santa Barbara: ABC-Clio, 1973.
- FERGUSON, Niall. *The Pity of war.* London: Allen Lane, 1998
- FIORI, Antonio. *Il filtro deformante : la censura sulla stampa durante la prima guerra mondiale.* Roma : Istituto storico italiano per l'et  moderna e contemporanea, 2001.
- FORMIGGINI, A.F. «Letterature straniere in Italia». A : *L'Italia che scrive*, anno I, n m. 1, 1918.
 - *Dizionario rompitascabile degli editori italiani, compilato da uno dei suddetti.* 2a ed. Roma: A.F. Formiggini, 1928.
 - *La ficozza filosofica del fascismo e la marcia sulla Leonardo. Libro edificante e sollazzevolle.* Roma: Formiggini, 1923.
- FOUCAULT, Michel. *L'Ordre del discours i altres escrits.* Barcelona: Laia, 1982.
 - *L'Archéologie du savoir.* Paris: Gallimard, 1992.
 - «Pouvoir et savoir». A: *Dits et  crits II.* Paris: Gallimard, 2001.

- FRAWLEY, William. «In defense of the dictionary: A response to Haiman». A: *Lingua*, 1981, núm. 55, p. 53-61.
- FUMAGALLI, Giuseppe. «A chi legge». A: *Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica e annuario diplomatico amministrativo e statistico*. Firenze: R. Bemporad & figlio. 1917, anno XXII.
 - «Ai lettori». A: *Almanacco italiano: piccola enciclopedia popolare della vita pratica e annuario diplomatico amministrativo e statistico*. Firenze: Bemporad & figlio. 1895-1896, I, p. V.
- GALBIATI, Giovanni. *Ulrico Hoepli*. 2ª ed. Milano: Hoepli, 1939.
- GAMBAROTTO, Stefano; RAFFAELI, E. *Alpini. Le grandi battaglie: Storia delle Penne nere*. 2ª ed. Treviso: Editrice storica, 2010.
- GANDÌN, Antonio. «Guerra mondiale». A: *Grande dizionario enciclopedico*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (UTET), 1935. Vol. 5, col. 1136-1172 [i.3. 1176]⁸⁰⁵.
- GEISS, Imanuel (ed.). *Julikrise und Kriegsausbruch. Eine Dokumentensammlung*. Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1964.
- GENTILE, Emilio. *L'Apocalisse della modernità : la Grande Guerra per l'uomo nuovo*. Milano: Mondadori, 2008.
 - *Il culto del littorio: la sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*. Roma [etc.]: Laterza, 2008.
 - *In Italia ai tempi di Mussolini*. Milano: Mondadori, 2014.
 - *L'origini dell'ideologia fascista, 1918-25*. Bologna: Il Mulino, 1996.
- GENTILE, Giovanni. *Opere complete. Politica e cultura*, a cura d'H. A. Cavallera. Firenze: Le Lettere, 1990-1991, 2 vol.
 - «Prefazione». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Milano : Istituto Giovanni Treccani, 1929, vol. I.
- GERGEN, Kenneth J. *An Invitation to Social Construction*. Los Angeles: SAGE, 1999.
- GHISALBERTI, Carlo. «Il mito della vittoria mutilata». A: SCOTTÀ, Antonio (ed.). *La conferenza di pace di Parigi fra ieri e domani, 1919-1920 : atti del Convegno internazionale di studi ...* Portogruaro-Bibione 31 maggio-4giugno 2000. Soveria Mannelli: Rubbettino, [2003]. p. 125-139

⁸⁰⁵ La columnació presenta errors tipogràfics, i en lloc de la columna 1172, el final de l'entrada es troba en la columna 1176 del vol. 5.

- GIACHERI FOSSATI, Luciana i Nicola TRANFAGLIA. «La stampa quotidiana dalla grande guerra al fascismo 1914-1922». A: *Storia della stampa italiana* a cura de Valerio Castronovo i Nicola Tranfaglia. Roma ; Bari : Laterza, 1979, vol. 3, p. 238-448.
- GIBELLI, ANTONIO. *La grande guerra degli italiani, 1915-1918*. Milano: BUR, 2007.
- GIOLITTI, Giovanni. *Memorie della mia vita*. Milano: Garzanti, 1945.
- GIORDANO, Michele. *La stampa illustrata in Italia : dalle origini alla grande guerra*. Milano: Guanda, 1983.
- *Giornale degli eruditi e curiosi*. Padova: Tip. Crescini, 1884.
- GOBETTI, Piero. *L'editore ideale*. Milano: Scheiwiller, 1966.
- GONZÀLEZ CUADRA, Francesc Xavier. *L'Enciclopèdia Espasa i la Gran Guerra 1914-1918, un intent de neutralitat cultural*. Tutora: Jacqueline Hurtley. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Filologia Anglesa i Alemanya, 2011.
- GONZATO, Silvino. *Emilio Salgari*. Vicenza: Neri Pozza, 1995.
- *La Grande Encyclopédie : inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts, par une société de savants et de gens de lettres*. Paris: H. Lamirault et Cie, 1886-1902. 13 vols.
- *Grande enciclopedia popolare Sonzogno*. Milano: Sonzogno, 1912-1929. 22 vol.
- *The Great War and the twentieth century*, WINTER, J.M. et al. (ed.) New Haven [etc.] : Yale University, cop. 2000.
- GREY, Edward. *Twenty-Five Years 1892-1916*. New York: Frederick A. Stokes, 1937. 2 vols.
- GRILLANDO, Massimo. *Emilio Treves*. Torino: UTET, 1977.
- «Guerra Mondiale». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 1933. Vol. XVIII, p. 95-210.
- GUERRI, Giordano Bruno. «La Mondadori e la politica del Ventennio». A: *Editoria e cultura a Milano tra le due guerre (1920-1940)*. Milano: Fondazione Arnoldo e Alberto Mondadori, 1983.
- HAIMAN, John. «Dictionaries and Encyclopedias». A: *Lingua*, 1980, núm. 50, p. 329-357.
 - «Dictionaries and encyclopedias again». A: *Lingua* (56), 1982, p. 353-355
- HALL, Stuart. «The West and the Rest». A: HALL, Stuart; GIEBEN, B. (eds.), *Formation of Modernity*. Cambridge : Political Press, 1992.

- HERRERA, Yoshiko; BRAUMOELLER, Bear F. «Symposium: Discourse and Content Analysis». A: *Qualitative methods*, spring 2004, vol. 2, núm. 1, p. 16.
- HERWIG, Holger H. «Clio Deceived: Patriotic self-censorship in Germany after the Great War». A: *International Security* (Autumn 1987), 12,núm. 2, p. 5-44.
 - *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*. London: Edward Arnold, 1997.
 - «Germany and the "Short-War" Illusion: Toward a New Interpretation?». A: *The Journal of Military History*. (Jul., 2002), vol. 66, num. 3, p. 681-693.
- HOBBSBAWM, Eric. *The Age of extremes : a history of the world, 1914-1991*. London: Abacus, 1995.
- ISNENGGHI, Mario *Giornali di trincea 1915-1918*. Torino: Eunadi, 1977.
 - ISNENGGHI, M.; ROCHAT, Giorgio. *La Grande Guerra, 1914-1918*. Bologna: Il Mulino, 2008.
 - *Intellettuali militanti e intellettuali funzionari : appunti sulla cultura fascista*. Torino: Einaudi, 1979.
 - *Il mito della Grande Guerra*. Bologna: Il Mulino, 2014.
- Istituto Centrale per il Catalogo Unico delle biblioteche italiane e per le informazione bibliografiche.
- Italia. Stato maggiore dell'esercito. Ufficio storico. «Le operazione del 1915». A: *L' esercito italiano nella grande guerra, 1915-1918*. Roma: Istituto poligrafico dello Stato, 1929. 3 vols.
- JÄGER, Siegfried. «Critical Discourse Analysis/ Kritische Diskursanalyse». A: KELLER, Reiner. *Diskursforschung: Eine Einführung für Sozialwissenschaftler Innen*. Wiesbaden : Springer, 2003.
 - JÄGER, Siegfried; MAIER, Florentine. «Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis». A: *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage. 2009, p. 34-61.
- JAMESON, Fredric. *The Prison House of Language*. New Haven: Yale UP, 1972.
- KASSOF, Brian. «A Book of Socialism: Stalinist Culture and the First Edition of the Bolshaia sovetskaia entsiklopediia». A: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 6, 1. 2005.
- KATZ, William. *Introduction to Reference Work*. New York: McGraw-Hill, 1969.

- KENNEDY, Paul M. *The Rise of the Anglo-German Antagonism: 1860-1914*. London: George Allen & Unwin, 1980.
- KOGAN, Herman. *The Great EB: The Story of the Encyclopædia Britannica*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.
- KRAFFT VON DELLMENSINGEN, K. *Der Durchbruch am Isonzo*. Oldenburg i. O. : Gerh. Stalling, 1926-1928.
- LA COLLA, Stefano. «Enciclopedia». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Milano: Istituto Giovanni Treccani, [any], vol. XIII, 358.
- LABANCA, Nicola. *Caporetto: storia di una disfatta*. Roma: Giunti, 2006.
- LAFFEY, M; WELDES, J. «Beyond belief: ideas and symbolic technologies in the study of international relations». A: *European Journal of International Relations*, vol. 2 (1999), núm. 3, p. 193-237
- LAMIZET, Bernard. *Sémiotique de l'événement*. Paris: Lavoisier, 2006.
- LANCELLOTTI, Arturo. «Umanità d'un grande bibliofilo: Giuseppe Fumagalli». A: *Accademie e biblioteche d'Italia*, XIII (1939), 5, p. 419-430.
- *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo : l'opera della Commissione centrale per l'esame dei libri di testo da Giuseppe Lombardo Radice ad Alessandro Melchiori, 1923-1928*, a cura de Anna Ascenzi, Roberto Sani. Milano: V&P, 2005.
- LEED, Eric J. *No Man's Land. Combat and Identity in World War I*. Cambridge: CUP, 1979.
- LEHMANN, Ernst H. *Geschichte des Konversationslexikons*. Leipzig: Brockhaus, 1934.
- LEMPRUCH, M.E. von. *Der König der Deutschen Alpen und seine Helden : (Ortlerkämpfe 1915/1918)*. Stuttgart : Belser, 1925.
- LÉVI-STRAUSS, C. «Le Cru et le Cuit». A: *Mythologiques, t. I*. Paris: Plon, 1964.
- *Lexicon Vallardi : enciclopedia universale illustrata : grande dizionario geografico, storico, artistico, letterario, politico , militare, tecnico, commerciale, industriale, agronomico, ecc.* Milano [etc.]: Vallardi, 1887-1901?
- *Il libro per la scuola tra idealismo e fascismo : l'opera della Commissione centrale per l'esame dei libri di testo da Giuseppe Lombardo Radice ad Alessandro Melchiori, 1923-1928*, a cura de Anna Ascenzi, Roberto Sani. Milano: V&P, 2005.
- LINK, Jürgen. «Diskurstheorie». A: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*. Berlin: Berliner Instituts für kritische Theorie, 1995.

- LOPEZ, Guido. *Infanzia e giovinezza di un grande editore* : Emilio Treves. Roma: Israel, 1970.
- LÖRING, Dörte. *Deutschlands und Österreich-Ungarns Balkanpolitik von 1912–1914 unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wirtschaftsinteressen*. Hamburg: Universität, 1969.
- MACMILLAN, Margaret. *Peacemakers : the Paris Conference of 1919 and its attempt to end war*. London: John Murray, 2001.
- MANFRONI, Camillo. *La guerra d'Italia per terra e per mare, 1915-1918*. Milano : Alfieri & Lacroix, 1919.
- MARCHETTI, Ada Gigli. «Le nuove dimensioni dell'impresa editoriale». A: *Storia dell'editoria nell'Italia contemporanea*. A cura de Gabriele Turi. Firenze: Giunti, 1997. p. 115-163.
- MCKENZIE, D.F. *Bibliografía y sociología de los textos*. Tres cantos: Akal, 2005.
- McMEEKIN, Sean. *The Russian origins of the First World War*. Cambridge; London: HUP, 2011.
- MELOGRANI, Piero. *Storia politica de la Grande Guerra: 1915-1918*. Milano: Mondadori, 1998.
- MESCHONNIC, Henri. «L'encyclopédie sortant de son mot pour se voir». A: *Tous les savoirs du monde : Encyclopédies et bibliothèques, de Sumer au XXIe siècle*, Paris : BNF / Flammarion, 1996, p. 19-23.
- *Meyers Großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut, 1904-1920.
- MINNITI, Francesco. *Il Piave*. Bologna: Il Mulino, 2002.
- MONETINI, G. «La letteratura popolare nell'Italia postunitaria: le collane “La scienza del popolo” e “Biblioteca Utile” dell'editore Treves». A: *Ricerca storica*, XXV, 1995. p. 507-542.
- MONSAGRATI, Giuseppe. «Gaetano Moroni». A: *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma : Istituto della Enciclopedia Italiana, 2012, vol. 77, p. 83-87.
- MONTICONE, Alberto. *La battaglia di Caporetto*. Roma: Studium, 1955.
- MORONI, Gaetano Romano. *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da San Pietro ai nostri giorni, specialmente intorno ai principali santi, beati, martiri, padri, ai sommi pontefici, cardinali e più celebri scrittori ecclesiastici, ai varii gradi della gerarchia della chiesa cattolica, alle città patriarcali, arcivescovili e vescovili, agli*

scismi, alle eresie, ai concilii, alle feste più solenni, ai riti, alle cerimonie sacre, alle cappelle papali, cardinalizie e prelatizie, agli ordini religiosi, militari, equestri ed ospitalieri, non che alla corte e curia romana ed alla famiglia pontificia, ec. ec. ec., compilato da Gaetano Moroni Romano primo aiutante di camera di Sua Santità. Venezia: Dalla Tipografia Emiliana, 1840-1861

- MOSSE, George. *Fallen soldiers : reshaping the memory of the world wars.* New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991.
 - *Nacionalización de las masas : simbolismo político y movimiento de masas en Alemania desde las guerras napoleónicas al Tercer Reich.* Madrid : Marcial Pons Historia, 2005.
 - «Two World Wars and the Myth of the War Experience». A: *Journal of Contemporary History.* (Oct., 1986) vol. 21, num. 4, p. 491-513
- MOZZATI, M. «*Gli intellettuali e la propaganda del regime*». A: *Le guerre coloniali del fascismo.* Bari, 1991, p. 99-111.
- NORA, Pierre. *Les lieux de la mémoire.* Paris : Gallimard, 1984-1992. 3 vols.
- *Nuova enciclopedia popolare, ovvero Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia, ecc. ecc. : opera compilata sulle migliori in tal genere, inglesi, tedesche e francesi coll'assistenza e col consiglio di scienziati e letterati italiani : corredata di molte incisioni in legno inserite nel testo e di tavole in rame.* Torino : G. Pomba e comp., 1841-1851. 13 vol.
- *Nuova Enciclopedia Italiana, ovvero Dizionario Generale di Scienze, Lettere, Industrie, Ecc.* A cura de Gerolamo Boccardo. 6a ed. Torino : Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1875-1888.
- ODDONE, Alberto. *Storia della guerra d'Italia, 1915-1918 : con un disegno storico del risorgimento nazionale 1815-1924.* Brescia: F. Apollonio & C., 1926.
- OFFER, Avner. *The First world war : an agrarian interpretation.* Oxford: Clarendon Press, 1989.
- OJETTI, Ugo. «Emilio Treves». A: *La lettura*, marzo 1916, p. 208-213.
- ORVIETO, Adolfo. *I libri ai soldati.* Milano: Federazione Italiana delle Biblioteche popolari, 1918.
- OUSBY, Ian. *The Road to Verdun: World War I's Most Momentous Battle and the Folly of Nationalism.* New York: Doubleday, 2002.

- «L'Ottocento». A: BALDUINO, Armando (ed.). *Storia letteraria d'Italia*. Milano: Vallardi, 1990.
- PADFIELD, Peter. *The Great Naval Race: Anglo-German Naval Rivalry 1900-1914*. Edinburgh: Birlinn Publishers, 2005.
- *Paggi e Bemporad editori per la scuola: libri per leggere, scrivere e far di conto* a cura de Carla Ida Salviati. Firenze: Giunti, 2007.
- PANETTA, Maria. «Panorama storico-critico dell'editoria italiana nel Novecento». A: *Bibliomanie. Ricerca umanistica e orientamento bibliografico*, n. 24, gennaio/marzo 2011.
- PEDULLÀ, Gianfranco. «Gli anni del fascismo: imprenditoria privata e intervento statale». A: *Storia dell'editoria nell'Italia contemporanea*, a cura di Gabriele Turi. Firenze: Giunti, 1997, p. 341-382.
 - *Il mercato delle idee: Giovanni Gentile e la casa editrice Sansoni*. Bologna: Mulino, 1986.
- PÉREZ HERVÁS, José. *Espakalpe (La gran ladronera)*. Barcelona: Centro Enciclopédico de Cultura, 1935.
- PIERI, Piero. *L'Italia nella Prima Guerra Mondiale*. 7a ed. Torino: Einaudi, 1982.
- PIRRO, V. «*Il fascismo con "terza via" nell'Enciclopedia Italiana*». A: *Nuovi studi politici*, 1982, 12, 1, p. 63-76
- PISCOPO, Ugo. *La scuola del regime : i libri di testo nelle scuole secondarie sotto il fascismo*. Napoli: Guida, 2006.
- PREDARI, Francesco. «Introduzione». A: *Nuova enciclopedia popolare ovvero Dizionario generale di scienze, lettere, arti, storia, geografia, ecc. ecc. Opera compilata sulle migliori in tal genere, inglesi, tedesche e francesi ...* Torino: Giuseppe Pomba e Comp. Editori, 1841, vol. 1, p. XI.
- PREZZOLINI, Giuseppe. *Dopo Caporetto*. Roma: La Voce, 1919.
- «Il primo Ottocento : tra Neoclassicismo e Romanticismo». A: MALATO, E. (ed.). *Storia della letteratura italiana*. Milano: Il Sole 24 ore, 2005.
- PROST, Antoine; WINTER, Jay. *Penser la Grande guerre : un essai d'historiographie*. Paris: Editions du Seuil, 2004.
- QUENEAU, Raymond. *Bords : mathématiciens, précurseurs, encyclopédistes*. Paris: Hermann, 1963.

- RAGIONIERI, E. «La storia politica e sociale». A: *Storia d'Italia, vol. IV, Dall'Unità ad oggi*, ed. R. Romano e C. Vivanti. Torino: Einaudi, 1976.
 - «Lo Stato Liberale». A: *Storia d'Italia*. Torino: Einaudi, 2005. Vol. 11.
- RAGONE, Giovanni. *Un secolo di libri. Storia dell'editoria in Italia dall'unità al post-moderno*, Torino, Einaudi, 1999.
- *Relazione della Commissione d'inchiesta – R.D. 12 Gennaio 1918, n. 35. Dall'Isonzo al Piave-24 ottobre - 9 novembre 1917*. Vol. II, p. 43.
- RÉTIF, André. *Pierre Larousse et son œuvre*. Paris: Larousse, 1974.
- REY, Alain. *Miroirs du monde: une histoire de l'encyclopédisme*. Paris: Fayard, 2007.
 - *Encyclopédies et dictionnaires*. Paris: PUF, 1982.
- RIZZATTI, Ferruccio. «Prefazione». A: *Enciclopedia tascabile: repertorio di cognizioni utili per tutti*, compilato da Ferruccio Rizzatti, 11a ed. Firenze: R. Bemporad & figlio, 1922, p. [3].
- ROCHAT, Giorgio. *Gli arditi della grande guerra. Origini, miti e battaglie*. Gorizia: Libreria editrice goriziana, 1997.
 - «L'esercito italiano nell'estate 1914». A: *L'Esercito italiano in pace e in guerra. Studi in storia militare*. Milan: RARA, 1991. p. 74-112.
 - *L'Italia nella prima guerra mondiale. Problemi di interpretazioni e prospettive di ricerca*. Roma: Feltrinelli, 1976
 - «L'Italia nella prima guerra mondiale. Mito e storiografia fino al 1943». A: *Rivista di storia contemporanea*, 5:1 (genn.), 1976, p. 1-27
- ROMANO, Sergio. *Storia d'Italia dal Risorgimento ai nostri giorni*. Milano: TEA, 2004.
- ROTHWELL, Victor. *British war aims and peace diplomacy, 1914-1918*. Oxford: Clarendon Press, 1971.
- RUMPLER, Helmut Rumpler; NIEDERKORN, Jean Paul ed. *Der Zweibund 1879. Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*. Wien: VÖAW, 1996.
- SCOTTO di LUZIO, Adolfo. *L'appropriazione imperfetta. Editori, biblioteche e libri per ragazzi durante il fascismo*. Bologna: Il Mulino, 1996.
- SEGRE, Arturo. «Guerra mondiale». A: *Dizionario de cognizioni utili*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese (già ditta Pompa), 1919. Vol. 6 (*Supplemento*), p. 838-841.
- SERRA, Renato. *Le lettere*. Roma: Bontempelli, 1914.

- SILBERTSEIN, Gerard E. «The High Command and Diplomacy in Austria-Hungary, 1914-1916». A: *The Journal of Modern History*. (Dec., 1970), vol. 42, num. 4. p. 586-605.
- SILVESTRI, Mario. *Isonzo 1917*. Torino: Einaudi, 1965
 - *Caporetto: una battaglia e un enigma*. Milano: BUR, 2014.
- SIMONETTI, Carlo M. «L'editoria tra le due guerre». A: *Storia letteraria d'Italia. Novecento*, II. Padua: Vallardi, 1993, p. 1215-1272.
- SOUTOU, Georges-Henri. *L'or et le sang. Les buts de guerre économiques de la première guerre mondiale*. Paris: Fayard, 1989.
- STEVENSON, Donald. *French war aims against Germany, 1914-1919*. Oxford, New York: OUP, 1982.
- STRAFFORELLO, Gustavo; TREVES, Emilio. *Dizionario universale di geografia, storia e biografia*. Milano : Treves, 1878. 2 vol.
- TARQUINI, Alessandra. *Storia della cultura fascista*. Bologna: Il Mulino, 2016.
- THOMPSON, Mark. *The white war: life and death on the Italian front 1915-1919*. London: Faber & Faber, 2008.
- THORNDIKE, Lynn. «L'Encyclopédie and the History of Science». A: *Isis*, 1924, 6, p. 361-386.
- TISON, Hubert. «Verdun dans l'enseignement et dans les manuels scolaires». A: *Guerres mondiales et conflits contemporains*. 2009, 235/3, p. 87-100.
- TOMKOWIAK, I. (dir.) *Populäre Enzyklopädien. Von der Auswahl, Ordnung und Vermittlung des Wissens*. Zürich: Chronos Verlag, 2002.
- TORRE, Augusto. «Storia politico-diplomatica». A: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Roma: Istituto G. Treccani, 1933. p. 95-106.
 - «L'Italia nella guerra mondiale». A: *Scuola e cultura: annali della istruzione media*. Firenze: Le Monier, 1934. p. 364-384.
 - *La responsabilità della guerra mondiale 1914-1918*. Todi: Tip. Tuderte, 1940.
- TORTORELLI, Gianfranco. *Tra le pagine: Autori, editori, tipografi nell'Ottocento en el Novecento*. Bologna: Pendragon, 2002, p. 135.
- TOSTI, Amedeo. «Le operazioni militari alla fronte italiana». A: *Enciclopedia italiana di lettere, scienze ed arti*. Milano : Istituto Giovanni Treccani, 1933, p. 144-176.
 - *Storia della guerra mondiale*. Milano: Mondadori, 1937-38.
- TRANFAGLIA, Nicola. *La Prima guerra mondiale e il fascismo*. Torino: UTET, 1995.

- TRECCANI, Giovanni. «Discorso in occasione della presentazione al duce dell'ultimo volume dell' Enciclopedia, 26 d'octubre de 1937» A: TRECCANI, G. *Idea, esecuzione, compimento*. Milano: Bestetti, 1939, p. 91.
 - *Enciclopedia italiana Treccani: idea, esecuzione, compimento*. Milano: Bestetti, 1939.
 - *Enciclopedia italiana Treccani : come e da chi e' statafatta*. Milano: Bestetti, 1947.
- TRÍAS, Eugenio. *La filosofía y su sombra*. Barcelona: Destino, 1969.
- TRONFI, Lorenzo. *“Il primato” di Giuseppe Bottai (1940-1943)*. Pisa: Moderna edizioni, 2011.
- TURI, Gabriele. *Il fascismo e il consenso degli intellettuali*. Bologna: Il Mulino, 1980.
 - *Giovanni Gentile: una biografia*. Firenze: Giunti, 1995.
 - *Il Mecenate, il filosofo e il jesuita: l'Enciclopedia italiana, specchio della nazione*. Bologna: Il Mulino, 2002.
- *Ulrico Hoepli, 1847-1935, editore e libraio*, a cura di Enrico Decleva. Milano: Hoepli, 2001.
- VALIANI, Leo . «Italian-Austro-Hungarian Negotiations 1914-1915». A: *Journal of Contemporary History*. (Jul., 1966), vol. 1, num. 3, 1914. p 113-136.
- VALORI, Aldo. *La guerra italo-austriaca 1915-1918*. Bologna: Zanichelli, 1936.
- VECCHI, F. «Arditismo». A: *Roma Futurist*, v. 2, n. 9, 1919.
- VENTURI, Franco. «Il regime fascista». A: *Trent'anni di storia italiana (1915-1915)*. Torino : Einaudi, 2001.
- VERHEY, Jeffrey. *The Spirit of 1914 : militarism, myth and mobilization in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- VICENZONI, Guido. «Al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno : Anno 1916*.
 - «Al lettore». A: *Almanacco popolare Sonzogno : Anno 1917*.
- WEDEL, O. H. «Austro-Hungarian Diplomatic Documents, 1908-1914». A: *The Journal of Modern History*. (Mar., 1931), vol. 3, num. 1. p. 84-107
- WILLIAMSON, Samuel Jr. (ed.). *The Origins of a Tragedy: July 1914*. St. Louis: Forum Press, 1981.
- WINTER, Jay. «Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War». A: *The Journal of Modern History*, (Sep., 1992), vol. 64, num. 3, p. 526.

- *The Great War and the twentieth century*. London: Penguin Books, 1996.
- WOHL, Robert. *The Generation of 1914*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
- YEO, Richard. *Encyclopaedic Visions: Scientific dictionnaires and Enlightenment Culture*. Cambridge: CUP, 2001.
- ZUNINO, P. Giorgio. *L'ideologia del fascismo. Miti, credenze, valori nella stabilizzazione del regime*. Bologna: Il Mulino, 2013.
- ZWEIG, Stefan. *El món d'ahir*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001.

ANNEX 1. Dispositius discursius i continguts ordenats per enciclopèdies

	1. Causalitat	2. Neutralitat
DCU UTET, 1919	<i>Responsabilitat dels imperis centrals</i>	<i>Justificació / legitimació</i>
GEP. Sonzogno, 1922	<i>Responsabilitat dels imperis centrals</i>	<i>Cap menció</i>
GEP. Sonzogno, 1930	<i>Responsabilitat dels imperis centrals</i>	<i>Justificació / legitimació</i>
EI, 1933	<i>Responsabilitat compartida dels imperis centrals</i> <i>Qüestionament de la causalitat tradicional</i>	<i>Justificació / legitimació</i>
GDE UTET, 1935	<i>Responsabilitat dels imperis centrals</i>	<i>Justificació / legitimació</i>

	3. Intervenció	4. Participació italiana
DCU UTET, 1919	<i>Doble justificació</i>	- <i>Quarta guerra per l'indipendenza</i> - <i>Caporeto en línia oficial</i> - <i>No menció a Vittorio Veneto</i>
GEP. Sonzogno, 1922	<i>Cap menció</i>	- <i>Caporeto relativitzat</i> - <i>No menció a Vittorio Veneto</i>

GEP. Sonzogno, 1930	- <i>Sacro egoismo</i> - <i>Neutralisme / intervencionisme</i>	- <i>Caporeto en línia oficial</i> - <i>Vittorio Veneto oficial.</i> - <i>invasió de Baviera</i>
EI, 1933	- <i>Sacro egoismo</i> - <i>Neutralisme / intervencionisme</i>	- <i>Vittorio Veneto oficial.</i> - <i>Versió no oficial de Caporetto</i> - <i>Invasió de Baviera</i>
GDE UTET, 1935	<i>Doble justificació</i>	- <i>Caporetto oficial</i> - <i>Vittorio Veneto oficial i transcendental</i> - <i>Invasió de Baviera</i>

	5. Vittoria mutilata	6. Rol exèrcit i d'Itàlia
DCU UTET, 1919	<i>Cap menció</i>	<i>No menció explícita</i>
GEP. Sonzogno, 1922	<i>Cap menció</i>	<i>Visió heroica iacrítica</i>
GEP. Sonzogno, 1930	<i>Menció referencial</i>	<i>Visió heroica iacrítica</i>
EI, 1933	<i>Menció referencial</i>	<i>Visió heroica iacrítica</i>
GDE UTET, 1935	<i>Cap menció</i>	<i>Visió heroica iacrítica</i>

DCU UTET, 1919: *Dizionario di cognizione utile UTET, 1919.*

GEP. Sonzogno, 1922: *Grande Enciclopedia Popolare Sonzogno, 1922.*

GEP. Sonzogno, 1930: *Grande Enciclopedia Popolare Sonzogno, 1930.*

EI, 1933: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti, 1933.*

GDE UTET, 1935: *Grande dizionario enciclopedico UTET, 1935.*

ANNEX 2. Producció enciclopèdica a Itàlia (1830-1940)

Any	Editorial	Títol
1828-31	Pomba / UTET	<i>Dizionario delle origini: invenzioni e scoperte nelle arti, nelle scienze, ...</i>
1830-1851	Batelli	<i>Dizionario delle scienze naturali</i>
1831-1846	Antonelli	<i>Dizionario classico di medicina interna ed esterna</i>
1831-1859	Antonelli	<i>Nuovo dizionario universale tecnologico o di arti e mestieri ...</i>
1832	Volpe	<i>Dizionario teorico-militare contenente le definizioni e gli usi ...</i>
1834	Vignozzi	<i>Dizionario storico-mitologico di tutti i popoli del mondo</i>
1836	Cataneo	<i>Gran dizionario teorico-militare</i>
1836	Pomba / UTET	<i>Repertorio indispensabile di famiglia ossia enciclopedia domestica</i>
1838-1846	UTET	<i>Enciclopedia storica ovvero Storia universale comparata e documentata</i> ⁸⁰⁶
1838-1849	Vatelli	<i>Dizionario delle scienze matematiche pure ed applicate. 1. versione italiana</i>
1838-1853	Tasso	<i>Enciclopedia italiana e dizionario della conversazione</i>
1839-1850	Antonelli	<i>Enciclopedia del negoziante, ossia Gran dizionario del commercio</i>
1840-1861	Tip. Emiliana	<i>Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica</i>
1841-1851 ⁸⁰⁷	Pomba / UTET	<i>Nuova enciclopedia popolare ovvero Dizionario generale di scienze, lettere,</i>
1842-45	Pomba / UTET	<i>Dizionario di antognosia ecclética universale o sia fior di scienza</i>
1842-1847	Tasso	<i>Dizionario delle date, dei fatti, luoghi ed uomini storici</i>
1843-1845	Pomba / UTET	<i>Dizionario universale portatile di lingua italiana, geografia, storia sacra, ...</i>
1843-1848/52	Chiusi	<i>Dizionario enciclopedico tecnologico popolare</i>
1845-1854	Antonelli	<i>Enciclopedia geografica</i> ⁸⁰⁸
1846	Sicca	<i>Breve dizionario di mitologia</i>
1846-49 ⁸⁰⁹	Pomba / UTET	<i>Nuova enciclopedia popolare, ovvero Dizionario generale di scienze, ...</i>
1847	Cataneo?	<i>Gran dizionario teorico-militare</i>
1847	Benasutti	<i>Dizionario compendiato di materia sacra</i>
1847-1852 ⁸¹⁰	Antonelli	<i>Dizionario classico di medicina di chirurgia e d'igiene pubblica e privata.</i>
1847-1853	Tasso	<i>Enciclopedia italiana o dizionario della conversazione vols. 16-27...</i>
1847-1849	Celli (Firenze)	<i>Dizionario teorico-militare</i>
1848-1849 ⁸¹¹	Sassi (Bologna)	<i>Dizionario teorico-militare</i>
1849	Pasigli	<i>Dizionario biografico universale</i>
1849	Pomba /UTET	<i>Dizionario politico nuovamente compilato ad uso della gioventù italiana</i>
1850	Antonelli	<i>Dizionario delle invenzioni origini e scoperte relative ad arti, scienze</i> ⁸¹²
1851	Arnaldi	<i>Dizionario politico popolare appositamente compilato</i>
1851	UTET	<i>Supplemento alla Nuova enciclopedia popolare con appendice.</i>
1855	Caranenti	<i>Dizionario di economia politica</i> ⁸¹³
1853-1854	Bazzarini	<i>Piccola enciclopedia</i> ⁸¹⁴
1854-1857	Pozzoli	<i>Nuovissimo dizionario degli uomini illustri d'ogni età e d'ogni nazione</i>
1854-1858	Civelli	<i>Dizionario corografico-universale dell'Italia</i>
1854-1864	Tasso	<i>Enciclopedia ecclesiastica</i>
1856	Lib. sociale	<i>Dizionario universale storico-mitologico-geografico</i>
1856 ⁸¹⁵		<i>Gran dizionario teorico-militare</i>
1856	UTET	<i>Enciclopedia scientifica</i>
1856-1870 ⁸¹⁶	UTET	<i>Nuova enciclopedia popolare italiana,</i>
1857-1878	UTET	<i>Supplemento perenne alla quarta e quinta ed. della NEP Italiana</i>

⁸⁰⁶ Opera originale italiana

⁸⁰⁷ 1ª ed.

⁸⁰⁸ *Gran dizionario contenente la descrizione di tutti i luoghi del globo.* A.F. Falconetti v. 3-10

⁸⁰⁹ 2ª ed.

⁸¹⁰ 2ª ed.

⁸¹¹ 2a ed.

⁸¹² Trad. de *Nouveau dictionnaire des origines inventions et découvertes*

⁸¹³ Trad. de *Dictionnaire de l'économie politique / Charles Coquelin.*

⁸¹⁴ *Vocabolario usuale-tascabile scientifico, artistico, biografico, geografico, filologico ecc. della lingua italiana.*

⁸¹⁵ 2ª ed.

⁸¹⁶ 5a ed.?

1858	UTET	<i>La musica accomodata alla intelligenza di tutti / di F. G. Fetis</i> ⁸¹⁷
1858-1867	Garbini	<i>Enciclopedia dei lavori femminili</i>
1860-1861/2	Bazzarini	<i>Enciclopedia economica accomodata</i>
1860-1861/63	G. Maspero ⁸¹⁸	<i>Enciclopedia economica</i>
1861-80	Vallardi	<i>Enciclopedia nazionale, politica, scientifica, storica, geografica,...</i>
1863-65	UTET	<i>Enciclopedia elementare: dizionario di cognizioni utili</i> ⁸¹⁹
1863-1865	UTET	<i>Dizionario di cognizioni utili specialmente alla studiosa gioventu' italiana</i>
1864	S. Edit. Libreria	<i>Dizionario enciclopedico-popolare delle cognizioni utili</i>
1864	Guigoni	<i>Dizionario di geografia universale moderna</i>
1864	Claudiana	<i>Dizionario dei paralleli concordanze ed analogie bibliche</i>
1866-70 ⁸²⁰	UTET	<i>Nuova Enciclopedia popolare italianazionario generale di scienze : atlante</i>
1867	Cassone	<i>Dizionario infernale, o Repertorio universale degli esseri, dei personaggi</i> ⁸²¹
1867-75	UTET	<i>Supplimento perenne alla Nuova enciclopedia popolare italiana</i> ⁸²²
1868-1881?	UTET	<i>Enciclopedia di chimica scientifica e industriale</i> ⁸²³
1869-88./99??	Vallardi	<i>Enciclopedia medica italiana</i>
1870	Politti (Milano)	<i>Gran dizionario infernale, ossia Esposizione della magia</i>
1871-74	Alighieri Politti	<i>Enciclopedia popolare italiana o tesoro universale di utili cog.</i>
1872	Pirola (Milano)	<i>Dizionario artistico-scientifico-storico-tecnologico-musicale</i>
1872	Morano	<i>Dizionario classico, storico, corografico ed archeologico dell'Italia antica</i>
1872	UTET	<i>Dizionario geografico universale</i>
1874	Treves	<i>Dizionario universale di scienze, lettere ed arti</i>
1875	Barbini	<i>Nuovo dizionario di mitologia</i>
1875	Treves	<i>Dizionario universale di scienze, lettere ed arti</i>
1875-77 ⁸²⁴	Treves	<i>Dizionario universale di economia politica e di commercio</i>
1875-1878?	Vallardi	<i>Dizionario delle scienze mediche e veterinarie</i>
1875-1888 ⁸²⁵	UTET	<i>Nuova enciclopedia italiana</i>
1878	Vallardi	<i>Enciclopedia e metodologia del diritto</i>
1878- ⁸²⁶	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>
1878-1899	UTET	<i>Enciclopedia delle arti e industrie</i>
1880-82	UTET	<i>Enciclopedia agraria italiana ...</i>
1880-82 ⁸²⁷	Treves	<i>Dizionario universale di scienze, lettere ed arti</i>
1880-1882 ⁸²⁸	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>
1881 ⁸²⁹	Barbini	<i>Nuovo dizionario di mitologia</i>
1881(84)-1937	Vallardi	<i>Enciclopedia giuridica italiana</i>
1881-82 ⁸³⁰	Treves	<i>Dizionario universale di economia politica e di commercio</i>
1882- ⁸³¹	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>
1882-1883 ⁸³²	Treves	<i>Dizionario universale di scienze, lettere e arti</i>
1883	UTET	<i>Dizionario di cognizioni utili</i> ⁸³³
1883	Hoepli?	<i>Enciclopedia dei lavori femminili</i>
1883-84 ⁸³⁴	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>

⁸¹⁷ La musica accomodata alla intelligenza di tutti / di F. G. Fetis ; traduzione italiana di Eriberto Predari con un saggio storico, un dizionario biografico ed un vocabolario tecnico della musica antica e moderna del traduttore ... forma part de *Opere utili ad ogni persona educata raccolte col consiglio d'uomini periti in ciascuna scienza*

⁸¹⁸ *Tambe* Nàpols: Bazzarini & Brochenaus

⁸¹⁹ Dizionario di cognizioni utili specialmente alla studiosa gioventu' italiana d'ambo i sessi

⁸²⁰ 4-5^a ed.?

⁸²¹ Trad. de *Dictionnaire infernal ou Répertoire universel des êtres, des personnages*

⁸²² *ossia Rivista annuale letteraria.*

⁸²³ *ossia Dizionario generale di chimica*

⁸²⁴ 2^a ed.

⁸²⁵ 6^a ed.

⁸²⁶ 1^a ed.

⁸²⁷ 2^a ed.

⁸²⁸ 2^a ed.

⁸²⁹ 2a ed.

⁸³⁰ 3^a ed.

⁸³¹ 3^a ed.

⁸³² 3^a ed.

⁸³³ *Complemento e supplemento compilato da Michele Lessona.*

1883-1884/87	Civelli (Firenze)	<i>Dizionario tecnico dell'architetto e dell'ingegnere civile ed agronomo</i>
1884-1891?	Vallardi	<i>Enciclopedia internazionale di chirurgia</i> ⁸³⁵
1884-1899	Vallardi	<i>Dizionario illustrato di pedagogia</i>
1884-191.-2?	UTET	<i>Il Digesto italiano : enciclopedia metodica e alfabetica di legislazione</i>
1885-87 ⁸³⁶	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>
1885-1899 ⁸³⁷	S. Edit. Libreria	<i>Enciclopedia dell'ingegnere</i>
1886-87	Vallardi	<i>Dizionario enciclopedico illustrato</i>
1886-1899	Perino	<i>Enciclopedia popolare illustrata del Perino</i>
1887- ⁸³⁸	Treves	<i>Dizionario universale di geografia, storia e biografia</i>
1887	Treves	<i>Annuario contemporaneo di storia, biografia e statistica</i> ⁸³⁹
1887 ⁸⁴⁰	Treves	<i>Dizionario universale di scienze, lettere ed arti</i>
1887-1901	Vallardi	<i>Enciclopedia universale illustrata, Lexicon Vallardi. Supplemento de 1901</i>
1888-94	Vallardi	<i>Dizionario universale di storia e cultura</i>
1888-99	UTET	<i>Supplemento alla sesta edizione della enciclopedia italiana...</i>
1891	Succ. Battezzati	<i>Dizionario di pedagogia / diretto dai proff. A. Martinazzoli e L. Credaro</i>
1891-1895	Capaccini	<i>Enciclopedia farmaceutica: guida del farmacista</i>
1891-1900	Vallardi	<i>Thesaurus: enciclopedia manuale illustrata</i>
1891-1892	Hoepli	<i>Piccola enciclopedia Hoepli</i>
1891-1892	Guzzi	<i>Enciclopedia della vita pratica</i>
1892-1895	Hoepli	<i>Piccola enciclopedia Hoepli, diretta dal geografo Gottardo Garollo</i>
1892-1898	Vallardi	<i>Dizionario di agricoltura : enciclopedia agricola</i> ⁸⁴¹
1893 ⁸⁴²	Barbini	<i>Nuovo dizionario di mitologia</i>
1894-1902	Vallardi	<i>Enciclopedia generale di farmacia</i>
1895-1900	Vallardi	<i>Enciclopedia di amministrazione, di industria e commercio</i>
1896	Hoepli	<i>Enciclopedia giuridica per uso delle scuole</i>
1896-99	Sonzogno	<i>Enciclopedia popolare illustrata Sonzogno 1896-99</i> ⁸⁴³
1896-1899	Hoepli	<i>Enciclopedia Dantesca</i>
1896-1904 ⁸⁴⁴	Vallardi	<i>Enciclopedia dell'ingegnere</i>
1897-1921?	UTET	<i>Nuova enciclopedia agraria italiana in ordine metodico</i>
1899	UTET	<i>Nuova enciclopedia di chimica scientifica, tecnologica e industriale</i>
1900-1924??	Vallardi	<i>Enciclopedia moderna illustrata (Piccolo Lexicon Vallardi)</i>
1900-1910	Cogliati	<i>Enciclopedia dei ragazzi</i>
1900-1902	Tata Giovanni	<i>Enciclopedia del notariato : manuale teorico-pratico per notari</i>
190?	Vallardi	<i>Enciclopedia di amministrazione, industria e commercio</i>
1902-10	UTET	<i>Dizionario di cognizioni utili: enciclopedia elementare</i>
1903	G. gric. pratica	<i>Piccola enciclopedia agraria</i>
1905 ⁸⁴⁵	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile : cognizioni utili per tutti</i>
1905 ⁸⁴⁶	Sonzogno	<i>Enciclopedia illustrata / fatta compilare espressamente dal "Secolo"</i>
1905	Hoepli	<i>Piccola enciclopedia amministrativa</i>
1905-15, 1919	UTET	<i>Dizionario di cognizioni utili: enciclopedia elementare. Ristampata</i>
1905-1909	Vallardi	<i>Enciclopedia del diritto penale italiano : raccolta di monografie</i>
1907	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile</i>
1907 ⁸⁴⁷	Sonzogno	<i>Enciclopedia illustrata</i>
1908-10	Vallardi	<i>Dizionario di cultura universale e della lingua parlata</i>
1909	La Milano	<i>Enciclopedia sportiva</i>

⁸³⁴ 4ª ed.

⁸³⁵ Trad. De *The international encyclopaedia of surgery*.

⁸³⁶ 4ª ed. Supl.

⁸³⁷ 1ª ed.

⁸³⁸ 5ª ed.

⁸³⁹ *Supplemento del 1887 al Dizionario universale di geografia, storia e biografia*

⁸⁴⁰ 5ª ed.

⁸⁴¹ *Enciclopedia agricola completa ad uso degli italiani compilata sulle orme del Dictionnaire d'Agriculture*.

⁸⁴² 3ª ed.

⁸⁴³ 4ª ed. (1911)

⁸⁴⁴ 2ª ed.

⁸⁴⁵ 1ª ed.

⁸⁴⁶ 2ª ed.

⁸⁴⁷ 3ª ed.

1910	Hoepli	<i>Dizionario di scienze occulte : piccola enciclopedia</i>
1910/13-1927	Hoepli	<i>Piccola enciclopedia Hoepli 2ª ed. rifatta</i>
1911 ⁸⁴⁸	Sonzogno	<i>Enciclopedia illustrata</i>
1912-1929	Sonzogno	<i>Grande enciclopedia popolare Sonzogno</i> ⁸⁴⁹
1911-1917	Vallardi	<i>Enciclopedia contemporanea illustrata (4 v. 1911-1914)</i> ⁸⁵⁰ .
1914	Vallardi	<i>Piccola enciclopedia contemporanea</i>
1914	Sandron	<i>Enciclopedia delle scienze filosofiche</i>
1915 ⁸⁵¹	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile</i>
1915	Hoepli	<i>Enciclopedia orticola illustrata</i>
1919	Hoepli	<i>Enciclopedia moderna per le industrie</i>
1921-1930	S. Edit. Libreria	<i>Enciclopedia giuridica italiana,</i>
1922 ⁸⁵²	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile</i>
1924-1927	UTET	<i>Nuova enciclopedia di chimica scientifica</i>
1924-1931	Vallardi	<i>Enciclopedia moderna illustrata (Piccolo lexicon Vallardi)</i>
1925-1926 ⁸⁵³	UTET	<i>Enciclopedia Pomba per le famiglie</i>
1927	Mondadori	<i>Grande enciclopedia Mondadori</i>
1928-	Hoepli	<i>Manuali Hoepli : enciclopedia universale perennemente rinnovantesi</i>
1929-1930 ⁸⁵⁴	UTET	<i>Enciclopedia Pomba per le famiglie</i>
1930	Hoepli	<i>Supplemento a cura di P. Nalli e G. Castelfranchi</i>
1930 ⁸⁵⁵	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile Bemporad</i>
1930-1931	Formiggini	<i>Enciclopedia delle enciclopedie</i>
1931-1943	Vallardi	<i>Enciclopedia universale illustrata Vallardi</i> ⁸⁵⁶
1935 ⁸⁵⁷	Bemporad	<i>Enciclopedia tascabile 1935 : repertorio di cognizioni utili per tutti</i>
1942-1944 ⁸⁵⁸	UTET	<i>Enciclopedia Pomba per le famiglie</i>

⁸⁴⁸ 4ª ed.

⁸⁴⁹ *Grande enciclopedia popolare Sonzogno*. Vols. 1-7. 1913-1920.

⁸⁵⁰ Suplements o fascicles fins 1917 (núm. 82).

⁸⁵¹ 10 ed.

⁸⁵² 11ª ed.

⁸⁵³ 1a ed.

⁸⁵⁴ 2ª ed.

⁸⁵⁵ 12 ed.

⁸⁵⁶ Fins el vol. corresponent a *Reg-Sam* (18 vols.)

⁸⁵⁷ 13ª ed.

⁸⁵⁸ 3a ed.